

श्रीः
ऋक्संहिता

सायणाचार्यविरचितभाष्यसंहिता
पदपाठयुताच.

इयंच

तत्त्वविवेचकग्रंथप्रसारकसमित्याप्रेरितः तुकारामतात्याभिख्यः,
गणपतरुष्णाजीमुद्रायंत्रालयाधिपतिः आत्मारामकाह्लोबाभिख्यः;

इत्येताभ्यां

बोडसोपाह्वमहामहोपाध्यायराजारामशास्त्रि,
गोरेइत्युपाभिधशिवरामशास्त्रिभ्यांशोधयित्वा

मुंबय्यां

गणपतरुष्णाजीमुद्रायंत्रालयेमुद्रयित्वा

प्रकाशिता.

तस्याअयंद्वितीयोष्टकः

Acc. No. 29952
Class No. 854.111
VED
✓
✓
✓
✓
✓
✓

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यंनत्वारुतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥ १ ॥
यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् ॥ निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
प्रक्रियाप्रथमेकाण्डेसाकल्येनोपवर्णिता । अत ऊर्ध्वं तनीज्ञेयास्मर्यतेचक्रचित्कचिद ॥ ३ ॥
अथद्वितीयाष्टकेप्रथमोऽध्यायआरभ्यते शतार्चिनामाद्येमण्डलेचतुर्विंशत्यनुवाकाः तेषुक-
दित्थेत्यष्टादशानुवाकेषुसूक्तानि तत्र प्रवःपान्तमितिद्वितीयंसूक्तम् पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पञ्चदश-
र्चम् ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयाकक्षीवानृषिः अनादेशपरिभाषयानिष्टुषु विश्वेदेवादेवता
प्रवोवैश्वदेवमित्यनुक्रमणिका अस्यविशेषविनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमा—

अम् प्रवःपान्तंरघुमन्यवोन्धोयज्ञंरुद्रायमीह्रुषेभरध्वम् ।
दिवोअस्तोष्यसुरस्यवीरैरिषुध्येवमरुतारोदस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय ।
मीह्रुषे । भरध्वम् । दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याइव
मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हेरघुमन्यवः लघुक्रोधाः अक्रोधिनःऋत्विजोवोयुष्माकंपान्तंपालनशीलंपातव्यंवायज्ञंयाग-
साधनमन्धोन्नंआज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय रुद्रुःखंतद्धेतुभूतंदुरितंवा तस्यद्रावयित्रेएतन्नामका-
यदेवायमीह्रुषे फलस्यवर्षित्रेतदर्थंप्रभरध्वम् प्रकर्षेणसंपादयत अहंचइषुध्येवइषुध्यानशत्रून्य-
थानिरस्यति तथावीरैरमित्राणांविधिमीरकैर्वीर्योपेतैर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिःसह दिवोद्युलोक-
सकाशात् उपलक्षणमेतत् लोकत्रयादपिअसुरस्यनिरसितव्यानामसुरारानिरसितुः कर्मणिषष्ठी
निरसितारंतमेवदेवं रोदस्योः निरोधनवत्योर्घावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानान्मरुतश्चअस्तोषिस्तौमि ॥
पान्तं पान्तमित्यत्र पातेःशतृ पिबतेर्वाऔणादिकोझः । मीह्रुषे दाश्वान्साह्वानितिक्रमुप्रत्ययान्तोनि-
पातितः चतुष्टयैकवचने वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणम् शासिवसीत्यादिनाषत्वम् । दिवः ऊडिद-

मित्यादिन्मविभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तोषि स्तौतेश्छान्दसोलुङ् । इषुध्येव इषवोधीयन्तेत्रेतीषुधीः
कर्मण्यधिकरणेचेतिदधातेःकिः छत्स्वरेणान्तोदात्तः उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

पत्नीवपूर्वहृतिववृध्ध्याउषासानक्तापुरुधाविदाने ।
स्त्रीनात्कंव्युतंवसानासूर्यस्यश्रियासुदृशीहिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहृतिम् । वृध्धयै । उषसानक्ता । पुरुधा ।
विदाने इति । स्त्रीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना ।
सूर्यस्य । श्रिया । सुदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नीयथापूर्वहृतिपत्युःपूर्वाह्वानंवृध्धयै वर्धयितुंशीघ्रगतिर्भवतितद्वत् उषासान-
क्ता अहोरात्रदेवतेऽपि पुरुधा बहुप्रकारंबहुविधैःस्तोत्रैःविदानेज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहृति वृध्ध-
यै अस्मदीयंपूर्वाह्वानंवर्धयितुंशीघ्रमागच्छतमितिशेषः यद्वा वृध्धयै अस्मद्वर्धनायपुरुधाबहु-
प्रकारंविदाने वर्धनोपायान्जानत्यौभवतमितिशेषः उषासानक्ता उषासोषसइतिपूर्वपदस्योषासा-
देशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अथकेवल्लोषाउच्यते—स्तरीः शत्रूणांहिंसकस्तेजसा
च्छन्नोवाआदित्यः सइवहिरण्यैर्हिरण्यवर्णैरश्मिभिः व्युतं विततं विशेषणसंबद्धं अत्कं अत्कं सन्त-
तंवारूपंवसानाआच्छादयन्तीधारयन्ती सूर्यस्यश्रियाशोभयासुदृशी शोभनंदृश्यमानासूर्यस्यपु-
रोगामिनीरश्मिभिःखल्वेषाजगद्भासयति तादृश्युषा अस्मत्पूर्वहृतिपालयत्वित्यर्थः यद्वा हिरण्यैर्हिं-
तरमणीयैःप्रकाशैर्धनविशेषैर्वासहागच्छतु ॥ व्युतं व्यञ्जोनिष्ठायां वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारण-
म् । स्तरीः अवितृस्तुइतीकारप्रत्ययः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

ममत्तुनःपरिज्मावसर्हामत्तुवातोअपांष्टषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वतायुवनस्तन्नोविश्वैवरिवस्यन्तुदेवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । मत्तु । वातः । अपाम् । ष्षण्वान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वैः ।
वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनार्होर्गार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामाच्छादकानांकृक्षादीनांह-
न्ताग्निः अथवा वसर्हावासार्होवासरस्यगमयिता परिज्मा परितोगन्ता आदित्योममचुमादयतु
तथाअपां वृष्ट्युदकानां वृषण्वान्वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादकोवातोवायुः अस्मान्ममचु किञ्च हे
इन्द्रापर्वता इन्द्रःप्रसिद्धः पर्वतः पर्ववान्वृष्ट्यादिपूरणवान्पर्जन्यस्तौयुवंयुवानोऽस्मान्ममहुक्खिंवा-
शिशीतं तीक्ष्णीकुरुतं शोधयतमित्यर्थः तत्तस्मात् यस्मादहंसर्वान्देवान्स्तौमि तस्माद्विश्वेसर्वे-
ऽपिदेवाःनोऽस्माकंवरिवस्यन्तु प्रभूतमन्त्रंदातुमिच्छन्तु सप्तद्वान्नप्रदानेनपीणयन्त्वित्यर्थः ॥
ममचु मदीहर्षे अन्तर्भावितण्यर्थाहोदिच्छान्दसोविकरणस्यश्लुः द्विर्वचनम् । शिशीतं ईहल्यघो-
रितीत्वम् बहुलंछन्दसीत्यश्यासस्येत्वम् । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः॥३॥

अथचतुर्थी—

उतन्यामैयशसांश्वेतनायैव्यन्तापान्तौशिजोहवधै ।

प्रवोनपातमपांरुणुध्वंप्रमातरारास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसां । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औशिजः ।

हवधै । प्र । वः । नपातम् । अपाम् । रुणुध्वम् । प्र । मातरां ।

रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

औशिजःउशिजःपुत्रःकक्षीवान् अहंमे तादर्थ्येचतुर्थी मदर्थयशसा यश इत्यन्त्रंबलंकीर्तिर्वोच्य-
ते तद्वन्तौ व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं पान्तापिबन्तावाज्यसोमादिकं त्या तच्छब्दसमानार्थः
त्यच्छब्दः यौस्तुत्यत्वेनप्रसिद्धौतावश्विनौ अत्रयद्यपिविशेषोनश्रुतः तथापिसूक्तस्यवैश्वदेवत्वा-
दुषःसंबन्धाद्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनावितिगम्यते तादृशावश्विनौ श्वेतनायै इतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी वि-
श्वंजगच्छेतयन्त्याउषसःतत्संबन्धिनिकाले उषःकालीनाह्वानाय यजेयमितिशेषः हेऋत्विजः वो-
पुयंप्रथमार्थेद्वितीया अपामुदकानां नपातंनपातयितारं तासांनप्तारंवाग्निं अद्भ्यः ओषधिवनस्प-
तयः ताश्याऽग्निरित्यपांनमृत्वमग्नेः तंदेवंप्ररुणुध्वम् करोतिरत्रक्रियासामान्यान्याचीक्रियाविशे-
षेस्तोत्रेपर्यवस्यति प्रकर्षेणस्तुध्वमित्यर्थः किञ्च रास्पिनस्य रपतेरसतेर्वाशब्दनार्थस्यघञन्तस्य
कृतसकारपंकारोपजनस्यरास्पइतिभवति तदस्यास्तीतिरास्पिस्तोत्रं तद्वान्तरास्पिनःस्तोता तस्य
आयोः तादृशस्यमनुष्यस्यमम महंमातरामातृवद्धितकारिण्यावहोरात्रदेवतेअपिप्ररुणुध्वं अ-
थवा रास्पिनस्य एकोमत्वर्थेप्रत्ययश्चान्दसः प्रवर्षणध्वनियुक्तस्यवृष्ट्युदकस्यगमनशीलस्य
निर्मान्यावहोरात्रेप्ररुणुध्वम् ॥ व्यन्ता पान्ता उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

आवोरुवण्युमौशिजोहुवध्यैघोषेवशंसमर्जुनस्यनशे ।

प्रवःपूष्णेदावनआँअच्छावोचेयवसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषाडइव । शंसम् ।

अर्जुनस्य । नशे । प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ ।

वोचेय । वसुतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदेवाः औशिजःकक्षीवानहंबोयुष्माकंसंबन्धिनंरुवण्युं रवणीयंशब्दनीयं शंसंस्तोत्रंआ-
हुवध्यै युष्मदाह्वानाय अच्छावोचेय आभिमुख्येनब्रवीमि यद्वा अत्राप्यश्विनावोच्येते त-
स्मिन्यक्षेबहुवचनंपूजार्थं हेअश्विनौ वोयुष्मान्घोषेव एतन्नामिकाब्रह्मवादिनीव सायथा अर्जुन-
स्यश्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्यनंशेनाशनाय यथाश्विनोःशंसमकार्षीत् तद्बहमपीत्यर्थः
हेदेवाः युष्मत्संबन्धिने दावने आ आभिमुख्येनफलस्यदात्रेपूष्णे पोषकाय एतन्नामकाय देवाया-
पि आकारस्याडोनुनासिकश्छन्दसीतिप्रकृतिभावः अच्छ आभिमुख्यगमनेनवोचेयस्तौमि व-
चपरिभाषणे लिङ्ग्याशिष्यङ् वचउमित्युम् किञ्च अग्नेर्वसुतातिं तत्संबन्धिधनमपिवोचेय स्तौ-
मि तमेवाग्निम् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथषष्ठी-

श्रुतंमेमित्रावरुणाहवेमोतश्रुतंसदनेविश्वतःसीम् ।

श्रोतुनःश्रोतुरातिःसुश्रोतुःसुक्षेत्रासिन्धुरङ्गिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदने ।

विश्वतः । सीम् । श्रोतुं । नः । श्रोतुंरातिः । सुश्रोतुः । सुक्षेत्रा ।

सिन्धुः । अत्सिः ॥ ६ ॥

हेमित्रावरुणा एतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौ युवांश्चमाश्चानि हवा अस्मदाह्वानानि श्रुतंश्रुणुतं नकेवलंअस्मदाह्वानं उतअपिचसदने यागगृहेविश्वतः उद्गात्रादिभिः सर्वतःक्रियमाणंसींएतस्तोत्रमपिश्रुतं किंच श्रोतुरातिः सर्वत्रश्रूयमाणधनः तादृशदानोवासुश्रोतुरस्मदाह्वानस्य सम्यक्श्रोतासिन्धुर्जलाभिमानिदेवः सुक्षेत्रा सुक्षेत्राणिअद्भिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्नितिशेषः यद्वा अस्मत्क्षेत्राण्यद्भिः सुक्षेत्राणिसस्यादिसमृद्धानिकुर्वन्तोहवंश्रोतुश्रुणोतु सुक्षेत्रत्वलाभायश्रुणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा उभयत्रविभक्त्याआकारः । श्रुतमित्यत्रबहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक्॥ ६ ॥

अथसप्तमी-

स्तुपेसावांवरुणमित्ररातिर्गवांशतापृक्षयामेषुपञ्चे ।

श्रुतरथेप्रियरथेदधानाःसद्यःपुष्टिंनिरुन्धानासोअगमन् ॥ ७ ॥

स्तुपे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता ।

पृक्षयामेषु । पञ्चे । श्रुतरथे । प्रियरथे । दधानाः । सद्यः ।

पुष्टिम् । निरुन्धानासः । अगमन् ॥ ७ ॥

हेमित्र हेवरुणदेव वांयुवामहंस्तुपे स्तुवे व्यत्ययेनमध्यमः युवयोःसंबन्धिनीसाप्रसिद्धारातिर्दानंशताशतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवांसंबन्धिनीअसंख्यातगोविषयारातिःपञ्चेकक्षीवतिमयि पृक्षयामेषु पृक्षइत्यकारान्तोऽप्यस्ति पृक्षाणामन्धानानियमनंयेषुस्तोत्रेषुयज्ञेषुवातेषुनिमित्तभूतेषु भवत्वितिशेषः किंच मित्रादयोदेवाः श्रुतरथे सर्वत्रप्रसिद्धरथोपेतेप्रियरथेप्रीयमाणरथयुक्तेसर्वदारथप्रियेपञ्चेमय्येवदधानाः प्रीतिंधारयन्तः सद्यः आगमनानन्तरमेवपुष्टिगवादिपोषनिरुन्धानासः अवरुन्धानाः अस्मास्वेवस्थापयन्तः यद्वा मयिपुष्टिदधानाः कुर्वाणाः निरुन्धानासः कृतामेवपुष्टिमयिस्थिरांकुर्वन्तः अगमन् आगच्छन्तु ॥ रातिः रादाने भावेक्तिन् मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्तिनउदात्तत्वम् । शता सुपांसुलुगितिषष्ठ्याःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । दधानाः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अगम्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । अगमन् गमेश्छान्दसेलुङि मन्त्रेघसेत्यादिनाचैर्लुक् गमहनेत्युपभाल्लेपः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी-

अस्यस्तुषे महिमघस्यराधः सचासनेमनहुषः सुवीराः ।
जनोयः पञ्चेभ्योवाजिनीवानश्वावतोरथिनोमह्यंसूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । तुषे । महिःमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः ।
सुवीराः । जनः । यः । पञ्चेभ्यः । वाजिनीवान् । अश्ववतः ।
रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य महिमहत्पूज्यमघोधनंअन्नंवायस्यदेवसंघस्यसतथोक्तः तादृशस्यास्यराधो-
धनंस्तुषेस्तुवे व्यत्ययेनमध्यमः धनलाभायप्रभूतधनंदेवसंघंस्तौमीत्यर्थः किंच नहुषः मनुष्यना-
मैतत् परस्परस्नेहबन्धोपेताःमनुष्यावयंकक्षीवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताःसन्तः सचास-
ह परस्परैकमत्येन सनेम त्वद्दत्तंधनंसंभजेमलभेमहि देवसंघोविशेष्यते योजनोदेवजनः यश्च
देवसंघः पञ्चेभ्यः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः पञ्जावाअङ्गिरसइतिश्रुतेः । तेभ्योवाजि-
नीवान् वाजोऽर्जतद्वतीक्रियावाजिनीतयातद्वान्भवतियद्वैकोमत्वर्थीयप्रत्ययश्छान्दसः अस्म-
भ्यंप्रदेयेनदत्तेनवाञ्छेनतद्वान्भवतीत्यर्थः यश्चदेवसंघोश्वावतः बहुभिस्तदृत्तैरश्वैस्तद्वतोरथिनोर-
थवतोमह्यंसूरिः भेरकोभवति अश्वानांरथानांभिरयितारं देवसंघंस्तुषेइत्यर्थः ॥ सुवीराः वीरवी-
र्यैचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्ववतः अश्वशब्दस्यमञ्चेसोमाश्वेत्यादिनामतुपिदीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

अथनवमी-

जनोयोभिन्नावरुणावभिधुगपोनवांसुनोत्यक्षण्याधुक् ।
स्वयंसयक्ष्मंहृदयेनिधत्त आपयदीहोत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मिन्नावरुणौ । अभिःधुक् । अपः । न । वाम् ।
सुनोति । अक्षण्याःधुक् । स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि ।
धत्ते । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतवा ॥ ९ ॥

हेमित्रावरुणौ युष्माकंयोजनोअभिधुक् अभितोद्गोग्धाभवति अयष्टाभवतीत्यर्थः य-
श्चअक्षण्याधुक् चक्रेणमार्गेणद्रुहति अन्यथामकारेणद्रुहति द्रोहप्रकारउच्यते वांयुवांअपः
सोमरसान्सुनोति अभिषवंनकरोति युधामतिक्रम्यअन्यदेवतार्थंसुनोतीत्यभिप्रायः अयमे-
वअक्षण्याद्रोहः सम्बोद्विविधोजनः स्वयंपक्षमंव्याधिंहृदयेस्वचित्तेनिधत्तेस्थापयति अनु-
ष्टातृणांभोगान्पश्यन्व्यथितोभवतीत्यर्थः यत् लिङ्गव्यत्ययः यउक्तविलक्षणःपुमान् ऋतावा य-
ज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः होत्राभिः वाङ्ममैतत् स्तुतिवाग्भिः ईमेनंसोमरसंआपव्याप्नोति स्तुव-
न्सोममभिषुणोतीति यावत्सनरःपृतसुयातीतिवक्ष्यमाणेनसहसंबन्धः ॥ अभिधुक् द्रुहेःसत्सु द्वि-
षेतिक्लिप् संहितायांभष्भावश्छान्दसः । ऋतावेत्यत्रछन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयौवनिप् अन्ये-
षामपिदृश्यतइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ९ ॥

अथदशमी-

सव्राधंतोनहृषोदंसुजूतःशर्धस्त्रोनरांगूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्यातिबाह्वसृत्वाविश्वांसुपृतसुसदमिच्छूरः ॥ १० ॥ २ ॥

सः । व्राधंतः । नहृषः । दमऽसुजूतः । शर्धःऽतरः । नराम् । गूर्तऽश्रवाः ।

विसृष्टरतिः । याति । बाह्वऽसृत्वा । विश्वांसु । पृतऽसु । सदम् ।

इत् । शूरः ॥ १० ॥ २ ॥

हेमित्रावरुणौ युवांगतमन्त्रावसानोकलक्षणोयुष्मत्पूजकोजनोदंसुजूतः दान्तरश्वैःसुष्टुमे-
रितः अतएवनरानंरारणांशर्धस्तरः अतिशयेनाभिभविता अथवाअतिशयेनबलवान् नरारणांस्व-
समानानामध्येगूर्तश्रवाः उदूर्णदीप्तिः प्रख्याताओवाविसृष्टरातिः आर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवमहा-
नुभावः शूरःसन् विश्वासुपृतसुसर्वेषुजन्येषुसंग्रामेषुव्राधतः महत्त्वमैतत् हिंसकान्सहतोऽपिमनुषो-
मनुष्यमामैतत् मनुष्यान्शत्रून्पतिबाह्वसृत्वाभृशंसर्ता अशंकितगमनःसन् सदमिदं सदैवयातिग-
च्छति ॥ दंसुजूतः दासेर्विच्च तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गूर्तश्रवाः गुरीउद्यमने
मसत्तमिषत्तेत्यादौनिपातनाञ्जिष्ठामत्वाभावः । विसृष्टरातिः विपूर्वात्सुजतेःकर्मणिनिष्ठा गति-
रन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । पृतसु पदादिषुमांस्पृ-
स्त्रुमापुसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । बाह्वसृत्वा
सर्वेरेण्येषोऽपिदृश्यन्तइतिक्रिप् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वितीयोवर्गः ॥२॥

अथैकादशी-

अध॒ग्मन्ता॒नहु॒षो॒हव॑सू॒रेःश्रो॒तारा॒जानो॒अ॒मृत॑स्यमन्द्वाः ।
न॒भो॒जुवो॒यन्निर॒वस्य॑राधः॒प्रश॑स्तयेमहि॒नार॑थ॒वते ॥ ११ ॥

अध॑ । ग्मन्त॑ । नहु॑षः । हव॑म् । सू॒रेः । श्रो॒त । रा॒जा॒नः । अ॒मृत॑स्य ।
म॒न्द्वाः । न॒भः॒ऽजुवः॑ । यत् । नि॒र॒वस्य॑ । राधः॑ । प्र॒श॒स्तये॑ । म॒हि॒ना ।
रथ॑ऽवते ॥ ११ ॥

हेराजानोराजमानाः सर्वस्येश्वरावा हेमन्द्वाः मादयितारोविश्वेदेवाः यूयंअमृतस्यअमर-
णस्यसूरेः स्तोत्रादिमेरकस्यनहुषोमनुष्यस्यममहवमाह्वानंश्रोतशृणुत बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
अमृतस्येत्यत्रबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रभृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं अथ अथश्रवणानन्तरं ग्मन्त
आगच्छत गमेश्छान्दसोलट् मध्यमबहुवचनस्यव्यत्ययेनतः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् गमहने-
त्युपधालोपः किमर्थमागमनं उच्यते-नभोजुवोनभसिव्याप्तायूयंयद्यस्मान्निरवस्यनिर्गतरक्ष-
कस्ययुष्मद्भतिरेकेणरक्षकान्तररहितस्य अथवानिर्गतोमुखादुच्चरितोरवःशब्दः स्तोत्ररूपोय-
स्यतादृशस्यरथवतेरथवतोयजमानस्यषष्ठ्यर्थेचतुर्थी महिना महिन्नामाहात्म्येन मकारलोपश्छा-
न्दसः तेनयुक्तंराधःसप्तद्विसाधनंहविलक्षणंधनं संराधकंस्तोत्रंवापशस्तयेप्रशंसितुकामयध्वे
तस्मादाह्वानंशृणुत आगच्छतचेति ॥ ११ ॥

अथद्वादशी-

ए॒तंश॑र्ध॒धाम॒यस्य॑सू॒रेरि॒त्यवो॒च॒न्दश॑तयस्य॒नंशे॑ ।
द्यु॒म्नानि॒येषु॑व॒सुता॑तीरा॒रन्वि॒श्वेस॑न्वन्तुप्रभृ॒थेषु॑वाज॑म् ॥ १२ ॥

ए॒तम् । श॑र्धम् । धा॒म । य॒स्य॑ । सू॒रेः । इति॑ । अ॒वो॒च॒न् ।
दश॑ऽतयस्य । नंशे॑ । द्यु॒म्नानि॑ । येषु॑ । व॒सु॒ऽता॑तिः । र॒रन् । वि॒श्वे॑ ।
स॒न्व॒न्तु । प्र॒ऽभृ॒थेषु॑ । वाज॑म् ॥ १२ ॥

यस्यसूरेः हविरादिप्रेरकस्ययजमानस्य संबन्धिनोदशतयस्य दशेन्द्रियसंबन्धकत्वेन दशाव-
यवस्यान्नस्यनंशोपासयेवयमाहूताःस्म तस्मैयजमानायैतमिदानींदातव्यत्वेनवर्तमानं शर्धंपरेषाम-
भिभावकमन्तत्प्राप्तिहेतुंबलंवा धामविदधामकरवाम इत्यवोचन्देवाः धाम दधातेर्लुङि ग्गतिस्थे-
तिसिचोलुक् वचेरकारस्यउम अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्चेरङ् येषुदेवेषु द्युन्नानि द्योतमानानिअन्नानि
वसुतातिः वसूनांधनानांतातिर्विस्तारश्च वसून्येववा रारन् रमन्तेभृशं तातिः तनोतेःकिनिव्य-
त्ययेनात्वं मरुद्वाधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् रारन्नितिरमतेर्यङ्लुगन्तस्य
लुङिरूपं तेविश्वेसर्वेदेवाः प्रभृथेषुप्रकृष्टभरणेषु यागेषुवाजमन्त्रं सन्वन्तुददतुप्रयच्छन्तु षणुदाने
यद्वा यस्यसूरेःस्वभूतस्यच दशतयस्य दशचमसेष्ववस्थितस्यसोमस्यप्राप्तयेवयमाहूताःस्म तस्मै
एतंशर्धं धामेत्यवोचन् यस्मादेवंतस्मात् प्रभृथेषु यागेषुवाजं तादृशंसोमलक्षणमन्त्रंविश्वेदेवाः
सन्वन्तु संभजन्तां वनषणसंभक्तावित्यस्यव्यत्ययेनउप्रत्ययः कीदृशेषु यज्ञेषु येषु वसुतातिः
वसूनांहविलक्षणानां धनानांवाविस्तारयितारऋत्विजोवचनव्यत्ययः द्युन्नानिद्योतमानानिहवीं-
षिरारन् ददति रादाने लोटि छान्दसःशपःश्लुः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोपइटिचे-
त्याकारलोपः अतएवाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी-

मन्दा॑महे॒दश॑तयस्यधा॒सेर्द्वि॑र्यत्पञ्च॒बिभ्र॑तो॒यन्त्य॑न्ना ।

किमि॒ष्टाश्व॑इ॒ष्टर॑श्मिरेत॒ईशा॑नास॒स्तरु॑षऋ॒जते॑नृन् ॥ १३ ॥

मन्दा॑महे । दश॑तयस्य । धा॒सेः । द्विः । यत् । पञ्च । बिभ्र॑तः ।

यन्ति । अन्ना । किम् । इ॒ष्टःश्वः । इ॒ष्टःश्मिः । ए॒ते । ईशा॑नासः ।

तरु॑षः । ऋ॒जते॑ । नृन् ॥ १३ ॥

मन्दा॑महेस्तुमोवयंदेवान् मदिस्तुतौ इदित्वान्नुम् किमर्थं दशतयस्यधासेः दशेन्द्रियतृप्तिसा-
धनत्वेनदशावयवस्यान्नस्यपुष्ट्यर्थंयद्यस्मात् द्विःपंच दशविधान्यन्नानिदशचमसगृहीतत्वाद्-
न्नस्यदशविधत्वं एवंविधमन्त्रंविभ्रतोधारयन्तोदशचमसाध्वर्यवोयन्तिहोमायगच्छन्त्याहवनी-
यंप्रति यद्वाश्वमेधिकानिदशान्निजुहोतीत्यान्नातान्याज्यमध्वादीनिदशविधान्यन्नानिविश्वे-
भ्योदेवेभ्योहोतुंधारयन्तोयन्तियदा तदामन्दा॑महइति नचेष्टाश्वप्रभृतीन्यष्टून्विहाय क-

ऋत्वाद्स्मात्प्रत्यागमिष्यन्तीतिवाच्यम् तरुषः शत्रूणां तारकान् तरतेरौणादिकः उंसिः नृन्ने-
 नृन्कर्मणां एवमहानुर्भावान् वरुणादीनिष्ठाश्वः एतन्नामकोराजाकिमृञ्जते किंप्रसाधयति त-
 प्पेष्टरश्मिश्चकिमृञ्जते एतेइदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वराराजानश्चनप्रसाधयन्ति य-
 द्वा येषांस्तोतृणां अस्माकमेतेस्तुता देवाः ईशानासः स्वामिनः किल तादृशान् तरुषः शत्रूणां तार-
 कान् नृन् कर्मनिर्वाहकान् अस्मानिष्ठाश्वादयः किंप्रसाधयन्ति किमुपद्रवन्ति नप्रभवन्तीत्य-
 र्थः ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी-

हिरण्यकर्णमणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वेवरिवस्यन्तु देवाः ।
 अर्यो गिरः सद्य आजग्मुषीरोस्त्राश्चाकन्तु भयैष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णम् । मणिः ग्रीवम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे ।
 वरिवस्यन्तु । देवाः । अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ ।
 उस्त्राः । चाकन्तु । उभयैषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णं मणिग्रीवंरत्नाद्युपेतकंठं एतद्वयं सर्वावयव-
 ः याप्युपलक्षणमेवंसर्वागाभरणयुक्तं तत्प्रसिद्धं अर्णः अरणीयं रूपं तद्वन्तं पुत्रादिकमित्यर्थः उक्त-
 त्रक्षणं अस्मदीयं रूपं वानोऽस्माकं विश्वे सर्वे देवा वरिवस्यन्तु परिचरन्तु प्रयच्छन्त्वित्यर्थः अर्यः
 भ्ररणीयः विश्वेषां देवानां सद्योजग्मुषीस्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीर्गिरःस्तुतीः उस्त्राः विकारे प्रकृति-
 ः श्चः क्षीराज्यादीनि हवींषिच सद्यः अस्मदागमनानन्तरमेव चाकन्तु कामयन्तां छान्दसः शपः श्लुः
 रस्मैपदंच । यद्वा यद्भुक्तिनुगभावः आचकन्त्विति वा योज्यं पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः केष्वि-
 तितदुच्यते—अस्मे अस्माकं संबन्धिषूभयेषुस्तोतृषु यद्भुषुच यद्वा अस्माकं उभयेषु ऐहिकामुष्मिक-
 विषयेषु भयविधेषु फलेषु ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी-

चत्वारो मामशशरिस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आर्यवसस्य जिष्णोः ।
 रथो वा मित्रावरुणादीर्घाप्साः स्यूमगभस्तिः सूरुनाद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

चत्वारः । मा । मशशारिस्य । शिश्वः । ज्ञयः । गुङ्गः । आयवसस्य ।
जिष्णोः । रथः । वाम् । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः ।
स्यूमङ्गभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

मामांक्षीवन्तं मशशारिस्यमशकीकृत्यभृशंश्रृणातिशारयतिवामित्रानितिमशशारः ए-
तन्नामकस्यराज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाःचत्वारःपुत्राःबाधन्तइतिशेषः शिशुशब्दस्य
जसादिषुछन्दसिवावचनमितिगुणाभावः तथा आयवसस्यसर्वतःप्राप्तान्नस्यएतन्नाम्नोराज्ञोजि-
ष्णोर्जयशीलस्यपुत्रास्त्रयस्तेऽपिबाधन्तइतिशेषः हेमित्रावरुणाएतन्नामानौदेवौ वायुवयोःसंबन्धी
रथोदीर्घाप्साः अप्सइतिरूपनाम अतिविस्तृतरूपः स्यूमङ्गभस्तिः स्यूममितिसुखनाम सुखक-
रदीप्तिःसन् सूरान सूर्यइव अद्यौत् द्योततांयुक्तानामस्मद्विरोधिनांपुरतःस्फुरन्भयजनकोभवत्वि-
त्यर्थः द्युतेऽछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङ् द्युद्भ्योलुङीतिपरस्मैपदम् सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्विति
वृद्धिः बहुलंछन्दसीतीडभावः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ यद्वा द्युअभिगमने आदादिकः छान्द-
सेलङि उतोवृद्धिर्लुङिहलीतिवृद्धिः ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

कदित्थेत्यस्मिन्नष्टादशानुवाकेषुसूक्तानि तत्रपृथूरथइतितृतीयंसूक्तंत्रयोदशर्चं अत्रानु-
क्रमणिका—पृथुःसमो नोषस्यंत्विति दीर्घतमसःपुत्रःकक्षीवानृषिः ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभा-
षितत्वात् अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुपछन्दः तुशब्दप्रयोगादिदमादिकेसूक्तेउषोदेवताके प्रातरनु-
वाकेउषस्येकतावस्यचोत्तरस्यचविनियोगः अथोषस्यइतिसूत्रितम् पृथूरथइतिसूक्तेप्रत्यर्चिरि-
त्यष्टाविति तथाश्विनशस्त्रेइदमादिसूक्तद्वयस्यविनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमा—

पृथूरथोदक्षिणायाअयोज्यैर्नदेवासोअमृतासोअस्थुः ।
कृष्णादुदस्थादर्याश्चिक्त्सन्तीमानुषायक्षयाय ॥ १ ॥
पृथुः । रथः । दीक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः ।
अमृतासः । अस्थुः । कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या ।
विऽहायाः । चिक्त्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलायाः उषोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णोरथः अयोजि
 अश्वैर्युक्तः सन्नद्धो भूत् अत्रयद्यपि देवताविशेषो न श्रुतः तथाप्युषस्यत्वादुषसइति गम्यते एनंसन्नद्धं
 रथं अमृतासः अमरणधर्माणो देवासो देवनशीला हविर्भाजो देवाः आस्थुः आस्थितवन्तः देवयज-
 नंगन्तुं आरूढा इत्यर्थः अनन्तरं सोषाः कृष्णात् निकृष्टवर्णां चैशान्तमसः सकाशात् उदस्थात् उ-
 त्थिता भूत् कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण इति यास्कैः । कीदृशीसा अर्या अरणीया पूजनीया विहायाः
 विविधगमनयुक्ता महती वा विहाया इति महन्नाम विहायाः यद्ब्रह्म इति तन्नामसुपाठात् मानुषायक्षया-
 य मनुष्याणां निवासाय चिकित्सन्ती अन्धकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती तमोनिवारयन्ती-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधिजयन्ती वाजं ब्रह्मती सनुत्री ।
 उच्चाव्यव्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहृतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजम् । ब्रह्मती ।
 सनुत्री । उच्चा । वि । अव्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः ।
 अगन् । प्रथमा । पूर्वहृतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुमाद्भूतजातात्पूर्वाप्रथमासतीयमुषाः अबोधि बुद्धाभूत्उषः
 कालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुद्धयन्ते कीदृशीसा वाजंगमनशीलं प्रकाशं निरवर्त्य-
 धकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती यद्वा वाजशब्दोऽन्नामसुपाठितत्वात्तन्नाम अन्नं वैवाज इति श्रुतेर्श्च ।
 यजमानार्थं अन्नसंपादयन्ती ब्रह्मती महती सनुत्री सर्वजगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य किंच सो-
 षा उच्चा उच्चैः उन्नता सती व्यख्यत् विचष्टे सर्वजगत्प्रशयतीत्यर्थः कीदृशीसा युवतिः मिश्रणशीला
 नित्ययौवनात्वा पुनर्भूः पुनः पुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् सोषाः पूर्वहृतौ सत्यां प्रथमामु-
 ख्या प्रकृष्टासती आगन् देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति यास्कैः ।
 इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूतासती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया-

यद्दद्यभांगंविभजासिनृभ्यउषोदेविमर्त्यत्रासुजाते ।
देवोनोअत्रंसवितादमूनाअनागसोवोचतिसूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागम् । विभजासि । नृभ्यः । उषः । देवि ।
मर्त्येऽत्रा । सुजाते । देवः । नः । अत्रं । सविता । दमूनाः ।
अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देविदेवनशीले हेउषः उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वंअद्यास्मिन्काले नृभ्योमनुष्येभ्योयत् यंभागंभजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभजासि विभज्यददासि यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषुमध्ये नृभ्योनेतृभ्योमनुष्येभ्योयजमानेभ्यो- देवानांभागंविभज्यददासि उषसिप्रवृत्तायांहविषोदीयमानत्वादुषसोदातृत्वमुपचर्यते अत्रास्मि- न्भागविषयेदमूनाः यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः दमूनादममनावादानमनावादान्तमनावे- तिनिरुक्त्वचनम् । तादृशः सविताप्रेरकोदेवः नोऽस्माननागसोवोचति अपापान् यागयोग्यान् ब्रवीतु अनुगृह्णात्वित्यर्थः किमर्थंसूर्याय अस्मद्यागदेशंप्रतिसूर्यस्यागमनार्थम् ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी-

गृहंगृहमहनायात्यच्छादिवेदिवेअधिनामादधाना ।
सिषासन्तीद्योतनाशश्वदागादग्रमग्रमिद्भजतेवसूनाम् ॥ ४ ॥

गृहमऽगृहम् । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम ।
दधाना । सिषासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् ।
अग्रमऽअग्रम् । इत् । भजते । वसूनाम् ॥ ४ ॥

अहनाउषोनामैतत् अहनाद्योतनेतितन्नामसुपाठात् सादेवी दिवेदिवे प्रत्यहं दिवेदिवेद्य- विद्यवीत्यहर्नामसुपाठात् गृहंगृहंतद्यज्ञगृहं अच्छआभिमुख्येनयातिगच्छति कीदृशी अधिअधि- कंनामनमनं प्रह्वत्वं प्रतिहतमुद्योगंप्रकाशनरूपंदधाना धारयन्ती यद्वा अधिदधाना अधिकंधार-

यन्ती किञ्च सिषासन्ती संभक्तुमिच्छन्ती द्योतना कृत्स्नं जगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनं आ-
गादागच्छति पूर्वयातीत्युक्तत्वात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थम् आगत्य च वसूनां ध-
नानां हविलक्षणानां अग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी-

भगस्य स्वसावरुणस्य जामिरुषः सूचृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चासदध्यायो अघस्य धाता जयेमतं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूचृते । प्रथमा ।

जरस्व । पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम ।

तम् । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

सूचृते सुष्ठुमनुष्याणानेत्रिउषः हेउषो देवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि
स्वसृस्थानीयासि तेनसहोत्पद्यमानत्वात् तद्वत्पूज्येत्यर्थः तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितु-
र्देवस्य जामिरसि भगिनीस्थानीयासि एकस्मिन्नेवस्थाने उत्पद्यमानत्वात् जनयन्त्युत्पादयन्त्य-
स्यामपत्यमन्ये इति जामिः यद्वा जमतिगच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेति उक्तनिर्वचनद्वयमभिपे-
त्ययास्क आह—नजामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमते वास्याद्गतिकर्मणो निर्गम-
नप्राया भवतीति । तादृशीत्वं प्रथमा इतरदेवैभ्यः पूर्वा उत्कृष्टा वासती जरस्वस्तुता भव जरतिः स्तु-
त्यर्थः जरास्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मण इति यास्कैः । पश्चा पश्चात्त्वत्पीत्यनन्तरं यो अघस्य धाता यः
कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वाधारयितास्ति सदध्याः गच्छतु वचनव्यत्ययः दध्यतिर्ग-
त्यर्थः दध्यतिर्दध्नातीति गत्यर्थे पुषाठात् यदि स पापी बलीयान्तं दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्व-
या रथेन अस्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठी-

उदीरतां सूचृता उत्पुरन्धीरुद्ग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्पाह्रावमूनि तमसापंगूह्ला विष्कण्वन्त्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरताम् । सूचताः । उत् । पुरंमूधीः । उत् । अग्रयः ।
 शुशुचानासः । अस्थुः । स्पार्हा । वसूनि । तमसां । अपंङ्गूह्ला ।
 आविः । कृण्वन्ति । उपसः । विडभातीः ॥ ६ ॥

सूचताः मियसत्यात्मिकावाचः उदीरतां उद्गच्छन्तु हेऋत्विजः उत्कृष्टं यथाभवत्तितथा
 स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं तथापुरन्धीः पुरन्धयः पुरंशरोरंयासुधीयतेयाभिर्वाताःपुरन्धयःप्रज्ञाः प्रयोगवि-
 षयाः ताअप्युन्मिषन्तु प्रज्ञोपलक्षितानिकर्माणिप्रवर्तन्तामित्यर्थः यद्यपिप्राणवायुनाशरीरंधार्थ-
 ते तथापि योवैप्राणःसाप्रज्ञायावाप्रज्ञासप्राणइतिश्रुतेः । प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाःशरीरधार-
 णमविरुद्धम् तथा अग्रयः आहवनीयाद्याःशुशुचानासः अत्यन्तंदीप्यमानाःउदस्थुःउत्तिष्ठन्तु
 प्रज्वलयन्वित्यर्थः किमर्थमेवमितितदुच्यते यतोविभातीः विविधंभासमानाः उपसः उपोदेव-
 तास्तमसापगूह्लाअन्धकारेणात्यन्तंगोपितानि स्पार्हा स्पृहणीयानि वस्तुनिवासयोग्यानि यज्ञसा-
 धनभूतहविरादीनि आविःकृण्वन्ति यथावस्तुप्रकटीकुर्वन्ति तस्मात्स्तोत्रादिकंकुर्वन्वित्यर्थः॥६॥

अथसप्तमी-

अपान्यदेत्यभ्यं१न्यदेतिविषुरूपेअहनीसञ्चरेते ।
 परिक्षितोस्तमोअन्यागुहाकरद्यौदुषाःशोशुचतारथेन ॥ ७ ॥
 अपं । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे
 इति विषुंरूपे । अहनी इति । सम् । चरेते इति । परिक्षितोः ।
 तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता ।
 रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाःस्तूयते विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेणनानारूपे अहनी
 अहश्चरान्निश्चोभेसंचरेते समित्येकीभावे सहैवाव्यवधानेनचरतः अत्राहःसाहचर्यात्तत्प्रतियोगि-
 त्वाच्चरान्निरप्यहरित्युच्यते उत्तरत्रमन्त्रान्तरे अयमेवार्थःस्पष्टआम्नातः-अहश्चक्षणमहरजुनंच-
 विवर्ततेरजसीवेद्याभिरिति । तयोर्मध्येअन्यद्रात्रिरूपमहरपैति अपगच्छति प्रतिलोमंगच्छतिवा
 अपेत्येतस्यप्रतिलोम्यमितियास्कः । अन्यच्चदिवसाख्यमहः अन्येति आभिमुख्येनगच्छति अ-
 भीत्याभिमुख्यमितियास्कः । रात्र्यांप्रतिनिवृत्तायां अहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः विषुरूपेसंचरेते

इतियदुक्तं तदेवस्पष्टीक्रियते—परिक्षितोः पर्यायेणनिवसतोः परिक्षपयतोर्वाग्माणिनां अहःस्वती-
तेषु आयुषःक्षयात्परिक्षपणं प्रसिद्धम् तयोर्मध्ये अन्यारात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गु-
हनंभुक्ः करोति अन्याअहरेकदेशभूतावोषाः शोशुचताभृशं दीप्तेनरथेनअद्यौत् द्योततेप्रका-
शते प्रकाशयतिवासर्वारात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वजगदावृणोति उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयती-
त्युषसःस्तुतिः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सदृशीर्यसदृशीरिदुश्वोदीर्घसचन्तेवरुणस्यधाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैकाऋतुं परिंयन्ति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊम् इति । श्वः । दीर्घम् ।

सचन्ते । वरुणस्य । धाम । अनवद्याः । त्रिंशतम् । योजनानि ।

एकाऽएका । ऋतुम् । परिं । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्नहनिसदृशीरित् परस्परंसदृश्यएव तथाश्वउइत् परस्मिन्नप्यहनिसदृशीः पर-
स्परंसदृश्यएवउशब्दोऽपिशब्दार्थः इच्छब्दएवार्थः अद्यतन्योपि श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्त-
न्यश्चाद्यतनीभिः एवमहरन्तरेणसादृश्यम् कथंसादृश्यमितितदुपपाद्यते—यदा नक्षत्राणि नदृश्यन्ते
सूर्यश्चनोदेति सउषसःकालः सचैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्चसंमितः सूर्योहिप्र-
तिदिनं एकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानिमेरुं प्रादक्षिण्येनपरिभ्रमति तथासतियत्रयत्रलङ्का-
दिभूप्रदेशेसूर्यो गच्छति तस्यतस्यपुरस्तात्त्रिंशद्योजनं उषा अपि गच्छति सूर्योयस्मिन्देशे गच्छति त-
त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानां उदितोदृश्यते एवं सर्वप्रदेशेष्वपि तथोषा अपियत्र गच्छति ततः प-
रस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनां उदितादृश्यते एवं लंकादि सर्वप्रदेशस्थितानामपि उषसः उदयोऽ-
षगन्तव्यः एवं च सति एकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागान्तरेऽपि तावन्-
कालं प्रकाशयति एवमुत्करीत्या एकस्मिन्नेवाहनिसर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः प्रदेशबाहुल्यम-
पेक्ष्य उषसां बहुत्वाद्बहुवचनं एवमेकरूपा उषसः अनवद्याः शुद्धाः यासां मुदयात्सर्वे भावा अनवद्या
भविष्यन्ति किमुक्तव्यं तासां अनवद्यत्वं दीर्घउत्करीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्य तपोनिवारकस-
सूर्यस्य धामस्थानं मेरुवल्लयं सचन्ते प्रतिदिनं सेवन्ते कियदूरमितितदुच्यते—त्रिंशतं योजनानि त्रिंश-
द्योजनानि पुरतः सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्दुद्यन्तीत्यर्थः किंच आसामध्ये ए-
कैकोषाः लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनां ऋतुंगमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञांवा तथाच निरुक्तम्

ऋतुदधिक्राःकर्मवाप्रज्ञावेति । सद्यस्तदानीमेवस्वोदयकालएवप्ररियन्ति पुरितोगच्छन्ति निर्वह-
तीत्यर्थः तत्तद्भूभागविशेषेणसूर्यस्योदयोज्योतिःशास्त्रेप्रदर्शितः—उदयोयोलङ्कायांसोस्तमयःस-
वेतुरेवसिद्धपुरे । मध्याह्नोयमकोट्यारोमकविषयेऽर्धरात्रःस्यादिति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

जानत्यहःप्रथमस्यनामशुक्राकृष्णादजनिष्टश्वितीची ।

ऋतस्ययोषानमिनातिधामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट ।
श्वितीची । ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः ।
निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्यमुख्यस्यप्रथमानस्य बाह्योदिवसस्यनामनमनमागमनंजानतीअवगच्छ-
न्तीप्राणिनांप्रज्ञापयन्तीत्यर्थः सोषाः शुक्रास्वतोदीप्ता अतएव श्वितीचीश्वैत्यंगच्छन्ती प्रकाशं
प्राप्नुवन्ती कृष्णान्निष्ठान्तमसःसकाशादजनिष्ट प्रादुर्भवति यद्यपितमसःसकाशात्नोत्पद्यते त-
थापि तदनन्तरभावित्वात्तत्तत्पद्यतेइत्युपचर्यते उत्पन्नासा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्यधाम ते-
जोयुक्तंस्थानं योषामिश्रयन्तीनमिनातिनहिनस्ति तदीयंतेजोनपराभवति अपितुअहरहःसर्वेष्व-
हःसुनिष्कृतमाचरन्तीअलंकारशोभांकुर्वती यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्ययज्ञस्यधामदेवयजनाख्यं
स्थानं योषामिश्रणशीलासती नमिनाति नहिनस्ति किंतु अहरहःसर्वेषु यागदिवसेषुनिष्कृतं
हविरादीनांप्रकाशनरूपमलंकारं आचरन्तीकुर्वती तादृश्युषा अजनिष्टेतिपूर्वज्ञानवयः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

कन्येवतन्वाऽशाशदानौलपिदेविदेवमियक्षमाणम् ।

संस्मर्यमानायुवतिःपुरस्तादाविर्वक्षांसिरुणुषेविभाती ॥१०॥५॥

कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवम् । इयक्षमाणम्
सम्स्मर्यमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे ।
विद्भाती ॥ १० ॥ ५ ॥

तन्वाशरीरेणशाशदाना शाशाद्यमानास्पष्टतांपामुवती शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः ।
कन्येवकमनीयाकन्यकेव कन्याकमनीयाभवतिकेयनेतव्येतिवेतियास्कः । सायथाजनातिकेवि
वसनासंचरति तथा हेउषः त्वं कन्याकमनीयाप्रगल्भासतीतन्वाशरीरेणशाशदानास्पष्टतांगच्छन्तं
दृश्यसे पश्चात्प्रगल्भासती हेदेविदेवनशीले इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तं अभिमतंदातुमिच्छन्तं वा-
देवंद्योतनस्वभावंसूर्यरूपंमियंएषिगच्छसि ततःपश्चाद्युवतिर्यौवनोपेतासतीपुरस्तात्पत्युःसूर्यस्य
पुरतः संस्मयमानासमीषद्धसन्ती हास्यंकुर्वतीविभातीअत्यन्तंभासमाना वक्षांसिवक्षसोपलक्षि-
तानवयवानाविष्कृणुषेप्रकटीकरोषि यद्वा युवतिरितिलुप्तोपमा यथालोकेप्रगल्भायोषिव पुरस्ता-
त्पियतमस्यपुरतः संस्मयमानादन्तप्रदर्शनाय ईषद्धसनंकुर्वती वक्षांसिवक्षसोपलक्षितानिगोप्या-
निबाहुमूलस्तनादीनि आविष्करोति तथात्वमपीत्यर्थः यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशि संस्मयमाना
स्मितोपमप्रकाशंकुर्वती युवतिः सर्वेषुभावेषुमिश्रणशीलावक्षांसिवक्षइतिरूपनाम दन्तस्थान-
नीयानिनीलपीतादीनिरूपाण्याविष्करोषि ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

अथैकादशी-

सुसंकाशामातृमृष्टेवयोषाविस्तन्वंकृणुषेदृशोकम् ।

भद्रात्वमुषोवितरन्व्युच्छनतत्तेअन्याउषसोनशन्त ॥ ११ ॥

सुसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे ।

दृशे । कम् । भद्रा । त्वम् । उषः । विस्तरम् । वि । उच्छ । न । तत्

ते । अन्याः । उषसः । नशन्त ॥ ११ ॥

हेउषोदेवि मातृमृष्टामातृभिर्जननीभिःशुद्धीकृतायोषेव सुसंकाशाअत्यर्थं प्रकाशमानात्वं
तन्वैस्वकीयांतनुं दृशेसर्वेषांदर्शनायआविष्कृणुषे प्रकटयसि यथालोकेमात्रादिना स्वलंकृता

गोभनासती स्वकीयंलावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः अत्रकृमितिपा-
-पूरणः अत्रविशेषस्याभावात् शिशिरंजीवनायकमिति वत् तथाचयास्काचार्यः—मिताक्षरेष्वन-
-काःकमीमिद्वितीर्ति । यद्वा कमितिसुखवचनः सुखंयथाभवतितथा आविष्कृत्युषेइत्यर्थः हेउषः
। तएवंकरोषि अतोभद्राकल्याणशीला स्तुत्यावितरंव्युच्छ आवरकमन्धकारंविप्रकृष्टंयथाभव-
-तेतथाविवासय अत्रयद्यपिविशेषो नश्रुतः तथापिप्रकाशनिवर्त्यत्वात् परिहरणीयत्वाच्च व्युदस-
-नीयं तमएवेतिगम्यते किंचतेतव तद्व्युदसनं अन्याउषसःअतीताआगामिन्यश्च ननशंतं नव्या-
-वन्ति तथाव्युच्छेतिभावः नशिर्व्याप्तिकर्मा इन्वति नशतिइतिव्याप्तिकर्मस्युपाठात् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारायतमानारश्मिभिःसूर्यस्य ।

परांचयन्तिपुनराचयन्तिभद्रानामवहमानाउषसः ॥ १२ ॥

अश्वेऽवतीः । गोमतीः । विश्ववाराः । यतमानाः । रश्मिभिः ।

सूर्यस्य । परां । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा ।

नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

अश्वावतीः अश्ववत्यः बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः तथागोमतीर्वहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववाराः
विश्वेवारारणीयाः कालायासां तास्तथोक्ताः सार्वकालीनाइत्यर्थः यद्वा विश्वेवरितारोयासुताः
विश्ववाराःभवन्ति विश्वैर्वरणीयाइत्यर्थः सूर्यस्यरश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिःसाकंतमो-
निवारणायप्रयत्नंकुर्वाणाः यद्यपिसूर्यरश्मयएवजगत्प्रकाशनायप्रभवन्ति तथापिसूर्योदयात्पूर्वं
तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपिप्रयत्नमविरुद्धम् रश्मिदेवताअपि प्रकाशिकाइत्यर्थः किंच
भद्रा भद्रकल्याणंस्तुत्यंवानामनमनं सर्वजनानुकूल्यंवहमानाः धारयमाणाः उषासः उषोदेवताः
परांचयन्ति परायन्तिच तथा पुनराचयन्तिपुनरायन्तिच परस्परापेक्षयोभयत्रचशब्दः याएवातीतेषु
दिनेषुगतास्ताएवपुनःपुनर्दिनान्तरेष्वप्यायन्तिजगन्निर्वाहाय प्रतिदिनंगतागतंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

ऋतस्यरश्मिमनुयच्छमानाभद्रंभद्रंऋतुमस्मासुधेहि ।

उषोनोअद्यसुहवाव्युच्छास्मासुरायोमघवत्सुचस्युः ॥ १३ ॥ ६ ॥

ऋतस्य । रुशिमम् । अनुद्यच्छमाना । भद्रम् । भद्रम् । क्रतुम् । अस्मासु
धेहि । उषः । नः । अद्य । सुहृवा । वि । उच्छ ।

अस्मासु । रायः । मघवत्सु । च । स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥ ६ ॥

हेउषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिरश्मीन् अनुद्यच्छमाना आनुकूल्येन प्रवर्तमानात्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणंस्तुत्यांवाः लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञांवा धेहि स्थापय हे-
उषः अद्येदानीं नोऽस्मदर्थं सुहृवासुषु आहुतासती व्युच्छ तमो विवासय प्रकाशं कुर्वित्यर्थः कि-
मर्थमितितदुच्यते—मघवत्सु मघमिति धननाम हविलक्षणधनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्चस्युः
बहुविधानि धनानि संभवन्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सहसमुच्चयार्थश्च शब्दः ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उषा उच्छन्ती तित्रयोदश चतुर्थं सूक्तैर्घतमसः कक्षीवत आर्षम् त्रैष्टुभमुषस्यं उषा उच्छ-
न्तीत्यनुक्रान्तं विनियोगस्तु पूर्वसूक्ते एवोक्तः ।

तत्र प्रथमा—

उषा उच्छन्ती समिधाने अग्नौ उद्यन्सूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रासावी द्विषत् चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्ती । समऽइधाने । अग्नौ । उद्यन् । सूर्यः । उर्विया ।
ज्योतिः । अश्रेत् । देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् । प्र ।

असावीत् । द्विषत् । प्र । चतुःस्पत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाः समिधाने अग्नौ अग्नित्वसामान्येनैकवचनं अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सुकर्मार्थं कर्तृप्रयो-
गः उषः काले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते उच्छन्ती तमो विवासयन्ती उर्विया उरुबहुलं ज्योतिः
प्रकाशं अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं किमिव उद्यन्सूर्यः उपमा प्रधाननिर्देशः उदितः
सूर्य इव सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः अत्र त्वदुदयानन्तरं अस्मिन्कर्मणि वासविता देवः सर्वस्य
प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रं अर्थं अर्थशब्दोत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः अयं नर्थानि लृणव-

नपांसीत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । अरणीयं द्विषत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपंधूनं प्रासावीत् अनुजाना-
तुददात्वित्यर्थः तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतंगवादिरूपंधनंप्रासावीत् किमर्थं इत्यै द्विषदांच-
तुष्पदांचगमनाय यद्वा न इत्याइतिसंबन्धः अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अमिनतीदैव्यानिव्रतानिप्रमिनतीमनुष्यायुगानि ।
ईयुषीणामुपमाशश्वतीनामायतीनांप्रथमोषाव्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रमिनती । मनुष्या । युगानि ।
इयुषीणाम् । उपमा । शश्वतीनाम् । आयतीनाम् । प्रथमा ।
उषाः । वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानिव्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनिकर्माणि व्रतमितिकर्मनाम व्रतं कर्त्तव्यमितितच्चासु
पाठात् तानिकर्माणिअमिनती अहिंसतीमानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती तथा मनुष्याणां युगानियुगो-
पलक्षितान्निमेषादिकालावयवान् प्रमिनती प्रकर्षेणहिंसन्ती आयुःक्षययन्तीत्यर्थः यद्वा युगानि
युग्मानिपरस्परसंयोगंप्रमिनतीहिंसन्तीवियोगं कुर्वतीत्यर्थः उषःकाले सर्वेयथायथं स्वस्वव्यापारा-
गच्छन्तीतिप्रसिद्धं किंच ईयुषीणांगच्छन्तीनां अतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुषसां उपमा ताभिः
ऋशीत्यर्थः सादृश्यं च सद्दशीरिदुश्वइत्यत्रोक्तं । तथा आयतीनांप्रथमा आगामिनीनामुषसांप्र-
थमभाविनीसतीव्यद्यौत् विशेषणप्रकाशते यद्वा ईयुषीणां गमनशीलानांपश्वादीनां शश्वतीनां
संततिप्रवाहरूपेण नित्यानां उपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः तथा आयतीनां राज्यवसानसमये उत्पद्यमानानां
प्रज्ञावागादीनांप्रथमभाविनी उषस्यागतायां वाचोबुद्धयश्चस्फुरन्तीतिप्रसिद्धम् तादृशीदेवीव्यद्यौ-
त् प्राणिनामनुग्रहायद्योतते ॥ २ ॥

अथतृतीया—

एषादिवोदुहिताप्रत्यदर्शिज्योतिर्वसानासमनापुरस्तात् ।
ऋतस्यपन्थामन्वेतिसाधुप्रजानतीवनदिशोमिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना ।
समना । पुरस्तात् । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु ।
प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषाः दिवोद्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीयातत उत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्यु-
च्यते पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिप्रतिप्रत्येकं अदर्शिदृश्यते सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत-
इत्यर्थः कीदृशीसाज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसाप्रकाशयन्ती समना सम्य-
ङ्गनयित्रीचेष्टयित्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं यद्वा सहयुगपदेव मन्यतेवबुध्यते प्राणिभिरितिसम-
ना व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः सातादृशी ऋतस्यादित्यस्य पन्थां पन्थानमरेः प्रान्तप्रदेशं अ-
नुक्रमेण साधुसम्यगेति गच्छति सूर्योयत्रयत्रगच्छति तत्रतत्रपुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः सैव
वेशेभ्यते—प्रजानतीव प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गमयापि गन्तव्य इति चेतयन्तीव यथालोके प्रिय-
मेऽनुरागयुक्ताकाचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः किंच दिशः प्रागा-
दिकानमिनाति नहिनस्ति किंतूषायत्रगच्छति सा प्राचीत्येव प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नो धा इवा विरं कृत प्रियाणि ।
अद्भ्रसन्नसंसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरियुषीणाम् ॥ ४ ॥
उपो इति । अदर्शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नो धाः इव । आविः ।
अकृत । प्रियाणि । अद्भ्रऽसत् । न । संसतः । बोधयन्ती ।
शश्वत् इतमा । आ । अगात् । पुनः । आ इयुषीणाम् ॥ ४ ॥

एषोषाः उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः सर्वैः समीप एव अदर्शिदृश्यते तत्र दृष्टान्तः-
शुन्ध्युवो न वक्षः अत्र नकार उपमार्थीयः उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितः तत्र पुर-
स्तान्नकारः प्रयुज्यते तथाचायस्कः—पुरस्तादुषा चारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति तस्योदाहरणं नेन्द्रदेवम-
भंसतेति उपरिष्ठादुषा चारस्तस्येनोपमितीति इति तस्योदाहरणं दुर्मदासौ न सुरायामिति शुन्ध्युरा-
देत्यः सर्वेषां शोधकत्वात् तस्य वक्षो वक्षः स्थानीयोरश्मिसमूहः स यथापकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः

यद्वा शुन्ध्युरितिजलचरःश्वेतवर्णःपक्षिविशेषः सयथास्वकीयंयक्षःप्रकाशयन्द्दृश्यतेबद्धदित्यर्थः किंच नोधाइवप्रियाण्याविरुद्धत नवनस्तोत्रंधारयतीतिनोधाःएतन्नामामर्हर्षिः देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैःप्रियाणिस्वमनीषितान्याविष्कृतवान् तथैषापि स्वकीयानिसर्वलोकप्रियापितेजां-स्याविरकरोत् किंच अद्भ्यसन्न अत्राप्युपमार्थीयोनकारः अद्यतइत्यद्भ्यसन्नं तस्यपाकायगृहेसीदती-त्यद्भ्यसत्पाचिकायोषित् ससतोबोधयन्ती सायथास्वपतःपुत्रादीन्भोजनाय बोधयतितद्वत् यद्वा अ-द्भ्येतिगृहनाम वरूथंअद्भ्येतितन्नामसुपाठात् तत्रसीदतीत्यद्भ्यसत्तजननी सायथास्वपतःपुत्रादीन् उ-षः कालेप्रबोधयति तथाभुवनाख्येगृहेसीदन्ती तत्रत्यान्प्राणिनःप्रबोधयन्तीयमुषाः आर्इयुषीणां आगमनशीलानांस्त्रीणांमध्येशश्वत्तमा आगात्पुनःपुनरागच्छति प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वार-योषितांमध्येस्वयमेकासती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः अत्रनिरुक्तम्—उपादर्शिशुन्ध्युवःशुन्ध्यु-रादित्योभवतिशोधनात्स्यैववक्षोभासोऽध्यूढमिदमपीतरद्वक्षएतस्मादेवाध्यूढंकायेशकुनिरपिशुंध्यु-रुच्यतेशोधनादेवोदकचरोभवत्यापोऽपिशुन्ध्युवउच्यन्तेशोधनादेवनोधाःऋषिर्भवतिनवनंदधाति-सयथास्तुत्याकामानाविष्कुरुतएवमुषारूपाण्याविष्कुरुतेऽद्भ्यसद्भ्यसन्नभवत्यद्भ्यसादिनीतिवान्नसा-निनीतिवाससतोबोधयन्तीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणांस्वपतोबोधयन्तीशाश्वतिकतमागात्पुनरागा-मिनीनामिति^१ ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

पूर्वे^१अर्धे^२रजसो^३अभ्यस्य^४गवांजनि^५त्र्यकृत^६प्रकेतुम् ।

व्यु^७प्रथते^८वितरं^९वरीय^{१०}ओभा^{११}पृणन्ती^{१२}पित्रो^{१३}रूपस्था^{१४} ॥ ५ ॥ ७ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अभ्यस्य । गवाम् । जनित्री । अकृत ।

प्र । केतुम् । वि । ऊम् इति । प्रथते । विस्तरम् । वरीयः । आ ।

उभा । पृणन्ती । पित्रोः । उपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

अभ्यस्यव्यापनशीलस्य विसृतस्यरजसोरअकस्यान्तरिक्षलोकस्य रजःशब्दोऽन्तरिक्ष-लोकवाची लोकारजांस्युच्यन्तेइतियास्केनोक्तत्वात् । तस्यपूर्वेअर्धेपूर्वस्मिन्भागेजनित्री उत्पन्ना-सती गवांदिशांरश्मीनांवाकेतुंमज्जानंप्राकृतप्रकर्षेणकरोति यद्वा रजसोरंजकस्याह्नः रजःशब्दो-हर्वाची असृगहनीरजसीउच्येते इतियास्केनोक्तत्वात् । तस्यपूर्वेअर्धेपूर्वस्मिन्भागेउषःकालेगवांवा-

चांजनित्रीजनयित्रीउत्पादयित्री उषःकालेसर्वेषांप्राणिनांवाचःस्फुरन्तीतिप्रसिद्धम् यद्वा अव्यस्य कर्मसुस्थितस्यजन्तोःकेतुंगमनागमनादिरूपंकर्म । केतुरितिकर्मनाम केतःकेतुरितितन्नामसुपा-
ठात् प्राकृतप्रकर्षेणकरोति किंच पित्रोःपालयिन्व्योर्द्यावापृथिव्योःउपस्थाउपस्थेउत्सङ्गेअन्तरा-
लप्रदेशेस्थित्वाउभाउभेद्यावापृथिव्यौ पृणन्तीस्वतेजसापूरयन्ती यद्वा उभाउभयोः पित्रोरितिसं-
बन्धः वितरंविशिष्टतरं वरीयःउरुतरंअतिविस्तीर्णंयथाभवतितथाव्युपथतेविशेषेणैवप्रख्याता-
भवति प्रकाशतइत्यर्थः उशब्दोवधारणार्थःपादपूरणोवा मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति
एास्केनोर्कत्वात् ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथषष्ठी-

एवैदेषापुरुतमादृशोकंनजामिनपरिवृणक्तिजामिमम् ।

अरेपसातन्वा उशाशदानानाभादीषतेनमहोविभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कम् । न । अजामिमम् ।

न । परि । वृणक्ति । जामिमम् । अरेपसा । तन्वा । शाशदाना ।

न । अभात् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेव इच्छब्दएवकारार्थः एवमेवइदानीं भासमानप्रकारेणैवपुरुतमाविपुलतमा
अत्यन्तविस्तृतासती अजामिं विजातीयमनुष्यादिजातिनपरिवृणक्ति परितःसर्वतो नवर्जयति
तथा जामिसजातीयंदेवजातिनपरिवृणक्ति नपरिवर्जयति मनुष्यादिकंदेवादिकंचतदुपलक्षितं
लोकद्वयंवाकात्स्वर्येनप्रकाशयतीत्यर्थः किमर्थमितितदुच्यते—दृशोकं सुखेनसर्वेषांदर्शनायसुखंयथा
भवतितथासर्वान्दर्शयितुंवा किंच अरेपसा अपापया निर्मलयातन्वाशरीरेण शाशदाना शाशा-
द्यमाना शाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः । स्पष्टतांगच्छन्तीत्यर्थः विभातीविशेषेणप्रकाशयन्ती
साअभादल्पात् पुत्रिकादेःसकाशाज्ञेषतेनगच्छति तमपिप्रकाशयति तथा महोमहोमेवादेः
सकाशाज्ञेषते नगच्छति तमपिप्रकाशयति पूर्वलोकद्वयंप्रकाशयति इत्युक्तं इदानीमस्मिंल्लोके
परमाण्वादिपर्वतपर्यन्तंल्लोकंप्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी-

अभ्रातेवपुंसएतिप्रतीचीगर्तारुगिवसनयेधनानाम् ।
जायेवपत्युशतीसुवासाउषाहस्त्रेवनिरिणीतेअप्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तइआरुगिव । सनये ।
धनानाम् । जायाइव । पत्ये । उशती । सुवासाः । उषाः ।
हस्त्राइव । नि । रिणीते । अप्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेवभ्रातृरहितेवपुंसः पित्रादीन् प्रतीचीस्वकीयस्थानात्पतिनिवृत्तमुखीसतीएतिगच्छति यथालोकेभ्रातृरहितायोषित्वोचितवासोलङ्कारादिलाभायपितृनेति सतिभ्रातरिसएवोचितप्रदानादिनासम्यक्तोषयति तदभावात्पितरमेवप्राप्नोति यद्वा सतिस्वभ्रातरिसएवपितुः पिंडदानादिकंसन्तानकृत्यंकरोति तस्याभावात्स्वयमेवतत्कर्तुंपित्रादीन्गच्छति तद्वदियमुषाअपिस्वोचितप्रकाशादिलाभायस्वप्रकाशदानायवा पितृभूतंसूर्यमाभिमुख्येनगच्छति अयमेकोदृष्टान्तः तथा धनानांसनये गर्तारुगिव गर्तारोहिणीवेत्यपरोदृष्टान्तः गर्तइतिगृहनाम रुद्रोर्गर्तइतितन्नामसुपाठात् अत्रौचित्येनराजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितंस्थानमुच्यते तदारोहतीतिगर्तारुकु यथा लोकेकाचिद्रतभर्तृकायोषिद्धनानांस्वकीयरिक्थानां सनयेलाभाय गर्तमागच्छति तांतुसप्त्याविचार्ययदीयंरिक्थंलभतेचेदक्षैःसन्ताड्य तदीयंधनंवितरन्ति तथेयमपिधनानांप्रीणनसाधनानांप्रकाशानांसनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानं आरोहति देशविशेषाचारमपेक्षयैवंदृष्टान्तितं किंच पत्येउशतीकामयमानासुवासादुकूलादिशोभनवसनास्वलंकृतापूर्वरजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रासती स्नानानन्तरंशोभनवस्त्राभरणैः शोभमानाविशेषेणपतिंभोगायकांक्षतीतेनसहसंक्रीडते तथेयमुषाःअपिनैशेनान्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापिप्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसनासती पतिस्थानीयेनसूर्येणसाकंसंक्रीडमाना हस्त्रेवहसनेव अप्सःदन्तस्थानीयानिरूपाणि नीलपीतादीनि यद्वा निरूप्यमाणानिपदार्थजातानि निरिणीते नितरांरिणीते गमयतिप्रकाशयतीत्यर्थः यथालोकेकाचिद्रमणीयायोषितिस्मितव्याजेनदन्तान्चिवृणुते तथेयमपिसर्वाणि रूपाणिप्रकाशयतीत्यर्थः अयमन्धोनिरुक्तेस्पष्टंव्याख्यातः—अभ्रातृकेवपुंसःपितृनेत्यभिमुखीसन्तानकर्मणेपिण्डदानायनपतिंगर्तारोहिणीवधनलाभायदाक्षिणाजीगर्तः सभास्थाणुर्गृणतेःसत्य-

संगरोभवत्तितत्रयापुत्रायापतिकासारोहतितांतत्राक्षैराघ्नन्तिसारिक्थंलभतइति । जायेवपत्येका-
मयमानासुवासाऋतुकालेषुषाहसनेवदन्तान्विवृणुतइति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी-

स्वसास्वस्त्रेज्यार्यस्यैयोनिमारैर्गैर्पैत्यस्याःप्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छन्तीरश्मिभिःसूर्यस्याऽयङ्केसमनगाइवव्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्त्रे । ज्यार्यस्यै । योनिम् । अरैक् । अपं । एति ।

अस्याः । प्रतिचक्ष्येव । विऽउच्छन्ती । रश्मिभिः । सूर्यस्य ।

अञ्जि । अङ्के । समनगाःइव । व्राः ॥ ८ ॥

स्वसा भगिनीरूपारात्रिः स्वस्त्रेभगिन्यैउषसे कीदृश्यैज्यायस्यै यद्यपि एकस्मादेवान्तरिक्षा-
दुत्पन्नत्वात् परस्परंस्वसृभावः तथाप्यद्गःप्राथम्यात्तेजस्विन्याउषसोज्यायस्त्वं स्वयमेवसरतीति
वास्वसारात्रिः स्वस्त्रेज्यार्यस्यै उक्तरीत्याज्येष्ठायै योनिंउत्पत्तिस्थानं अपररात्ररूपं अरैक् अ-
रिचत् प्रादात् रेचयतीत्यर्थः तथाच पूर्वत्रान्नातं—रात्र्युषसेयोनिमारैर्गिति । दत्त्वाचअस्याउत्पन्ना-
याउषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वैव स्वयमपसृत्यैतिगच्छति ज्यायस्यामागतयां तस्यैस्वस्थानं
दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौस्थातुमनुचितमितिविज्ञायैवापगच्छतीतिभावः एवमुत्पन्नोषाः सूर्यस्यर-
श्मिभिर्व्युच्छन्ती तमोविवासयन्ती अंजिव्यंजकंजगत् अङ्के अनक्तिप्रकाशयति किमिव
समनगाइव सम्यग्गमनहेतवः आपः समनाः ताः गच्छन्तीतिसमनगाःविद्युतः व्राः व्राताः
विद्युत्संघाइव यद्वा सम्यग्गमनायगच्छन्तीतिसमनगाः सूर्यरश्मयः तेइवव्राः व्राताः संघी-
भूताः तेयथा अंजन्ते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः व्रातइत्यत्रतकारलोपश्छान्दसः ॥ ८ ॥

अथनवमी-

आसांपूर्वासामहंसुस्वसृणामपरापूर्वामभ्येतिपश्चात् ।

ताःप्रत्नवन्नव्यसीनूनमस्मेरेवदुच्छन्तुसुदिनाउषासः ॥ ९ ॥

आसाम् । पूर्वासाम् । अहंसु । स्वसृणाम् । अपंस । पूर्वाम् ।
अभि । एति । पश्चात् । ताः । प्रत्नंसवत् । नव्यसीः । नूनम् ।
अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसृणांपरस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयंसरन्तीनां वा पूर्वासांपुरातनीनां आसामुषसांमध्ये अहंसु अहःसु प्रतिदिनं अपरा अन्या अद्यतन्युषाः पूर्वावतीतदिवससंबन्धिनीमुषसंपश्चात् अनुसृत्य अफ्येति अभिमुखंगच्छति अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः सर्वेष्वहःसु एवमेवाफ्येति नव्यसीः नवीयस्यः नवतरा आगामिन्यः ता उषासः उषसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्येव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुक्त्वा वासात्यः अस्मे अस्माकं रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति तथा उच्छन्तु प्रकाशयन्तु पूर्वतन्यो यथौच्छन्तथा आगामिन्योऽपि उच्छन्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

प्रबोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।
रेवदुच्छमघवत्सोमघोनिरेवत्सोत्रेसूनृते जरयन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः ।
ससन्तु । रेवत् । उच्छ । मघवत्सुभ्यः । मघोनि । रेवत् । सोत्रे ।
सूनृते । जरयन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

हेमघोनि मघवति अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति उषः हेउषो देवि पृणतः हविः प्रदानस्मान्यजमानान्प्रबोधय प्रज्ञापय प्रतिबुद्धान्कुरु किंच पणयः व्ययासहिष्णवो वणिजः पणिर्वणिग्भवतीति यास्कः । पणय इति लुब्धका अबुध्यमानाः यागादीनकुर्वाणाः अदानशीलाः अस्मच्छत्रवः ससन्तु स्वपन्तु दीर्घनिद्रा भवन्तु त्रियन्तामित्यर्थः तथा च मन्त्रान्तरं—ससन्तुत्या अरातयो बोधन्तु शूररातर्य इति । किंच हेमघोनि अस्मद्गतहविर्भिस्तद्वति हेउषः मघवद्भ्यः हविलक्षणान्भवद्भ्यो जमानेभ्यः तेषामर्थं रेवत् धनवत् समृद्धिमत उच्छविभाहि किंच हेसूनृते सुष्ठु मनूष्या-

णां नेत्रि देवि जरयन्तीसर्वप्राणित्रःक्षपयन्तीत्वंस्तोत्रे स्तुतिकर्त्रेयजमानाय तदर्थरेवद्धनवत् स-
मृद्ध्यर्थञ्छेतिशेषः ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी—

अवेयमंश्वैद्युवतिःपुरस्ताद्युङ्केगवामरुणानामनीकम् ।
विनूनमुच्छादसतिप्रकेतुर्गृहं गृहमुपतिष्ठातेअग्निः ॥ ११ ॥

अवं । इयम् । अश्वैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युङ्के । गवाम् ।
अरुणानाम् । अनीकम् । वि । नूनम् । उच्छात् । असति । प्र ।
केतुः । गृहम् । गृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषाः युवतिः यौवनोपेता योषित्स्थानीया यद्वा सर्वेषुभावेषुमिश्रयन्तीपुरस्तात्पूर्वस्यां
दिशिअवाश्वैत् अत्यर्थमागच्छति वर्धतेवा अत्रावशब्दोविनिग्रहार्थीयः न्यवेतिविनिग्रहा-
र्थीयावितियास्केनोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यतइतितत्राह—इयंअरुणानां अरुणवर्णानांगवांप्र-
सिद्धानामेतन्नामकानामश्वानांवा अनीकंसमूहं युंक्तेरथेयोजयति अरुणयोगावउषसांश्यावाः
सवितुरिति यथालोकेवाहनसन्नाहंदृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरश्मीनामश्वानांदर्शनादु-
षाआगच्छतीत्यध्यवसीयते यद्वा अरुणानांरश्मीनां समूहंयुंक्ते तथानूनं निश्चयं एषाव्युच्छात्
तमोविवर्जयिष्यति यतइयंगायुनक्ति अतएवकारणात् यथालोकेस्वसन्नाहंदृष्ट्वादयोनुमीयते
तथात्रापील्यर्थः तादृशीसाअसति असत्प्रायेनीरूपेअन्तरिक्षेअतिरोधायकत्वाद्दशोभनेतम-
सिवाकेतुः केतुस्थानीयाज्ञापयित्रीप्रकर्षेणविविधंभासतइतिशेषः उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्या-
हारः यद्वा असति तमोरूपेन्धकारेप्रकेतुःप्रकर्षेणज्ञापयित्रीसतीनूनंव्युच्छादितिपूर्वत्रान्वयः त-
स्मिन्कालेअग्निः आहवनीयादिरूपोगृहं गृहं सर्वेयजमानगृहं अग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठाते उप-
तिष्ठते दीप्यतइत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथद्वादशी-

उत्तेवयश्चिद्वसतेरपसन्नरंश्चयेपितुभाजोव्युष्टौ ।

अमासतेवहसिभूरिवाममुषोदेविदाशुषेमर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपसन् । नरः । च । ये ।

पितुःभाजः । विऽउष्टौ । अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् ।

उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

तेतवव्युष्टौसत्यां वयश्चिद्व गमनवन्तःपक्षिणोऽपि च्छित्येषोऽपिशब्दार्थः निपातानाम-
नेकार्थत्वात् उच्चावचेष्वर्थेषुनिपतन्तीतियास्केनोक्तत्वात् वसतेर्निवासस्थानाच्चीडादेरुत् ऊर्ध्वं
अपसन् पतन्ति पूर्ववाक्येगृहंगृहमुपतिष्ठातेअग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः किंच नरश्चमनु-
ष्याश्च पितुभाजःअन्नवन्तः अन्नार्थिनः ऋषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत् उन्मुक्ताः
अपसन् गच्छन्ति तथाचमन्त्रान्तरं-पद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणइति । एवंव्युष्टौसत्यां हेदेवि दे-
वनशीलेउषोदेवते अमागृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानायतदर्थं अमेतिगृहनाम अमाद-
मइतितन्नामसुपठितत्वात् यद्वा अमासहहूयमानेनाग्निनासह निवसतेयजमानाय अमावसेता-
मित्यादौ सहाय्येपयोगात् मर्त्यायमनुष्यायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय भूरिवामं बहुशोभनं
धनं वहसिप्रापयसि ॥१२॥

अथत्रयोदशी-

अस्तोद्वंस्तोम्याब्रह्मणामेवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्मार्कंदेवीरवसासनेमसहस्त्रिणं चशतिनं चवाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

अस्तोद्वम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वम् । उशतीः ।

उषसः । युष्मार्कम् । देवीः । अरवसा । सनेम । सहस्त्रिणम् ।

च । शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

एवंसूक्तद्वयोक्तरित्याबहुधास्तुत्वा तांचस्तुतिं अनयानिवेदयित्वास्वाभीष्टंप्रार्थयते हेस्तो-
म्याः स्तोमस्तोत्रंतदर्हन्तीतिस्तोम्याःस्तुत्यर्हाःउषसः यतयूयंतादृश्यः अतोमेमात्स्वभूतेन
ब्रह्मणासूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेणस्तोत्रेणास्तोद्वंस्तुताभवत् किंच हेउषासः उषसः उशतीस्तोतृन-
स्मान् अस्मत्सष्टिंवा कामयमानायूयंअवीवृधध्वं अस्मान्प्रवर्धयत् किंच हेदेवीः देव्योदेवन-
शीलाः युष्माकंअवसायुष्मत्संबन्धिनारक्षणेनवयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं अभीष्टंधनंसने-
मलभेमहि तथाशतिनंचवाजं शतसंख्याकं अपरिमितंधनं सनेम युष्माकृतेनशतसहस्रपरि-
मितधनादिरूपरक्षणेनवयमपि अर्थिभ्यःसहस्रपरिमितस्यधनस्यसनितारोभवेमेत्यर्थः ॥१३॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

प्रातारत्नमितिसप्तर्षिपञ्चमंसूक्तंकाक्षीवतं दानस्यस्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं यातेनोच्यतेसा-
देवतेतिपरिभाषितत्वात् त्रैष्टुभं उपइत्यादिकेद्वेजगत्यौ प्रातारत्नंसप्तस्वनयस्यदानस्तुतिरुपजग-
त्यावित्यनुक्रमणिका ।

२११५२

तत्रप्रथमा—

प्रातारत्नंप्रातरित्वाद्धातितांचिकित्वान्प्रतिगृह्यानिधत्ते ।

तेनंप्रजावर्धयमानआयूरायस्पोषेणसचतेसुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःइत्वा । दधाति । तम् । चिकित्वान् ।

प्रतिगृह्यं । नि । धत्ते । तेनं । प्रइजाम् । वर्धयमानः । आयुः ।

रायः । पोषेण । सचते । सुवीरः ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते—दैर्घतमसःकक्षीवानामऋषिः ब्रह्मचर्यंचरिष्यन् वेदाभ्यासायगु-
रुकुलेचिरकालमुषित्वावेदान्सम्यगधीत्यब्रतानिचचरित्वातेनानुज्ञातः पुनःस्वगृहंप्रतिप्रयास्यन्म-
ध्येमार्गेरात्रैविश्रान्तः प्रभातेभावयव्यस्यपुत्रःस्वनयोनामराजा अनुचरैःसहक्रीडमानोऽकस्मा-
त्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद् सचरभसाप्रतिबुद्धःसहसोत्सथौ तंचराजापाणिगृहीत्वा स्वकी-
यमासनमुपवेश्यास्यसौन्दर्यमवगत्यस्वकन्याप्रदानमनाःपपच्छ भगवन् कस्यपुत्रःकिंनामात्वमिति
सचपृष्ठोमातरंपितरंचस्ववृत्तान्तं आचक्ष सचराजा संभाव्यइत्यवगत्यमुदितमनाः स्वगृहंप्राप्या-
स्मैमधुपर्कमारचय्यवस्त्रमाल्यादिभिःपूजयित्वा सरथादशकन्याःशतंनिष्कानश्वशतंपुंगवानां

शतंगवांषष्ट्युत्तरसहस्रं पुनरेकादशरथांश्चपादात् सचसर्वमनुक्रमेणप्रतिगुह्यदीर्घतमसोन्तिकमा-
गत्यतस्मैपादशयत् ननुकक्ष्यानामाश्वबन्धनीरज्जुस्तद्वानकक्षीवान् अश्वबन्धनं चराज्ञएवोचितं
अतोऽस्यराजन्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्चप्रतिग्रहइतिस्मरणात् तस्मा-
द्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति नैषदोषः यद्यप्यसौ कर्लिगाख्यस्यराज्ञःपुत्रः तथापितेनक-
र्लिगेन स्वयंबृद्धत्वात्पादनायसामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाययाचितो दीर्घतमाऋषिः उशि-
ङ्गामिकां अपत्योत्पादनायप्रेषितयाराजमहिष्यातिजरटेनमर्हिषिणासहरन्तुं लज्जमानयास्ववस्त्राभ-
रणैरलंकृत्यस्वप्रतिनिधित्वेनप्रेषितामुशिङ्गामिकां योषितं दासीमित्यवगत्यमध्वपूतेन जलेनाभिषि-
च्यऋषिपुत्रीकृत्वा तयासहरेमे तदुत्पन्नः कक्षीवानामऋषिः एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्या-
श्यामित्यत्रसूक्तेविस्तेरेणप्रतिपादितम् अतोस्यक्षत्रियसंबन्धात्कक्षीवानितिनामोपपन्नं दीर्घतमसः
परमर्षेरुत्पन्नत्वेनब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोप्युपपन्नएव इदमादिस्सूक्तद्वयं स्वनयस्यराज्ञोदानप्रशंसाख्या-
नप्रतिपादकम् नन्वनुक्रमण्यांस्वनयस्यदानस्तुतिरितिदानतुष्टोभावयव्यंतुवष्टेतिचोभयत्रस्तो-
तव्यं भिन्नमेवानुगम्यतइति उच्यते—उत्तरसूक्तस्यप्रथमायासृचि अधिक्षियतोभाव्यस्येतिदातुर्भा-
वयव्यस्यश्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्यपृथगुपात्तं वस्तुतस्तुपितुर्नाम्ना पुत्रस्यव्यवहर्तव्यत्वात्
तथाआरुद्रासइत्यादौबहुशःप्रयोगदर्शनात् स्वनयेनदत्ताइति तत्रैवसूक्ते स्वनयस्यापिश्रूयमाण-
त्वाच्चोभयत्रापिदातुप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेवदानप्रशंसारूपंआख्यानमितिप्रसिद्धं सचकक्षीवा-
नानीतंसर्वंपितुर्निवेदयन्परोक्षेणैवदानप्रकारंप्रशंसति स्वनयोनामराजाप्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः
सकाशमागतःसन्न रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातःप्रभातकाले दधाति अस्मात्सन्निधौस्था-
पयतिददाति तंस्थापितंसर्वंचिकित्वान् चेतनावान्अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगुह्यस्वीकृत्यनिधत्ते
पितुःसमीपेस्थापयति अनन्तरं तेनदत्तेननिष्कादिना प्रजांपुत्रभृत्यादिरूपांवर्ययमानः पोषयन्
आयुर्जीवितंचवर्धयन्सुवीरः शोभनैःवीरैःपुत्रभृत्यादिभिरुपेतःसन्न रायस्पोषेणधनानां पुनः
पुनःवर्धनेनसचतेसौराजासंगच्छतामितितवदातुराशिषंप्रार्थयते ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सुगुरंसत्सुहिरुण्यःस्वश्वोबृहदस्मैवयइन्द्रोदधाति ।

यस्त्वायन्तं वसुनाप्रातरित्वोमुक्षीर्जयेवपादिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

सु॒ऽगुः । अ॒स्रत् । सु॒ऽहिर॑ण्यः । सु॒ऽअश्वः॑ । बृ॒हत । अ॒स्मै । वयः॑ ।
 इन्द्रः॑ । द॒धाति॑ । यः । त्वा । आ॒ऽयन्त॑म् । वसु॑ना । प्रा॒तः॒ऽइत्त्वः॑ ।
 मु॒क्षीज॑या॒ऽइव । प॒दिम् । उ॒त्॒ऽसि॒नाति॑ ॥ २ ॥

अत्रकक्षीवतःपिता आनीतेनधनेनसंतुष्टोराजानंबहुप्रकारेणाशास्ते असौस्वनयोराजा सुगुरसत् शोभनैर्बहुभिर्गोभिः तद्वान्भवतु तथा सुहिरण्यः सुष्टुतहितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान्सनअस्मैप्रदात्रे राज्ञेबृहत्प्रभूतंवयः अन्नमिन्द्रः परमेश्वरोधर्मदेवता दधातिदधातु ददातु यतोऽयंराजा अस्मैगोहिरण्याश्वान्नानिबहुसंख्याकानिदत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव कस्येयमाशीरिति सउच्यते यः योराजा हेप्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथेषुत्र आयन्तंगुरुकुलादागतंपदिं पथिकंयदृच्छयागन्तारंत्वात्वां वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेनोत्सिनाति गमनतः उरुष्ठंबध्नाति गर्तिनिरुणद्धीत्यर्थः प्रतिबन्धेदृष्टान्तउच्यते—मुक्षीजयेवपदिं मुच्यमाना सतिबन्धनंजयतीतिमुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनीरज्जुः तथा पाशकोयथापदिं गंतारं मृगपक्ष्यादिकं उत्सिनातिबध्नाति तथामया अननुज्ञातमपित्वां गमनंप्रतिबुध्य गवादीदृष्टानादिनायोराजातोषयतिसएवंभवत्विति पदिरितिपदंव्याचक्षणेनयास्केनतदुदाहरणायामंम्रोव्याख्यातः—सुगुर्भवतिसुहिरण्यःस्वश्वोमहच्चास्मैवयइन्द्रोदधातियस्त्वायन्तमन्नेनप्रातरागामिन्नतिथेमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति कुमारोमुक्षीजामोचनाच्चसयनाच्चततनाच्चेति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

आ॒र्यम॒द्यसु॒कृतं॑ प्रा॒तरि॒च्छन्नि॒ष्टेः पु॒त्रं व॒सुं म॒ता रथे॑न ।
 अं॒शोः सु॒तं पा॒यय॑मत्स॒रस्य॑क्ष॒यद्वी॑रं व॒र्धय॑सू॒नुता॑भिः ॥ ३ ॥

आ॒र्यम् । अ॒द्य । सु॒ऽकृत॑म् । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रम् ।
 वसु॑ऽमता । रथे॑न । अं॒शोः । सु॒तम् । पा॒यय॑ । मत्स॒रस्य॑ ।
 क्ष॒यत्॒ऽवी॒रम् । व॒र्धय॑ । सू॒नुता॑भिः ॥ ३ ॥

प्रातःपूर्वेद्युःप्रभातकालेऽयंधनंदत्तवान् तस्मिन्नेवकाले सुकृतंशोभनस्यकर्तारंत्वांश्च-
न्नामुमिच्छन् कदाद्रक्षयामीतिकामयमानोऽहं अद्यास्मिन्दिने इदानींआयं प्राप्तोस्मि अत्रयद्यपि
केवलंप्रातरित्येवश्रुतं नपूर्वेद्युरिति तथापि अद्यायमित्युक्तत्वादर्थापूर्वेद्युःप्रातरितिगम्यते की-
दृशं इष्टेःइष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्यवापुत्रं पुरुत्रातारं पुत्रःपुरुत्रायतइतियास्कैः । कर्तारमि-
त्यर्थः केनसाधनेनेतितदुच्यते—वसुमतारथेन समृद्धधनवतारथेनसाधनेन यद्वा तेनसहेतिसहा-
र्थेत्तृतीया किंच तदानींतेनसमृद्धेन धनेनांशोःअंशुमतःवलीरूपस्यमत्सरस्य मादनसाधनस्यसो-
मस्य मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृप्तिकर्मणइतिनिरुक्तम् । तस्यसुतं अभिषुतं रसंपायय आत्मानंपायय
इष्टसाधनंसोमयागंकुर्वित्यर्थः कृत्वाच क्षयद्वीरं क्षियन्तोनिवसन्तोवीराःपुत्रभृत्यादयोरस्य तं-
तादृशंत्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारंसूनुताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वर्धयसमृद्धंकुरु पुत्र-
भृत्यादिवीरैः यथाप्रवृद्धोभवतितथाकामयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

उपक्षरन्ति सिन्धवो मयो भुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।

पृणन्तं च पर्पु रिं च श्रवस्य वी घृतस्य धारा उपयन्ति विश्वतः ॥ ४ ॥

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च ।

यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः । पृणन्तम् । च । पर्पु रिम् । च ।

श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानोतेनधनेनसोमयागंकुर्वित्युक्तम् तमेवसोमयागंफलप्रदर्शनेनस्तौति सिन्ध-
वः स्यन्दनशीलाः प्रस्रुवत्पयोधराः सिन्धुःस्यन्दनादितियास्कैः । मयोभुवः सुखस्यभावयि-
त्र्यः मयइतिसुखनाम मयःसुगम्यमितितन्नामसुपाठात् धेनवः प्रीणयित्र्योगावः ईजानं सो-
मयागंअनुतिष्ठन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्षयइतिप्रणीतंकुर्वन्तंच नकेवलमीजानंअपितुयक्षयइत्यध्य-
वसितवन्तमपिउपउपेत्य क्षरन्तिस्त्रवन्तिप्रीणयन्तीत्यर्थः नचपूर्वस्यामृचिसोमंपिबेत्युक्तत्वात्सर्वे-
षांसोमयागानांअग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्यप्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिस्वर्गएवफ-
लत्वेनश्रुतः नगवादिकमित्तिवाच्यम् स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्यकर्तुंशक्यत्वान्के-

वलंसोमयागमनुतिष्ठतामेवमहत्फलं अपितुसुकृतसाधनानिकर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपिम-
हत्फलमस्त्येवेतिदर्शयति पृणन्तंपितृन्प्रीणयन्तं पपुरिं प्रीणनशीलं इष्टदातारं प्राणिनः सर्वदापी-
णयन्तंचपुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छन्त्यः अन्नसष्टद्धिहेतवोघृतस्यधाराः यद्वा घृतकुल्याविश्वतः
सर्वतः उपउपेत्ययन्तिप्रामुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

नाकस्यपृष्ठे अधितिष्ठतिश्रितोयःपृणातिसहदेवेषुगच्छति।
तस्मात्आपोघृतमर्षन्तिसिन्धवस्तस्माद्भ्यंदक्षिणापिन्वतेसदा॥५॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः ।
हृ । देवेषु । गच्छति । तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः ।
तस्मै । भ्यम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेनसामान्यतोदानमेतदादिभिस्त्रिभिःप्रशंसति यद्वा सोमस्यैवस्तुत-
त्वाद्दक्षिणाशब्दस्ययागएवप्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसमाप्तेःसोमयागएवप्रस्तूयते यः योमर्थः पृणा-
ति हविरादिदानेनदेवादीन्प्रीणाति सनाकस्य कमितिसुखनाम तद्विरुद्धमकं नविद्यते अकंदुः
स्वंतत्साधनंपापंचेति नाकोद्युलोकः तथाश्रूयते—नवाअमुंलोकंजग्मुषेकिंचनाकमिति । तस्यपृ-
ष्ठेउन्नते उपरिदेशेश्रितंसन्नधिअधिकं आकल्पान्तंतिष्ठति यद्वा अधितिष्ठति अधिष्ठायप्रमुखो-
भूत्वातिष्ठति नकेवलंस्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषुमध्येगच्छतिवर्तते स्वयमेवदेवोभवतीत्यर्थः
हेतिप्रसिद्धौ तस्मैप्रीणयित्रे पुरुषायसिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः घृतंतेजोवत्सारं अर्ष-
न्ति गच्छन्ति रसवत्योभवन्तीत्यर्थः किंचेयंभूमिरपि दक्षिणासस्यादिफलसंपादनदक्षासती
सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः दातुः जीवनसाधनाच्चोदकानि रुचिराणिस-
मृद्धानिभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथषष्ठी-

दक्षिणावतामिद्विमानिचित्रादक्षिणावतांद्विसूर्यासः ।
दक्षिणावन्तोअमृतंभजन्तेदक्षिणावन्तःप्रतिरन्तुआयुः ॥ ६॥

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । द्विवि ।
सूर्यासः । दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः ।
प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणां इच्छब्दएवकारार्थः तेषामेवार्थं
इमानिभूमौदृश्यमानानिचित्राणिचायनीयानिस्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणिद्रव्याणि समृद्धानि
भवन्तीतिशेषः किंच दक्षिणावतामेवदिविद्युलोकेसूर्यासः सूर्यसंबन्धिनोलोकाः तदनुगृहीताभो-
गावा समृद्धाभवन्ति किंच दक्षिणावन्तएवअमृतंजरामरणरहितंस्थानं भजन्तेसेवन्ते यद्वा दाने-
नापहतपाप्मानआत्मानंविदित्वा अमृतमविनाशंमोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति यज्ञेनदानेनेतिश्रुतेः ।
किंच दक्षिणावन्तएवायुःप्रतिरन्ते अतिदीर्घमायुष्यंलभन्ते वर्धयन्ति प्रपूर्वस्तिरतिवर्धना-
र्थः इदितिसर्वत्रसंबध्यते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी-

मापृणन्तोदुरितमेनआरन्माजारिषुःसूर्यःसुव्रतासः ।
अन्यस्तेषांपरिधिरस्तुकश्चिदपृणन्तमभिसंयन्तुशोकाः ॥७॥१०॥

मा । पृणन्तः । दुःइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः ।
सूर्यः । सुव्रतासः । अन्यः । तेषाम् । परिधिः । अस्तु । कः ।
चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥ १० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदानंप्रशंसितुमाह-पृणन्तोदेवादीन्हविरादिनाप्रीणयन्तःसन्तः दुरितं
दुष्टंयथाभवति तथाप्राप्तुंदुःखंएनःतत्साधनंपांपंचमारन् माप्राप्नुवन् नकेवलंदातारएव अपितुसूर-
यः देवानांस्तोतारोविद्वान्मोमाजारिषुः जरयानजीर्णाभवेयुः तथासुव्रतासः शोभनरुच्छ्रचान्द्रा-
यणादिनियमवन्तोऽपिमाजारिषुः तर्हेषामन्योजनःकइतिसउच्यते तेषांदातृणांस्तोतृणांवाऽन्यः
तेभ्योऽन्योयःकोऽपिपुरुषः परिधिः पापस्य परितोधारकोऽस्तु यद्वा अन्योऽन्यः कश्चनपापदेवः
तेषांपरिधिःपरिधिस्थानीयोव्यवधायकोऽस्तु यथाग्नेःपरिधिःस्वयंरक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानःस्वा-
न्तर्हितमग्निंरक्षति तद्वत् अथवा अन्योधर्मविशेषस्तेषांपरिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽ-
स्तु तर्हिर्किंप्राप्नुयुरिति उच्यते अपृणन्तदेवादीनप्रीणयन्तं अदातारंशोकाः चित्तपीडाःतत्साधनाः

पाप्मानः अभिअभिमुखंसंयन्तुसम्यक्प्रामुवन्तु वयंसुखिनोभवेमेत्यर्थः अत्रयद्यपिसामान्येन दानमात्रंस्तूयते तथाप्यस्थसूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूपत्वाद्दुःखानिमार्यंत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अमन्दानितिषष्ठंसूक्तम् सपेत्यनुवर्तनात्सप्तर्चं आदितःपंचानांकक्षीवानृषिः षष्ठ्याभावय-
व्यः सप्तम्यारोमशानामब्रह्मवादिनी आदितःपंचानांभावयव्यस्यस्तुतिरूपत्वात्सएवदेवता याते-
नोच्यतइतिन्यायात् अन्ययोःषष्ठीसप्तम्योस्तुभावयव्यरोमशयोःसंवादः षष्ठ्याभावयव्यः सप्त-
म्यारोमशा यद्यपिस्वनयेनदत्ताइतिश्रूयमाणत्वात्तस्यैवस्तुत्याभाव्यं तथापिपितृपुत्रयोरभेदात्
आरुद्रासइतिवत् पितृनाम्नाव्यवहर्तुंशक्यत्वात्प्रथमायामृचिभावयव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं
तुष्टावेत्येतदविरुद्धमित्युक्तंपूर्वसूक्तएव आदितःपंचत्रिष्टुभः अन्त्येअनुष्टुभौ तथाचानुक्रान्तं—अ-
मन्दानितिकक्षीवान्दानतुष्टः पञ्चभिर्भावयव्यंतुष्टावांत्येअनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्द्वैपत्योःसंवा-
दइति उक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमा—

अमन्दा॑न्स्तोमा॑न्प्रभरे॑मनी॒षासिन्धा॑वधिक्षि॒यतो॒भा॒व्यस्य॑ ।
यो॒मे॒स॒हस्र॑मभिमीत॒स॒वान॑तूर्तो॒राजा॑श्रव॒इच्छ॑मानः ॥ १ ॥

अमन्दान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिन्धौ । अधि ।
क्षियतः । भाव्यस्य । यः । मे । सहस्रम् । अभिमीत । स्वान् ।
अतूर्तः । राजा । श्रवः । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिन्धौ सिन्धुदेशे यद्वा लक्षणयासिन्धुतीरे समुद्रतीरे अधिक्षियतः अधिनिवसतोभा-
व्यस्यभावयव्यस्य तत्पुत्रस्यस्वनयस्येत्यर्थः तस्यअमन्दान् अनल्पान् स्तोमान् स्तोत्राणितन्नि-
ष्टबहुविधदानादीनांकीर्तनानि मनीषा मनीषयाप्रियातिशयबुद्ध्या प्रभरे विशेषेणसंपादयामि
कस्तस्यविशेषइतितत्राह—अतूर्तःकेनाप्यर्हिसितोयोरराजामेमदर्थं सहस्रतत्संख्याकान्सवान्स्-
यन्तेसोमाएष्वितिसवाःसोमयागाः तान्अभिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् किमिच्छन् श्र-

वः सर्वैःश्रूयमाणांकीर्तिमात्मनेइच्छमानः कामयमानः यतोयंआर्त्विज्याद्युपाधिनाविनाकी-
र्त्यर्थमेवबहुधनं प्रादात् अतस्तंस्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया-

शतंराज्ञोनाधमानस्यनिष्काञ्छतमश्वान्प्रयतान्त्सद्यआदम् ।
शतंकक्षीवाँअसुरस्यगोनाँदिविश्रवोजरमाततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् ।
प्रयतान् । सद्यः । आदम् । शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् ।
दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान् ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्य असुरस्य धनानां निरसितुः दानशीलस्य
राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कान्आभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि
वासुवर्णानि शतं शतसंख्याकानि शतंसहस्रमित्यपरिमितवचनः अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनान-
न्तरमेव कक्षीवानहंआदं आत्तवानस्मि स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः तथाप्रयतान्शुद्धान् लक्षणोपेता-
नश्वानध्वगमनसमर्थान्हयान् शतं शतसंख्याकान् आदं आत्तवान् तथा गोनां पुंगवानां बली-
वर्दानामित्यर्थः उत्तरमन्त्रेस्त्रीगवीनामभिधानात् तेषांशतंआदं एवंप्रदाताराजा दिवि द्युलोके
श्रवः कीर्तिं अजरंशाश्वतींआततान विस्तारितवान् गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गेकीर्तिमकरवमि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

अथतृतीया-

उपमाश्यावाःस्वनयेनदत्तावधूमन्तोदशरथासोअस्थुः ।
षष्टिःसहस्रमनुगव्यमागात्सनत्कक्षीवाँअभिपित्वेअह्नाम् ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूमन्तः । दश ।
रथासः । अस्थुः । षष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् ।
सनत् । कक्षीवान् । अभिपित्वे । अह्नाम् ॥ ३ ॥

स्वनेयेनदत्ताःश्यावाः तद्वर्णाश्वैर्युक्तत्वात् श्यावाः वधूमन्तः आरूढाभिर्वधूभिःतद्वन्तः दश एतत्संख्याकाःरथासोरथाः मामांउपास्थुः उपस्थिताः गव्यशब्देगोसमूहवाची षष्टिः सहस्रमनुगव्यं षष्ट्यधिकंगवांसमूहःअन्वगात् अनुक्रमेणआगतः ततःआत्मानं परोक्षेणब्रवीति तत्सर्वप्रतिगृह्यायंकक्षीवान् अह्नादिवसानां मध्येअभिपित्वे संनिहितेऽहनि सनत् स्वीकृतं रथ-वध्वादिकंस्वपित्रे समर्पयति स्वयंवास्वीकरोति अभिपित्वशब्दआसन्नकालवाची प्रपित्वशब्दवत् सच प्रपित्वेअभीकइत्यासन्नस्येतियांस्केनोक्तत्वादासन्नवचनः उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

चत्वारिंशदशरथस्यशोणाःसहस्रस्याग्रेश्रेणिंनयन्ति ।

मदच्युतःऋशानावतोअत्यान्कक्षीवन्तउदमृक्षन्तपञ्चाः ॥ ४ ॥

चत्वारिंशत् । दशरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिम् ।

नयन्ति । मदच्युतः । ऋशानावतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् ।

अमृक्षन्त । पञ्चाः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतोगो-यूथसहस्रस्यवाग्नेपुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपिताः अश्वाः चत्वारिंशत् एकैकस्यरथस्यचतु-ष्ट्येसतिदशरथानां मिलित्वाचत्वारिंशदश्वाभवन्ति तेषिश्रेणिं पङ्क्तिंआश्रित्यनयन्ति रथानभि-मतदेशंप्रापयन्ति युक्ताश्वनियुक्तात्रथान् श्रेणिं श्रेणीभावंनयन्ति प्रापयन्ति एकैकरथंचत्वार-रथत्वारः पञ्चयाकारेणवहन्तीत्यर्थः अथतान् कक्षीवन्तः कक्ष्याश्वसंबन्धिनीरज्जुः कक्ष्यारज्जुर-श्वस्येतियांस्केनोक्तत्वात् । ताभिस्तद्वन्तः यद्वा अंगिरसःपुत्राः सर्वेपिकक्षीवन्तः अथवा कक्षी-वदनुचराःसर्वेपि छत्रिन्यायेनकक्षीवन्तः पञ्चाघासाद्यन्नवन्तःसन्तोमदच्युतोमदस्त्राविणः उद्ध-त्तान् शत्रूणांमदस्यच्यावयितृन्वा ऋशानावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् ऋशानमितिहिरण्य-नाम ऋशानंलोहमितितन्नामसुपाठात् सुवर्णाभरणोपेतान् अत्यान् सन्ततगमनशीलानश्वान् उदमृक्षन्त अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनाय उत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

पूर्वा॑मनु॒प्रय॑ति॒माद॑दे॒वस्त्री॑न्यु॒क्ताँअ॒ष्टाव॑रि॒धाय॑सो॒गाः ।

सु॒बन्ध॑वो॒येवि॑श्या॒इव॒त्राअ॑न॒स्वन्तः॑श्र॒व॒ऐष॑न्त॒प॒ज्जाः ॥ ५ ॥

पूर्वाम् । अनुं । प्रयतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ ।

अरिधायसः । गाः । सुबन्धवः । ये । विश्याःइव । त्राः ।

अनस्वन्तः । श्रवः । ऐषन्त । पज्जाः ॥ ५ ॥

इदानीं आनीतंधनंबन्धुभ्योनिवेदयन्नाह हेसुबन्धवः पूर्वाप्रयतिं पूर्वप्रदानंअनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदर्थं आददे स्वीकृतवानस्मि यद्वा पूर्वा प्रयतिं प्रदेयंरथादिकं अनु दानक्रमेणैव आददे प्रतिगृहीतवानस्मि कानितानीति त्रीनष्टौचयुक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा- युक्तात्रथानितिशेषः अत्रसंख्यापृथक्निर्देशोनविवक्षितः तथा अरिधायसः अरिभिरीश्वरैर्धा- रणीयाः बहुमूल्याअसंख्यातागाश्चाददे अत्रवक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीतियुक्तं पूर्व- मेवपित्रेनिवेदितानां पुनर्बन्धुभ्योनिवेदनासंभवात् वधूमन्तोदशरथासोअस्थुरिति दशानां र- थानामुक्त्वादत्रचत्रीनष्टावित्येकादशानांवक्ष्यमाणत्वाद्बधुविशिष्टानामन्येभ्योदातुमनुचितत्वाच्चा- न्यानीतियुक्तम् उक्तानामेवानुवदनपक्षेदशवधूयुक्तरथाः एकोधनपूर्णइतिविवेकः उक्ता- नामेवरथादीनांपुनरभिधानं प्रकृतत्वज्ञापनार्थं सर्वब्राह्मणाआगताः वसिष्ठश्चागतइतिवत् इदानीं भरोक्षेणाह सुबन्धवः शोभनाविद्यायोनिसंबन्धिनोयेषातितथोक्ताः यद्वा शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ताइत्यर्थः विशः प्रजाः तत्रभवाविश्याः त्रियन्तइतित्राः त्राताः तकारलोप- श्छान्दसः विशांत्रातायथापरस्परमनुरागवन्तः तथैवैतेअपीत्यर्थः पज्जाः अन्नवन्तः अङ्गिरसः सन्तानप्रभवायेसन्ति ते सर्वंसुबन्धवः अनस्वन्तः शकटवन्तः हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयाग- यन्तःसन्तः श्रवः सर्वत्रश्रूयमाणांकीर्तिं ऐषन्त इच्छन्ति इच्छन्तु वा तदर्थमाददइतिशेषः॥५॥

अथषष्ठी-

आर्ग॑धि॒नापरि॑ग॒धि॒ताया॑क॒शीके॒वज॑ङ्ग॒हे ।

ददा॑ति॒मह्यं॒यादु॑री॒याशू॑नां॒भोज्या॑श॒ता ॥ ६ ॥

आर्गधिना । परिगधिना । या । कशीकाइव । जङ्गहे । ददाति ।

मह्यम् । यादुरी । याशूनाम् । भोज्यां । शता ॥ ६ ॥

संभोगायप्रार्थितोभावयव्यः स्वभार्यारोमशामपौढेतिबुद्ध्यापरिहसन्नाह—भोज्या भोगयो-
ग्येषा आगधिताआसमन्ताद्गृहीता स्वीकृता तथा परिगधिता परितोगृहीताआदरातिशयाय
पुनर्वचनं गध्यंगृह्णातेरितियास्कः । यद्वा आगधिता आसमन्तान्मिश्रयन्ती आन्तरंप्रजननेन
बाह्यंभुजादिभिरित्यर्थः गध्यतिर्मिश्रीभावकमेतियास्कः । पूर्वस्मिन्पक्षेपुरुषस्यपाधान्यं उत्तर-
स्मिन्स्तुयोषितइतिभेदः कीदृशीसा या जंगहे अत्यर्थंगृह्णाति कदापिनमुंचति अत्यागेदृष्टान्तः—क-
शीकेव कशोकानामसूतवत्सानकुली सायथा पत्यासहचिरकालंकीडति नकदाचिदपिविमुंचति
तथैषाअपि किंच भोज्यैषा यादुरीया दुरित्युदकनाम रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतरातिददातीति या-
दुरी बहुरेतोयुकेत्यर्थः तादृशीसती याशूनां संभोगानां यशइतिप्रजनननाम तत्संबन्धीनिक-
र्माणि याशूनिभोगाः तेषांशताशत्रान्यसंख्यातानि महदंदाति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

उपोपमेपरामृशामेदभ्राणिमन्यथाः ।

सर्वाहमस्मिरोमशागन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥ ११ ॥

उप६उप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गन्धारीणाम् । इव । अविका ॥ ७ ॥ ११ ॥

रोमशानामबृहस्पतेःपुत्रीब्रह्मवादिनीपरिहसन्तंस्वपतिंप्रत्याह—भोःपते मेमां द्वितीयार्थं
चतुर्थी उपोप द्वितीयउपशब्दःपादपूरणः उपेत्य परामृश सम्यक्स्पृश भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः
यद्वा मेमम गोपनीयमंगउपोपपरामृश अत्यन्तमान्तरंस्पृश परामर्शाभावशङ्कांनिवारयति मेमद-
न्नानि रोमाणिदभ्राणि मामन्यथाः अल्पानि माबुध्यस्व दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतिदभ्रंदभ्रोतेरि-
तियास्कः । अदभ्रत्वमेवविशदयति अहंरोमशावहुरोमयुक्तास्मि यतोऽहमीदृशीअतः सर्वा
संपूर्णावयवास्मि रोमशत्वेदृष्टान्तः—गन्धारीणामविकेव गंधारादेशाः तेषांसंबन्धिन्यविजाति-
रिव तद्देशस्थाअवयोमेषायथारोमशाः तथाहमस्मि यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणांअ-
विका अन्यर्थतर्पयन्तीयोनिरिव तासां आप्रसवंरोमादविकर्तनस्यशास्त्रनिषिद्धत्वात् योनिः
रोमशाभवति अतः सोपमीयते यतोऽहमीदृशीअतोमांअपौढांमावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

एकोनविंशेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्र अग्निहोतारमितिप्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्थं आग्नेयं आत्यष्टं सहिशर्षइत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरंतिधृतिः*उक्तृत्यभिकृतिसंकृति- विकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्टिषुचतुरुत्तरशताक्षरमारभ्यचतुर्णांचतुर्णांपरित्यागेनैकैक- मुकंछन्दोजायते तथासत्यत्यष्ट्यतिधृतीउक्तसंख्योपेतेस्यातां एतत्सर्वंछंदोग्रन्थे चतुःशतमु- त्कृतिरित्यादिसूत्रैःप्रतिपादितं तथाचानुक्रान्तं—अग्निमेकादशपरुच्छेपोदैवोदासिराग्नेयंतुपारु- च्छेपंसर्वमात्यष्टंत्वातिधृतिःषष्ठीति । सूक्तस्यविशेषविनियोगोलैंगिकः दशरात्रस्यषष्ठेहनिपा- तःसवनेप्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याऋचःकृत्वा प्राकृताभिश्चसहयष्ट्यं तत्राग्नीध्रस्यैषामथमा षष्ठस्यपातःसवनेइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निहोतारंमन्येदास्वन्तंदध्यङ्ग्रहमेजनुषंपूर्वोअङ्गिराइति ।

सैषामथमा—

अग्निहोतारंमन्येदास्वन्तंवसुंसूनुंसहंसोजातवेदसंविप्रंनजातवेदसम् ।

यजुर्ध्वयास्वध्वरोदेवोदेवाच्याकृपा ।

घृतस्यविभ्राष्टिमनुवष्टिशोचिषाजुह्वानस्यसर्पिषः ॥ १॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहंसः ।

जातवेदसम् । विप्रम् । न । जातवेदसम् । यः । जुर्ध्वया ।

सुध्वः । देवः । देवाच्या । कृपा । घृतस्य । विभ्राष्टिम् । अनु ।

वष्टि । शोचिषा । आङ्जुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासां देवसेनानां अग्रण्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा होतारं अस्मद्यागं प्रति देवानामा- ह्वतारं यद्वा होमनिष्पादकं होतारं जुहोते हेतित्यौर्णवाभइतियास्कः । अग्निमद्यहोतारमवृणीते- ति श्रुतेः । अग्निमग्न आवहेति च अग्नेराह्वातृत्वं प्रसिद्धं अग्निहोतारं मन्ये एवं प्रति विशेषणं मन्यइति सं- बन्धः यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेवविधेयविशेषणम् इतराणिवक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि दास्वन्तं अतिशयेन दानवन्तं वसुं सर्वेषां निवासे हेतुं सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं अग्निः मन्थनकाले बलेन मध्यमान उत्पद्यते इति पुत्रत्वमुपचर्यते जातवेदसं जातानां विदितारं जातप्रज्ञं जा- तबलं वा जातवेदशशब्दोयास्केन बहुधानिरुक्तः अग्नेर्जातवेदस्त्वेदृष्टान्तः—विप्रं न जातवेदसं जात- विद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव तं यथा बहूमन्यते तथात्वामपि मन्ये स्तौमीत्यर्थः उक्तगुणविशिष्टोयो-

देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञसम्यक्निर्वहन् ऊर्ध्वयाउन्नतयाउत्कृष्टयादेवाच्या देवान्पू-
जयन्त्यादेवान्प्रत्यक्तयावीं कृपाकृपया सामर्थ्यलक्षणया देवान्प्रत्यक्तयारूपेतियास्कः । तेभ्यो-
हविर्वहनबुध्यायुक्तःसन् आजुह्वानस्यआसमन्ताद्भूयमानस्यसर्पिषः सरणशीलस्यघृतस्यविले-
पनेनदीप्तस्याज्यस्यविभ्रष्टिं विशेषेणप्राजमानं अनुस्वयमपितदाज्यं शोचिषाज्वालयावष्टिकाम-
यतेस्वीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया-

यजिष्ठंत्वायजमानाहुवेमज्येष्ठमङ्गिरसांविप्रमन्मभिर्विप्रेभिःशुक्रमन्मभिः ।

परिजमानमिवद्यांहोतारं चर्षणीनाम् ।

शोचिष्केशं वृषणं यमिमाविशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्र ।

मन्मङ्भिः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मङ्भिः । परिजमानम् इव । याम् ।

होतारम् । चर्षणीनाम् । शोचिः इकेशम् । वृषणम् । यम् । इमाः ।

विशः । प्र । अवन्तु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हेविप्रमेधाविन् शुक्र दीप्तज्वालाग्ने यजिष्ठं अतिशयेन यद्भूतमं त्वात्वां यजमानाः वयं यष्टारः
हुवेम आह्वयामः यतो वयं यजमानाः यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः कीदृशं त्वां अंगि-
रसां अंगिरो गोत्रोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठं ज्यायांसं यद्वा अङ्गिरसां अङ्गाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्त-
त्वात् अङ्गिरा अङ्गारा इतियास्कः । येङ्गारा आसं स्ते गिरसो भवन्ति ति श्रुतेः । केन साधनेनेति
तदुच्यते—मन्मभिः मननसाधनैः विप्रेभिः विशेषेण प्रीणयितृभिः मन्मभिर्मन्त्रैः यद्वा विप्रेभिर्मै-
धाविभिर्कृत्विग्भिः मन्मभिर्मन्त्रैश्च सहितावयमितिसंबन्धः त्वदाह्वानानन्तरं परिजमानं परितो ग-
च्छन्तं धामिवसूर्यमिव होतारं देवानामाह्वारं केषामर्थे चर्षणीनां मनुष्यनामैतत् मनुष्याणां यज-
मानानामर्थे यद्वा चर्षणीनां पूर्वमनुष्याणामेवसतां पश्चाद्वागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामा-
ह्वारं तथा शोचिष्केशं केशवदत्यन्तायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं कामानां एवं रूपं त्वां विशः
त्वामेव निविशमानाः इमा विशः यजमानरूपाः प्रजाः जूतये स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये मावन्तु प्र-
कर्षेण प्रीणयन्तु तादृशं त्वां हुवेमेतिसंबन्धः ॥ २ ॥

अथतृतीया-

सहिपुरुचिदोर्जसाविरुक्मतादीद्यानोभवतिद्रुहन्तरःपरशुर्नद्रुहन्तरः ।

वीळुचिद्यस्यसमृतौश्रुवद्वनेवयत्स्थिरम् ।

निष्पहमाणोयमतेनार्यतेधन्वासहानार्यते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओर्जसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति ।
द्रुहन्तरः । परशुः । न । द्रुहन्तरः । वीळु । चित् । यर्य । समःकृतौ ।
श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् । निःसहमानः । यमते । न ।
अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

सहिसएवपूर्वस्तुतएवाग्निः विरुक्मताविशेषणरोचनवताओजसाज्वालारूपेणबलेनपुरुचित्
अत्यधिकमेवदीद्यानः दीप्यमानः द्रुहन्तरः द्रोग्धृणांतरिता निस्तारयिताभवति अस्मासु
द्रोहंकुर्वतांशत्रूणांहिसकोभवतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—द्रुहन्तरः द्रोग्धृणां छेदनायप्रयुक्तः परशुर्न
परशुरिव सयथाअमोघंहिनस्तितथायमपि किंच यस्याग्नेः समृतौ संगतौसंयोगेवीळुचित् दृढम-
पिपाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत् शीर्येत तथा यत्स्थिरं यच्चपर्वतादिस्थिरमचलितंतदपिश्रुवत् वी-
ळुइतिदृढनाम वीळु च्यौत्नमितितन्नामसुपाठात् तत्रदृष्टान्तः—वनेव उदकमिव उदकंयथाग्निंसंयो-
गेशुष्यतितथेत्यर्थः अत्यन्तदृढंस्थिरमपिहिनस्ति अस्मद्द्रोग्धारंशत्रुंहिनस्तीतिकिमुवकव्यमित्य-
भिप्रायः किंचायमग्निः निष्पहमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यमतेउपरमते शत्रुषुमध्येक्रीडति
तानेवनाशयति तथाकुर्वन्नायतेनगच्छति शत्रोःसकाशान्नपलायते तत्रदृष्टान्तः—धन्वसहान धनुषा
शत्रून्भिभवतीतिधन्वसहाधानुष्कः सहतेरसुन् छान्दसोऽन्त्यलोपः सयथाशत्रोरभिमुखंविध्य-
तिनपत्नयतेतद्वदित्यर्थः यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमोधन्वसहः अस्मिन्पक्षेपचाद्यच् सुपांसुलुगित्या-
कारः दृढधन्वासन्नायते नचलति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी-

दृह्णाचिदस्मानुर्दुर्द्यथाविदेतेजिष्ठाभिरराणिभिर्दाष्टयवसेग्रयेदाष्टयवसे ।

प्रयःपुरुणिगाहतेतक्षद्वनेवशोचिषा ।

स्थिराचिदन्नानिर्णिणात्योर्जसानिस्थिराणिचिदोर्जसा ॥ ४ ॥

दृह्णा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः ।
 अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्रये । दाष्टि । अवसे । प्र । यः ।
 पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा । स्थिरा । चित् ।
 अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् ।
 ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मैअग्रये दृह्णाचित् दृह्णान्येवसारवन्तिहवींषि अनु अनुक्रमेण प्रतिमञ्चदुःददति
 ददातेर्लुङि गतिस्थेतिसिचोलुक् आतइतिञ्जेर्जुस् यजमानाःददति दानेदृष्टान्तः—यथाविदे वि-
 दुषे परमार्थदर्शनेयथाउत्कृष्टानिधनानिवितरन्तिदानशीलाः यद्वा अयमग्निर्यथाविदेविन्दते
 स्वातिरिक्ंहविर्देवेभ्योदातुंलभते स्वीकरोति तथादुरिति विन्दतेश्छान्दसःशपोलुक् लोपस्त-
 आत्मनेपदेष्वितिलोपः किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिः अत्यन्ततेजोयुक्तैर्मर्गैःयज्ञादिरूपैः
 दाष्टि पूजितःसन् स्वर्गादिकंददाति दाश्टदाने शपोलुक् किमर्थं अवसे तद्रक्षणाय यद्वा ते-
 जिष्ठाभिः अतिशयेनतेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः इतरदेवानुद्दिश्य यजमानेनदत्तंहविः अवसे
 तेषां स्वीकारायदाष्टिअयमग्निर्यथाविदे नयति किंच अग्रये इतरदेवताप्रदानसमयेऽपियजमानः
 अग्रये अग्निप्रीतयेदाष्टिप्रथमंददाति किमर्थं अवसेरक्षणार्थं यद्ययमत्प्रःस्यात्इतरेभ्यो-
 दत्तमपि स्वयंस्वीकुर्यात् तस्मादग्रयेप्रयाजादिरूपेणददातीत्यर्थः किंच योग्निः पुरूणिवहूनि
 सामर्थ्यात् यजमानधनादीनिप्रगाहते प्रविशति प्रविश्यचवाश्यादिरूपयाज्वालया तक्षत्
 तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—वनेव वृक्षादिसमूहानिव वनानियथाप्रविश्यतक्षति दह-
 तितथेत्यर्थः किंचायमग्निः स्थिरास्थिराणिकठिनानिअन्नानित्रीह्यादीनि ओजसातेजो-
 रूपयाज्वालया निनितरांक्रणाति गच्छतिपचतीत्यर्थः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादीनां-
 ह्रस्वइतिह्रस्वः तथा ओजसास्वकीयेनतेजसास्थिराणि अपरिहरणीयानिपापानिअभिन्नाणिवा
 निरिणाति निःशेषेणगच्छति नाशयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

तमस्यपृक्षमुपरासुधीमहिनक्तंयःसुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषेदिवातरात् ।

आदस्यायुर्ग्रभणवह्रीलुशर्मनसूनवे ।

भक्तमभक्तमवोव्यन्तोअजराअग्रयोव्यन्तोअजराः ॥ ५ ॥१२॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शतरः ।
 दिवाऽतरात् । अप्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् । आत् । अस्य । आयुः ।
 ग्रभणऽवत् । वीळु । शर्म । न । सूनवे । भक्तम् । अभक्तम् ॥ अवः ।
 व्यन्तः । अजराः । अग्रयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अस्यअस्मै तंपृक्षं हविल्लक्षणमन्नं उपरासुउपरमन्ते आसु हवींषीति उपराः वेदिसमीप-
 भूमयः तासुधीमहिधारयामः अस्त्येत्युक्तं कस्येत्याह—योग्निःनक्तंरात्रौ दिवातरात् अह्नोपि सु-
 दर्शतरः अत्यर्थं सर्वैर्दर्शनीयो भवति यतोयंरात्रौसर्वेषुभावेषुतमसावृत्तत्वादृश्यमानेष्वपि स्वयं
 अत्यर्थं प्रकाशते अतोस्मैधीमहि पुनःकीदृशाय दिवातरात् अह्नःसकाशादेव अप्रायुषे प्रगत-
 मायुर्यस्यासौप्रायुः नप्रायुः अप्रायुः तस्मै असौयोऽस्तमेतिससर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमे-
 तीति श्रुतेः । रात्रौसर्वेभावानिद्रयावृत्तत्वात्प्रायुषइव भवन्ति अयमग्निस्तुसर्वप्राणिप्राणा-
 पहर्तुःसूर्यस्य रात्रौस्वस्मिन्नेवप्रवेशात्पृच्छायुर्भवति अतोपिधीमहि किंच आत् अतएव
 कारणात् यतोयंसुदर्शतरः यतश्चायमप्रायुः अतःकारणात्अस्यअस्मैतदर्थं आयुर्हविल्लक्ष-
 णमन्नं ग्रभणवत् ग्रहणयुक्तमभूत् ग्रहणेदृष्टान्तः—सूनवेपुत्राय पित्रोर्वीळुशर्मदृढं सुखसा-
 धनंगृह्यं तथा ग्रहणवद्भवतितथेत्यर्थः शर्मेतिगृहनाम शर्मवर्मेतितन्नामसुपाठात् इदानींआ-
 हवनीयादिरूपेणाग्नेर्वहुत्वमपेक्ष्याह अजराः नित्यतरुणाः एतेअग्रयःभक्तं सेवमानंअभक्तं
 असेवमानंचव्यन्तः एतेप्राणिनःअनुग्राहाइतिबुद्ध्यमानाः अवः रक्षन्ति यद्यपिविशेषेणप्राणिनः
 शहपाकादिद्वारारक्षन्ति तथाप्यस्तियजमानेष्वतिशयइत्याह—व्यन्तः तैःप्रत्तंहविरश्रन्तः अ-
 जराभवन्ति स्वयंहविषाअजराःसन्तोयजमानानप्यजरान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यपथमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथषष्ठी—

सद्दिशार्धो नमारुतंतु विष्वणिरभ्रं स्वती पूर्वरास्त्रिष्टनिरार्तनास्त्रिष्टनिः ।
 आदं ह्यव्यान्याददिर्यज्ञस्यकेतुरर्हणा ।

अधस्मास्यहर्षतो हृषीवतो विश्वेजुषन्तपन्थानरः शुभेनपन्थाम् ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविइस्वनिः । अमस्वतीषु ।
 उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः । आदत् । हव्यानि ।
 आइददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणां । अर्ध । स्म । अस्य । हर्षतः ।
 हर्षीवतः । विश्वे । जुषन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥६॥

सहि सएव स्तुत्यतयाप्रसिद्धएवाग्निः तुविष्वणिः तुवीतिवहुनाम उरु तुवीतितन्नामसु
 पाठात् बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तोवर्तते अत्यन्तज्वलितेग्नौवायुसंपर्कात् भृगुभुगितिध्वनिरु-
 त्पद्यते प्रज्वलतीत्यर्थः ध्वननेदृष्टान्तः—मारुतशर्धेन मरुत्संबन्धिवलमिव मरुतांसमूहोयथा
 ध्वनति तथेत्यर्थः कुत्रेतिदुच्यते—अमस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु अमइतिकर्मनाम
 अमोदंसइतितन्नामसुपाठात् उर्वरासुउरुवरणयुक्तासुश्रेष्ठासु वेदिभूमिषु कीदृशोयं इष्टनिः यष्टव्यः
 औणादिकोनिक् तुगागमश्च किंच आर्तनासु आर्तान्करोति आर्तयति आर्तयन्तीत्यार्तनाः
 पृतनाः तासु ण्यासश्रन्थोयुक् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं तासांजयायइष्टनिः इष्टव्यः यष्टव्योवा
 किंच एवंस्वनयन्निःहव्यानि आज्यपुरोडाशादीनिआदत् अत्ति भक्षयति छान्दसोलुक् यद्वा
 आङ्पूर्वाद्दतेराडोयमहनइतिव्यत्ययेनात्मनेपदाभावः गातिस्थेतिचिचोलुक् छान्दसोह्रस्वः
 केवलादेववाछन्दस्यपिटृश्यतइत्यनजदेरप्याडागमः अतएवानवग्रहः सएवविशेष्यते आददिः
 सर्वत्रहविरादानशीलः तथा यज्ञस्यकेतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयोवा अर्हणापूजनीयः सुपां-
 सुलुगितिसोराकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंछान्दसं किंच अधानन्तरं हर्षतः हविर्भक्षणादत्यन्तहर्ष-
 युक्तस्य यद्वा अभिमतफलदानेनयजमानान्हर्षयतः हर्षीवतः आज्यस्वीकारेणहर्षयुक्तस्या-
 ग्नेः पन्थां पन्थानमार्गंविश्वेसर्वेमनुष्याः जुषन्तअप्रीणयन् असेवन्तवा किमर्थं शुभेशुभाय
 शोभनायऐहिकामुष्मिकफलदस्याग्नेरेवमार्गंसर्वेअनुगच्छन्ति अग्निमेवप्रीणयित्वासाधयन्ति मा-
 र्गाश्रयणेदृष्टान्तः—यथालोकेनरोमनुष्याः शुभेशोभनायसुखप्राप्तये पन्थानंसर्वैर्गन्तव्यनिर्भयं
 प्रौढमार्गमिवा ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

द्वितीयदींकीस्तासोअभिद्यवोनमस्यन्तउपवोचन्तभृगवोमध्नन्तोदाशाभृ
 गवः । अग्निरीशेवसूनांशुचिर्योर्धर्णिरेषाम् ।
 प्रियौअपिधीर्वनिषीष्टमेधिरआवनिषीष्टमेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अ॒भिऽद्यवः । न॒म॒स्य॒न्तः । उ॒प॒वो॒च॒न्त ।
भृ॒गवः । म॒ध्नन्तः । दा॒शा । भृ॒गवः । अ॒ग्निः । ई॒शे । व॒सू॒नाम् । शु॒चिः ।
यः । ध॒र्णिः । ए॒षाम् । प्रि॒यान् । अ॒पि॒धो॒न् । व॒नि॒षी॒ष्ट । मे॒धिरः ।
आ । व॒नि॒षी॒ष्ट । मे॒धिरः ॥ ७ ॥

यत् यं द्विता द्विप्रकारंश्रौतस्मार्तभेदेनद्वित्वमापन्नं यद्वा उपलक्षणमेतत् आहवनीयादि-
व्येणनानाविधं यद्वा द्विता द्विविधायरेहिकामुष्मिकफलाय उभयाय विभक्तेराजादेशः ई ईम-
ग्निं कीस्तासः कीर्तनं कुर्वन्तःस्तोतारः पचाद्यच्छान्दसंसत्वं अभिद्यवः अभितोद्योतमानाः
मस्यन्तः नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वन्तोभृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नामहर्षयः उपवोचन्त उपे-
पब्रुवन्ति किं कुर्वन्तः दाशादानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मध्नन्तः अरणीभ्यामग्निमन्थनं कुर्व-
न्तः तथा भृगवः भ्रष्टारोहविषांपापानांवा किंचाग्निः शुचिर्दीप्तः धर्णिः धारणकुशलोऽयमग्निः
एषां दीयमानानां वसूनां हविलक्षणानां ईशे ईष्टे समर्थो भवति लोपस्त आत्मनेपदेष्वितितलोपः यद्वा
षां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनां ईशे प्रदातुमिति शेषः किंचायमग्निः मेधिरः मेधोयज्ञः तद्वा-
स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन् प्रियान्स्वप्नीतिहेतुन् आज्यादीन् अपिधीन्पर्याप्तिपर्यन्तं द-
त्तान् वनिषीष्टसंभक्तवान् संभजतांवा तथा मेधिरः मेधवान् असौ आवनिषीष्ट अन्यदेवताकेष्व-
पेयज्ञेषु स्वयमज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी-

श॒वांसां॒त्वावि॒शांप॒तिं॒हवाम॒हे॒सर्वासांस॒मानं॒दम्प॒तिं॒भुजे॒स॒त्यर्गि॒र्वाह॒संभुजे॑ ।
अ॒ति॒थि॒मानु॒षाणां॒पितु॒र्नय॒स्यांस॒या ।
अ॒मी॒च॒विश्वे॑ अ॒मृता॑स॒ आवयो॒हव्यादे॒वेष्वाव॑यः ॥ ८ ॥

वि॒श्वा॒साम् । त्वा । वि॒शाम् । प॒तिम् । ह॒वा॒म॒हे । स॒र्वा॒साम् ।
स॒मा॒नम् । द॒म्प॒तिम् । भु॒जे । स॒त्य॒र्गि॒र्वाह॒सम् । भु॒जे । अ॒ति॒थि॒म् ।
मा॒नु॒षाणा॒म् । पि॒तुः । न । य॒स्य॑ । आ॒स॒या । अ॒मी॒ इति॑ । च॒ ।
वि॒श्वे॑ । अ॒मृता॑सः । आ । व॒यः । ह॒व्या । दे॒वेषु॑ । आ । व॒यः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासांविशां प्रजानांयजमानानां पतिंअभिमतफलदानेन पालकंहवामहे आह्वयामः नकेवलंयजमानांभां किंतुसर्वासांप्रजानां समानं एकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्यसर्वेषां समत्वात् तथा दंपतिंगार्हपत्यरूपेण गृहस्यपालकं दमइतिगृहनाम दमेऋत्तिरितितन्नामसुपाठात् अकारलोपश्छान्दसः किमर्थं भुजे भोगायहवामहे आह्वयामःपुनः सएवविशेष्यते सत्यगिर्वाहसं यथार्थंभूतानांअविसंवादिफलानांस्तुतिरूपाणांगिरांवेढारं यद्वा गिरोमन्त्ररूपावहन्तीतिगिर्वाहसःऋत्विजः सत्याअविसंवादिफलागिर्वाहसोयस्यतं तादृशंहवामहइतिशेषः वहिहाधा-
ञ्ज्यइत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः पुनःकीदृशं मानुषाणां मनुष्याणांअतिथिं अतिथि-
वत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्यागन्तारंवा किंचास्याग्नेः आसयासमीपे आसेत्यन्तिकनाम आसा-
अम्बरमिति तन्नामसुपाठात् तत्समीपे अमीचविश्वे अष्टतासः हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे
देवाअपि आच आगच्छन्ति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः किमर्थं वयः हविलक्षणाञ्जमु-
द्दिश्यअग्निमुत्वादेवेतरेभ्योदीयमानत्वात् तत्रदृष्टान्तः—पितुर्न पितुरन्तिकेपुत्रादयोयथान्नाद्यर्थं
आगच्छन्ति तद्वत् किंच वयः नेतारऋत्विजोपि देवेषुइतरेष्विज्यमानेषुमध्ये हव्या हवींषि
आददत्यग्रये वेतेरौणादिकोडिः विचिवागुणः ॥८॥

अथनवमी—

त्वमग्नेसहसासहन्तमःशुष्मिन्तमोजायसेदेवतातयेरयिनदेवतातये ।

शुष्मिन्तमोहितेमदौद्युम्निन्तमउतऋतुः ।

अधस्मातेपरिचरन्त्यजरश्रुष्टीवानोनाजर ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुष्मिन्तमः । जायसे ।

देवतातये । रयिः । न । देवतातये । शुष्मिन्तमः । हि । ते । मदः ।

द्युम्निन्तमः । उत । ऋतुः । अध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर ।

श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वंसहसाबलेन सहन्तमः अतिशयेनशत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिन्तमः अतिशयेन
तेजस्वीजायसे सहैरौणादिकःकनिन् नाद्भस्येतिनुद् किमर्थं देवतातये देवानांविस्तारयुक्ता-
ययागाय तदर्थंयज्ञनामैतत् यद्वा उक्तगुणविशिष्टःसन्जायसे अरण्योरुपद्यसे यज्ञार्थत्वेद-

ष्टान्तः—रयिनंदेवतातये धनं यथायज्ञार्थमुत्पद्यते तथाचोक्तं . यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति किंच ते तवमदः आज्यस्वीकारजनितोहर्षः शुष्मिन्तमः अतिशयेन बलवान् हिशब्दः प्रसिद्धौ आज्येनाग्ने-र्मदो भवतीति प्रसिद्धं उत अपि च तेऋतुः कर्मविशेषोऽपि द्युष्मिन्तमः यशोयुक्तः अन्नयुको वा ख-लु द्युष्मद्योतते र्यशोवाचंवेतियास्कः । अध अतः कारणात् अजर हेजरारहिताग्ने तेषां परिचरन्ति यजमानाः तत्र दृष्टान्तः—श्रुष्टीवानोन दूता इव ते यथावार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वद छन्द-सीवनिपाविति वनिष् छान्दसंप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अजर भक्तानामजरयितुः अन्तर्भावितण्यथा-त्पचाद्यच् यद्वा अजर अस्तोतः जरास्तुतिः असौ न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयंस्तूयन्ते तादृशं तेषां परिचरन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

प्रवोमहेसहसासहस्वतउषर्बुधेपशुषेनाग्नेस्तोमोबभूत्वग्ने ।
प्रतियदीह्विष्मान्विश्वासुक्षासुजोगुवे ।
अग्नेरेभोनजरतऋषूणां जूर्णिर्होतऋषूणाम् ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषःऽर्बुधे । पशुसे । न ।
अग्नेये । स्तोमः । बभूतु । अग्नेये । प्रति । यत् । ईम् । ह्विष्मान् ।
विश्वासु । क्षासु । जोगुवे । अग्ने । रेभः । न । जरते । ऋषूणाम् ।
जूर्णिः । होता । ऋषूणाम् ॥ १० ॥

हेउद्वात्रादयः स्तोतारः वीयुष्माकंसन्धिस्तोमः स्तोत्रं अग्नेयप्रबभूतु प्रीणयितुंसमर्थं भव-तु छान्दसः शपः श्लुः आर्वनाभ्यासस्य भूसुवोस्तिङ्गीतिगुणाभावः कीदृशायाग्नेये महेमहते पू-ज्याय सहसा पराभिवसामर्थ्येन सहस्वते तद्वते उषर्बुधे उषःकाले प्रबुध्यमानाय अहरादी-नांपत्यादिषूपसंख्यानमितिरुत्वं पशुषेपशुफलदाय नशब्दोऽत्रापिशब्दार्थः यद्वा पशुषेपशुप्रदा-त्रेपभवे यथास्तुतिः क्रियते तद्वत् किमर्थमितितदुच्यते—ईएनमग्निं प्रति लक्ष्मीकृत्य ह्विष्मान् घृ-

तादिप्रकृद्दहविर्युक्तोयजमानः विश्वासुक्षासु सर्वासुनिवासभूतासुवेदिभूमिषु जोगुवे अत्यर्थगच्छ-
ति गुवतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसोलिट् व्यत्ययेनात्मनेपदं अमन्त्रेइतिपर्युदासादामभावः क्षेतिभूनाम
क्षाक्षामेति तन्नामसुपाठात् ऋषूणां आगन्तूणां देवानांमध्येश्रेष्ठमग्निं जूर्णिः स्तुतिकुशलोहोता
अग्ने इतरदेवेभ्यःपूर्वजरतेस्तौति तत्रदृष्टान्तः—ऋषूणांमहतांधनवतां अग्नेरेभोन बन्दीव ऋषीग-
तौ औणादिकःकुप्रत्ययः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् यद्वा ऋषूणामित्येतद्बोद्विशेषणं
ऋषूणांज्ञानवतांमध्येश्रेष्ठोयहोतेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

सनोनेदिष्टं दृशान आभ्रराग्ने देवेभिः सचनः सुचेतुनां महोरायः सुचेतुनां ।
महिं शविष्ठं नः कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।
महिं स्तोतृभ्यो मघवन्त्सुवीर्यमर्थी रुद्रो न शर्वसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

सः । नः । नेदिष्टम् । दृशानः । आ । भ्र । अग्ने । देवेभिः ।
सचनः । सुचेतुनां । महः । रायः । सुचेतुनां । महिं । शविष्ठं ।
नः । कृधि । समचक्षे । भुजे । अस्यै । महिं । स्तोतृभ्यः ।
मघवन् । सुवीर्यम् । मर्थीः । उग्रः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

हेअग्ने सत्वंनोनेदिष्टं अत्यन्तसमीपेदृशानः वेद्यादीभत्वेनदृश्यमानः देवेभिः सचनः इतरै-
र्देवैः समानान्नः अग्निमुखेनैवइतरेषांहविःस्वीकारात्समानान्नत्वं सुचेतुनाशोभनेनचेतनेनचेतसा
वापुनस्तदेवविशेष्यते सुचेतुना शोभनचेतोवतामया औणादिकउः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्नोदात्तत्वम् युक्तेन त्वदायत्तेमय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः तादृशस्त्वंमहः पूजनीयानि रायोध-
नानि आभ्र अस्माकमाहर हेअग्ने शविष्ठबलवन् नः अस्मभ्यं महिमहत्त्वं महतीकीर्तिं
वा कृधि कुरु संपादय शविष्ठेति संबोधितत्वात्तदेवप्राथम्यतइतिगम्यते किमर्थं संचक्षे सम्यग्दर्श-
नीयत्वाय अस्यै अस्याः पृथिव्याः संबन्धिनेभुजे भोगाय यद्वा संचक्षे भुजइतिसामानाधिकर-
ण्यं सम्यग्दर्शनीयायभोगायेत्यर्थः नकेवलंयजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपितुस्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृ-
भ्योऽपि हेमघवन्नवन्नग्ने महिमत् सुवीर्यशोभनपुत्रभृत्याद्युपेतंधनंशोभनसामर्थ्यंवा कृधिकुरु

किंच शवसाबलेनयुक्तः सन् मथीः अस्मद्विरोधिनोनाशय लुङि ह्यंतक्षणेतिवृद्धिप्रतिषेधः कारकपक्षे औणादिकईकारः आद्युदानश्छान्दसः यद्वा मथीर्मथनवांस्त्वं अस्मदर्थं शवसाबलेन युक्तो भवेतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—उग्रोनशवसा यथाकश्चित्कूरः शवसाबलेनमथीर्भवति, तद्वद ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अयंजायतेत्यष्टर्चद्वितीयंसूक्तम् अयंजायताष्टावित्यनुक्रमणिका परुच्छेपः ऋषिः सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिश्छन्दः आग्नेयंत्वितितुशब्दस्योक्तत्वात् इदमादिमंचाग्नेयं पृष्ठयस्यपृष्ठेहनिष्पत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेनविनियुक्तं सूत्रितंच षष्ठस्येतिखण्डे—अयंजायतमनुषो धरीमणीत्याज्यमिति ।

तत्रेयंप्रथमा—

अयंजायतमनुषो धरीमणिहोता यजिष्ठ उशिजा मनुव्रतमग्निः स्वमनुव्रतम् ।
विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयि रिवश्रवस्यते ।
अदब्धो होता निषदद्विळस्पदे परिर्वीत इळस्पदे ॥ १ ॥

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजाम् ।
अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् । विश्वश्रुष्टिः ।
सखिद्यते । रयिः इव । श्रवस्यते । अदब्धः । होता । नि ।
सदत् । इळः । पदे । परिर्वीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

अयमग्निर्मनुषोमनुष्यस्य अध्वर्योः सकाशात् धरीमणि अतिशयेनधारके अरणिद्वये जायत अरणिमन्थनेनोत्पन्नः कीदृशोयं होता देवानामाह्लाता यजिष्ठः अतिशयेनयष्टुतमः किमर्थमुत्पन्नइतिचेत् उशिजांफलस्यकामयितृणां यजमानानां व्रतंसोमयागादिरूपंकर्मअनुलक्षीकृत्य नकेवलंपरार्थमेवअपितुस्वार्थमपि स्वंव्रतमनु स्वकीयंहविःस्वीकारादिरूपंकर्मानुलक्ष्य नः सएवविशेष्यते विश्वश्रुष्टिः विश्वविषयकर्मवान् कस्मैसखीयते सखित्वमात्मनइच्छते तथा

चंतयस्यांहविःसन्ततावस्तिसावाजिनी तस्यांवसतइतितौवाजिनीवस्) आमश्चित्वादनु-
दात्तः तौतथाविधौयुवांब्रुवत्क्षिममूपसमीपेआयातमागच्छतम् ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषुक्षिप्रनाम-
सुनुक्षिप्रमक्षुद्रवदितिपठितम्, तत्रफिट्स्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवेतृचेतृतीयाष्टचमाह—

वायुविन्द्रश्चसुन्वतआयातमुपनिष्कृतम् । मक्षिचपुत्थाधियानरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप ।

निःस्कृतम् । मक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हेवायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतःसोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यनिष्कृतसंस्कर्तारं सोमंउपा-
यातंआगच्छतम् नराहेनरौपुरुषौ (पौरुषेणसामर्थ्येनोपेतौ)पुवयोरारागतयोश्चसतोर्धियाअमुनाक-
र्मणामक्षुत्वरयासंस्कारःसंपत्स्यते इत्थासत्यम् ॥ वायोइत्यस्यामश्चितस्येतिषाष्ठिकमाद्युदा-
त्तत्वम् । इन्द्रशब्दोऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितोभ्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः ।
चशब्दश्चादयोऽनुदानाइत्यनुदात्तः । सुन्वतइत्यत्रशतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
निरित्येषसमित्येतस्यस्थानइतियास्कंः। कृतशब्देआदिकर्मणिकर्तरिक्तः संस्कर्तुमवृत्तइत्यर्थः कु-
गतिप्रादयइतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामित्यन्तोदात्तः
गतिरनन्तरइतितुनिसउदात्तत्वंनभवति तद्विकर्मणिकेविहितम् निष्करोतीतिनिष्कृदिति
क्लिप्तव्याख्यानेतु गतिकारकोपपदात्कृदितिक्रकारउदात्तःस्यात् । धिया सावेकाचस्तृतीया-
दिरितिविभक्तिरुदात्ता । नरा सुपांसुलुगित्यादिनासंबोधनद्विवचनस्यहादेशः पदात्परत्वादाप्त-
श्चितस्येत्याष्टमिकोनिघातः ॥ ६ ॥

मित्रंहुवेइतिमैत्रावरुणस्तृचोगवामयनेआरंभणीयेचतुर्विंशेहनिप्रातःसबनेमैत्रावरुणस्यस्तो-
त्रियः तत्रैवाभिष्टवषडहेऽपिविनियुक्तः तथाचाश्वलायनेनचतुर्विंशेहोताजनिष्टेत्यादिसण्डे
मित्रं वयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमित्यादिसूत्रितम् तथाचाभिष्टवपृष्ठ्याहानीतिसण्डे—परिशिष्टा-
नावापानुद्धृत्यमित्रं वयंहवामहेमित्रंहुवेपूतदक्षमित्तिच ।

तस्यमैत्रावरुणतृचस्यप्रथमाष्टचमाह—

मित्रंहुवेपूतदक्षंवरुणंचरिशार्दसम् । धिर्यघृताचींसाधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् ॥ हुवे । पूतदक्षम् । वरुणम् । च । रिशार्दसम् । धिर्यम् ।

घृताचीम् । साधन्ता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणिहविःप्रदानायपूतदक्षंपवित्रबलंमित्रंहुवे तथाऱिशादसंरिशानांहिंसका-
नामदसमत्तारंवरुणंचहुवे आह्वयामि कीदृशौमित्रावरुणौ [घृतमुदकमञ्चतिभूमिमापयतियाधी-
वर्षणकर्मवर्षा] = घृताचींधियं साधन्तासाधयन्तौकुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दःपुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरे-
णान्तोदात्तः । हुवइतिह्वयतेर्वहुलंछन्दसीतिशपोलुक्सतिह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछ-
न्दसीतिसंप्रसारणेउवङ्गदेशः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । पूतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहु-
व्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वंरुणशब्दः कृवृतृदारिश्यउनन्तित्युनन्प्रत्ययान्तोन्त्वादाद्युदात्तः ।
रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशःशत्रवः इगुपधज्ञामीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः तान्तीतिरि-
शादाः तं सर्वधातुभ्योसुन्तित्यसुन्प्रत्ययेनित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
सएवावशिष्यते शेषनिघातेसतिएकादेशउदात्तेनोदात्तइतिसवर्णदीर्घोप्युदात्तएव । धीरितिअ-
यइत्यादिषड्विंशतिकर्मनामुपठितः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमञ्चतीतिघृताची ऋत्वि-
ग्धृगित्यादिना किनि अनिदितामितिनकारलोपः अञ्चतेश्वोपसंख्यानमितिङीप् अचइत्यकार-
लोपेचावितिदीर्घत्वम् । घृतशब्दोनखिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वंबाधित्वावृतादीनांचेत्य-
न्तोदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा गतिका-
रकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्यधात्वकारस्यलोपेसन्ति अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलो-
पइतिङीपउदात्तत्वेमात्रे चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता राधसाधसंसिद्धावित्यस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थाऽल्लटःशत्रादेशे भुंबाधित्वाव्यत्ययेनशप् अदुपदेशत्वादुपरिशतृप्रत्ययस्यलसार्व-
धातुकानुदात्तत्वम् द्वितीयाद्विचचनस्यशपश्चानुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तत्वेधातोरितिधातुस्वरएव-
शिष्यते सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारादेशः ॥ ७ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

ऋतेनमित्रावरुणावृतावृथावृतस्पृशा । ऋतुंबृहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतुंइदृधौ । ऋतुंइस्पृशा । ऋतुम् ।

बृहन्तम् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हेमित्रावरुणौयुवांऋतुंभवर्तमानेमिमंसोमयागंआशाथे आनशाथे व्याप्तवन्तौ केननिमि-
त्तेनऋतेनअवश्यंभाषितयासत्येनफलेनास्मभ्यंफलंदातुमित्यर्थेकीदृशौयुवांऋतावृधौ(ऋतमित्यु-
दकनाम संत्यंवायसंवेतियास्कः) उदकादीनामन्यतमस्यवर्धयितारौ अतएवऋतस्पृशाउदकादी-
न्स्पृशन्तौकीदृशंऋतुंबृहन्तंअत्रैरुपात्रैश्चातिप्रौढम् ॥ ऋतशब्दोघृतादित्वादर्न्तोदात्तः मित्रावरुणा-
वित्यत्रमित्रश्चवरुणश्चेतिमित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानङ्गदेशः । ऋतस्यवर्धयितारा-

वित्यथेन्तर्भाविण्यथाद्धेःक्रिप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । ऋतस्पृशा सुपांसुलुगिति
डादेशः मित्रावरुणावित्याद्यामश्रितत्रयस्यस्वपूर्वपदात्परत्वादांमश्रितस्येत्याष्टमिकोनिघातः ।
ननुऋतेनेत्येतस्यसुबामश्रितेपराङ्गवत्स्वरेइतिपराङ्गवद्भावेनामश्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेनपदादपर-
त्वेनवाष्टमिकनिघाताभावात् आमश्रितस्यचेत्याद्युदात्तेनभवितव्यमितिचेत् न पराङ्गवद्भाव-
स्यसुबामश्रिताश्रयत्वेनपदविधित्वात्संमर्थःपदविधिरिति नियमात् इह चऋतेनमित्रावरुणावित्ये-
तयोराशाथेइत्याख्यातेनैवान्वयेनपरस्परमसामर्थ्यात् । यत्रपुनःपरस्परांन्वयेनसामर्थ्यं त-
त्रपराङ्गवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वंभवत्येव । यथामरुतांपितस्तदहंगृणामीति षुओरुतिरित्यु-
तिप्रत्ययान्त्वानपृश्नैवैपयसोमरुतोजाताइत्यादावन्तोदात्तोऽपिहिरुच्छब्दोमरुतांपितरित्यत्र
सामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तोजातः । प्रकृतेतु ऋतेनेत्यस्यासामर्थ्यादेवपराङ्गवद्भावइति
ऋतावृधावित्यत्रद्वितीयामश्रितस्यनिघातेकर्तव्येआमश्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिप्रथमामश्रितेना -
विद्यमानवद्भवितव्यमितिचेत् भवतु अतएवतस्याव्यवधायकत्वादृतेनेतिप्रथमपदात्परत्वेनैवद्वि-
तीयामश्रितंनिहनिष्यते यथाइमंमेगङ्गेयमुनेइत्यादौगङ्गेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपितस्याव्य-
वधायकत्वादेव मेइत्येतदेवपदमुपजीव्ययमुनेशब्दस्यनिघातः किञ्चप्रकृतेमित्रावरुणावित्याम-
श्रितंसामान्यवचनम् तस्यविशेषणतयाविशेषवचनभृतावृधाविति अतोनामश्रितेसमानाधि-
करणेसामान्यवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपिपरिन्तरायोद्वितीयस्यनिघातः ।
नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्यद्वितीयपादादित्वाच्चभवितव्यंनिघातेन अतएव
हीमंमेगङ्गे इत्यत्रशुतुद्रिपदस्यपदात्परस्यामश्रितस्यापिपादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वंजातम्
तद्वदत्रापिभवितव्यम् वरुण्योवाविशेषइति । उच्यते—मित्रावरुणपदस्यसुबामश्रितइतिपराङ्ग-
वद्भावेनपरानुप्रवेशादेवऋतावृधेत्यस्यनपादादित्वम् शुतुद्रिपदमपितर्हैवमेवपूर्वस्यसरस्वतिपद-
स्यपराङ्गवद्भावेननपादादिरितिनिहन्येतेतिचेत् पराङ्गवद्भावस्तावत्सुबन्तमामश्रितंचाश्रित्यप्रवृत्तेः
पदविधिः अतस्तयोःसत्येवपरस्परांन्वयेपराङ्गवद्भावेनभवितव्यम् समर्थःपदविधिरिति
नियमात् शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्चनपरस्परेणान्वयः किन्तुसचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्याच्चपरा-
ङ्गवद्भावः प्रकृतेतु मित्रावरुणावृतावृधाइतिद्वयोरपिसाम्प्रनाधिकरण्येनपरस्परांन्वयादस्तिसा-
मर्थ्यमितिभवितव्यंपराङ्गवद्भावेन यथापरुतांपितरित्यत्रेतिविशेषः । नन्वतएवतर्हिमित्रा-
वरुणपदस्यपराङ्गवद्भावेनपादादित्वादपादादावितिपर्युदासादांमश्रितनिघातोत्तस्यादितिचेत् न
पूर्वसुबन्तंपरंचामश्रितमाश्रित्ययःस्वरःप्रवर्ततेतत्रसुबामश्रितइतिपराङ्गवद्भावः भवतिचैवंऋ-
तावृधपदनिघातइति तत्रपूर्वस्यपराङ्गवद्भावेनापादादित्वात्सप्रवर्तते मित्रावरुणपदनिघातस्तु
पूर्वमेवपदमुपजीवति नपरमामश्रितमितिपराङ्गवद्भावः । ननुपराङ्गवद्भावश्चिघातोऽपिपदवि-

धिरितिऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात् ततःपदात्परस्यमित्रावरुणपदस्यनस्यादितिचेत् न समानवा-
क्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावकव्याइति निघातेपदविधावपिसमानवाक्यत्वमेवपर्याप्तम् न परा-
ङ्गवद्भावावत्परस्परान्वयोऽपीत्यलम् । क्तुं कृञःकतुः प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे आ-
नशाथे छन्दसिलुङ्ग्लङ्ग्लिटइतिवर्तमानेलिट् नुडभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

कवीनोमित्रावरुणातुविजाताउरुक्षया । दक्षदधातेअपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया ।

दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

मित्रावरुणावेतौदेवौनोऽस्माकंदक्षंबलं अपसंकर्मच दधातेपोषयतः(कीदृशौ)कवी मेधा-
विनौ तुविजातौबहूनामुपकारकतयासमुत्पन्नौ उरुक्षयाबहुनिवासौ विप्रोधीरइत्यादिषुचतुर्विंशति-
संख्याकेषुमेधाविनामसुकविर्मनीषीतिपठितम् उरुतुवीत्येतौशब्दौद्वादशशुबहुनामसुपठितौ ओजः
पाजइत्यादिषुअष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामसुदक्षोवीद्वितिपठितम् अपसशब्दःषाड्विंशतिसंख्याके-
षुकर्मनामसुपठितः ॥ मित्रावरुणा मित्रशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः वरुणशब्दोऽनित्स्वरेणा-
द्युदात्तः द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वेचेत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ बहूनामुपकारकतयात्संबन्धित्वेनजा-
तावितिषष्ठीसमासेसमासान्तोदात्तत्वम् चतुर्थीसमासेहि केचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात् उरुणां
बहूनांक्षयावुरुक्षयौ क्षिनिवासगत्योरितिधातोःक्षियंत्यस्मिन्नितिक्षयःइत्यधिकरणेपरजित्यश्च
प्रत्ययान्तस्यचितइत्यन्तोदात्तत्वेप्रामेक्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वंविहितम् समासेतु समासस्येत्यन्तो-
दात्तत्वंबाधित्वाकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्राममुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्यपिथाथादिस्वरेणान्तोदात्ते-
नबाध्यते तथापिपरादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वंद्रष्टव्यम् । दक्षोदक्षतेरुत्साहक-
र्मणः घञ् अित्त्वादाद्युदात्तः आप्यतेफलमनेनेत्यपःकर्म आपःकर्माख्यायांहस्वोनुट्चेत्यसुञ्जन्त-
स्यापसस्तोरइत्यादौनिस्वादाद्युदात्तस्याप्पसशब्दस्याप्रव्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्यआश्विनेऋतौविनियुक्तः तथाचसूत्रितम्—अथाश्विनए-
तेउवाःप्रातयुजेतिचतस्रोऽश्विमायज्वरीरिषइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

अश्विनायज्वरीरिषोद्रवत्यापीशुभस्पती । पुरुभुजाचनृस्यतेम् ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः ।
पती इति । पुरुङ्भुजा । चनस्यतम् ॥ १॥

हेअश्विनाअश्विनौ युवामिषोहविलक्षणान्यन्नानिचनस्यतंहच्छतम् भुआधामित्य-
र्थः यद्यपिचनःशब्दोऽन्वाची तथापि इषइत्यनेनसहनास्तिपुनरुक्तिदोषः इच्छामुपलक्षयितुं
प्रयुक्तत्वात् वक्तव्यमुवाच समूलकार्षकषतीत्यादौयथापुनरुक्त्यभावस्तद्वत् कीदृशीरिषःयज्वरीः
यागनिष्पादिकाः कीदृशावश्विनौ द्रवत्पाणीहविर्ग्रहणायद्रव्यांघ्राव्यांपाणिभ्यामुपेतौ
शुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ पुरुभुजाविस्तीर्णभुजौबहुभोजिनौवा ॥ अश्विना आमन्त्रि-
तस्येतिषाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । यज्वरीः यागकरणानामप्यन्नानांसिच्छिनन्तीतिवत्स्वव्यापा-
रेकर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्द्धनिबितिङ्निष्प्रत्ययः वनोरचेतिडीप् तत्सन्नियोगेनरेफादेशः प्रत्ययद्व-
यस्यानुदात्तौसुप्तितावित्यनुदात्तत्वात् धातुस्वरएवावशिष्यते । इषशब्देशोऽनुदात्तत्वात्प्रातिप-
दिकस्वरएवावशिष्यते । द्रवन्तौधावन्तौपाणीययोः तयोःसंबोधनंद्रवत्पाणीइति तस्यामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनिघातः अपादादावितिप्रतिषेधात् इषइतिपूर्वपदस्यसुबामन्त्रितेद-
तिपराङ्गवद्भावेनमित्रावरुणावृतावृधावितिबद्धपादादित्वमितिचेत् न तत्रसामानाधिकरण्येनपर-
स्परान्वयात् इह त्विषोद्रवत्पाणीइत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपदवदसामर्थ्येनप्रयुक्तत्वात् । शुभ-
इति शुभशुंभदीप्तावित्यस्यसम्पदादित्वाद्भावेक्लिबन्तस्यषष्ठ्येकवचनम् षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविस-
र्जनीयस्यसत्वम् तस्यपतीइत्यामन्त्रितेपरतःपराङ्गवद्भावादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् नपुनराष्टमिकोनि-
घातः तस्मिन्कर्तव्येद्रवत्पाणीइतिपूर्वस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावे-
नपादादित्वाद्पादादावितिप्रतिषेधात् । ननुमित्रावरुणावृतावृधावितिबन्नामन्त्रितेसामानाधिकरण-
इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेनभवितव्यमितिचेत् न मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमित्युक्तस्त-
स्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः द्रवत्पाणीपदंतुनतथेतिवैषम्यात् । पुरुविस्तीर्णौभुजौययोस्तौ आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिडादेशः पुरुबहुभुजातेइतिवा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरन्नेहस्व-
श्चेति चायुपूजानिशामनयोरित्यस्यासुन्मत्ययेआकारस्यह्रस्वेचानुक्लृष्टेनुडागमेचलोपोव्योर्वलीति
यकारलोपेचनसूशब्दोऽन्नामसुपठितः तदात्मनइच्छतीतिसुपआत्मनःक्यच् सनाद्यन्तेतिधातुत्वा-
होणमध्यमद्विवचनम् । क्यच्ःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शपाएकादेशेकृतेएकीदेशउदानेनो-
दात्तइत्युदात्तः उपर्याख्यातस्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वेस्वरितत्वम् नचतिङ्गितिङ्इतिनिघातःपूर्व-
स्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावेनपदादपरत्वात्पादादित्वाद्वातदमात्रेः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अश्विनापुरुदंससानराशवीरयाधिया । धिष्ययावनतंगिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्यया ।

वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विनाहेअश्विनौयुवांगिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियाआदरयुक्तयाबुद्ध्यावनतंसंभजतम्स्वी-
 कुरुतं कीदृशावश्विनौपुरुदंससाबहुकर्माणौ षड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुदंसइतिपठितम् नुराने-
 तारौ धिष्ययाधाष्टर्चयुक्तौबुद्धिमन्तौवा कीदृश्याधिया शवीरयागतियुक्तयाअप्रतिहतप्रसरये-
 त्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामञ्चितचतुष्टयस्यषाष्टिकमामञ्चिताद्युदात्तत्वंपादादित्वान्नाष्टमिकोनिघातः
 पुरुदंससेत्यपिहिपादादिरेवआमञ्चितपूर्वमविद्यमानवदितिपूर्वस्याविद्यमानवच्चात् नामञ्चितेसामाना-
 धिकरणेइतिपूर्वस्यसामान्यवचनत्वेननाविद्यमानवत्त्वमित्तिचेत् न अश्विशब्दवत्पुरुदंससशब्द-
 स्याप्यश्विनोरेवरूढ्याप्रयुज्यमानतयासामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचननाविद्यमानवदित्युक्ते
 अर्थात्तरस्यविशेषवचनत्वावगमात् उभयोःसामान्यवचनत्वेपर्यायत्वेनपौनरुक्त्यात्सहाप्र-
 योगइतिचेत् न गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापिस्तुत्युपयोगे-
 नसप्रयोजनत्वान्निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैवपुनरुक्तत्वात् अश्विपुरुदंससशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वे-
 ऽपिपर्यायत्वादेवप्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपिनाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः भिन्न-
 प्रवृत्तिनिमित्तानामेवस्येकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् अश्विशब्दस्याश्वसंबन्धोनिमित्तम्
 पुरुदंससशब्दस्यबहुकर्मसंबन्धइतिप्रवृत्तिनिमित्तभेदइतिचेत् न तद्विद्वयंव्युत्पत्तिमात्रमिचितं
 नप्रवृत्तिनिमित्तम् व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापिसामानाधिकरण्याभिधानेवृक्षमहीरुहशब्दयोर-
 पितथात्वप्रसङ्गः अतएवहीडिरेन्तेदितेसरस्वतिप्रियेमेयसिमहिविश्रुत्येतानितेऽद्वयेनामानीत्यत्र स-
 हस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानितेअद्वयेनामानीतिवचनेनपर्यायाणामप्यनेकवि-
 शिष्टनामसंबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैवसहप्रयोगः स्तुत्युपयोगेनैवव्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षाया-
 मपिपर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेवनामञ्चितइतिनिषेधाभावादाप्रञ्चितपूर्वमविद्यमानवदिति पू-
 र्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषांषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् तद्वत्प्रकृतेऽपि । कृशूपकटिपटिशौटिभ्यर्-
 नित्यत्तर्भ्यन्तुवृत्तौबहुलवचनान्यभ्रापीत्यनेनशुभ्रगतावितिधातोरीरन्त्ययेकृतेसतितिस्या-
 च्छवीरयाशब्दआद्युदात्तः । धियेत्यत्रसावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपःपिस्वालो-
 षमध्यमद्विवचनस्यलसार्वधाणुक्तत्वाच्चवनवर्णसंभक्तावितिधातूदात्तत्वमेवशिष्यते नचतिङ्गति-

इइतिनिघातः पूर्वामश्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनपादादित्वात्। गिरः सुपोऽनुदात्तत्वेनपातिपदिकस्वरःशिष्यते ॥ २ ॥
तृतीयाष्टमाह—

दस्नायुवाकवःसुतानासत्यावृक्तबर्हिषः । आयातंरुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्ना । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽर्वाह्रिषः । आ । यातम् ।
रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते हेअश्विनौआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतम् किमर्थमितितदुच्यते सुताः युष्मदर्थसोमाः अभिषुताः तान्स्वीकर्तुमितिशेषः कीदृशावश्विनौदस्नाशत्रूणामुपक्षपयितारौ यद्वा देववैद्यत्वेनरोगाणामुपक्षयितारौ अश्विनौवैदेवानांभिषजावितिश्रुतेः । नासत्या असत्यंअनृतभाषणंतद्रहितौ अत्रयास्कः—संत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्यप्रणेतारोवित्याग्रायणइति । रुद्रवर्तनी रुद्रशब्दस्यरोदनंप्रवृत्तिनिमित्तम् यदरोदोत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितितेत्तरीयाः । तद्यद्रोदयन्तितस्माद्बुद्धादितिवाजसनेयिनः । रुद्राणांशत्रुरोदनकारिणांशूरभटानांवर्तनीमार्गोधाटीरूपोययोस्तौरुद्रवर्तनी यथाशूराधाटीमुखेनशत्रुरोदयन्ति तद्वदतावित्यर्थः युवाकवइत्यभिषुतसोमानांविशेषणम् वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाङ्गिर्मिश्रिताइत्यर्थः वृक्तानिमूलैर्वशितानिवर्हीष्यास्तरणरूपाणियेषां सोमानातेवृक्तबर्हिषः यद्वा भरताइत्यादिष्वष्टस्त्वित्ङामसुवृक्तबर्हिषइति तदानींतृतीयार्थेप्रथमा ऋत्विग्भरभिषुताइत्यन्वयः ॥ दस्ना आमश्रितस्येत्याद्युदात्तः । युवाकवः युमिश्रणे युवन्तिमिश्रीभवन्तिवसतीवरीप्रभृतिभिःश्रयणद्रव्यैरितियुवाकवः कटिकष्यादिष्वगणितस्यापियौतेबहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः तस्यकित्त्वेनगुणाभावादुवडादेशः प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः नविद्यतेअसत्यमनयोरितिनासत्यौ नभ्राणनपान्नवेदानासत्येत्यादिनाप्रकृतिवद्भावाच्चञ्जोनलोपाभावः पादादित्वेनानिघातादामश्रिताद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः वृक्तंमूलैर्बर्जितंबर्हिरास्तीर्णयिषांसोमानातेवृक्तबर्हिषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणकप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । आइत्यत्रोपसर्गांश्राभिवर्जमित्युदात्तः । रुद्रवर्तनी आमश्रितस्यचेत्यामश्रितनिघातः ॥ ३ ॥

ऐन्द्रेतृचेमथमाष्टमाह—

इन्द्रायांहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः । अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे ।
त्वाऽयवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

त्रिव्रभानोचित्रदीप्तेहेइन्द्रअस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ सुताअभिषुताइमेसोमाः त्वायवः
 त्वांकामयमानावर्तन्ते अण्वीभिःअग्रुवइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्यकेष्वङ्गुलिनामसुअण्व्यइतिप-
 ठितम् ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुताइत्यन्वयः किञ्च एतेसोमाः तनानित्यंपूतासःपूताःशुद्धाःदशाप-
 वित्रेणशोधितत्वात् इन्द्रशब्दंयास्कोवहुधानिर्वक्ति—इन्द्रइरांष्टणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधाती-
 तिवेरांदारयतइति वेरान्धारयतइति वेन्देवेद्रवतइति वेन्दौरमतइति वेन्देभूतानीतिवातद्यदेनंप्राणैः
 मैन्यंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायतइदंकरणादित्याग्रायणइदंदर्शनादित्यौपमन्यवइन्देर्वै-
 वर्यकर्मणइच्छत्रूणांदारयितावाद्रायितावाद्रयितावाचयज्वनामिति । अस्यायमर्थः—दृवि-
 ारणेइतिधातुः इरामन्मृद्विश्रयतन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थंष्टणातिमेघंविदीर्णकरोतीतीन्द्रः । इ-
 ाज्दानेइतिधातुः इरामन्मृद्विनिष्पादनेनददातीतीन्द्रः । धाञ्पोषणार्थः इरामन्मृद्वितिका-
 णंसस्यंदंधातिजलप्रदानेनपुष्पातोतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुंकर्षकमुखेनभूमिंविदारयतीतीन्द्रः ।
 र्शकपोषणमुखेनेरांधारयतिविनाशराहित्येनस्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुःसोमोवह्नीरसः तदर्थं
 ागभूमौद्रवतिधावतीतीन्द्रः । इन्दौयथोकेसोमेरमतेऋीडतीतीन्द्रः । अिइन्धीदीमाविति
 ातुः । भूतानिप्राणिदेहानइन्धेजीवचैतन्यरूपेणान्तःप्रविश्यदीपयतीतीन्द्रः । एतदे-
 ाभिप्रेत्यवाजसनेयिनआमनन्ति—इन्धोहवैनामैषयोऽयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्तंवाएतमिन्धंसन्तमि-
 इइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षमियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषइति । तद्यदित्यादिकंब्राह्मणान्तरवाक्य-
 । तत्तत्रेन्द्रविषयेनिर्वचनमुच्यतेइतिशेषः यद्यस्मात्कारणादेनंपरमात्मरूपमिन्द्रदेवं
 णैर्वांक्रक्षुरादीन्द्रियैःप्राणापानादिवायुभिश्चसहितंसमैन्धन् उपासकाःध्यानेनसम्यक्प्रकाशि-
 वन्तः तत्तस्मात्कारणादिन्द्रनामसंपन्नम् अस्मिन्पक्षेइध्यतेदीप्यतेइतिकर्मणिव्युत्पत्तिः ।
 ाग्रायणनामकोमुनिरिदंकरणादिन्द्रइतिनिर्वचनंमन्यते इन्द्रोहिपरमात्मरूपेणेदंजगत्करोति
 रौपमन्यवनामकोमुनिरिदंदर्शनादिन्द्रइतिनिर्वचनमाह इदमित्यापरोक्षमुच्यते विवेकेनहिपर-
 त्मानमापरोक्ष्येणपश्यति एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाण्डेसमाम्नायते—सएतमेवपुरुषंब्रह्मततमप-
 पदिदमदर्शमिती ३ तस्मादिन्द्रोनामेन्द्रोहवैनामतमिदंद्रंसन्तमिन्द्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्ष-
 मयाइवहिदेवाइति । इदिपरमैश्वर्येइतिधातुः स्वमाययाजगद्भूषणंपरमैश्वर्यंतद्योगादिन्द्रः अ-
 नानाभायेणश्रूयते—इन्द्रोर्भायाभिःपुरुरूपइति । इन्द्रशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपेसति
 कारान्तमितिपदंभवति इभयेइतिधातुः सचपरमेश्वरःशत्रूणांदारयिताभीषयितेतीन्द्रःद्रुगता-
 वेतिधातुः • शत्रूणांद्रायितापलायनंप्रापयितेतीन्द्रः यज्वनायागानुष्ठाधिनामादरयिता
 तयस्यपरिहृतांएवमेतानिनिर्वचनानिद्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्रेत्यत्रामञ्चिताद्युदात्तत्वम् ।

१ इरांदारयतीतिवेरांधारयतीतिवापाठः । २ नि० १०. ८. । ३ ऋ०सं० ४. ७. ३३.।

आइत्यत्रनिपातत्वेनाद्युदात्तत्वम् । चित्रभानो पदात्परत्वादामञ्चितनिघातः । त्वामि-
च्छन्तीत्यर्थेयुष्मच्छब्दात्सुपआत्मनःक्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः क्या-
च्छन्दसीतिक्यजन्तादुपत्ययः त्वत् यवइतिप्राप्तौयुष्मदस्मदोरनादेशेइत्यविभक्तावपिहलादौव्य-
त्ययेनावम् उकारःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दःसौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात्प्रकृतेअङ्कुली-
बुवर्तते वोटोगुणवचनादितिङीषिप्राप्तैव्यत्ययेनङीन् नित्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययंनिपा-
तोनित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः आज्ञसेरसुगित्यसुक् ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

इन्द्रायाहिधिपेपितोविप्रजूतःसुतावतः । उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इपिनः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमायाहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ किमर्थं वाघतःकृत्विजोब्रह्माणिवेदरूपाणिस्तं
त्राण्युपैतुं कीदृशस्त्वं धियास्मदीययापज्ञयाइपितःप्राप्तःअस्मद्भक्त्यापेरितइत्यर्थः विप्रज
यथायजमानभक्त्यापेरितस्तथान्यैरपिविधैर्मेधाविभिर्कृत्विभिःपेरितः कीदृशस्यवाघतःसुताव
अभिषुतसोमयुक्तस्य केतइत्यादिषुएकादशसुपज्ञानामसुधीरितिपठितम् चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
धाविनामसुविप्रोधीरइतिपठितम् भरताइत्यादिष्वष्टस्त्वृत्विङ्गामसुवाघतइतिपठितम् ॥ इपितइत
त्रेषगतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः आगमाअनुदात्ताः इतीटोनुदात्तत्वात् कस्वरःशिष्यते
विप्रजूतः दुवञ्जीजतन्नुसन्तनेइतिधातोः ऋज्जेन्द्राग्रवज्रविप्रेत्यादिनारन्प्रत्ययान्तोविप्रशब्दोनिप
तितः निपातनादुपधायाइकारोलघूपधगुणाभावश्च नित्वादाद्युदात्तः तैर्जूतःप्राप्तःजुइतिसौत्रोध
तुर्गत्यर्थः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधःतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतावतः छान्दसं
धत्वम् मत्पुोऽनुदात्तत्वात् कप्रत्ययस्वरएवशिष्यते । ब्रह्माणि नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येत्याह
दात्तः । वाघवशब्दकृत्विङ्गामसुपठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रायाहितूनुजानुपब्रह्माणिहरिवः । सुतेदधिष्वनुश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूनुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते ।

दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

हरिशब्दइन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयम् हुरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्नेरितिर्तदीयाश्वनामत्वेनपठितत्वाद् हेहरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि कीदृशस्वंतुतुजानः त्वरमाणः आगपचास्मिन्सुतेसोमाभिषवयुक्तेकर्मणिनोस्मदीयंचनोऽनंहविलक्षणं दधिष्वधारय स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तुतुजानः नुजेर्लिटि लिटः कानञ्चेतिकानजादेशः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हरिवइत्यत्रहरयोऽस्यसन्तीतिमतुपिछन्दसीरङ्गतेमकारस्यवत्वम् संबुद्धौउगिंदचामितिनुम् संयोगान्तलोपेनकारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतेरुत्वम् आष्टमिकोनिघातः । ब्रह्माणीत्यस्यहरिवइत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियन्तात्सुबाम्ब्रितेइतिपराङ्गवद्भावाभावेनामब्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वेसत्युपेत्यकारस्यसञ्चतरः । दधिष्वेत्यत्रदधातेर्लोठिथास् थासःसे सवाभ्यांवाभावित्येकारस्यवादेशः छन्दस्युभयथेति साधितुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेनशपितस्यश्लौचद्विर्भावः आर्धधातुकत्वेनेडागमश्च आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । चनः चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुञ्चन्तः चकारान्नुडागमेयलोपः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवतृचेप्रथमाष्टकमाह—

ओमांसश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासुआगत । दाश्वान्सौदाशुषःसुतम् ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।

दाश्वान्सः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

हेविश्वेदेवासः एतन्नामकादेवविशेषाः दाशुषोहविर्दत्तवतोयजमानस्यसुतमभिषुतंसोमं प्रतिआगत आगच्छत तेचदेवाः ओमासोरक्षकाः चर्षणीधृतोमनुष्याणांधारकाः दाश्वान्सः फलस्पदातारः मनुष्याइत्यादिषुपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनुष्यनामसु चर्षणिशब्दःपठितः अश्विनावित्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषुदेवविशेषनामसु विश्वेदेवाःसाध्याइतिपठितम् एताष्टचंयास्कएवंष्याख्यातवान्—अवितारोवावनीमाषामनुष्यधृतःसर्वेचदेवाइहागच्छतदत्तवन्तोदत्तवतः—सुतमितितदेतदेकमेववैश्वदेवंगायत्रंतृचंशतयीषुविद्यतेयत्किंचिद्बहुदैवतंतद्वैश्वदेवानांस्थानेषुप्येतयदेवविश्वलिङ्गमितिशाकपूणिरिति ॥ अत्रविश्वशब्दःसर्वशब्दपर्यायइतियास्कस्यमतम् देवविशेषस्यैवासाधारणंलिङ्गमितिशाकपूणेर्मतम् अवन्तीत्योमासोदेवाः मन्त्रित्यनुवृत्तौ अविस्तिविशुषिभ्यःकिदितिमन्त्रत्ययः ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यूट् मनःकित्त्वेपिबाहुलकाद्-

णः आज्ञसेरसुगितिजसेरसुगागमः आमञ्चिताद्युदात्तत्वम् । चर्षणयोमनुष्याः तान्वृष्टिदानादिनाधारयन्तीति चर्षणीधृतोदेवाः पूर्वस्यामञ्चितस्यसामान्यवचनस्यविभाषितं विशेषवचनेवहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेननिघातः नन्वतएवविद्यमानवत्त्वात्सुबामञ्चिते-इतिपराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात्पादादपरत्वेनकथंनिघातइतिचेत् न वत्करणंस्वाश्रयमपियथास्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्यनिघातस्याप्युपपत्तेः ऐकपद्येप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तंपदमेकवर्जमिति सुतरामेवनिघातो भविष्यति इत्थमेवतर्हिद्रवत्पाणीशुभस्पतीइत्यत्रापिपराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्यशेषनिघातप्रसङ्गइतिचेत् न तत्रपराङ्गवद्भावस्यपरेणामञ्चितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेनबाधित वा इहपुनर्विभाषितंविशेषवचनेवहुवचनमित्यविद्यमानत्वस्यनिषेधात्पूर्वस्याप्यामञ्चितस्यविद्यमानवत्त्वात्पराङ्गवत्त्वंस्वीकृतमिति वैषम्यम् । विश्वे पादादित्वादाद्युदात्तगणदेवतावचनश्चात्रविश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्यायइति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमासइत्यनेनासामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्येहि पूर्वस्यपादस्यपराङ्गवद्भावेसतिमिवावरुणावृतावृधावित्यादाविवानाप्यामञ्चिताद्युदात्ततानस्यात् विश्वेइत्यस्यविशेषणं देवासइति दीव्यन्तीति देवा प्रकाशवन्तः नन्ववयवपसिद्धेः समुदायपसिद्धिर्बलीयसीतिरूढं वा र्थो देवशब्दस्य ग्राहो न यौगिकः यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विक्षिप्ता स्यात् समुदायपसिद्धौ तु न विक्षेपइति चेत् न समुदायपसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्भिन्नापि तं विशेषवचनेवहुवचनं इत्यनेनापि सिद्धत्वाद् विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्देवासइत्यस्याप्युदात्तत्वं स्यात् स्वरा अनुसारेण चरूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आगत आगच्छत बहुलं छन्दसीति शपो लुकि सति अनुदात्तोपदेशो त्यादिनामकारलोपः आडः पदात्परत्वेन निघातः । दाश्वांसः दाशृदाने इत्यस्य कसौ दाश्वान्साह्वान्मीद्वान्श्वेति निपातनात्कादिनियमपातइडागमो द्विवचनं चन भवति प्रत्ययस्वरेण कसोरुदात्तत्वम् । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणमितिसंप्रसारणम् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वम् शासिवसिघसीनांचेति षत्वम् ॥ ७ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

विश्वे देवासो अमुरः सुतमागन्ततूर्णयः । उस्त्रा इव स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्सुतुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः ।

उस्त्राः इव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवासः एतन्नामकागणरूपा देवविशेषाः सुतंसोममागन्त आगच्छन्त आगच्छन्तु । कीदृशाः अमुरः तत्तत्काले वृष्टिपदा इत्यर्थः तूर्णयः त्वरायुक्ताः यजमानमनुग्रहीतुमालस्य-

हेताइत्यर्थः विश्वेषां देवानां सोमंप्रत्यागमने उस्मा इत्यादिदृष्टान्तः उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसरा-
ण्यहानिप्रत्यालस्यरहितायथासमागच्छन्ति तद्वत् स्वेदयइत्यादिषु पञ्चदशसुरश्मिनामसु उस्माः
सवइति पठितम् वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घंसः घर्मइति पठितम्, तच्च पदं
प्रास्केन व्याख्यातम्—स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वास्वरादित्यो भवति स एनानि सारय-
ति उस्मा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति ॥ देवासः पचाद्यजन्तश्चित्त्वादान्तोदात्तः । अमुरः
पुरत्वरणे श्लुविकरणीतुतुरित्वरंयन्तीत्यर्थे क्विप्चेति क्विप् गतिकारकोपपदात्त्वादित्युत्तरपदमकृ-
तिस्वरत्वम् । आगन्त आगच्छन्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं बहुलं छन्दसीति शपोलुक्
तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशे अपिदितिप्रतिषेधादङित्त्वादानुनासिकलोपाभावः तिङ्ङितिङ्ङिति
निघातः । अत्रिरासंभ्रमे इति धातोस्वरन्ते इति तूर्णयः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्चिभ्रुयुद्रुगलाहात्वरि-
भ्योनिदिति नित्यत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः उस्मा इवेत्यत्र इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वंचेति समासे पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । नित्यंसरतीतिसरः सूर्यः पचाद्यच् स्वः सरोये-
षां तानि स्वसराणि अहानि बहुव्रीहौ मकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः ॥ ८ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

विश्वे देवासो अस्त्रिध एहिमायासो अद्भुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्त्रिधः । एहिमायासः । अद्भुहः । मेधम् ।

जुषन्त । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः मेधं हरि र्यज्ञसंबन्धि जुषन्त सेवन्ताम् कीदृशाः अ-
स्त्रिधः क्षयरहिताः शोषरहितावा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः यद्वा सौचीकमग्निमप्सु म-
वेष्टमे हिमायासीरिति यदवोचन्त दनुकरणहेतुकोयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति अद्भु-
होद्गोहरहिताः बह्व्योवोढारः धनानां प्रापयितारः स्त्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वासंपदादिभ्यो-
पावे क्विपिनजा बहुव्रीहिः पूर्वपदमकृतिस्वरं बाधित्वानञ्जुसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ए-
हिमायासः ईहचेष्टायां आसमन्तादीहते इत्येहिः इन्निति सर्वधातुसाधारण इत्यप्ययोनित्त्वादा-
द्युदात्तः एहिमायाप्रज्ञायेषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् अथवा आङ्उदात्तादुत्तर-
स्य इहीतिलोपमध्यमैकवचनस्य तिङ्ङितिङ्ङितिनिघाते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः ए-
हीत्येतत्पदयुक्तं मायासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः पूर्वपदमकृतिस्वरः । अद्भुहः

याकर्मणावसुयस्याःसकाशाद्भवतिसाधियावसुः सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता बहुवीहोपठ-
त्यापूर्वपदमितिविभक्तिस्वरएवशिष्यते छान्दसस्तृतीयायाअलुक् ॥ १० ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

चोदयित्रीसूनृतानांचेतन्तीसुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सु॒ऽमतीनाम् । य॒ज्ञम् ।

द॒धेः । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

यासरस्वतीसेयमिमंयुज्ञं दधे धारितवती कीदृशीसूनृतानांप्रियाणांसत्यवाक्यानांचोदयित्री-
रयित्री सुमतीनांशोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणांचेतन्ती तदीयमनुष्ठेयंज्ञापयन्ती ॥ चोद-
येत्री चुदप्रेरणेण्यन्तानृचूचित्वादन्तोदात्तः क्रमेभ्योडीबितिडीप् तस्योदात्तयणोहृत्पूर्वादित्यु-
दात्तत्वम् । सूनृतानां ऊनपरिहाणेइत्यतः किप्चेतिकिपि सुतरामूनयत्यपिमितिस्त्वइतिप्रिय-
मुच्यते तच्चतद्वत्सत्यंचेतिसूनृतम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती चि-
तीसंज्ञाने अत्रशपोडीपश्चित्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वाभातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् धा-
त्वन्तस्वरएवशिष्यते । सुमतिशब्दस्यमतुपिहस्वत्वानामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

महोअर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना । धियोविश्वाविराजति ॥ १२ ॥

म॒हः । अ॒र्णः । सर॑स्वती । प्र । चे॒त॒य॒ति॒ । के॒तु॒ना॑ । धि॒यः॑ ।

वि॒श्वाः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥ १२ ॥ ६ ॥

द्विविधाहिसरस्वतीविग्रहवद्देवतानदीरूपाच तत्रपूर्वाभ्याष्टग्भ्यांविग्रहवतीप्रतिपादिताअ-
नयापुनदीरूपाप्रतिपाद्यते तादृशीसरस्वतीकेतुनाकर्मणाप्रवाहरूपेणमहोअर्णः प्रभूतमुदकंप्रचेत-
तिपकर्मणज्ञापयति किञ्च स्वकीमेमदेवंतारूपेणविश्वाधियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि वि-
जतिविशेषेणदीपयति अनुष्ठानविषयाबुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः सरस्वत्याद्विरूपत्वया-
तोदर्शयति—(तत्रसरस्वतीत्येतस्यनदीवद्देवतावच्चानिगमाभवन्तीति) । एकशतसंख्याकेषूदक-
मस्वर्णःश्लोदइतिपठितम् । एताष्टचंयास्कोव्याचष्टे—महदर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिप्रज्ञापयति

केतुनाकर्मणाप्रज्ञयावेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजतीति ॥ महो अर्णः महदितिकारस व्यत्ययेन सकारः तस्य रुत्वोत्वगुणाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः एङः पदान्तादतीति पूर्व रूपेण प्रेप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति प्रकृतिभावः अतीत्यर्णः उदकेनुच्चेत्यसुन्प्रत्ययान्तोदात्तः । विश्वाः विश्वशब्दः क्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥ १२ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

इति प्रथमे मण्डले प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयानुवाके चत्वारिसूक्तानि तेषु सुरूपेत्यादिकं दशसूक्तम् सुरूपकृन्नुंदेशेत्यनुक्रान्तत्वात् पूर्ववन्मधुच्छन्दसोगायत्रस्य चानुवृत्तेः ते एव ऋषिच्छन्दसी इन्द्रं पृच्छेति चतुर्थ्यामृचिद्धिद्दर्शनादिन्द्रो देवता अभिष्ववषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातः सवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरूपकृन्नुमूतये इत्यादीनि षट्सूक्तानि सूत्रितं च अभिष्ववपृष्ठ्याहानीति खण्डे—ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृन्नुमूतये इति षट्सूक्तानीति आद्यानि त्रीणि सूक्तानि मात्रते निष्केवल्ये औष्णिहृत्वाशीतौ शस्तव्यानि उक्तं च शौनकेन—सुरूपकृन्नुमूतये इति त्रीण्येन्द्रसानसिंरयिमिति सूक्ते इति चतुर्विंशे हनिमाध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृन्नुमूतये इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्त्वः होत्रकाणामिति खण्डे मदेमदे हिनोददिः सुरूपकृन्नुमूतये इति सूत्रितत्वात् अभिष्वोमेवैश्वदेवशास्त्रे सुरूपकृन्नुमूतये इति धाय्या सुरूपकृन्नुमूतये तक्षत्रमिति सूत्रितत्वात् ।

तामेतां सूक्तगतां प्रथमाष्टचमाह—

सुरूपकृन्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहुमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृन्नुम् । ऊतये । सुदुघामिद्व । गोदुहे । जुहुमसि ।

द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृन्नुंशोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रं ऊतयेऽस्मदक्षार्थं द्यविद्यविप्रतिदिनं जुहुमसि आह्वयामः आह्वानेदृष्टान्तः—गोदुहे गोधुगर्थं सुदुघामिव सुदुदोग्धीं गामिव यथालोके गोयोर्योद्गधात्तदर्थं तस्याभिमुख्येन दोहनीयांगामाह्वयतितद्वत् वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु द्यविद्यवीतिपठितम् ॥ सुरूपकृन्नुं करोतीति कृन्नुः कृहनिर्ग्याक्त्नुः किस्वाद्गुणाभावः तकारोपजनश्छान्दसः समासान्तोदात्तः । ऊतये अवतेर्धातोरुदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियुतियुतिसाविहेतिकीर्तयश्चेतिकिन्नुदाचोनिपातितः । सुदुदुग्ध इति सुदुघा दुहः क्वश्चेतिकप्यत्ययो हकारस्य

षकारः किच्चादुणाभावः कपःपित्त्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरेणउकारउदात्तः सुशब्देनगति-
मासेरुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वेनसएवस्वरः इवेनविभक्त्यलोपःपूर्वपदमरुतिस्वरत्वंचेतीवस-
सेसएव । गांदाग्धीतिगोधुक् सत्स्रद्विधेत्यादिनाक्किप् रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । जुहूम-
ह्वयतेर्लुङ्गत्तमपुरुषबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःःलुः अश्वस्तस्यचेत्यश्वस्तकारणस्यह्वयतेः
गेवद्विर्वचनात्संप्रसारणं संप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं हलइतिदीर्घः ततःःलावितिद्विर्वचन-
अश्यासस्यह्रस्वः श्रुत्वजश्वे इदन्तोमसिरितिइकारागमः प्रत्ययस्वरेणमकारस्यउदात्त-
२। घविद्यविद्योशब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमात्रे-
ः अनुदात्तंचेतिद्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

उप॑नः॒सव॑नाग॒हि॒सोम॑स्यसोमपाः॒पिब॑ । गो॒दाइ॒द्रेवतो॑मदः ॥ २ ॥

उप॑ । नः॒ । सव॑ना । आ । ग॒हि॒ । सोम॑स्य । सोम॒ऽपाः॒ । पिब॑ ।

गो॒ऽदाः । इत् । रेवतः॑ । मदः ॥ २ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातरिन्द्रसोमंपातुंनोऽस्मदीयानिसवना त्रीणिसवनानिप्रत्युपसमीपे
गहिआगच्छ आगत्यचसोमस्यसोमंपिब रेवतोधनवतस्तवमदोहर्षोगोदाइत् गोप्रदएव त्वयिह-
प्रत्यस्माभिर्गवोलभ्यन्तइत्यर्थः ॥ उप निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना सूयतेसोमएष्वितिसवनानि
गोदादेशल्लोपश्च लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् । गहि गमेर्लोङ् तस्यसोर्हिः बहु-
छन्दसीतिशपोलुक् हेर्ङित्त्वादानुदात्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः अतोहेरित्याभाच्छास्त्रीयेलु-
क्कर्तव्ये असिद्धवदत्राभादित्याभाच्छास्त्रीयोमकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः आमश्चि-
त्यचेतिनिघातः तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपिपूर्वापेक्षयातिङ्ङितिङइतिपिबेत्यस्यनिघातः नचपूर्वस्या-
पराङ्गवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वम् असांमध्येनतदभावात् । गांदातीतिगोदाः किप्चेतिक्कि-
रामपिसरूपंवाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातोमनिक्कनिक्कनिपश्चेतिविच् किपिहिषुमास्थेत्यादि-
धातोराकारस्यईत्वंस्यात् । रेवान् रयिर्धनमस्यास्तीतिमतुप् ह्रस्वनुङ्ङ्यांमतुबितिमतुबु-
त्तः छन्दसीरइतिवत्वम् रयेर्मतौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वेगुणश्च । मदः मदो-
सर्गोइत्यप् पित्त्वादानुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

नथान्ति॑अन्त॒माना॑वि॒द्याम॑सुमती॒नाम् । मानो॑अति॒ख्य॒आर्ग॑हि ॥ ३ ॥

अर्थ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सुप्तमतीनाम् । मा । नः ।
अति । ख्यः । आ । गृहि ॥ ३ ॥

अथसोमपानानन्तरं हेइन्द्र त्रेतवान्तमानानां अन्तिकतमानामतिशयेनसमीपवर्तिनां सुमती-
नां शोभनमतियुक्तानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम वयं त्वां जानीयाम यद्वा सुमतीनां शोभनबुद्धी-
नां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः बुद्धिलाभायत्वांस्मरेमेत्यर्थः त्वमपिनोति माम् ख्यः
अस्मानतिक्रम्यान्येषां त्वत्स्वरूपं माकथय किं त्वा गृहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथेति निपातआद्यु-
दात्तः निपातस्यचेति दीर्घत्वम् । अन्तमानां अतिशयेनान्तिका इत्यतिशयिनोऽन्तमपि तमेतादे-
श्वेतितादिलोपः अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः समीपः अतइनिठनावितिठन् निच्चादाद्युदात्तः दूरो-
त्कर्षस्यसवसानं नास्ति सामीप्योत्कर्षस्यपुनर्योयस्यसमीपः स एव तस्यान्तइत्यन्तवत्त्वात्समीपम-
न्तिकमुच्यते । विद्याम वेनेर्लिङि यासुट्परस्मैपदेषुदात्तोडिच्चेति यासुट् उदात्तः पादादित्वात्ति-
ङ्गुतिङ् इति ननिघातः । सुमतीनां मतिशब्दे किञ्चन्तेपि मञ्चेवृषेषपचमनविद्भूवीराउदात्तइती
कारउदात्तः शोभनामतिर्येषांते सुमतयइति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादान्त्रसुभ्यामितिउ
त्तरपदान्तोदात्तः शोभनामतयः सुमतयइतिकर्मधारयेप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कृदन्तर
पदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तैव अतोमतुपिह्रस्वादन्तोदात्ताच्चसुमतिशब्दात्परस्यनामोनामन्यत
स्यामित्युदात्तत्वम् । ख्यः ख्याप्रकथने इत्यस्य लुङिसिपि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योडितिचुरेङ
देशः आतोलोपइटित्याकारलोपः इतश्चेतीकारलोपोरुत्वविसर्गौ नमाङ्योगे इत्यङ्भावः
गृहि गमेर्बहुलं छन्दसीति शपोलुकिर्हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदत्राभादात्
सिद्धत्वादतोहेरिति लुग्रभवति ॥ ३ ॥

चतुर्थीपृथमाह—

परेर्हि विद्यमस्तृत्मिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् । यस्ते सखिभ्य आवरम् ॥ ४ ॥

परा । इहि । विद्यम् । अस्तृत्म् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपःश्चितम् ।
यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

अत्रयजमानं प्रतिहोताब्रूते हेयजमान त्वं इन्द्रं परेर्हि इन्द्रस्यसमीपे गच्छ गत्वा च विपश्चि
तैर्घ्राविनं होतारमां पृच्छ असौ होवासम्यक्स्तुतवाञ्जवेत्येवं प्रभृत्कुरु यइन्द्रस्तेतवयजमानस्तु
स्त्रियकृत्विगभ्योवरं श्रेष्ठं धनपुत्राविकमासमन्तात्प्रयच्छतीति शेषः तादृशमिन्द्रमिति पूर्वज्ञानम्

पुनरपिकीदृशं विग्रमेधाविनं अस्तृतं अर्हिसितं विग्रइत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनाम-
सु विग्रविपश्चिच्छन्दौपठितौ ॥ विग्रं वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तृतं अव्ययपूर्वपदमकृतिस्वर-
त्वम् । इन्द्रशब्दे ऋजेन्द्राग्रेत्यादिनारन् निच्वादांद्युदात्तः । सखिभ्यः समानेख्यश्चोदात्तइ-
तिसमाने उपपदेख्यतेरिण् डिदित्यनुवृत्तेः तस्यडिच्वाटिलोपश्च तत्तन्नियोगेन यलोपः उपप-
दस्योदात्तत्वम् समानस्य छन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदकेष्वितिसभावंः अतः सखिशब्द आद्युदात्तः ।
त्रियते इतिवरः ग्रहवृहनिश्चिगमंश्चेत्यप् तस्यपित्त्वाच्चातुस्वरएव ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ।
दधानाः । इन्द्रे । इत् । इवः । ५ ॥ ७ ॥

नोऽस्माकंसंबन्धिनः ऋत्विज इतिशेषः ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु उत अपि च हेनिदः निन्दिता-
रः पुरुषाः निरारत इतो देशानिर्गच्छत अन्यतश्चिद अन्यस्मादपि देशानिर्गच्छत कीदृशाः ऋ-
त्विजः इन्द्रे इवः परिचर्यां दधानाः कुर्वाणाः इच्छन्दोवधारणे सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव ति-
ष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ निन्दन्तीति निदः णिदि कुत्सार्थांकिप् नुमभावश्छान्दसः सुपोऽनुदात्तत्वाच्चा-
तुस्वरः आमश्चित्वेपि वाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्निघातइत्याद्युदात्तत्वमेव । अ-
न्यतः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिशब्दार्थे तेन न केवलमितः इतो निर्गत्यान्य-
तोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते स एष धात्वर्थयोः संबन्ध आरतेतिलुङाद्योत्यते सहिधातुसंबन्धाधि-
कारे विधीयते । आरत अर्तेऽछन्दसिलुङ्लुङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् मध्यमबहुवचनस्य तादेशः स-
र्तिशास्त्वार्तिभ्यश्चेति चुरङादेशः ऋशोडिगुणइतिगुणः आडागमः । दधानाः शानचश्चित्वा-
त्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । इवः नक्षिष्यस्यानिस-
न्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेति सूक्तेषु षष्ठीष्टकमाह—

उत नः सुजगौ अरिर्वाचे युर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

१ नव्योयलोपइति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः ।

उत् । नः । सु॒ऽभगा॑न् । अ॒रिः । वो॒चेयुः॑ । द॒स्म । कृ॒ष्टयः॑ ।
स्याम॑ । इत् । इन्द्र॑स्य । शर्म॑णि ॥ ६ ॥

हेदस्मशत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् अरिरुतशत्रवोऽपिनोऽस्मान्सुभगान् शोभनध-
नोपेतान्वोचेयुः उच्यासुः कृष्टयोमनुष्याः अस्मन्मित्रभूतावदन्तीतिकिमुबक्त्यमितिशेषः ततो-
धनसंपन्नावयमिन्द्रस्यशर्मणि इन्द्रमसादलब्धेसुखेस्यामेव भवेमैव मघमित्यादिष्वष्टाविंश-
तिसंख्याकेषुधननामसु रयिः क्षत्रं भगइतिपठितम् मनुष्याइत्यादिषुपञ्चविंशतिसंख्याकेषुमनु-
ष्यनामसुकृष्टयइतिपठितम् ॥ उत एवादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । सुभगान् भगशब्दस्यकृत्वा-
दिषुपाठात् नञ्सुफ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाधित्वाकृत्वाद्यश्वेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् संहिदा-
यांदीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् भोभगोइतियत्वं लोपःशाकल्यस्येतियल्लोपः त-
स्यासिद्धत्वान्नपुनःसन्धिकार्यम् आतोडिनित्यमित्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः वचनव्य-
त्ययः अचइरितिइप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वोचेयुः उच्यासुः वचपरिभाषणेइ-
त्यस्मादाशीर्लिङि स्नेजुंसादेशोलिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्यये वचउमित्युमागमः गुणः किदा-
शिपीतियासुट् छन्दस्युभयथेतिलिङादेशस्यसार्वधातुकत्वात् लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसका-
रलोपः अतोयेयः आदुणः अडोऽदुपदेशत्वाल्लसार्वधातुकस्वरेणलिङोऽनुदात्तत्वम् अङ्प्रत्य-
यस्वरएवशिष्यते तेनसह इकारस्यगुणःएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः । दस्म दसुउपक्षयेइ-
त्यस्मादन्तर्भाविदण्यर्थादिषियुर्धाधिदसिभ्याधूसुफ्योमक् पदात्परत्वादामञ्चितनिघातः । कृ-
ष्टयः किञ्चकौचसंज्ञायामितिकिचिमनुष्यनामत्वाच्चितइत्यन्तोदात्तः । स्याम अस्तुभुवि भ्रसो-
रलोपः यासुटउदात्तत्वम् पादादित्वादनघातः । शर्मणि शूर्हिंसायां हिनस्तिदुःखमितिशर्म अ-
न्येष्योऽपिदृश्यन्तेइतिमनिन् नेद्विशिकृतीतीट्प्रतिषेधःनिच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीवृचमाह—

ए॒मा॒शु॒मा॒श॒र्वे॒भ॒र॒य॒ज्ञा॒श्रि॒यं॑ नृ॒मा॒र्दन॑म् । प॒त॒य॒न्म॑न्द्र॒य॒त्स॑रवम् ॥ ७ ॥

आ । ई॒म् । आ॒शु॒म् । आ॒श॒र्वे । भ॒र । य॒ज्ञा॒ऽश्रि॒यम् । नृ॒ऽमा॒र्दन॑म् ।
प॒त॒य॒त् । म॒न्द्र॒य॒त्स॑रवम् ॥ ७ ॥

ईप्रितिनिपातइदंशब्दार्थेवर्तते हेयजमान आशवेकृत्सप्तमयागव्यापयेन्द्रायईमाभर-
मंसोममाहर कीदृशंसोम आशु सवनत्रयव्याप्तम् यज्ञाश्रियंयज्ञस्यसंपन्नम् नृमादनं नृणावृत्ति-

यजमानानां हर्षहेतुं पतयत् पतयन्तम् कर्मणि प्रामुवन्तं मन्दयत्स्वम् यद्न्द्रो मन्दयति यजमानान्-
हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमः तत्पीतिहेतुत्वात् तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं कृवापाजिमि-
स्वदिसाध्यशुभ्यउणितिउण् प्रत्ययस्वरः । आशवे पूर्ववत् । यज्ञश्रियंसमासस्येत्यन्तोदात्तः ।
माद्यन्ते अनेनेतिमादनः करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् तस्यल्लिच्चात्पूर्वआकारउदात्तः गतिका-
रकोपपदात्कदितिसएवशिष्यते । पतयत् पतेरदन्तस्यचौरादिकोणिच् अतो लोपः तस्यस्था-
निवत्त्वादुपधायावृद्ध्यभावः लटः शत्रादेशः तस्यछन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शबभावादु-
पदेशादितिनिधाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छन्दसि वि-
कल्प्यन्ते इति गेरनिटीतिणिलोपाभावः सुपांसुलुगित्यमोलुक् नलुमतेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधादु-
गिदचामितिननुम् । एवं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः मन्दयतीन्द्रे सखा सप्तमीतियोगविभागात्स-
मासः तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिसप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अस्यपीत्वाशतक्रतोघ्नोवृत्राणामभवः । प्रावोवाजेषुवाजिनम् ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । घ्नः । वृत्राणाम् ।

अभवः । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुकेन्द्र त्वमस्यसोमस्यसंबन्धिनमंशंपीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुर-
ममुखानां शत्रूणां घ्नोभवः हन्ताभूः ततोवाजेषुसङ्ग्रामेषुवाजिनंसङ्ग्रामवन्तं स्वभक्तं प्रावः प्रकर्षे-
रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदमशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते नतु पूर्वप्रकृतः सोमः
प्राप्त्यते अतोऽनन्वादेशत्वान्नात्रेदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशादेशः अतो न सर्वा-
दात्तत्वम् किन्तु त्यदाद्यत्वे हल्लोपे अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तइत्यन्तोदात्तः इत्यन्तोदात्ता-
त्यनुवृत्तावृद्धिदंपदाद्यप्पुत्रैद्युभ्यइतिविभक्तिरुदात्ता । पीत्वा पिबतेः क्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिना
वम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः असामर्थ्यान्नपरामध्रिताङ्गवद्भावः । घ्नः मूर्तौ घ्नइति हन्तेर्धा-
ःकाठिन्ये अप्रत्ययः तदस्यास्तौत्यर्शादित्वाद्जन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु वृषादि-
दाद्युदात्तः । वाजिनं इतिप्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

वाजेषुवाजिनंवाजयामःशतक्रतो । धर्नानामिन्द्रसातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति

शतः क्रतो । धर्नानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो (बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युजे वाजिनं बलवन्तं त्वां पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः अन्ववन्तं कुर्मः रणइत्यादिषु षट्चत्वारिंशत् संभ्रामनामसु पौंस्ये महाधने वाजे अगमन्ति पठितम् अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वचनामसु अन्धः वाज पाज इति पठितम् उरुतुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितम् अपः अम इत्यादिषु द्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्यं क्रतुरिति पठितम् केतः केतुरित्यादिषु एकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुः असुरिति पठितम् ॥ त्वा अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयायां इति त्वादेशः । वाजेषु वज्रजगतौ वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्त्रं वा प्यन्तात्करणेष्वञ् तत्र अित्स्वरस्यापवादे कर्षात्त्वत्त्वत्त्वोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां चेत्याद्युदात्तः । वाजयामः वा जो स्यास्तीति वाजवान् तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति तदा चष्टे इति णिच् इष्टवणौ प्राप्तिपदिकस्येति तस्मिन् परत इष्टवद्भावाद् द्विन्मतोर्लुगिति मत्तुपोलुक् टेरित्यकारलोपः णिचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् शपित्त्वेनानुदात्तत्वम् लसावैधातुस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वम् पादादित्वात्क्वितिङ् इति ननिघातः । शतक्रतो आमश्चितनिघातः । धनानां नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । सातं उदात्त इत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिक्रिनुदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

यो रायो इव निर्महान्तं सुपारः सुन्वतः सर्वा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥ ८

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः ॥ सर्वा ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

युइन्द्रो रायो धनस्यावनिः रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत हे ऋत्विजस्तत्मीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत कीदृश इन्द्रः महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठुकर्मणः पूरयिता सुन्वतो यजमानस्य सर्वा सखिवर्तियः ॥ रायः ऊडिदंपदाद्यप्पुत्रैद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवनिः अवरक्षणगतिकान्तिमीति तुल्यत्वं गमपवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीभ्यवाभ्यालिंगनर्हि सादानभागवृद्धिषु इत्यस्मादर्तिस्तुभृधूम्यमिपश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुपारः पूपालनपूरणयोरित्यस्माद्विणजन्तत्कर्तरीत्यनुवृत्तौ पचाद्यच् चित इत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः शतुरनुमोनद्यजादी इति विभक्तिरुदात्ता । सर्वा समानेख्यश्चोदात्तइतीण्प्रत्ययान्तस्तत्सन्नियोगेन यलोपः सशब्दस्य चोदात्तः डिच्चादिलोपः तस्मै अदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो द्विदिति नोतेरदिप्रत्ययः डिच्चादिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः त्यदाद्यत्वम् एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचने अवर्णान्तात्वात्तन्मोक्षसावर्णोतिनिषेधः । इन्द्राय इन्द्रशब्दो-

रन्मत्ययान्तोनिपातितः निच्वादाद्युदात्तः कर्मणायमभिप्रैतिससंपदानमित्यंत्रक्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मितिवचनाद्दानक्रिययाप्राप्यत्वात्संपदानत्वेनचतुर्थी ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेऽष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आत्वितिसूक्तं दशर्चम् सुरुपकृतं दशेत्यनुवृत्तावातुयुञ्जन्तीत्येवमनुकान्तत्वात् ऋषिच्छ-
न्दोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्यायैर्मात्रावरुणशस्त्रेस्तोत्रियो-
ऽयंतृचः अतिरात्रेपर्यायाणामितिरखण्डे—आत्वैतानिषीदतेत्युक्तत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

आत्वैतानिषीदतेन्द्रमभिप्रगायत । सर्वायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत् । नि । सीदत् । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत् ।

सर्वायः । स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

(तुशब्दः क्षिप्रार्थोनिपातः द्वाभ्यामाङ्गभ्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः) हेसखायऋत्विजः
क्षिप्रमस्मिन्कर्मणि इतेत आगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः आगत्यच निषीदतोपविशत उप-
विश्यचेन्द्रमभिप्रगायत सर्वतः प्रकर्षेणस्तुत कीदृशाः सर्वायः स्तोमवाहसः त्रिवृतं च दशैर्कविं-
शादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति ॥ आ तु आ निपातत्वादाद्युदात्ताः । इत् इणगतौ
ब्रूचोतस्तिङ्ङितिसंहितायां दीर्घत्वम् । नि निपातत्वादाद्युदात्तः । सीदत् पाष्वाधेत्यादिनासदेःसी-
दादेशः सदिरप्रतेरितिसंहितायां षत्वम् । अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमितिवचनात्प्रातिपदिकान्तो-
दात्तत्वम् । स्तोमवाहसः अर्तिस्तुसुहुसृष्टुक्षिक्षुभायावापदियक्षिणीभ्योमञ्जिति स्तौतेर्मन्त्रत्यया-
न्तःस्तोमशब्दोनिच्वादाद्युदात्तः स्तोमंवहन्तीतिस्तोमवाहसः वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्मत्य-
यः तत्र णिदित्यनुवृत्तेरुपधायाइत्युपधायावृद्धिः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेमातेगतिकारकयोर-
पिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेत्यौणादिकसूत्रात्समासआद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

पुरुतमंपुरुणामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रंसोमेसर्चासुते ॥ २ ॥

पुरुःश्वरम् । पुरुणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् ।

सोमे । सर्चा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेतिपदद्वयमत्रानुवर्तते (हेसखायऋत्विजः) मूर्यसुचा सर्वैःसह यद्
 सचापरस्परसमवायेनसुते अभिप्रुतेसोमेमवृत्तेसति इन्द्रमभिप्रगायत कीदृशमिन्द्रं पुरुतमं पुरुन्व
 हूञ्छन्नून् तामयतिगलापयतीतिपुरुतमः पुरुणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानां ईशानं स्वामिन
 म् ॥ पुरुतमं तमुग्लानावितिधातोरन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचिचित्त्वादन्तोदात्तेऽपि छन्दुत्तरपदमक
 तिस्वरं बाधित्वा परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरुणां पूपालनपूरणयोरित्यस्मा
 त्कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिभृषिदृशिभ्यश्चेति कुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणनिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्ये
 त्युकारः उरण्परः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरुशब्दः अतोमनुपिह्रस्वादन्तोदात्तात्पुरुशब्दा
 त्परस्यनामोनामन्यतरस्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानं ईशेश्वर्येइतिधातोरनुदात्तेत्त्वात् परस्य
 शानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । वार्याणां वृड्संभक्ताधित्यस्माद्दहलोपर्यत् क्यबिधौहि
 वृञ्प्रवयग्रहणं वृडः तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईड्वंद्वृशंसदुहाण्यतइतिण्यद
 न्तस्याद्युदात्तत्वम् यतोनावइत्यत्रतुण्यतोग्रहणं भवति तस्यङ्गनुबन्धकत्वात् एकानुब
 न्धकग्रहणेनङ्गनुबन्धकस्येतिनियमात् । सचा षचसमवाये धात्वादेःषःसः संपदादित्वाद्भावे
 क्विवित्किप् टृतीयैकवचनं धातुस्वरेणाद्युदात्तः सर्वैर्विधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तेइतिन्या
 येनसावेकाचइतिसूत्रं प्रवर्तते सचेत्यस्यनिपातत्वपक्षेस्पष्टमाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

सधानोयोग् आभुवत्सरायेसपुरंध्याम् । गमद्वाजेभिरासनः ॥ ३ ॥

सः । घ् । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरं म् । ध्याम् ।

गर्मत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोवधारणार्थोनिपातः सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते सघ सएवेन्द्रः पूर्वोक्तगुणविशिष्टो
 नोऽस्माकंयोगेपूर्वमप्राप्तस्यपुरुषार्थस्य संबन्धे आभुवत् आभवत् पुरुषार्थसाधयत्वित्यर्थः स
 एवरायेधनार्थं आभवत् आभवत् सएवपुरंध्यां योषित्याभुवत् यद्वा बहुविधायां बुद्ध्याभुवत् (पुर
 ण्विर्बहुधीरितियास्कः) सएववाजेभिर्देयैरभैः सहनोऽस्मान् आगमदागच्छत् ॥ घ चादयोऽनुदा
 ताइत्यनुदात्तः संहितायां ऋचिवनुघमभृतद्दुकुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । योगे घञ्जित्त्वादा
 द्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् भवतेराशीर्लिङ्गिपरतोलिङ्ग्याशिष्यङ्गित्यङ्प्रत्ययः तस्यङ्गित्वेनगु
 णाभावादुवङ्गदेशः किदाशिषीतियासुण्णभवति अनित्यमागमशासनमितिबन्धात्सिङ्गित्त्वात्
 विनिघातः ऊडिदंपदाद्यप्युद्गुभ्यइतिरायेइत्येतस्याभिभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्यां पुरन्धिः १

रुधीः पृषोदरादित्वाद्दुकारस्य अमादेशः इकारस्य ह्रस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणोद्भिदोदासादीनां छन्द-
युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं अथवा पुरंशरीरंधीयतेऽस्यामितिकर्मण्यधिकरणेचेत्किःप्रत्ययः
भ्रलुक्छान्दसः नक्षिपयस्यानिसन्तस्येतिपुरशब्दआद्युदात्तः दांसीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
वम् । गमत् गमेर्लेटस्तिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
ऋतोडाटावित्यडागमः आगमाअनुदात्ताइतितस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते । वाजेभिः
षादित्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

यस्यसंस्थेनवृण्वतेहरीसमत्सुशत्रवः । तस्माइन्द्रायगायत ॥ ४ ॥

यस्य । सम्स्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सुयुद्धेषुयस्येन्द्रस्यसंस्थेरथेयुक्तौहरीद्वावश्वौ शत्रवोनवृण्वतेनसंभजन्ते रथम-
श्वौचद्वेषुपलायन्तइत्यर्थः तस्माइन्द्रायतत्सन्तोषार्थं हेऋत्विजोगायत स्तुतिकुरुत रणइत्या-
देषुषट्चत्वारिंशत्सुसंग्रामनामसुसर्मत्सुसमरणइतिपठितम् ॥ संस्थे सम्यक्त्वितिष्वितिष्वोरथः
भातश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते प्रत्ययस्वरेणाकारउदात्तः
ऋतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यः तिङ्ङितिङ्ङइतिनिष्ठातो न भवति यद्दृच्चा नित्यमितिप्र-
तेषेधात् पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्रव्यवहितेऽपिकार्यमिष्यते । हरतोरथमितिहरीअश्वौ इन्नित्य-
वृत्तौ ह्रिपिरुहिवृत्तिविदिच्छिदिकीर्त्तियश्चेतीन्प्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । शत्रवः शतिः
गौत्रोधातुर्हिसार्थः रुशतिभ्यांकुन् निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य
गोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वरएव ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

सुतुपात्रेसुताइमेशुचयोयन्तिवीतये । सोमासोदध्याशिरः ॥ ५ ॥ १ ॥

सुतुपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः ।

दधिः आशिरः ॥ ५ ॥ १ ॥

१ कुरुगार्हपतेतिमूत्रे (पा० ६. २. ४२.) । २सम्पूर्वादन्तेः क्तिप् रुदुत्तरपदमरु-
त्स्वरत्वंसंभक्षयन्तिग्नोद्धृणामायुषितिसमदः ।

इमेसोमासः अस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपान्ने अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यन्तितमेव प्रामुवन्ति कीदृशाः सोमाः सुताः अभिषुताः शुचयः दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धाः दध्याशिरः अवनीयमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपान्ने सुतं पिबतीति सुतपावा वनिपः पित्त्वाद्वा तुस्वर एव शिष्यते समासे द्वितीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शुचयः शुचदीप्तौ इजित्यनुवृत्तौ इगुपधात्किदितीनः कित्त्वाद्गुपधगुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनत्वाद्नेष्वित्यस्मान्मन्त्रेष्वेषेषचमनविदभूवीराउदात्तइति किन्नुदात्तः सोमासः पुञ्जअभिषवे अर्तिस्तुसुहृत्सुवृक्षीत्यादिनामन् नित्त्वादाद्युदात्तः आजसेरसुगित्यसुगागमः । दध्याशिरः दधातिपुष्पातीति दधि दुधाञ्धारणपोषणयोः आहृगमहनजनः किन्नुदात्तचेति किन् लिङ्ङावाद्धिर्भावः कित्त्वादाकारत्वेः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् शूर्हिंसायां शृणाति हिनस्ति सोमे अवनीयमानं सत् सोमस्य स्वाभाविकं रसं ऋजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वा इत्याशीः किपि ऋतइच्चातोरिति त्वम् रपरत्वं च दध्येव आशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

आत्वेति सूक्ते षष्ठी मृचमाह—

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्रज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ।

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र ।

ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञवाहे इन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यत्वं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धः अजायथाः अभिवृद्ध्या उत्साहेन युक्तो भूः ॥ पीतये पापाने इत्यस्मात्स्थागापापचोभावइति किन् घुमास्थेत्यादिना ईत्वम् तस्य निच्चेपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वम् उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वायोजनीयम् । सद्यः सद्यः परस्पररीतिस्त्रेण समानेहनीत्यर्थे समानस्य सभावोद्यश्च प्रत्ययो निपात्यते प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः वृधुवृद्धौ ऊदितो वेति क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिदं प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति ष्यञ् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

आत्वाविशन्त्वाशवःसोमांसइन्द्रगिर्वणः । शन्तेसन्तुप्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमांसः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शम् । ते । सन्तु । प्रचेतसे ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वात्वासोमांसः सोमाआविशन्तु आभिमुख्येनप्रविशन्तु कीदृशाःसोमाः आ-
वः सवनत्रयेप्रकृतिविकृत्योर्वाव्याप्तिमन्तः कीदृशेन्द्र गिर्वणः गीर्भिःस्तुतिभिः संभजनीय
त्वविशेष (गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनवनयन्तीतियास्कः) । तथाविधहेइन्द्र तेतुभ्यंप्रचेतसेप्र-
कृष्टज्ञानाय शंसुस्वरूपाः सोमाः सन्तु ॥ गिर्वणः गृणन्तीतिगिरः स्तुतयः गृशब्दे क्विपि ऋतइ-
द्वातोरितीत्वरपरत्वंच गीर्भिर्वन्यतेसेव्यतेइतिगिर्वणाः वनषणसंभक्तौ संभक्तिःसेवा सर्वधातुभ्यो-
ऽमुञ्जित्यसुन्मत्ययः । प्रचेतसे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्वांस्तोमाअवीदृधन्त्वामुक्थाशतक्रतो । त्वांवर्धन्तुनोगिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीदृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति श-

तःक्रतो । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मन् बहुमज्ञेन्द्र त्वांस्तोमाः सामगानांस्तोत्राणि अवीदृधन्
वर्धितवन्ति तथाबहुचानामुक्था शस्त्राणित्वामवीदृधन् यस्मात्पूर्वमेवमासीत् तस्मादि-
दानीमपिनोऽस्माकंगिरःस्तुतयस्त्वांवर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः मनोनिच्चादा-
द्युदातः । अवीदृधन् वृधुवृद्धौ ण्यन्तालडिचडिउर्कदितिवृधेरुपधायाःकारस्यःकारवि-
धानादन्तरक्रोऽपिगुणोबाध्यते द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वाडागमाः । उक्था उक्थानि
पाठुदिवचिरचिसिचिन्त्यस्थगितिवचेः थक्प्रत्ययः तस्यकित्त्वात्संपसारणम् शेच्छन्दसिबहुल-
मेतिलोपःनलोपश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदातः असामर्थ्यादामञ्चितपरस्यापिनपराङ्मन्वद्भावेइ-
ति नानुदात्तत्वम् । वर्धन्तु अन्तर्भावितण्यर्थाद्बुधेर्न्यत्येनपरस्मैपदम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अक्षिनोतिःसनेदिमंवाज्जमिन्द्रःसहस्त्रिणाम्।यस्मिन्विश्वानिपौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितः ऊंतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।
यस्मिन् । विश्वानि । पौर्या ॥ ९ ॥

इन्द्रः इमंवाजं सोमरूपमन्नं सनेत् संभजेत् कीदृशइन्द्रः अक्षितोतिः अर्हिसितरक्षणः
कदाचिदपिरश्नान्मुञ्चतीत्यर्थः कीदृशंवाजं सहस्रिणं प्रकृतौविकृतिषुचमवर्तमानत्वेनसह-
स्रसंख्यायुक्तम् यस्मिन्वाजेविश्वानिसर्वाणिपौर्या पौर्यानि पुंस्त्वानिबलानिक्वन्तेतादृशं
जमितिपूर्वब्रान्वयः ॥ अक्षितोतिः ननु शिक्षयेइत्ययंधातुरकर्मकः तस्यचकर्माभावादधिक-
र्णभावेकर्तृरिवाकप्रत्ययेनभवितव्यम् तदिहयदिकर्तृर्यधिकरणोवास्यात्तदातयोरर्थयोप्येत्वत्
यस्याविधानात् क्षियइत्यनुवृत्तौनिष्ठायामण्यदर्थेइतिदीर्घेणभवितव्यम् तथाचक्षियोदीर्घादि
तिनिष्ठानत्वेअक्षीणोतिस्यात् नत्वक्षितेति अथनपुंसकेभावेकइतिभावपरःक्षितशब्दोऽस्य
तदातस्यण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थइतिनिषेधादीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमितिस्मिन्निति तदातुनञ्त्
रुषः प्रकृतेनान्वेतीति नविद्यतेक्षितमत्रेति बहुव्रीहिणैवभवितव्यम् तथाचनञ्सुभ्यामित्युच-
रपदान्तोदात्तत्वंस्यात् पुनरुतिशब्देनबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवस्वरस्तिष्ठेदित्यभिमत्
माद्युदात्तत्वंसिञ्चेदिति । सत्यं अतएवात्रक्षिधातुरन्तर्भावितण्यर्थोऽगृह्यते तेनसकर्मकत्वात्क-
र्मण्येषानिष्ठा ततश्चाण्यदर्थेइतिनिषेधादीर्घोनिष्ठानत्वंचनभविष्यति तथाचनञ्त्पुरुषेनक्षिता
अक्षिताअक्षयितेत्यर्थः तत्रचाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञ्उदात्तत्वम् पुनरुतिपदेनबहुव्री-
हौसएवस्वरःस्थास्यतीतिनकोपिदोषः रिक्षिचिरिजिरिदाशदृहिंसायांइतिक्षिणोतेहिंसार्थं
स्यवाकर्मणिनिष्ठा तथाचाहिसितोतिरित्यर्थेऽकृमेणस्वरःसिञ्चेतीतिनदोषः । सनेत् वन-
णसंभक्तौ भौवादिकः । वाजं वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः रनोनिच्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं सह-
स्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः । विश्वा विशेः कन् निच्वादाद्युदात्तः । पुंसःकर्माणिपौर्य-
स्यानि ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिचेतिष्यञ् जिच्वादाद्युदात्तः
प्रथमाबहुवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाडादेशः ननु स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्त्रजौभवनादित्यनेनधा-
न्यानांभवनेक्षेत्रेखित्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषुनञ्स्त्रजौर्विधानाद्यथापुंसोपत्यंपौर्यः पुंसःआगतः
पौर्यइत्यादि तद्वत्पुंसोभावःकर्मवेद्यस्मिन्नर्थेष्यञ्बाधित्वा पौर्यानीत्येवभवितव्यम् कथमु-
च्यतेपौर्यस्यानीति । उच्यते—आचत्वादितिस्त्रे त्वात् इत्यवधिनिर्देशात् ब्रह्मण्यस्त्वइत्येतत्पर्य-
न्तैरिमनिजादिभिःप्रत्ययैःसह त्वतलोःसमावेशः एवंतत्रैवचशब्दान्नञ्स्त्रजोरपिष्यञ्आदिभिःस-
मावेशएवनाध्यबाधकभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

मानोमर्ताअभिद्रुहन्तनूनामिन्द्रगिर्वणः।ईशानोयवयावधम्॥१०॥१०॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ।

ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

हेगिर्वणइन्द्र मर्ताः विरोधि नो मनुष्याः नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभिद्रुहन् अभितोद्रोहं माकर्षुः ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवयास्पतः पृथक्कुरु मनुष्याइत्यादिपञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मूर्त्वावाताइति पठितम् ॥ मर्ताः असिहसिष्टमिण्वापिदमिल्लुपूधुर्विभ्यस्तन्नितितन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अभि एवमादीनामन्तः । द्रुहन् द्रुहन् जिघांसायां लिङ्गर्थेलेडिसिप्रार्थनायांलेट् तस्यसि श्नोन्तः इतश्चलोपः परस्मैपदेष्वितिकारलो- शपोलुक् सार्वधातुकमपिदितितिङोडित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । तनूनां असामर्थ्यान्नप- इवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः गतम् । ईशानः धातोरनुदात्तेत्वाच्छपोलुकि लसार्वधातुक- ानुदात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते । यवय यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्नक्रि- ते अथवा यौतीतियवः पचाद्यच् यवंकरोतीत्यर्थेतत्करोतितदाचष्टेइतिणिच् इषवद्भावा- ङोपः तस्यस्थानिवद्भावाद्दृग्भावः । वधं हनश्चवधइतिभावेअप् तत्सन्नियोगशिष्टस्थानि- द्भावेनान्तोदात्तोवधादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापउदात्तत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

सुरूपेत्यादिषुषट्सूकेषुतृतीयस्ययुञ्जन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याऋषिच्छन्दोदैवतानिविनियो- श्चेत्येतेपूर्वदवगन्तव्याः दशर्चेएतस्मिन्सूक्तेआद्यास्तिस्त्रोन्तिमाचेत्येताश्चतस्रएन्द्रयः आद- ित्येतांचतुर्थीमारुत्यल्लघोमारुत्यः तासुमध्येवीळुचिदिन्द्रेणेत्येतेद्वेऋचौमारुत्यौसत्यावैन्द्र्याव- पेभवतः तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तम्—सुरूपरुनुंदेशैन्द्रमातुयुञ्जन्त्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो- िळुचिदिन्द्रेणेत्यैन्द्रयौचेति एतस्मिन्सूक्ते युञ्जन्तीत्यसौतृचस्तृतीयेरात्रिपर्यायेब्राह्मणाच्छंसि- णोऽनुरूपः तथाचातिरात्रेपर्यायाणामितिस्त्रिण्डेयोगेयोगेतवस्तरंयुञ्जन्तिभ्रमरुपमितिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

युञ्जन्तिब्रह्मरुषंचरन्तंपरितस्थुषः । रोचन्तेरोचनाद्विषि ॥ १ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते ।

रोचना । द्विषि ॥ १ ॥

इन्द्रोहिपरमैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते ब्रह्मादित्यरूपेणावस्थितम् अरुषांहिसकरहिताम्निरूपेणावस्थितम् चरन्तं वायुरूपेणसर्वतःप्रसरन्तमिन्द्रं परितस्थुषःपरितोवस्थिताः लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनोयुञ्जन्ति स्वकीयेकर्मणिदेवतात्वे नसंबद्धं कुर्वन्ति तस्यैवेन्द्रस्यमूर्तिविशेषभूतारोचनानक्षत्राणिदिविद्युलोकेरोचन्ते प्रकाशन्ते अस्यमन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरेव्याख्यातम्—युञ्जन्तिब्रह्ममित्याह । असौवाआदित्यो ब्रह्मः । आदित्यमेवास्यैयुनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वाअरुषः । अग्निमेवास्यैयुनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वैचरन् । वायुमेवास्यैयुनक्ति । परितस्थुषइत्याह । इमेवैलोकइपरितस्थुषः । इमानेवास्यैलोकानयुनक्ति । रोचन्तेरोचनादिवीत्याह । नक्षत्राणिवैरोचनादिवि । नक्षत्राण्येवास्यैरोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महः ब्रह्मइतिपठितम् । आदित्यस्यापिमहत्त्वादेवब्रह्मत्वम् ॥ युञ्जन्ति अन्तेःप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ब्रह्मं प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अरुषं रुषरिषाहिसार्थाः रोषन्तीतिरुषाहिसकाः इगुपधन्नामीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः नसन्तिरुषायस्यासावरुषः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अमिपूर्वइतिपूर्वरूपे एकादेशउदान्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् । चरन्तं शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधात्कस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । तस्थुषः तिष्ठतोर्लिटःकसुरादेशः वस्वेकाजाद्धसामितीटमन्तरंगमपिबाधित्वा संप्रसारणंसंप्रसारणाश्रयंचबलीयइतिशसिपरतोभत्वाद्धसोःसंप्रसारणंपरपूर्वत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं वसोःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते तिङोत्सार्वधात्कानुदात्तत्वम् शपःपित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । रोचना अनुदान्तेतश्चहलादेरितियुषुवोरनाकावित्यनादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥३॥

द्वितीयाष्टचमाह—

युञ्जन्त्यस्यकाम्याहरीविपक्षसारथे । शोणाधृष्णून्वृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । धृष्णू इति । वृवाहसा ॥ २ ॥

अस्यब्रह्मादिप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्रतत्रावस्थितस्येन्द्रस्यरथेहरीएतन्नामान् द्वौअश्वौसारथयोयुञ्जन्ति इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वम् हरीइन्द्रस्यरोहितोऽग्नेरितिपठितत्वात् कीदृशौहरी काम्या कामयितव्यौ विपक्षसाविविधेपक्षसीरथस्यापाश्वैभ्योरश्वयोर्त्वं विपक्षसौरथस्यद्वयोःपार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः शोणारकवर्णौ धृष्णू प्रगल्भौ वृवाहसानृणा

रूपाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्य ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शादिदमोन्वादेशोऽश-
नुदात्तस्त्वृतीयादावित्यश्र शिच्चात्सर्वादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वाणुदात्तत्वम् । का-
न्या कमुकान्तौ कमेर्णिङ् कामयतेरचोयत् तित्स्वरितापवादत्वेन यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सु-
शांसुलुगितिद्विवचनस्यडादेशः । हरतोरथमितिहरी हृषीत्यादिनाइन् निच्चादाद्युदात्तः ।
विपक्षता पचिवचिभ्यांसुदृचेतिपचेरसुन्सुडागमः विभिन्नेपक्षसीपाश्वर्यैययोस्तौ विशब्दोनि-
शात्त्वादुदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते द्विवचनस्यडादेशः । रथे रमन्तेऽस्मिन्निति
रथः रमुक्रीडांयां हनिकुषिनीरमिकाशिम्यःकथन्नितिकथन् किच्चादनुदात्तोपदेशोत्यादिना
स्कारलोपः नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा शोणवृवर्णगत्योः गमनकरणत्वात्करणेषञ् जिच्चादा-
द्युदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । धृष्णु अिभृषापागल्भ्ये त्रसिगृधिभृषिक्षिपेःकृः किच्चादुणा-
भावः प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा नृन्वहतइतिवहेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुबृत्तेर्वृ-
द्धेः निच्चादाद्युदात्तः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणत्वेनसएवशिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

केतुं कृण्वन् अकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् ।

उषत् इभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हेमर्यामनुष्याइदमाश्चर्यपश्यतेत्यध्याहारः किमाश्चर्यमितितदुच्यते आदित्यरूपोऽयमि-
दुषद्भिर्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वासंभूयाजायथाः उदपद्यत अथवासूर्यस्यैवा-
तमयमरणमुपचर्यव्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते (हेमर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इतियो-
मम्) किं कुर्वन् अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कु-
न् अपेशसे रात्रावन्धकारावृत्तत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्दूरपरहिताय पदार्थायमातरन्धकारनिवारणे-
पेशोरूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् पेशइतिरूपनाम पिंशतेरितियास्कः । अकेतवेऽपेशसे इति चतु-
र्षोषष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ ॥ केतुं प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् कृविर्हिसाकरणयोश्च लटः शत्रादेशः इदि-
नुम्धातो रितिनुमागमः कर्त्तरि शिपिमाप्ते धिन्चि कृण्वोरचेति उप्रत्ययः तत्तन्त्रियोगेन वकारस्य
कारः अतो लोपइत्यकारलोपः तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघुपधगुणो न भवति अकारस्य प्र-
त्यस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे बहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः नञ्चि-
स्थानिसन्तस्यैत्याद्युदात्तः । मर्याः छन्दसि निष्टक्यैत्यादौ भ्रियतेर्निपातितः आमञ्चितनिधा-

तः असामर्थ्यापूर्वस्यनपराङ्मवद्भावः । अपेशसे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सप्त
निपातआद्युदात्तः । उषद्भिः उषधुषदाहे ज्वलद्भिः रश्मिभिः लटःशत्रादेशशपिप्राप्तेभ्यत्ययेन
शः सार्वधातुकमपिदितितस्यङित्वाङ्घ्रुपधगुणोनभवति शस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् उपरिश-
तुरदुपदेशाङ्गसार्वधातुकानुदात्तत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तः । अजायथाः अजायतेत्यर्थे-
रुषव्यत्ययेनिघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधानानामयज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अहं । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भस्त्वम् । आहर्इरिरे ।

दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

अत्रास्तिविशेषविनियोगः चतुर्विंशोहनिपातःसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेआदहस्वधा
मन्वितित्वेऋचौइन्द्रेणसंहिदक्षसइत्येका अयंतृचःषळहस्तोत्रियसंस्रकः तथाचसूत्रितंचतुर्विं
शोहोताजनिष्टेतित्खण्डे—इन्द्रेणसंहिदक्षसआदहस्वधामन्वित्येकाद्वेचेति । (यद्यप्येतद्वैद्वंसूक्त-
म् तथाप्यादहेत्यादिषुषट्सुमरुतोवर्ण्यन्ते) प्रायेणैन्द्रेमरुतइत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् आ-
दित्ययमानन्तर्यार्थेनिपातः अहेत्यवधारणार्थः आदहवर्षतोर्नन्तरमेवस्वधामनु इतःपरंजनि-
ष्यमाणमन्नमुदकंवानुपलक्ष्यमरुतोद्देवागर्भत्वमेरिरे मेघमध्येजलस्यगर्भाकारंभेरितवन्तः ज-
लस्यकर्तारंपर्जन्येभेरितवन्तः (प्रतिसंवत्सरमेवंकुर्वन्तीतिदर्शयितुंपुनःशब्दःप्रयुक्तः)कीदृशामरु-
तः यज्ञियंयज्ञार्हंनामदधानाःधारयन्तः सप्तसुगणेषुमरुतामीदृञ्चान्यादृञ्चेत्यादीनियज्ञयो-
ग्यानिनामान्यन्यत्राम्नातानि अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुअन्ननामसुऊर्करसःस्वधेति
पठितम् अर्णइत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजःस्वधाअक्षरमितिपठितम् ॥ आत्
अह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधां स्वलोकां दधातिपुष्पातीतिस्वधा आतोऽनुपसर्गेकः ऋत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दौनिपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्यभावोर्गर्भत्वम् प्रत्ययस्वरः ।
एरिरे अन्तर्भावितण्यर्थादीरगतावित्यस्मादनुदात्तेतःपरस्परलिटोऽस्यइरेच् चित्वादान्तोदात्तः
सहस्रपेत्यत्रसुपेतियोगविभागादाडासहतिङ्समासेऽपिसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् इजादेश्चगुरुम-
तोऽङ्गइत्यान्नभवति मन्त्रत्वात्,अहशब्दयोगान्निघाताभावः तुपश्यपश्यताहैःपूजायामितिनिषे-
धात् । दधानाःशानचश्चित्वादान्तोदात्तत्वेप्राप्ते अश्वस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । यज्ञमर्हं ति
यज्ञियम् यज्ञांविग्भ्यांघञ्त्रावितिघप्रत्ययः आयनेयीनीयियःफढस्वछांप्रत्ययादीनामिती-
यादेशः प्रत्ययस्वरेणङ्कारउदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

वीळुचिंदारुजनुभिर्गुहाचिदिन्द्रवह्निभिः । अविन्दउस्त्रियाअनु ॥५॥

वीळु । चित् । आरुजनुभिः । गुहा । चित् । इन्द्र ।

वह्निभिः । अविन्दः । उस्त्रियाः । अनु ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्तिकिंचिदुपाख्यानं पणिभिर्देवलोकाद्वावोपहताअन्धकारेप्रक्षिप्ताः ताश्चेन्द्रोमरु-
द्भिःसहाजयदिति एतच्चानुक्रमणिकायांसूत्रितम्—पणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुंसरमादेवशु-
नीमिन्द्रेणप्रहितामयुग्भिःपणयोमित्रीयन्तःप्रोचुरिति । मन्त्रान्तरेचदृष्टान्ततयासूचितम्—निरुं-
द्धाआपःपणिनेवगावइति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हेइन्द्र वीळुचित् दृढमपिदुर्गमस्था-
नं आरुजनुभिर्भेअद्भिर्वह्निभिर्वोढ्भिःरन्यत्रनेतुंसमर्थैर्मरुद्भिःसहितस्वं गुहाचित् गुहाया-
मपिस्थापिताः उस्त्रियागाअन्विन्दः अन्विष्यलब्धवानसि ओजःपाजइत्यादिष्वष्टाविंशतिसं-
ख्याकेषुबलनामसु दक्षःवीळुच्यौत्रमितिपठितम् नवसंख्याकेषुगोनामस्वध्याउस्त्राउस्त्रियाइति
पठितम् ॥ वीळु प्रातिपदिकस्वरः । चित् चादिरनुदात्तः । आरुजनुभिः रुजोभङ्गेइत्यौ-
दािकःकनुचूप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः कित्त्वादान्तोदात्तत्वम् समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । गुहा सप्तम्याडादेशः ग्रामादीनांचेत्याद्युदात्तः । वह्निभिः वहिभिश्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो-
र्दितिवहेर्निप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । अविन्दः शेमुचादीनामितिनुमागमः लुङ्लङ्लङ्क्ष्व-
दात्तः । वसन्तीत्युस्त्रियाः वसेःकर्तरिरियक्प्रत्ययः षत्वाभावश्चबाहुलकादूहनीयः उक्तं
—यन्नपदार्थविशेषसमुत्थंप्रत्ययतःप्रकृतेश्चतदूहामिति इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

युअन्तीतिसूकेपष्ठीष्टकमाह—

देवयन्तोयथामतिमच्छाविदहंसुंगिरः । महामनूषतश्रुतम् ॥ ६ ॥

देवइयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्स्वसुम् ।

गिरः । महाम् । अनूषत् । श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तःमरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तोगिरःस्तोतारःकृत्विजः महामौढं मरुद्गणमच्छप्राप्तमनूषत
श्रुतवन्तः कीदृशंमरुद्गणं विदद्दुसुं वेदयद्भिःस्वमहिमप्रख्यापकैःवसुभिर्धनैर्युक्तम् श्रुतं विख्यातं

मरुद्गणस्यदृष्टान्तः यथामतिं मन्तारमिद्रंयथास्तुवन्तितथेत्यर्थः ॥ देवयन्तःदेवानात्मनइच्छन्त-
 स्तुपआत्मनःक्यच् क्यचिचेतीत्वम् अरुत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घत्वंचनभवति नच्छन्द-
 स्पुत्रस्येत्यनेनक्यचियत्प्राप्तमीत्वंदीर्घत्वंवा तस्यसर्वस्यप्रतिषेधात् यद्यपीत्वमेवप्रकृतं तथा-
 पिव्यवहितस्यापिदीर्घत्वस्यसप्रतिषेधइतिविज्ञायते अश्वायन्तइत्यादावश्वघस्येत्यात्वविधाना-
 दितिद्युक्तम् क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचश्चित्वाच्चितइत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्वेमशतुश्चलसा-
 र्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । यथा प्रकारवचनेथात् लीतीतिप्र-
 त्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिं मध्वेवृषेषपचमनेत्यादिनाकिञ्चुदात्तः मतिशब्दोज्ञानपरोप्युपचारा-
 ज्ञातरीन्द्रेवर्तते अथवा पदान्तरेविशेष्यानुपादानादिन्द्रस्यैवैषासंज्ञा ततश्च किञ्चकौचसंज्ञाया-
 मितिमन्त्यतेःकर्त्तरिक्चि तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः चित्वादन्तोदात्तत्वम् । अच्छ अध्या-
 हृतगच्छत्यर्थयोगादच्छगत्यर्थवदेष्वितिगतिसंज्ञयासहनिपातसंज्ञायाअपिसमावेशान्निपाताआ-
 घुदात्ताइत्याघुदात्तत्वम् । विदद्वसुं विदज्ञानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यथाच्छतृप्रत्यये विदन्त्यौदा-
 योतिशयवत्तयाज्ञापयन्तिवसूनिधनानियंसविदद्वसुः विदेःशतृप्रत्ययेअदिप्रभृतिभ्यःशपइतिश-
 पोल्कि प्रत्ययस्वरेणशतुरुदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । गृणन्तिस्तुव-
 न्तीतिगिरः गृणातेःक्लिपि ऋतइद्वातोरीतीत्वरपरत्वं धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महान् महान्तं नकारत-
 कारयोर्लोपश्छान्दसः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूषत गुस्तुतौव्यत्ययेनात्मनेपदं दुः-
 सस्यअदादेशः सिचि कुटादित्वेनङित्वाद्गुणाभावः इडभावउकारदीर्घत्वंचछान्दसं निघातः
 श्रुतं प्रत्ययस्वरः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

इन्द्रेणसंहिदृक्षसेसंजग्मानोअर्विभ्युषा । मन्दूसमानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । सम्ऽजग्मानः । अर्विभ्युषा ।

मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

हेमरुद्रण त्वंइन्द्रेणसजग्मानः संगच्छमानः संहिदृक्षसेहि सम्यगदृशेथाःखलु अवश्यम्-
 स्माभिर्दृष्टव्यइत्यर्थः कीदृशेनेन्द्रेण अर्विभ्युषाभीतिरहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ मन्दू नि-
 त्यप्रमुदितौ समानवर्चसानुत्यदीप्तौ पुराकदाचिद्ब्रह्मवधदशार्याइन्द्रस्यसखायः सर्वदेवावृषथा-
 सेनापसारिताः तदानीमिन्द्रस्यवृषसंबन्धिसकलसेनाजयार्थमरुद्भिःसंगमोभूत् सोऽयमर्थोवृष-
 स्यत्वाश्वसथादितिमध्वेसंशृहीतः । इन्द्रोवैवृषंहनिष्यन्तित्रासणेर्प्रपञ्चिराश्च । इन्द्रशब्दःपरस्यै-

श्वयंवन्तमरुद्रणंचाभिधत्ते तदानीमिन्द्रस्यसंबोधनंबहिरेवाध्याहर्तव्यम् तथाचेयमृग्यास्केनव्याख्याता—इन्द्रेणहिसंदृश्यसेसंगच्छमानोऽविश्व्युषागणेनमन्द्रुमदिष्णयुवांस्थोऽपिवामन्द्रुनातेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेनव्याख्यातमिति ॥ संदक्षसे संपश्येथाः दृशेत्तवितक्वव्यमित्यात्मनेपदं दृशेत्सिद्धर्थेलेडितिप्रार्थनायांलेट् थासःसे लेटोडाटावित्यडागमः सिद्धहुलंलेटीतिसिप् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिगुणाभावः ब्रश्वादिनाषत्वम् षढोःकःसीतिकत्वम् आदेशप्रत्यययोरिति सिसिपः षत्वम् बहुलग्रहणात्सिपःपरंस्ताच्छवपिभवति सिपाव्यवधानात्पश्यादेशेनभवति शपःपित्त्वाद्नुदात्तत्वं उत्तरस्थलसार्वाधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते हिशब्दयोगात्सिद्धुत्तिलङ्इतिनिघातोनभवति हिचेतिप्रतिषेधात् । संजग्मानः गमेःसंपूर्वाच्छन्दसिलुङ्लङ्इतिवर्तमानेलेट् समोगम्युच्छीत्यात्मनेपदविधानाल्लिटःकानजादेशः द्विर्भावोहलादिशेषोऽभ्यासस्यचुत्वं गमहनेत्युपधालोपः कानचश्चित्त्वाद्नुदात्तत्वं गतिसमासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविश्व्युषा जिभीभये पूर्ववह्लिट् शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदमितिपरस्मैपदम् कसुश्चेतिलिटःकसुरादेशः तस्यक्त्वाद्गुणाभावः द्विर्भावः अभ्यासस्यह्रस्वजश्वे क्रादिनियमात्पाठइट् वस्वेकाजाद्धसामितिनियमान्निवर्तते नञ्समासेतृतीयैकवचनेभत्वाद्द्विसोःसंप्रसारणमितिवकारस्यउकारः संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपत्वं शासिवसीतिषत्वं इयडादेशंबाधित्वाएरनेकाचइतियणादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वेण सहसंहितायामोकारस्य एङःपदान्तादतीतिपरपूर्वरूपत्वेप्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावः । मन्द्रु मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिसु इदितोनुमधातोरितिनुमागमः कुरित्यनुवृत्तौ स्वरुशंकुपीयुनीलंगुलिगिवत्यत्राविभक्तिकनिर्देशाद्धन्तेर्हिगुरितिबद्धात्वन्तरादपिकुरित्युक्तम् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्विवचनमौ प्रथमयोःपूर्वसवर्णः तृतीयैकवचनेचेत् सुपांसुलुगित्यादिनापूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । समानवर्चसा समानवर्चोययोरितिवायस्येतिवाबहुव्रीहिः द्विवचनेसुपांसुलुगित्यादिनाआकारादेशः समानपदस्यप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥ ७ ॥ अष्टमीभृचमाह—

अ॒न॒व॒द्यै॒र॒भि॒द्यु॒भिर्म॒खः॑ स॒ह॒स्व॒द॒र्च॒ति । ग॒णै॒रिन्द्र॑स्य॒काम्यैः॑ ॥ ८ ॥

अ॒न॒व॒द्यैः॑ । अ॒भि॒द्यु॒भिः॑ । म॒खः॑ । स॒ह॒स्व॒त् । अ॒र्च॒ति॒ । ग॒णैः॑ ।

इन्द्र॑स्य । काम्यैः॑ ॥ ८ ॥

मखःप्रवर्तमानोयंमखः अनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिः द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलपदत्वेनकामपितव्यैर्गणैःपरुत्समूहैःसहितमिन्द्रस्येन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथाभवतितथार्चतिपूज-

यति अयंयज्ञोमरुतइन्द्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः यज्ञइत्यादिषुपञ्चदशसुयज्ञानामसु मखः विष्णुरितिपठितम् चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु अर्चतिगायतीतिपठितम् ॥ नविद्यतेअवद्यंयेषांते अनवद्याः नञ्सुष्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगताद्यौर्ध्वैस्तेअभिद्यवः तैः अभिद्युभिः अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । मखः प्रातिपदिकस्वरः । सहोबलमस्मिन्नर्चनकर्मण्यस्तीतिसहस्वत् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वात्सकारस्यरुत्वाभावः मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यइतिमतुपोमस्यवत्वं सहसुव्दोः नखिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपःपिच्वात्सएवशिष्यते । काम्यैः कर्मणिङ् अतउपधायाइतिवृद्धिः जनोजृषृकसुरओमन्ताश्चेत्यमन्तत्वेनप्राप्तस्यमिच्वस्य नकम्यमिचमामितिप्रतिषेधान्मितांहस्वइत्युपधायाहस्वत्वंनभवति ण्यन्तादचोयत् णिलोपः तित्स्वरितमितिप्राप्तेयतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

अतःपरिज्मन्नागहिदिवोवारोचनादधि । समस्मिन्नृञ्जतेगिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ।

सम् । अस्मिन् । ऋञ्जते । गिरः ॥ ९ ॥

हेपरिज्मन्परितोव्यापिन् मरुद्वण अतोऽस्मान्मरुद्वणस्थानादन्तरिक्षादागहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ दिवोवाद्युलोकाद्वा समागच्छ रोचनादधिदीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वासमागच्छ अस्मदीयकर्मकालेयत्रयत्रतिष्ठसि ततःसर्वस्मादागच्छेत्यर्थः किमर्थमागमनमितिदुच्यते अस्मिन्कर्मणिवर्तमानऋत्विगिरःस्तुतीः सप्तञ्जतेसम्यक्प्रसाधयति ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेतियास्कः । एताः स्तुतीःश्रोतुमागच्छेत्यर्थः यद्यप्यृत्विजामश्रस्यप्रयुज्यमानत्वात्ऋञ्जतिधातोरुत्तमपुरुषेणभवितव्यम् तथापिपरोक्षकृतत्वेननिर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः परोक्षकृतक्षणं चयास्कआह—तासि विधाऋचःपरोक्षकृताःप्रत्यक्षकृताआध्यात्मिक्यश्च तत्रपरोक्षकृताःसर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्भुज्यन्तेप्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्येति ॥ अतः पञ्चम्यास्तासिः एतदोऽशु शिच्वात्सवोदेशः स्तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् अजगत्तिक्षेपणयोः अन्येभ्योऽपिटृश्यन्तेइतिमपिअकारलोपश्छान्दसः आमञ्चितनिघातः । गहि गमेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेडित्त्वादनुशातोपदेशेत्यादिनामलोपः अतोहेरितिहिलोपोनभवति तस्मिन्कर्तव्ये असिच्चवदन्नाभादितिमलोपस्यासिच्चत्वेनअनकारान्तत्वात् । दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । वा चादयोऽनुदात्ताः

इत्यनुदात्तः । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् युवोरनाकावित्यनादेशः चिदित्य-
न्तोदात्तः । अधि अधिपरीअनर्थकावितिकर्मप्रवचनीयत्वेनसन्निपातसंज्ञायाःसमावेशान्निपा-
ताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । अस्मिन् परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोन्वादेशानुदात्तस्त्व-
तीयादावित्यशानुदात्तः शित्त्वात्सर्वादेशः विभक्तिः अनुदात्तौसुप्पितावित्यनुदात्तेतिसर्वानु-
दात्तत्वम् । ऋअते ऋजिभृजीवर्जने समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधनेवर्तते निघातः । गिरः
प्रातिपदिकस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

इतोवासातिमीमहेदिवोवापार्थिवाद्दधि । इन्द्रंमहोवारजसः ॥१०॥१२॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ।

इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इन्द्रदेवंप्रति सातिधनदानंअधीमहे आधिक्येनयाचामहे कस्मालोकादितितदुच्यते इतोऽ-
स्मादभिदृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वादिवोवाद्युलोकाद्वा महोमहतःप्रौढाद्भ्रजसोवापक्ष्यादी-
नारंजकादन्तरिक्षलोकाद्वायमिन्द्रोयतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यंधनंप्रयच्छत्वित्यर्थः समदशसुया-
ञ्जाकर्मस्वीमहेयामीतिपठितम्॥इतः इदमशब्दात्पञ्चम्यास्तसिल् इदमइशितौ शित्त्वात्सर्वादेशः
अत्रऊडिदमित्यस्यावकाशः आभ्यांएभिःलितीत्यस्यावकाशः पचनंपाचकः उभावपिनित्यौ तत्र-
रत्वाद्दिप्रतिषेधपरंकार्यमिति लितीतिइकारस्योदात्तत्वम् पश्चात्तसेःप्राग्दशोविभक्तिरिति विभक्ति-
तिक्त्वाद्इदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वंभवति सरुद्रतौविप्रतिषेधे-
द्वाधितंतद्वाधितमेवेत्युडिदमित्यस्यपुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत् न लक्ष्यानुरोधेनपुनःप्रसंगविज्ञानंचेति
वीकारात् नन्वेवंयतस्ततइत्यादावपिपरेणबाधितमपिसावेकाचइतितसिलउदात्तत्वंस्यादितिचेत्
। यत्तच्छब्दयोः साववर्णान्तत्वेन नगोश्वन्साववर्णेतिनिषेधात् नचपुनःप्रसंगविज्ञानंचेत्येतत्सा-
विकं लक्ष्यानुरोधेनक्वचिदेवतदाश्रयणादिति । सातिं षणुदाने धात्वादेःषःसः भावेकिन् जनस्व-
सनांसनस्रोरितिनकारस्यात्वं तितुत्रतथसिसुरकरकसेषुचेतिनिषेधादिणभवति नित्स्वरप्राप्ते
दात्तइत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजुतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिनिपातनादन्तोदात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गतौ
मनोऽपिबहुलंछन्दसीतिलुक् अस्यधातोर्ङित्त्वात्तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशादितिलसार्धधातुकस्या-
दात्तत्वेधातुस्वरएवशिष्यते नचतिङ्इतिङ्इतिनिघातः चवायोगेप्रथमेतिनिषेधादुत्तरवाक्ययो-
पिहिवाशब्दयोगादन्मथावाक्यापरिपूर्वेस्तिङ्इतिभक्तेरवश्यमध्याहारात्तदपेक्ष्यैषामथमातिङ्इवि-

भक्तिरिति । दिवः ऊर्द्धिमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवात् प्रथमख्याने प्रथेतेइतिपृथिवी प्रथेःषिवन्संपसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिडीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः शेषनिघाते- नानुदात्तादिःपृथिवीशब्दः पृथिव्याविकारइत्यर्थे ओरञ्इत्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्चेत्यञ् यस्येति- चेतीकारलोपः तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धीरपरत्वम् भ्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अधि निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः । महः महत्इत्यस्यअकारतकारयोर्लोप- श्छान्दसः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रजसः नक्षिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इन्द्रमित्यादिकं दशर्चयत्सूक्तंतत्सुरूपरुद्रमित्यादिषु चतुर्थम् ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगश्च पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तूच्यते—महाव्रतेनिष्केवल्यशस्त्रेइन्द्रमिद्राथिनइतिसूक्तम् तथाचषत्र- मारण्यकेसूत्रितम्—शिरोगायत्रमिन्द्रमिद्राथिनइति । तथाचतुर्विंशोहनिष्कसिन्धुःश- स्त्रे इन्द्रमिद्राथिनइतिषष्हस्तोत्रियस्तुचः चतुर्विंशोताजनिष्ठेत्युपक्रम्यायाहिषुषुमाहितइन्द्र मिद्राथिनोबृहदितिसूत्रितत्वात् अतिरात्रेप्रथमेपर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेवतृचोऽनुरूपः सूत्रि तंच— इन्द्रायमद्वनेसुतमिन्द्रमिद्राथिनोबृहदिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

इन्द्रमिद्राथिनोबृहदिन्द्रमर्केभिर्किणः । इन्द्रंवाणीरनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥ १ ॥

गाथिनः गीयमानसामयुक्ताउदात्तारः इन्द्रमित् इन्द्रमेव बृहत् त्वामिद्धिहवामहेइत्यस्या- ष्चिउत्पन्नेनबृहन्नामकेनसाध्नाभनूषतस्तुतवन्तः अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताहोतारः अर्केभिः ऋष्यैर्मन्त्रैः इन्द्रमेवानूषतस्तुतवन्तः यत्त्ववशिष्टाअध्वर्यादयस्तेवाणीर्षाभिर्भयजूरुपाभिरिन्द्रम- नूषत अर्कशब्दस्यमन्त्रपरत्वांयास्केनोक्तम्—अर्कोमन्त्रोभवतियदनेनार्चतीति । श्लोकइत्यादिषुस- तपश्चाशत्सुवाङ्गामसुवाशीवाणीतिपठितम् ॥ गाथिनः उषिकुषिगार्भिभ्यस्थन्नितिगायतेस्थ- षप्रत्ययः निन्त्वादाद्युदात्तः गाथाएषांसन्तीतिगाथिनः व्रीसादिभ्यश्चेतीनिः प्रत्ययस्वरेणइका- रउदात्तः सच सतिशिष्टः । बृहत् बृहता तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगितिलुक् पृषद्बृहन्महन्गा- च्छद्वच्चेत्यन्तोदात्तोनिपातितः । अर्केभिः अर्चपूजायां अर्च्यन्तेएभिरित्यर्कामन्त्राः पुंतिंसं-

ज्ञायांघःप्रायेणेतिघः चजोःकुघिण्यतोरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बह्वलंछन्दसीतिभिस-
ऐसादेशोनभवति। अर्काःस्तुतिस्त्राधनभूतामघ्राएषांसन्तीत्यर्किणः। वाणीः वृषादीनांचित्याद्युदात्तः
दीर्घाञ्जसिचेतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वाछन्दसीतिविकल्पितत्वाद्दीर्घत्वम् तृतीयार्थेप्रथमा।
अनूषत गुस्तुतौ णोनइतिनत्वं लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं ऋस्यअदादेशः सिचइइभावः उकार-
स्यदीर्घत्वंचछान्दसं धातोः कुटादित्वात्सिचोङिच्चेनगुणाभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रइन्द्रयोःसचासम्मिश्रलआवचोयुजा । इन्द्रोवज्रीहिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्मिश्रलः । आ । वचः । युजा ।

इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रइन्द्रएवहर्योः हरिनामकयोरश्वयोः सचासहयुगपत् आसंमिश्रलः सर्वतः स-
म्यक्मिश्रयिता कीदृशयोर्हर्योः वचोयुजाइन्द्रस्यवचनमात्रेणरथेयुज्यमानयोःसुशिक्षितयोरि-
त्यर्थः अयमिन्द्रोवज्रीवज्रयुक्तः हिरण्ययः हिरण्यमयः सर्वाभरणभूषितइत्यर्थः ॥ हर्योः हरतइ-
तिहरी इत् निच्चादाद्युदात्तः । सचासहेत्युक्तम् । मिश्रणंमिश्रः मिश्रयतेर्घञ् सम्यक्मिश्रोय-
स्यासौसंमिश्रः लत्वंछान्दसम् सम्यक्मिश्रयितेत्यर्थः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वचसा
युज्येतेइतिवचोयुजौ तयोःषष्ठीद्विवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारादेशः युज्शब्दोधांतुस्वरेणान्तो-
दात्तः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । वज्री वज्रमस्यास्ति अतइनिठनौ प्रत्ययस्वरः ।
हिरण्ययः ऋत्त्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसीति हिरण्यमयशब्दस्यमकारलोपोनि-
पात्यते अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पूर्वणानुदात्तेनसहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रोदीर्घायचक्षंससूर्यरोहयद्विवि । विगोभिरद्रिमैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । द्विवि । वि ।

गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयंइन्द्रोदीर्घायमौढायनिरन्तरायचक्षसेदर्शनायदिविद्युलोकेसूर्यमारोहयत् पुरावृत्रा-
रणेजगति यदापादितंतमस्तन्निवारणेनप्राणिनांदृष्टिसिद्ध्यर्थं आदित्यंद्युलोकेस्थापितवानि-

त्यर्थः सचसूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिराद्रिपर्वतप्रमुखं सर्वजगत् व्यैरयत् विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्रएव गोभिर्जलैर्निष्पित्तभूतरद्रिमेघं व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् पञ्चदशसंख्याकेषुरश्मिनामसुखेदयः किरणाः गावइतिपठितम् त्रिंशत्संख्याकेषु मेघ-
रसुअद्रिः प्रावेतिपठितम् ॥ दीर्घाय प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चक्षसे चक्षेः सर्वधातुष्यो-
न्नेत्यसुन् बहुलग्रहणात् ख्यात्रादेशाभावः निच्चादाद्युदात्तः । सूर्यं सुवतिप्रेरयतीतिसूर्यः
रणे धात्वादेः षःसः राजसूर्यसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययः तस्यं रुडागमश्च निपात्यते क्यः
त्त्वाद्गुणाभावः पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते । रोहयत् रुहेर्ण्यन्ताल्लङि बहुलं छ-
त्यमाङ्योगेपीत्यडभावोनिघातश्च । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अद्रिं अ-
द्रिभूशुभिभ्यः क्रिञ्चितिक्रिन्प्रत्ययः अदन्तिपशवस्तृणादिकमत्रेत्यद्रिः निच्चादाद्युदात्त-
ः । ऐरयत् ईरगतौ ण्यन्ताल्लङ् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

इन्द्रवाजेषु नोवसहस्रप्रधनेषु च । उग्रउग्राभिरूतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्रं । वाजेषु । नः । अ॒व । सहस्रप्रधनेषु । च । उ॒ग्रः । उ॒ग्रा
भिः । ऊ॒तिभिः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र उग्रः शत्रुभिरप्रवृष्यस्त्वं उग्राभिरप्रवृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषुपु-
त्रोऽस्मानवरक्ष तथा सहस्रप्रधनेषु च सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेषु
॥ वाजेषु वृषादीनांचेत्याद्युदात्तत्वम् । नसः सकारस्यरुत्वोत्वगुणेषु प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभा-
नभवति अन्यपरे इतिनिषेधात् । अव अवरक्षणे तिङ्ङुतिङइतिनिघातः यद्यपिसहस्र-
पुत्रावेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्यप्रथमायाः श्रूयमाणायाः अवेतिक्रियायाश्च वायोगेप्रथमेति ति-
तनिषेधः प्राप्तः तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपेविभाषेतिनिषेधस्य विकल्पित-
दत्रनिघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनांचेति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु बहुवी-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उग्रः उचसमवाये चस्यगः ऋज्जेन्द्रेतिरन् व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ऊ-
भिः ऊतियूतीत्यादिनाकिञ्चुदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भेहवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

इन्द्रंम् । व॒यम् । म॒हाध॒ने । इन्द्रंम् । अ॒र्भे । ह॒वाम॒हे । यु॒जंम् ।

वृ॒त्रेषु॑ । व॒ज्रिण॑म् । ५ ॥ १३ ॥

व्यमनुशातारः महाधनेप्रभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः अर्भेअर्भके स्व-
 ल्पेपिधनेनिमित्तभूतेसतिइन्द्रंहवामहे कीदृशमिन्द्रं युजंसहकारिणं समाहितंवा वृत्रेषुशत्रुषुध-
 नलाभविरोधिषुप्रामेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् महाधनशब्दोयद्यपिसंग्रामनामसुप-
 टितः तथापि महाधनवचनमत्रसंग्रामइतिबहुव्रीहिल्वेसत्यन्तोदात्तत्वासिद्धेर्नात्रतद्गृहीतम् ॥
 महाधने महच्चतद्धनंचेतिसमासस्येत्यन्तोदात्तः । अर्भे आर्तिगृह्यांभन् निच्वादाद्युदात्तः । हवा-
 महे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच ञिच्वात्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदं लटःस्थानेमहिङ् टितआत्मनेपदानामि-
 त्तेरेत्वम् कर्त्तरिशप् ह्रःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् वकारस्यउकारः
 रपूर्वत्वं गुणावादेशौ अतोदीर्घोयत्रोतिदीर्घत्वम् तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । युजं युजसमाधा-
 वेत्यस्यक्विप् यूजेरसमासेइतिनुमनभवति सहियुजेरितिनिर्देशादिकाररहितस्यनभवतिअनि-
 यमागमशासनमितिवायुजिर्योगेइत्यस्यापिनुमनभवति । वृत्रेषु वृत्ववर्तने प्रतिकूलतयावर्तने-
 तिवृत्राणिशत्रुकुलानि स्फायितञ्चीत्यादिनारकप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः ।
 जिणं अतइनिठनावितीनिः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रमिद्गाथिनइतिसूक्तेषष्ठीष्टचमाह-

नोष्टृषन्नमुचरुंसत्रादावन्नपाटृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । ष्टृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्रादावन् । अपं । ष्टृधि ।

अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

हेसत्रादावन् अस्मदभीष्टानांसर्वेषांफलानांसहप्रदातः अतोव्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हेवृषन्
 ष्टिप्रदेन्द्रोऽस्मदर्थं अमुंदृश्यमानंचरुमेघमपावृधिउत्पाटय तथैवास्मभ्यमस्मदर्थंअप्रतिष्कृतः
 प्रतिशब्दरहितः यद्यदस्माभिर्याध्यतेतत्रसर्वत्रनेतिप्रतिशब्दंनोच्चारयति अतोऽस्मद्विषयेकदा-
 चेदप्यप्रतिस्वलितः एतदेवाभिप्रेत्ययास्क्रआह-अप्रतिष्कृतोप्रतिष्कृतोप्रतिस्वलितोवेति ॥
 षन् आमन्त्रितनिघातः । अमुं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चरुं चरतीतिचरुः भृष्टशीतृचरित्स-
 तेनिधनिमिमस्त्रिभ्यउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् सत्राशब्दःसहार्थं
 अभिमतफलजातंसकलंसहदातीतिसत्रादावा आतोमनिन्कनिष्पन्नपश्चेतिवनिष् आमन्त्रित-
 पचेत्याद्युदात्तत्वम् पादादित्वाच्चनिघातः । अप निपातस्यचेतिदीर्घः निपातआद्युदात्तः ।

वृधि वृश्वरणे लोटःसिप् तस्यसेर्षपिच्चेतिहिः स्वादिभ्यःभ्रुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् श्रुश्रुणुः
 पूरुवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः तस्यडिन्त्वात्पूर्वस्यगुणाभावः निघातः । अस्मभ्यं अस्म-
 च्छब्दाद्भ्यसोभ्यमितिभ्यमादेशः शेषेलोपइतिदकारलोपः बहुवचनेऽल्येदित्येत्वंनभवति अ-
 ऋवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तम् प्रातिपदिकस्वरेणस्मेत्यकारउदात्तः भ्यसोभ्यमिति
 भ्यमादेशपक्षेशेषेलोपइतिमपर्यन्तशेषस्याद्शब्दस्यलोपः तदाउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमादे-
 रकारस्योदात्तत्वम् । अप्रतिष्कृतः केनचिदप्रतिशब्दितः कुङ्शब्दे निष्ठेतिकर्मणिक्प्रत्ययः प्र-
 तेःप्राक्प्रयोगः पारस्कारदेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादेराकृतिगणत्वात्षत्वम् नञ्समासे
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

तुञ्जेतुञ्जेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणः । नविन्धेअस्यसुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुञ्जेतुञ्जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न ।

विन्धे । अस्य । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुञ्जेतुञ्जेतस्मिन्तस्मिन्फलदातरिदेवान्तरेयेस्तोमाःस्तोत्रविशेषाः उत्तरेउत्कृष्टाःसन्तितैःस्तो-
 मैः सर्वैरपिवज्रिणोवज्रयुक्तस्यास्येन्द्रस्यसुष्टुतियोग्यांशोभनस्तुतिंनविन्धेनर्विदामि इन्द्रस्या
 न्तगुणबाहुल्येनदेवान्तरेषूत्तमत्वेनप्रसिद्धान्यपिस्तोत्राणिनपर्याप्तानीत्यर्थः एतामृचंयास्करवंब्या
 चष्टे—तुञ्जेस्तुञ्जेतर्दानकर्मणः दानेदानेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणोनास्यतैर्विदामिसमाप्तिस्तुते
 रिति॥ तुञ्जेतुञ्जे तुञ्जतिर्दानकर्मेत्युक्तम् ततःकर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् नित्यवीप्सयो
 रितिद्विर्भावः तस्यपरमाधेडितमितिद्वितीयस्याधेडितसंज्ञा अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वं दातरिदातरी
 त्यर्थः निरुक्तेतुदानेदानेइत्यर्थतोव्याख्यानम् । उत्तरे तृष्टवनतरणयोः भावेऋदोरप् उच्छब्दउ-
 त्कृष्टवचनः उत्कृष्टस्त्रोयस्येतिबहुव्रीहिः उच्छब्दोनिपाताआद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः अर्तिस्तुस्वित्यादिनास्तोमशब्दोमन्तोनित्वादाद्युदात्तः । विन्धे वि-
 दूलाभे लट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं उत्तमैकवचनमिट् तुदादिभ्यःशः शेमुचादीनामितिनमु दकारस्य
 व्यत्ययेनधकारः अस्यप्रकृतस्येन्द्रस्यपरामर्शादन्वादेशेइदमोऽश् शित्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः । सु-
 ष्टुतिं ष्टुत्सुतौ धात्वादेःषसइतिसत्वं स्त्रियांकिञ्चित्तिभावेकिञ् सुइत्युदात्तेनोपसर्गेणप्रादिसमा-
 सःउपसर्गात्सुनोवीत्यादिनाषत्वम् अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसोःप्राप्तमुदात्तत्वंवाधित्वात् ॥

तिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनधातोरुदात्तत्वेमात्रेणतदपवादेनतादौचनितिकृत्यता-
वित्यनन्तरस्यगतिसंज्ञकस्यसोरेवोदात्तत्वेनभवितव्यम् तत्तुमनकिन्व्याख्यानाशयानासनस्थान-
याजकादिक्रीताइत्युत्तरपदान्तोदात्तेनवाध्यते तथाचसुह्रंवांसुष्टुतीहुवे वृष्णेचोदस्वसुष्टुतिं यास्ते-
राकेसुमतयइत्यादावन्तोदात्तत्वमित्याहुः यथातुमन्किन्वित्यादौवृत्तावुक्तं तथैवतन्मघटतइतिल-
क्ष्यते तत्रहिकारकाइत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेःपाणिनिकृतिरित्यादावेवमन्कि-
न्वित्यादिसूत्रमित्युक्तम् कारकादित्येवप्रकृतिःप्रहतिरितिचप्रत्युदाहृतम् स्यादेतत् स्तूयतेअ-
नयेतिस्तुतिरितिक्किनाकरणभूताऋगभिधीयते सुशब्देनचकरणमेवविशेष्यतेनधात्वर्थः तथाच-
सुष्टुतिरित्यत्रसुशब्दः कारकपरएवभविष्यति प्रकृतिःप्रहतिरित्यादौतुप्रशब्दोधात्वर्थविशेषण-
मेवेतितत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति न एवंसतिसुशब्दस्यक्रियायोगाभावात् उपसर्गाःक्रियायो-
गेइत्युक्ताउपसर्गसंज्ञानस्यात् तथाचउपसर्गास्तुनोतिसुवतीत्यादिनाषत्वंनस्यात् ननुक्किनाकर-
णमभिधीयते क्रियासाधनंचकरणं तथाचकरणविशेषणस्यापिसुशब्दस्यकरणान्तर्गतक्रिया-
योगादुपसर्गताभविष्यतीति न तथासति यत्क्रियायुक्तास्तंप्रत्युपसर्गसंज्ञकाइतिकरोत्यर्थमेव
प्रतिसोरुपसर्गता नतुस्तुधात्वर्थप्रतीत्यस्यषत्वंनस्यादेव ननुस्तुधात्वर्थद्वारैवतत्करणस्यसुश-
ब्दोविशेषणंभविष्यति याहिशोभनास्तुतिस्तत्करणमपिशोभनमेवेति एवंचस्तुधात्वर्थसंबन्धा-
त्प्रत्युपसर्गत्वेनषत्वमपिभविष्यति तद्वाराकरणविशेषणत्वात्कारकवचनोऽपिसुशब्दोभविष्य-
तीतिवृत्त्यविरोधेनैवमन्किन्नादिसूत्रस्यसुष्टुतिशब्दोविषयोभविष्यति प्रकृतिःप्रहतिरित्यत्रभा-
वेकिन्प्रत्युदाहृतेतितत्रप्रशब्दस्यकरणपरत्वम् करणेकिन्उदाहरणेऽपिधात्वर्थमात्रविशेषणतै-
वविवक्षितानतद्वाराप्रत्ययार्थविशेषणतापीतितत्प्रत्युदाहरणतोपपत्तिरिति सुष्टुतिरित्यत्रपुनः
किन्निभिधेयकरणपर्यन्तंसुशब्दस्यव्यापारइत्युदाहरणतैवनप्रत्युदाहरणतेति न किमत्रसुशब्दः
श्रुत्यैवप्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः उतश्रुत्यैकंविशिनिष्टि अर्थादितरदिति यदाप्युभय-
परत्वंतदापिकिंयौगपद्येनउत्क्रमेणेति आद्ये प्रतिविशेष्यंविशेषणपदावृत्तिरितिप्रसंगः द्वितीये
विरम्यव्यापारापातः नचशब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापारःकथंचिद्दृष्टदृष्टोवा अतोनश्रुत्योभय-
परत्वं अथैकत्रश्रुत्यातात्पर्यम् अपरत्रत्वर्थोदिति तत्रधात्वर्थसंबन्धस्याधिकत्वेषत्वासिद्धिः
प्रत्ययार्थसंबन्धस्याधिकत्वेमन्किन्वित्यादिस्वरासिद्धिः आर्थिकेनापिकारकसंबन्धेनोदाहरण-
चाभिधानेप्रकृतिःप्रहतिरित्यादिप्रत्युदाहरणंनस्यात् श्रुत्याधात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापिप्रशब्दस्या-
र्थात्करणसंबन्धःकेनवारयितुंशक्यतइत्येषादिक् अतइहप्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारे-
णस्वरःसिद्ध्यतु षत्वंतुछान्दसमस्तु शोभनास्तुतिर्यस्यामितिवहुव्रीहिर्वाभवतु एवंचनञ्सु-

भ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भाविष्यति अथवासुष्टुस्तुवन्तीति सुष्टुतयइतिकरणभूताऋचः स्तुतिशब्दे-
नोच्यन्ते किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्चप्रत्ययेसतिचिच्चादन्तोदात्तताभाविष्यति नचकरणीभू-
तानामृचां कर्तृप्रत्ययेन किञ्चाकथमभिधानमिति वाच्यम् काष्ठानिपचन्तीति वत्तासामपि स्वव्या-
पारे प्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

वृषांयूथेववंसंगः कृष्टीरियत्योजसा । ईशानोअप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषां । यूथाइव । वंसंगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषाकामानां वर्षितेन्द्रो जसोऽजसास्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानि यतिप्रामोति कीदृश-
इन्द्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः इन्द्रस्य
दृष्टान्तः— वंसगोवननीयगतिवृषभोयूथेव गोयूथानियथाप्रामोतितद्वत् ॥ वृषा कनिन्वुवृषित-
क्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवइतिवर्षितैः कनिन्प्रत्ययः किच्चादुणाभावः निच्चादाद्युदात्तः । यूथाइव
युवन्तिमिश्रीभवन्तीति यथानि युमिश्रणामिश्रणयोः तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक्प्रत्ययान्तो-
निपातितः निपातनाद्दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः शेश्छन्दसिवहुलमितिलुक इवेननि-
त्यसमासोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्कव्यमितिसमासेपिसएवस्वरः । वंसंगः पृषोदरा-
दित्वादिभितरूपस्वरसिद्धिः कर्षन्तीतिरुष्टयः किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्च चिच्चादन्तोदात्तः ।
इयति ऋसृगतौ तिप् शपःश्लुः श्लावितिद्विर्भावः अस्यासस्यउरदत्वहलादिशेषौ अतिपित्यो-
श्चेत्यकारस्यइकारः अस्यासस्यासवर्णेइतीयडादेशः अङ्गस्यगुणोरपरत्वम् । ओजसा उजे-
बैलेबलोपश्चेत्यसुन् तत्सञ्जियोगेनबकारलोपः लघुपधगुणः निच्चादाद्युदात्तः । ईशानः ईशए-
श्वर्ये लटःशानच् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक चितइत्यन्तोदात्तं बाधित्वा अनुदानेच्चाहसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वेनधातुस्वरएवशिष्यते । अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः कुशब्देकर्मणिकः पारस्क-
रादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः सुषामादित्वात्त्वम् नञ्संसासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह—

यएकंश्चर्षणीनां वसूनामिर्ज्यति । इन्द्रः पञ्चक्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इर्ज्यति । इन्द्रः । पञ्च ।

क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यइन्द्रः स्वयमेकएव चर्षणीनामनुष्याणां इरज्यति ईष्टे तथावसूनां धनानां इरज्यति सुइन्द्रः पञ्च (निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानां अनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः इण्गत्तौ इण्-भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कञ्चित्कन् बाहुलकात्कलोपाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । चर्षणीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसूनाम् निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्त्रिह्रिष्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धमनिभ्यश्चेत्युपप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । इरज्यति कण्ढादिषु ईरंजईर्ष्यायां अत्रैश्वर्यार्थः कण्ढादिभ्योयक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पञ्च पचिव्यक्तीकरणे पचेश्चेतिकंनिन् निच्वादाद्युदात्तः । क्षितीनाम् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

आश्विनंशंसिष्यन्निन्द्रं वो विश्वतस्परीति जुहुयात् संस्थितेष्व्वाश्विनायस्तुवतइति स्वण्डे-वणमहांसीति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परीति सूत्रितम् चतुर्विंशेहनिपातः सवने ब्राह्मणाच्छंसि-नइन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यारंभणीया चतुर्विंशइत्युपक्रम्य ऋजुनीतीनोवरुणइन्द्रं वो विश्वतस्परीति सूत्रितम् ।

तामेतां दशमीष्टकमाह—

इन्द्रं वो विश्वतस्परिह्वामहे जनेभ्यः । अस्माकं मस्तु केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । ह्वामहे । जनेभ्यः । अस्माकम् ।

अस्तु । केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं ह्वामहे आह्वयामः अतः सइन्द्रोस्माकं केवलोसाधारणोस्तु इतरेभ्योप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करो-त्स्वित्यर्थः ॥ इन्द्रं रन्मत्ययान्तो निच्वादाद्युदात्तः । वः अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्त्वसा-वितिवस् । विश्वतः लीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । परि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां पञ्चम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ह्वामहे हेऽशपि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणावादेशौ । जनेभ्यः जन्यन्ते इति जनाः जनयतेः कर्मणि घञ् जनिवद्बोश्चेत्युपधायावृद्ध-भावः अित्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्माकं अस्मच्छब्दोन्तोदात्तः शेषेलोपइत्यन्तलोपपक्षे साम-भाकमित्याकारेण एकादेश उदात्तः टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

इति प्रथमे मण्डले द्वितीयो नुवाकः ॥ २ ॥

अथसूक्तचतुष्टयात्मकेतृतीयानुवाके एन्द्रसानसिमित्यादिकं दशर्चसूक्तम् सुरूपकृत्तुमित्यादिषुषट्सुपञ्चमम् ऋष्यादयस्तुपूर्ववत् विशेषविनियोगस्तुमहाव्रतेनिष्केवल्ये औष्णिहृत्-चाशीतावेन्द्रसानसिरयिमित्यादिकेद्वेसूक्ते पञ्चमारण्यके औष्णिहीतृचाशीतिरित्खण्डेशौनकेनसूत्रितम्—सुरूपकृत्तुमृतयइतित्रीण्येन्द्रसानसिरयिमितिद्वेइति । अतिरात्रेप्रथमपयायेच्छावकाशस्त्रेएन्द्रसानसिमितिस्सूक्तम् सूत्रितंच—इन्द्रमिद्राथिनोबृहदेन्द्रसानसिमिति दर्शयागेइन्द्रयाजिनःसान्नाय्यस्यानुवाक्याएन्द्रसानसिमिति उक्तादेवताइत्यस्मिन्खण्डेएन्द्रसानसिंपससाहिषेपुरुहूतशत्रूनितिसूत्रितम् ॥

तस्मिन्सूक्तेतामेतांप्रथमाष्टचमाह—

एन्द्रसानसिरयिसंजित्वानंसदासहम् । वर्षिष्ठमृतयेभर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सृजित्वानम् । सदासहम् ।

वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऊतयेअस्मद्रक्षार्थरयिधनमाभर आहर कीदृशंरयि सानसिसंभजनीयं जित्वानं समानशत्रुजयशीलं धनेनहिशूरान्भृत्यान्संपाद्यशत्रवोजीयन्ते सदासहं सर्वदाशः णामभिभवहेतुम् वर्षिष्ठमतिशयेनवृद्धंप्रभूतमित्यर्थः॥ सानसि वनषणसंभक्तावित्यस्मादसिप्रत्योवृद्धिरन्तोदात्तत्वं सानसिधर्णसीत्यादिनानिपात्यते । रयिं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः सजित्वानं समानानरीन्जेतुंशीलमस्य अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्रिप् उपपदसमासः समानस्यछन्दस्यमूर्धंप्रभृत्युदकेष्वितिसमानस्यसभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते वर्षिष्ठं वृद्धशब्दादतिशायनेतमबिष्ठनावितिइष्टन् प्रियस्थिरेत्यादिनावृद्धशब्दस्यवर्षादेशः इष्टनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । ऊतये उदात्तइत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजृतिसातीत्यादिनाकिन्नुदात्तोनिपातितः । भर ह्यग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभकारः तेमाग्धातोरितिधातोःप्राक्प्रयोक्तव्यस्याङोव्यवहिताश्वेतिछन्दसिव्यवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

नियेनमुष्टिहृत्ययानिवृत्रारुणधामहै । त्वोतासोन्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाङ्क-

तासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येनधनेनसंपादितानांभटानानिमुष्टिहृत्ययानितरांमुष्टिप्रहारेणवृत्राशत्रून् निरुणधामहैनिरु-
 द्धान्करवाम तादृशंधनमाहरेत्यर्थः त्वोतासः त्वयारक्षितावयं अर्वताअस्मदीयेनाश्वेननिरुणधा-
 महाइत्यनुषङ्गः प्रदातियुद्धेनाश्वयुद्धेनचशत्रून्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया हनस्तचेतिसुब-
 नेउपपदेक्यप् तत्सन्नियोगेननकारस्यतकारः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहु-
 लमितिबहुलग्रहणेनत्रिचक्रादीनांछन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानादन्तोदात्तत्वम् । नि आख्यातसंब-
 द्धस्यापिनरुपसर्गस्यव्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रयोगः । वृत्रा शेश्छन्दसिबहुलमितिशैर्लोपः नलो-
 पः । रुणधामहै आदृसंयोगेनपित्वात् श्रसोरलोपइत्यकारलोपोनभवति पित्वादेवचाख्यातस्यानु-
 दात्त्वेनविकरणस्यभ्रमएवोदात्तत्वंशिष्यते ननुतिङ्ङितिङइतिनिघातेनभवितव्यम् न द्वेषत्रतिङ्
 वेभक्ती निविडयामुष्ट्यानिरुणधामहाइत्यत्रमुख्याश्रुतैका अर्वतानिरुणधामहाइत्यत्रापिनि-
 णधामहाइत्यनुषङ्गाद्वितीया तयोःसमुच्चयार्थश्चकारोलुप्यते तेन चादिलोपेविभाषेतिप्रथमे-
 ऽतिङ्ङिभक्तिर्ननिहन्यते यथानात्मनात्प्यति नान्यस्मैददातीत्यत्रहिसमुच्चयार्थस्यचशब्दस्य
 शेषानृप्यतीतिप्रथमातिङ्ङिभक्तिर्ननिहन्यते ददातीतिद्वितीयातुनिहन्यतएव ननु तत्रद्वेतिङ्ङि-
 भक्तिश्रूयेते इहपुनरेकैवश्रुतासैवोत्तरत्रानुषज्यतेनान्याश्रूयतइतिद्वितीयाभावात्कथमियंप्रथमा
 न अनुषङ्गलब्धद्वितीयापेक्षमपिप्रामथ्यमुपजीव्यनिघातनिषेधदर्शनात्पुरोडाशंचाधिभ्रयत्याज्यंच
 मोक्षणीश्वासा दयत्याज्यंचेत्यत्रह्यधिभ्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोःप्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तर-
 शक्यद्वयेऽनुषङ्गमपेक्षैवप्राथम्यस्वीकारेणचवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधोदृष्टइति । त्वयाऊता-
 रक्षितास्त्वोतासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशेदकारलोपश्छान्दसः अवतेर्निष्ठाया-
 मिडभावश्च ज्वरत्वरस्त्रियविमवामुपधायाश्चेत्यूर् एत्येधत्यूर्सुइतिवृद्धभावश्छान्दसः तृती-
 याकर्मणोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणआकारउदात्तः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अर्वता
 अर्वतिगच्छतीत्यर्वा अर्वगतौ अन्येभ्योऽपिट्थ्यन्तइतिवनिष्प्रत्ययः नेडुशिरुतीतीट्प्रतिषेधः
 शोपोव्योर्वलीतिवकारलोपः अर्वणस्त्रसावनञइतितकारः वनिपःपित्वाद्धातुस्वरएव ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रत्वोतास आवयं वज्रं घनादं दीमहि । जयेमसंयुधिस्पृधः ॥ ३ ॥

इन्द्रं । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । द्दीमहि ।

जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

१ तै० सं. २. ५. ४. १ । २ तै० सं. १. ६. ९. १ ।

हेइन्द्रत्वोतासंस्त्वयापालितावयंघनाघनंशनुपहरणायात्यन्तदृढं वज्रमायुधमाददीमहिस्वी
 कुर्मः तेनचवज्रेणयुधिपुद्धेस्पृधः स्पर्धमानानशत्रून्संजयेमसम्यक्जयेम ॥ त्वोतासः उक्तम् । व
 वज्रवजगतौ ऋज्रेन्द्राभेत्यादिनावज्रशब्दोरन्त्ययान्तोनिपातितः । घना घनःकाठिन्यंतदस्या
 स्तीति अशंआदित्वादच् चित्त्वादन्तोदात्तः सुपांसुलुगितिडादेशः । ददीमहि इडाञ्दाने पार्थ-
 नार्यांलिङ् क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वात्स्वरितञितइत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहिजु-
 होत्यादित्वाच्छपःश्लुः श्लावितिद्विर्भावः लिङःसलोपोऽनन्त्यस्येतिसलोपः श्राभ्यस्तयोरतइ-
 त्याकारलोपः । जयेम जिजये शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्लसार्धधातुकस्वरात् धातुस्वर-
 एवशिष्यते छन्दसिपरेपीतिसमःपरमयोगः । युधि युधसंपहारे संपदादित्वाद्भावेकिप् सावेका-
 चइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्पर्धन्तइतिस्पृधः स्पर्धसंघर्षे किप्चेतिकिप् बहुलंछन्दसीतिरेफस्य
 संपसारणमृकारः अकारलोपश्च ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

वयंशूरेभिरस्तृभिरिन्द्रत्वयायुजावयम् । सासस्यामपृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृभिरिन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ।

सासस्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयंकर्मानुष्ठातारः शूरेभिःशौर्ययुक्तैः अस्तृभिरायुधानांपक्षेमृभिर्भटैःसंयुज्येमहीतिशेषः
 हेइन्द्र तादृशाभटसहितावयंयुजासहायभूतेनत्वयापृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासस्याम अ-
 तिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः शुश्रुगतौ ऋञ्जित्यनुवृत्तौशुषिचिञ्मीनांदीर्घश्चेतिऋन् किच्चाद्-
 णाभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् बहुलंछन्दसीत्यैसोनिषिद्धत्वाद्बहुवचनेऽल्पेदित्येत्वं सहयोगेवृ-
 तीयाबलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्चवयंसंयुज्येमहीतिगम्यम् विनापिसहशब्देनवृद्धोयुने
 तिनिपातनादितिद्युक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रमक्षेपणशीलैः तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा अस्तु-
 पणे वृञ्जितिताच्छ्रील्यादिषुत्त्वं निच्वादाद्युदात्तः रश्वादिभ्यश्चेतिविकल्पविधानादयं इडभाव
 वस्तुतस्तु रधादावभावात्तृत्तृचौशंसिक्षदादिभ्यश्चेत्यनेनअनिट्त्वं । त्वया युष्पसिभ्यांमदिङ्
 किच्चाद्गुणाभावः युष्पद् प्रत्ययस्वरेणअकारउदात्तः तृतीयैकवचनंटा त्वमावेकवचनेइतिमप-
 र्यन्तस्यत्वादेशः अतोगुणेइतिपररूपत्वम् एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । युजा अञ्चुयुजि-
 क्रुञ्चांचेतिऋन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सासस्याम भृशंपुनःपुनःसहेमहि षहमर्षणे

धात्वादेःषःसः धातोरेकाचोहलादेःक्रियासमभिहारेयङ् यङोचिचेतिलुक् सन्यङोरितिद्वि-
 भावः हलादिशेषः दीर्घोक्तिइतिदीर्घः प्रार्थनायांलिङ् चर्करीतंपरस्मैपदमादिवच्चद्रष्टव्यमि-
 तिपरस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनंमस् कर्तरिशप् अदादिवद्भावाल्ङ् नित्यंङित्तइत्यन्यसकारलोपः
 यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेतियासुट् लिङःसलोपोऽनन्यस्येतिसकारलोपः सतिशिष्टत्वाद्या-
 सुट्पदोदात्तत्वंशिष्यते पादादित्वान्ननिघातः । पृतन्यतः योद्धुंपृतनामात्मनइच्छतः सुपआत्म-
 नःक्यच् इतिक्यच् सनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायां सुपोधातुपातिपदिकयोरितिसुपोलुक् क्य-
 चिचेत्यनुवृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यार्चिलोपइत्याकारलोपः पृतन्यधातुश्चित्वादन्तोदात्तः उपरिल-
 टःशत्रादेशः कर्तरिशप् पित्त्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणउदात्तेनसहैकादेशउदा-
 त्तेनोदात्तइतिपृतन्यच्छब्दोन्तोदात्तः शसःसुप्स्वरेणानुदात्तस्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो-
 नद्यजादीइत्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

म॒हौ॑ इन्द्रः॒ पर॑श्च॒ नु॒म॒हि॒त्व॒म॑स्तु॒ व॒ज्रि॒णे॑ । द्यौर्न॒प्र॒थि॒ना॒श॒र्वः॑ ॥ ५ ॥ १५ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । परः॑ । च॒ । नु॒ । म॒हि॒त्व॒म् । अ॒स्तु॒ । व॒ज्रि॒णे॑ ।

द्यौः॑ । न । प्र॒थि॒ना॒ । श॒र्वः॑ ॥ ५ ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रोमहान् शरीरेणप्रौढः परश्चगुणैरुल्लष्टोपि नु किञ्च वज्रिणेवज्रयुक्तायेन्द्रायमहि-
 त्वपूर्वोक्तद्विविधमाधिक्यंसर्वदास्तु स्वभावसिद्धस्यापिभक्त्याप्रार्थनमेतत् किञ्च द्यौर्न द्युलोकइ-
 व शवोबलमिन्द्रस्यसेनारूपप्रथिनाप्रथिन्नापृथुत्वेनयुज्यतामितिशेषः यथाद्युलोकःप्रभूतः एव-
 मस्यसेनाप्रभूता नुशब्दोयद्यपिक्षिप्रनामसु नुमक्षितिपठितः तथाप्यत्रतस्यान्वयाभावान्निपात-
 त्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्चसमुच्चयार्थोऽन्नगृहीतः नशब्दोलोकेप्रतिषेधार्थएव स्वाध्यायेतुप्र-
 तिषेधार्थउपमानार्थश्चेतिद्विविधः येनपदेनान्वीयतेतस्मात्पूर्वप्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः उप-
 रिष्टात्प्रयुज्यमानउपमानार्थः तथाचयास्कउदाहरति—उभयमन्वध्यायेनेन्द्रदेवमंसतेतिप्रति-
 षेधार्थीयःपुरस्तादुपचारः तस्ययत्प्रतिषेधति दुर्मदासोनसुरायामित्युपमार्थीयउपरिष्टादुपा-
 चारस्तस्ययेनोपमिमीतइति । अत्रोपमेयवाचिनोद्युशब्दस्यापिप्रयुक्तत्वादुपमार्थःस्वीकृतः अ-
 ष्टाविंशतिसंख्याकेषुबलनामस्वोऽजःशवइतिपठितम् ॥ महानितिनकारस्यसंहितायां दी-
 र्घादितिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोटिनित्यमितिपूर्वस्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्व-
 स्ययोशीतियकारः तस्यलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्नभवति महेरिन्जित्यौणादिकइन् महेभा-

वोमहित्वं त्वइतिप्रत्ययस्वरेणोदात्तः सएवशिष्यते वज्रिणइकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः द्यौः इं
शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणिदिति विभक्तेर्णिच्वादचोऽणितीतिवृद्धिरान्तरतम्
दुदात्तैवभवति । प्रथिना प्रथिन्ना पृथोर्भावइत्यर्थेपृथ्व्यादिभ्यइमनिज्वेतीमनिच् रभ्रतोहत्
देल्लघोरितिऋकारस्यरभावः तुरिष्ठेमेयःस्वित्यनुवृत्तौटेरितिटिलोपः प्रथिमनशब्दश्चित्त्वा
न्तोदात्तः तृतीयैकवचनेभत्वादलोपोनइत्यकारलोपश्च छान्दसोमकारलोपः अनुदात्तस्यच
ओदात्तइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः नक्षिषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

एन्द्रसानसिमितिस्त्रूकेशीष्टचमाह—

समोहेवायआशतनरस्तोकस्यसनिता । विप्रासोवाधि यायवः ॥ ६ ॥

समऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता ।
विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

येनरः पुरुषाः समोहेसंग्रामे तोकस्यापत्यस्यसनितावालाभेवा आशतव्याप्तवन्तः इ
स्तुत्वेतिशेषः वाअथवा विप्रासोमेधाविनः धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तआशतस्तेर्वैलभन्तइत्य
ध्याहारः रणइत्यादिषुषट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहेसमिधःइतिपठितम् पञ्चदशस्वपत्यनाम
सु तुक्तोकमितिपठितम् ॥ समोहेप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः
आशत अशूज्यातौ छान्दसः च्छेर्लोपः आडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वेनसएवशिष्यते । नरः प्रा
तिपदिकस्वरः । सनिता स्त्रियांकिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवचनान्निगृहीतिर्निपठितिरिति
वदिडागमः । विप्रासः ऋज्जेन्द्रेत्यादिनाविप्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । धियायवः धीधारणे
धीयते धार्यते अवबुध्यते श्रुतमर्थजातमनयेतिधियाप्रज्ञा तामान्नइच्छन्तीतिक्वच् क्वा
च्छन्दीत्युप्रत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

यःकुक्षिःसोमपातमःसमुद्रइवपिन्वते । उर्वीरापोनकाकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव । पिन्वते । उर्वीः ।
आर्षः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्यउदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेनसोमस्यपातां सकुक्षिः समुद्र-
इवपिन्वतेवर्धते सेचनार्थोधातुरौचित्येनवृद्धिलक्षयति काकुदोमुखसंबन्धिन्यउर्वीर्बह्व्यः आ-
पोन जलानीवजिह्वासंबन्धमास्योदकंयथाकदाचिदपिनशुष्यति तथेन्द्रस्यकुक्षिः सोमपुरितो-
नशुष्यतीत्यर्थः यद्यपिश्लोकइत्यादिषुसप्तपञ्चाशत्सुवाङ्गामसुकाकुजिह्वेतिपठितम् तथाप्युदक-
संबन्धसिद्ध्यर्थमत्रकाकुच्छब्देनमुखमुपलक्षितम् संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्रछान्दसोलोपोद्गृह्य-
व्यः ॥ सोमपातमः सोमंपिबतीतिसोमपाः आकारोधातुस्वरेणोदात्तः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणस-
एवशिष्यते तमपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् । समुद्रशब्दःप्रातिपदिकत्वादन्तोदात्तः इवेनविभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेति । पिन्वते पि विसेचने इदितोनुमधातोरितिनुमागमः शपःपित्त्वेनानुदात्त-
त्वं तिङ्श्रलसार्धधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । उर्वीःउरुशब्दोऽन्तोदात्तः वोतोगुणव-
चनादितिडीष् यणादेशःउदात्तयणोह्लपूर्वादितिकारउदात्तः जसासहएकदेशउदात्तेनोदात्तइ-
त्येकादेशउदात्तः । आपः प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ७ ॥

अभिष्ववषडहगतेषूकथ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनएवाहस्यसूनृतेत्यनुरूपस्तुचः एषुषु-
ब्रवाणितइतिखण्डे—अथब्राह्मणाच्छंसिनइत्युपक्रम्यएवाहसिवीरयुरेवाहस्यसूनृतेतिसूत्रितम् ।

तस्मिंस्तुचेप्रथमांसूक्तेऽष्टमीश्रुचमाह—

एवाहस्यसूनृताविरप्शीगोमतीमही । पकाशाखानदाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सून्ता । विरप्शी । गोमती । मही । पका ।
शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्यसूनृतामियसत्यरूपावाक्दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायतदर्थंएवाहिएवंखलु अ-
न्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेताभवतीत्यर्थः कीदृशीविरप्शीविविधरपणोपेतावाक्ययुक्ता बहुवि-
पचारवादिनीत्यर्थः गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेतागोप्रदेत्यर्थः अतएवमहीमहतीपूज्या यथोक्त-
चोदृष्टान्तः—पकाशाखान यथाबहुभिःपकैःफलैरुपेतापनसवृक्षादिशाखापीतिहेतुस्तद्वच यद्य-
महत्त्वामसुब्राह्मणविरप्शीतिपठितम् तथाप्यत्रमहीत्यनेनपुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थोऽग्रहीतः ॥ एव
मदीनामन्तइत्यन्तोदात्तः संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । हि निपाताद्वाद्युदात्तः । अस्य प्रकृ-
त्येन्द्रस्यपरामर्शोदिदमोन्वादेशेइत्यादिनाअशादेशोनुदात्तइतिसर्वानुदात्तः । ऊनपरिहाणे सु-
तामूनयत्यमियमितिसूत्र साक्षात्सूनृतासत्याचेतिसूनृतामियसत्यावाक् परादिच्छन्दस्तिबहुलमि-
त्तकारउदात्तः । विरप्शी विविधरपणंविरप् रपलपव्यकायांवाचि संपदादित्वाद्भवेकिष् त-

देशामस्तीतिविरपृशानिवाक्यानितानियस्यांवाचिसन्तिसावाक्विरपृशिनी अतइनिठनाविती-
निः यस्येतिचेत्यकारलोपः ऋन्नेभ्योडीबितिडीप् इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः नकारलोप-
श्छान्दसः सवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यनुदात्तः । गावःअस्यांसन्तीतिगोमती मतुम्-
डीपौपित्त्वादनुदात्तौप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते । मही महती उगितश्चेतिडीप् तस्यपित्त्वादनु-
दात्तत्वेप्राप्तेशतुरनुमोनद्यजादीइत्यत्रबृहन्महतोरुपसंव्यानमित्युदात्तत्वं अच्छब्दलोपश्छान्दसः ।
पक्का इपचष्पाके निष्ठेतिक्प्रत्ययः पचोवइतिवत्त्वं चोःकुरितिकुत्वं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
टापासवर्णदीर्घएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तः । शाखा शाखृश्लाखृव्याप्तौ पचाद्यच् चित्त्वाद-
न्तोदात्तेप्राप्ते वृषादेराळुतिगणत्वाद्दृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाशृदाने दाश्वान्साह्वान्मी-
ड्वान्श्वेतिनिपातनात्कसौइडभावोद्विर्वचनाभावश्च चतुर्थ्येकवचनेयचिभमितिभ्रसंज्ञायांयसोःसं-
प्रसारणमितिसंप्रसारणंकारस्यउकारः परपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरे-
णोकारउदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

एवाहितेविभूतयऊतयइन्द्रमावते । सद्यश्चित्सन्तिदाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । वि॒भू॒तयः । ऊ॒तयः । इन्द्र॒ । मा॒व॒ते । स॒द्यः ।
चि॒त् । स॒न्ति । दा॒शु॒षे ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतवविभूतयऐश्वर्यविशेषाः एवाहिएवंविधाःखलु किंविधाइतितदुच्यते मावते
मत्सदृशायदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायऊतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्सन्ति यदाकर्मानु-
ष्ठितं तदैवभवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय वतुप्पकरणेयुष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंव्यानमि-
त्यस्मच्छब्दान्मतुप् मपर्यन्तस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमादेशः अदृशब्देनसहअतोगुणेइतिपर-
रूपत्वं दृग्दृशवतुष्वितिअनुवृत्तावासर्वनाप्रइतिदकारस्याकारः सवर्णदीर्घत्वं वतुप्ःपित्त्वाभा-
तिपदिकस्वरएवशिष्यते । सद्यः समानेद्यवीत्यर्थेसद्यःपरुत्परुष्यैषमइत्यादिनानिपातितम् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चिद्व चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तः । सन्ति अस्भुवि लटःस्थानेसि झोऽन्तः
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति शबका-
रमाश्रित्यलसार्वधातुकानुदात्तत्वंनभवति वर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणान्तास्तीतिनिषेधात् । दा-
शुषे गतमश्वेगतम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

वाह्यस्य काम्यास्तोमं उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या ।
इन्द्राय । सोमं पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

अस्येन्द्रस्यस्तोमः सामसाध्यंस्तोत्रं उक्थं च ऋक्साध्यं शस्त्रमपि एवाहि एते उभे एवं विधे खलु किं विधे इति तदुच्यते काम्या कामयितव्ये शंस्या ऋत्विग्भिः शंसनीये किमर्थं शंसनमितितदुच्यते इन्द्राय सोमपीतये इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ एवाह्यस्य व्यवहितमघ्रेगतम् । काम्या कमेर्णिङन्तादचोयत् णेरनिटीति णिलोपः तित्स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपोऽादेशः । स्तोमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्यत्ययः । उक्थं वचपरिभाषणे पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगितिथक् कित्वात्संपसारणं परपूर्वत्वगुणाभावो । शंस्या शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् सुपोऽादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः रुदुत्तरपदमकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः बहुव्रीहौ मकृत्वा पूर्वपदमिति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेषोऽशोवर्गः ॥ १६ ॥

इन्द्रेहीत्यादिकं दशर्चं सुरूपकृन्मुमित्यादिषु षष्ठं ऋष्यादयस्त्वस्य पूर्ववत् विशेषस्तु अतिरात्रे द्वितीयपर्याये अच्छावाकशस्त्रे इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तृचः अतिरात्रे पर्यायाणामिति खण्डे—इदं वसोसुतमन्ध इन्द्रेहिमत्स्यन्धस इति सूचितम् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रेहिमत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मूर्हो अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिः ।

महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

इन्द्र एहि अस्मिन्कर्मणि आगच्छ आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः अन्धसः अन्धोभिरसैः मत्सिमाद्यहृष्टो भव तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान् भूत्वा अभिष्टिः शत्रूणां मभिः प्रविता भवेति शेषः अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोऽः पाज इति पठितम् ॥ आइहि आदुणः

इन्द्रएहि योसुभयोःस्थानेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति आङ्माङोरेकादेशस्याङ् व्यपदेशा-
दोमाङोश्चेतिपररूपम् । मत्सि माद्य मदीहर्षग्लेपनयोः लोटःसिप् सर्वविधयश्छन्दसि-
विकल्प्यन्तइतिसोर्हिरादेशोनभवति दिवादिभ्यःश्यञ्जितिश्यन् बहुलंछन्दसीतिश्यनोलुक्
नलुमताङ्गस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् शमामष्टानां दीर्घःश्यनीत्युपधादीर्घोऽनभवति सिपःपि-
त्वाद्धातुस्वरएव । अन्धसः अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् व्यत्ययेनतृतीयाबहुवचनकर्तव्यम् निच्वादाद्यु-
दात्तः । विश्वेभिः अशूपुषीत्यादिनाक्कन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् एसादेशोबहुलंछन्दसीतिनभवति
सोमपर्वभिः लतारूपंसोमंघृणन्तिपूरयन्तीतिसोमपर्वाणः सोमरसाः पूपालनपूरणयोः अन्ये-
भ्योऽपिट्श्यन्तेइतिवनिपगुणोरपरत्वम् वनिपःपित्वाद्धातुस्वरएव उपपदसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेणपुनःसएवभवति । अभिष्टिरभिगन्ता इषगतौ मन्त्रेवृषेत्यादिनाकिञ्चुदात्तः सहिभावपरो-
ऽपिभवितारंलक्षयति किच्वाल्लघूपधगुणाभावः तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेति इडागमोनभव-
ति अभिशब्दस्यइकारे एमन्नादिषुपररूपत्वंवक्तव्यमितिपररूपत्वं प्रादिसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । ओजसा उज्ज्वलोपश्चेत्यसुन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रचमाह—

एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने । चक्रिंविश्वानिचक्रये ॥ २

आ । ईम् । एन्म् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ।
चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणायप्रयुक्तः हेअध्वर्यवः सुतेअभिषुतेचमसस्थेसोमेएनंसोममिन्द्र
य इन्द्रार्थेआसृजत पुनरभ्युन्नयतशुक्रामन्थिचमसगणेपुनरभ्युन्नयनमापस्तवेनोक्तम् ह्ये
काणांचमसाध्वर्यवःसकृत्सकृद्भुत्वाशुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितीति कीदृशमेनं मन्दि हर्षं
तुं चक्रिसाधुकरणशीलं कीदृशायेन्द्रायमन्दिनेहर्षयुक्ताय विश्वानिसर्वाणिकर्माणिक्रयेकृतवत्
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ईमित्यस्यपदपूरणार्थयास्कआह—अथयेप्रवृत्तेऽर्थमिताक्षरे
ग्रन्थेषुवाक्यपूरणाआगच्छन्तिपदपूरणास्तेमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति । अस्यायमर्थः
अन्यैरेवपदैर्विवाक्षितेऽर्थसमाप्तेसतियेशब्दाअमिताक्षरेषुछन्दाराहित्येनपरिमिताक्षररहितेषुवाक्श-
णादिवाक्येषुवाक्यपूरणार्थाद्द्रव्याः मिताक्षरेषुछन्दोयुक्तेषुग्रन्थेषुपदपूरणार्थाः तेचकमी-
मित्यादयइति । ईमित्यस्यशब्दस्यानर्थक्यायैताश्रचमुदाजहार—एमेनंसृजतासुतेआसृजतेन

१ आपस्तेबसूत्रेअभिष्टोमप्रकरणे ।

सुतइति । एनंइदमोद्वितीयायांद्वितीयाटौस्वेनइतिएनादेशोऽनुदात्तइत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत
संहितायामन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः । मन्दिम् प्रमोदहेतुं मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु इदि-
तोनुम् धातोरितिनुम् मन्दमानं प्रयुंक्तइत्यर्थे हेतुमतिचेतिणिच् ण्यन्तस्यअजन्तत्वादचइरितिइ-
कारप्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने मन्देःपूर्वदञ्चतुर्थ्येकवचने-
अनपुंसकस्यापिव्यत्ययेननुमागमः । चर्किं डुकञ्करणे आहृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेति त-
च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुकर्तृषुकिन्प्रत्ययः तस्यकिच्चाद्गुणाभावः यणादेशः लिङ्गद्वावाह्विर्वचनं
द्विर्वचनेचीतियणादेशस्यस्थानिवद्भावात्कशब्दोद्विरुच्यते अफ्यासस्यउरत्वरपरत्वश्रुत्वहला-
दिशेषाः किनोनिच्चादाद्युदात्तः । विश्वानि विशोःकन् निच्चादाद्युदात्तः । अस्यचक्रयेइतिकृद-
न्तेनयोगेऽपिकर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठीनभवति किकिनौलिट्चेतिकिकिनौलिङ्गद्वावेन नलोका-
व्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिनिषेधात् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

मत्स्वासुशिप्रमन्दिभिःस्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषुसर्वनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुशिशिप्र । मन्दिभिः । स्तोमेभिः । विश्वचर्षणे । सचा ।
एषु । सर्वनेषु । आ ॥ ३ ॥

सुशिप्र हेशोभनहनो शोभननासिकवा शिमेहनूनासिकेवेतियास्केनोक्तत्वात् तादृशहे-
न्द मन्दिभिःहर्षहेतुभिःस्तोमेभिःस्तोमैःस्तोत्रैः मत्स्वहृष्टोभव हेविश्वचर्षणेसर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्य-
मानैःपूज्येत्यर्थः तादृशइन्द्र त्वंएषुयागगतेषुत्रिषुसर्वनेषुसचादेवैरन्यैः सहागच्छेतिशेषः ॥ मदि-
तृतीत्यस्यलोडिनित्यमागमशासनमितिकृत्वाइदितोनुम्धातोरितिनुम्भवति अनुदात्तेस्वा-
ः।स्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेशादितिलसार्वधानुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएव संहितायांश्चोतस्ति-
इतिदीर्घत्वम् । सुशिमेत्यामखितनिघातः । मन्दिभिः गतमध्वेव्याख्यातम् । स्तोमेभिः मन्प्रत्य-
स्यनिच्चादाद्युदात्तत्वम् बहुलछन्दसीतिभिसपेसादेशोनभवति । विश्वचर्षणे निघातः । सचा
क्तः । एषु ऊडिदमित्यादिनाषिभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

असृग्रमिन्द्रतेगिरःप्रतित्वामुदहासत । अजौषाष्टपभंपतिम् ॥ ४ ॥

असृग्म । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत् ।

अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हेन्द्र गिरस्त्वदीयाःस्तुतीरसृग्रंसृष्टवानस्मि ताश्चगिरःस्वर्गेवस्थितंत्वांप्रतिउदहासत् उद्गत्यप्रामुवन् तादृशीर्गिरस्त्वं अजोषाः सेवितवानसि कीदृशंत्वांवृषभं कामानांविषितारं पतिं सोमस्यपातारंयजमानानांपालयितारंवा पातावापालयितावेतियास्केनोर्कत्वात् । असृग्रं असृजं सृजविसर्गे लडोमिप् तुदादिभ्यःशः बहुलंछन्दसीति अत्रविकरणस्यरुडागमः जकारस्यगकारः लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तइत्यडागमउदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते । गिरः प्रातिपदिकस्वरः । अहासत् ओहाङ्गतौ लुङ्ङस्यअदादेशः च्चेःसिच्अडागमःनिघातश्च । अजोषाःजुषीमीतिसेवनयोः लडस्थान् तुदादिभ्यःशः तस्यछन्दस्युभयथेतिआर्धधातुकत्वेनडित्वाभावाल्लघूपधगुणः थासस्थकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घः अडागमःसतिशिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं पृषुवृषुषुसेचने अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच्प्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः चित्वादान्तोदात्तः । पतिं पारक्षणे पातेर्ङितिः डित्वाद्दिलोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

पञ्चमीष्टमाह—

संचोदयचित्रमर्वाग्राधंइन्द्रवरैण्यम् । असदित्तैविभुप्रभु ॥ ५॥१७॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरैण्यम् । असत्

इत् । ते । विभु । प्रभु । ५ ॥ १७ ॥

हेन्द्र वरेण्यंश्रेष्ठं राधोधनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेणबहुविधं अर्वागस्मदभिमुखंयथाभवत्तितथासंचोदय सम्यक्पेरय भोगाययावत्पर्याप्ततावद्विभुशब्देनोच्यते ततोऽप्यधिकंप्रभुशब्देन तादृशंधनंमेतवैवअसदिवअस्त्येव तस्मादस्मभ्यंपयच्छेत्यर्थः मघमित्यादिषुअष्टाविंशतिधननामसु रायःराधइतिपठितम् ॥चोदय चुदपेरणे ण्यन्ताल्लोट् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । राधःराधुवन्यनेनेतिराधोधनं सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं वृत्रण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् असृभुवि लेट् तिप् इतश्चलोपइतीकारलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यःशः इतिशपोलुक् आगमाअनुदानाइतिअटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरएव । विभु विभवतीतिविभु भुवइत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्योद्वसंज्ञायामितिडुप्प्रत्ययः डित्वाद्दिलोपः प्रत्ययस्वरेणोकारउदात्तः छुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । एवंप्रभु ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

इन्द्रेहीतिसूक्तेषठीमृचमाह—

अस्मान्सुतत्रचोदयेन्द्ररायेरभस्वतः । तुविद्युन्नयशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युन्न ।
यशस्वतः ॥ ६ ॥

हेतुविद्युन्नप्रभूतधनेन्द्र रायेधनसिद्धार्थमस्माननुष्ठातृन्तत्रकर्मणि सुचोदयसुष्टुप्रेरय कीदृशा-
नस्मान् रभस्वतः उद्योगवतः यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्रं तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् लित्तीतिप्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वम् । इन्द्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, पादादित्वान्ननिघातः । राये ऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् । रभस्वतः रभराभस्ये राभस्यंकार्योपक्रमः सर्वधातुभ्योऽसुन् निच्वादाद्युदात्तः म-
तुपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिनपदत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञयाबाधित-
त्वात् आकडारादेकासंज्ञेतिनियमात् । तुविबहुद्युन्नधनंयस्य षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यश-
स्वतः यशोस्यास्तीतिमतुप् अस्मायामेधास्त्रजोविनिरिति विनिनानबाध्यते मतुपःसर्वत्रसमु-
च्चयात् यशसूशब्दोन्वेषियस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः मतुपःपित्त्वात्सएवशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

संगोमदिन्द्रवाजवदस्मेपृथुश्रवोबृहत् । विश्वायुर्धेह्याक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमन्त् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मेइति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।
विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र श्रवोधनं अस्मेसंधेहि अस्मभ्यंसम्यक्प्रयच्छ कीदृशंश्रवः गोमत् बह्वीभिर्गो-
भिरुपेतं वाजवत् प्रभूतेनोन्नेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्स्नायु-
ष्यकारणं अक्षितं विनाशरहितम् ॥ गोषत् वाजवत् उभयत्रमतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्व-
रएव वाजशब्दोवृषादिराद्युदात्तः । अस्मे अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबिभुवचनस्यसुपांसुलुगित्यादि-
नाशेआदेशः शित्त्वात्सर्वादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शेषेलोपष्टिलोपइतिपक्षेउदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेअतोगुणेइतिपररूपे एकादेशउदात्तेनोदा-
त्तइतिउदात्तत्वम् । पृथु प्रथपरख्याने प्रथिन्नदिभ्रस्जांसंप्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययः रेफस्यसं-

प्रसारणमृकारः परपूर्वत्वं कोःकिच्चाञ्जलघूपधगुणः । श्रूयतइतिश्रवोधनं असुन्प्रत्ययः नि-
च्चादाद्युदात्तः । बृहत् प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः विश्वमामुर्यस्मिन्धने विश्वशब्दःऋन्-
त्ययान्तः तस्यबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । अक्षितं क्षिक्षयेइत्यस्मान्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणिनिष्ठा तेन
ण्यदर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे इतिनदीर्घत्वम् अतएवक्षियोदीर्घादितिननिष्ठानत्वम् नञ्समाप्ते
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

अस्मेधेहिश्रवोबृहद्युञ्जंसहस्रसातमम् । इन्द्रतारथिनीर्षः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युञ्जम् । सहस्रसातमम् ।
इन्द्र । ताः । रथिनीः । र्षः ॥ ८ ॥

हेइन्द्रबृहत्श्रवः महतीकीर्तिम् अस्मेधेहि अस्मभ्यमयच्छ तथा सहस्रसातमं अतिश-
बेनसहस्रसंख्यादानोपेतं युञ्जधनमस्मेधेहि तथा ताः व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीर्ष-
हुरथोपेताः इषोन्नान्यस्मेधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगित्यादिनाशेआदेशः । धेहि ध्वसोरेद्वावभ्या-
सलोपश्चेत्वाभ्यासलोपौ । श्रूयतइतिश्रवः असुनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम् सहस्रंसनुतेददावी-
तिसहस्रसाः षण्णुदाने जनसनखनक्रमगमोविद् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारादेशः धातु-
स्वरेणान्तोदात्तः पुनःछन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते । रथाआसांसन्तीतिरथिन्यइ-
तिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ऋन्नेभ्योङीप् सचपित्त्वादनुदात्तः । इषः यौगिकत्वेधातुस्वरः रू-
ढत्वेप्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्तं ऋग्मियम् । होमगन्तारमूनये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुपतिम् । गीःऽभिः । गृणन्तः । ऋग्मियम् ।
होम । गन्तारम् । ऊनये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्यधनस्योत्प्रेरक्षार्थं इन्द्रं होम वयमाह्वयामः किं कुर्वन्तः गीर्भिः स्तुति-
भिर्गृणन्तः स्तुवन्तः कीदृशमिन्द्रं वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचांमातारंगन्तारं यागदेशे गमन-

शीलम् ॥ वसोः वसनिवासे शृस्वृस्त्रिहीत्यादिनाउन्प्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । व-
सुपतिं समासान्नोदात्तत्वेप्राप्ते पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । गृणन्तः गृशब्दे लटःशतृ ऋयादिभ्यःश्वा शतुः सार्वधातुकमपिदितिङ्ङित्त्वा-
त् श्राभ्यस्तयोरान्तइत्याकारलोपः शतुरकारस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋमिमं ऋचोमिमी-
तइतिक्रमीः तंऋमिमं माङ्मानेशब्देच क्किप्चेतिक्किप् घुमास्थेत्यादिनाईत्वम् चकारस्यचोः
ऋः झलांजशोन्तेइतिजश्वंगकारः द्वितीयैकवचनेअचिश्रुधात्वित्यादिनाइयडादेशः एरनेका-
वइतियणादेशः सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनभवति रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणइकार-
उदात्तः । होम आह्वयामः हेत्रस्पर्धायांशब्देच लट् तस्यअस्मदोबहुत्वेपिव्यत्ययेनमिप् इ-
कारस्यव्यत्ययेनाकारः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् बहुलंछन्दसीतिह्रःसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः
॥तोरित्योकारउदात्तः मिपःपित्स्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारं गमृगतौ ताच्छीत्येतन् निच्चा-
द्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतिजूतीत्यादिनाक्किन्नुदात्तोनिपातितः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

सुतेसुतेन्योकसेबृहद्बृहत्तएदरिः । इन्द्रायशूपमर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इन्द्राय । शूपम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

आकारइच्छब्दश्चपादपूरणौ यद्वा व्याप्तिवचनआकारः आईषदर्थेभिर्व्याप्तावित्यभिधा-
नात् इच्छब्दोपिशाब्दार्थः इयतिगच्छत्यनुष्ठेयंकर्मप्राप्तीत्यरियंजमानःएदरिःसर्वोपियजमानः
इन्द्रायसुतेसुतेइन्द्रार्थमभिषुतेतत्तत्सोमेशूपंबलंअर्चतिस्तौति इन्द्रस्यपराक्रमंप्रशंसतीत्यर्थः की-
दृशंशूपं बृहत्पौढं कीदृशायेन्द्राय न्योकसेनियतस्थानायबृहतेमौढाय ॥ सुतेसुते षुञ्अभि-
षवे कप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावः तस्यपरमात्रेडितमिति
द्वितीयस्यात्रेडितत्वेनानुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वम् । न्योकसे नियतमोकोयस्यतस्मै निशब्दोनिपाता-
आद्युदात्ताइत्याद्युदात्तः । तस्ययणादेशीउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येत्योकारःस्व-
रितः । बृहते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिअजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः ऋगतौ अचइरितिइ-
कारप्रत्ययः गुणोरपरत्वंप्रत्ययस्वरेणइकारउदात्तः । इन्द्राय ऋजेन्द्रेत्यादिनारन्प्रत्ययेइकार-
उदात्तः । शूपं प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति निघातस्वरः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

गायन्तीतिसूक्तस्यमन्त्रसंख्याछन्दोविशेषभैवमनुक्रम्यते— गायन्तिद्वादशानुष्टुभंत्विति

तुहिहवाइत्यादिपरिभाषायां तु शब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वात् अस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानु-
द्भुत्वं द्रष्टव्यम् ऋषिदेवते पूर्ववत् अभिप्लवषडहस्योक्थयेतृतीयसवनेच्छावाकस्य गायन्तीति स्तो-
त्रियस्तृचः एह्युष्विति खण्डे—गायन्ति त्वा गायत्रिण आत्वा गिरोरथीरिवेति सूत्रितम् ।

अस्मिस्तृचे प्रथमा मृचमाह—

गायन्ति त्वा गायत्रिणो अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वाशतक्र
त उद्दंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः । ब्रह्मा
णः । त्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । उत् । वंशम् इव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुपञ्चवेन्द्रत्वा त्वां गायत्रिणः उद्गतारो गायन्तिस्तुवन्ति अर्किणो
र्चनहेतुमध्वयुक्ता होतारः अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति ब्रह्माणो ब्रह्मपञ्च-
तय इतरे ब्राह्मणास्त्वात्वा मुद्येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति तत्र दृष्टान्तः—वंशमिव यथा वंशाग्ने नृत्त्यन्त
शिल्पिनः प्रौढं वंशं उन्नतं कुर्वन्ति यथा वासन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् एता
मृचंयास्क एव व्याचष्टे—गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वाशतक्रतो उद्येमिरे-
वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छूयत इति वेति ॥ अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे—अर्को दिवो
भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति सवृतः क-
टुकिन्नेति ॥ गायन्ति शक्तिपौषित्वा लसार्वा धातुकत्वाच्चा अनुदात्तौ धातुरुदात्तः । गायत्रिण
गायत्रं सामयेषामुद्गातृणामस्ति ते अत इति निठनौ प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । अर्चन्ति अर्चं पूजा-
यां भौवादिकः शंसि पावनुदात्तौ धातुस्वर एव पादादित्वाच्च निघातः । अर्कं अर्चन्त्ये-
भिरित्यर्कामन्त्राः तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोपिलक्षणया अर्कः पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेणेति कर-
णेषः च जोः कुधिण्यतोरिति चकारस्य कुत्वं ककारः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अर्कामन्त्रायेषां सन्ती-
त्यर्किणो होतारः एकाक्षरात्कृतो जातेः समभ्यां चन्नतौ स्मृताविति कृदन्तादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषि-
द्धौ तथाप्यत्र व्यत्यादिनिः प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । ब्रह्माणः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।
शतक्रतो निघातः संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिक-
स्वरेणान्तोदात्तः इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे
यमउमरमे तिङ्ङितिङ्ङिति निघातः ॥ १ ॥

१ नि० ५. ५. । २ नि० ५. ४. । ३ शप् तिपावनुदात्तौ इत्यत्र “ शप् अन्ति ”
अनुदात्तौ इति पाठः । अयमेव युक्तः अर्चन्तीति बहुवचनेति पृत्वाभावात् ।

द्वितीयाष्टकमाह—

यत्सानोःसानुमारुहद्भूर्यस्पष्टकर्त्वम् । तदिन्द्रोऽअर्थचेततियूथेन
वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वम् ।
तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदासानोःसानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायएकस्मात्पर्वतभागादपरंप-
र्वतभागमारुढवान् तथाभूरिप्रभूतं कर्त्वकर्मसोमयागरूपं अस्पष्ट स्पष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः
तत्तदानीमिन्द्रः अर्थयजमानस्यप्रयोजनं चेततिजानाति ज्ञात्वाचवृष्णिः कामानां वरिषितासन् यूथे
नमरुद्गणेन सह एजति कंपतेस्वस्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युक्तइत्यर्थः ॥ सानोः षणुदाने सनोति-
ददाति निवसतामवकाशमितिसानुः दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्योऽनुष्णं णित्त्वाद्गुणधवृद्धिः
अित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अरुहत् रुहेर्लङितिपिशपिसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति लघूपधगुणो-
भवति लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तः सतिशिष्टत्वात्सएवशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिषेधान्नि-
तभवति । भूरि अदिशदिभूशुभिभ्यःकिन् कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । अस्पष्ट
सशवाधनस्पर्शनयोः स्वरितत्रितआत्मनेपदं लङःप्रथमपुरुषैकवचनम् बहुलंछन्दसीतिशपो-
ऽङ्क् व्रश्वादिषत्वंप्रुत्वं लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्तइत्यडागमउदात्तः सएवशिष्यते अनुषङ्गेणयच्छ-
दयोगान्निघाताभावः । कर्त्वं डुरुङ्करणे अन्येभ्योऽपिट्श्यन्तइतिविच् गुणोरपरत्वम्
विचःसर्वापहारीलोपः करोभावःकर्त्वम् । अर्थ अर्तेः उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् नित्त्वादाद्युदात्तः ।
यूथेन तियपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथकप्रत्ययान्तोनिपातितः । वृष्णिःनिरित्यनुवृत्तौ सृवृषिभ्यां
किदितिनिप्रत्ययान्तः कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति एजृकंपने
तिङ्कृतिङ्इतिनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

युक्ष्वाहिकेशिनाहरीवृषणाकक्ष्यप्रा । अथानइन्द्रसोमपा
गिरामुपश्रुतिंचर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति । वृषणा । कक्ष्यप्रा । अर्थ ।
नः । इन्द्रः । सोमऽपाः । गिराम् । उपऽश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हेसोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्रहरीत्वदीयावश्वौ युक्वाहिसर्वथासंयोजय अथानन्तरंनोऽस्म
दीयानांगिरांस्तुतीनांउपश्रुतिसमीपेश्रवणमुद्दिश्यचर तत्पदेशंगच्छ कीदृशौहरी केशिनास्क-
न्धप्रदेशोलम्बमानकेशयुक्तौ वृषणासेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यमा अश्वस्योदरबन्धनरज्जु-
कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ युक्ष्व श्रमोलोपश्छान्दसः सतिशिष्टत्वेनप्रत्यय-
स्वरःशिष्यते अचोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घत्वम् । केशिना प्रशस्ताःकेशाःअनयोःसन्ती-
तिमत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा पृषुवृषुषु-
सेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् भ्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः वाषपूर्व-
स्यनिगमेइत्युपधायाः पक्षेदीर्घाभावः पूर्ववदाकारः । कक्ष्यमा कक्षयोर्भवंकक्ष्यंस्त्रं तत्यातः
पूरयतःपुष्टत्वादितिकक्ष्यमौ प्रापूरणे आतोनुपसर्गेकइतिकःप्रत्ययः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरुणा-
न्तोदात्तत्वं आकारःपूर्ववत् । अथ निपातस्येतिसंहितायां दीर्घः । नः अनुदात्तसंज्ञा-
दादावित्यनुवृत्तौषहुवचनस्यवल्सावितिनसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्रसोमपाङ्गुभौआमषि-
तस्यचेतिसर्वानुदात्तौ । गिरां सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उषशब्दोनि-
पात्तुदाद्युदात्तः श्रुतिशब्देनप्रादिसमासेछदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते तादौचनितिकृत्याविति
तुक्त्वात्तादिपरत्वाद्गतेःप्रकृतिस्वरः । चर निघातः ॥ ३ ॥

विशेषविनियोगस्तुयत्रश्रौतोनसूत्रितः स्मार्ततत्रविजानीयादृग्विधानादिसूत्रतः ॥ एहिस्तो-
मानित्युगेषासूत्रेविशेषाकारेणनन्विनियुक्ता साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौसर्वत्रानुसंधेयः ।

तामेतांसूक्तगतांचतुर्थीमृचमाह—

एहिस्तोमाँअभिस्वराभिगृणीह्यारुव । ब्रह्मचनोवसोसचेन्द्रयज्ञंचवर्धय ॥४

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ।
ब्रह्म । च । नः । वसोइति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

हेवसोनिवासकारणभूतेन्द्र एहिअस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्यचस्तोमानुद्गातृप्रयुक्तानि
स्तोत्राणि अभिस्वरअभिलक्ष्यप्रशंसारूपंशब्दंकुरु तथाध्वयवमभिलक्ष्यगृणीहिशब्दंकुरु
तथाहोतृप्रयुक्तानिशस्त्राण्यालक्ष्य रुव शब्दंकुरु परितोषेणसर्वानृत्विजः प्रशंसैत्यर्थः ततः
ध्वनोऽस्माकं ब्रह्मचानंचयज्ञंचानुष्ठीयमानंकर्मच सचासहवर्धयसांगत्वसंपादनेनयज्ञंचवर्धयित्वात्-
फलमनंचपवृद्धंकुरु अन्धइत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्नामसुब्रह्मवर्चइतिपठितम् ॥ इहि इण्गौ
सेहिः हेरपित्त्वेनङित्वाद्गुणाभावः निघातः आङ्गासहगुणेएकादेशजडात्तेनोदात्तइत्युदात्तः-

स्तोमान् अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निस्वादाद्युदात्तः उत्तरपदेनसंहितायांनकारस्यदीर्घादितिसमा-
नपादेइतिरुत्वं आतोडिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतियत्वम्
तस्यलोपःशाकल्यस्येतिलोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसन्धिर्नभवति । अभि एवमादीनामन्तइत्य-
न्तोदात्तः । स्वर स्वृशब्दोपतापयोः निघातः । अभि गतम् । गृणीहि गृशब्दे सेर्षपिञ्चे-
तिहिः ऋयादिभ्यःश्चा ईहल्यघोरितीत्वम् प्वादीनांह्रस्वइति ऋकारस्यऋकारः ऋवर्णाञ्चेतिव-
कव्यमितिणत्वम् तिङ्ङितिङ्ङइतिनिघातः । रुव रुशब्दे सेर्षपिञ्च शपिप्राप्ते व्यत्ययेनशः तस्य
ङित्वेनगुणाभावादुवडादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् तिङ्ङितिङ्ङइतिनिघातः । ब्रसृ तृहिबृहिवृद्धौ मनि-
नित्यनुवृत्तौ बृहेरमनलोपश्चेतिमनिन् तत्तन्नियोगेननलोपः अमागमश्च मिदचोन्त्यात्परइतिऋ-
हारात्परः यणादेशः मनिनोनिस्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो आमश्चितनिघातः । यज्ञं यजयाचेत्या-
देनानङ् प्रत्ययंस्वरः । वर्धय निघातः अत्रचकारद्वयश्रवणादियमेवतिङ्ङिविभक्तिः पूर्ववाक्ये-
वनुषज्यते अतःअनुषकैवप्रथमानश्रुतेत्यश्रुतायाश्रवायोगेप्रथमेतिनिघातनिषेधोर्नभवति ॥४॥

अभिप्रवषडहगतोक्त्येषुअच्छावाकस्यतृतीयसवनेउक्त्यमिन्द्रायशंस्यमित्यनुरुपस्तृचः
ऋष्वितिखण्डे—इन्द्रंविश्वामिवीकृधन्नुक्त्यमिन्द्रायशंस्यमितिस्तृत्रितम् ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांस्तृकेपञ्चमीष्टचमाह—

उक्त्यमिन्द्रायशंस्यवर्धनंपुरुनिष्पिधे । शक्रोयथामुतेषुणो ।

रारणत्सख्येषुच ॥ ५ ॥

उक्त्यम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिःऽसिधे । शक्रः ।

यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थवर्धनंवृद्धिसाधनमुक्त्यंशत्वंशंस्यमस्माभिःशंसनीयं कीदृशायेन्द्राय पुरुनि
ष्पिधेबहूनांशत्रूणांनिषेधकारिणे शक्रः शक्रइन्द्रोऽस्मदीयेषुसुतेषुपुत्रेषुसख्येषुचसखित्वेष्वपि
यथायेनप्रकारेणरारणत् अतिशयेनशब्दंकुर्यात् तथाशंस्यमितिपूर्वत्रान्वयः अस्मदीयेनशस्त्रेण
परितुष्टइन्द्रोऽस्माकंपुत्रानस्मत्सख्यानिचबहुंधामशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्तं वचेस्थकूपत्ययउक्तः
प्रत्ययस्वरः । शंस्यं शंसुस्तुतौ ण्यन्तादचोयत् णेरनिटीतिणिजोपः तित्स्वरितिप्राप्ते यतोनावइ-
त्याद्युदात्तत्वम् । वर्धनं करणाधिकरणयोश्चेतिकरणेत्युद् द्वितीतिप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् ।
पुरुनिष्पिधे बहूनांशत्रूणांनिषेधकाय विधगत्यां धात्वादेःपःसःअत्रनिरित्युपसर्गस्यनिशब्द-
समानार्थस्यमाकप्रयोगः क्तिप्चेतिक्त्तिप् क्तिपःसर्वापहारीजोपः कुगतिमादयइतिसमासः निसः

सकारेणइणोव्यवधानंछान्दसत्वादनादृत्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाधातुसकारस्यषत्वम् नि
सकारस्यष्टुनाष्टुरितिषत्वम् पुरुशब्देनकर्मणिषष्ठ्यन्तेनसमासः षिधोधातुस्वरेणोदात्तत्वम्
ष्विभइतिमादिसमासेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ऊर्द्धहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्पुनःकार
समासेऽपिसएवस्वरः । शक्रोतीतिशक्रः स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । य
प्रकारवचनेथाल् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वोकारउदात्तः । सुतेषु क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः
सोनकारस्यनश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिसंहितायांणत्वम् । रंरणव् रंणशब्दार्थः धातोरेकाचङ्
यङ् यङोचिचेतिलुक् प्रत्ययलक्षणेनद्विर्भावोहलादिशेषः दीर्घोक्तइतिदीर्घः प्रत्ययलक्षणं
नसनाद्यन्ताधातवइतिधातुसंज्ञायांलिङ्थेलेडितिहेतुहेतुमद्भावलक्षणेलिङ्थेलेट् अत्रहीन्द्रक
करारणनमुक्थशंसनस्यकर्तव्यत्वेहेतुः लेटस्तिप् इतश्चलोपःपरस्मैपदेष्वितीकारलोपः लेटोडाट
वित्यडागमः कर्तरिशप् तस्यचर्करीतंपरस्मैपदमदादिवच्चद्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाद्दिप्रभृतिष
शपइतिप्रामोल्गबहुलंछन्दसीतिनिषिध्यते शपोनुदात्तत्वाद्धातोरन्तोदात्तएवशिष्यते शपोलसाव
धातुकस्यव्यवधानात्तत्रपरतोविधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदानत्वंनभवति नचतिङ्इति
इतिनिघातः अत्रयथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यामितिनिषेधात् चवायोगेप्रथमेतिवात्रनिघातो
नभविष्यति अत्रद्युत्तरवाक्येषुसख्येषुचेतिचानुल्लुविभक्त्यपेक्षयेयंप्रथमातिङ्भिक्तिः । सख्ये
षु सख्युःकर्माणिसख्यानितेषु कर्मणिचेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यइतिसखिशब्दाद्यप्रत्ययः तत्रभसंज्ञाप
यस्येतिचेतीकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तमित्सखित्वईमहेतरायेतंसुवीर्ये । सशक्रउतनःशक्रदिन्द्रो
वसुदर्यमानः ॥ ६ ॥ ११ ॥

तम् । इत् । सखिइत्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुद्वीर्ये । सः
शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दर्यमानः ॥ ६ ॥ ११ ॥

सखित्वेनिमित्तभूतेसति तमित् तमेवेन्द्रमीमहे प्रामुमः तथारायेधनार्थं तमीमहे तथा
सुवीर्येशोभनसामर्थ्यनिमित्तंतमीमहे उतअपिच शक्रः शक्तिमान्तइन्द्रोनोऽस्मभ्यंवसुधनं
दर्यमानः प्रयच्छन् शक्रव अस्मदीयरक्षणेशक्रोऽभूव सप्तदशयाञ्चाकर्मस्वीमहेयामीतिपठि-
तम् तदनुसारेणोन्द्रयाचामहइतिव्याख्येयम् ॥ सख्युर्भावःसखित्वं तस्यभावस्त्वतलावितित्वः

१ अत्रपदकालेऽत्त्वच्छान्दसः ।

प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे ईङ्गौ डिच्वादात्मनेपदं दिवादिभ्यःशयन् बहुलंछन्दसीतिशय-
नोलुक् तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । राये ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुवीर्ये शोभनंवीर्ययस्या-
सौसुवीर्यः भवित्वाचिनानेनभावोलक्ष्यते सुवीर्यत्वेइत्यर्थः बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौचे-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्रोतीतिशक्रः स्फायितश्चिवश्चिशकीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरः । श-
कद् शकृशकौ धातुसंबन्धाधिकारे छन्दसिलुङ्लड्लिटइतिलुङ् यतःशक्रोति अतस्तमीमहइ-
तिधातुसंबन्धः लुङ्स्तिप् पुषादिद्युदाद्युदितःपरस्मैपदेष्वितिचैरडादेशः बहुलंछन्दसीत्याडा-
गमाभावः तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः । वसु निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दय-
मानःदयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु अनुदात्तेच्वादात्मनेपदम् लटःशानजादेशः शपःपित्वादानुदा-
त्तत्वम् शानचश्चितइत्यन्तोदात्तत्वंबाधित्वा अदुपदेशाच्छपउत्तरत्वेनपरत्वात्सार्वाधातुकत्वानु-
दात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेऽकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

गायन्तीतिसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

सुविवृतं सुनिरज्मिन्द्रत्वादात्मिद्यशः । गवामपव्रजं वृधि
रुणुष्वराधो अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुविवृतम् । सुनिःऽअजम् । इन्द्रं । त्वाऽदात्तम् । इत् । यशः । गवाम् ।
अप । व्रजम् । वृधि । रुणुष्व । राधः । अद्रिवः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यशोऽर्जकर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठुसर्वत्रप्रसृतं सुनिरजं सुखेननिःशेषंप्राप्तुंशक्यं
त्वादात्तमित्त्वयाशोधितंचसंपन्नमितिशेषः इतःपरंक्षीरादिरसलाभार्थंगवांब्रजं निवासस्था-
नं अपवृधि अपवृतमुद्धाटितद्वारं कुरु हेअद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुकेन्द्र राधोधनंरुणुष्व
संपादय ॥ सुविवृतं वृज्वरणे कर्मणिकप्रत्ययः विशब्देनमादिसमासः विवृतमित्यत्र रुदुत्तरपद-
दप्रकृतिस्वरंबाधित्वाकर्मवाचिनिकान्तेपरतोगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिच्छन्द-
सिबहुलमितिऋकारउदात्तः पुनः सुशब्देनसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवऋकारउदात्तः ।
ननुवृतमित्येवच्छन्दन्तंननुविवृतमिति प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्यग्रहणमितिषच-
नाव सुविवृतमित्यत्रच समासेवृतमित्येतावन्मान्नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति तत्कथंरुदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वमितिचेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेनरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति

ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदन्तव्य-
पदेशः एव कान्तव्यपदेशोऽप्यस्तितथैव परिभाषया तथाच कर्मणि कान्ते उच्यते परतोगतिरन-
न्तरइति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति न चात्रापि परादिश्चन्द्रसिबहुलमित्येवं नास्ति विस्तरः
तथा हि सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिकारणोदात्तः स्यात् विवृतमि-
तिसमासे यद्यपि ककारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्-
त्रत्ये एवोत्तरपदादौ इकारेणोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति उच्यते— गतिरनन्तरइत्यत्र कानुवृत्तेः कग्र-
हणे कृद्ग्रहणपरिभाषानाश्रीयते तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनन्तरग्रहणमनर्थ-
कं स्यात् अनेनैव चाभिप्रायेणानन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिशब्दस्य
बाभूदिति प्रत्युदाहृतम् तस्मात्सुविवृतमिति ककारेणोदात्तः इति स्थितम् । सुनिरजं अनायासेन
निरवशेषमाप्यम् अजगति क्षेपणयोः सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ईषद्दुःसुषुक्च्छ्राक्च्छ्राथं-
षुखल् न चात्र सुशब्दस्य निःसाव्यवधानं शं कनीयम् सुशब्दस्य सुपपदमात्रं खलो निमित्तं नानन्तर्यं
अतएव हि सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति पूर्ववद्गतिसमासे लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त-
मिति धात्वकारउदात्तः निःसासमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते पुनः सुशब्देन समासे
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं
त्वयाशोधनेन विशदीकृतं दैप्रशोधने आदेच उपदेशे शितीत्यात्वं सत्यपि हिपकारेनानुबन्धक-
मनेजन्तत्वमित्येजन्तएवायं निष्ठेतिकर्मणि कः दाधाध्वदावित्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया-
अभावाद्दोदद्धोरिति ददादेशो न भवति ननु दापलघने इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तत्रादाविति
निषेधः नपुनर्लक्षणिकस्य दैपः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लक्ष-
णिकस्येति नियमादिति चेत् न गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिपत्तत्वात् युष्मच्छब्दात्तृतीयैकव-
चनस्य सुर्पासुलुगिति द्वादेशः त्वमावेकवचने इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः अतो गुणे इति पररूपत्वं
भ्रंसंज्ञायादिति दशब्दस्य लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकारउदात्तः कर्तृकरणे कृतावहुल-
मिति तृतीयायाः समासः तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति तृतीयाया अप्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
प्राप्ते तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशूच्यासौ अशेर्युट्चेत्यसुन् तत्सन्धियो-
गेन धातोर्युडागमः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । गवां प्रातिपदिकस्वरः सावेकाच इति विशे-
रुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वन्साववर्णोति निषिध्यते । वृधि वृत्रवरणे श्रुश्रुणुपृकृवृष्यश्चन्द्रसी-
ति हेर्षिरादेशः बहुलं चन्द्रसीति श्रोत्रपि लुक् निघातः । कृणुष्व कृविर्हि साकर्णयोश्च इदितो-
नुम् व्यत्ययेनात्मनेपदं लोटस्थास् थासस्ते सवाभ्यां वामौ कर्तरिशपि प्राप्ते धिन्वि कृणुष्वो-
चेति उपत्यमः तत्सन्धियोगेन वकारस्य च अकारः तस्य अतो लोप इति लोपः अचः परस्मिन् पूर्वविधा-

वित्यकारलोपस्यस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति अत्र सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विक-
रणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । राधः असुन्नन्तो-
निच्वादाद्युदात्तः । अद्रिर्वज्रंतदस्यास्तीति मतुप् छन्दसीर इति वत्वम् संबुद्धौ उगिदचामिति नुम्
हल्ङ्चादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसि इति रत्वं विसर्जनीयः आमश्चितस्य च
निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

न॒हित्वा॒रोद॑सी॒उभे॑ऋ॒घाय॑माण॒मिन्व॑तः । जेषः॒स्वर्वती॑र॒पः
संगा॒अ॒स्मभ्य॑धूनुहि ॥ ८ ॥

न॒हि । त्वा॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । ऋ॒घाय॑माणम् । इन्व॑तः ।
जेषः॑ । स्वः॑ऽवतीः । अ॒पः । सम् । गाः । अ॒स्मभ्य॑म् । धूनुहि ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वाणं त्वात्वां रोदसीघावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं न-
हेइन्वतः व्याप्तं न समर्थे इत्यर्थः तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ता अपोवृष्टिरूपाः जेषः जयेः प्रे-
येत्यर्थः अपां स्वर्गसंबन्धश्चान्यत्रादिवोवृष्टिं व्यावयतीति श्रुतं किञ्च वृष्टिप्रदानादनसंपत्ते-
रर्थे अस्मभ्यं क्षीरादिरसमदागाः संधूनुहि सम्यक्प्रेरय ॥ नहि नओहि शब्देन सह सुप्रसुपेति स-
गासः समासत्वाद्न्तोदात्तत्वम् । त्वा अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः ।
रोदसी रुदेरसुन्न निच्वादाद्युदात्तः उगितश्चेतिङीप् । उभे प्रातिपदिकस्वरेणान्त्वोदात्तः शपासहै-
रुदेश उदात्तः । ऋघायमाणं नृहन्तीतिः ऋघा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् दृशिग्रहणस्य-
विभ्यन्तरोपसंग्रहणार्थं त्वाञ्कारलोपोहकारस्य च घकारः अनृघाऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लो-
हितादिडाभ्यः क्यषितिक्यष्प्रत्ययो भवति सहालृतिगणः लोपश्च हल इत्यनुवृत्तेर्नकारलोप-
श्च वाक्यषडित्यात्मनेपदं लटः शानच् शपः अदुपदेशात्पराच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् श-
पः पिच्वादानुदात्तत्वम् क्यषः प्रत्ययस्वरः एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः इविव्याप्तौ इदि-
तोनुम्धातोरिति नुम् शपः पिच्वादानुदात्तत्वम् लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर ए-
व शिष्यते हि चेति निषेधात् तिङ्कृतिङ् इति निघातो न भवति । जेषः जयेः प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लेट् त-
स्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् इत् श्लोपः परस्मैपदेऽपि तीकारलोपः कर्तारशिष्याते तदपवादः
सिबहुलं लेटीति सिप् , अडाममस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । स्वरभासामस्तीति स्व-

वर्त्यः न्यद्स्वरौस्वरितावितिस्वरशब्दःस्वरितः मतुमडीपौपित्त्वादनुदात्तौ संहितायां स्वरिता-
त्संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतिः स्वरितएवशिष्यते । अपः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भूञ्कंपने लोट् सेर्षापिच्च स्वादिभ्यःश्रुः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिप्राप्तस्यलुकः छा-
न्दसत्वाद्भावः ॥ ८ ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थेषुतृतीयसवनेच्छावाकस्यषट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्पु-
गलेआश्रुत्कर्णेतितृचोनुरूपः एद्युष्वितिखण्डे-श्रुधीहवंतिरश्याआश्रुत्कर्णश्रुधीहवमितिस्त्रितमा
तस्मिस्तुचेप्रथमांस्तेनवमीष्टचमाह—

आश्रुत्कर्णश्रुधीहवंनूचिद्दधिष्वमेगिरः । इन्द्रस्तोममिमं
मकृष्वायुजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।
इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

हेआश्रुत्कर्ण सर्वतःश्रोतारौकर्णौयस्यतादृगिन्द्रहवमस्मदीयमाह्वानंनुक्षिपं श्रुधिश्रुणु मे म-
महोतुर्गिरश्चित्तुतीरपिदधिष्वचित्तेधारय किञ्चममदीयमिमंस्तोमंस्तोत्ररूपंवाकसमूहंयुजश्चि
स्वकीयसख्युरपिअन्तरंकृष्वआसन्नंकुरु यथावचनंतस्यत्वंमियंमन्यसेतद्दस्मदीयस्तुतिष्वपि
प्रीतिकुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण आसमन्ताच्छृणुतइत्याश्रुत् क्तिप् ह्रस्वस्यतुक् तादृशौकर्णौय-
स्य आमन्त्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिः श्रुवःश्रुचेतिविहितश्रावंह्रुलं-
छन्दसीतिलुक् तत्सन्नियोगशिष्टत्वावश्रुभावोपिनिवर्तते श्रुश्रुणुपृक्वृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः
सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वानिङ्कृतिङ्ङ-
तिनिघातोनभवति संहितायामन्येषामपिटश्यतइतिदीर्घः । हवं ह्वेन्स्पर्धायांशब्देच बहुलंछन्द-
सीत्यनैमित्तिकेसंप्रसारणेकृतेपश्चादकारान्तत्वेनऋदोरवित्यप्प्रत्ययः अपःपित्त्वाद्वातुस्वरः ।
नु संहितायां ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुञ्जोरुष्याणामितिदीर्घः । चित् चादिरनुदात्तः । दधिष्व दधा-
तेर्लोट् शासस्से सवाश्यांवामौ शपःश्लुः अश्यासस्यह्रस्वत्वम् यदि छन्दस्युभयथेत्यार्ध-
धातुकस्यापिस्वीकारादिडागमः आकारलोपः निघातः । मम तवममौडसीत्यनेनमपर्यन्तस्यम-
मादेशः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते मुष्मदस्मदोर्डसीत्याद्युदात्तत्वम् । कृष्व इकृञ्करणे
लोट् थासःसे सवाश्यांवामौ शपोबहुलंछन्दसीतिलुक् सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः पादादित्वा-
न्ननिघातः । युजः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

विद्म्याहित्वावृषन्तमंवाजेषुहवनश्रुतम् । वृषन्तमस्यहूमहऊर्तिं
सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्तमम् । वाजेषु । हवनश्रुतम् । वृषन्तमस्य ।
हूमहे । ऊर्तिम् । सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

हेन्द्र त्वात्वां विद्मजानीमः हिःपूरणः कीदृशंत्वांवृषन्तमं कामानामतिशयेनवर्षितारं वा-
जेषुसंग्रामेषु हवनश्रुतं अस्मदीयस्याह्वानस्यश्रोतारं वृषन्तमस्यअतिशयेनकामादीनांवर्षितुस्त-
वऊर्तिरक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्यहूमहे त्वामाह्वयामः कीदृशीमूर्तिं सहस्रसातमां अतिशयेनधनस-
हस्राणांदात्रीम् ॥ विद्म विदोलटोवेतिमसोमादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः अचोतस्तिङ्इतिसंहि-
तायांदीर्घः । वृषन्तमं षुषुवृषुषुसेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिम् नित्त्वा-
दाद्युदात्तः तमपःपित्त्वात्सएवशिष्यते अयस्मयादीनिच्छन्दसीतिभत्वेनपदत्वाभावान्नलोपाभा-
वः पदत्वाच्चटिलोपः । वाजेषु वाजशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः । हवनश्रुतं ह्यइत्यनुवृत्तौ बहु-
लंछन्दसीतिल्युटिसंप्रसारणं हवनंशृणोतीति क्विप् तुगागमः । वृषन्तमस्यउक्तम् । हूमहे बहुलं
छन्दसीतिसंप्रसारणं शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ऊर्तिं ऊतियूतिजूतीत्यादिनान्तो-
दात्तोनिपातितः । सहस्रंसनोतीतिसहस्रसाः षणुदाने जनत्तनखनक्रमगमोविद् विद्वनोरनुना-
सिकस्यादित्याकारादेशःऊदुत्तरपदपठतिस्वरत्वं तमपःपित्त्वात्तदेवशिष्यते ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

आतूनइन्द्रकौशिकमन्दसानःसुतंपिब । नव्यमायुःप्रसू
तिरकृधीसहस्रसामृषिम् ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब ।
नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसाम् । ऋषिम् । ११ ॥

हेन्द्र तु क्षिपंनोऽस्मान्यत्यागच्छेतिशेषः हेकौशिककुशिकस्यपुत्रेन्द्र मन्दसानः ह्योभू-
त्वासुतमभिषुतसोमंपिब यद्यपिविश्वामित्रः कुशिकस्यपुत्रः तथापितद्रूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नात्वात्कु-
शिकपुत्रत्वमविरुद्धम्, अयंवृत्तान्तोनुक्रमणिकायामुक्तःकुशिकस्तैषीरथिरिन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्

ब्रह्मचर्यचचार तस्येन्द्रएवगाथीपुत्रोजज्ञइति हेइन्द्र नव्यंसर्वैःदेवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरं आयुर्जीवि-
तम् प्रसूतिरप्रकर्षेण सुष्टुवर्धय ततोमांसहस्रसांसहस्रसंख्याकलाभोपेतं ऋषिं अतीन्द्रियदृष्टारं रुधि
कुरु ॥ तु संहितायां ऋचितुनुधमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामितिदीर्घः । नः संहितायां उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितइतिस्वरितत्वम् । इन्द्र आमघ्नितनिघातः । कौशिक निघातः । मन्दसानः ह्यन-
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु असानजित्यनुवृत्तौ ऋविधिमन्दिसहिभ्यः किदित्यसा-
नच्प्रत्ययः चित्त्वादान्तोदात्तः । सुतं प्रत्ययस्वरः । नव्यं णुस्तुतौ अचोयव गुणः वान्तोयिप्रत्यये
इत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः उत्ति निदित्यनुवृत्तौ एतेर्णिञ्चेत्युसिप्रत्ययः
णित्त्वाद्द्विभ्यायादेशौ नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सु निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घत्वम् । तिर तस्ते-
र्व्यत्ययेनशः ऋतइद्धातोरितिइत्वं अतोहेरितिहेर्लुक् । रुधि रुञ्करणे बहुलं छन्दसीतिशपोल-
क् श्रुभृणुपृकृवृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः । सहस्रसां उक्तम् । ऋषिं ऋषीगतौ इन्नित्यनुवृत्तौ-
इगुपधात्किञ्च कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्येपरित्वेत्यभिष्टुयात् स्पृष्टोदकमितित्खण्डे—परित्वागिर्वणोगिरोधिद्वयोरदधाउक्तं
वचइतिस्त्रितम् तथाहविधानप्रवर्तनेसेयंपरिधानीया हविर्धानेप्रवर्तयन्तीतिखण्डे—परित्वागि-
र्वणइतिपरिदध्यादितिस्त्रितम् तथाब्राह्मणंच—परित्वागिर्वणोगिरइत्युत्तमयापरिदधातीति ॥

तामेतांद्वादशीमृचमाह—

परित्वागिर्वणोगिरिंमाभवंन्तुविश्वतः । वृद्धायुमनुवृद्धयोजु
ष्टाभवंन्तुजुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धः आयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

हेगिर्वणः अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषुकर्मसुप्रयुज्यमाना इमागिरः अस्मदीयाः
स्तुतयस्त्वात्वां परिभवन्तु सर्वतः प्राभवन्तु कीदृशयोगिरः वृद्धायुमनु प्रवृद्धेणायुष्येणोपेतं त्वाम-
नुसृत्यवृद्धयोवर्धमानाः किंचैतागिरः जुष्टास्त्वयासेविताः सत्योऽजुष्टयोऽस्माकंप्रीतिहेतवो भव-
न्तु ॥ गिर्वणः गीर्भिवन्त्यतइतिगिर्वणः वनवणसंभक्तौ सर्वधातुष्योऽसुन् गिरउपधायादीर्घा-
भावश्छान्दसः आमघ्नितनिघातः । विश्वतः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुं वृधुष्ट-
ञौ ऋप्रत्ययः उदितोवेतीटः ऋवाप्रत्ययेविकल्पितत्वाद्यस्यभिभाषेतिनिष्ठायामिडभावः प्रत्यय-
स्वरः इण्गतौ छन्दसीणइतिउण् णित्त्वाद्द्विः आयादेशश्च वृद्धमायुर्यस्य बहुव्रीहिपूर्वपदम्-

कृतिस्वरत्वम् । वृद्धयः वृधेःकिनि तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतिइडभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्
जुष्टाः श्वीदितोनिष्ठायामितीडभावः जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तौ नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः
जुषोप्रीतिसेवनयोः किन् तितुत्रेतीडभावः नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

इन्द्रंविश्वाइत्यष्टर्चस्यसूक्तंस्यमधुच्छन्दसःपुत्रोजेतुनामकऋषिः तथाचानुक्रान्तम्—इन्द्रम-
ष्ट्रोजेतामधुच्छन्दसइति छन्दस्त्वानुष्टुभमितिपूर्वसूक्तोक्तम् इन्द्रोदेवतानुवर्तेते विनियोगस्तुमहा-
व्रतेनिष्केषल्येकृत्स्नंसूक्तंशंसनीयम् उरूइतिखण्डेशौनकेनसूत्रितम्—इन्द्रंविश्वाअवीवृधञ्जित्या-
नुष्टुभमत्तस्यप्रथमायाःपूर्वमर्धर्चैशस्त्वोत्तरेणार्धर्चैनोत्तरस्याःपूर्वमर्धर्चैव्यतिषजतिपादैःपादाननुष्टुप्
कारंप्रागुत्तमायाइति ब्राह्मणंचप्रथमारण्यकेपठ्यतेप्रवोमहइतिखण्डे—इन्द्रंविश्वाअवीवृधञ्जि-
तिपदानुषङ्गाइति तथापृष्ठयस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्येशस्त्रेइन्द्रंविश्वाअवीवृधञ्जित्यनुरूपस्तृचः
स्तोत्रेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—उपनोहरिभिःसुतमिन्द्रंविश्वाअवीवृधञ्जिति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसंगिरः । रथीतमंरथीनांवा
जानांसत्पतिपतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथिस्तमम् ।
रथीनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

विश्वाःसर्वागिरोऽस्मदीयाःस्तुतयःइन्द्रमवीवृधन् वार्धितवत्यः कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं
समुद्रवद्भाषवन्तं रथीनांरथयुक्तानांयोद्धृणांमध्येरथीतमंअतिशयेनरथयुक्तं वाजानामन्नानांप-
तिस्वामिनं सत्पतिंसतांसन्मार्गवर्तिनांपालकम् ॥ विश्वाः विशेःकन् नित्स्वरः । अवीवृधन् वृधेर्णि-
चिचडि उक्तेदित्यनुवृत्तौ नित्यंछन्दसीतिक्रंकारस्यऋकारविधानाल्लघूपधगुणाभावः निघातस्वरः ।
समुद्रव्यचसं व्यचैरसुन् गाङ्गादिभ्योऽग्निन्डिदितिप्राप्तस्यडित्त्वस्यव्यचेःकुटादित्वमनसीतिअ-
सिनिषेधात् ग्रहियेत्यादिनाडिति विधीयमानंसंपसारणंभवति समुद्रव्यचइवव्यचोयस्य बहुव्री-
हौपूर्वपदपठतिस्वरत्वम् । रथीतमं रथीनां रथशब्दादुत्पन्नस्येनश्चान्दसदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेणोदा-
त्तत्वं च । वाजानां वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । सत्पतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदपठतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सख्येतइन्द्रवाजिनोमाभेमशवसस्पते । त्वामभिप्रणोनुमो
जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वाम् ।
अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

हेशवसस्पते बलस्यपालकेन्द्र तेतवसख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमानावयंवाजि-
नोऽन्नवन्तोभूत्वामाभेमशत्रुभ्योभीर्तिप्राप्तामाभूम अतस्त्वामभयहेतुं अभिप्रणोनुमः सर्वतः
प्रकर्षेणस्तुमः कीदृशंत्वां जेतारं युद्धेषुजयशीलं अपराजितं कापिपराजयरहितम् ॥ स-
ख्ये सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्यः प्रत्ययस्वरः । वाजिनः वाजोन्नमेषामस्तीतिवाजिनः प्र-
त्ययस्वरः । भेम जिभीभये लुङ्गुत्तमबहुवचनंमस्त्नित्यंङितइतिसलोपः बहुलंछन्दसीतिचेर्लुक्
छन्दस्युभयथेतिङिआर्धधातुकत्वेनङित्वाभावाद्गुणः नमाङ्ग्योगइत्यडागमप्रतिषेधः । शवसः
षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेष्वितिविसर्जनीयस्यसंहितायांसत्वं सुबामञ्चितइतिपराङ्म-
न्नावेनपदद्वयनिघातः । नोनुमः णस्तुतौ णोनइतिनत्वं यङोलुक् प्रत्ययलक्षणेनसन्त्यङोरिति
द्विर्भावः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः प्रत्ययलक्षणेनधातुसंज्ञायांलटोमस् अदादिवद्भा-
षाच्छपोलुक् उपसर्गादसमासेऽपिणोपदेशस्येतिसंहितायांणत्वम् जेतारं जिजये । ताच्छीत्यादि-
पुत्र् ऋत्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेननञउदात्तत्व-
म् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

पूर्वीरिन्द्रस्यरातयोनिविदस्यन्त्युतयः । यदीवाजस्यगोम
तःस्तोतृभ्योमंहतेमघम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । उतयः । यदि ।
वाजस्य । गोमंतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मघम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यसंबन्धिन्योरातयोधनदानानि पूर्वीःअनादिकालसिद्धाः प्रभूताव्यस्येन्द्रस्यस-
र्वदायङ्भ्योधनदानमेवस्वाभावइत्यर्थः एवंसतिइदानींतनोऽपियजमानः स्तोतृभ्यःऋत्विग्भ्यो-
गोमतोगोसहितस्यवाजस्यान्नस्यपर्याप्तमघंधनंयदिमंहते दक्षिणारूपेणददाति तदानींऊतयो-

बहुधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्यास्मद्विषयाणिरक्षणानि विदस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते मघं रे-
 क्णत्वादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः दातिदाशतीत्यादिषु दशसु दा-
 नकर्मसु मंहतइति पठितम् ॥ पूर्वाः पुरुशब्दस्य बोतोगुणवचनादिति डीष् आद्यस्योकारस्य दीर्घ-
 श्छान्दसः जसि दीर्घाजसिचेति निषेधं बाधित्वा वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् डीष्ः प्रत्ययस्व-
 रेणोदात्तत्वम् । रातयः मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइति किन उदात्तत्वम् । दस्यन्ति द-
 सु उपपक्ष्ये दिवादिभ्यः श्यन् निघांतः । ऊतयः ऊतियुतोत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । यदि निपातत्वा-
 दाद्युदात्तः संहितायां निपातस्यचेति दीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः ष्टुस्तुतौ धात्वादेः षः सः तु चश्चि-
 त्त्वादनोदात्तत्वम् । मंहते शपः पित्त्वादानुदात्तत्वम् तिङ्श्लसावंधातुकस्वरेण तिङ्ङिति नि-
 घातो न भवति निपातैर्यद्यदिहन्तेति निषेधात् ॥ ३ ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेच्छावाकस्य पुरांभिन्दुर्युवाकविरिति स्तोत्रियस्तु चः त-
 याचसञ्चितम्—एषूष्वित्युपक्रम्य पुरांभिन्दुर्युवाकविवृषाससिराधसइति ।

तस्मिन्तृचेप्रथमां सूक्ते चतुर्थीष्टचमाह—

पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितौजा अजायत । इन्द्रो विश्वस्य क
 र्मणो धर्ता वज्जी पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युवा । क्विः । अमितः । ओजाः । अजायत । इन्द्रः ।
 विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्जी । पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायतसंपन्नः कीदृग्गुणकइतितदुच्यते पुरामसुरपुराणां
 भिन्दुर्भेत्ता युवाकदाचिदपिवलीपल्लितादिवार्धकरहितः क्विर्भेधावी अमितौजाः प्रभूतबलः
 विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकर्ता वज्जी यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्जयुक्तः
 पुरुष्टुतः बहुविधैतत्कर्मणिस्तुतः ॥ भिन्दुः भिदिर्विदारणे कुरित्यनुवृत्तौ पृभिव्यधिगृधि-
 ष्टिदिशिभ्यइतिकुप्रत्ययः तस्य छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः श्रम मित्त्वाद्-
 न्यादाचः परो भवति भ्रसोरहोपः अनुस्वारपरसवर्णौ अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति प्राप्तस्य स्था-
 निवद्भावस्य नपदान्तेत्यादिना निषेधः । युवा युमिश्रणामिश्रणयोः कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि-
 धुपतिदिवइतिकिन्निरिच्छादाद्युदात्तः । क्विः कुशब्दे अचइरितिङ्ः प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः
 अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य
 अशुपीत्यादिना क्वन् निष्वादाद्युदात्तः । कर्मणः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति मनिन् नित्स्वरः ।

धर्तां तुच् चित्त्वादन्तोदात्तः । वज्री मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । पुरुषुतः स्तुतस्तोमयोश्च-
न्दसीतिषत्वम् बहुषुप्रदेशेषुस्तुतः थाथघञ्काजविवकाणामित्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयासमासेहि
थाथादिस्वरापवादः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

त्वं वलस्य गोमतोपावरद्विवो बिलम् । त्वादेवा अबिभ्युषस्तु
ज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोऽर्मतः । अप । अवः । अद्रिवः । बिलम् । त्वाम् ।
देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहत्यकस्मिंश्चिद्विलेगोपितवान् तदानीमिन्द्र-
स्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलादाः निःसारयामास तदिदमुपाख्यानं—इन्द्रो वलस्य बिलमा-
पौर्णोदित्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम् । तदेतद्धृदिनिर्धायामध्वः प्रवर्तते हे अद्रिवः वज्र-
युक्तेन्द्र त्वंगोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धिविलं अपावः स्वसैन्यमुखेना-
पावृतवानसि तदानीं तुज्यमानासो वलेनार्हिस्यमाना देवा अबिभ्युषुः त्वदीयरक्षया वलादभोताः
सन्तः त्वामाविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः वृज्वरणे लङ्सिप् इतश्चलोपः
स्वादिभ्यः भ्रुः तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् गुणोरपरत्वं हल्ङ्चादिलोपः विसर्जनीयः अडाग-
मः । अद्रिवः अद्रिरस्यास्तीति मतुष् छन्दसीरइति वत्वम् संबोधने उगिदचामिति नुम् ह-
ल्ङ्चादिसंयोगान्तलोपौ मतुवसोरुसंबुद्धौ छन्दसीतिरुत्वम् । बिलं नक्षिष्यस्यानिसन्तस्ये-
त्याद्युदात्तत्वम् । अबिभ्युषः जिभीभये लिट् द्विर्भावः अफ्यासस्य ह्रस्वजश्वे कसुश्चेति लि-
टः कसुरादेशः कादिनियमात्प्राप्तइद् बस्वेकाजाद्धसामिति नियमान्निवर्तते जसि सर्वनामस्था-
नेपिव्यत्ययेन भत्वाद्दसोःसंप्रसारणं परपूर्वत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् अचिभुधावित्यादि-
नाप्राप्तमित्यङ्गदेशं बाधित्वा एरनेकाचइतियणादेशः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तुज्यमानासः तुजेर्हिसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थानेशानच् सार्वधातुकेयगितियक् तस्माद्दुपदे-
शादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् एकएवप्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः अवरक्षणादिषु
अस्माद्प्रत्ययार्थलुङोऽसिः तस्य सिज्जस्यस्तक्दिभ्यश्चेतिजुस् सिच् इडागमः आङ्जादीनामित्या-
डागमः आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तवाहंशूररातिभिःप्रत्यायंसिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्तगि
र्वणोविदुष्टेतस्यकारवः ॥ ६ ॥

तव । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् ।
आवदन् । उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य ।
कारवः ॥ ६ ॥

हेशूर संग्रामेशौर्ययुक्तेन्द्र तवरातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैः अहंहोताप्रत्या-
यं त्वांपुरारागतोऽस्मि पुराबहुपुर्कर्मसुत्वत्तोधनस्यलब्धत्वादस्मिन्कर्मणिप्रत्यागमनमित्युच्यते
किं कुर्वन् सिन्धुस्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतःकथयन् अस्मिन्सोमयागेत्वदीयांधनदान-
कीर्तिप्रकटयन्मित्यर्थः हेगिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवःकर्तारः ऋत्विग्यजमानाः उपातिष्ठ-
न्त पुराधनलाभार्थंत्वामुपस्थितवन्तः उपस्थायचतस्यतादृशस्यौदार्योपेतस्यतेतवधनदानंविदु-
र्जानन्ति गिर्वणसूशब्दस्यास्कइत्थंनिब्रूते—गिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरंवनयन्तीति रेभोजरितेत्या-
दिपुत्रयोदशसुतोत्तनामसु कारुशब्दःपठितः ॥ तव युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः
मन्त्रेवृषेत्यादिनाक्किन्नुदात्तः । आयं इणोल्ङ् तस्थस्थमिपामित्यमादेशः अदिमभृतिभ्यःशपइ-
तिशपोलुक् आडागमःवृश्वायादेशौ तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । सिन्धुं स्यन्दूप्रसवणे निदित्यनु-
वृत्तौ स्यन्देःसंपसारणंध्वेत्युप्रत्ययोधकारश्चान्तादेशः नित्वादाद्युदात्तः । आवदन् वदव्य-
कायांवाचि लटःशतृ शपःपित्त्वादानुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते
आडासहकुगतिप्रादयइतिसमासः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्त उपात्मन्त्रकरणेइ-
यात्पनेपदम् । गिर्वणः वनषणसंभक्तो असुन् आमन्त्रितस्यचेतिनिघातः । विदुः विदज्ञाने लट्
अदिमभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् विदोलटोवेतिभ्रेरुस् पादादित्वाच्चनिघातः संहितायांपुष्पत्त-
त्ततभुष्वन्तःपादमितिषत्वम् घृणाद्भूरित्युत्तरस्यतकारस्यष्टुत्वम् तस्यसावेकाचइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वंपाठं नगोश्वन्त्साववर्णेतिनिषिध्यते । कारवः कृवापाजीत्यादिनाउण् प्रत्ययस्वरः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

मायाभिरिन्द्रमायिनंत्वंशुष्णमवातिरः । विदुष्टेतस्यमेधि
रास्तेषांश्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अवं । अतिरः ।
विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिर । ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंमायिनंनानाविधकपटोपेतंशुष्णंभूतानांशोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिः त-
त्प्रतिकूलैःकपटविशेषैः यद्वा तद्बोधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि एतञ्चया-
स्केनोक्तम्—इन्द्रःशुष्णंजघानेति । शुष्णंविपुमित्यादिमध्येचायमर्थोविस्पष्टः ॥ मेधिराः मेधाव-
न्तोनुष्ठातारः तस्यतादृशस्यते तव महिमानं विदुर्जानन्ति तेषांजानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यन्ना-
नि उत्तिर वर्धय केतः केनुरित्यादिष्वेकादशसुप्रज्ञानामसु मायावयुनमितिपठितम् श्रवःशब्दं
यास्कोनिर्वक्ति—श्रवइत्यन्नामश्रूयतइतिसतइति ॥ मायाभिः माङ्माने माछायाससिसू-
ष्योयइतियप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । मायिनं मायाअस्यास्तीतिमायी व्रीक्षादित्वादिनिप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरः । शुष्णं शुषशोषणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्दित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः
किञ्चेतिनप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । अतिरः तरतेर्लङ्ङिव्यत्येनशः तस्यङ्ङित्त्वेनगुणाभावात्
ऋतइत्तातोरितिइत्वम् रपरत्वम् । विदुष्टेतस्य गतमध्येगतम् । मेधिराः मिधुमेधुमेधाहिंसनयोः
औष्णादिकइरन् नित्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि नक्षिषयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टुचमाह—

इन्द्रमीशान्मोजसाभिस्तोमांअनूषत । सहस्रंयस्यरात
यंतुतवासन्तिभूर्यसीः ॥८॥ २१ ॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत । सहस्रम् ।
यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूर्यसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥

स्तोमाः स्तोतारऋत्विजः ओजसाबलेनईशानंजगतोनियामकमिन्द्रं अभ्यनूषत सर्वं
स्तुतवन्तः यस्येन्द्रस्यरातयोधनदानानि सहस्रंसहस्रसंख्योपेतानिसन्ति उतवा अथवा भू-
यसीः सहस्रसंख्यायाअप्यधिकाःसन्ति तमिन्द्रमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ इन्द्रं ऋज्जेन्नेत्यादिनारत्
नित्वादाद्युदात्तः । ईशानं लटःशानच् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् धातोरनुदात्तेत्वात्
तास्यनुदात्तेदित्यादिनाशानचोनुदात्तत्वम् । ओजसा नक्षिषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः अर्हि-
स्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । अनूषत णुस्तुतौ णोनः लुङ् व्यत्ययेनस्य

दादेशःत्रेःसिच् अस्यधातोः कुटादित्वेनसिचोङित्त्वाद्युणाभावः इडभावश्छान्दसः दीर्घ-
च अडागमः । सहस्रं कर्दमादीनांचेतिद्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः मन्त्रेवृषेत्यादिनाकिनु-
त्तः । उत प्रातिपदिकस्वरः । वा चादिरनुदात्तः । सन्ति प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् तिङ्ङित्ङइति
प्रातोन्नभवति यद्दत्तानित्यमितिनिषेधात् सहि व्यवहितेऽपिभवतीत्युक्तम् । भूयसीः स-
सादतिशयेनबह्वचःभूयस्यः अत्रविभक्तव्यस्यसहस्रस्यसंनिधिबलादुपपदत्वप्रतीतेः द्वि-
चनविभज्योपपदेतरबीयसुनावितिबहुशब्दादीयसुन् बहोर्लोपोभूचबहोरितीकारलोपः प्रकृते-
रुत्यादेशश्च ईयसुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् उगितश्चेतिडीप् ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

इतितृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

अथसूक्तषट्कात्मकेचतुर्थानुवाके अग्निदूतमित्यादिकस्यद्वादशर्चस्यसूक्तस्य कण्वपुत्रो-
न्धातिथिर्ऋषिः अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्विचरण्यस्तूपादित्युक्तं गायत्रमेवछन्दः अग्निदेव-
ताकत्वंविस्पष्टं अतएवानुक्रम्यते—अग्निंद्वादशमेधातिथिःकाण्वआग्नेयमग्निनेतिपादोऽग्निदैवतो-
निर्मन्थ्यआहवनीयश्चेति विनियोगस्तु प्रातरनुवाकेआग्नेयेऋतौगायत्रेछन्दस्यग्निदूतमिति
सूक्तम् अथैतस्यारात्रेर्विवासकालेइतिखण्डे—अग्निमीळेभिंदूतमितिसूत्रितम् तथापृष्ठचषडह-
स्य द्वितीयेहनिइदमेवसूक्तमाज्यशस्त्रं पृष्ठचस्याभिप्लवेनोक्तेअहनीइतिखण्डेसूत्रितम्—अग्निदू-
तमितिद्वितीयइति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निदूतमित्येका नमःप्रवक्त्रेइतिखण्डेसूत्रितम्—ईळे-
णोनमस्यस्तिरोभिंदूतंवृणीमहइति ।

अस्मिन्सूक्तेप्रथमाश्रुचमाह—

अग्निदूतंवृणीमहेहोतारंविश्ववेदसम् । अस्ययज्ञस्यसुऋतुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । अस्य ।
यज्ञस्य । सुऋतुम् ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्यानेतैत्तिरीयब्राह्मणेसमाम्नायते—अग्निर्देवानांदूतआसीदुशनाःका-
पोऽसुराणामिति । तादृशं देवदूतमग्निं अस्मिन्कर्मगिवृणीमहे संभजामः कीदृशं होतारं देवा-

नामाह्लातारं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्यप्रवर्तमानस्ययुञ्जस्यनिष्पादकत्वेन सुकृतुशोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञेया मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषुधननामसु वेदसशब्दःपठितः ॥ हेतारं हेअस्पर्धायांशब्देच ताच्छीलियादिपुत्रं बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणः नित्वादाद्युदात्तः । विश्ववेदसं बहुवीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्नोदात्तत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सुकृतुं कत्वादयश्चेत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम् अग्निम् । हवीमभिः । सदा । हवन्त । विश्पतिम् ।

हव्यवाहम् । पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निःस्वरूपेणैकएव तथापिप्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमितिवीप्सा तं हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैःसदाहवन्त निरन्तरमनुष्ठातारआह्वयन्ति कीदृशं विश्पतिं विशांप्रजानां होत्रादीनां पालकम् हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्यहविषोदेवान्प्रतिबोद्धारं अतएवपुरुप्रियं बहूनांपीत्यास्पदम् ॥ अग्निमग्निं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः तस्यपरमाश्रेडितमित्युत्तरस्याश्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तचेत्यनुदात्तत्वम् । हवीमभिः हेअस्पर्धायांशब्देच आह्वानकरणभूतेषुमन्त्रेषुस्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्कर्मत्वविवक्षया अन्येष्योऽपिदृश्यन्तइतिकर्तरिमिन्न तस्यछान्दसईडागमः बहुलंछन्दसीतिधातोःसंप्रसारणं परपूर्वत्वम् गुणावादेशौ नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सदा सर्वैकान्येत्यादिनासर्वशब्दात् दाप्रत्ययः सर्वस्यसोन्यतरस्यादीतिसंज्ञाभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त हेओलट् झस्यान्तादेशः देरेत्वाभावश्छान्दसः शपि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं तिङ्ङित्तिङ्ङितिनिघातः । विश्पतिं पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदमल्लतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहं बहुप्रापणे बहुश्रेतिष्वप्रत्ययः ऊदुत्तरपदमल्लतिस्वरत्वम् । पुरुणांप्रियं समासान्नोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अग्नेर्विवाहं वाहजज्ञानो वृक्तर्वाहिषे । असिहोतान ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्नें । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तर्वाहिषे । अर्तिं ।

होता । नः । ईड्यः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जज्ञानः अरण्योरुत्पन्नस्त्वं वृक्तबर्हिषे आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषायुक्ताय तं यज-
 णानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह नोऽस्मदर्थं होता देवानामाह्वाता त्वमीदृच्यः स्तु-
 पोऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटिसमानपादे इतिरुत्वम् आतो टिनित्यमित्यनुनासिक-
 भावः । जज्ञानः जनीमादुर्भावे लिटः कानच् गमहनेत्युपधालोपः द्विर्वचने चीतितस्य स्थानिव-
 द्वावा द्विर्वचनम् चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ओत्रश्चुछेदने निष्ठेति कप्रत्ययः यस्य विभाषे-
 तीत्यतिषेधः वृक्तं बर्हिर्यजमानां यं येन वा ऋत्विजा बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । असि अस्तेः
 सिप् अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्य लोपः पादादित्वान्निघातः ।
 होता ह्यतेस्ताच्छ्रीत्यादिषुट् बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम् नित्त्वादाद्युदात्तः । ईदृच्यः ईदृ-
 स्तुवौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरिति प्राप्ते ईद्वंदवृशंसदुहंण्यत इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

ताँउशानो विबोधयदभेयासि दूत्यम् । देवैरासंत्सि बर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् । देवैः ।
 आ । संत्सि । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हेअग्नेयद्यस्मात्कारणात् दूत्यं यासि देवानां इतकर्मप्राप्तेषु तस्मात्कारणादुशतो हविः
 ण्यमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय विबोध्यच बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह-
 णसि आसीद आगत्योपविश ॥ तान् दीर्घादटिसमानपादे इति संहितायां रुत्वम् आतो टि-
 त्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः वशकान्तौ लटः शतृ अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपोलुक्
 हिष्येत्यादिना संप्रसारणम् शतुरनुमोनद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि यद्भृत्तान्नि-
 षमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्मवादूत्यं दूतस्य भागकर्मणी इति यत् तस्य तित्स्वरि-
 ण्यपादत्वेन यतो नावइति प्राप्ते माद्युदात्तत्वम् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति निवर्तते अत-
 स्तत्स्वरितमित्येव भवति शेषनिघातः । संत्सि सीदसि षड्विशरणगत्यवसादनेषु लटः सिपि
 ण्यो बहुलं छन्दसीतिलुक् नलुमता ऋस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् प्राप्तेत्यादिना सीदादेशो न भव-
 ते । बर्हिषि बृहबृहिवृद्धौ बृहर्नलोपश्चेति इति प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

धृता हवनदीविषुः प्रतिष्मरिषतोदह । अग्नेत्वंरंभस्विनः ॥ ५ ॥

घृताहवन । दीदिवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह । अग्ने ।
त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हेघृताहवन घृतेनाह्वयमानदीदिवोदीप्यमानाग्ने त्वंरक्षस्विनोरक्षोयुक्तान् रिषतोर्हिसका-
नशत्रून्प्रतिअस्माकंप्रतिकूलान् दहस्म सर्वथाभस्मीकुरु ॥ घृतेनआह्वयतेऽस्मिन्नितिकरणाधि-
करणयोश्चेत्यधिकरणेऽप्युट् अत्रजुहोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्यकरणत्वमेव न-
तुकर्मत्वम् अतो नैषा तृतीयाचहोश्छन्दसीतिकर्मणितृतीया किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकर-
वाचिन्त्येव अतः कर्तृकरणेऽहताबहुलमितिसमासः तत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे ऋदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेऽपिपदिकावस्थायामेवकृतेसति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्न्यायामामञ्चितस्यचेत्याद्युदात्तत्वम् ।
दीदिवः दीव्यतेर्लिटःऋसुः तस्य वस्वेकाजाद्भसाभितिनियमादिडभावः द्विर्वचनं हलादि-
शेषः उत्तरवकारस्य लोपोव्योर्वलीतिलोपः ऋसुः किच्चाद्गुणाभावः तुजादीनांदीर्घोऽभ्या-
सस्येतिदीर्घत्वमभ्यासस्यासंबुद्धौऽगिदचामितिनुम् संयोगान्तस्यलोपइतिसकारलोपे न-
कारस्यमतुवसोरुसंबुद्धौछन्दसीतिरुत्वम् विसर्गः पदात्परत्वादांमञ्चितनिघातः ननुपूर्वामञ्चित-
स्याविद्यमानत्वात् पादादित्वेननिघातोपपत्तिः नचनामञ्चितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमि-
त्यविद्यमानत्वप्रतिषेधः उभयोरग्निपदविशेषणत्वेनविशेषवचनत्वात् अतएवपरस्परमनन्वयेना-
सामर्थ्यात्समर्थःपदविधिरितिचनियमात्पूर्वस्यनपराद्भवद्भावः येनैकपद्येननिघातःस्यादतएवही-
डेरन्तेदितेसरस्वतीत्यादौपृथक्पृथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्रदीदिवइतिनाग्निपदस्य
विशेषणं किन्तु घृताहवनपदस्यैवद्योतनार्थं घृताहवनइतिविशेष्यत्वेनविवक्षितत्वात् विशिष्टस्य
तु पश्चादग्निविशेषणता तत्रदीदिवःपदंप्रतिघृताहवनपदस्यविशेष्यत्वान्नामञ्चितेसमानाधिक-
रणेइत्यविद्यमानत्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः अतएवपरस्परविशेषणविशेष्यभावेनसामर्थ्या-
त्सुबामञ्चितेइतिपराद्भवद्भावशेषनिघातेनापिस्वरोपपत्तिरिति ईडेरन्तइत्यादौतुनैवंपरस्परान्वय-
इतिवैषम्यम् । रिषतः रुषरिषर्हिसार्थाइतिभौवादिकस्यलटःशत्रादेशे शपि छान्दसोगुणाभावः
तौदादिकस्यवारुशरिर्हिसायामित्यस्यछान्दसंषत्वम् विकरणस्यशस्यङिच्चाद्गुणाभावः । र-
क्षसृशब्दादस्मायामेधासृजोविनिरितिमत्वर्थीयोविनिः तस्यप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अग्निमन्थने अग्निनाग्निःसमिध्यतइत्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यादिषितइतित्वण्डेत्-
त्रितम्—अग्निनाग्निःसमिध्यतेत्वंसग्नेअग्निनेति एषैवाग्निमतइत्यस्यानुवाक्या अथाग्नेय्यइतित्व-
ण्ड अग्नावग्निपणयनइत्युपक्रम्यसूत्रितम्—यद्वोवर्यंप्रमिनामत्रतान्यग्निनाग्निःसमिध्यतइति ।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

अग्निनाग्निःसमिध्यतेकविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाहजुहास्यः॥६॥२२॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा ।

हव्यवाह् । जुहुव आस्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निराहवनीयाख्यःस्वस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निनानिर्मध्येनप्रणीतेनवासहसमिध्यते सम्-
प्यदीप्यते कीदृशोग्निः कविर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्यपालकः युवा नित्यतरुणः ह-
व्यवाह् हविषोवोढा जुहास्यः जुहूरूपेणमुखेनयुक्तः ॥ गृहपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । युव युमिश्रणे कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन् नित्वा-
दाद्युदात्तः । हव्यंवहतीतिहव्यवाह् वहश्चेतिष्वप्रत्ययः णित्त्वादुपधावृद्धिः गतिकारकोपप-
दात्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहास्यः ह्यतेऽनयेतिजुहूः हुवःश्लुवञ्चेतिक्विप् तत्तन्नियो-
गादीर्षश्च श्लुवद्भावाद्धिर्भावः श्रुत्वजश्चे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहूरास्यंयस्येतिब-
हुमीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते शेषनिघातः यणादेशउदात्तस्वरितयोर्षणःस्वरितोऽ-
नुदात्तस्येत्याकारःस्वरितः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

सूक्तेसप्तमीमृचमाह—

कविमग्निमुपस्तुहिसत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणम् । अध्वरे ।

देवम् । अमीवऽचातनम् ॥ ७ ॥

हेस्तोत्संघ अध्वरेऋतौ अग्निमुपस्तुहि उपेत्यस्तुतिकुरु कीदृशं कविमेधाविनं सत्यधर्मा-
णंसत्यवदनरूपेणधर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीवचातनं अमीवानांहिसकानांशत्रूणां रोगाणां
वाघातकम् ॥ सत्यधर्मेयस्येति सत्यधर्मा धर्मादिनिच्केवल्लादित्पनिच्समासान्तः अन्तःपदेनत-
स्यसमासत्वाभिधानात् बहुमीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वशेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवशब्दः
अमरोगेइत्यस्मात्शेषयद्द्विहामीवाअपामीवाइति वन्प्रत्ययेईडागमेचनिपातोनिच्त्वादाद्युदात्तः
चतेचेदेयाचनेचेत्यस्माद्धिसार्थाणिजन्ताभन्द्यादित्वावत्युः योरनादेशः णेरनिटीतिणेलोषः
लिनीतिघातोरकारस्योदात्तत्वम् नचस्वरेकर्तव्येणिलोपस्यस्थानिवद्भावः नपदान्तद्विर्बचनेत्या-
दिनाप्रतिषेधात् अमीवानुचातनइतिसमासे क्वदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीश्रुचमाह—

यस्त्वामग्नेहविष्पतिर्दूतं देवसपर्यति । तस्यस्मप्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हेअग्नेदेव योहविष्पतिर्यजमानः देवदूतं त्वांसपर्यति परिचरति तस्ययजमानस्य प्राविता भवस्म अवश्यं रक्षको भव ॥ ह्यतइतिहविः अर्चिशुचीत्यादिनाइसिः प्रत्ययस्वरेणइकार-उदात्तः हविषःपतिः हविष्पतिः नित्यंसमासेनुचरपदस्थस्येतिषत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपरशब्दात्कण्डादिभ्योयोगितियक् धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यथा-द्यकः कित्वाच्चसपरशब्दस्याधातुत्वात्ततोविहितस्ययकार्धधातुकत्वेसति अतोलोपइत्यलोपः सनाद्यन्वाधातवइतिधातुसंज्ञायांतिप् कर्तरिशप् तस्मिन्पूर्वस्यातो गुणेइतिपरपूर्वत्वम् यकःप्रत्यय-स्वरेणोदात्तत्वं शपासहएकादेशस्यएकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् तिङ्तिङइतिनिघातो-नभवति यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गेषिहितस्यहविषोयाज्या योअग्निदेववीतयइत्येषा अथाग्नेय्यइष्टयइतिखण्डेस्तूत्रितम्—योअग्निदेववीतयेकुक्विस्तुनोगविष्टयइति ।

तामेवांयाज्यांस्तूक्तगतांनवमीश्रुचमाह—

योअग्निदेववीतयेहविष्मँआविवासति । तस्मैपावकमृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवासति ।

तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान्हविर्युक्तोयोजमानोदेववीतये देवाभांहविर्भक्षणहेतुयागार्थं अग्निमाविवास-ति अग्नेः समीपेविशेषेणागत्यपरिचर्याकरोति हेपावकाग्ने तस्मैमृळय तंयजमानं सुखम् ॥ देववी-तये वीगतिप्रजनकान्त्यसनत्वादानेषु इत्यस्मादसनार्थावकिञ्च देवानां वीतिर्यस्मिन्त्यागेसदेववीगि-बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षिष्यस्यानिसन्तस्येतिपर्युदासाद्धविःशब्दोन्तोदात्तः म-तुपःसंज्ञानुदात्तत्वात्सएवशिष्यते । आविवासति वागतिगन्धनयोः अस्मादन्तर्भाषितव्य-र्थादागमयितुमिच्छामीत्यर्थेसन् आह्वानेच्छापारिचर्यापार्यवस्यतीतिविवासतिशब्दःपरिच-

विनिघंटौपठितः द्विर्भावः अस्यासस्यह्रस्वः सन्यतइतिइत्वम् त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्
तद्ध्रस्वइतिनिघातोनभवति यद्ध्रस्वान्नित्यमितिप्रतिषेधात् तिङ्चोदात्तवतीत्याङोनिघातः
इहसुपेत्यत्रसहेतियोगविभागादाङ्गस्तिङ्गासहसमासे समासान्तोदात्तत्वमासे परादिभ्रून्दिब-
लमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै क्रियामहणंकर्तव्यमितिसंपदानेचतुर्थी ॥ ९ ॥

पवमानेष्टावग्नेःपावकस्यानुवाक्या सनःपावकदीदिवइति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमाउपदिष्टा-
वित्स्वण्डेसूत्रितम्—सनःपावकदीदिवोग्नेपावकरोचिषेति ।

तामेतामनुवाक्यांसूक्तगतां दशमीपृथमाह—

सनःपावकदीदिवोग्नेदेवाँइहावह । उपयज्ञंहविश्वनः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिवः । अग्ने । देवान् । इह । आ ।

वह । उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ १० ॥

हेदीदिवोदीप्यमानपावक शोधकाग्नेसूत्वंनोऽस्मदर्थइहदेवयजनदेशेदेवानावह ततोऽ-
स्मदीयंयज्ञंतत्रत्यंहविश्वउप देवसमीपेमापयेतिशेषः ॥ दीदिवः दिवुक्तीडादौ छन्दसिलुङ्गइ-
लिट्इतिवर्तमानेलिट् क्रसुः द्विर्भावःह्लादिशेषःतुजादीनां दीर्घास्यासस्येत्यस्यासस्यदीर्घत्व-
म् वस्वेकाजाह्रसाभिविनियमाहसोरिट्प्रतिषेधः उत्तरवकारस्यलोपोव्योर्बलीतिवकारलोपः
किन्वाहृणाभावः संबुद्धौउगिदचामिदिनुम् ह्रस्व्यादिलोपः संयोगान्तलोपः मनुषसोरिति-
रुत्विसर्गः । अग्ने पादादित्वान्निघातः । देवान् इहेत्यत्र दीर्घादिसवानपादेइतिरुत्वम् आतो-
दिनित्यमित्याकारइयानुनासिकः भोभ्रमोअघोअपूर्वस्ययोशीतिरोर्यकारः लोपःशाकस्यस्ये-
तियकारलोपः तस्यासिद्धत्वाद्गुणोऽभवति । इह इदमोहइतिसमम्यन्ताद्धप्रत्ययः इदमइम् कश्चि-
तान्तत्वात्पातिपदिकत्वे सुपोधातुपातिपदिकयोरितिसमम्यालुक् वञ्चितश्वासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यसंज्ञायां अव्ययादापसुपइत्युत्तरस्याःसप्तम्यालुक् अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीपृथमाह—

सनःस्तवान्आभर्गायत्रेणनवीयसा । रयिवीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर् । गायत्रेण । नवीयसा ।

रयिम् । वीरवतीम् । इषम् ॥ ११ ॥

हेअग्ने नवीयसानवतरेणपूर्वकैरप्यसंपादितेनगायत्रेणगायत्रीछन्दस्केनानेनसूक्तेनस्तवानः
स्तूयमानः सत्वंनोऽस्मदर्थं रयिंधनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तां इषमञ्च आभर संपा-
दय ॥ स्तवानः दृञ्स्तुतौ धात्वादेःषःसः स्वरितञितइत्यात्मनेपदम् लटःशानच् कर्त्तरिशष् व-
हुलंछन्दसीतिलुगभावः गुणावादेशौ आनेमुगितिमुग्रभवति अनित्यमागमशासनमित्यागमानु-
शासनस्यानित्यत्वात् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शानचश्चित्त्वादान्तोदात्तस्यअदुपदेशाच्छपः पर-
त्वाहसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् धातुस्वरएवशिष्यते । भर ह्रग्रहोर्भेऽछन्दसीतिभावम् । गायत्रे-
ण गायत्र्याःसंबन्धिगायत्रं तस्येदमित्यण् प्रत्ययस्वरः । नवीयसा नवशब्दादातिशयनिकर्ह-
यसुन्यत्ययः निच्त्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं मतुमङ्गीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम् अकारःप्रातिपदिक-
स्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

अग्नेशुक्त्रेणशोचिषाविश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमंस्तोमं

जुषस्वनः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने । शुक्त्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमम् ।

स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥ २३ ॥

हेअग्ने शुक्त्रेणशोचिषात्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसा-
धनस्तोत्रैश्चयुक्तस्त्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तोत्रविशेषंजुषस्वसेवस्व ॥ विश्वशब्दोविशोःकञन्तो-
निच्त्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्त्वादान्तोदात्तः देवानांहृतयआह्वाना-
न्यासुस्तुतिष्वितिदेवहूतयःस्तुतयः बहुव्रीहौपूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् । स्मूयतेऽनेत्रेतिस्तोमः अर्ति-
स्तुत्स्वित्यादिनामन् निच्त्वादाद्युदात्तः ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकंद्वादशर्चमापीसूक्तम् तस्यकाण्वोमेधातिथिर्ऋषिः गांयत्रंछन्दः प्रत्यु-
चंप्रतीयमानाःसुसमिद्धतनूनपादादिकाद्वादशदेवताः तथाचानुक्रमणिकायामृक्संख्याष्टिर्षिंछ-
न्दश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवत्कृत्य देवताउदाहृताः सुसमिद्धइतीभ्यः समिद्धोवाग्निस्तनूनपान्तराशं-
साइन्द्रोवर्हिर्देवीद्वारउषासानकावैव्यौहोतारौमचेतसौतिसोदेव्यःस्वरस्वतीळाभारस्यस्त्वष्ट्रावन-
स्पतिःस्वाहाकृतयइतिप्रत्युचंदेवताएतदापीसूक्तमिति । विनियोगस्तु—पशौसुसमिद्धोनआव-
हेतिकण्वमापीसूक्तम् एकादशमयाजाइतिखण्डेस्तुत्रितम्—समिद्धोअद्येतिसर्वेषांयथर्षिर्वेति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

सुसमिद्धो न आवह देवाँ अग्ने ह विष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । ह विष्मते ।
होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्ने सुसमिद्धो नामकस्त्वनोऽस्मदीयाय ह विष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानां वह हे-
कशोधक होतः होमनिष्पादकाम्ने यक्षि च यज च ॥ सुसमिद्धः समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसं-
त्वात्पादिसमासः शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमितिसमिद्धपदेन
र्मधारयः समासः सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः कर्मधारयेनिष्ठेति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम्
याविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्पादिसमासे गरिनन्तरइतिसमोप उदात्तत्वम् तदेव छद्-
रपदमकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवान् अग्ने पूर्ववद्भूत्वानुनासिके ।
विष्मते हविरस्यास्तीति मनुष्य तसौमत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात् नरुत्वम् । होतः पा-
कशब्दयोरामञ्चितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामर्थ्यात्पराङ्मवाञ्जतन्निबन्धनमै-
त्वर्यम् न च द्वितीयस्यामञ्चितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यम् आमञ्चितपूर्वमविद्यमानवदि-
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य
शेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वम् अतएवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न पराङ्मवाङ्मवइति नै-
स्वर्यसिद्धिः अतो होतरिति विशेष्यम् अतः पुनातीति पावक इत्यवयवमसिद्धिस्वीकारेण
शेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यम् तच्च सामान्यवचनमिति नामञ्चिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानव-
चमतिषेधात् पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामञ्चितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्मवाङ्मवेसति
शेषनिघातेन वा सवर्णानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि यजे लोटः सिपि बहुलं छन्दसीति शपोलुकृ वश्वादिनाष-
चम् पठोः कः सीति कत्वम् सोर्हारादेश्छान्दसत्त्वान्न भवति सिपिः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वा तु स्वरएव
शिष्यते न च तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः पूर्वस्य पावकेत्यामञ्चितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात् अत-
एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्यइति निघातः स्यादिति चेत् न यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्या-
पि पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् ननु नामञ्चिते समानाधिकरणे इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वम् न च पा-
वकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः यक्षिपदस्यैव हि कार्यमिति पावकपदं पूर्व-
त्वाद् विद्यमानवत्त्वात् । होतः पदकार्यमविद्यमानवत्त्वमतिषेधं प्रति तु परत्वाद् द्विद्यमानवदेवेति भवत्ये-

वहोतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः अतस्तस्यविद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षयायक्षीत्यस्यनिघातः प्रा-
मोत्येव सत्यम् अत्रयक्षीत्यस्यचशब्दपरत्वाच्चादिषुचेतिनिघातप्रतिषेधोभविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

मधुमन्तंतनूनपाद्यज्ञदेवेषुनःकवे । अद्याऋणुहिवीतये ॥ २ ॥

मधु॑मन्तम् । त॒नू॒ऽन॒पात् । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । नः॑ । क॒वे । अ॒द्य ।
ऋ॒णु॒हि । वी॒तये॑ ॥ २ ॥

हेकवे मेधाविन् अग्नेतनूनपादेत्यामकत्वं अद्यास्मिन्दिनेनोऽस्मदीयं मधुमन्तरं सवन्तं
यज्ञंहविः वीतये भक्षणार्थं देवेषु ऋणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं फलिपादिनि-
मनिजनांगुकुपटिना किधतश्चेति मन्यतेरुप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः निदित्यनुवृत्तेः प्रत्यय-
स्यनिच्चादाद्यदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् आमञ्चितनिघातः । अद्य सद्यः परुत्परारीत्यादिना
अस्मिन्काले इत्यर्थे धप्रत्ययान्तो निपातितः प्रत्ययस्वरेणान्तोऽदात्तः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य-
यत्वाद्बन्ध्यादाप्सुपइत्युपरिसप्तम्यालुक् संहितायामन्येषामपिट्टश्रयतइति दीर्घत्वम् ऋणुहि ऋ-
षिर्हिंसाकरणयोश्च इदितो नुम्धातोरिति नुम् लोटः सोर्हिरादेशः धिन्विऋण्व्योरचेति शपोपवा-
दोषिकरणउप्रत्ययः तत्सन्धियोगेन चवकारस्य अकारः तस्यातो लोपइतिलोपः तस्यस्थानि-
षद्भावाद्बधूपधगुणो न भवति उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुङ्ग भवति उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो-
षाबचनमिति वचनात् विङ्कृतिङ्इति निघातः । वीतये मध्वे वृषेषु च मनविद्भूवीरा उदात्तइति
किञ्चुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

नराशंसमिहप्रियमस्मिन्यज्ञउपह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नरा॑शंसम् । इ॒ह । प्रि॒यम् । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ । ह्॒वये ।
मधु॑जिह्वम् । ह॒विः । ऽऋ॑तम् ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रवर्तमाने युक्ते नराशंसमेत्यामकमग्निं उपह्वये आह्वयामि की-
दृशं प्रियं देवानां पीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिणिहोपेतं माधुर्यं सास्वादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं
हविषोनिष्पादकम् ॥ नराशब्दो नूनये इत्यस्मादबन्तः प्रत्ययस्य पिच्चादात्तुस्वरएव शिष्यते शं-
सत्यस्मिन्धितिशंसः हलभेत्यधिकरणेषु नृ नराणां शंस इति समासे ऋदुत्तरपदमृत्स्वरत्वेभ्यो

उभेवनस्पत्यादिषुयुगपेदितिपूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेभवतः अतएववनस्पत्यादिषुपाठाच्चरशब्द-
स्यदीर्घत्वम् । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइशितीशादेशः प्रत्ययस्वरः । प्रियम् प्रीणातीति-
प्रियः इगुपधज्ञामीकिरःकइतिकः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । ह्ये निघातः । मधुशब्दस्यआद्युदात्तत्वमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसएवशिष्य-
ते । हविष्कृतं हविःकरोतीविहविष्कृत् किपिहस्वस्यतुक् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वम्
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

अग्नेसुखतमेरथेदेवाँईळितआवह । असिहोतामनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि
होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

इदंशब्दाभिधेयहेअग्ने ईळितोऽस्माभिःस्तुतःसन् सुखतमेअतिशयेनसुखहेतौ कस्मि-
न्धिदथे देवानस्थापयित्वाकर्मभूमावावह (इदंशब्दाभिधेयत्वमत्रसूचयितुंईडितइतिविशेषणम्
मनुर्हितः मनुनामध्वेणमनुष्येणवायजमानादिरूपेणहितोत्रस्थापितः त्वंहोतादेवानामाहातासि
सुखतमेसुखमस्मिन्नस्तीतिमतुप् तस्यगुणवचनेभ्योमतुपोलुग्वक्तव्यइतिलुक् अतिशयेनसुखःसु-
खतमः तमपोनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे रमुक्तीडायां रमन्तेऽस्मिन्नितिरथः हनिकुषिनी-
रमिकाशिन्यः कथन्नितिकथन् एकाचउपदेशोऽनुदात्तात् इतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नामकारलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ईडितः ईडस्तुतौ निष्ठेतिकः इडागमः तस्य आगमाअनुदा-
त्ताइत्यनुदात्तः प्रत्ययस्वरः । देवानितिनकारस्यसंहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतो-
दिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः भोभगोअघोइत्यादिनारोर्यत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येति
यलोपः तस्यासिद्धत्वादाद्गुणोभवति । आ निपातत्वादाद्युदात्तः । असि असुभुवि लटःसिप्
अदिमभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तासस्त्योर्लोपइतिसकारस्यलोपः । होता ताच्छील्येत्त्त् सौ
ऋदुशनइत्यादिनाअनङ् डित्त्वादान्तादेशः अमृन्नित्यादिनाउपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपौ निच्वा-
दाद्युदात्तः । मनुर्हितः मन्यतइतिमनुः मनज्ञाने शूस्वृस्त्रिह्रिचप्यसिबसिहनिक्लिदिबन्धिमनि-
भ्यश्चेत्युप्रत्ययः तत्रनिदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः हितः दधातेर्धातोर्निष्ठेतिकर्मणिक्कः दधाते-
र्हितितिहिरादेशः मनुनाहितइतिसमासे तृतीयायाःस्थानेसुपांसुलुगित्यादिनासुइत्यादेशः तस्य
रुत्वं लुगभावश्छान्दसः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

स्तृणीत बर्हिः । अनुषक् । घृतः पृष्ठम् । मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । अनुषक् । घृतः पृष्ठम् । मनीषिणः । यत्र ।
अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हेमन्त्रीषिणो बुद्धिमन्तऋविजः बर्हिर्दर्भं स्तृणीत वेदेरुपर्याच्छादयत अत्रापि बर्हिर्नाम-
कोऽग्निः सूच्यते कीदृशं बर्हिःरास्तरणीयम् आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परसंबद्धम् घृतपृ-
ष्ठं घृतपूर्णानां सुचां बर्हिष्यासादितत्वात् घृतं पृष्ठं उपरिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठं यत्र यस्मि-
न्बर्हिषि अमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति यद्वा मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्ना-
मकस्याग्नेर्दर्शनं भवति तद्बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत स्तृञ् आच्छादने लोपमध्य-
मपुरुषस्य बहुवचनं लोटोलङ्वात् तस्थस्थमिपामिति थस्यतादेशः ऋयादिभ्यः भ्रा ईहल्यपोरि-
तीत्वम् ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वम् प्वादीनां ह्रस्वइति धातोर्ह्रस्वत्वम् सति शिष्टस्वरबलीयस्व-
मन्यत्र विकरणेभ्यः अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेतीन् प्रत्ययनलोपै-
प्रत्ययस्वरः । आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् षंजसंगे धात्वादेशः सः क्तिप्चेति क्तिप् अनिदिता-
मितिनलोपः आङ्चोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः गतिसमासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । घृत-
पृष्ठं घृक्षरणदीप्त्योः निष्ठेतिक्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य नविद्यते घृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नञोर्जरमरमिन्नपृष्ठा-
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणं चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि वागभिव्यक्तिवाची धातुरिहाभिव्य-
क्तिमात्रं लक्षयतिल्युच्चेति भावेत्युद् योरनादेशः तस्यार्धधातुकत्वात् चक्षिङः ख्याजिति ख्या-
जादेशे प्राप्ते अनसोश्चेति प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

विश्रयन्तामृताद्युद्धोद्दारो देवीरसश्चतः । अद्यानूनंचयष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतुद्वयः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ।

अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विव्रियन्तां कीदृश्यः ऋतावृधः ऋत-
स्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यः देवीर्द्यौतमानाः असश्चतः असश्चन्त्युद्घाटनेन प्रवेष्टुं पुरुषसंगार-

हेताः यद्वा असश्चतः प्रविष्टपुरुषरहितान्यज्ञगृहान् तत्पुरुषमवेशायद्वाराभिमानिन्यएतत्संज्ञकाअ-
 प्रवेशेषमूर्तयोविश्रयन्तां विशेषणसेवन्ताम् द्वारसेवयातत्रपुरुषमवेशेनवाकिंप्रयोजनमितित-
 च्यते अद्यास्मिन्दिनेनूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं चकारादिनान्तरेष्वपीतिदृष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः ऋतं
 ध्वयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्किप्चेतिक्लिप् उपपदसमासः अन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्व-
 इत्यदीर्घत्वम् वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः समासेऋदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । देवीः
 बालन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् देवशब्दात्प्रचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायामितिडीष् प्रत्ययस्वरेणो-
 दात्तः विभक्त्यासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । असश्चतः ग्लुंचुषस्जगतौ जकारस्यव्यत्य-
 येनचकारः लटःशत्रादेशः द्वाराभावे नविद्यन्ते सश्चन्तोगच्छन्तोयेषुमाग्वंशादिषुतान् असश्चतः ।
 अद्य सद्यःपरुदित्यादिनाद्यप्रत्ययान्तोनिपातितः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्पर-
 स्थाविभक्तेर्लुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायामन्येषामपिटृश्यतइतिदीर्घत्वम् । नूनं एवमा-
 तीनामन्तइत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे यजेस्तुमर्थेसेसेनित्यादिनातवेन्प्रत्ययः ब्रश्वादिनाषत्वम्
 नेत्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

सूक्तेसप्तमीष्टचमाह—

नक्तोषासांमुपेशासास्मिन्यज्ञउपह्वये । इदंनोर्बर्हिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसां । सुपेशासा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । इदम् ।

नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्दउपःशब्दश्लोकेकालविशेषवाचिनौ इहतुतत्कालाभिमानिवद्विपूर्तिद्वयेप्रयु-
 ज्यते नक्तोषासा (नक्तोषोनामिकेवद्विपूर्ती) अस्मिन्प्रवर्तमानेयज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वया-
 मि किमर्थं नोऽस्मदीयमिदंवेद्यामास्तीर्णबर्हिर्दंर्भ आसदे आसत्तुंमाणुं कीदृश्यौ सुपेशसा
 शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तंचउषाश्चनक्तोषासां द्वितीयाद्विचनस्यसुपांसुलगित्याकारः मलोपउप-
 धादीर्घश्चान्दसौ देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वोत्तरपदयोर्धुगपत्वकृतिस्वरत्वम् । सुपेशसा शोभनंपेशो-
 रूपययोस्ते पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दोर्नक्षिषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौनञ्शुभ्यामित्युत्तरपदा-
 न्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तञ्चच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊद्विदिमि-
 त्यादिनाविभक्तिरुदात्ता । आसदे षद्विशरणगत्यवसादनेषु धात्वादेःषःसः आङ्पूर्वाद-
 स्मात्संपदादिःभावेकिप् प्रादिसमासः ऋदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

तासुजिह्वाउपह्वयेहोतारादैव्याकवी । यज्ञंनोयक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सु॒ऽजिह्वा । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्रसर्वनामत्वात्पसिद्धार्थवाची ता तौ याज्ञिकानांपसिद्धौद्वावग्नीउपह्वये आह्वयामि नोऽस्मदीयमिमंयज्ञं यक्षतां तावुभौयजतामनुतिष्ठताम् कीदृशौ सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ मियवचनौशोभनज्वालौवेत्यर्थः होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ अतएवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ ॥ ता तौ द्वितीयाद्विचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः । सुजिह्वौ शोभनाजिह्वाययोस्तौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् पूर्ववदेकादेशस्वरः संहितायामावदेशः तस्य लोपःशाकल्यस्येतिलोपः । होतारा जुहोतेस्तृन् द्विचनेऋतोऽङीतिगुणः अमृन्नित्युपधादीर्घः पूर्ववदाकारः निच्वादाद्युदात्तः । दैव्या देवानामिमौ देवाद्यञजावितियञ् यस्येतिचेत्यकारलोपः न्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः पूर्ववदाकारः । यक्षतां यजतां लोटिशपिपरतःसिब्रहुलंटेटीतिवहुलग्रहणात्सिप् कुत्वचत्वं षत्वानि ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

इळासरस्वतीमहीतिस्रोदेवीर्मयोभुवः । बर्हिःसीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः ।

सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अत्रमहीशब्दोमहत्वगुणयुक्तांभारतीमाचष्टे अन्येष्वामीसूक्तेषुसदृशेष्विलासरस्वतीभारतीत्यान्नातत्वादिदादिशब्दाभिधेयावह्निभूर्तयस्त्रिस्रोदेवीर्दीप्यमानावर्हिर्वेधामास्तीर्णं सीदन्तुमामुवन्तु कीदृश्यः मयोभुवः सुस्वोत्पादिकाः अस्त्रिधः शोषेणक्षयेणवारहिताः ॥ इळ ईडस्तुतौ छान्दसंहस्वत्वम् किप् धातुस्वरः टापंचैवहलन्तानांयथावाचानिशादिशेतित्वात् सरस्वती सरः असुन्नन्तानिच्वादाद्युदात्तः तदस्यास्तीतिमतुष् अदुपधत्वाद्ब्रुवं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वस्यबाधितत्वाव रुत्वाद्यभावः उगितश्चेतिङीष् मनुमङीषौपिच्वादानुदात्तौ । महं महतीशब्देतकारलोपश्छान्दसः यस्येतिचेत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीपउदात्तत्व

तिस्रः त्रिशब्दाजसि त्रिचतुरोःस्त्रियांतिस्त्रचतसृइतितिस्रादेशः अचिरकृतइतिरेफादेशः । तिसृभ्योजसइतिजसउदात्तत्वम् । देवीः देवानांपद्वयोदेव्यः पुंयोगादाख्यायामितिडीष्यस्येति-
चेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरेणडीषउदात्तत्वम् जसि दीर्घाजसिचेतिनिषिद्धंदीर्घत्वं वाछ-
न्दसीतिपक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः मीर्द्धिसायां हिनस्तिदुःखमितिसुखंमयस्तद्भावयन्ती-
तिमयोभुवः अन्तर्भावितण्यर्थाद्भुवःकिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हिः बृहेर्नलोपश्चेतिइसि-
प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । सीदन्तुं षट्शिवशरणादां पाप्मेत्यादिनासीदादेशः । अस्त्रिधः स्त्रिर्धेहि-
सार्थस्यशोषणार्थस्यवासंपदादिभ्योभाविक्रिपिनत्राबहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरंवाधित्वानत्रसु-
न्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

पत्नीसंयुजेत्वष्टुःपुरोनुवाक्या इहत्वष्टारमग्रियमिति शंयुवाकायसंप्रेषितइतिखण्डेसूत्रित-
म्—सन्तेपर्यासिसमुयन्तुवाजाइहत्वष्टारमग्रियमिति ।

तामेतांपुरोनुवाक्यांसूक्तेदशमीष्टचमाह—

इहत्वष्टारमग्रियंविश्वरूपमुपह्वये । अस्माकंमस्तुकेवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वरूपम् । उप । ह्वये ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारंत्वष्ट्रनामकमग्निंइहकर्मण्युपह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं
सोऽस्माकंकेवलसोसाधारणोऽस्तु इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहंकरोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं तक्षु-
त्वक्षूतनूकरणे त्वन् स्वरतिस्रतिस्रयतिधूत्रूदितोवेतीडभावपक्षे स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककार-
लोपः ष्टुत्वं द्वितीयैकवचने ऋतोडिसर्वनामस्थानयोरितिगुणे अमृच्चित्यादिनाउपधायादीर्घः
एनोन्तित्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्रियं अग्नादित्यनुवृत्तौ घच्छौचेतिघच् आयनेयीत्यादिनाषका-
रस्यइयादेशः यस्येतिचेत्यलोपः आयन्नादिषूपदेशिवचनंस्वरसिन्धुर्थमितिउपदेशिवद्भावत्वात् प्र-
त्ययाद्युदात्तत्वात् घचश्चित्वादान्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाणि त्वष्ट्रत्वेनयस्य त्व-
ष्ट्रवैपशूनामिथुनानारूपकृदितिश्रुतेः^१ ॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते
बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकं असुक्षेपणे युष्यसिभ्यामदिक् प्र-
त्ययस्वरेणान्तोद्वात्तः षष्ठीबहुवचनमाम अत्रपरमपियोऽचीतियत्वंवाधित्वानित्यत्वात्पतिपदवि-
धित्वाच्च सामआकमादेशेऽरुते अनादेशइति निषेधेनयत्वाभावाच्छेषेलोपइतिकारलोपेअकरा-

न्तत्वेनपथात्प्राप्तस्यापिसुदः सामइतिनिर्देशोस्थानिन्यन्तर्भावेननिवृत्तिः एकमर्थएवसामइतिसु-
दकनिर्देशः । केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

अवसृजावनस्पतेदेवदेवेभ्योहविः । प्रदानुरस्तुचेतनम् ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दानुः ।

अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

हेवनस्पते एतन्नामकाग्नेदेव हविर्भुग्भ्योदेवेभ्योस्मदीयंहविरवसृज समर्पयेत्यर्थः प्र-
दानुर्यजमानस्यचेतनंप्रलोकविषयंविज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते आमश्चितनिघातः ॥ देव
पादादित्वान्ननिघातः षाष्टिकमामश्चिताद्युदात्तत्वम् । हविः इत्तःप्रत्ययस्वरः । दानुः ददाते
स्तृच् चितइत्यन्तोदात्तः इत्ति ऋतउदित्युत्वम् रपरत्वंच रात्सस्येतिसलोपः एकादेशस्वरेणो-
कारउदात्तः । चेतनं चितिसंज्ञाने करणेल्युट् योरनादेशः लघूपधगुणः लितोतिप्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

स्वाहायज्ञंरुणोतनेन्द्राययज्वनोगृहे । तत्रदेवाँउपह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । रुणोतन् । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।

तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहाशब्दोहविःप्रदानवाचीसन् एतन्नामकमग्निविशेषंलक्षयति तदग्निंसादितंयज्ञं इन्द्र-
यइन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनोयजमानस्यगृहे ऋत्विजः रुणोतन् कुरुत तत्रयज्ञे देवानुपह्वये ॥ रुणोतन्
रुविर्हिंसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् लोणमध्यमबहुवचनस्य तस्थस्थमिपामित्तितादेशः तप्तनम-
नथनाश्वेतितनवादेशः शपिप्राप्तेधिविन्विरुणव्योरचेतिउपसर्गयः तत्तन्नियोगेनवकारस्यचभका-
रस्तस्यातोलोपइतिलोपस्तस्यअचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्वावाटकारस्यलघूपधगुणोभभवति त-
नपःपित्वेनडित्त्वादुकारस्यगुणः । इन्द्राय ऋज्जेन्द्रेत्यादिनारन् नित्त्वादाद्युदात्तः । यज्वनः
यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु सुयजोर्ङ्निष् इत्ति भसंज्ञायामलोपेप्राप्ते नसंयोगाद्दमन्तादिति
निषेधः वनिपःपित्वेनधातुस्वरएवशिष्यते गृहे ग्रहउपादाने गेहेकइतिकप्रत्ययः ग्रहियेत्या-
दिनासंप्रसारणं परपूर्वत्वं प्रत्ययस्वरः । तत्रत्रल लितोतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवाँ

उपेत्यत्रसंहितायां दीर्घादटीतिनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः भो-
भगोइतियत्वम् तस्य लोपःशाकल्यस्येतिलोपः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

ऐभिरग्नेइत्यादिकस्यद्वादशार्चस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् तच्चसूक्तंबहुदेवताकं अत-
एवानुक्रम्यते ऐभिर्वैश्वदेवमिति विनियोगः व्यूढद्वादशाहस्यप्रथमेछन्दोमेतृतीयसवनवैश्वदेव-
शास्त्रे—ऐभिरग्नेदुवोगिरइतिसूक्तं तथाचसूत्रितम्—अथछन्दोमाःसमुद्रादूर्मित्युपक्रम्यैभिरग्ने-
दुवोगिरइतिवैश्वदेवम् ।

प्रथमामृचमाह—

ऐभिरग्नेदुवोगिरोविश्वेभिःसोमंपीतये । देवेभिर्याहियक्षिच ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमंऽपीतये ।

देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हेअग्नेएभिरस्मिन्यज्ञसंभावितैः विश्वेभिर्देवैःसहसोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थंदुवोऽ
स्मदीयांपरिचर्यां गिरोऽस्मदीयाःस्तुतीश्रमति आयाहिआगच्छ यक्षिआगत्ययजच ॥ एभिःपूर्व-
निर्दिष्टानादेवानामिदमापरामर्शादिदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावित्यशनुदात्तः शित्वात्सर्वा-
देशः नेदमदसोरकोरितिभिसऐसादेशाभावः विभक्तिरनुदात्तैव नचऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् तत्रान्तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः नक्षिषयस्यानिसन्तस्थेत्याद्युदात्तत्वम् । वि-
श्वेभिः विश्वशब्दोविशेःकन्नन्तोनिच्वादाद्युदात्तः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसूनभवति बहुवचनेऽ-
त्येदित्येत्वम् । सोमपीतये सोमशब्दः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन्नन्तोनिच्वादाद्युदात्तः सोमस्य
पीतिर्धस्मिन्यागेससोमपीतिः । तस्मै तादर्थ्येचतुर्थी । देवेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसऐसादेशाभावः
बहुवचनेऽत्येदित्येत्वम् । यक्षि यजेर्लोटःसिप् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ऋश्वादिनाषत्वम्
षट्ठोःकःसीतिकत्वं सेर्हिंरादेशश्छान्दसत्त्वान्नभवति सिपःपित्वेनानुदात्तत्वाच्चातुस्वरएव ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आत्वाकण्वाअहूषतगृणन्तिविप्रतेधियः । देवेभिरमआर्गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत् । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः ।

देवेभिः । अग्ने । अ । गृहि ॥ २ ॥

हेविम मेधाविन्मग्ने कण्वामेधाविनः ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकंत्वामहूषत आह्वयन्ति
 तथा तेधियस्त्वदीयानिकर्माणि गुणन्ति कथयन्ति ततोहेअग्नेदेवेभिर्देवैः सहआगहिआगच्छ
 विप्रइत्यादिषुचतुर्विंशतिसंख्यकेषुमेधाविनामसुकण्वऋभुरितिपठितम् ॥ त्वा त्वामौद्वितीयाया-
 इतित्वादेशःसर्वानुदात्तः । कण्वाः कणशब्दार्थः अशिष्टलटिकणीषीत्यादिनाकन् निच्वादा-
 द्युदात्तः । अहूषत ह्येत्सुप्रधायांशब्देच छन्दसिलुङ्लृङ्लिटइतिवर्तमानेलुङ् छिन्वादात्मनेपदं
 तस्यआत्मनेपदेष्वनतइत्यदादेशः च्चैःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं
 परपूर्वत्वं हलइतिदीर्घत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं छान्दसत्वाद्कारस्यनगुणः अडागमः । गु-
 णन्ति गृशब्दे लृट् झि झान्तः ऋयादिभ्यःश्वा प्वादीनांह्रस्वइतिधातोर्ह्रस्वत्वं श्वाभ्यस्तयोरा-
 तइत्याकारलोपः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं तिङ्स्वरएवशिष्यते । विप्र आमञ्चितनिवा-
 तः । ते अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्येतिषष्ठ्याः तेइत्यादेशः । देवेभिः छान्दसपेसो-
 भावः । गहि गमृसृपृगतौ लोटःसिप् सेर्हपिच्च कर्तरिशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् अनुदा-
 त्तोपदेशेत्यादिनामकारलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिहेलुङ्भवति ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

इन्द्रवायूबृहस्पतिमित्राग्निपूषणंभगम् । आदित्यान्मारुतंगुणम् ॥३॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मारुतम् । गुणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान्मारुतंमरुतांवायूनांसंबन्धिनंगणं च हेअग्ने यक्षीतिपदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्र-
 श्वायुश्चइन्द्रवायू देवताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्यानङ्उभयत्रवायोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रतिषेधः दे-
 वताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनिषेधः समासान्तोदात्तत्वमे-
 व । बृहस्पतिं तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोःसुदृत्तलोपोवक्तव्यइतितलोपः सुडाग-
 मश्च बृहच्छब्दमाद्युदात्तंकेचिद्वर्णयन्तीतिवामनः पारक्षणे पातीतिपतिः पातेर्इतिः प्रत्ययस्वरेणा-
 द्युदात्तः समासे उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिउभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा द्वितीयायाःसुर्पां-
 सुलुगित्यादिनाविभक्तेराजादेशः । आदित्यान् अदितेरपत्यानिआदित्याः दित्यदित्यादित्यप-
 त्युत्तरपदाण्यः प्रत्ययस्वरः । मारुतं मरुतांविकारः अनुदात्तादेरञ् छिन्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह—

प्रवोश्रियन्तइन्द्रवोमत्सुरामादयिष्णवः । इत्सामध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्द्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः ।
मध्वः । चमूषदः ॥ ४ ॥

हेइन्द्रादिदेवाः वीयुष्मदर्थमिन्द्रवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेणसंपाद्यन्ते कीदृशाः मत्स-
स्तृमिकराः (मत्सरःसोमोमन्दतेस्तृमिकर्मणइतियास्कः) । मादयिष्णवः हर्षहेतवः द्रप्साः विन्दु-
त्पाः मध्वः मधुराः चमूषदः चमू चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र व्यवहिताश्वेतिव्यवहितप्रसो-
ः । भ्रियन्ते भ्रिजोयकि रिङ्शयग्लिङ्भुइतिरिडादेशः हओवा हग्रहोर्भश्छन्दसीतिहकारस्यभ-
गरः । इन्द्रवः उन्दीक्लेदने उन्दन्तिपात्राणीति निदित्यनुवृत्तौ उन्देरीच्चादेरितिउप्रत्ययः आदेरि-
गरश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मत्सराः मदतृप्तियोगे चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमादिभ्यःकिदितिसर-
त्ययः तितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतीट्प्रतिषेधः चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः मदीहर्षग्लेपन-
तोः मदेर्यन्तात् षेश्छन्दसीतिइष्णुच् णेरनिटीतिणिलोपेपाप्से अयामन्तात्वाप्येच्चिष्णुष्विति
प्रयादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः मधुशब्दआद्युदात्तउक्तः मधुशब्दस्यव्यत्ययेनर्पुंल्लिगत्व-
संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति जसिञ्जेतिगुणोन्भवति । चमूषदः चमूष्मजमुष्ममुअदने चम्यते
मक्ष्यतेयेषुचमसेषु ते चम्वः कृषिचमीत्यादिनाउः तत्रसीदन्तीतिचमूषदः सत्सद्विषेत्यादिनाकि-
र सुषामादेराकृतिगणत्वात्त्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

ईळतेत्वामवस्यवः कर्णासोवृक्तवर्हिषः । हविष्मन्तोअरुक्तः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कर्णासः । वृक्तवर्हिषः ।

हविष्मन्तः । अरुक्तः ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वां ईळते ऋत्विजःस्तुवन्ति कीदृशाः अवस्यवः अवनंरक्षणं तद्धेतून् देवानि-
छन्तः कर्णासोमेधाविनः वृक्तवर्हिषः आस्तरणार्थंछिन्नदर्भाः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः अ-
रुक्तः अलंकारः ॥ ईळते ईडस्तुतौ अंनुदात्तेत्त्वाल्लटोश्च अदिमभ्रतिभ्यःशपइतिशपोलुक्
स्यान्तादेशः टेरत्वं तास्यनुदानेत्यादिनालसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरःशिष्यते ।
मवस्यवः अवनतीत्यवादेवाः तानतिशयेनेच्छन्ति सुषआत्मनःक्यच् क्यचिचेतिईत्वंनभवति
छन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात्सर्वमातिपदिकेभ्योलालसायांसुग्वकव्यइतिसुक् क्याच्छन्दसीत्युप-

त्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः कणशब्दार्थः कणन्तिध्वनन्तिस्तोः
दिपोठनेतिकण्वाऋत्विजः असिपृषीत्यादिनाक्त्वं निच्वादाद्युदात्तः आजसेरसुगित्यसुक् ।
ऋवर्हिषः वृक्तमुक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदमृत्तिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः हविरेषामस्तीतिहविष्मन्-
तसौमत्वर्थेइतिभत्वेन अपदत्वान्नरुत्वम् । अरंरुतः अलंकुर्वन्तीति अरंरुतः क्विप्चेतिक्वि-
हस्यस्यतुक् कपिलादीनांसंज्ञाछन्दसोर्वालोरत्वमापद्यतेइतिलकारस्यरेफादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

घृतपृष्ठामनोयुजोयेत्वावहन्तिवह्नयः । आदेवान्तसोमपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

घृतपृष्ठाः । मनःइयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ ।

देवान् । सोमइपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

हेअग्नेत्वां ये अश्वाः रथेनवहन्ति कीदृशाः घृतपृष्ठाः पृष्ठाङ्गत्वेनदीप्तपृष्ठाः मनोयुजःम-
नःसंकल्पमात्रेणरथेयुज्यमानाः वह्नयोवोढारः तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थेदेवानावहेतिशे-
षः ॥ घृतपृष्ठाः घृक्षरणदीप्त्योः घृतंदीप्तं पृष्ठं येषांतेघृतपृष्ठाः घृतशब्दःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
बहुव्रीहौपूर्वपदमृत्तिस्वरत्वम् । मनसायुंजतइतिमनोयुजः ऋत्विग्दधृगित्यादिनाक्त्वं रु-
दुत्तरपदमृत्तिस्वरत्वम् । त्वा त्वामौद्वितीयायाइत्यनुदात्तस्वादेशः । वहन्ति शप्तिपोरनुदात्त-
त्वाद्घातुस्वरः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः वह्नयः निरित्यनुवृत्तौ वहिभ्रिश्रुयुद्गुहात्वरिष्मो-
निदिति निप्रत्ययः तस्यनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये उक्तम् सकारेपरतोकारस्य संहि-
यां नश्चेतिधुडागमः स्वरिचेतिचर्त्वं चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिद्वितीयस्थकारः ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेषाद्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

सूक्तेसप्तमीश्रुचमाह—

तान्यजत्राँऋतावृधोप्रेपत्नीवतस्कृधि । मध्वःसुजिह्वपायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतवृधः । अग्ने । पत्नीवतः । कृधि ।

मध्वः । सुजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हेअग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधुः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकारुप-
त्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधिकुरु हेसुजिह्वशोभनजिह्वोपेत मध्वोमधुरस्यसोमस्यभागंदेवान्पाय-

॥ यजत्रान् अग्निनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नितियजेरन्नन्त्ययः । क्रतावृधः वृधुवृद्धौ अन्त-
 वितण्यथाक्किप्चेतिक्किप् अन्येषामपिटश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वृधेर्धातुस्वरः समासेक-
 त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने पादादित्वात्त्रामञ्चितनिघातः षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पत्नीवतः प-
 न्नोयज्ञसंयोगेइतिडीष् इकारस्यचनकारः ताएषांसन्तीतिमत्तुष् छन्दसीरइतिवत्त्वं पतिश-
 षोडतिप्रत्ययान्त्वादाद्युदात्तः डीबूमत्तुपोरनुदात्तत्वात्सएवशिष्यते । रुधि रुत्रोलोटःसिपःसे-
 पिच्चेतिहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणलुक् श्रुशृणुपृकृवृश्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः त्रिच्चाद्ग-
 भावः । मध्वउक्तः । सुजिह्व आमञ्चितनिघातः । पायय पापाने पिबन्त्प्रयुंकेइति हेतुम-
 चेतिणिच् शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुगितियुक् पूर्वस्यामञ्चितस्याविद्यमानवत्त्वे अतएवाव्यव-
 यकत्वान्मध्वइत्यपेक्ष्य तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

येयजत्रायईड्यास्तेतेपिबन्तुजिह्वया । मधोरग्नेवषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया ।
 मधोः । अग्ने । वषट्कृति ॥ ८ ॥

येदेवायजत्राः यष्टव्याः तथायेदेवाईड्याः स्तुत्याः तेसर्वेपि वषट्कृतिवषट्कारकालेवषट्कार-
 युक्ते यागेवा हेअग्ने तेत्वदीययाजिह्वयामधोःमधुरस्यसोमस्यभागंपिबन्तु ॥ ये यजत्राः गतम् ।
 ईड्याः ईडस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितेमासे ईडवंदवृशंसदुहाण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् द्वितीयस्य
 तेशब्दस्ययुष्मदादेशस्यसर्वानुदात्तत्वम् । मधोः प्रत्ययस्यनिच्चादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने आम-
 षितनिघातः । वषट्कृति करोतेःसंपदादिभ्योभावेक्किप् वषडित्यस्यकरणंयस्मिन्यागेइतिबहुव्री-
 हिः वषडित्यस्यनिपातनादाद्युदात्तत्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

आर्कीसूर्यस्यरोचनाद्दिश्वान्देवाँउषर्बुधः । विप्रोहोतेहवक्षति ॥ ९ ॥

आर्कीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः ।
 विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रोमेधावीहोता होमनिष्पादकोऽग्निः उषर्बुधःउषःकालेयागगमनायप्रबुध्यमानान्वि-
 श्वान्देवान्सूर्यस्यसंबन्धिनोरोचनात्सर्वलोकादिहकर्मणि आर्की वक्षति भावहतु ॥ आर्की

निपातआद्युदात्तः । सूर्यस्य सूर्यशब्दोराजसूर्यसूर्येत्यादिनाक्यप्प्रत्ययान्तोनिपातितः क्यपः
 पित्त्वाद्धानुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितिकर्तरियुच्
 चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वान् विशेः क्वन्न्तोनिच्त्वादाद्युदात्तः । उषर्बुधः उषर्बुध्यन्तइत्युषर्बुधः
 क्विप्चेतिक्विप् धानुस्वरेणउकारउदात्तः समासेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विपः ऋज्जन्द्रेत्यादिना
 रन् निच्त्वादाद्युदात्तः । होता ह्ययतेस्ताच्छील्येतृन् बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः
 निच्त्वादाद्युदात्तः । इह इदमोहइतिहप्रत्ययः इदमइशितिइश् शिच्त्वात्सर्वादेशः प्रत्ययस्वरः
 वक्षति वहेःप्रार्थनायांलिङ्थेलेट् तस्यतिप् कर्तरिशप् शपिपरतः सिद्धहुलंलेटीतिसि
 षत्वकत्वषत्वानि तिङ्कृतिङ्इतिनिघातः ॥ ९ ॥

अग्निष्टोमेपउगशस्त्रस्ययाज्याविश्वेभिःसोम्यंमध्विति स्तोत्रमग्नेशस्त्रादितिखण्डेसूत्रितम्
 विश्वेभिःसोम्यंमध्वितियाज्येति ।

तामेतांयाज्यांसूक्तेदशमीष्टचमाह—

विश्वेभिःसोम्यंमध्वग्रन्द्रेणवायुना । पिबामित्रस्यधामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधुं । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब ।

मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

हेअग्नेत्वंविश्वेभिःसर्वैःपूषभगादिभिःदैवैरिन्द्रेणवायुनामित्रस्यसंबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभि
 र्भूर्तिविशेषरूपैश्चसहसोम्यंसोमसंबन्धिमधुमधुरंभागंपिब ॥ विश्वेभिःबहुलंछन्दसीतिभिसप्तेसादे
 शाभावः । सोम्यं सोममर्हति यइत्यनुवृत्तौमयेचेतियप्रत्ययः सोमस्यविकारइत्यर्थे यस्येतिचेतिलो
 प्रत्ययस्वरः । मधु फलिपाटिनमिमनीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तौनिच्त्वादाद्युदात्तः । वायु
 क्त्वापाजीत्यादिनाउण् आतोयुक्चिण्कृतोरितियुक् प्रत्ययस्वरः । पिब पापाने लोटः
 हिरादेशः शपिपाघ्रेत्यादिनापिबादेशः अतोहेरितिहेर्लुक् शपःपित्त्वाद्धानुस्वरः पादादित्वाच्चनिघ
 तः द्यचोतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घः । धामभिः धाञ्भ्रातोमनिन्नितिमनिन् नित्स्वरः ॥ १०

एकादशीष्टचमाह—

त्वंहोतामनुर्हितोऽग्नेयज्ञेषुसीदसि । सेमनोअध्वर्यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम
 नः । अध्वरम् । यज् ॥ ११ ॥

हेअग्ने मनुर्हितः मनुषाहोत्रादिरूपेणमनुष्येणहितः संपादितोहोता होमनिष्पादकोय-
स्त्वयज्ञेषुसीदसि तिष्ठसि सत्त्वंनोऽस्मदीयमिममध्वरंयज्ञंयजनिष्पादय ॥ मनुर्हितः मन्यतेइति
मनुः जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापित्युस् अर्तिपूवपीत्यादिनानिदित्यनुवृत्तौ निच्वा-
दाद्युदात्तः । हितः धात्रोनिष्ठेतिक्प्रत्ययः दधातोर्हिरितिहिरादेशः मनुषाहितोमनुर्हितः कर्तृ-
करणोक्तत्वाद्बहुलमितिसमासः, कृत्स्वरापवादेनतृतीयाकर्मणोतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि
षट्शरणागत्यवसादनेषु लटःशप् शपिपाघ्राध्येत्यादिनासीदादेशः निवातः । सेममित्यत्र
संहितायां सोचिलोपेचेत्यादपूरणमितिसोर्लोपेगुणः । अध्वरं नविद्यतेध्वरोयस्मिन्सोध्वरः
नञ्मुष्पामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं नोअध्वरमित्यत्रसंहितायामेङःपदान्तादतीतिपूर्वरूपंप्राप्तं प्र-
कृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावान्निवर्तते ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

युक्ष्वाह्यरुषीरथेहरितोदेवरोहितः । ताभिर्देवाँइहावह ॥ १२ ॥ २७ ॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः ।

देवान् । इह । आ । वह ॥ १२ ॥ २७ ॥

हेदेवाग्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीयावडवाः रथेयुक्ष्व यज योजय हिशब्दः पाद-
पूरणार्थः कीदृशीः अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुरथारूढान्पुरुषान्नेतुंसमर्थाः ताभिर्वडवाभिरि-
हास्मिन्कर्मणिदेवानावह ॥ युक्ष्व युजिर्योगे लोट् स्वरितेच्वादात्मनेपदं थासःसे सवाभ्यांवाभौ
रुधादिभ्यःश्रम् तस्यबाहुलकालुक् कुत्वषत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तउदात्तः संहितायांश्चोतस्तिङ्-
इतिदीर्घः । अरुषीः ऋगतौ रन्तिगच्छन्तीत्यरुष्योवडवाः ऋहनिभ्यामुषन् धातोर्गुणोरपरत्वम्
निच्वादाद्युदात्तोरुषशब्दः तस्मात्त्रियांछान्दसोडोष् शसि प्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिदीर्घः ।
रथे रमेरौणादिकःक्थन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । हरितः हस्तरुहियुषिभ्यइतिरितिहरतेरिति-
प्रत्ययः इकारःप्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः रुहेरपितेनैवसूत्रेणइतिः इकारःप्रत्ययस्व-
रेणोदात्तः । ताभिः सावेकाचइतिविभक्तैःप्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेतिनिषिध्यते । देवानित्यत्रपू-
र्ववद्भूत्वानुनासिकौ ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इन्द्रसोममित्यादिकस्यद्वादशर्षस्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्न-
श्रुदेवताकंतथापि प्रत्युचमिन्द्रादिदेवतान्तराणिमिलितानि तथाचानुक्रम्यते—इन्द्रसोममृतव्यं

तत्रैन्द्रीमारुतीत्वाष्ट्राग्नेय्यैन्द्रिमैत्रावरुणीचतस्रोद्विणोदसआश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताःसर्वत्रेति ।
विनियोगस्तुस्मार्तोद्द्रष्टव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इन्द्रसोमंपिबंऋतुनात्वाविशन्त्विन्दवः । मत्सरासस्तदोकसः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिबं । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः ।

मत्सरासः । तत्तदोकसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र ऋतुनासह सोमंपिब इन्द्रवःपीयमानाःसोमाः त्वात्वांआविशन्तुकीदृशाः मत्सरासः
वृत्तिकराः तदोकसस्तन्निवासाः सर्वदात्वदुदरस्थायिनइत्यर्थः ॥ इन्द्र षाष्ठिकमामध्विताद्यु-
दात्तत्वम् । सोमं अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्वादाद्युदात्तः । पिब पिबामित्रस्येत्यत्रोक्तम्
आत्वाविशन्त्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेनसहसमुच्चयार्थश्चशब्दोलुप्तः अतश्चादिलोपेविभाषेती-
यंप्रथमातिङ्ग्विभक्तिर्ननिहन्यते । विशन्वितिचलोपसाम्येऽपिद्वितीयत्वान्निहन्यतएव संहिताया-
माद्गुणइतिप्राप्तस्यगुणस्यऋत्यकइतिशाकल्यमतेपृच्छतिभावादभावः । इन्द्रवः प्रवोभ्रियन्तइत्यत्रो-
क्तम् । मत्सरासः तत्रैवोक्तं आजसेरसुगित्यसुक् । तदेवओकःस्थानंयेषातितथोक्ताः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

मरुतःपिबंतऋतुनापोत्राद्यज्ञंपुनीतन । यूयंहिष्ठासुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबंत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् ।

हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हेमरुतः ऋतुनासह पोत्रात्पोतृनामकस्यऋत्विजः पात्रात्सोमंपिबत नोऽस्मदीयंयुज्ञं पुनी-
तृशोधयत हेसुदानवः शोभनदातारोमरुतः हियंस्माद्युयंस्थ युष्माकंशोधयितृत्वंप्रसिद्धम्
तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत अत्रतिङोदुपदेशाच्छपःपरत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः पू-
र्वाभ्रितस्याविद्यमानवच्चेनपदादपरत्वान्निघाताभावः पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् पोतुःसंबन्धिपानं
पोत्रं तस्येदमित्यण् तद्धितेष्वचामादेरितिप्राप्तवृद्धिः सर्वेविधयश्छन्दसिक्कल्प्यन्तइतिनभवति
नन्वेवमन्यस्यऋकारस्याचोऽग्नितीतिवृद्धिःप्राप्नोति त्वाष्ट्रोजागतइत्यत्रहि विप्रतिषेधेपरंकार्य-
मितिपरयाआदिवृद्ध्याअन्योपधलक्षणवृद्धिर्बाध्यतेइत्युक्तं इहतुपरस्याआदिवृद्धेऽछान्द-

स्त्वेननिवर्त्यत्वादन्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति एवंतर्ह्यत्राप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां तस्यतु छान्दस-
 ओकारोभविष्यति । पुनीतन पूञ्पवने लोट् लोटोलङ्ङुदितिलङ्ङुद्गावात्तस्य तस्थस्थमिपामितिता-
 देशः ऋयादिभ्यःश्वा ईहल्यघोरितीकारः तमनमनथनाश्रेतितनादेशः प्वादीनांह्रस्वइतिह्र-
 स्वः प्रत्ययद्वयस्यापिसार्वधानुकमपिदितिङिच्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं युष्मदः
 पस्यजसोडेप्रथमयोरमित्यमादेशः नविभक्तौतुस्माइतिमकारस्येतत्संज्ञाप्रतिषेधः यूयवयौजसी-
 तिमपर्यन्तस्ययूयादेशः शेषेलोपः अत्रयूयादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम्
 शेषनिघातः ततोयूयादेशः स्थानेन्तरतमइतिसर्वानुदात्तः तत्रशेषेलोपोऽन्त्यलोपइतिपक्षेपूर्वस-
 वणदीर्घत्वंबाधित्वायोयममिपूर्वइतिप्रातिपदिकान्तेन उदात्तेन सह अनुदात्तस्य सुपएकादेशः सए-
 कादेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः टिलोपपक्षे तु उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्थ असूभुवि
 लोमध्यमवहुवचनं थ अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलुक् श्रसोरलोपइत्यकारलोपः व्यत्ययेन
 पत्वं हिचेतिनिषेधात्तिलङ्ङुदितिनिघातो न भवति संहितायामन्येषामपिट्भ्यतइतिदीर्घत्वम्
 अत्रहेसुदानवोयूयंहिस्थेतिविवक्षितम् । सुदानवःदाभाभ्यांनुः सोःप्रादिसमासः आमञ्चित-
 निघातः अत्रयूयमित्युद्दिश्य सुदानवःस्थेतिनविधीयते येन अनामञ्चितत्वान्निघातो न स्यात्
 किन्तुसुदानवइति सिद्धवद्वातृत्वेनसंबोभ्यान्येषुतेषुमारुतसूक्तेषुमरुतांप्रसिद्धात्प्रावातिशयात्
 यूयंस्थेतिपुष्पच्छन्देनप्रतिनिर्दिश्यपुनीतनेतिप्राथमेनेपवनेतेषांहेतुर्वंहिशब्देनोच्यते ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायमाह—

अभि॒यज्ञं॑गृ॒णीहि॒ना॒ग्ना॒वो॒नेष्टः॑ पिब॒ऋ॒तुना॑ । त्वं॒हिर॑त्न॒धाअ॒सि ॥ ३ ॥

अ॒भि । य॒ज्ञम् । गृ॒णी॒हि । नः॑ । ग्रा॒वः । नेष्ट॑रिति । पिब॑ ।

ऋ॒तुना॑ । त्वम् । हि । र॒त्न॒धाः । अ॒सि ॥ ३ ॥

शाशब्दःस्त्रीवाची तथाचयास्कआह—मेनाग्नाइतिस्त्रीणांमेनामानयंत्येनाग्नाच्छन्द्ये-
 नासति । प्राः अस्यसन्तीतिग्नाव् । नैष्टशब्दोत्रस्तष्टारुदेवमाह कस्मिंश्चिद्देवसत्रेनेष्टत्वेन
 तद्गृह्यत्वात् हेमावः पत्नीयुक्तेनेष्टस्वष्टः नोऽस्मदीयंयुक्तमभिगृणीहि अभितोदेवानांसमीपे
 स्तुहि ऋतुनासहत्वंसोमंपिब ह्रियस्मात्त्वं रत्नधाअसि रत्नानांदाताभवसि तस्मात्सोमंपातुमर्ह-
 सीत्यर्थः ॥ अभि उपसर्गात्प्राभिवर्जमितिपर्युदासाद्भेरेन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि गृशब्दे लोटि
 तिगोहिः ऋयादिभ्यःश्वा हेङिच्वादीहल्यघोरितीत्वम् भाप्रत्ययस्यङिच्वात्गुणाभावः प्वादीनां

ह्रस्वः तिङ्ङित्तिङ्ङितिनिघातः । आअस्यसन्तीतिमनुप् व्यत्ययेनवत्वम् संबुद्धौमत्तुवसोरुतिरु-
त्वं विसर्गः पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात्षाष्टिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् आवइत्यस्यविशेषण-
तयाविशेषवचनत्वान्नामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्यनेष्टशब्द-
स्यषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब शपःपित्वाद्घातुस्वरः पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वे-
ननिघाताभावः । रत्नानिदधातीतिरत्नधाः क्तिप्चेतिक्तिप् धातुस्वरः समासेऋदुत्तरपदमृ-
तिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असि सिपः पित्वाद्घातुस्वरः तिङ्ङित्तिङ्ङितिनिघातोत्तरात्तौनभवति हि-
चेतिप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

अग्नेदेवाँइहावहसादययोनिषुत्रिषु । परिभूषपिबंऋतुनां ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु ।

परि । भूष । पिबं । ऋतुनां ॥ ४ ॥

हेअग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह ततोयोनिषुस्थानेषुत्रिषुसर्वेनेषुसादयदेवानुपवेशय त-
तस्तान्परिभूष अलंकुरु ऋतुनासह त्वंसोमंपिब ॥ अग्नेदेवानित्ययंपादोगतः । योनिषु युमिश्रणे
वहिश्रीत्यादिनामिप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । भूष भूषअलङ्कारे तिङ्ङित्तिङ्ङितिनिघातः । पिब ऋतुना गतौ ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ब्राह्मणादिन्द्राराधसःपिबासोममृतूरनुं ॥ तवेद्विसृख्यमस्त्वृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिबं । सोमम् । ऋतून् । अनुं ।

तवं । इत् । हि । सृख्यम् । अस्त्वृतम् ॥ ५ ॥

हेइन्द्र ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिंबद्धात् राधसोऽधनभूतावपात्रात् सोमंपिब किंल्वान्ऋतून्
अनु ऋतुदेवाननुसृत्य ऋतवोपिपिबन्वित्यर्थः ह्रियस्मात्तवेत् तवसृख्यमस्त्वृतमृतूनामविच्छि-
न्नं तस्मादनुभिःसहपानंयुक्तम् ॥ ब्राह्मणात् ब्रह्मशब्देनात्रब्रह्मवर्गेद्वितीयोब्राह्मणाच्छंसिकथ्यते
सचपुंल्लिङ्गेशेषनिघातेनानुदात्तादिः तस्यसंबन्धीउच्छिष्टश्चमसः सच तस्यैवावयववन्जियतइत्यव-
यवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् तेनञित्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्रब्राह्मणशब्दः । राधसः सर्वधातुभ्यो-
सुन् निच्वादाद्युदात्तः । पिब पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् इत्यचोतस्तिङ्ङितिदीर्घत्वम् ऋतूरन्वित्यत्र

मं०१ अ०४ सू० १५] प्रथमोष्टकः

१५३

दीर्घादिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेत्युकारस्यानुनासिकत्वम् । तव युष्मदस्मद्भ्रांङसोश् शिच्चात्सर्वादेशः तवममौङसीतितवादेशः युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । सख्यं सख्युःकर्मसख्यं सख्युर्युः यस्येतिलोपः प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं स्तृणोतेर्हिंसार्यस्यकः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

युवदक्षं धृतव्रतमित्रावरुणदूळभम् । ऋतुनायज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥ २८ ॥

युवम् । दक्षम् । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दूःदक्षम् । ऋतुना ।
यज्ञम् । आशाथे इति ॥ ६ ॥ २८ ॥

हेधृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणाहेमित्रावरुणौ हेमित्रनामकवरुणनामकौदेवौ यु-
वंउभौयुवां ऋतुनासह अस्मदीयंयज्ञमाशाथेव्यामुथः कीदृशंयज्ञं दक्षं प्रवृद्धं दूळभंदुर्दंशत्रुभि-
र्दग्धुविनाशयितुमशक्यमित्यर्थः/मं युवं प्रथमाद्विवचनस्यडेप्रथमयोरमित्यमादेशः युवावौद्विव-
चनेइतिमपर्यन्तस्ययुवादेशः शेषेलोपइतिटिलोपोन्त्यलोपोवा अमिपूर्वत्वंभाषायामेवहात्वं टिलो-
पपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण अमउदात्तत्वम् अन्त्यलोपपक्षेएकादेशउदात्तेनोदात्तः इत्युदात्तत्वम् ।
दक्षं दक्षवृद्धौ दक्षंत्यनेनेतिकरणेघञ् एवंहिपुँल्लिङ्गत्वनियमः अन्यस्यानियमइतिनपुंसकत्वम् ।
धृतव्रता मित्रावरुणा धृतानिब्रतानियाज्यांतौधृतव्रतौ मित्रश्ववरुणश्चमित्रावरुणौ उभयत्र
सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः मित्रशब्दस्यदेवताद्वन्द्वेचेत्यानङोदेशः प्रथमस्यामच्चितनिघा-
तः द्वितीयस्यपादादित्वादाद्युदात्तत्वं संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । दूळभं दहभस्मीकरणे दुःखेन
दक्षतइतिदुर्दहं ईषट्ःसुष्वित्यादिनादुरित्युपपदेदग्धेःखल् व्यत्ययोबहुलमितिउशब्दस्यऊका-
रोरेफस्यलोपः दकारस्यडकारोहकारस्यचभकारः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं ऋदुत्तरपदत्वे-
नसएवशिष्यते । आशाथे अशूव्याप्तौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमाने लिट् मध्यमद्विवचनमा-
थां टेरेत्वं अतआदेरित्यज्यासस्यदीर्घः अश्रोतेश्चेतिप्राप्तेनुडागमः अनित्यमागमशासनमिति
निवर्तते ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

सूक्तेसप्तमीष्टकमाह—

द्रविणोदाद्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्रावहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु ।
देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेभिष्टोमेप्रकृतिस्वरूपे यज्ञेषुविकृतिरूपेषु उक्थादिषुचदेवमग्निमीळतेऋत्विजः स्तु-
वन्ति कीदृशाऋत्विजः द्रविणसोधनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः की-
दृशदेवं द्रविणोदाः धनप्रदं यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्वितिशेषः । तमेतंमंत्रंयास्करएवंनि-
र्वेक्ति—द्रविणोदाःकस्माद्धनंद्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्तिबलंवाद्रविणंयदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य
दाताद्रविणोदास्तस्यैषाभवति द्रविणोदाद्रविणसइत्यादि । सोयंयास्कोकोनिर्वचनप्रपञ्चः तस्मि-
न्नेवग्रन्थेवगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः द्रुदक्षिण्यामिनन् निच्वादाद्युदातोद्रविणशब्दः तद्दातीति
द्रविणोदाः क्तिप्चेतिकिप् पूर्वपदस्यसकारोपजनञ्छान्दसः रुत्वोत्वे लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षेद्वितीयायाःसुआदेशः अथवाद्रविणमात्मनइच्छन्तिद्रविणस्य-
न्ति सुप्रआत्मनःक्यच् सर्वंप्रातिपदिकेभ्योलालसायांसुगवक्त्व्यइतिक्यचिपरतःसुगगमः द्रवि-
णस्यतेः संपदादित्वाद्भावेक्किप् अतोलोपः कौलुमंनस्थानिवद्भवतीतितस्यस्थानिवत्वप्रति-
षेधाद्यलोपः एवंद्रविणसूशब्दोऽधनेच्छावचनः द्रविणेच्छांदस्यतियथेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्य-
र्थे दसुउपक्षयेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थोक्किप्चेतिकिप् एवंद्रविणोदाःशब्दःसकारान्तोभवति
तथाच—द्राविणोदसाःप्रवादाभवन्तीति नैरुक्तोव्यवहारउपपद्यते अतोद्रविणोदसूशब्दः भिन्न-
वाक्यत्वेस्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वेतुव्यत्ययेनद्वितीयाथोभवति द्रविणसइत्यत्रापिवाक्यभेदपक्षे
द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनञ्छान्दसः आद्युदात्तत्वंतुनियमेनस्थितम् ऋत्विग्विशेषण-
त्वेनैकवाक्यत्वपक्षेतुक्यजन्तात्किप् अतोलोपादिपूर्ववत् अत्रतुपक्षेक्यचश्चिच्चेनान्तोदात्तत्वेना-
प्तव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ग्रावयुक्ताहस्तायेषातेग्रावहस्तासः आज्ञसेरसुक् ग्रावशब्दोऽवृषा-
दित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे नविद्यतेध्वरोहिंसायस्मिन् नसु-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते अनुदात्तेच्वादात्मनेपदं अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक् इ
अदादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

द्रविणोदाददानुवसूनि यानि शृण्वरे । देवेषुतावंनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददानु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु ।

ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदादेवोनोऽस्मभ्यं वसूनिधनानि ददातु यानिधनानि शृण्वरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रु-
यन्ते ता तानिसर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहेसंभजामः धनेर्देवान्यष्टं तानिस्वीकु-
र्मदित्यर्थः ॥ द्रविणोदाः गतम् । वसूनि शूस्वृस्त्रिहीत्यादिना उपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।
शृण्वरे श्रुश्रवणे छन्दसिलुङ्लुङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् झ इरेच् छन्दस्युभयथेति सार्वधातुक-
त्वे व्यत्ययेन श्रुः तत्सन्निधेगेन श्रुभावश्च उवङिप्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः चित् इ-
त्यन्तोदात्तत्वं यद्वात्तान्तिमित्तिनिघातप्रतिषेधः शेश्छन्दसि बहुलमिति शैर्लोपः नलोपः प्रातिप-
दिकान्तस्येति नलोपः । वनामहे वनषणसंभक्तौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्रचतिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् ।

ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः देव ऋभिः सहनेष्ट्रात् नेष्ट्रसंबन्धिपात्रात् पिपीषति सोमं पातुमिच्छति त-
तोहेऋविजः इष्यत होमस्थाने गच्छत गत्वा च जुहोत होमं कुरुत हुत्वा प्रतिष्ठत च होमं स्था-
नात्स्थानान्तरं प्रतिप्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः गतः । पिपीषति पामने पातुमिच्छतीति सन्
छन्दसईकारः तिङ्ङित् इति निघातः । जुहोत लोपमध्यमबहुवचनं तस्य लङ्ङावात्तादेशः तस्य
तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः तस्य पित्त्वाद्गुणः अथ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तौ अनुदात्ते चेत्यनु-
दात्तत्वेप्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वपितीत्योकारउदात्तः । तिष्ठत षाग-
तिनिवृत्तौ लोट् मध्यमबहुवचनस्य थस्य लङ्ङावात्तादेशः शपिपाघ्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः
सपवप्रविष्यः स्थइत्यात्मनेपदं न भवति तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्याथत्वात् अत्र च श-
ब्देन व्यवधानात् तेषां घातो रित्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छ-
न्दसि व्यवहितप्रयोगः अत्र च शब्दो जुहोतेति पूर्वणसहसमुच्चयार्थः नपुनरिष्यतेत्युत्तरेण ते-
नापथ मवाच्चवायोगेपथमिति निषेधाभावात् तिङ्ङित् इति निघातः । नेष्ट्रात् पोत्राद्यज्ञंपुनीतनेत्य-
पि पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । इष्यत इष्यतौ लोपमध्यमबहुवचनम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

यत्त्वानुरीयं तृभिरुद्रविणोदो यजामहे । अधस्मानो दुर्दिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभिः । द्रविणःऽदः । यजामहे ।
अधं । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हेद्रविणोदेव यद्यस्मात्कारणाद्दतुभिःसहतुरीयंचतुर्णांपूरणं त्वा त्वांयजामहे अधेत्य
निपातस्तच्छब्दार्थः तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्यदाताभवस्म अवश्यंभव ॥ तुं
यं चतुर्णांपूरणं चतुरश्रयतावाद्यक्षरलोपश्चेतिछप्रत्ययः तस्यप्रत्ययस्वरेणोदात्तात्मागेव आपने
यीनीत्यादिनाईयादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिद्धार्थमितिवचनात् ऋतेआदेशे प्रत्य
यस्वरेणइकारउदात्तः । द्रविणोदः उक्तम् पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे अत्रशप
पित्त्वेनतिङ्श्र्लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएव पूर्वस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवच्चात् यद्दत्तयोगा
द्वाननिघातः व्यवहितयोगेऽपिहिसनिषेधइत्युक्तम् । अध छान्दसोधकारः । स्म चादिरनुदात्त
संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः । ददिः इदाञ्दाने आदृगमहनजनःकिकिनौलिट्चेतिकाप्रत्यय
लिङ्ङ्गावाद्धिर्वचनादि आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

अश्विनापिबंतंमधुदीद्यग्नीशुचिवता । ऋतुनायज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबंतम् । मधुं । दीद्यग्नी इति दीर्दिऽअग्नी ।

शुचिऽव्रता । ऋतुनां । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हेअश्विनौ मधुमाधुर्योपेतं सोमंपिबतं कीदृशौदीद्यग्नी द्योतमानाहंवनीयाद्यग्निपुक्तौ शु
चिव्रताशुद्धकर्माणौ ऋतुनाऋतुदेवतयासहयज्ञवाहसायज्ञस्यनिर्वाहकौ ॥ अश्विना संबोधनदि
वचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतं शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम्, तिङ्श्र्ल-
सार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । मधु फलिपाटीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुबृत्तेर्नित्वादा-
द्युदात्तः । दीद्यग्नी दिवुक्तीडादौ अन्येभ्योऽपिट्श्यन्तइतिविच् वेरपृक्तलोपाद्दिल्लोपोबलीयानि-
तिप्रथमवकारस्यलोपः प्रथमंप्रत्ययलोपेहिवर्णाश्रयविधौप्रत्ययलक्षणंनास्तीतिनिषेधाद्दिल्लो-
पोनस्यात् छान्दसंद्विर्वचनं तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम्, यङ्लुगन्ताद्वासंज्ञापूर्वकोविधिरनित्य-
इत्यभ्यासस्यगुणाभावः दीदिरग्निर्धयोस्तौदीद्यग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादिवान्निघातः
शुचिव्रता शुचिव्रतंययोस्तौसुपांसुलुगित्याकारः दीद्यग्निशब्दस्यसामान्यवचनत्वेननामन्त्रित-
त्यविद्यमानवचनप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वम् पूर्वस्यपराङ्गवाद्वात् ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाह-
सा बह्मपापणे यज्ञवहतइतियज्ञवाहसौ वहिहाधान्भ्यश्छन्दसीत्यसुच, तत्रहिगतिकारकयो-

रपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्सोपपदानामपिभवतीत्युक्तम् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः सुपां-
सुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः आमञ्चितनिघातः असामर्थ्यात्पूर्वस्यनपराङ्गवद्भावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

गार्हपत्येनसन्त्यऋतुनायज्ञनीरसि । देवान्देवयतेयज ॥ १२ ॥ २९ ॥

गार्हपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञनीः । असि । देवान् ।

देवयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

हेसन्त्य फलप्रदाम्निदेव गार्हपत्येनगृहपतिसंबन्धिनारूपेणयुक्तःसन् ऋतुना ऋतुदेवेनसह
यज्ञनीः यज्ञस्यनिर्वाहकोसि तस्मात्त्वंदेवयते देवविषयकामनायुक्ताययजमानायदेवान्य-
ज ॥ गार्हपत्येन गृहपतिनासंयुक्तेभ्यः यस्येतिलोपः त्रित्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वंच गृहप-
तित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यइतियकित्वन्तोदात्तत्वंस्यात् । सन्त्य सननेभव षणुदाने
क्किचकौचेतिक्किच् नक्किचिदीर्घश्चेतिदीर्घनलोपाभावः भवेच्छन्दसीतियत् तत्रसाधुरितिवा-
निघातः । यज्ञनयतीतियज्ञनीः सत्सुद्विषेत्यादिनाकिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते दे-
वानात्मनइच्छतीतिदेवयन् तस्मै क्यचिचेतीत्वंनभवति नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिनिषेधात् अश्वाघ-
स्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधेप्राप्तस्यदीर्घस्याप्येषनिषेधइत्युक्तम् शतुरनुमोनघजादीइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् अत्रक्यचश्चित्वादन्तोदात्तत्वं शपःपित्त्वादानुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेण उभ-
योःक्यचासहैकादेशेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः तस्मादन्तोदात्तत्वात्परस्याविभक्तेः शतुर-
नुमोनघजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

चतुर्थेनुवाके आत्वावहन्त्वितिनवर्चसूक्तम् ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तेते विशेषादेशा-
भावादिन्द्रोदेवता विनियोगस्तुप्रातःसवनेनैत्रावरुणस्योन्नीयमानेसूक्तम् आत्वावहन्तुहरय-
इति तथाच द्विदेवयैश्वरन्तीतिखण्डेसूत्रितम्—उन्नीयमाणेभ्योन्वाहात्वावहन्त्विति तथाषोड-
शिनिशस्त्रेआत्वावहन्तुहरयइतिसः तथाचसूत्रितम् अश्रषोडशीतिखण्डे—आत्वावहन्तुहर-
यइतिसोगायत्र्यइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह--

आत्वावहन्तुहरयोऽष्टवणंसोमपीतये । इन्द्रं वासूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वृ॒न्तु । हर॑यः । वृष॑णम् । सोम॑ऽपीतये । इन्द्र॑ ।
त्वा । सूर॑ऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे॒न्द्र वृष॑णंकामानां वर्षितारंत्वात्वांसोमपीतयेसोमपानार्थं हरयस्त्वदीयाअश्वावहन्
अस्मिन्कर्मण्यानयन्तु तथासूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ताऋत्विजस्त्वांस्रैःप्रकाशय-
न्त्वितिशेषः ॥ हरन्तीतिहरयः अचदः इन्सर्वधातुभ्यइतीन् निच्वादाद्युदात्तः । वृषणं कनि-
न्युवृषितक्षिराजीत्यादिनाकनिन् किच्वाह्वेषधगुणाभावः वाषपूर्वस्यनिगमेइतिविकल्पि-
तमुपधादीर्घत्वम् । सोमपीतये ऐभिरग्नइत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः चक्षिड्व्यकांयांवाचि सर्व-
धातुभ्योऽमुन् चक्षिडःख्याञ् इतिनभवति अनसोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिनिषेधात् भूमेरणे सु-
वतीतिसूरः सुसूधावृध्भ्यःऋत्तित्क्रन् किच्वाद्गुणाभावः निच्वादाद्युदात्तः -सूरवत् चक्षः
ख्यानं प्रकाशोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

इ॒माधा॒नाघृ॒त॒स्त्रुवो॒हरी॑इ॒होप॑वक्षतः । इन्द्रं॑सु॒खत॑मे॒रथे॑ ॥ २ ॥

इ॒माः । धा॒नाः । घृ॒त॒ऽस्त्रुवः॑ । ह॒री इति॑ । इ॒ह । उप॑ । व॒क्षतः॑ ।

इन्द्रं॑ । सु॒खत॑मे । रथे॑ ॥ २ ॥

हरिशब्दइन्द्ररथस्यवोढारावश्वावाचष्टे तथाचश्रुत्यन्तरम्—हर्योःस्थातेति^१ हरिभ्यांते-
न्द्रोदेवतांगमयत्वितिच एतदेवाभिप्रेत्यनिघण्टुकारआह हरीइन्द्रस्येति तादृशौहरीइमायागार्थं
वेद्यामासादितत्वेनपुरोवर्तिनीर्धानाः भृष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य सुखतमेरथे इन्द्रमवस्थाप्य इहा-
स्मिन्कर्मणिउपवक्षतः वेदिसर्मापेवहतां कीदृशीर्धानाः घृतस्त्रुवः अलंकरणोपस्तरणाभिधारणे-
नघृतस्त्राविणीः ॥ धीयन्तइतिधानाः धापृवस्यज्यतिभ्योनइतिनः प्रत्ययस्वरः । घृतस्त्रुवः घृतं
स्त्रुवन्तीतिघृतस्त्रुवः क्विपि तुगभावश्छान्दसः धातुस्वरः समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् स्त्रोःसं-
योगपूर्वत्वेनयणभावादुवडादेशः । हरी हञ्हरणे सर्वधातुभ्यइन् निच्वादाद्युदात्तः प्रथम-
त्वात्संहितायांप्रकृतिभावः । वक्षतः प्रार्थनाख्येलिङर्थेलेट् तस्यप्रथमपुरुषद्विवचनंतस् लेटोडास-
वित्यडागमः शपिप्रामेसिद्धह्रल्लेटीतिसिप् ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । सुखत-
मे गतम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रं॑प्रा॒नर्ह॑वामहइन्द्रं॑प्रा॒यत्य॑ऽव॒रे । इन्द्रं॑सोम॑स्यपी॒तये॑ ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रद्यति । अध्वरे । इन्द्रम् ।
सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभेप्रातःसवने इन्द्रंहवामहे आह्वयामः तथेवाध्वरेसोमयागे प्रयतिप्रगच्छति
प्रारभ्यवर्तमानेसति माध्यंदिनेसवनेतमिन्द्रंहवामहे तथायज्ञसमाभ्यवसरे तृतीयसवनेसोमस्य
पीतयेसोमपानार्थंहवामहे ॥ प्रातः स्वरादिष्वन्तोदात्तोनिपातितः । हवामहे द्वेञ्जोलटिशपिपर-
तोह्वःसंप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । प्रयति इण्
गतौ लटःशतु अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्द्विच्वाद्गुणाभावः प्रादिसमासः ऊद्ग्रहणेग-
तिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात्प्रत्ययग्रहणइतिनियमाभावात् शनुरनुमोनद्यजादीइतिवि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । अध्वरे उक्तं संहितायांउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येति अकारस्य
स्वरितत्वम् । पीतये पापाने किनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

उपनःसुतमागंहिहरिभिरिन्द्रकेशिभिः । सुतेहित्वाहवामहे ॥ ४ ॥

उपं । नः । सुतम् । आ । गृहि । हरिःभिः । इन्द्र । केशिभिः ।

सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र केशिभिःकेसरयुकैर्हरिभिरिन्द्रश्वैस्त्वनोऽस्मदीयंसुतमभिषुतंसोमंप्रतिउपसमीपेआग-
हिआगच्छ सुते अभिषुतेसोमेनिमित्तभूतेसति हियस्मात्कारणात्त्वाहवामहेत्वामाह्वयामः तस्मा-
दागच्छेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गृहि गमेलोऽःसर्हिः शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् इषुग-
मियमांछइतिछत्वंनभवति नलुमतांगस्येतिप्रतिषेधात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुग्नभवति । केशिभिः क्लिशेरन् लोलोपश्चेतिअन्-
मत्वर्थीयइनिः प्रत्ययस्वरः । हवामहे ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं शपःपिच्वाद्नुदा-
त्तत्वं तिङ्श्रलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएव तिङ्ङितिङ्ङितिननिघातः हिचेतिप्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

सोमंनःस्तोममागह्युपेदंसर्वनंसुतम् । गौरोनतृषितःपिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । आ । गृहि । उपं । इदम् । सर्वनम् ।

सुतम् । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

हेइन्द्र सुत्वंनोऽस्मदीयमिमंस्तोमंस्तुतिं प्रतिआगहिआगच्छ आगमनेहेतुरुच्यते अ
 देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानंसुवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मवर्त-
 ते तस्माद्गौरोन गौरघृगइवेतृषितःसन्निमंसोमंपिब ॥ सः इममित्यत्रसंहितायांसोचिलोपेचेत्यादपू-
 रणमितिसुलोपः । गहि गतम् । सवनं सूयतेस्मिन्सोमइत्यधिकरणेल्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्व-
 स्योदात्तत्वं ल्युङन्तात्सप्तम्याः सुपांसुपोभवन्तीतिवक्तव्यमितिवचनात् द्वितीया अभिषुतसोम-
 युक्तमिदंसवनमितिकर्मण्येववाद्वितीया तदासुतशब्दाददर्शआदित्वादच् । तृषितः जितृषापि-
 पासायां निष्ठा निष्ठेतिकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पश्चादिद् आगमाअनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रिशोवर्गः ॥ ३० ॥

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

इमेसोमांसइन्द्रवःसुतासोअधिबर्हिषि । ताँइन्द्रसहसेपिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इन्द्रवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् ।

इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इन्द्रशब्दः उन्दीक्रेदनेइतिधातोरुत्पन्नः इन्द्रवः क्रेदनयुक्तइमेवेद्यामवस्थिताः सोमा
 तत्तत्पान्नगताःसोमाबर्हिषियज्ञे अधिआधिक्येनसुतासः अभिषुताः हेइन्द्र सहसे बलार्थं त
 न्तोमान् पिब ॥ सोमांसः आज्ञसेरसुगिति जसोऽसुगागमः । इन्द्रवः उक्तम् । सुतासः पूर्व
 सुक् संहितायांप्रकृत्यान्तःपादमव्यपरेइतिप्रकृतिभावात्परपूर्वत्वंभवति । बर्हिषि बृंहनेलो
 श्रेतिइस् प्रत्ययस्वरः । ताँइन्द्रेत्यत्रदीर्घादिसमानपादेइतिरुत्वं यत्वयलोपौ अनुनासिकः । स
 से षहमर्षणे असुन्नन्तोनिच्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अयंतेस्तोमोअग्रियोहृदिस्पृगस्तुशान्तमः । अथासोमंसुतंपिब ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिस्पृक् । अस्तु । शमूह्तमः ।

अर्थ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ६ ॥ १ ॥

हेइन्द्रअयमस्माभिःक्रियमाणःस्तोमः स्तोत्रविशेषः अग्रियः श्रेष्ठःसन् तेव
 दिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शान्तमः सुखतमोऽस्तु अथस्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतंसोमंपिब ॥
 मियः अग्रादित्यनुवृत्तौ घञ्छौचेतिघच् चिच्चादन्तोदात्तः । हृदिस्पृशतीतिहृदिस्पृक् स्पृश

इकेकिन् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् किन्प्रत्ययस्यकुरितिशाकारस्यकुत्वं ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । शन्तमः सुखकरद्रव्यवचनोऽत्रशमशब्दः ततस्तमप् अत्रसुखप्रकर्षस्यगुणद्वारागु-
णनिष्ठद्रव्येसंक्रान्तात्वादद्रव्यप्रकर्षइतिनिषेधात्किमेत्तिडव्ययेत्यादिनाआम्र्णभवति द्रव्यस्यस्व-
तःप्रकर्षाभावात् ईदृगर्थएवहिसनिषेधः । अथासोमं संहितायांनिपातस्यचेतिदीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

विश्वमित्सर्वनंसुतमिन्द्रोमदायगच्छति । वृत्रहासोमंपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।

वृत्रहा । सोमंऽपीतये ॥ ४ ॥ ०/

वृत्रहाशत्रुघातकइन्द्रः सोमपीतयेसोमपानायमदायतत्पानजन्यहर्षायच विश्वमित्सर्वम-
पिसुतमभिषुतसोमयुक्तंसर्वनं प्रातःसवनादिरूपंकर्मगच्छति ॥ विश्वं असिपृषीत्यादिनाकन-
नित्वादाद्युदात्तः । सर्वनं सुतं पूर्ववत् । मदाय मदोनुपसर्गेइत्यप्प्रत्ययः पित्वाद्दातुस्वरः । ग-
च्छति इषुगमियमांछः । वृत्रहा वृत्रहतवान् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुकिप् इन्द्रहन्पूषन्तियादिनानिवृत्तं दीर्घ-
त्वं सौचेतिप्रतिप्रसवाद्भवति ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये व्यधिकरणबहुव्रीहिरि-
त्युक्तम् तत्पुरुषेवा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

सेमन्नः काममापृणगोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवामत्वास्वाध्यः ॥ ९ ॥ ३ ॥ १ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । स्तवाम् । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ६ ॥ ३ ॥ १ ॥ २/

हेशतक्रतो सत्वंनोस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्चसह आपृणसर्वतः पूरय व-
यमपिस्वाध्यः सुष्टुसर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्त्वात्वास्तवाम् ॥ सेमं संहितायां सोचिलोपेचेत्पादपूर-
णमितिसुलोपः । कामं कमेर्धञि कर्मात्त्वतो घञोन्त उदात्तइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादिषुपाठादाद्युदा-
त्तत्वम् । पृण पृणप्रीणने लोटःसेर्हिः तुदादिभ्यःशः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावः अंतोहेरितिहेर्लुक् ।
गोभिः सावेकार्चइतिप्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वंनगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषिध्यते । अश्वैः कन्नन्तइ-
त्युक्तं असामर्थ्यान्नपराङ्मवद्भावः । स्तवाम् षुष्टुस्तुतौ धात्वादेःषःसः लीडुत्तमबहुवचनस्यलो-

टोलङ्घदितिलङ्घावात् नित्यङितइतिसकारस्यलोपः आडुत्तमस्यपिच्चेत्याडागमः प्रत्ययस्यपि-
च्चादनुदात्तत्वं धातुस्वरएव । स्वाध्यः ध्यैचिन्तायां स्वाडोरुपसर्गयोःप्राक्प्रयोगः अन्येष्योऽ-
पिट्शयन्तइतिक्रिप् दृशिग्रहणस्यविध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वाद्ब्रसंप्रसारणेसतिपरपूर्वत्वं ह्रडइति
दीर्घः जसिएरनेकाचइतियणादेशः गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तयणो-
हल्पूर्वादिजसउदात्तत्वंनभवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अतउदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वमेवभवति ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकंनवर्चसूक्तं अतएवनवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—इन्द्रावरुणयोरैन्द्रा-
वरुणयुवाकुपादनिचृताविति अत्रदेवताविस्पष्टा ऋषिच्छन्दसीपूर्ववदनुवर्तेते अथंतुविशेषः युवा-
कुहीत्यादिकेद्वेऋचौपादनिचृन्नामकच्छन्दोयुक्ते विनियोगस्तुस्मार्तौलैंगिकोवाकश्चिदवगन्तव्यः ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

इन्द्रावरुणयोरहंसम्राजोरवआवृणे । तानोमृच्छातईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । समःराजोः । अवः । आ । वृणे ।

ता । नः । मृच्छातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठातासम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देव-
योःसंबन्धि अवोरक्षणंआवृणेसर्वतःप्रार्थये ता तौदेवौ ईदृशेएवंविधेऽस्मदीयवरणेनिमित्तभूतेस-
तिमृच्छातः अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रशब्दोरन्प्रत्ययान्तः वरुणशब्दउनन्प्रत्ययान्तः उभौनिच्चादा-
द्युदात्तौ समासे देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः उभेयुगपदित्यनुवृत्तौदेवताद्वन्द्वेचेतियुगपदुभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सम्राजोः राजृदीप्तौ सत्सूद्विषेत्यादिनाक्रिप् समोमोऽनुस्वारइत्यनुस्वारेप्रा-
प्ते मोराजिसमःक्वावितिमकारादेशः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्तरिषष्ठी । अ-
वरक्षणादिषुभावेअसुन् निच्चादाद्युदात्तः । ता सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्याडादेशः दिलेपे
विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिसवरः । मृच्छातः मृडसुखने प्रार्थनायांलिङ्थैलेट् द्विवचनं तस्य तस् लेटो-
डाटावित्याडागमः तुदादिभ्यःशः डित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । ईदृशे त्यदादिपुट्शोनालोचने-
केश्रैतिइदमशब्देउपपदेदृशेःकञ् उपपदसमासे इदंकिमोरीश्कीइतीदमईशू शित्वात्सवादेशः
कञः कित्त्वाद्गुणाभावः अित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् उपपदसमासेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
नतदेवशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

गन्ताराहिस्थोवमेहवंप्रस्यमावतः । धर्ताराचर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । मावतः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

हेइन्द्रावरुणौ अवसे अवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतोमद्विधस्यविप्रस्य ब्राह्मणांविजो-
हवमाह्वानं गन्तारौस्थोहि प्राप्तशीलौभवथःखलु कीदृशौ चर्षणीनामनुष्याणांधर्तारौ योग-
क्षेमसंपादनेनधारयितारौ ॥ गन्तारा गमेस्ताच्छील्येतन् द्विवचनस्यसुपांसुलुगित्यादिनाआ-
कागदेशः ऋदशोभेडिगुणः अमृन्त्रित्यादिनोपधादीर्घत्वं तृनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । स्थः अस्
भुवि लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनंथस् अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशापोलुक् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अव-
स अवरक्षणे तुमर्थेसेसेनित्यसेन् निच्वादाद्युदात्तः । हवं ह्वत्रोबहुलंछन्दसीत्यनैमित्तिकंसंप्र-
सारणेपरपूर्वत्वेच ऋदोरवित्यप् गुणावादेशौ अपःपित्त्वादानुदात्तत्वं धातुस्वरएव । विप्रस्य टुव-
श्चीजसंगाने अस्यऋज्रेन्द्रेत्यादिनारन्निपातितोनिच्वादाद्युदात्तः । मावतः वतुप्प्रकरणे यु-
ष्मदस्मद्भांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानं वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदोमपर्यन्तस्यमादेशः आसर्व-
नात्रइतिदकारस्यआकारः सवर्णदीर्घः मतुपःपित्त्वादानुदात्तत्वम् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे
एवशिष्यते । धर्तारा धृञ्धारणे ण्वुल्तृचावितितृच् एकाचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधः गुणोरपर-
वं अमृन्त्रित्यादिनाउपधादीर्घः सुपांसुलुगित्याकारः तृचश्चिच्वादान्तोदात्तत्वम् । चर्षणीनां
श्वेरादेश्चइतिअनिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनककारस्यचकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वंबाधित्वा छा-
दसमन्तोदात्तत्वम् अतएवनामन्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् तत्रहि मतुपि योहस्वान्तः
मन्तोदान्तःततउत्तरस्यनाम्नउदात्तत्वमितिव्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अनुकामंतर्पयेथामिन्द्रावरुणरायआ । तावांनेदिष्टमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता ।

वाम् । नेदिष्टम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ अनुकामं अस्मदीयाभिलाषमनुरायोधनस्यप्रदानेन आतर्प-
येथां सर्वतोस्मांस्तृप्तान्कुरुतं वयंयदायदाधनंकामयामहेतदातदाप्रयच्छतमित्यर्थः ता वां

तादृशौयुवान्निदिष्टं अतिशयेनसामीप्यंयथाभवतितथा ईमहेयाचामहे कालविलंबमन्तरेणधनंदात्-
 व्यमित्यर्थः सप्तदशसुयाञ्जाकर्मसु ईमहेइतिपठितम् ॥ अनुकामं कामस्यपश्चादनुकामं अथवा
 कामंअनु अनुकामं अनुरिहपश्चादर्थे अथवावीप्सालक्षणेयथार्थे योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृ-
 त्तिःसादृश्यंचेतिचत्वारोहियथार्थागृहीताः अव्ययंविभक्तीत्यादिनाव्ययीभावसमासः अव्य-
 यीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुपइतिप्राप्तस्यलुकोपवादानाव्ययीभावादतोम्त्वपश्चम्याइ-
 तिविभक्तेरमादेशः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथां तृपेर्ण्यन्तालोपिचश्चात्मनेपदम्
 मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत्वेआमेतइत्यामादेशः शपिसत्यतोयेयइत्यनुवृत्तौआतोडितइत्याका-
 रस्यइयादेशः आद्गुणोयलोपश्च । इन्द्रावरुणा सुपांसुलुगिति द्विवचनस्यआकारः आमन्त्रिता-
 द्युदात्तत्वं संहितायामाकारस्यह्रस्वत्वम् । रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । ता सुपां-
 सुलुगितिविभक्तेराकारः पदात्परत्वाद्युवामित्यस्यवामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्टं अतिशयेनान्ति-
 कं अतिशयानेइष्टन् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधावितिनेदादेशः यस्येतिलोपः इष्टनोनिच्त्वादाद्यु-
 दात्तत्वम् । ईमहे ईङ्गतौ डिच्त्वादात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशयनोलुक् निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

युवाकुहिशचीनांयुवाकुसुमतीनाम् । भूयामवाजदात्राम् ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शचीनाम् । युवाकुं । सुऽमतीनाम् । भूयाम् ।

वाजदात्राम् ॥ ४ ॥

हियस्मात्कारणात् शचीनामस्मदीयकर्मणां संबन्धिसोमरूपंहविर्युवाकुवसतीवर्येकधनात्म-
 कैरुदकैःपयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्चमिश्रितं तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्र-
 रूपंवचनमपि युवाकु नानाविधैःस्तुत्यगुणैर्मिश्रितं तस्मात्कारणात् हेइन्द्रावरुणौ तथाविधंहविः
 स्वीकुर्वतोर्युवयोःप्रसादाद्वयंवाजदात्रांअन्नप्रदानांपुरुषाणांमध्येमुख्याभूयाम्भवेम अपःअमई-
 त्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुशचीशमीइतिपठितम् ॥ युवाकु युमिश्रणे कठिकुषियां-
 काकुरित्यत्रबाहुलकाद्यौतेरपिकाकुःप्रत्ययः किच्चेनगुणाभावादुकारस्योवडादेशः प्रत्ययस्वरेण
 मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दःकेषांचिन्मतेशार्ङ्गरवादिःडीनन्तोनिच्त्वादाद्युदात्तइत्युभेवनस्पत्या-
 दिषुयुगपदित्यत्रवृत्तिस्तोक्तम् । सुमतीनां विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तम् । भूयाम् प्रार्थनायां
 लिङ् उत्तमबहुवचनेनित्यंङितइतिसकारलोपः यासुट्परस्मैपदेषूदानोडिच्चेत्युदानोयासुडागमः
 लिङ्ःसलोपोऽमन्त्यस्मैतिसकारलोपः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् सतिशिष्टत्वावयासुडुदानप

शिष्यते । वाजदानां वाजंददातीतिवाजदावानः आतोमनिन्नित्यादिनावनिष् तस्यपिच्वाद्वातु-
स्वरणवशिष्यते समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते आमिअलोपोनइत्यकारलोपः
तस्याचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावालोपोव्योर्वलीतिवकारलोपोनभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

इन्द्रःसहस्रदानांवरुणःशंस्यानाम् ॥ ऋतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३ ॥

इन्द्रः । सहस्रदानाम् । वरुणः । शंस्यानाम् । ऋतुः । भवति ।

उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः सहस्रदानां सहस्रसंख्याकधनप्रदानांमध्ये ऋतुःधनदानस्यकर्ताभूति प्रभूतं
ददातीत्यर्थः तथा वरुणःशंस्यानांस्तुत्यानांमध्ये उक्थ्यःस्तुत्योभवति अतिशयेनस्तुत्यइत्यर्थः॥
वरुणः उनम्रत्ययोनिच्वादाद्युदात्तः । शंस्यानां शंसुस्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमितिप्राप्ते ईड-
वंदवृशंसदुहाण्यतइत्याद्युदात्तः । ऋतुःऋजःऋतुरितिकतुः किच्चाद्गुणाभावेयणादेशः प्रत्ययस्वरे-
णाद्युदात्तः । उक्थ्यः उक्थंशब्दं तेनस्तुत्यत्वेनतत्रभवउक्थ्यः भवेछन्दसीतियत् यस्येति
लोपः अत्रतित्स्वरितमित्येतद्बाधित्वातीर्थ्यायकूप्यायेत्यादिवत्तद्वाच्त्वात् यतोनावइतिप्राप्तमाद्यु-
दात्तत्वम् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिनक्रियते ननुयस्येतिलोपात्प्रागेवतित्स्वरितत्वमस्तु
नहितदायतोनावइत्येतदस्ति इच्चत्वाभावात् अतएवह्युर्म्यायचसूर्म्यायचेत्यादौस्वरितत्वं
दृश्यते नचपरत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येतिलोपेनप्रथमतोभाव्यमितिवाच्यम् प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्-
हिरक्काद्यस्येतिलोपात्प्रत्ययमात्राश्रयतयाअन्तरङ्गत्वेनतित्स्वरितमित्येतस्यप्राबल्यात् अतऊ-
र्म्यायेत्यादिवत् उक्थ्यइत्यत्रापिलक्षणतएवस्वरितत्वंभविष्यतीतिर्किञ्छान्दस्येन यत्रहिलोप-
मन्तरेणइच्चत्वं तत्रयतोनावइत्येतद्भवति यथाचेयंजेयमितिलोपनिबन्धनइच्चत्वप्रदेशेषुत्वं स्वरि-
तेनैवभवितव्यमिति एवंहितीर्थ्यायकूप्यायेत्यादौयदाद्युदात्तत्वं तदेवच्छान्दसमस्तु अथ अत्रतु
वाणादाङ्ग्वलीयइत्यन्तरङ्गत्वेऽपिस्वरितत्वंबाधित्वालोपएवभविष्यति तर्ह्युक्थ्येऊर्म्यायसूर्म्याये-
त्यादौचछान्दस्यमस्तु सर्वथैकत्रछान्दस्यान्निमुच्यते ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यमथमेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३ २ ॥

१ वीरवीर्योचेत्यत्रवीर्यग्रहणाद्यतोनावइत्यनित्यमितिज्ञापितत्वात्तित्स्वरितमितिस्वरित
त्वम् । २ आङ्ग्येऽभूगवाणः (ऋ० सं० १. ५. १५.) इत्यत्रवेदभाष्यम् ।

सूक्तेषष्ठीमृचमाह—

तयो॒रिद॒वासा॒व॒यंस॒नेम॒निच॑धीमहि । स्याद्दु॒तप्र॑रेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अव॑सा । व॒यम् । स॒नेम॑ । नि । च॒ । धी॒महि॑ ।

स्यात् । उ॒त । प्र॒रेच॑नम् ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेव अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम संभजेम धन-
मितिशेषः निधीमहिच प्राप्तेधनेयावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोवशिष्टं धनं कचिन्निधिरूपेणस्थाप-
यामश्च उ॒त अपिच॑ प्र॒रेच॑नं भुक्त्वाहिहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा अ-
सुन् निच्वादाद्युदात्तः वयं यूयं हि स्थेत्यत्रयदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम आशिषिलिङ् तस्यम्
नित्यं डित् इति सकारलोपः किदाशिषीतियामुट् छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः म-
लोपोनन्त्यस्येतिसकारलोपः अतोयेयइतिइयादेशः लोपोव्योर्वलीतियलोपः लिङ्याशिष्यडि-
त्यङ् आद्गुणः पादादित्वाच्चनिघातः । धीमहि इधुधात्र्धारणपोषणयोः आशिषि लिङोम-
हिङ् तस्य छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनन्त्यस्ये-
तिसकारलोपः सार्वधातुकमपिदितिङित्वम् शप्च बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादेरपिश-
पोलुक् आर्धधातुकत्वादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः निघातः सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र च वा-
योगे प्रथमेतिननिषेधः । स्यात् अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् तिप् इतश्चेतीकारलोपः यासुट्परस्मैपदे-
षुदातोडिच्चेति यासुट्डित्वे अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलुक् श्रसोरल्लोपइत्यकारलोपः पादा-
दित्वाच्चनिघातः । उत एवमादीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । प्र॒रेच॑नं रिचिर् विरेचने भावेत्युट् योरनादेशः
लित्तीतिपत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् प्रादिसमासः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

इन्द्रा॑वरुणवाम॒हंहु॒वेचि॑त्राय॒राध॑से । अ॒स्मान्त्सु॒जिग्॑युष॒स्कृत॑म् ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑वरुणा । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । चि॑त्राय॒ । राध॑से । अ॒स्मान् ।

सु । जि॒ग्॒युषः॑ । कृ॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ वांयुवामुभौ अहं हवे आह्वयामि किमर्थं चित्रायमणिमुक्ता-
दिरूपेण विविधायराधसे धनाय तदाहूतौ युवां अस्मानिनुष्ठातृन् सुजिग्॒युषः॑ शत्रुविषये सुष्ठु जय-
युक्तान् कृतं कुरुतम् ॥ इन्द्रावरुणा सुपांसुलुगित्यादिना संबोधनस्य आकारः देवताद्वन्द्वे चेति

पूर्वपदस्यानङ् आमत्रिताद्युदात्तत्वम् संहितायांछान्दसंहस्वत्वम् । हुवे ह्वयतेर्लङ्कुत्तमैकवचनं इ-
 ट् शपइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिलुक् ह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं अचि-
 श्रुधाखित्यादिनाउवङ् नचहुभ्रुवोरित्यादिनायणादेशः जुहोतेरेवहिप्रतिपदोक्तस्यतदनपुनरस्य
 लाक्षणिकत्वात् इटःप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं पादादित्वान्ननिघातः । राधसे असुन् निच्वादाद्युदा-
 त्तत्वम् । अस्मान् शसि द्वितीयायांचेत्यात्वम् शसोनइतिनत्वम् । जिग्युषः जिजये लिटःकसुश्चेति
 कसुः द्विर्भावः सन्नलिटोर्जेरितिद्वितीयस्यकुत्वं कसोःकित्वाद्गुणाभावः कादिनियमात्प्राप्तस्येटो-
 वस्वेकाजाद्धसामितिनियमेननिवृत्तिः द्वितीयाबहुवचनंशस् भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमिति
 संप्रसारणंपरपूर्वत्वं एरनेकाचइतियणादेशः शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं प्रत्ययस्वरेणउकार-
 उदात्तः । कृतं कृञ्करणे लोपमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङ्रावात्तमादेशः शपोबहुलंछन्दसीतिलुक्
 तिङ्ङ्रुत्तइतिनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

इन्द्रावरुण॑नू॒वांसि॑षासन्तीषु॒धीष्वा । अ॒स्मभ्यं॑शर्म॒यच्छ॑तम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वा॒म् । सि॑सासन्तीषु । धी॒षु । आ ।

अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म । य॒च्छ॑तम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषुवां युवां सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्य-
 क् सेवितुमिच्छन्तीषुतदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्मसुखं नून् अतिशयेनक्षिप्रंयच्छतं दत्तं षड्विंश-
 तिसंख्याकेषुक्षिप्रनामसु नुमक्ष्वितिपठितम् तस्यद्विरावृत्त्यबलात् अतिशयोलभ्यते ॥ इन्द्रावरुणा
 उक्तम् । नून् ऋचितुनुघमक्षुतङ्ङुञ्जोरुष्याणामिति पूर्वस्यदीर्घत्वम् । सिषासन्तीषु वनषणसंभक्तौ
 धात्वादेशःषःसः इच्छायांसन द्विर्भावोहलादिशेषः सन्यतइतीत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं
 पनीवन्तेत्यादिनाधिकल्पादिङ्भावः जनसनरवनांसनज्ञलोरितिनकारस्यआकारः उपरिलटः
 शत् कर्तरिशाप् उगितश्चेतिङीप् शपश्यनोर्नित्यमितिनुम् डीपःशपश्चित्वाच्छतुश्चलसार्व-
 शतुकत्वेनचानुदात्तत्वम् सनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् तदेवशिष्यते । धीषु सावेकाचइतिविभक्ते-
 र्दात्तत्वम् । अस्मभ्यं अस्मभ्यमप्रतिष्कृतइत्यञ्जोक्तम् । यच्छतं दाण्दाने शपि पाप्रेत्या-
 दिनायच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

प॒वाम॑भ्रोतु॒सुष्टु॑तिरिन्द्रावरु॒णयां॑हुवे । यामृ॒धार्थे॑सु॒धस्तु॑मिम् ॥ ९ ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । अश्रोतु । सुष्टुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।
याम् । ऋधाये इति । सुधष्टुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥

इन्द्रावरुणा हेइन्द्रावरुणौ याम्स्मत्कर्तृकांशोभनस्तुतिप्रतिहुवेयुवांमुभावाह्वयामि किञ्च
सधंस्तुतिं युवयोरुभयोःसाहित्येनक्रियमाणयास्तवक्रिययायुक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋ-
धाये युवांवर्धाये तादृशीसुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूतऋक्संमूहोवामश्रोतु युवां व्यामोतु ॥
अश्रोतु अश्रूव्याप्तौ लोटोव्यत्ययेनतिप् स्वादिभ्यःश्रुः । सुष्टुतिः नर्विधेअ-
स्यसुष्टुतिमित्यनोक्तम् । इन्द्रावरुणाहुवेउक्ते अत्रतु यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋधाये ऋधुवृद्धौ
लट् व्यत्ययेनात्मनेपदम् मध्यमद्विवचनेश्रोर्बहुलंछन्दसीतिलुक् प्रत्ययस्वरेणआकारउदात्तः य-
च्छब्दयोगान्ननिघातः । सधंस्तुतिं सहस्तुतिर्यस्यांसुष्टुतौसासधंस्तुतिः अत्रसुष्टुतिरित्यन्यपदा-
र्थे स्तुतिशब्दस्यस्तूयतेअनयेतिकरणसाधनत्वेनऋक्सपरत्वे अयंस्तुतिशब्दोभावसाधनतयास्तव-
नक्रियापरः तस्मिन्भावसाधनत्वेनक्रियापरे अयंकरणसाधनतयाऋक्सपरइतिसमस्यमानपदा-
र्थादन्यः सहेत्यत्रहकारस्यव्यत्ययेनधकारः सहशब्दएवमादिवादान्तोदात्तः बहुव्रीहित्वेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

इतिचतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

सोमानमित्यादिषट्सूक्तात्मकेपञ्चमानुवाकेसोमानमित्यादिकंनवचैसूक्तम् ऋषिच्छन्दसी
पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमितिपञ्चब्राह्मणस्पत्याश्रुतुर्थ्यामिन्द्रश्चसोमश्च
पञ्चम्यादक्षिणाचान्याःसादसस्पत्यानाराशंसीवान्येति सूक्तगताआद्याःपञ्चर्चोब्रह्मणस्पति-
देवताकाः तासांमध्येसघाद्वीरइत्येतस्याश्रुतुर्थ्याऋचोब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्चसोमश्चेतिसोदेवताः
त्वन्तमित्येतस्याःपञ्चम्यादक्षिणयासहपूर्वोक्तास्तिसोदेवताः षष्ठीमारभ्यतिसृष्टांसदसस्पति-
र्देवता नराशंसमित्येतस्यानवम्याःसदसस्पतिर्नरभ्रांज्ञोवाविकल्प्यते विनियोगस्तुपूर्ववत् ॥

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

सोमानंस्वरंगंरुणुहिब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तंयऔशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरंगम् । रुणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् ।
यः । औशिजः ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्यकर्तारंमां अनुष्ठातारंस्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं
 ऋणहि कुरु अत्रदृष्टान्तः—कक्षीवन्तं एतन्नामकमृषिं इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः कक्षीवानयथादे-
 वेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः यः कक्षीवानृषिरौशिजः उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वत्रयोजना कक्षीवतोनु-
 ष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिः तैत्तिरीयैराम्नायते—एतंवैपर आट्णारः कक्षीवाः औशिजो वीतहव्यः श्रायस-
 ह्वसदस्युः पौरुकृत्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगन्तरेऽप्युपित्वकथनेनुष्ठातृप्रसिद्धिः सूच्य
 ते—अहंकक्षीवां ऋषिरस्मि विपदंति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रतिदृष्टान्तत्वं युक्तं सोयं मन्त्रोया-
 स्केनैवं व्याख्यतिः—सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान्
 कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिगृष्टेः कान्ति कर्मणोपित्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं
 सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्रह्मण इति पदेन सूचितं
 तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति—सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे ऋणुहि ब्रह्मणस्प-
 तइत्याह ब्रह्मवर्चसेवावरुन्धइति ॥ सोमानं सुनोतीति षुञ् अभिषवे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति
 मनिन् दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरेपसंग्रहणार्थत्वाच्चिन्त्वेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव उ-
 ष्छादिषु वा सोमशब्दो द्रष्टव्यः बहुलग्रहणादौणादिको वामनिर्दष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातं स्व-
 शब्दोपतापयोः कृत्यल्युटो बहुलमितिकर्मणिल्युट् लितीत्यकार उदात्तः । ऋणुहि ऋविर्हिंसाः क-
 रणयोश्च इदितोनुग्धातो रितिनुम् लोटः सिपोहिः शपिप्राप्ते धिन्वि ऋणव्योरचेत्युप्रत्ययः तत्तन्नियो-
 गेन वकारस्य चाकारः तस्यातो लोप इति लोपः तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणः हेडि-
 च्चात् उकारस्य नगुणः उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनमिति हेर्नलुक् सति शिष्टस्वरबलीयं स्त्वमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्धरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् पादादित्वाच्च निघातः । ब्रह्मणः षष्ठ्याः पति-
 पुत्रेत्यादिनासंहितायां विसर्जनीयस्य सकारः सुवामन्त्रितपराङ्गवद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः ।
 कक्षीवन्तं कक्षेभवाकक्ष्या अश्वोदरसंबन्धिनीरज्जुः भवेच्छन्दसीतियत्प्रत्ययः सा अस्यास्ती-
 त्यर्थे आसं दीवदधीवच्च क्रीवत्कक्षीवदिति ऋषि विशेषनामकक्षीवच्छन्दो निपातितः छन्दसीरइ-
 तिवत्वं यत्प्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः मतुप्रसुपौपिच्चादनुदात्तौ । औशिजः
 वशकान्तौ इजीत्यनुवृत्तौ वशोः किञ्चेति ईजिप्रत्ययः तस्य किच्चाद्वा हिज्येत्यादिनासंप्रसारणं परपू-
 र्वत्वे गुणाभावः सतस्यापत्यमिति प्राग्दीव्यतोऽण् आदिवृद्धिः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

योरेवान्योर्अमीव्हावसुवित्पुंष्टिवर्धनः । सनःसिषक्तुयस्तुरः ॥ २ ॥

१ तै० सं० ५. ६. ५. । २ ऋ० ३. ६. १५. । ३ नि० ६. १०. । ४ तै० सं० १. ५. ७. ।

यः । रेवान् । यः । अमीवद्हा । वसुद्वित् । पुष्टिवर्धनः ।

सः । नः । सिसक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

ग्रोब्रह्मणस्पतिः रेवान्धनवान्यश्वामीवहारोगाणांहन्ता वसुवित्धनस्यलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्चतुरःत्वरोपेतः शीघ्रफलदः स्रब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तुसेवतां परिगृह्णानुगृह्णात्वित्यर्थः अत्रसिषक्तुशब्दस्यसेवार्थत्वंयास्कआह—सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्येति । प्रत्यायकौशब्दावितिशेषः ॥ रेवान् रयिरस्यास्तीतिमत्तुप् रयेर्मतौबहुलमितियकारस्यसंपसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिवत्वं आद्गुणः ननुवत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरद्भत्वाच्चप्रागेवगुणोक्तते इवर्णाभावात्नवत्वं नचान्तादिवच्चेत्यादिवद्भावेनइवर्णसंपादनम् वर्णाश्रयविधौतत्प्रतिषेधात् अन्यथाखट्वाभिरित्यत्रसवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेनअकारत्वादतोभिसपेसित्यैसादेशःस्थात् नचनिरवकाशत्वेनचवत्वस्यानवकाशत्वम् अग्निवान्वैदर्भस्तंबः । उंप्रब्रह्माणिहरिवइत्यादावकाशलाभात् सत्यं अत्रगुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परोमत्तुप्कदाचिदिवर्णात्परस्यमत्तुप्ःपश्चादेकारादेशेनइवर्णाभावेऽपिभवतिवत्वमितिछन्दसीरइतिसूत्रकृताविवक्षितम् अमुनैवाभिप्रायेण हरिवइत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्तेवृत्तिकृताआरेवानित्यप्युदाहृतम् ह्रस्वनुङ्ङ्यामित्यत्रआदेशब्दान्मत्तुपइत्युदात्तत्वंवक्तव्यमित्यत्रारेशब्दोरेशब्दस्याप्युपलक्षणम् अतएवहि रेवाँङ्ङ्रेत्यादौमत्तुपउदात्तत्वंदृष्टम् अथवाह्रस्वनुङ्ङ्यामित्यत्रापिकदाचित्त्वह्रस्वात्परस्यमत्तुपउदात्तत्वमित्येवव्याख्येयं एवं चसंपसारणपरपूर्वत्वयोःकृतयोगुणात्प्राक्ह्रस्वात्परोमत्तुबित्तिरेवानरेवानित्यादौसर्वत्रोदात्तत्वंसिद्ध्यति अयमेवसूत्रकृतोभिप्रायोवार्तिककृताव्याख्यातइति । अमीवद्हा अमरोगेइत्येतस्माद्ग्रन्थयेनअमीवशब्दोनिपातितः तंहन्तीतिबहुलंछन्दसीतिक्रिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वसुवित् वसुविन्दतीतिवसुवित् क्रिप्चेतिक्रिप् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिवर्धनः वर्धयतेर्नन्द्यादित्वात्त्युः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं पुष्टेर्वर्धनइतिकर्मणिषष्ठ्यासमासः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सिषक्तु षचसमवाये लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः श्लावितिद्विवे हलादिशेषेच बहुलंछन्दसीत्यभ्यासाकारस्यइकारः । तुरः तुरत्वरणे इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः प्रत्ययस्वरः ॥२॥

तृतीयाष्टचमाह—

मानःशंसोअररुषोधूर्तिःप्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षाणोब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नुः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष ।

नुः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररुषोमर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंस-
नमधिकेप इत्यर्थः तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्माप्रणक्त्वासांपृणक्तु शत्रुणा प्रयुक्तो धिकेपः कदाचि-
दस्मान्माप्रामोत्वित्यर्थः तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान् रक्षपालय ॥ मा निघातः । शंसनं शंसः
भावे षञ् जिच्वादाद्युदात्तः । अररुषः अर्ते ररु रित्यन्तर्भावितण्यर्थात् ऋगतावित्यस्मादरुस् गु-
णोरपरत्वं प्रत्ययस्वरेप्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः धूर्तिर्हिंसायां क्तिञ्चकौचसंज्ञायामिति कि-
ञ्चित्तुव्रतथसिसुसरकसेषुचेतीट्प्रतिषेधः उपधायाश्चेत्युपधादीर्घत्वं वलिलोपं बाधित्वा ऊठिप्रा-
प्ते राक्षोपइति वकारलोपः । प्रणक् पृचीसंपर्के लडस्तिप् इतश्चेतीकारलोपः हल्ड्यादिलोपः कु-
त्वं रुधादिभ्यः भ्रमत्स्यव्यत्ययो बहुलमित्यडागमः यणादेशः अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा
व्यत्ययेन उदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । मर्त्यस्य मृङ्प्राणत्यागे असिदसिमृङ्-
त्यादिना औणादिकस्तन्मर्त्ययः मर्तेषु भवइत्यर्थे भवेच्छन्दसि इतियत् यतो नावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
रक्ष रक्षपालने शपःपित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते पादादित्वान्निघातः । रक्षाणः
इच्चोतस्तिडइति दीर्घः उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपिनसोणत्वम् । ब्रह्मणस्प-
ते षष्ठ्याः षतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः सुबामन्त्रितपराङ्गवद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रित-
निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

सर्षावीरो नरिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हि नोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घृ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हि नोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हि नोति प्राप्नोति वर्धयति वा तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हि नोति तथा सो-
मो हि नोति सघ्न स एव यजमानः वीरो वीर्ययुक्तः सन् नरिष्यति न विनश्यति ॥ घ चादिरनुदात्तः
संहितायां ऋचितनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः उक्तम् । हि नोति हि गतौ-
वृद्धौ च स्वादिभ्यः भ्रुः तिपःपित्वात्प्रत्ययस्वरएवशिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

त्वंतं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणापात्वंहंसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

हेब्रह्मणस्पते त्वंतंमर्त्यं अनुष्ठातारंमनुष्यं अंहसः पापात्पाहीतिशेषः तथासोमःपातु इन्द्रश्चपातु दक्षिणाख्यादेवताचपातु ॥ दक्षिणा दक्षवृद्धौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् निच्वादाद्युदात्तः । अंहसः नक्षिषयस्येत्यादिनाआद्युदात्तः ॥ ५ ॥ ..

इतिप्रथमस्यप्रथमेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमिसदसस्पतिमित्येषाविनियुक्ता तथाचगृह्ये मेखलांमाबध्येतिस्रण्डे पठ्यते—आचार्यःसमन्वारब्धेजुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिन्द्रस्यकाम्यम् । सनिमेधामयासिपम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयासिपम् ॥ ६ ॥

मेधांलब्धुंसदसस्पतिं एतन्नामकंदेवं अयासिषं प्राप्तवानस्मि कीदृशं अद्भुतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्यप्रियं सोमपानेसहचारित्वात् काम्यंकमनीयं सनिधनस्यदातारम् ॥ सदसः षट्पदविशरणदौ सर्वधातुभ्योऽसुन् निच्वादाद्युदात्तः । पतिं पातेर्इतिः टिलोपः प्रत्ययस्वरः । प्रियं इगुपधज्ञामीकिरःकः इयडादेशः प्रत्ययस्वरः । काम्यं कामयतेरचोयत् णोरनिटीतिणिलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सनिं षणुदाने धात्वादेःषःसः अचइरित्यनुवृत्तौ खनिकषिकस्यउयसिवशिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतिइप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अयासिषं याप्रापणे लुङ् मिपः अमादेशः यमरमनमातांसकृचेतिसिचइडागमः धातोःसगागमः निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यस्माद्दृतेनसिध्यति यज्ञोविपश्चितश्चन । सधीनांयोगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःश्चितः । चन ।

सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोयमनुष्ठातव्योविपश्चितश्चनविदुषोऽपियजमानस्ययस्मात्सदसस्पतिदेवाद्दृतेनसिध्यति सोऽयंसदसस्पतिर्देवोधीनांमनोनुष्ठानविषयाणांअस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणांवायोगंसंबन्धमिन्वति

।।मोति यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञनिष्पादयतीत्यर्थः।। यस्मात् अन्यारादित्यादिनाऋतेयो-
त्यश्चमी सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेप्राप्तं नगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषेधः। सिध्यति षिधुसंसि-
श्वनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्दृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । धीनां सावेकाचइतिविभ-
रुदात्तत्वम् । योगं युजिर्योगे घञोञ्जित्वादाद्युदात्तत्वम् । इन्वति इविव्याप्तौ शप् इदितोनु-
धातोरितिनुम निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीश्रुचमाह—

ऋद्धोतिहविष्कृतिंप्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् । होत्रादेवेषुगच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋद्धोति । हविःकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् ।

होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

।।अनन्तरमेवहविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानं ऋद्धोतिः।।सदसस्पतिर्देवोवर्धयतिह-
विर्दानानन्तरमेवफलंप्रयच्छतीत्यर्थः।। तथाविधफलसिद्धये अध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं
प्राञ्चं कर्षणं गच्छन्तं अविघ्नेनपरिसमाप्तियुक्तं कृणोति करोति होत्राहूयमानादेवतातुष्टासती यज-
मानं परव्यापयितुं देवेषु गच्छति यद्वा होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपावाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति
श्लोकोधारेत्यादिषु समपञ्चाशत्सुवाङ्गामसु होत्रागीरिति पठितम् ॥ हविष्कृतिं हविषःकृतिः
संपादनं यस्य यजमानस्य सोयं हविष्कृतिः बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राञ्चं अनिग-
न्तोश्चतौवप्रत्ययेइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं नविद्यतेध्वरोहिंसायस्मिन्
ननुसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् हूयते अस्यामिति होत्रादेवता हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रनि-
तिन्न निच्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीश्रुचमाह—

नराशंसं सुष्टुष्टममपश्यं सप्रथस्तमम् । दिवोनसद्मरखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसम् । सुष्टुष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथः इतमम् । दिवः ।

न । सद्मरखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसं एव नामकं देवविशेषं यद्वा अवयवार्थं व्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोयंशब्दः व्यु-
त्पत्तिचयास्कोदर्शयति—नराशंसो यज्ञइतिकार्थक्योनरा अस्मिन्नासीमाः शंसंत्यग्निरितिशाकपू-

णिर्नरैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपिनरैः शस्यमानत्वाच्चराशंसत्वं एतमेवाग्निपा-
 यंहदिनिधाय ब्राह्मणमेवमाह्नायते—प्रजवैनरोवाकशंसइति । अतोमनुष्यैः शस्यमानोयः सदस-
 स्पतिर्योवानराशंसनामक्रोदेवः तमपश्यंशास्त्रदृष्ट्यादृष्टवानस्मि कीदृशंसुषृष्टमं अत्याधिक्येनधा-
 ष्ट्यंयुक्तंसप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्यातंसद्गमखसंप्राप्ततेजस्कं तत्रदृष्टान्तः—दिवोन द्युलोकानिव
 आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिताद्युलोकविशेषायथातेजस्विनः तद्वदयंनराशंसःतेजस्वीत्यर्थः ॥
 सुषृष्टमं शोभनंपृष्णोतीतिसुषृक् किंपृचेतिकिंप अतिशयानिकंस्तमप षकारस्यजश्वाभाव-
 श्छान्दसः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनऋकारउदात्तः । अपश्यं पात्राधमेत्यादिनापश्यादेशः लुङ्ल-
 ङ्लङ्ङ्वहुदात्तइत्यटउदात्तत्वम् पादादित्वादिनिघातः । सप्रथस्तमं प्रथप्रख्याने प्रथनंप्रथः सर्व-
 धातुभ्योसुन् निच्वादाद्युदात्तत्वं सहप्रथसावर्ततइति तेनसहेतितुल्ययोगेइतिबहुव्रीहिसमाप्तः
 वोपसर्जनस्येतिसादेशः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्त-
 त्वम् ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्गमखसं सीदतीतिसद्ग षद्विशरणादौ
 अन्येभ्योऽपिदृश्यन्तइतिमनिन् निच्वादाद्युदात्तः सद्गमहोयस्येतिबहुव्रीहौहकारस्यव्यत्ययेनख-
 कारः ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यप्रथमेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

प्रतित्यमितिनवर्चसूक्तं ऋषिच्छन्दसीपूर्ववद् देवतात्वनुक्रम्यते—प्रतित्यमाग्निमारुतमिति
 कारीरीष्टौप्रतित्यमेषाधाया तथाचसूत्रितम्—वर्षकामेष्टिः कारीरीतस्यां प्रतित्यं चारुमध्वरमीळे-
 आग्निंस्ववसंनमोभिरितिधाय्येइति ।

ताभेतांसूक्तगतांप्रथमाष्टचमाह—

प्रतित्यं चारुमध्वरंगोपीथायप्रहूयसे । मरुद्भिरग्नआगाहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथार्य । प्र । हूयसे ।

मरुत्सृष्टिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः हेअग्ने योयज्ञः च्छरंगवैकल्यरहितः त्यं तथाविधं
 चारुमध्वरंप्रतिलभ्य गोपीथायसोमपानायप्रहूयसे प्रकर्षणत्वंहूयसे तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरु-
 रुद्भिः देवविशेषैःसहआगाहि आगच्छ सेयमृक् यास्केनैवंव्याख्यातां—तंप्रतिचारुमध्वरंसो-

मपानायप्रहूयसेसोमेमरुद्भिःसहागच्छेति ॥ प्रति निपातआद्युदात्तः । त्यं त्यदादीनामः प्रातिप-
दिकस्वरः । चारुं दसनिजनिचरीत्यादिनाज्युण् अतउपधायाइतिवृद्धिः जित्वादाद्युदात्तः ।
गोपीथाय निशीथगोपीथावगथाइतिथक्प्रत्ययान्तोनिपातितः । प्र निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

नहिदेवोनमःर्योमहस्तवऋतुंपरः । मरुद्भिरग्रआगाहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । ऋतुम् । परः । मरुत्क्षभिः ।
अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महोमहतस्तवसंबन्धिऋतुं कर्मविशेषमुलंघ्य परोनहि उत्कृष्टोदेवोनभवति
खलु तथा मर्त्योमनुष्यश्चपरोनभवति येमनुष्यास्त्वदीयं ऋतुमनुतिष्ठन्ति येच देवास्त्वदी-
येऋताविज्यन्तेतएवोत्कृष्टाइत्यर्थः मरुद्भिरित्यादिपूर्ववत् । नहि एवमादीनामित्यन्तोदात्तः ।
देवः पचाद्यजन्तश्चित्रादन्तोदात्तः । महः महत्स्तलोपश्छान्दसः बृहन्महवोरुपसंख्यामिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । तव युष्मदस्मदोर्ङ्सीत्याद्युदात्तत्वम् । ऋतुं रुजःऋतुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
गहि गमृसृपृगतौ लोटःसोर्हिः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः
तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतोहेरितिलुङ्गभवति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोअद्भुहः । मरुद्भिरग्रआगाहि ॥ ३ ॥

ये महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्भुहः । मरुत्क्षभिः ।
अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने येमरुतोमहोरजसोमहत्त्वं उदकस्यवर्षणप्रकारं विदुः तैर्महद्भिरित्यन्वयः की-
दृशामरुतः विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः । देवासोद्योतमानाः अद्भु-
होद्गोहरहिताः (वर्षणेनसर्वभूतोपकारित्वात्) तथाचोपरिष्ठादान्नायते—उदीरयथामरुतःसमुद्र-
तोयूर्यवृष्टिवर्षयथापुत्रीषिणइति । शाखान्तरेपि मन्त्रान्तरस्यब्राह्मणमेवाम्नायते—मरुतांपृष-
तयःस्थेत्याह । मरुतोवैवृष्ट्याईशतइति । रजःशब्दोयास्केनबहुधाव्याख्यातः—रजोरजतेज्यो-

तीरजउच्यतउदकरजउच्यतेलोकारजांस्युच्यन्तेसृगहनीरजसीउच्येतेइति ॥ रजसः नक्षि-
 ष्यस्थानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः विदुः विदज्ञाने विदोलटोवेतिश्रेर्जुसादेशः प्रत्ययस्वरः यद्-
 त्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेःकञन्तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः आजसेरसुक्
 देवशब्दःपचाद्यजन्तः चित्वादान्तोदात्तः । अद्रुहः संपदादित्वाद्भावेकिपिसति बहुव्रीहौ नञ्-
 ष्यामित्यन्तोदात्तत्वम् कर्तरिवाक्किप् तत्पुरुषेहिअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंस्यात् नचकृदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं यतो नञ् नगतिर्नचकारकइति ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यउग्राअर्कमानृचुरनाधृष्टासओजसा । मरुद्भिरम्रआगांहि ॥४॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।

मरुद्भिरः । अम्रे । आ । गृहि ॥ ४ ॥

ये मरुतः उग्रास्तीवाःसन्तः अर्कमुदकं आनृचुः अर्चितवन्तः(वर्षणेन संपादितवन्-
 इत्यर्थः) तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशामरुतः ओजसाबलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः स-
 र्वेभ्योऽपिप्रबलाइत्यर्थः अर्कशब्दस्योदकवाचित्वंवाजसनेयिनआमनन्ति—आपोवाअर्कइति
 तन्निर्वचनंचतएवामनन्ति—सोर्चन्नचरत्तस्यार्चतआपोजायन्तार्चतोवैभेकमभूदितितदेवार्कस्यार्क-
 त्वमिति । सजगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भउदकंलघुमुद्युक्तअर्चनं उदकसत्यसंकल्पत्वमहिमप्रख्याप-
 नेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् तथा पूजयतोहिरण्यगर्भस्यसकाशादुदकमुत्पन्नं तदानीमर्चतो-
 मत्तः कमभूदित्यवोचत् तेनोदकस्यार्कनामनिष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः अर्चतेरपस्पृधेयामित्या-
 दिनानिपातितः प्रत्ययस्वरः यद्दत्तयोगान्निघातः । अनाधृष्टासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ओजसा उब्जेर्वलेवल्लोपश्चेत्यसुन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

येशुभ्राघोरवर्षसःसुक्ष्मवासोरिशार्दसः । मरुद्भिरम्रआगांहि ॥५॥३६॥

ये । शुभाः । घोरवर्षसः । सुक्ष्मत्रासः । रिशार्दसः । मरुद्भिरः ।

अम्रे । आ । गृहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

१ उग्रशब्दोरकप्रत्ययान्तः ऋजेन्द्रेतिसूत्रेण तत्रहिलक्ष्यानुरोधेनरन्प्रत्ययान्तरकप्रत्य-
 यान्ताश्चनिपातिताः । २ अकारस्यस्थानेऋकारोनिपात्यते ।

येमरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः शुभ्राः शुभ्रभनाः घोरवर्षसः उग्ररूप-
पवराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः मघमित्यादिष्वष्टाविंश-
तिसंख्याकेषु धननामसुक्षत्रं भगइति पठितम् ॥ शुभ्राः स्फायितश्चीत्यादिनाशुभ्रैरौणादिकोरकृ प्र-
त्ययस्वरः । घोरवर्षसः घोरं वर्षोपेयां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं आद्युदात्तञ्च छन्दसीत्येवतुन भवति क्षत्रशब्दस्यान्तो-
दात्तत्वात् रिशंतिर्हिंसन्तीति रिशाः तानदन्तीति रिशादसः सर्वधातुभ्योऽनुत्प्रत्ययः नि-
स्वरेण उत्तरपदमाद्युदात्तं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमेषु त्रिंशो वर्गः ॥ ३६ ॥

सूक्तेषु मृचमाह—

येनाकस्याधिरोचनेदिविदेवास आसते । मरुद्भिरग्रआर्गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । आधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।

मरुत्सभिः । अग्ने । अ । गहि ॥ ६ ॥

येमरुतानाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिविद्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः
सयमपि दीप्यमाना आसते तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य कंसुखं तद्यस्मिन्नास्ति असावकइ-
ति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ् न अकोनाक इति नञ्त्पुरुषः नलोपो नञ् इति नलोपो न भवति न भ्रा-
णपादित्यादिना प्रकृतिभावात् तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन उदात्तत्वं प्र-
थमतत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपपर्यर्थे उपसर्गप्रतिरू-
पको निपातः । रोचने रुचदीमौ अनुदात्तेतश्च हलादेरित्युच् चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि ऊ-
दितमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः आज्ञसेरसुगित्यसुक् । आसते आस उपवेशने अ-
नुदात्तेत्वादात्मनेपदं झस्य अदादेशः अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् अनुदात्तेत्वात् सार्व-
धातुकानुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगान्निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

य ईश्वर्यन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्रआर्गहि ॥ ७ ॥

ये । ईश्वर्यन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुत्सभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

येमरुतः पर्वतान्मेघानींश्च यन्ति चालयन्ति तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरस्कुर्वन्तीति
शेषः (निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः) तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईश्वर्यन्ति

उखणखेत्यादावीखिर्गत्यर्थः हेतुमतिचेतिणिच् इदितोनुम्धातोरितिनुम् णिजन्तधातोश्चित्-
इत्यन्तोदात्तत्वम् शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । पूर्व-
तांन् पूर्वपूर्वमर्वपुरणे औणादिकोत्तच् प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

आयेत्न्वन्तिरश्मिभिस्तिरःसमुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्रआगहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ८ ॥

येमरुतोरश्मिभिः सूर्यकिरणैःसह आतन्वन्ति आगुवन्ति (आकाशमितिशेषः किंच
ओजसास्वकीयेनबलेनसमुद्रंतिरस्कुर्वन्ति तैर्मरुद्भि रित्यन्वयः ॥ तनुविस्तारे लटोऽन्तः तना-
दिक्कृष्यउः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतितिङ्एवाद्युदात्तत्वम् । रश्मिभिः
नियोमिरित्यनुवृत्तौ अश्रोतेरशचेतिभिः प्रत्ययस्वरः । समुद्रं उन्दीकृदने स्फापीतंतीतिरक्
समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥ नवमीशृचमाह—

अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यमधु । मरुद्भिरग्रआगहि ॥ ९ ॥ ३ ७ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥ ३ ७ ॥ १ ।

हेअग्ने पूर्वपीतयेपूर्वकाले प्रवृत्तायपानाय त्वांप्रतिसोम्यमधु सोमसंबन्धिनंमधुरसंअभि
सृजामि सर्वतःसंपादयामि अतस्त्वंमरुद्भिःसहात्रआगच्छ ॥ अभि एवादीनामन्तइत्यन्तं
दात्तः । त्वामौद्वितीयायाइतित्वादेशःसर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये पूर्वाचासौपीतिश्च पुंत्वकर्मधा
येत्यादिनापुंवद्भावः । सृजामि सृजविसर्गे म्रिपःपित्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः । सोम
सोममर्हंतियइतियः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु फलिपाटिनमीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृ
चेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥ अत्रयास्कः—अभिसृजामित्वापूर्वपीतयेपूर्वपानायसोम्यमधुसो
ममयंसोग्नेमरुद्भिःसहागच्छेति ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेसप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३ ७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्देनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाक्षाज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

१ शृष्टृशियजिपविपच्यमितमिनमिहार्धभ्योऽतच् । २ नि० १०. ३७ ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितं वेदायो वेदेभ्यो खिलं जगत् ॥ निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
अथप्रथमाऽष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टचंसूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत्
ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते—अयंमष्टावा भवमिति । विनियोगस्तु सूक्तस्यलैङ्गिकः स्मार्तो वाद्रष्टव्यः ।
व्यूहस्यप्रथमेच्छन्दोमे वैश्वदेवशास्त्रे अयं देवाय जन्मन इत्या भवस्तु चः अथ छन्दोमा इति खण्डे स्-
त्रितम्—अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवायं देवाय जन्मन इति ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टकमाह—

ॐ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रैभिरासया ॥ अकारिरत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवार्यं । जन्मने । स्तोमः । विप्रैभिः । आसया ।

अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

(ऋभवो हिमनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः ते चात्र सूक्ते देवताः तत्सङ्घो जायमानवाचिना ज-
न्मशब्देनैकवचनान्तेनात्र निर्दिश्यते) जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थं अयं
स्तोमः स्तोत्रविशेषः विप्रैभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येन अकारि निष्पादितः
कीदृशः स्तोमः रत्नधातमः (अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः स्तोत्रेण तुष्टाऋभ-
वोधनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः) ॥ आसया आस्यशब्दान्तृतीयैकवचनस्य सुपांसुलुगित्यादिना याजा-
देशः व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः चित इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः रत्नानि दधातीति रत्नधा-
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

य इन्द्राय वचो यजात तक्षुर्मनसा हरी ॥ शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचः । ऽयुजा । तक्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः ।

यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

युक्तभवः इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं वचो यजाताडनादिकं विनावाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशि-
क्षितौ हरी एतन्नामकावश्वौ मनसा तक्षुः संपादितवन्तर्भ्रूभूणांसत्यसङ्कल्पत्वात्तत्सङ्कल्पमात्रेण-

न्द्रस्याश्वौसंपन्नावित्यर्थः) तेऋभवः शमीभिः ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैःकर्मभिः यज्ञमस
दीयमाशतव्याप्तवन्तः अपःअमइत्यादिषुषड्विंशतिसंख्याकेषुकर्मनामसुशमीशमीतिपठितम्
वचोयुजा वचसायुजाते सत्सूद्विषेत्यादिनाक्रिप् सुपांसुलुगित्यादिनाविभकेराकारः ऋदुत्तर
दमकृतिस्वरः । ततक्षुः तक्षूत्वक्षूतनूकरणे छिति झेरुसादेशः पादादित्वादनिघातः । शमी
शमयन्तिपापानीतिशम्यःकर्माणि औणादिकइन् ऋदिकारादकिनइतिडीष् वृषादित्वादायुदा
आशत अश्व्याप्तौ लङि झस्य अदादेशः स्वादिभ्यःभुः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् अडाग
तिङ्कृतिङइतिनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तक्षन्नासत्याभ्यांपरिज्मानंसुखंरथम् ॥ तक्षन्धेनुंसबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् । तक्षन्
धेनुम् । सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यांअश्विदेवप्रीत्यर्थंरथंतक्षन् ऋभवोदेवाः कंचिद्रथमतक्षन् तक्षणेनसंपादि
तवन्तः)कीदृशंपरिज्मानं परितोगन्तारं सुखंपर्युपवेशनेसुखकरं किञ्चधेनुं कांचिद्रांतक्षन् ध
तूनामनेकार्थत्वात्तक्षतिरत्रसंपादनवाची कीदृशींधेनुं सबर्दुघां सबरःक्षीरस्यदोग्धीम् ॥ तक्षन् व
हुलंछन्दसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां नविद्यतेसत्यययोस्तावसत्यौ नअसत्यौनासत्यौ नप्राण
पादित्यादिनानलोपाभावः । परिज्मानं अजेःपरिपूर्वस्यश्वच्छुक्षन्नित्यादिनामन्प्रत्ययेअकारलो
पआद्युदात्तत्वंचनिपातनात् । सबर्दुघां सबःपयोदोग्धीतिसबर्दुघा दुहःकबूघश्चेतिकप् सबरि
तिरेफान्तंप्रातिपदिकंक्षीरवाचीतिसंप्रदायविदः कपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते समा
सेऋदुत्तरपदमकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेयुवानापितरापुनरित्यार्भवस्तृचः द्वितीयस्याग्निवोदेवमिति
खण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरितितृचाविति ।

तस्मिंस्तृचेप्रथमांसूकेचतुर्थीष्टचमाह—

युवानापितरापुनःसत्यमन्त्राऋजूयवः ॥ ऋभवोविष्ट्यंक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्राः । ऋजूयवः ।

ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभवएतन्नामकादेवाःपितरौस्वकीयौमातापितरौपूर्ववृद्धावपिपुनर्युवानातरुणावक्रतकृतव-
न्तः कीदृशाः सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः (पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेनसिद्धमन्त्रत्वाद्यद्यत्फल-
मुद्दिश्यमन्त्राःप्रयुज्यन्तेतत्फलंतथैवसंपद्यते तस्माज्जीर्णयोःपित्रोर्युवत्वंसंपादयितुंसमर्थाइत्यर्थः
ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मनइच्छन्तः (छलरहिताइत्यर्थः) ऋतएवैतेषामनुष्ठितामन्त्राःसिद्ध्यन्ति। विष्टी
विष्टीव्याप्तियुक्ताःसर्वेषुकार्येषुएतदीयस्यमन्त्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोत्रव्याप्तिरुच्यते ऋभुशब्दंया-
स्कएवंनिर्वक्ति—ऋभवउरुभान्तीतिवर्तेनभान्तीतिवर्तेनभवन्तीतिवेति ॥ युवाना युवनशब्दोयौतेः
कनिन्नन्तोनित्वादाद्युदात्तः सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेराकारः। पितरा पूर्ववदाकारः। सत्यम-
न्त्राः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। ऋजुशब्दोभावपरः ऋजुत्वमात्मनइच्छन्तीतिक्यच् अकृत्सार्वधा-
तुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः। कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। विष्टी विष्टीव्याप्तौ क्तिच्कौचसंज्ञा-
यामितिकिच् तितुत्रेत्यादिनाइत्प्रतिषेधः तस्माज्जसइयाडियाजिकाराणामुपसंख्यानमिति
तस्यईकारादेशः सचालोन्त्यस्येति सकारस्यभवति ततआद्रुणइतिगुणेकृतेप्रथमयोःपूर्वसवर्णइति
पूर्वसवर्णदीर्घः तंवाधित्वा परत्वात् जसिचेतिह्रस्वस्यगुणेनभवितव्यमितिचेत् न संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात्। अकृत कृजोलुङ् आत्मनेपदं अस्यअदादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाःचेल्लुक् यणादे-
शःअडागमः निघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

संवोमदासोअग्मनेन्द्रेणचमरुत्वता ॥ आदित्येभिश्चराजभिः॥५॥१॥

सम् । वः । मदासः । अग्मत् । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ।

आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेऋभवोयुष्माकंसंबन्धिनोमदासोमदहेतवःसोमाः इन्द्रेणचादित्येभिरादित्यैश्चसमग्मतस-
त्वाःऋभूणाभिन्द्रादित्यैःसहसोमपानंतृतीयसवनेस्ति)अतएवावाहननिगदआश्वलायनैर्नैवंपठितः-
न्द्रमादित्यवन्तंऋभुमन्तंविभुमन्तंवाजवन्तंबृहस्पतिमन्तंविश्वदेव्यावन्तमावहेति । कीदृशेनेन्द्रे-
ण मरुत्वतामरुद्भिर्युक्तेन अतएवमन्त्रान्तरमेवमाधायते—मरुद्भिरिन्द्रसख्यंतेअस्तिवति । कीदृशैरा-
दित्येभिःराजभिःदीप्यमानैः ॥ मदासः माघन्तेऽभिरितिमदाःसोमाः मदनोपसर्गेइत्यप्रतस्यपित्वा-
इतुदात्तत्वं धातुस्वरएवशिष्यते । आजसेरसुगितिजसोसुक् । अग्मत गमेःसंपूर्वालुङ् समोग्म्यृ-
च्छीत्यादिनाआत्मनेपदं अस्यअदादेशः मन्त्रेघसेत्यादिनाःचेल्लुक् गमहनेत्यादिनाउपधात्तोपःव्यव-

हिताश्वेतिसमोव्यवहितप्रयोगः निघातः । मरुत्वता मरुतःअस्यसन्तीतिमरुत्वान् तसौमत्वर्थेऽ-
तिभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधितत्वावजशूत्वाभावः झयइतिमनुषोवत्वम् । आदित्येभिः बहुलंछन्द-
सीतिभिसपेसादेशाभाषेबहुवचनेझल्येदित्येत्वम् । राजभिः राजनशब्दस्यकनिन्नन्तत्वेननित्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

सूक्तेषष्ठीसूचमाह—

उतत्यंचमसंनवंत्वष्टुर्देवस्यनिष्कृतम् ॥ अकर्तचतुरःपुनः ॥ ६ ॥

उत । त्यम् । च्मसम् । नवंम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःकृतम् ।
अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उत्अपिच त्वष्टुः एतन्नामकस्यदेवस्यसंबन्धितक्षणव्यापारः नवंनूतनंत्यंचमसंतसोमधा-
रणक्षमकाष्ठपात्रविशेषंनिष्कृतं निःशेषेणसंपादितमकरोदितिशेषः (तक्षणव्यापारकुशलस्यत्व-
ष्टुः शिष्या)ऋभवः तेननिर्मितंतेकंचमसंपुनरपिचतुरोर्कर्त चतुर्धाविभक्तांश्चमसान्कृतवन्तः एक-
स्यचतुर्विधत्वकरणरूपोयमर्थोमघ्नान्तरेपिविस्पष्टः—एकंचमसंचतुरःऋणोतनेति ॥ नवं णुस्तुतौ
नूयतइतिनवं कर्मणिअप्रत्ययः सहिघञोपवादत्वात् घञर्थेसर्वत्रभवति घञप्रत्ययश्च अकर्त-
रिचकारकेसंज्ञायामितिकर्तृव्यतिरिक्तेसर्वत्रकारकेभवति यद्यपितत्रसंज्ञायामित्युक्तंथापिचका-
रस्यसंज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपिभवत्येव । संबन्धयेतेइतिसंबन्धः कर्मणिघञित्युक्तम् ।
त्वष्टुः तक्षुत्वक्षुतनूकरणे औणादिकस्तुन् ऊदित्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिक-
कारलोपः । निष्कृतं ऋञोनिरुपसृष्टात्कर्मणिक्तः प्रादिसमासे नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिषत्वं
अत्र कर्तृकर्मणोःऋतीतिमात्राषष्ठौ यद्यपिनलोकाव्ययेतिनिषिद्धा तथापिकर्तुःशेषत्वेनविव-
क्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीयेतस्याःप्राप्तेःशैषिकीषष्ठी यथाकर्मणिशेषत्वेनविवक्षिते माषाणा-
मभीयादिति गतिरनन्तरइतिनिसजदात्तत्वम् । अकर्तअऋषव ऋञोलुङि झस्य व्यत्ययेनतादे-
शः मन्त्रेषसेत्यादिनाच्चेर्लुक् छन्दस्युभयथेतिडिआर्धधातुकत्वात्डिच्वाभावेनगुणः । चतुरः
चतुरःशसीत्युकारजदात्तः । पुनः स्वरादिष्वाद्युदात्तःपठितः ॥ ६ ॥

तृतीयेछन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे तेनोरजानिधत्तनेतिद्वेऋकावाभ्यौ तृतीयस्यागन्ममहेति
वण्डेसूत्रितम्—इन्द्रइषेददातुनस्तेनोरजानिधत्तनेत्येकाद्वेचेति ।

तयोरार्थांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

तेनोरत्नानिधत्तनत्रिरासामानिसुन्वते ॥ एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । सामानि । सुन्वते ।
एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्वृक्षु येप्रतिपादिताऋभवस्तेयूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तो-
नोस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवंकुर्वतेयजमानाय रत्नानिरमणीयानि सुवर्णमणिमुक्ता-
दीनि धनानि एकमेकं क्रमेणप्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत सुवर्णादीनांमध्ये प्रतिद्रव्यंयावदपेक्षितं
तावदिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तं कीदृशानिरत्नानि त्रिरा (त्रिवारमावृत्तानि उत्तमानिमध्य-
मानिअधमानिचेत्येवंरत्नानां त्रिरावृत्तिः) किञ्च सामानिसप्तसंस्थानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि
च धत्तन संपादयत कीदृशानिसामानि त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि अर्घ्याधेयदर्शपूर्णमासादी-
नांसामानांहविर्यज्ञानामेकोवर्गः । औपासनहोमेष्वैश्वदेवइत्यादीनांसामानांपाकयज्ञानांवर्गो-
द्वितीयः । अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमइत्यादीनांसामानांसोमसंस्थानांवर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि रमुक्ती-
द्यायां निदित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनमकारस्यतकारः नित्त्वादाद्युदात्तः ।
धत्तन तप्तनप्तनथनाश्चेतितशब्दस्यतनादेशः । सामानांवर्गःसामं सप्तनोञ्छन्दसीषिवर्गे
अत्रप्रत्ययः नस्तद्धितेइतिटिलोपः त्रित्त्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वं च अत्रवर्गवचनेनचा-
नेन वर्गिणोलक्ष्यन्ते तेनबहुवचनं अन्यथाहोकेएववर्गस्त्रिरावृत्तइत्येकवचनमेवस्यात् । सुन्वते
शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः एकशब्दः इणः
कन्नन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्यपरमात्रेडितमित्यात्रेडितसंज्ञायां अनुदात्त-
चेतिअनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः शस्यतेआभिरितिशस्तयऋचः शंसुस्तुतौ करणेकिन् तस्य
किञ्चाजलोपः शोभनाःशस्तयइतिप्रादिसगासे यद्यपिचकिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वेनरुदुत्तरपदमृ-
तिस्वरत्वेन तदेवप्राप्तं तत्तुपरेणमन्किन्व्याख्यानेत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेनबाध्यते ॥७॥

१ अर्घ्याधेयदर्शपूर्णमासाभिहोत्राग्रयणचातुर्मास्यनिरुद्धपशुबन्धसौत्रामणीतिसप्तहविर्य-
ज्ञसंस्थाः । २ पञ्चमहायाअष्टकाश्राद्धं पार्वणश्राद्धं श्रवणाकर्मप्रत्यवरोहणशूलगवः आश्व-
पुत्रीकर्मैतिसप्तमाकयज्ञसंस्थाः । औपासनहोमेष्वैश्वदेवयोर्घहणपञ्चमहायज्ञौपलक्षणम् ।
३ अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशीवाजपेयोत्रिरात्रोमीर्यामइतिसप्तसोमयज्ञसंस्थाः ।

अष्टमीमृचमाह—

अधारयन्तवह्नयोभजन्तसुकृत्यया ।। भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुकृत्यया । भागम् । देवेषु ।
यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

वह्नयश्चमसादिसाधननिष्पादनेनयज्ञस्यवोढारऋभवःअधारयन्तपूर्वमनुष्यत्वेन मरणयो-
ग्याअप्यमृतत्वलाभेनप्राणान्धारितवन्तः तथाचमन्त्रान्तरमात्रायते—(सर्वासःसन्तोअमृतत्व-
मानशुरिति) । किञ्चैतेसुकृत्ययायज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेणशोभनव्यापारेणदेवेषुमध्येस्थि-
त्वा यज्ञियंयज्ञार्हभागंहविलेक्षणंअभजन्तसेवितवन्तः अयमर्थः सौर्धन्वनायज्ञियंभागमा-
नशुरित्यादिमन्त्रान्तरेषुविस्पष्टः । ब्राह्मणेपि ऋभवेवैदेवेषुतपसासोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्यु-
पाख्यानंविस्पष्टम् ॥ वह्नयः निदित्यनुवृत्तौ वहिशीत्यादिनानिप्रत्ययः । अभजन्त पादादित्वा-
निघातः । सुकृत्यया विभाषाकृत्वोरिति कृञःकर्मणिक्क्यप् शोभनंकृत्यमस्याभजनक्रियायाः
सासुकृत्या बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ननु कृ-
त्यशब्देक्यपःपित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरेणआदिरुदात्तः ततश्चाद्युदात्तंइच्छन्दसीत्यनेनाद्यु-
दात्तत्वेनभवितव्यं तेनहिपुरस्तादपवादेनपरमपिनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंबाध्यतइत्युक्तं
एवंतर्हि कृञःशचेति स्त्रियांभावेक्यप्रप्रत्ययान्तःकृत्याशब्दः क्यपःपित्वेपिव्यत्ययेनउदात्तत्वं
प्रादिसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । भागं कर्षात्तवइत्यन्तोदात्तः । यज्ञियं
यज्ञमर्हतीत्यर्थं यज्ञत्विग्भ्यांघखञौइतिघः तस्यइयादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः ॥२॥

इहेन्द्राग्नीइत्यादिकंपल्लुचंसूक्तं ऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवतात्वनुक्रम्यते—इहषल्लैन्द्राग्निमिति ।
विनियोगस्तु अग्निष्टोमे अच्छावाकशस्त्रे इहेन्द्राग्नीउपह्वयइतिसूक्तम् स्तोत्रमग्नेशास्त्रादितिसण्डे-
इहेन्द्राग्नीउपेयंवामस्यमन्मनइतिनवेतिसूत्रितत्वात् । तथा अभिषुवषडहेप्रातःसवनेअच्छा-
वाकशस्त्रेस्तोमातिशंसनार्थमेतदेवसूक्तम् तथाचसूत्रितम्—अभिषुवषपृष्ठयाहानीत्युपक्रम्येहेन्द्रा-
ग्नीइन्द्राग्नीआगतमिति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

इहेन्द्राग्नीउपह्वयेतयोरिस्तोमंमुश्मसि ॥ तासोमंसोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् ।
उश्मसि । ता । सोमम् । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणिइन्द्राग्नीदेवावुपह्वयेआह्वयामि तयोरितइन्द्राग्भयोरेवस्तोमंस्तोत्रमुश्मसिका-
मयामहे सोमपातमा अतिशयेनसोमंपातुंक्षमौतौद्वौदेवौसोमंपिबतामितिशेषः ॥ इन्द्राग्नी अत्र
देवताद्वन्द्वेपिपूर्वपदस्यानङ्गनभक्ति तत्रहिद्वन्द्वइत्यनुवृत्तौपुनर्द्वन्द्वग्रहणालोकप्रसिद्धसाहचर्याणा-
मेवद्वन्द्वेआनङ्कित्युक्तं तस्मादत्रावग्रहेह्रस्वइन्द्रशब्दः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं देवताद्वन्द्वेचेत्युभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वंतुनभवति अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेननोत्तरपदेनुदात्तादावितिप्रतिषेधात् ।
उश्मसि वशकान्तौ लटोमस् इदन्तोमसिरितिइकारोपजनः अदादित्वात् शपोलुक मसेर्द्धित्वा-
द्ग्रह्येत्यादिनासंभसारणं । ता सोमपातमा उभयत्र सुपांसुलुगित्याकारः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तायज्ञेषुप्रशंसतेन्द्राग्नीशुभतानरः ॥ तागायत्रेपुगायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता ।
गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हेनरोमनुष्याऋत्विजस्तापूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नीयज्ञेषुअनुष्ठीयमानकर्मसुप्रशंसत शस्त्रैः तथा
शुभत नानाविधैरलङ्कारैः शोभितौकुरुत तथा तापूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषुगायत्रीछन्दस्केषुम-
त्रेषुसामरूपेणगायत ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । शुभत अस्यसंहितायामन्येषामपिदृश्यतइति
दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

तामित्रस्यप्रशस्तयइन्द्राग्नीताह्वामहे ॥ सोमपासोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । ह्वामहे । सोमऽपा ।
सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्यस्नेहविषयस्यममानुष्ठातुः प्रशस्तयेतापूर्वोक्तौदेवौसंपद्येतामितिशेषः (यद्वा) मित्र-
स्यममत्तंविधिनौ ताविन्द्राग्नीप्रशस्तयेप्रशंसितुमिच्छामइतिशेषः सोमपानक्षमौतापूर्वोक्ताविन्द्रा-
२४

ग्रीसोमपीतयेसोमपानार्थं हवामहेआह्वयामः । प्रशस्तये तुमर्थाच्चभाववचनादितित्तुर्थी ऋ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वातादौचनितिकृत्यतावितिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये सोमस्य
पीतिर्यस्मिन्कर्मणितस्मै बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सोमस्यपीतिरितितत्पुरुषेवा दासीभारा-
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्वचमाह—

उग्रासन्ताहवामहउपेदंसर्वनंसुतम् । इन्द्राग्रीएंहगच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । संता । हवामहे । उपे । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।

इन्द्राग्री इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

सुतंअभिषवोपेतंइदमनुष्ठीयमानं सवनंप्रातःसवनादिरूपंकर्मउपसामीप्येनप्राप्तुंउग्रासन्ता
वैरिवधादिषु क्रूरौसन्तौदेवौहवामहे आह्वयामः इन्द्राग्रीदेवौइहकर्मण्यागच्छताम् ॥ सन्ता
अस्तेः शतरि असोरहोपः । सवनं सुतमितिद्वयं सेमनःस्वोममागहीत्यत्रोक्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्वचमाह—

तामहान्तासदस्पतीइन्द्राग्रीरक्षउञ्जतम् ॥ अप्रजाःसन्त्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्री इति । रक्षः । उञ्जतम् ।

अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

तौपूर्वोकाविन्द्राग्रीरक्षोराक्षसजातिंउञ्जतं ऋजुकुरुतंक्रौर्यपरित्याजयतमित्यर्थः कीद-
शौमहान्तामहान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ तयोःप्रसादात्अत्रिणोभक्षकाराक्षसाः
अप्रजाअनुत्पन्नाःसन्तु ॥ महान्ता सान्तमहतःसंयोगस्येतिदीर्घः । सदस्पती सदसस्पतीइति
समासे षष्ठ्यालुकिप्रातिपदिकसकारस्यरुत्वाभावश्छान्दसः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्री आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः प्रजायन्तइतिप्रजाः अन्येष्वपि
दृश्यतइतिजनेर्देप्रत्ययः नप्रजाअप्रजाःप्रजाशब्दस्त्वहुव्रीहौहि नित्यमसिचप्रजामेधयोरित्यसि-
जादेशःस्यात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः तृजन्तस्यअत्रिशब्दस्यजसश्छान्दसइतुडा-
गमः चितइति ऋकारउदात्तः तस्ययणादेशे उदात्तयणोहल्पूर्वात् इतिइकारउदात्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्वचमाह—

तेनसत्येन जागृतुमधिप्रचेतुनेपदे ॥ इन्द्राग्रीशर्मयच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

१ अदेस्त्रिनिश्चेतित्रिन् प्रत्ययत्वेरेणान्तोदात्तः ।

तेन । सत्येन । जागृतम् । आधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति ।
शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेन्द्राग्नी सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेनकर्मणाप्रचेतुने प्रक-
फलभागज्ञापकेपदेस्वर्गलोकादिस्थानेअधिजागृतं आधिक्येनसावधानौभवंतं ततोस्मभ्यंशु-
च्छतंसुखंगृहंवादत्तम् गयःरुदरइत्यादिषुद्वाविंशतिसंख्याकेषुगृहनामसुशर्मवर्मेत्युक्तम् ॥
इतं जागृनिद्राक्षये अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् तिङ्ङुतिङइतिनिघातः । प्रचेतुने
सिंज्ञानेइत्यस्मात्पण्यन्ताशकेरुनोन्तइतिविहितत्वाद्वाहुलकादौणादिकउनप्रत्ययः समासे
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी इहेन्द्राग्नीइत्यत्रोक्तम् आमन्नितत्वादाद्युदात्तत्वमत्रविशे-
। श्रृणातिहिनस्तिदुःखमितिशर्म शृहिसायां अन्येभ्योपिट्शयन्तइतिमनिन् । यच्छतं इपुग-
यमांछइतिछः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचंसूक्तं तस्यऋषिच्छन्दसीपूर्ववत् देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते—
तर्युजासैकाचतस्रआश्विन्यस्तथासावित्र्यआग्नेय्यौद्वेदेवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां
वापृथिव्येपार्थिवीषड्वैष्णव्योतोदेवादेवीविति सूक्तसंख्यानुवर्ततइत्यस्मिन्नखण्डे—अनिरुक्ता
व्याविंशतिरितिपरिभाषितत्वात् । प्रातर्युजेतिसूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्तासंख्याविंशतिसं-
यादृष्टव्या सात्रविंशतिःएकयाअधिकयासहवर्ततइतिसैका तत्रादौचतस्रऋचोश्विदेवताकाः
धमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्रतस्रःसवितृदेवताकाः नवमीदशमीचोभेअग्निदेवताके एकादश्याऋचो-
संबन्धिन्योदेव्योदेवताः द्वादश्याइन्द्रवरुणाग्निपत्न्यइन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्योदेवताः त्रयोदशी-
तुर्दश्याद्यावापृथिवीदेवताके पञ्चदशीपार्थिवी षोडश्याद्याःषड्विष्णुदेवत्याः षोडशीदेव-
त्यावां ॥ अत्रसूक्तेविनियोगोल्लेखिकः प्रातरनुवाकेआश्विनेऋतौप्रातर्युजाविबोधयेतितत्स-
त्त्वःसूत्रितंच—अथाश्विनएषोउषाःप्रातर्युजेतिचतस्रइति । आश्विनग्रहस्यप्रातर्युजेत्येकापुरो-
षाक्या द्विदेवत्यैश्रन्तीतिखण्डेसूत्रितम्—आश्विनस्यप्रातर्युजाविबोधयेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

प्रातर्युजाविबोधयाश्विनावेहर्गच्छताम् ॥ अस्यसोमस्यपीनये ॥१॥

१ पृथिवीदेवीदेवताकाषोडशीमारभ्यैकविंशत्यन्याःषड्विष्णुदेवताकाः अतोदेवाइत्यस्या-
।।दश्यास्तुऋत्वादेवाविष्णुर्वाविकल्पेनदेवता ।

प्रातः३युजा । वि । बो॒धय॒ । अ॒श्विनौ॑ । आ । इ॒ह । ग॒च्छता॒म् ।
अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ १ ॥

अत्रहोताध्वर्युमुद्दिश्यन्नूते हेअध्वर्योप्रातर्युजापातःसवनग्रहेणसंयुक्तावश्विनौदेवौविबोध-
य विशेषेणप्रबुद्धौकुरु अश्विनौप्रबुद्धौ तावश्विनौदेवौअस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्यसोमस्यपी-
तयेसोमपानायइहकर्मण्यागच्छताम्॥ प्रातर्युजातिगृहमाणेनग्रहेणसहेतिप्रातर्युजा सत्सुद्विषेत्या-
दिनाकिप् सुपांसुलुगित्याकारः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेर-
दात्तत्वम् । पीतये व्यत्ययेनक्तिनउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

यासुर॒थार॒थीत॒मो॒भादे॒वादि॒विस्पृ॒शा । अ॒श्विना॒नाह॒वामहे॑ ॥ २ ॥

या । सु॒रथा॑ । र॒थि॒द॒त॒मा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒स्पृ॒शा ।
अ॒श्विना॑ । ता । ह॒वाम॒हे ॥ २ ॥

योभाश्विनादेवायावुभावश्विनौदेवौ सुरथाशोभनरथयुक्तौ रथीतमारथिनामध्ये अ-
तिशयेनरथिनौ दिविस्पृशाद्युलोकनिवासिनौ ताहवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ येत्या-
दिष्वष्टसुपदेपुसुपांसुलुगितिद्विवचनस्याकारः । सुरथा शोभनोरथोययोस्तौसुरथौ समासान्तो-
दात्तत्वापवादंबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरंबाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते आद्य-
दात्तंश्चच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा अन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायामिकारस्यदी-
र्घत्वम् । दिविस्पृशा दिविस्पृशतइतिदिविस्पृशौ किप्चेतिकिप् तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् ग-
तिकारकोपपदात्कृदितिरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

यावां॒कशा॒मधु॑म॒त्यश्वि॒नासू॒नृता॑वती । तया॒य॒ज्ञा॒मिमि॑क्षतम् ॥ ३ ॥

या । वा॒म् । कशा॑ । मधु॑मती । अ॒श्विना॑ । सू॒नृता॑ऽवती । तया॑ ।
य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्षत॑म् ॥ ३ ॥

अश्विना हेअश्विनौदेवौ वांयुवयोःसंबन्धिनी या कशा अश्वताडनीविद्यते तयासहआ-
गत्य यज्ञमस्त्वयं मिमिक्षतं सोमरसेनसेक्तुमिच्छतं कशयाश्वंदृढंताडयित्वा सहसार्त्त-

मागत्यभवद्विषयांसोमरसाहुर्विनिष्पादयितुमुद्युक्तौभवतमित्यर्थः कीदृशीकशामधुमती अर्णः
 क्षोदमित्यादिषु एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु मधुपुरीषमितिपठितं तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति अ-
 श्वस्यशीघ्रगत्यायत्स्वेदोदकं स्रवतितेनेयंकशाक्लिन्नेत्यर्थः सूनृतावती प्रियसत्यवाग् युक्ता तीव्रे-
 ण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायां अश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगम-
 नहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं यद्वा श्लोकः धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्गमसुकशाधिषणेतिपठितं अ-
 श्विनोर्यावाक्मधुमतीमाधुर्योपितापारुष्यरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यत्वोपेताफलप्रदानविषये-
 त्यर्थः तथावाचायुक्तौ यज्ञमिमिक्षतमितियोजनीयम् ॥ कशा कशगतिशासनयोः पचाद्यच् वृषा-
 दिवादाद्युदात्तः । सूनृतावती ऊनपरिहाणे सुष्ठुऊनयत्यप्रियमिति सूनृ तथाविधमृतंसत्यं यस्यां
 वाचिसासूनृता नञ्सुस्थामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं वाधित्वापरादिश्छन्दसिबहुलं इति ककारउ-
 दात्तः सायस्या अस्ति सा कशासूनृतावतीति कशायाः संज्ञा एवं नामाकशेत्यर्थः संज्ञायामिति मत्तु-
 पोवत्वम् । मिमिक्षतं मिहेः सन् हलन्ताच्चेति किच्चाटुणाभावः ढत्वकत्वपत्वानि ॥ ३ ॥

: चतुर्थीमृचमाह—

न॒हि॒वा॒म॒स्ति॑ दूर॒के॒य॒त्रा॒रथे॑न॒ग॒च्छ॒थः ॥ अ॒श्वि॒ना॒सो॒मि॒नो॑ गृह्म ॥ ४ ॥

न॒हि॒ । वा॒म् । अ॒स्ति॑ । दूर॒के॒ । य॒त्र । रथे॑न । ग॒च्छ॒थः । अ॒श्वि॒ना॒ ।
 सो॒मि॒नः॑ । गृह्म ॥ ४ ॥

अश्विना हेअश्विनौ देवौयुवांसोमिनः सोमवतोयजमानस्यगृहंप्रतिरथेनगच्छथः समा-
 गौवांयुवयोर्दूरकेदूरदेशेन सस्तिनवर्ततेखलु यद्वा यत्रगृहेगच्छथः तच्चगृहंदूरेन भवति ॥ नहि एवमा-
 दीनामन्तइत्यन्तोदात्तः । अस्ति चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । अत्रहिगृहंदूरेचनास्ति यु-
 वांचरथेनगच्छथइतिसमुच्चयश्चार्थोगम्यते चशब्दोनप्रयुज्यतइतिचलोपेप्रथमातिङ्बिभक्तिर-
 स्तीति । यत्र निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः इयंयद्यपिनप्रथमातथापि यत्रेतिय-
 ष्टतयोगान्निघातः ॥ ४ ॥

ब्यूढस्यद्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेशस्त्रेहिरण्यपाणिमूतयइतिसावित्र्यश्चतस्रः द्वितीयस्येतिख-
 ण्डेस्त्रितम्—हिरण्यपाणिमूतयइतिचतस्रोमहीद्यौःपृथिवीचनइति ।

तत्रप्रथमांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

हि॒र॒ण्य॒पा॒णि॒मू॒त॒ये॑ स॒वि॒ता॒र॒मु॒प॒ह्व॒ये । स॒चे॒त्ता॑ दे॒वता॑प॒द॒म् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उपं । ह्ये । सः । चेत्ता ।
देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

ऊतये अस्मद्रक्षणार्थंसवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि सचसवितादेवएतन्मन्त्रप्रतिपाद्य-
देवताभूत्वापदंयजमानेनप्राप्यंस्थानंचेत्ताज्ञापयिताभवति कोटशं सवितारं हिरण्यपाणिंयजमा-
नायदातुंहस्तेसुवर्णधारिणं यद्वा देवताकर्तृकेयागेसवितास्थयमृत्विग्भूत्वाब्रह्मत्वेनावस्थितः
तदानीकस्यांचिदिष्टावध्वर्यवः तस्मैसवित्रेब्रह्मणे प्राशिञ्जनामकंपुरोडाशभागंद्रुत्तवन्तः तच्च
प्राशिञ्जहस्तेसवित्रागृहीतंसत्तदीयपाणिंचिच्छेद ततः प्राशिञ्जस्यदातारोध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं
निर्मायप्रक्षिपवन्तःसोयमर्थःकौषीतकिब्राह्मणेसमान्नातः—सवित्रेप्राशिञ्जंप्रतिजह्नुस्तस्य पाणी प्र-
चिच्छेदतस्मैहिरण्मयौप्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरितिश्रुतइति । पाणिशब्दंहिरण्यशब्दंचया-
स्क्एवंनिर्वकि—हिरण्यंकस्माद्धियतआयम्यमानमितिवाह्नियतेजनाजनमितिवाहितरमणंभवती-
तिवाहृदयरमणंभवतीतिवाहृयतेर्वास्यात्प्रेप्साकर्मणइति । तथापाणिः पणायतेःपूजाकर्मणइति ।
हिरण्यशब्दोऽन्येष्यत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतस्वरः । ऊतये उदात्तइत्यनुवृत्तावृत्तयूति
जूतिसातीत्यादिनाकिञ्चन्तोऽन्तोदात्तोनिपातितः । सवितारं तृचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् । चेत्ताचित्तं
संज्ञाने अस्मादन्तर्भावित्पथर्थात्ताच्छील्येतृन् अनित्यमागमशास्त्रमितोडभावः निच्वादाद्युदा-
त्तः । देवता देवात्तलित्स्वार्थेतल् लित्तीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । पदशब्दः पचाद्यजन्तः चित्त-
इत्यन्तोदानः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सूक्तेषष्ठीष्टचमाह—

अपांनपांतमवंसेसवितारमुपस्तुहि । तस्यंत्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपांतम् । अवंसे । सवितारम् । उपं । स्तुहि । तस्यं ।

व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्रहोतासामगृत्विजमन्यंवाशस्त्रिणंब्रूते अवसे अस्मान्नक्षितुंसवितारं उपस्तुहि
तस्यसवितुःसंबन्धीनिव्रतानिकर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे कीदृशं
सवितारं अपांनपातं जलस्यनपालकं सन्तापेनशोषकमित्यर्थः ॥ अपां ऊडिबमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं पारक्षणेअस्यशत्रन्तःपाच्छब्दः तस्यनञासमासे नब्राणनपादित्या-

दिनानलोपप्रतिषेधइतिवृत्तिकारः अग्निर्हि अपोनपातितच्छोषकत्वात् तर्हिकथमपामितिषष्ठी नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेतिकर्मणिषष्ठ्याःप्रतिषेधात् इतिचेत्तर्हि एषाशेषलक्षणास्तु अश्या-
दित्यौ अपांकरणतया संबन्धिनौ अग्रेरापइतिश्रुतेः । आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मृतेश्च । अ-
स्मिन्यक्षे उगिदचामितिनुमभावोपिनिपातनादेवेतिमन्तव्यं पातेःक्विवन्तस्यतुग्वानिपातनात्
द्रष्टव्यः अथवानपातयतीतिनपात पतृगतावितिधातोर्ण्यन्तात्क्वपि अश्यादित्यौह्यपांनप्रापकौ
प्रयुततच्छोषकौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे तुमर्थेसेसेन् इत्यादिनाअसेन् निच्वादा-
द्युदात्तः । उश्मसि वशकान्तौ अदिप्रभृतिभ्यइतिशपोलुक् इदन्तोमसिः इतीकारोपजनः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विभक्तारंहवामहेवसोश्चित्रस्यराधंसः । सवितारंनृचक्षंसम् ॥ ७ ॥

विभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधंसः । सवितारम् ।

नृचक्षंसम् ॥ ७ ॥

वसोः निवासहेतोश्चित्रस्यसुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्यराधसोधनस्यविभक्तारंस्य
यजमानस्थैतावद्धनदानमुचितमितिविभागकारिणं नृचक्षंसं मनुष्याणांप्रकाशकारिणंसवितारंह-
वामहे कौषीतकिनएतस्याऋचोव्याख्यानरूपेब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवसमामनन्ति—
यदेतद्वसुः चित्रंराधस्तदेषसविताविभक्ताभ्यःप्रजाभ्योविभजतीति ॥ विभक्तारं तृचश्चिच्वादा-
त्तोदात्तत्वं ऋदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते । हवामहे ह्वयतेर्बहुलंलृन्दसीतिसंप्रसारणम् । व-
सोः वसनिवासेशुस्त्वृद्धिहीत्यादिनाउः निदित्यनुवृत्तेर्निच्वादाद्युदात्तः । राधंसः असुन्नन्तोनिच्वा-
दाद्युदात्तः । नृचक्षंसं नृश्चष्टइतिनृचक्षाः तंनृचक्षंसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शिच्वादनार्धधातुक-
त्वेनख्याजादेशाभावः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सखायानिषीदतसवितास्तोम्योनुनः । दाताराधांसिशुंभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत् । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।

दाता । राधांसि । शुंभति ॥ ८ ॥

सखिभूताहे ऋत्विजः आनिषीदत सर्वत्रोपविशतनोस्माकमयंसवितानुक्षिपंस्तोम्यःस्तुति-
योग्यः राधांसिधनानिदाताप्रदातुमुद्युक्तः एषसविता शुंभति शोभते ॥ समानाःसन्तःख्यान्ति

प्रकाशन्तइतिसखायः ख्याप्रकथने समानेख्यश्चोद्युत्तइतीण्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेनडिच्यंलोप-
श्च डिच्वादाकारलोपः समानस्यच्छन्दसीत्यादिनासमानशब्दस्यसादेशः इण् सन्नियोगेनोदात्त-
त्वं जसि सख्युरसंबुद्धौइतिणिच्वाद्द्विरायादेशश्च । निषीदत् सदिरप्रतेरितिषत्वम् । स्तोमे-
पुप्रतिपाद्यत्वेनभवः स्तोम्यः भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दाता दानशीलः ता-
च्छील्येत्त्वं निच्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं कर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्तायाःषष्ठ्याः नलोका-
व्ययेतिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमप्रातःसवने अग्नेपत्नीरिहावहेतिनेष्टुःप्रस्थितयाज्या प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंसीतिस-
ण्डेसूत्रितम्—अग्नेपत्नीरिहावहोक्षान्नायवशान्नायेति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशतीरुपं । त्वष्टारंसोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उपं । त्वष्टारम् ।
सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हेअग्नेउशतीःकामयमानाःदेवानापत्नीरिन्द्राण्याद्याः इहदेवयजनदेशेआवह तथात्वष्टारं
देवंसोमपीतयेसोमपानार्थंउपसमीपे आवह ॥ पत्नीः इत्यन्तःपतिशब्दआद्युदात्तः पत्युर्नोयज्ञ-
संयोगेइतिडीप् तत्सन्नियोगेनतकारश्च डीपःपिच्वात् इतिस्वरएव । उशतीः वशकान्तौ लटःशत्रु
अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् शतुर्डिच्वात् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं उगितश्चेतिडीप् शत्रु-
नुमइतिडीपउदात्तः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

आग्नाअग्रइहावसेहोत्रायविष्टभारतीम् ॥ वरून्त्रीधिषणांवह ॥ १० ॥ ५ ॥

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ट । भारतीम् ।
वरून्त्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

हेअग्ने अवसेअस्मानवितुंग्नादेवपत्नीरिहावह तथाहेयविष्टयुवतमाग्ने होत्रांहोमनिष्पाद-
कामग्निपत्नींभारतींभरतनामकस्यादित्यस्यपत्नींवरून्त्रींवरणीयांधिषणांवाग्देवींचावह वाग्वैधि-
षणेतिवाजसनेयकम् । भरतआदित्यइतिर्यास्केनोक्तत्वात् तस्यपत्नीभारतीत्युच्यते ॥ गम्यन्तइ-

तिग्नाः गमूसृपृगतौ औणादिकोद्गप्रत्ययः डिच्वाटिलोपः प्रत्ययस्वरः । होत्रां हुयामसिभसि-
भ्यस्त्रन्ति व्रन्तो निच्वादाद्युदात्तः अतिशयेन युवायविष्ठः अतिशायनेतमविष्ठनौ स्थूलदूरे-
त्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः । भारतीं शार्ङ्गरवादेरवृत्कृतत्वात् डीनन्तो निच्वादाद्यु-
दात्तः । वरूत्रीं असितस्कभितइत्यादौ यद्यपिवरूतशब्दस्तृजन्तइत्युक्तं तथाप्यन्तेइतिकरण-
स्यप्रदर्शनार्थत्वात् वरूतशब्दस्तृजन्तोपिदृष्टव्यः तेन निच्वादाद्युदात्तत्वं शेषनिघातेन ऋकारस्या-
नुदात्तत्वात् उदात्तयणोहलपूर्वात् इत्यपि न डीपउदात्तत्वम् । धिषणां क्युप्रत्ययानुवृत्तौ धृषेधि-
षचसंज्ञायामित्क्युः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

सूक्तेएकादशीमृचमाह—

अभिनेदेवीरवसामहःशर्मणानृपत्नीः ॥ अच्छिन्नपत्राःसचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपत्राः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

देवीर्देव्योदेवपत्न्यः अवसारक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह नोस्मान् अभिसचन्तां
आभिमुख्येन सेवन्तां कीदृश्योदेव्यः नृपत्नीः मनुष्याणां पालयिष्यः अच्छिन्नपत्राः अच्छि-
न्नपक्षाः नहिपक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः पुंयोगादाख्यायां इति डीषन्तः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः दीर्घाज्जसिचेतिप्रतिषेधस्य वा छन्दसीतिपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदी-
र्घत्वम् । अवसा अवरक्षणे असुन् निच्वादाद्युदात्तः । महः महपूजायां क्विप् सुपांसुपोभवन्ती-
तितृतीयैकवचनस्य ङसादेशः सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः समासान्तोदात्तत्वेप्राप्ते
परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः न छिन्नानि अच्छिन्नानि अव्य-
यपूर्वपदमकृतिस्वरत्वं अच्छिन्नानिपत्राणि यासांताः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

इहेन्द्राणीमुपह्वयेवरुणानीं स्वस्तये । अग्नार्यांसोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् स्वस्तये । अग्नार्याम् ।

सोमपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्नकर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतयेसोमपानायच इन्द्रवरुणा-
ग्नीनांपत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणींवरुणानीं इन्द्रवरुणेत्यादिनापुंयोगेडीष्प्रत्ययः आनुगागमश्च
प्रत्ययस्वरः । अग्नार्यीं वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तइतिडीष् तत्सन्धियोगेन इकार-
स्यैकारउदात्तः । सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम् ॥ १२ ॥

द्वितीयेछन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रेमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः द्विती-
यस्याग्निवइतिखण्डेसूत्रितम्—महीद्यौःपृथिवीचनोयुवानापितरापुनरिति । आग्रयणेषौ
महीद्यौरित्येषाद्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणंत्रीहिश्यामाकेतिखण्डेसूत्रितम्—ये-
केचमामहिनोअहिमायामहीद्यौःपृथिवीचनइति । अग्निमन्थनेप्येषाविनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्या-
वितिखण्डेसूत्रितम्—अभित्वादेवसवितर्महीद्यौःपृथिवीचनइति । विष्यन्दमानंसान्नाद्यं अनयै-
वाहवनीयदेशेनिनयेत् विध्यपराधइतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—विष्यन्दमानंमहीद्यौःपृथिवीच-
नइतिअन्तःपरिधिदेशेनिनयेयुरिति । आश्विनशस्त्रेप्येषा संस्थितेष्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रि-
तम्—महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीघृचमाह—

महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञमिमिक्षताम् । पिपृतांनोभरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।
पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

महीमहतीद्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवीभूमिदेवताच नोस्मदीयमिमंयज्ञमिमिक्षतां स्वकी-
यसारभूतेनरसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैःषोषणैर्नोस्मान् पिपृता-
मुभेदेव्यौपूरयताम् ॥ मही महच्छब्दात् उगितश्चेतिडीष् अतशब्दलोपःछान्दसः बृहन्महतो-
रुपसंख्यानमितिडीष्पउदात्तत्वम् । द्यौः दिव्शब्दःप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतोणितिततः
परस्यसोर्णिद्वन्नावाद्भवन्तीवृद्धिरपिस्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी प्रथमप्रख्याने प्रथेःषिवन्
संप्रसारणंचेतिषिवन्प्रत्ययः षिद्धौरादिभ्यश्चेतिडीष् प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां मिहसेचने सति
द्विर्भाविहलादिशेषौ ढन्वकत्वषत्वानि । पिपृतां पृपालनपूरणयोः ह्रस्वइत्येके लोट् तसस्ताम्
शपःश्लुः अर्तिपिपर्योश्चैत्यभ्यासस्याकारस्यइकारः तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः दुभ्रन्धा-
रणपोषणयोः हसृभ्रध्रुस्वृस्वृभ्यइमन्नितीमन् निच्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

तयो॒रिद्धृतव॒त्पयो॒विप्रा॑रिहन्ति॒धीति॑भिः । ग॒न्धर्व॑स्य॒ध्रुवे॒पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतश्चत् । पर्यः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः ।
गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्यध्रुवंपदंअन्तरिक्षं तथाचतापनीयशाखायांसामान्नायते—यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसे-
वितमन्तरिक्षमिति । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशेवर्तमानयोस्तयोरित् द्यावापृथिव्योरेवसं-
बन्धिपयोजलंघृतवत् घृतसदृशं विप्रामेधाविनः प्राणिनोधीतिभिःकर्मभिः रिहंति लिहन्ति य-
द्वा घृतवद्धृतंसारंतेनोपेतंरिहन्तिलिहेर्व्यत्ययेनरेफः ॥ गन्धर्वस्य धृञ्धारणे गविधृञोगम्चइ-
तिवप्रत्ययः तत्सन्धियोगेनगोशब्दस्यचगमादेशः ॥ १४ ॥

स्योनापृथिवीत्येषामहानान्नीब्रतेभूमिस्पर्शनेविनियुक्ता एतद्विदंब्रह्मचारिणमितिखण्डेसू-
त्रितम्—स्योनापृथिविभवेतिसमाप्येति । स्मार्तेहेमन्तप्रत्यवरोहणेप्येषाऋगृजप्या मार्गशीर्ष्या-
प्रत्यवरोहणमितिखण्डेसूत्रितम्—तस्मिन्नुपविश्यस्योनापृथिविभवेतिजपित्वेति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चदशीष्टचमाह—

स्यो॒नापृ॑थिविभवा॒नृक्ष॒रानि॒वेश॑नी । यच्छा॒नःश॒र्मस॒प्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निवेशनी । यच्छ । नः ।
शर्म । सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

हेपृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ताभव स्योनशब्दोविस्तीर्णवाची तथाचवाजसनेयब्राह्मणे-
स्योनशब्दोपेतकंचिन्मन्त्रमुदाहृत्यव्याख्यातम्—इन्द्रस्योरुमाविशस्योनःस्योनमिति विस्तीर्णो-
विस्तीर्णमित्येवतदाहेति । यद्वास्योनशब्दः सुखवाची तथाचयास्कवाक्यमुदाहरिष्यते—अनृ-
क्षराकण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानंभूतासप्रथोविस्तारभूतं शर्मशरणंनोस्मभ्यं यच्छ हेपृ-
थिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्ययास्कएवंव्याचष्टे—सुखानःपृथिविभवानृक्षरानिवेशन्युक्षरःक-
ण्टकच्छतेर्यच्छनःशर्मयच्छन्तुशरणंसर्वतःपृथिवर्ति ॥ स्योना षिवुतन्तुसन्ताने सिवेष्टेर्योचे-
तिनप्रत्ययः टेश्चयोद्धत्यादेशः प्रत्ययस्वरः स्योनापृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयोनपरस्परं
आतोसामर्थ्येनैवपराङ्गवद्भावादोकारस्य नामञ्चिताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा ऋषीगतौ गच्छत्यन्त-

रित्यृक्षरः कण्टकः तन्युषिभ्यांक्सरन् षटोःकःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरितिषावं नञोबहुव्री-
हिः तस्मान्नुडचीतिनुडागमः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशत्यस्यामितिनिवेशनी
करणाधिकरणयोश्चेतित्युट् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ दाण्दाने पात्रेत्यादिना
यच्छादेशः झ्यचोतस्तिडइतिदीर्घः । सप्रथः प्रथप्रख्याने असुन् प्रथसासहवर्ततइति तेनसहे-
तितुल्ययोगेइतिसमासः वोपसर्जनस्येतिसभावः कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

प्रातःसवनेसोमातिरेके एकंशस्त्रंशंसनीयं तत्रअतोदेवाइत्याद्याःषड्भुः सोमातिरेकइ-
तिखण्डेसूत्रितम्—महांइन्द्रोयओजसाअतोदेवाअवन्तुनइत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्चेति । अतोर्मा-
मेच्छावाकातिरिक्तोक्थेपिःएताःषड्भुःस्तोत्रियानुरूपाः तथाचयस्यपशवइतिखण्डेसू-
त्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । दर्शपूर्णमासयोःप्रायश्चित्तहोमेप्याद्येवि-
नियुक्ते तथैववेदंपढ्याइतिखण्डेसूत्रितम्—अतोदेवाअवन्तुनइतिद्वाभ्यांव्याहतिभिश्चेति । या-
ज्यानुवाक्ययोर्मध्येलौकिकभाषणेअतोदेवाइत्येषाजप्या सूत्रितंहि—आपद्यतोदेवाअवन्तुनइ-
तिजपेदिति ।

तामेतांसूक्तेषोडशीमृचमाह—

अतोदेवाअवन्तुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याःसप्तधामभिः॥१६॥

अतः । देवाः । अ॒वन्तु । नः । यतः । विष्णुः । वि॒ऽच॒क्रमे ।

पृथि॒व्याः । स॒प्त । धाम॑ऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुःपरमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिःसाधनभूतैः यतः पृथि-
व्याःयस्मान्द्रूपदेशाद्विचक्रमे विविधंपादक्रमणंरुतवान् अतोस्मात्पृथिवीप्रदेशान्तोस्मान्देवाअ-
वन्तु विष्णोःपृथिव्यादिलोकेषुछन्दोभिःसाधनैःजयतैत्तिरीयाआमनन्ति—विष्णुमुखावैदेवाश्छ-
न्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्यपृ-
थिव्यपादानंपृथिवीप्रदेशाद्रक्षणंनामभूलोकेवर्तमानानांपापनिवारणम् ॥ अतः एतच्छब्दात् प-
ञ्चम्यास्तसिद्ध इतितसिद्ध एतदोशित्यशादेशः लिट्स्वरेणाकारउदात्तः । यतःतसिद्धःप्राग्दिशो-
विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लिट्स्वरः । विष्णुः विषेःकिञ्चेतिनुप्रत्ययः कित्वा-

ऋगुणः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे सुवितियोगविभागात् विशब्दस्यसमासः समा-
सान्तोदात्तत्वं यद्दत्तयोगान्ननिघातः । सप्त सुपांसुलुगितिभिसौलुक् । धामभिः दधातेरातोमनि-
न्नितिमनिन् नित्स्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य इदंविष्णुरित्येषानुवाक्या उक्तादेवताइतिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णु-
र्विचक्रमेत्रिर्देवःपृथिवीमेषएतामिति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येऽवातिक्रमणेअनयैवऽवपदेषुभ-
स्मप्रक्षिपेत् विध्युपराधइतिखण्डेसूत्रितम्—भस्मनाशुनःपदंप्रतिवपेदिदंविष्णुर्विचक्रमइति । आ-
तिथ्यायांप्रधानस्यहविषएषैवानुवाक्या अथातिथ्येळांतितिखण्डेसूत्रितम्—इदंविष्णुर्विचक्रमे
तदस्यप्रियमभिपाथोअश्यामिति । उपसत्सुवैष्णवस्यैषैवानुवाक्या अथोपसदितिखण्डेसूत्रितम्—
गयस्फानोअमीवहेदंविष्णुर्विचक्रमइति ।

तामेतांसूकेसप्तदशीष्टचमाह—

इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिद्रधेपदम् । समूहस्यपांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

समूहस्य । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिचक्रमावतारधारी इदंप्रतीयमानंसर्वजगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेणपादक्रमणं
कृतवान् तदा त्रेधात्रिभिःप्रकारैः पदंनिदधेस्वकीयंपादंप्रक्षिप्तवान् अस्यविष्णोः पांसुरे धूलि-
युकेपादस्थाने समूहं इदंसर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम् सेयमृक्यास्केनैवंव्याख्याता—विष्णु-
र्विशतेर्वाव्यश्रोतेर्वायदिदंकिञ्चतद्विक्रमतेविष्णुस्त्रेधानिधत्तेपदंत्रेधाभावायपृथिव्यामन्तरिक्षेदिवी-
तिशाकपूणिः समारोहणेविष्णुपदेगयशिरसीत्यौर्णवाभः समूहमस्यपांसुरेप्यायनेन्तरिक्षेपदं
नदश्यतेपिवोपमार्थस्यात् समूहमस्यपांसुरइवपदंनदश्यतइतिपांसवःपादैःसूयन्तेइतिवापन्नाः
शेतइतिवापंसनीयाभवन्तीतिवेति ॥ त्रेधा एधाच्च इत्येधाचप्रत्ययः चितोन्तोदात्तः । समू-
हं बहुपापणे निष्ठेतिक्कः वचिस्वपीत्यादिनांसंप्रसारणं ढत्वधन्वष्ट्वद्ब्रूलोपदीर्घत्वानि गतिरन-
न्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य इदमोन्वादेशेइत्यशनुदात्तः प्रत्ययश्चसुप्स्वरेण । पांसुरे
रगपांसुपांडुश्यश्चेतिक्कव्यमितिमत्वर्थीयोरः प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदिवैष्णवक्यागस्यप्रातःकालेयाज्या सायंकालेनुवाक्यात्रीणिपदेत्येषासूत्रितंच—त्री-
णिपदाविचक्रमइति स्विष्टकृदादिलुप्यतइति ।

तामेतामष्टादशीष्टचमाह—

त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः । अतोधर्माणिधारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापिर्हिसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्यजगतोरक्षकोविष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु अतएतेषुत्रीणिपदानिविचक्रमे किंकुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनिधारयन् पोषयन् ॥ पदा सुपांसुलुगित्यादिनाविभक्तेर्डादेशः तस्यस्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वेप्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः गोपाष्टतस्येत्यत्रोक्तम् ॥ अदाभ्यः दभेर्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् नृञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् शपःपित्त्वादानुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंशीष्टचमाह—

विष्णोःकर्माणिपश्यतयतोव्रतानिपस्पशे । इन्द्रस्ययुज्यःसखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य ।

युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हेऋत्विगादयः विष्णोःकर्माणिपालनादीनिपश्यत यतैःकर्मभिःव्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशेसर्वोयजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः तादृशोविष्णुरिन्द्रस्ययुज्योयोग्योनुकूलः सखाभवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेअथहवैतर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेनतैत्तिरीयाआमनन्ति—पस्पशे स्पशवाधनस्पर्शनयोः लिट् द्विर्भावे शपूर्वाःखयइतिपकारःशिष्यते सकारोलुप्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः युजेर्वाहुलकात्क्यप् किच्चाद्गुणाभावः क्यपःपित्त्वादानुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यन्तिसूरयः । दिवीवचक्षुरातंतम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।

दिविऽइव । चक्षुः । आहतंतम् ॥ २० ॥

सूर्योविद्वांसः ऋत्विगादयः विष्णोःसंबन्धिपरममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धंपदंस्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदापश्यन्ति तत्रदृष्टान्तः—दिवीव आकाशेयथाआततं सर्वतः प्रसृतंचक्षुर्निरो-
धाभावेन विशदंपश्यतितद्वत् ॥ सदा सर्वैकान्येतिदाप्रत्ययः सर्वस्यसोन्यतरस्यांदीतिसर्वशब्दस्य
सभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वं इवेनविभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतितदेवशिष्यते । चक्षुः नखिषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनोतेःकर्म-
णिकः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानलोपः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेपाप्ते ग-
तिरनन्तरइतिगतेरुदात्तत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टकमाह—

तद्विप्रांसोविपन्यवोजागृवांसःसमिन्धते । विष्णोर्यत्परमंपदम् ॥ २१ ॥ ७

तत् । विप्रांसः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः ।

यत् । परम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमंपदमस्ति तत्पदंविप्रांसोमेधाविनः समिन्धतेसम्यक् दीपयन्ति की-
दृशाः विपन्यवः विशेषेणस्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोःप्रमादराहित्येनजागरूकाः ॥ वि-
प्रांसः आज्ञासेरसुक् । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्यपनेर्बाहुलकादौणादिकोयुप्रत्ययः तत्र प्रत्ययस्वरः ।
जागृवांसः जागृनिद्राक्षये लिटःकसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटोवस्वेकाजाज्ञसामितिनिधमा-
निवृत्तिः ॥ २१ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

तीव्राइतिचतुर्विंशत्यृचंसूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका—तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ
पैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शिष्टाआप्योन्त्याध्यर्धाग्नेयस्त्वन्तःपुरउष्णिक्
रानुष्टुप् तिस्रश्चान्त्याएकविंशीप्रतिष्ठेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानुवर्तमानान्मेधाति-
थैःकाण्वऋषिः अप्स्वन्तरित्येषापुरउष्णिक् प्रथमपादस्यद्वादशाक्षरेण आद्यश्चेत्पुरउष्णिगि-
तेलक्षणसद्भावात्अप्सुभेसोमइत्येषानुष्टुप् इदमापइत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः शिष्टाएकोनविंश-
तेसंख्याकाऋचोगायत्र्यः आदागौयत्रमितिपरिभाषितत्वात् आद्यावायुदेवताकाप्तोद्वेऋचा-
वेन्द्रवायुदेवताके ततः एकस्तृचोमित्रावरुणदेवत्यः ततउत्तरतृचस्यमरुद्गणविशिष्टेन्द्रोदेवता
तएकस्तृचोवैश्वदेवः तदमन्तरभावीपौष्णः शिष्टाऋचोब्देवताकाः पयस्वानमइत्यर्थचैयुक्ता-
संमसइत्येषात्वग्निदेवताका सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः अभिप्लवषडहस्यद्वितीयेहनिप्र-

उगशस्त्रेवायव्यतृचस्यतीव्राःसोमासइत्येषातृतीया द्वितीयस्यचतुर्विंशेनेतिखण्डेसूत्रितम्—तीव्राः
सोमासआगहीत्येकेति पृष्ठचषडहेपिद्वितीयेहनिप्रउगेष्णा ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

तीव्राःसोमांसुआगंद्याशीर्वन्तःसुताइमे। वायोतान्प्रस्थितान्पिब॥१॥

तीव्राः सोमांसः । आ । गृहि । आशीःऽर्वन्तः । सुताः । इमे ।

वायो इति । तान् । प्रस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हेवायो इमेसोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुताःअभिषुताः तेचतीव्राःप्रभूतत्वात्
तर्पयितुंसमर्थाः आशीर्वन्तः आशिरयुक्ताः अतस्त्वमागृहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ प्रस्थितानु-
त्तरवेदिंप्रत्यानीतान्सोमान् पिब ॥ सोमासः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् निच्वादाद्युदात्तः आजसेर-
सुक् । गृहि मरुद्भिरग्न्यागहीत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः श्रिञ्पाके अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे
आङ्पूर्वस्य क्विपिशिरादेशोनिपातितः करणस्यापिश्रयणद्रव्यस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वविवक्षयाक-
र्तरिक्विप्नविरुध्यते आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः छन्दसीरइतिवत्वम् । वायो आमन्त्रिताद्युदा-
त्तत्वम् । प्रस्थितान् प्रादिसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वंबाधित्वा व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

पूर्वोक्तएवशस्त्रे उभादेवादिविस्पृशेतिद्वेऐन्द्रवायवतृचस्यप्रथमाद्वितीये । तथाचद्विती-
यस्येतिसखण्डेसूत्रितम्—उभादेवादिविस्पृशेतिद्वेइति ।

तयोःप्रथमांसूक्तेद्वितीयाष्टचमाह—

उभादेवादिविस्पृशेन्द्रवायूह्वामहे । अस्यसोमस्यपीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । ह्वामहे । अस्य ।

सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशाद्युलोकवर्तिनौ उभादेवा द्वौदेवाविन्द्रवायूह्वामहे आह्वयामः किमर्थं अ-
स्यसोमस्यपीतये असकृद्भाष्यातम् ॥ उभादेवा सुपांसुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा ह्युष्णा
डेरुपसंख्यानमितिसप्तम्याअलुक् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू इन्द्रश्चवायुश्चेतिद्व-
न्द्वः उभयत्रवायोःप्रतिषेधोक्तव्यइत्यानङोनिषेधः देवताद्वन्द्वेचेतिप्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्व-

१ तीव्राः तिजनिशाने रक्दोर्षत्वं जस्यवः इतिऋञ्जेन्द्रेत्यत्रमनोरमा ।

स्त्वस्यनोत्तरपदेनुदात्तादौ इतिनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वमवशिष्यते । हवामहे ह्वेन्स्पर्धायां शब्देच बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं संप्रसारणाच्चेतिपरपूर्वत्वं शप् गुणावुदेशौ शपःपित्वाद्नु-
दात्तत्वं तिङ्श्वलसार्वधातुकस्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वेप्राप्ते तिङ्ङुतिङ्ङइतिआष्टमिकोनिघातः ।
अस्य ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पीतये पापाने स्थागापापचइतिभावेकिन् घुमा-
स्थेतीत्वं व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

इन्द्रवायूमनोजुवाविप्राहवन्त ऊतये । सहस्राक्षाधियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्रऽअंक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

विप्राभेधाविनऋत्विग्यजमानाः ऊतयेरक्षणार्थमिन्द्रवायूहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशौ मनो-
जुवौ मनइववेगयुकौ सहस्राक्षा सहस्रनयनयुकौ यद्यपीन्द्रएवसहस्राक्षः तथापिछत्रिन्यायेन
।पुरैपितथोच्यते धियस्पतीकर्मणोबुद्धेर्वापालकौ । मनोजुवा जवतिर्गतिकर्मा मनोवज्जवतइ-
मनोजुवा मनइववेगयुकौ ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगित्याकारः । विप्राः औणादिको-
नप्रत्ययान्तआद्युदात्तः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिमाकिनउदात्तत्वम् । सहस्राक्षासहस्रमक्षीणि
योस्तौ बहुव्रीहौसक्यक्षणाः इतिषच्समासान्तः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्ते षचःसमासान्तप्रत्यय-
पसतिशिष्टत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धियः सावेकाचइतिङ्सउदात्तत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रे-
संहितायांविसर्जनीयस्यसकारः । पतीइत्यन्तःआद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशकेहनिपातःसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेमित्रंवयंहवामहइतितृचःषळहस्तोत्रियः चतुर्विं-
इतिसण्डेसूत्रितम्—आनोमित्रावरुणामित्रंवयंहवामहइति । अभिष्ववषडहेपिपातःसवनेमैत्राव-
णस्यायंतृचआवापार्थः अभिष्ववषष्ठ्याहानीतिखण्डेसूत्रितम्—परिशिष्टानावापानुद्धृत्यमित्रंव-
हवामहइति । मैत्रावरुणस्यमित्रंवयंहवामहइत्येषापातःसवनेप्रस्थितयाज्या प्रशस्ताब्राह्मणा-
उंसीत्युपक्रम्यइदंतेसोम्यंमधुमित्रंवयंहवामहेइतिसूत्रितम् ।

तामेतांसूकेचतुर्थीष्टकमाह—

मित्रंवयंहवामहेवरुणंसोमपीतये । जज्ञानापूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना ।

पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रंवरुणंचोभावाह्वयामः कीदृशावुभौ जज्ञाना कर्मप्रदेशेप्रादुर्भवद्भतौ पूतदक्षसाशुद्धबलौ ॥ वरुणं वृत्रवरणे ऋबृत्वृदारिभ्यउनन् नित्वादाद्युदात्तः । सोमपीतये दासीभारादित्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जज्ञाना जनीप्रादुर्भावे छन्दलिट् तस्यलिटःकानज्वा इतिकानजादेशः गमहनेत्यादिनाउपधालोपः तस्य अचःपरस्मिन्ति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्यद्विर्वचनं स्तोश्रुनाश्रुरितिनकारस्यञकारः चित्तवृत्त्यन्तोदानत्वं पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा पूत्रपवने निष्ठेतिक्तः श्र्युकःकितीतीट्प्रतिषेधः पूतदक्षोययोस्तंबहुवीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

ऋतेनयावृतावृधावृतस्यज्योतिषस्पती । तामित्रावरुणाहुवे ॥५॥ ८॥

ऋतेन । यौ । ऋतवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

यौमित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यंभावि तयासत्यंकर्मफलंतस्यवर्धकौ ऋतस्यसत्यस्य प्रशस्तस्यज्योतिषः प्रकाशस्यपती पालकौ श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेनश्रुतत्वाद्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वंयुक्तं श्रुत्यन्तरेच अष्टौपुत्रासोअदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्रवणश्चेत्यादिकमाम्नातम् । तामित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवेआह्वयामि ॥ ऋतावृधौ वृधुवृद्धौ क्विप्चेतिक्विप् अन्येषामपिदृश्यत इतिदीर्घः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः द्युतदीप्तौ द्युतेरिसिन्वादेश्जइतिइसिन्प्रत्ययो नित्वादाद्युदात्तः षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायां विसर्जनीयस्यसः षत्वम् । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेत्यानङ् देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घआकारः । हुं ह्वेञ् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनेसंप्रसारणे परपूर्वत्वेचरुते बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् देरेवं णेप्राप्ते णिकृतिचेतिप्रतिषेधः उवडादेशः तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

वरुणःप्राविताभुवन्मित्रोविश्वाभिरूतिभिः । करंतांनःसुरार्धसः ॥६॥

वरुणः । प्रवृत्विता । भुवन् । मित्रः । विश्वाभिः । ऋतिभिः ।

करंताम् । नः । सुरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोस्माकं प्राविता भुवत् प्रकर्षेण रक्षको भवतु मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः
सर्वाभीरक्षाभिः प्राविता भुवत् तावुभावपि नोस्मान् सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां
कुरुताम् ॥ अविता तृचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं प्रादिसमासे छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे-
न तदेव शिष्यते । भुवत् भूसत्तायां लेटस्तिप् लेटोडाटौ इत्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः
बहुलछन्दसीतिशपोलुक् गुणेप्राप्ते भूसुवोस्तिङीतिप्रतिषेधः उवडादेशः तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः ।
विश्वाभिः अश्रुमुषीत्यादिनाकञन्तोविश्वशब्दआद्युदात्तः टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते ।
ऊतिभिः ऊतियुक्तीत्यादिनाकिञ्नुदात्तः । करतां छञ्करणे भौवादिकः छोटः तस् तसस्तां क-
र्तृरिषप् गुणोरपरत्वं शपःपिच्चादनुदात्तत्वं तिङ्ङश्च लसार्धधातुकस्वरेणधातुस्वरः शिष्यते ।
सुराधसः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेतिराधोधनं शोभनं राधोयेषति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेप्राप्ते नञ्सुफ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्राप्तं सोर्मनसीअलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वेनवाध्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

मरुत्वन्तंहवामहइन्द्रमासोमपीतये । सजूर्गुणेनतृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमंऽपीतये । सजूर्गुणः । गुणेन ।
तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्भिर्गुणमिन्द्रं सोमपीतयेसोमपानाय आहवामहे आह्वयामः सचेन्द्रोगणे-
नमरुत्समूहेन सजूर्गुणतृपतुत्वोभवतु ॥ मरुतोस्यसन्तीतिमरुत्वान् झयइतिमतुपोवत्वं तसौमत्व-
र्थेइतिभसंज्ञयापदसंज्ञायावाधितत्वात् जशत्वाभावः मतुप्सुपौपिच्चादनुदात्तौ ननु ह्रस्वनुङ्ङ्यां
मतुप् इतिमतुपउदात्तत्वेनभवितव्यंस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितितकारस्याविद्यमानवत्त्वेन
ह्रस्वात्परत्वात् न ह्रस्वनुङ्ङ्यामित्यत्र नृत्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषानाश्रीयतइतिवृ-
त्तावुक्तं अतोमरुच्छब्दस्यस्वरएवशिष्यते । सजूर्गुणः जुषीप्रीतिसेवनयोः संपदादिलक्षणः क्तिप्
समानामीतिर्यस्येतिबहुव्रीहिः समानस्यच्छन्दसीतिसभावः ससजुषोरुरितिरुत्वं वोरुपधायाइत्यु-
पधादीर्घः बहुव्रीहिस्वरेप्राप्तेत्रिचक्रादीनांछन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तृपतु तृपतृपतृपौ
तृदादिभ्यःशः शेत्पादीनामित्तिनुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

इन्द्रज्येष्ठामरुद्गणादेवासुःपूर्वरातयः । विश्वेममंश्रुताह्वंम् ॥ ८ ॥

इन्द्रं ज्येष्ठाः । मरुतृङ्गणाः । देवासः । पूषं रातयः । विश्वे । मम ।
श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

हेदेवासः इन्द्रमरुद्रूपाविश्वेसर्वेयूयं ममहवमाह्वानंश्रुतश्रुणुत कीदृशाःइन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो-
ज्येष्ठोमुख्योयेषुते तथाविधाः मरुद्रूणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषारख्योदेवोरातिर्दाता
येषामिन्द्रमरुतांतेपूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः आमच्चिताद्युदात्तत्वं पादादित्वादनघातः । मरु-
द्रूणाः विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनमितिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनघातः । देवासः पूषरातयः
पूर्ववत् । श्रुत श्रुश्रवणे लोपमध्यमबहुवचनं थ तस्थस्थमिपामितितादेशः व्यत्ययेनशप बहु-
लंछन्दसीतिशपोलुक् सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेप्राप्तेगिङ्गितिचेतिप्रतिषेधः अचोत-
स्तिङ्इतिदीर्घः । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं परपूर्वत्वं गु-
णावादेशौ अपःपित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरःशिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

हतवृत्रंसुदानवइन्द्रेणसहसायुजा । मानोदुःशंसईशत ॥ ९ ॥

हत । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा ।
नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्रूणाः सहसाबलवता युजायोग्येनेन्द्रेणसहवृत्रं शत्रुं
हतनाशयत दुःशंसः दुष्टेनशंसनेनकीर्त्तनेनयुक्तोवृत्रोनोस्मान् प्रतिमेशत समर्थोमाभूत् ॥ हत
हनर्हिंसागत्योः लोटस्थ तस्यत अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्या-
दिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः बुदाञ्दाने दाभाभ्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः प्रादि-
समासेआमच्चितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्किन् सावेकाचइतिवृत्तयैक-
वचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः ईषट्ःसुष्वित्स्वल् लित्तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत ईश-
ऐश्वर्ये माडिलुडिप्राप्ते छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिव्यत्ययेनलङ् तस्यतः बहुलंछन्दसीतिशपो-
लुगभावः नमाङ्योगेइत्याडागमाभावः तिङ्गुतिङ्इतिनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीसृचमाह—

विश्वान्देवान्हवामहमरुतेःसोमपीतये । उग्राहिपृश्निमातरः ॥ १० ॥ १॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये । उपाः ।
हि । पृश्निऽमातरः । ॥ १० ॥ ९ ॥

मरुतोमरुत्संज्ञकान् विश्वान्सर्वान्देवान् सोमपीतयेहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः तेच
मरुतः उग्राः शत्रुभिरसस्रवलाः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्ताया भूमेःपुत्राः हिशब्दः प्र-
सिद्धार्थः साचमसिद्धिः पृश्नेःपुत्रा इति मन्त्रान्तरादवगन्तव्या ॥ पृश्निर्मातायेषांते पृश्निशब्दो-
घृणिपृश्निरित्युपादावाद्युदात्तोनिपातितः बहुव्रीहौ पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टकमाह—

जयतामिवतन्यतुर्मरुतामेतिघृष्णुया । यच्छुभंयाथनानरः ॥ ११ ॥

जयतामइव । तन्यतुः । मरुताम् । एति । घृष्णुया । यत् ।
शुभम् । याथन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतादेवानां तन्यतुःशब्दः घृष्णुया धाष्टर्चयुक्तःसन्नेतिगच्छति केषामिव जयतांविज-
ययुक्तानां शूराणांभटानामिव हेनरोनेतारोमरुतोयूयं यद्यदा शुभंशोभनंदेवयजनं याथन
प्रामुथ तदात्वदीयःशब्दो गच्छतीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ तन्यतुः तनुविस्तारे ऋतन्यञीत्यादिना
यतुच्प्रत्ययः । घृष्णुया त्रिधृषाप्रागल्भ्ये असिगृधिधृषिक्षिपेःकुरितिक्रुः सुपांसुलुगिति
सोर्थाजादेशः चित्त्वादान्तोदात्तः । याथन तप्तनप्तनथनाश्चेतिथनादेशः यच्छब्दयोगा-
न्निपाताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

हस्काराद्द्विद्युतस्पर्यतोजाताअवन्तुनः । मरुतोमृळयन्तुनः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परिः । अतः । जाताः । अवन्तुः । नः ।
मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीपिकारात् विद्युतोविशेषेणदीप्यमानात् अतःअन्तरिक्षात्परिजाताः सर्वतउ-
त्पन्नाः मरुतो नोस्मानवन्तुरक्षन्तु तथाविधामरुतो नोस्मानमृळयन्तुसुखयन्तु ॥ हस्कारात् हसे-
हसने अवतुपकाशमानेवर्तते अस्मात्संपदादिलक्षणःकिप् अस्मिन्नुपपदे इकञ्करणेइत्यस्मा-

त् कर्मण्यण् इत्यणप्रत्ययः तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिनापूर्वपदमरुतिस्वरत्वेमाप्ते गतिकारकेत्यादि-
नारुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वं अतःरुक्मीत्यादिनाविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

आपूषञ्चित्रर्बर्हिषमाघृणेधरुणोदिवः । आजानघृण्यथापशुम् ॥ २३ ॥

आ । पूषन् । चित्रःर्बर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज् । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

हेपूषन् चित्रर्बर्हिषं विचित्रैर्देर्भैर्युक्तं धरुणंयागस्यधारकंसोमंदिवआ द्युलोकादाहरेतिशेषः
पूषाविशेष्यते आघृणे आगतदीमित्युक्तं तत्रदृष्टान्तः हेअज गमनशील यथालोकेनष्टंपशुमहा-
रण्यादाबन्वीक्ष्यकश्चिदाहरतितद्वत् ॥ आघृणे घृक्षरणदीम्योरित्यस्माद्धृणपृक्षीतिनिप्र-
त्ययोनिपातितः ऋवर्णाञ्चेतिवक्तव्यमितिणत्वं प्रादिसमासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणं घृ-
ञ्धारणेअस्मात्पण्यन्ताद्धातोरर्जेणिलुकूचेत्युननप्रत्ययः व्यत्ययेननित्स्वराभावेप्रत्ययस्वरः । दि-
वः ऊद्दिमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः पचादित्वाद् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

पूषाराजानमाघृणिरपगूळ्ङ्गुहाहितम् । अविन्दच्चित्रर्बर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपःगूळ्ङ्गम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रःर्बर्हिषम् ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषाराजानं सोममविन्दत् अलभत कीदृशं अपगूळ्ङ्गं अत्यन्तंगूढं तत्रहेतुः गु-
हाहितं गुहासदृशेदुर्गमेद्युलोकेस्थितं तथाचित्रर्बर्हिषम् ॥ अपगूळ्ङ्गं गुह्यसंवरणे निष्ठेतिकर्मणिकः
होढइतिढत्वं झपस्तथोर्धोधइतिधकारः घृत्वढ्रलोपदीर्घाः समासे गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । गुहा सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । हितं निष्ठायांदधतेर्हिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उतोसमम्यमिन्दुभिःषट्चुक्ताँअनुसेषिधत् । गोभिर्यवंनचर्कषत् ॥ १५ ॥ १०

उतो इति । सः । मस्यम् । इन्दुःभिः । षट् । युक्तान् ।

अनुःसेसिधत् । गोभिः । यवंम् । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो अपिच सपूषामसंयजमानाय इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्वसन्तादीन् ऋतु-
न् अनुसेषिधत् अनुक्रमेणपुनःपुनर्नयन् वर्ततइतिशेषः तत्रदृष्टान्तः—गोभिर्बलीवर्दैर्यवंन चर्कष-
त् नशब्दउपमार्थः यथायवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनःरूषतितद्वत् ॥ मह्यं इयिचेत्याद्यु-
दात्तत्वम् । इन्दुभिः उन्दीकृदने उन्देरिच्चादेरितिउप्रत्ययः उकारस्येकारादेशश्च निदि-
त्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । युक्तान् दीर्घादटिसमानपादेइतिसंहितायां नकारस्यरुत्वं आतोटिनि-
त्यमितिसानुनासिकआकारः । सेषिधत् विधुगत्यां धातोरेकाचइतियङ् यङोचिच इतितस्यलुक्
प्रत्ययलक्षणेन सन्यडोरितिद्विर्भावः हलादिशेषः गुणोयङ्लुकोरित्यभ्यासस्यगुणः इणकोरि-
तिषत्वं सनादित्वाच्चातुसंज्ञायां लटःशतृ कर्तरिशप् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् नाभ्यस्ता-
च्छतुः इतिनुमप्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेप्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः सावे-
काचइतिभिसउदात्तत्वेप्राप्ते नगोश्वन्नितिप्रतिषेधः । चर्कषत् रूषविलेखने यङ्लुकिद्विर्भावह-
लादिशेषोरेत्वचत्वांनि रुद्रिकौचलुकि इत्यभ्यासस्यरुगागमः अस्माद्यङ्लुगन्तावलेटस्तिप् इत-
श्चलोपः लेटोडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यः शपइतिशपोलुक् लघूपधगुणोप्राप्ते नाभ्यस्तस्या-
चिपितीतिनिषेधः तिङ्ङुःतिङ्ङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अपोनस्त्रीयेएकधनासूपानीतासुस्वयमन्वगच्छन्बयइतिद्वेअनुब्रूयात् तृतीयया अपोदे-
वीरित्यनयैकधनासुहविर्धानंप्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् तथैवसूत्रितम्—अंबयोयन्त्यध्वभिरि-
तितिस्रउत्तमयानुप्रपद्येतेति ।

अस्मिंस्तुचेप्रथमांसूक्तेषोडशीष्टचमाह—

अम्बयोयन्त्यध्वभिर्जामयोअध्वरीयताम् । पृश्चतीर्मधुनापर्यः ॥ १६ ॥

अम्बयः यन्ति । अध्वंसभिः । जामयः । अध्वरिइयताम् ।

पृश्चतीः । मधुना । पर्यः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतां अध्वरमात्मनइच्छतां अस्माकं अंबयोमातृस्थानीयाआपः तथाचकौपीतिक-
त्रासणेसाम्नाप्रापते—अंबयोयन्त्यध्वभिरित्यापोवाअंबयइति । ताआपः अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्य-
न्ति गच्छन्ति क्दिश्यआपः जामयोहितकारिण्योबन्धवः तथ्रामधुनामामधुर्यरसेनयुक्तंपयःपृ-
श्चतीः गवादिषुयोजयन्त्यः ॥ अंबयः रबिलविअविशब्दे एतस्मात् अचइरितिप्रकरणेबाहुलका-
त् इः प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः अदेध्वंचेतिक्निप् पित्त्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधामुस्वरः । जामयः

जमुअदने बाहुलकात् इः । अध्वरीयतां अध्वरशब्दात्सुपआत्मनःक्यजितिक्यच् क्यचिचेतीत्वं
अपुत्रादीनामितिवक्कव्यमितिवचनात् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वनिषेधाभावः सर्वविधयश्छन्दसि
विकल्प्यन्तेइतिकव्यध्वरपृतनस्येत्यकारलोपोपिनभवति क्यच्प्रत्ययान्तधातोर्लटःशतृ शपः
पित्वादनुदात्तत्वं शतृश्चलसार्वधातुकस्वरेण तयोःक्यचासहैकादेशः एकादेशउदात्तेनोदात्तः
इत्यन्तोदात्तत्वेसति शतुरनुमोनद्यजादीइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । पृश्चतीः पृचीसंपर्के लटः शतृ
रुधादिभ्यःभ्रम भ्रसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ उगितश्चेतिडीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदी-
र्घत्वं शतुरनुमइतिडीपउदात्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

अमूर्याउपसूर्येयाभिर्वासूर्यःसह । तानोहिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः ।

नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्ये उपसमीपेनावस्थिताः आपःसूर्येसमाहिताइतिश्रुत्यन्तरात् वा अथ-
वा सूर्योयाभिरद्भिःसहवर्तते पूर्वत्रापांपाधान्यं उत्तरत्रसूर्यस्येतिविशेषः तास्तादृश्यआपोनोस्म-
दीयमध्वरंयागं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ याभिः सावेकाचइतिविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्साववर्णे-
तिप्रतिषेधः । शेषामक्रियास्पष्टा ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

अपोदेवीरुपंह्वयेयत्रगावःपिबन्तिनः । सिन्धुभ्यःकर्त्वंहविः॥१८॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

नोस्मदीयागावोयत्रयास्वप्सुपिबन्तिपानंकुर्वन्ति ताअपोदेवीरुपंह्वये आह्वयामि सिन्धु-
भ्यः स्यन्दनशीलाभ्योद्भोदेवताभ्यः हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्तव्यम् ॥ अपः ऊडिदमित्यादि-
नाशसउदात्तत्वम् । पिबन्ति पाघेत्यादिनापिबादेशः शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्चलसार्वधा-
तुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं डुकृञ्करणे कृत्यार्थैतवैकेन-
केन्यत्वनइतिकर्मणित्वनप्रत्ययः गुणः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

मं०१ अ०५ सू० २३] प्रथमोष्टकः ।

एकोनविंशीष्टकमाह—

अप्सु१न्तरमृतमप्सुभेषजमुपांमुतप्रशस्तये । देवाभवतवाजिनः ॥१९॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् ।

उत । प्रशस्तये । देवाः । भवत । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये अमृतं पीयूषवर्तते तस्याच्चिकारत्वात् अमृतंवाआपइति-
श्रुत्यन्तराच्च तथैवाप्सुभेषजमौषधं वर्तते क्षुद्रोगनिवर्तकास्यान्नस्यापकार्यत्वात् उतअपिच
मृदशीनामपादेवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हेदेवाऋत्विजादयोब्राह्मणाःएतैवदेवाःप्रत्यक्षंय-
द्ब्राह्मणाइतिश्रुत्यन्तरात् । वाजिनोवेगवन्तोभवत् शीघ्रंस्तुतिकुरुतेत्यर्थः ॥ अप्सु ऊडिदमि-
त्यादिनासप्तम्याअनुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्वरितयोर्येणःस्वरितइतिस्वरितत्वम् । अमृतं
नजोजरमरमिष्वृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रशस्तयेतादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भवत्
आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ १९ ॥

कारीर्यामुत्तरस्याज्यभागस्यअप्सुमइत्येवानुवाक्या वर्षकामेतिखण्डे—अप्स्वग्नेसधिष्ठवा-
प्सुमेसोमोअब्रवीदितिस्मृतम् ।

विंशीष्टकमाह—

अप्सुमेसोमोअब्रवीदन्तर्विश्वानिभेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवाम्
पश्वं विश्वभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा । अग्निम् ।

च । विश्वशंभुवाम् । आपः । च । विश्वः भेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सुजलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानिभेषजा सर्वाण्यौषधानिसन्तीति मेमहंमन्त्रदर्शनेमुनये
सोमोदेवोऽब्रवीत् तथाविश्वशंभुवं सर्वस्यजगतः सुखकरमेतन्नामकंचार्भिचाप्सुवर्तमानं सोमो-
ऽब्रवीत् तथाचतैत्तिरीयाअग्नेस्त्रयोज्यायांसइत्यनुवाके—सोपःप्रौविशादित्यग्नेरप्सुपवेशामानन्ति
लतागुल्मवृक्षमूलादीनामोषधीनां वृष्टिजन्यत्वेनजलवर्तित्वंप्रसिद्धं विश्वभेषजीः विश्वानिभे-
षजानियासुतथाविधाआपोप्यब्रवीत् ॥ भेषजा सुपांसुलुगित्याकारः । विश्वशं-

१ तै० सं० ५. ६. २. । २ तै० सं० १. ७. ३. । ३ तै० सं० २. ६. ६. ।

भुवं भषतेरन्तर्भावितण्यथात्किप् व्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा विश्वेसर्वेपिव्यापाराः
सुखकरायस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आपः कर्मणिशसिप्राप्तेव्यत्ययेन
जस् अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः विश्वशंभुरिति वत् ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीष्टचमाह—

आपःपृणीतभेषजंवरूथंतन्वे उमम । ज्योकचसूर्यदृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक ।

च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

हेआपः ममन्वेशरीरार्थंवरूथंरोगनिवारकंभेषजमौषधंपृणीतपूरयत किंच ज्योकचि
सूर्यदृशेद्रष्टुं नीरोगावयंशक्नवामेतिशेषः ॥ पृणीत पृपालनपूरणयोः लोणमध्यमबहुवचनं थ त
स्य तस्थस्थमिपामितादेशः ऋयादिभ्यःश्राप्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वः ईहल्यघोरितीत्वं ऋवर्णा
च्चेतिणत्वं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतितिङ्स्वरःशिष्यते आपइत्यस्यामि
तंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेपादादित्वान्निघाताभावः । वरूथं वृञ्वरणे जृवृञ्भ्यांऊथ
नित्त्वादाद्युदात्तः । तन्वे ङितिह्रस्वश्चेतिनदीसंज्ञापाक्षिकीत्याडागमाभावः उदात्तयणोह्र
पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरितिस्वरितत्वम् । दृशे दृशेविख्येचो
तुमर्थेनिपात्यते ॥ २१ ॥

पशौमाजने इदमापःप्रवहतेत्येषाविनियुक्ता हुतायांपायामितिखण्डेसूत्रितम्—इदमाप
प्रवहतेति । एषैवावभृथेष्टौस्नानेविनियुक्ता पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डे—इदमापःप्रवहतमुमित्य
नआपओषधयःसन्वितिसूत्रितम् ।

तामेतांसूक्तेद्वाविंशीष्टचमाह—

इदमापःप्रवहतयत्किंचदुरितंमर्थि । यद्वाहमभिदुद्रोहयद्दृशेप
उतानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत् । यत् । किम् । च । दुःइत्तम् । मर्थि

यत् । वा । अहम् । अभिःदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत ।

अनृतम् ॥ २२ ॥

मयियजमानेयत्किंचदुरितं अज्ञानान्निष्पन्नं वा अथवा अहंयजमानःअभिद्रोहसर्वतोबु-
द्धिपूर्वकंद्रोहंरुतवानस्मि वा अथवा शेषेसाधुजनंशप्तवानस्मीतियदस्ति उतअपिच अनृतमुक्तवा-
नितियदस्तिदिदंसर्वमपराधजातं हेआपः प्रवहत मत्तोपनीयप्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि मपर्यन्त-
स्य त्वमावेकवचनेइतिमादेशेरुते अतोगुणेइतिपररूपेचसतियोचीतिदकारस्ययकारादेशः एका-
देशस्वरेणमकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वम् । दुद्रोह द्रुहजिषांसायां णल्लि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहला-
दिशेषाः लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे शपआक्रोशे
लिटि व्यत्ययेनतड् उत्तमैकवचनमिट् टेरेवं अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तत्वं पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२ ॥

पशावाहवनीयोपस्थाने आपोअद्यान्वचारिषमित्येषा मनोताथैसंपेषितइतिखण्डेसूत्रित-
म्—इत्योपतिष्ठन्तआपोअद्यान्वचारिषमिति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोर्विंशीष्टकमाह—

आपोअद्यान्वचारिषंरसेनसमंगस्महि । पर्यस्वानग्रआगहितंमांसं
सृज्वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनुं । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।
पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज् ।
वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेअवभृथार्थमापोऽन्वचारिषंजलान्यनुप्रविष्टोस्मिप्रविश्यचरसेनजलसारे-
णसमगस्महि संगतास्मः हेअग्ने पर्यस्वान् जलेवर्तमानत्वेन पर्ययुक्तत्वं आगहि अस्मि-
न्कर्मण्यागच्छ तंमांतादृशंस्नानंमांवर्चसातेजसासंसृजसंयोजय ॥ आपः कर्मणिशसिप्राप्तेव्य-
त्ययेनजस् । अचारिषं चरगत्यर्थः लुङि च्चैःसिच् आर्धधातुकस्येड्वल्लादेरितीट् नेटीतिवृद्धि-
प्रतिषेधमाप्ते तदपवादतया अतोत्त्रान्तस्येत्युपधायावृद्धिः । अगस्महि समोगम्यृच्छीत्या-
त्यनेपदं च्चैःसिच् मन्त्रेषसेत्यादिनाच्चेर्लुगभावश्छान्दसः एकाचउपदेशेनुदात्तादितोत्प्रतिषेधः
वागमइतिसिचःकित्च्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि लोटिगमःसिपोहिः अपित्वे-
नङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदत्राभाव इ-
तिमलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशतिमृचमाह—

संमाग्नेवर्चसासृजसंप्रजयासमार्युषा । विद्युर्मेअस्यदेवाइन्द्रोविद्या
सहऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् ।
आर्युषा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह ।
ऋषिभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥

हेअग्नेवर्चसाप्रजायुर्भिर्मा संसृजसंयोजय देवाःसोमपातारः अस्यमे यजमानस
विद्युः अनुष्ठानंजानीयुः किञ्च इन्द्रश्चऋषिभिःऋषिगणैःसहममानुष्ठानंविद्यात्जानीयात्
विद्युः विदज्ञाने लिङिञ्जेर्जुस् यासृट् लिङःसलोपइतिसकारलोपः उर्यपदान्तादितिपररूप
त्वं यासृट्उदात्तत्वेनैकादेशउकारोप्युदात्तः । अस्य इदमोन्वादेशइत्यशृदात्तः विभक्तिरपि
ध्वेनानुदात्ता । सहऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ २४ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेपञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

प्रथममण्डलस्यषष्ठेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रकस्यनूनमितिपञ्चदशार्चप्रथमंसूक्तं अजीगर्त
त्रस्यशुनःशेषस्यार्षवैष्टुभं अभित्वादेवेतितृचोगायत्रः आद्याया अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिदेवता ३
ग्नेर्वयमित्यस्यअग्निः अभित्वादेवेत्यस्यतृचस्यसविता भगभक्तस्येत्येषाभगदेवताकावा शेष
वारुण्यः तथाचानुक्रान्तम्—ऋस्यपञ्चोनाजीगर्तिःशुनःशेषः सकृन्निमोवैश्वामित्रोदेवरातोवारुणं
वैष्टुभमादौकाय्याग्नेय्यौसावित्रस्तृचोगायत्रोस्यान्त्याभागीवेति । राजसूयेभिषेचनीयेहनि
रुत्वतीयेपरिसमाप्तेसतिएतदादिकंसूक्तसप्तकमभिषिक्तस्यपुत्रादिभिःपरिवृतस्यराज्ञःपुरस्ताद्धोत्र
आख्यातव्यं तथाचसूत्रेभिहितम्—संस्थितेमरुत्वतीयेदक्षिणतआहवनीयस्यहिरण्यकशिपाव
सीनोभिषिकायपुत्रामात्यपरिवृतायराज्ञेशौनःशेषमाचक्षीतेति ब्राह्मणंचभवति—तदेपरऋक्
तगार्थशौनःशेषमाख्यानंतद्धोताराज्ञेभिषिकायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनआचष्टे हिरण्य
शिपावासीनःप्रतिगृणातीति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

कस्यनूनंकतमस्यामृतानामनामहे चारुदेवस्यनाम । कोनोमद्याअदितये
पुनर्दापितरंचदृशेयमातरंच ॥ १ ॥

कस्यं । नूनम् । कतमस्यं । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं ।
देवस्यं । नामं । कः । नः । मस्यै । अदितये । पुनः । दात् ।
पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चाशुनःशोपयूपेबद्धःकांदिशीकः कंदेवमुपभावामीतिविचिकित्सति तथा
चाभ्रायते—हन्ताह्रदेवताउपभावामीतिसप्रजापतिमेवप्रथमंदेवतानामुपससारेति । वयंशुनःशेषना-
मकाअमृतानां देवानामध्येकतमस्यकिंजातीयस्यकस्यदेवस्यचारुशोभनंनाममनामहेउच्चार-
यामः नूनमितिविचिकित्सति कोदेवोनःअस्मान्सांमुमूर्षुपुनरपिमह्यैमह्यैअदितयेपृथिव्यैदात्द-
द्यात् तेनदानेनाहममृतःसन् पितरंचमातरंचदृशेयं पश्येयं कोवैनामप्रजापतिरितिश्रुतेः कस्येति-
शब्दसामान्यादनयाप्रजापतिरेवोपसृतइतिगम्यते ॥ कतमस्य किंशब्दात् वाबहूनांजातिपरिभ्रे-
हतमच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते नञोजरमर-
मिन्नमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे मनज्ञाने व्यत्ययेनशप् पादादित्वादिनिघातः । मस्यै
उदात्तयणोहलपूर्वात् इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्-
योगेपीत्यडभावः । दृशेयं दृशिर्पेक्षणे आशीर्लिङि मिपोम् दृशेर्ग्वक्व्यइतिअकप्रत्ययः श-
पोपवादः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः लिङ्याशिष्यङित्यङिङिहिसति ऋदृशोङिगुणइतिगुणःस्यात्
यासुद् सुलोपः अतोयेयः आद्गुणः यासुटःस्वरेणैकारउदात्तः मातरंचेत्यत्रचशब्दात् दृशेयमि-
त्यनुषज्यते अतस्तदपेक्षयैषातिङ्विभक्तिःप्रथमेतिचवायोगेति ननिहन्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानामनामहे चारुदेवस्यनाम । सनोमद्याअदितये
पुनर्दापितरंचदृशेयमातरंच ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्यं । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं ।
देवस्यं । नामं । सः । नः । सस्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् ।
च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

इत्थंप्रथमयर्चाविचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तदेवमग्निनिश्चित्य अनयातुष्टाव । तथा-
चश्रूयते—तंप्रजापतिरुवाचाग्निर्वैदेवानानिदिष्टस्तमेवोपधावेति सोग्निमुपससाराग्नेर्वैयंप्रथमस्या-
मृतानामित्येतयर्चेति । पूर्ववद्योजना दात् ददातु दशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेनपदद्वयंयो-
ज्यम् ॥ २ ॥

प्रथमेच्छन्दोमेवैश्वदेवशस्त्रे अभित्वा देवसवितरिति सावित्रं सूक्तस्थानीयः अथच्छ-
न्दोमाइति खण्डे—अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति सूत्रितम् । अभित्वेत्येषा अग्निमन्थनेपि-
विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खण्डे—अभित्वा देवसवितर्महीद्यौः पृथिवीचनइति सूत्रितम् श्रूयते
च—अभित्वा देवसवितरिति सावित्रीमन्वाहेति । तथा प्रवर्ग्येषैव विनियुक्ता अथोत्तरइति खण्डे-
अभित्वा देवसवितः समीवः संनमातृभिरिति सूत्रितं तथा ग्रावस्तोत्रेपि एतस्मिन्काले ग्रावस्तुदिति ख-
ण्डे—मध्यमस्वरेणेदं सवनमभित्वा देवसवितरिति सूत्रितम् ।

तामेतां सूक्ते तृतीया मृचमाह—

अभित्वा देवसवितृरीशानं वार्याणाम् । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितृः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा ।

अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निनाप्रेरितः सनसवितारमभित्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते तथैव श्रूयते—तमग्निरुवाच स-
वितावैप्रसवानामीशेतमेवोपधावेतिससवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्येतेन तृचेनेति । हेसदा-
अवन् सदा सर्वदारक्षक हेसवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वात्वांप्रतिभा-
गं भजनीयं धनं अभिसर्वत ईमहेयाचामहे ॥ ईशानं ईशणेश्वर्ये लटः शानच् तास्यनुदात्तेदि-
तिलसार्वाधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । वार्याणां बृङ्संभक्तौ ऋह्लोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिना आ-
द्युदात्तत्वम् । अवन् आमन्नितनिघातः । भागं कर्षात्वतइति घञोन्तउदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थी मृचमाह—

यश्चिद्धितं इत्था भगः शशमानः पुरानिदः । अद्द्वेषो हस्तयोर्द्धे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः ।

अद्द्वेषः । हस्तयोः । ढ्धे ॥ ४ ॥

हेसवितर्योभगोभजनीयोधनविशेषस्तेतवहस्तयोर्दधे धृतोभूत् तंधनविशेषं ईमहे इतिपूर्व-
 भ्रान्त्यः चिच्छब्दःपूजार्थं हिशब्दःप्रसिद्धौ धनस्यपूज्यत्वंसर्वत्रप्रसिद्धं तामेवपूज्यत्वप्रसिद्धिं
 विशदयति—इत्थाशशमानः अनेनप्रकारेणशस्यमानःस्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारंचसर्वेजानन्ति
 ननुस्वकीयेधनेवैरिभिरपहतेसतिवैरिगृहीतंधनंसर्वोलोकोनिन्दतिद्वेष्टिच अतोधनस्तुतिर्निय-
 तेत्याशंक्र्याह निदःपुरा अद्वेषः निन्दायाःपूर्वस्वकीयत्वेनव्यवस्थितेसतितदानीद्विपरहितः त-
 स्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेणस्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः॥ इत्था प्रकारवचनेइदमस्थमुः एतेतौरथोरि-
 तिइदमइत् सुपांसुगितिब्यत्ययेनविभक्तेर्डादेशः टिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकारउदात्तः ।
 शशमानः शशप्लुतगतौ इहतुस्तुत्यर्थः ताच्छील्यवयोवचनेतिताच्छीलिकश्चानश् कर्तरिशप् चि-
 तइत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः णिदिकुत्सायां संपदादिलक्षणःक्लिप् नुमभावश्छान्दसः सावेकाच-
 इतिपञ्चम्याउदात्तत्वम् । अद्वेषः नविद्यते द्वेषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्त-
 त्वम् । दधे कर्मणिलिट् तस्यआर्धधातुकत्वेनअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तोन्नभवति तेनप्रत्यय-
 स्वरणवशिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

भगभक्तस्यतेव्यमुदशेमत्तवावसा । मूर्धानंरायआरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भगभक्तस्य । ते । व्यम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

हेसवितः तेवदीयावयंशुनःशोपनामानः भगभक्तस्यधनेनसंयुक्तस्य तवावसारक्षणेन
 उदशेम उत्कर्षेणव्यामुमः किंकर्तुं रायोधनस्यमूर्धानं उत्कर्षमारभे प्रारब्धुं धनिकत्वप्रसिद्ध्या-
 व्याप्ताभूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दोवृषादित्वादाद्युदात्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अशेम अशून्यामौ लुङि व्यत्ययेनपरस्मैपदं शप् । रायः ऊडिदमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । आरभे-
 कृत्यार्थैतवैकेनिति तुमर्थेकेनप्रत्ययः निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

नहितैक्षन्नसंहोनमन्युंवर्यश्चनामीपतपन्तआपुः । नेमाआपोअनि
 मिषंवरन्तीर्नियेवानस्यप्रमिनन्त्य भवंम् ॥ ६ ॥

न॒हि । ते । क्ष॒त्रम् । न । स॒हः । न । म॒न्युम् । व॒र्यः । च॒न । अ॒मी इति
 प॒त॒र्यन्तः । आ॒पुः । न । इ॒माः । आ॒र्षः । अ॒नि॒ष्टमि॒षम् ।
 च॒रन्तीः । न । ये । वा॒तस्य । प्र॒ष्टमि॒नन्ति । अ॒र्ध्वम् ॥ ६ ॥

अथसवित्राप्रेरितःशुनःशेषएतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेणचसूक्तेनवरुणंतुष्टाव तथाचश्रूय-
 ते—तंसवितोवाचवरुणायैवराज्ञेनियुक्तोसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपससारातउत्तराभिरे-
 कत्रिंशतेति । हेवरुण पतयन्तः प्रौढेवियत्युत्पतन्तः अमीदृश्यमानाःवयश्चनभ्येनादयःपक्षि-
 णोपितेक्षत्रंत्वदीयंशरीरबलं नसापुःनैवप्राप्ताः त्वत्सदृशंशरीरबलंपक्षिणामपिनास्तीत्यर्थः त-
 थासहः त्वदीयंपराक्रमंतवसामर्थ्यमपिनप्रापुः तथामन्युंत्वदीयंकोपमपिनप्रापुः त्वयिकुद्धेसति
 सोढुमशक्ताइत्यर्थः अनिमिषंसर्वदाचरन्तीः प्रवाहरूपेणगच्छन्त्यइमाआपुःत्वदीयंबलंनप्रापुः
 वातस्यवायोर्येगतिविशेषाः त्वदीयमर्ध्ववेगंनप्रमिनन्तिनार्हिसन्ति अतिक्रमंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः
 तेपिनप्रापुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः पतगतौचुरादिरदन्तः लटःशतृ शप् गुणायदेशौ अदुप-
 देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणचःस्वरः । आपुः आपृव्याप्तौ लिट्युसि द्विर्भावह्लादिशेषौ अत-
 आदेरित्यात्वं अत्रनसहो नमन्युमित्यादिभिरापुःरित्यस्यसंबन्धात् तदपेक्षयाप्राथम्याच्चादिलोपे
 विभाषेतिप्रथमातिङ्गिभक्तिर्ननिहन्यते । चरन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति मी-
 ञ्ार्हिसायां ऋयादिभ्यःश्वा भ्राभ्यस्तयोरारातइत्याकारलोपः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं प्रत्ययस्वरः
 तिङ्गिचोदात्तवतीतिगतिरनुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥६॥

सप्तमीषुचमाह—

अ॒बु॒ध्रे॒राजा॒वरु॒णो॒वन॒स्यो॒र्ध्वं॒स्तूप॑द॒दते॒पूत॑दक्षः । नी॒चीना॑स्थुरु॒परि॑बु
 ध्न॑षाम॒स्मेअ॒न्तनि॑हिताः॒केत॑वः॒स्थुः॥ ७ ॥

अ॒बु॒ध्रे । राजा॑ । वरु॒णः । वन॑स्य । ऊ॒र्ध्वम् । स्तूप॑म् । द॒दते॑ ।
 पू॒त॒दक्षः॑ । नी॒चीनाः॑ । स्थुः । उ॒परि॑ । बु॒ध्नः । ए॒षाम् । अ॒स्मे इति॑ ।
 अ॒न्तः । नि॒हिताः॑ । के॒तवः॑ । स्थु॒रिति॑ स्थुः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलोवरुणोराजाअबुध्रेमूलरहितेन्तरिक्षेतिष्ठन् वनस्यवन्ननीयस्यतेजसःसू-
 पसंधं ऊर्ध्वमुपरिदेशेददते धारयति नीचीनाःस्थुः ऊर्ध्वदेशेवर्तमानस्यवरुणस्यरश्मयइत्य-

ध्याहार्यं तेषामुमुखास्तिष्ठन्ति एषांरश्मीनांबुध्रोमूलंउपरितिष्ठतीतिशेषः तथासतिकेतवः प्रज्ञापकाःप्राणाः अस्मेअस्मास्वन्तर्निहिताः स्थापिताःस्युः मरणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥ अनुध्रे नविद्यतेबुध्रोमूलमस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपं स्तयैशब्दसंघातयोः स्यःसंप्रसारणमुच्चेतिपप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनयकारस्यसंप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते भौवादिकः । नीचीनाः निपूर्वादेश्चतेर्कृत्वितिगित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपः न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषाश्चरदिकृत्स्त्रियामितिखः आयन्नित्यादिनातस्यईनादेशः आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनंस्वरसिञ्चार्थमितिवचनादीकारउदात्तः अचइत्यकारलोपे चावितिदीर्घत्वम् । स्थुः गातिस्थेत्यादिनासिचोलुक् आतइतिञ्जेजुसादेशः उस्यपदान्तादितिपररूपत्वं बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्योगेपीत्यडभावः । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशे आदेशः । निहिताः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः अस्तोर्लिङ्गिभसोरल्लोपः॥७॥

अष्टमीष्टकमाह—

उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपन्थामन्वेतवाउ । अपदेपादाप्रतिधातवेकरूपापवक्ताहृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् ।

अनुंइएतवै । ऊम् इति । अपदे । पादा । प्रतिधातवे । अकः ।

उत । अपइवक्ता । हृदयइविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणोराजासूर्यायसूर्यस्यपन्थामार्गंउरुंविस्तीर्णं चकार हिशब्दःप्रसिद्धौ उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्यविस्तारःप्रसिद्धः किमर्थमेवंकृतवानितितदुच्यते—अन्वेतवाउ अनुक्रमेणोदयास्तमयौगन्तुमेव तथा अपदे पादरहितेन्तरिक्षे पादाप्रतिधातवे पादौप्रक्षेपुं अकःमार्गंकृतवान् पूर्वत्रथस्यमार्गः अत्रपादयोरितिविशेषः यद्वा अपदेयूपेवद्धेनमयागंतुमशक्येभूपदेशे पादौ प्रक्षेपुमुपायंबन्धविमोचनरूपंकरोत्वित्यर्थः उतअपिच हृदयाविधश्चित् शत्रोरपिअपवक्ता अपवदिता निराकर्ताभवतु ॥ चकार लिट्स्वरेणआकारउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । पन्थां पथिमध्यभुक्षामादितिद्वितीयायामपिव्यत्ययेनात्वं पथिन्शब्दस्य पतस्थचेतिनिप्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवै अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेतेनसेनिति तवैप्रत्ययःतवैचान्तश्चयुगपत् इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा सुपांसुलुगित्याकारः ।

प्रतिधातवे दधातेस्तुमर्थेइतिसूत्रेणैवतवेनप्रत्ययः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अकः करोतेऽछन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेऽलङ् तस्यतिप् मन्त्रेषसेत्यादिना चूर्लुक् गु-
णोरपरत्वं हल्ङ्चाभ्यइतितिपोलोपः अडागमः । हृदयाविधः हञ्हरणे वृहोःपुकदुकौचेति
कयन् व्यधताडने किप् नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

शतंतैराजन्भिषजःसहस्रमुर्वीगंभीरासुमतिष्टेअस्तु । बाध्रस्वदूरेनिर्ऋ-
तिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा ।
सुष्टमतिः । ते । अस्तु । बाध्रस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः ।
कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हेराजन्वरुण तेतवशतंभिषजः सहस्रंबन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्योषधा-
नि वैद्यावासन्ति तेतवसुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वीविस्तीर्णागभीरागांभीर्योपेतास्थिरास्तु नि-
र्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणीनिर्ऋतिंपापदेवतां पराचैः पराङ्कुखांक्त्वा दूरेअस्मतोव्यवहितदेशे
स्थापयित्वा तांबाध्रस्व कृतंचित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनःपापं अस्मत्तःप्रमुमुग्धिप्रकर्षेणमुक्तं
नष्टंकुरु ॥ सुमतिः तादौचेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते मन्त्रिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संहि-
तायां विसर्जनीयसकारस्ययुष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादमितिवत्वम् । बाध्रस्व बाधृविलोडने शपःपित्वा-
दनुदात्तत्वं तिङ्श्वलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते । निर्ऋतिं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्वम् । मुमुग्धि मुचृमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिश्लुः हुञ्जल्फ्योहोर्धिः तस्यापित्वेनङित्वाद्गुणाभा-
वः चोःकुरितिकृत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

अमीयऋक्षानिहितासउच्चा नक्तं ददृश्रेकुहंचिद्विवेयुः । अदब्धानि
वरुणस्यव्रतानि विचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे ।
कुहं । चित् । दिवा । ईयुः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।
विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ १४ ॥

अमीरात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाःसप्तऋषयः तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—ऋक्षा-
इतिहस्मवैपुरासप्तऋषीनाचक्षतइति । यद्वा ऋक्षाःसर्वेपिनक्षत्रविशेषाः ऋक्षाःस्त्वृभिरितिनक्ष-
त्राणामितियास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिप्रदेशे निहितासः स्थापितायेसन्तितेऋक्षाःनक्तं
रात्रौददृश्रे सर्वैरपिदृश्यन्ते दिवाअहनिकुहचित् ईयुःक्रापिगच्छेयुः नदृश्यन्तइतिभावः वरुण-
स्परज्जोब्रतानिकर्माणिनक्षत्रदर्शनादिरूपाणिअदब्धानिकेनाप्यर्हिसितानि किञ्च वरुणस्याज्ञयै-
वचन्द्रमा नक्तंरात्रौ विचाकशद्विशेषेणदीप्यमानएतिगच्छति ॥ निहितासः आज्ञसेरसुकृ था-
थादिस्वरेणोत्तरषदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । दृश्रे दृशोर्लिटि इरयो-
रे इतिरेआदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुह वाहचच्छन्दसीतिर्किंश-
ब्दादुत्तरस्यत्रलोहोदेशः कुतिहोः इतिर्किंशब्दस्यकुआदेशः स्थानिवद्भावाङ्गिस्वरेणाद्युदात्त-
त्वम् । विचाकशत् कशोर्दीप्त्यर्थाद्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं
समासेकृत्स्वरः यद्वा काशतेर्वाव्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः चन्द्रेमोडिदितिअसिप्रत्ययः
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशिनस्यवारुणस्यपशोर्वेपापुरोडाशयोस्तत्त्वायामीतिद्वेऋचौयाज्ये सूत्रितंच—त-
त्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइतिद्वे अस्तभाद्यामिति वरुणप्रघासेषुवरुणस्यहविषोयाज्या तत्त्वा-
यामीत्येषा पञ्चम्यांपौर्णमास्यामित्यत्रसूत्रितम्—इममेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांस्त्रुके एकादशीष्टचमाह—

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविभिः । अहेळ
मानोवरुणेहबोधुर्गुरुशंसमानआयुःप्रमोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते ।

यजमानः । हविःऽभिः । अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि ।

उरुं ऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हेवरुण मुमूर्षुरहंत्वात्वांप्रतितदायुर्यामियाचे कीदृशः ब्रह्मणाप्रौढेनस्तोत्रेणवन्दमानः स्तु-
वन् सर्वत्रयजमानोपिहविभिस्तदायुराशास्तेप्रार्थयते त्वंचेहकर्मणिअहेळमानः अनादरम-

१ नि० ३. २. । २ गतिकारकयोरितिपूर्वसूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमनुवर्तते तेनपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः । ३ ब्रह्मणावन्दमानःवेदेनाभिष्टवानः ।

कुर्वन् बोधिअस्मदपेक्षितंनुध्यस्व हेउरुशंसबहुभिःस्तुत्य नोस्मदीयमायुः माप्रमोषीः प्रमुषितं
 माकुरु सप्तदशसंख्याकेषुधाञ्जाकर्मस्वीमहेयामीतिपठितं चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमा-
 नः हेङ्गुअनादरेअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्चपित्वादानुदात्तत्वेसतिधातुस्वरःशिष्यते
 ततो नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधि बुधअवगमने लोटःसोर्हिः बहुलंछन्दसी-
 तिविकरणस्यलुक् वाछन्दसीत्यपित्त्वाभावेनङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः हुञ्जल्भ्योहेर्धिर्धितिर्हेर्धि-
 रादेशः धातोरन्यलोपश्छान्दसः । मोषीः मुषस्तेये लोटर्धेछान्दसोलुङ् वदन्नजेतिप्रामायावृ-
 क्षेर्नेटीतिप्रतिषेधेसतिलघूपधगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तदिन्नक्तंतद्विवा॒मह्य॑माहु॒स्तद्व्य॑केतो॒हृद॑आविचष्टे । शु॒नःशेपो॑य
 मह॑गृभीतःसोअ॒स्मान् राजा॑वरु॒णोमु॑मोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् ।
 केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे । शुनःशेपः । यम् । अह्वत् ।
 गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेववरुणस्यविषयस्तोत्रंनक्तंरात्रौमहंशुनःशेपायआहुः कर्तव्यत्वेनअभिज्ञाःऋध-
 यन्ति तथादिवापितदेवाहुः हृदोमदीयमनसोनिष्पन्नोयंकेतः प्रज्ञाविशेषोपितदेवकर्तव्यत्वेनावि-
 चष्टेसर्वतोविशेषेणप्रकाशयति गृभीतः गृहीतयूपेवद्धः शुनःशेपएतन्नामकोजनः यंवरुणमह्वत्
 आह्वतवान्सचवरुणोराजाअस्मान्शुनःशेपान् मुमोक्तु बन्धात् मुक्तानकरोतु ॥ महं इपि-
 चेत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः ब्रुवःपश्चानामितिब्रूजोलटिञ्जेरुसादेशः धातोराराहादेशश्च । हृदः पद-
 न्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदंपदादितिपश्चम्याउदात्तत्वम् । शुनःशेपःशुनइवशेपो-
 यस्येतिप्रामासे शुनःशेपुच्छलाङ्गुलेषुसंज्ञायांपष्ठ्याअलुगत्वव्यइत्यलुक् पूर्वपदप्रकृतिस्व-
 रत्वेप्रामे उभेवनस्पत्यादिष्वितिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वत् ह्वेजोलुङि लिपिसि-
 चिह्नश्चेतिचैरडादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः अडागमउदात्तः यद्धृत्तयोगादनिघातः
 हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । गृभीतः ह्रस्वोर्भइतिभक्तं सोअस्मान् प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभा-
 वः । मुमोक्तु बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः ॥ १२ ॥

१ श्वन्नुक्षन्नितिकनिनृमत्ययान्तःश्वन्शब्दः, वृङ्शीङ्भ्यांरूपस्वांगयोःयुट्चेतिअखल-
 न्तःशेपः ।

त्रयोदशीष्टकमाह—

शुनःशेषोऽह्वद्रुभीतस्त्रिष्वदित्यद्रुपदेपुबद्धः । अवैनंराजावरुणः
ससृज्याद्विद्वौअदब्धोविमुक्तुपाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुपदेषु ।
बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् ।
अदब्धः । वि । मुमुक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतोबन्धनायगृहीतः त्रिषुत्रिसंख्याकेषुद्रुपदेषु द्रोःकाष्ठस्ययूपस्यपदेषुपदेशविशेषेषुब-
द्धःशुनःशेषआदित्यमदितेःपुत्रयंवरुणं अह्वत् आहूतवान् हियस्मादेवंतस्मात् सवरुणोराजाए-
नंशुनःशेषमवससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनात्विमुक्तंकरोतु विमोकप्रकारएवस्पष्टीक्रियते—विद्वान्
विमोकप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यार्हिसितोवरुणःपाशान्बन्धनरज्जुविशेषान् विमुमुक्तु वि-
च्छिद्यैनमुक्तंकरोतु ॥ त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं संहितायां उदात्तस्व-
रितयोर्येणइतिपरआकारःस्वर्यते । ससृज्यात् सृजविसर्गे प्रार्थनायांलिङ् बहुलंछन्दसीतिवि-
करणस्यश्लुः । विद्वान् विदज्ञाने विदेःशतुर्वसुः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्ङ्यादिसंयोगान्तलो-
पौ संहितायां दीर्घादटिसमानपादेइतिनकारस्यरुत्वं आतोटिनित्यमितिसानुनासिकआकारः ।
अदब्धः दंभुदंभे निष्ठायामनिदितामितिनलोपेक्षस्तथोर्धोधइतिधत्वं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १३ ॥

अवभृथेअवतेहेळइतिद्वेःऋचौवरुणस्यहविषोयाज्यानुवाक्ये पत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डे
सन्नितम्—अवतेहेळोवरुणनमोभिरिति ।

तयोराराधांसूक्तेचतुर्दशीष्टकमाह—

अवतेहेळोवरुणनमोभिरवयज्ञोभिरिमहेहविभिः । क्षयन्अस्मभ्यमसु
प्रचेताराजन्नेनांसिशिश्रथःकृतानिः ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे ।
हविःऽभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत् इति प्रऽ चेतः ।
राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हेवरुणतेतवहेळःक्रोधं नमोभिः नमस्कौरैः अवेमहे अवनयामः तथा यज्ञेभिः यज्ञैः सांगानुष्ठानेनपूज्यैर्हविर्भिः अवेमहे वरुणंपरितोष्यक्रोधमपनयामः हेअसुरअनिष्टक्षेपणशीलमचेतः प्रकर्षेणप्रज्ञायुक्तराजनदीप्यमानवरुण अस्मभ्यं अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणिनिवसन् कृतानिअस्माभिरनुष्ठितानि एनांसिपापानि शिश्रथः श्रथितानिशिथिलानिकुरु ॥ हेळः असुनोनिस्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः बहुलंछन्दसीत्यैसभावः । ईमहे ईङ्गतौविकरणस्यलुक् । क्षयन् क्षिनिवासगत्योः लटःशतृ व्यत्ययेनशप् आमच्चिताद्युदात्तत्वम् । असुर असेरुरन आमच्चितनिघातः । शिश्रथः श्रथदौर्बल्येचुरादिरदन्तः छान्दसेलुङि णिश्रिद्रुसुभ्यइतिचुेश्वङ् द्विर्भावह्लादिशेषौअग्लोपित्वात्सनवद्भावाभावेपि बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं पूर्ववदडभावः॥१४॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

उदुत्तमंवरुणंपाशमस्मदवाधमंविमंध्यमंश्रथाय । अथावयमादित्यव
तेनवानांगसोअदितयेस्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उदुत्तम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अवं । अधमम् ।

वि । मध्यमम् । श्रथय । अर्थ । वयम् । आदित्य । व्रते ।

तवं । अनांगसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

हेवरुणउदुत्तममुत्कृष्टंशिरसिबद्धंपाशं अस्मत् अस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्ट्यशिथिलंकुरु अधमंनिरुष्टंपादेअवस्थितंपाशंअवश्रथायअवज्ञाय अधस्तादवरुण्य शिथिलीकुरु मध्यमंनाभिप्रदेशगतंपाशं विश्रथाय वियुज्यशिथिलीकुरु अथानन्तरं हेआदित्यअदितेः पुत्रवरुण वयंशुनःशेषाः तवव्रते त्वदीयेकर्मणिअदितयेखण्डनराहित्याय अनांगसःअपराधरहिताः स्यामभवेम ॥ उत्तमं तमपःपित्वादनुदात्तत्वेनआद्युदात्तत्वेप्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौतर्वन्त्रेषुच्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमं अकृष्टात्रमाधमार्वेरेफाःकुत्सितेइतिअवतेरमच् वस्यधः । श्रथाय श्रथदौर्बल्ये संहितायांछान्दसोदीर्घः । तव युष्मदस्मदोर्ङ्सीत्याद्युदात्तत्वम् । अनांगसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुव्यत्ययेननप्रवर्तते यद्वा आगसूशब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्य विन्मतोर्ङ्ङइतिलुक् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकर्विशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं तथा चानुक्रान्तम्—यच्चित्सैकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शुनः शेष एव ऋषिः आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् गायत्री छन्दः वारुणत्वितिपूर्वोक्तत्वात् तु ह्यादि परिभाषया वरुणो देवता विनियोग उक्तः शौनः शेषाख्याने विशेष विनियोगस्तु अभिप्लवषडहेइदं सूक्तं होत्रकशस्त्रेस्तोमनिमित्तमावापार्थं अभिप्लवपृष्ठ्याहानीति खण्डे तथैव सूत्रितम्—यच्चिद्विते विशइति वारुणमेतस्य तृचमावपेतमैत्रावरुणइति ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्विते विशो यथा प्रदेव वरुणव्रतम् । मिनीमसि द्यवि द्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण ।

व्रतम् । मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हेवरुण यथालोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबन्धि यच्चिद्विद्विद्वत्कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिज्ञं प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः तदपि व्रतं प्रमादप्रहारेण साङ्गं कुर्वति शेषः ॥ यथा छित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादान्ते इति सर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि मीन्हीसायां इदन्तोमसिः ऋयादिभ्यः भ्रा मीनातोर्निगमे इति ह्रस्वत्वं ईहल्यघोरितीकारः सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात् तिङ् एव स्वरः शिष्यते यद्दृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

मानो वधाय ह्रन्वे जिहीळानस्य रीरधः । माहृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । न् । वधाय । ह्रन्वे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा ।

हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हेवरुण जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः * ह्रन्वे हन्तुः पापिहननशीलस्य तव संबन्धिने त्वकर्तृकाय वधाय नोस्मान्मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान्मा कुरु हृणानस्य हृणीयमानस्य कुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय हनश्च वधइति अदन्तो वधशब्दः उञ्छादिषु पाठान्तोदात्तः । ह्रन्वे हनहिंसागत्योः कृहनिभ्यां कुरिति कुप्रत्ययः धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य हेड् अनादरे अस्माच्छिष्टः कानच् द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राधसाधसंसिद्धौ चङि णिलोपे उपधायाह-

स्वत्वं द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्योगेइत्यडभावः । हणानस्र
हणीङ्लज्जायां अस्मात्शानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

विमृळीकायतेमनोरथीरश्वंनसंदितम् । गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकायं । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समुदितम् ।

गीःइभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकायअस्मत्सुखायतेतवमनोगीर्भिःस्तुतिभिः विसीमहिविशेषेणवधीमः प
सादयामइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीःरथस्वामीसन्दितंसम्यक्खण्डितं दूरगमनेनश्रान्तं अश्वं
अश्वमिव यथास्वामीश्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयतितद्वत् ॥ रथीः मत्वर्थीयईकारः
सन्दितं दोअवखण्डने निष्ठेतिकः द्यतिस्यतिमास्थामितीकारान्वादेशः गतिरनन्तरइतिगते
प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः सावेकाचइतिभिसउदात्तत्वम् । सीमहि षिवुतन्तुसन्ताने व्यत्ययेनात्
नेपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वल्लिलोपः यद्वा षित्र्बन्धनेइत्यस्माद्विकरणस्यलुक् दी
र्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

पराहिमेविमन्यवःपतन्तिवस्यइष्टये । वयोनवसतीरूपं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यःइष्टये । वयः ।

न । वसतीः । उपं ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनःशेषस्यविमन्यवः क्रोधरहिताबुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसोतिशये
वसुमतोजीवनस्यप्राप्तये परापतन्तिपराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताःप्रसरन्ति हिशब्दोस्मिन्नर्थे
सर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतनेदृष्टान्तः—वयोन पक्षिणोयथावसतीर्निवासस्थानानिउपसामी
प्येनप्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये वसुमच्छब्दाद्विन्मतेर्लुगि
तिमतुपोलुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः । वसतीः शतुरनुमइतिडीपउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

कृदाक्षत्रश्रियंनरमावरुणंकरामहे । मृळीकायोरुचक्षंसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कृदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृळीकायं । उरुचक्षंसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

घृलीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम कीदृशंक्षत्रश्रियं बलसेविनं नरंनेतारं उरुचक्षसंबहूनांद्रष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्राणिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्रिप्चेत्यादिनाक्रिप्दीर्वंश्च रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरं ऋदोरविति अबन्तआद्युदात्तः । करामहे करोतेर्व्यत्ययेनशप् । उरुचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शिद्वद्भावात्ख्यात्रादेशाभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तदित्संमानमांशातेवेनन्तानप्रयुच्छतः । धृतव्रतायदाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । स॒मा॒नम् । आ॒शा॒ते॒ इति । वे॒न॒न्ता । न । प्र ।

यु॒च्छ॒तः । धृ॒त॒व्र॒ता॒य । दा॒शु॒षे ॥ ६ ॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणावितिशेषः तावुभौसामार्गसाधारणं तदित्अस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अश्रुवाते नप्रयुच्छतः कदाचिदपिप्रमादंनकुरुतः ॥ आशाते अश्रोतेर्लिटिद्विर्भावहलादिशेषौ अतआदेरित्यात्वं अनित्यमागमशासनमितिवचनादश्रोतेश्चेतिनुडभावः । वेनन्ता वेनतिःकान्तिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः युच्छप्रमादे । दाशुषे दाश्रुदानेइत्यस्मात् दाश्वानसाह्वानितिक्रसुपत्ययोनिपातितः वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

वेदायोवीनांपदमन्तरिक्षेणपतताम् । वेदनावःसमुद्रियः ॥ ७ ॥

वेदं । यः । वी॒ना॒म् । प॒दम् । अ॒न्तरि॒क्षेण॒ । प॒त॒ता॒म् । वेदं ।

ना॒वः । स॒मु॒द्रि॒यः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंयोवरुणोवेद तथा समुद्रियः समुद्रेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्याःपदं वेद जानाति सोस्मान् बन्धनान्मोचयत्वितिशेषः ॥ वेद विदज्ञाने विदोलटोवेतितिपोणल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं इच्चोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घः । वीनां नामन्यतरस्यांइतिनामउदात्तत्वम् । पततां शपःपिच्चादनुदात्तत्वं शतुश्चलसा-

सुकृतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमार्युषिप्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा स्वतीपू-
जायामितिसमाप्ते नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्च-
न्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआलादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वलि-
त्त्वेरेणबाध्यते ऋत्वाद्यश्चेत्येतन्नभवति अबहुवीहित्वात् बहुवीहौहितद्विधीयते आद्युदानंश-
च्छन्दसीत्येतदपिनभवति पथिनशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । करत् करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपो-
वालुकि लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुडिः रुमृदरुहिभ्यइतिरेङ्
ऋदृशोडिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम् ।
तारिषत् तारयतेर्लेट्यडागमः सिबहुलंलेटीतिसिप् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

विभ्रंद्वापिर्हिरण्ययंवरुणोवस्तनिर्णिजम् । परिस्पशोनिषेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्वापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्तु । निःनिजम् ।

परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययंसुवर्णमयंद्वापिकवचंविभ्रत् धारयन् वरुणोनिर्णिजंशुष्ठंस्वशरीरं वस्त आच्छा-
दयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनोरश्मयः परिनिषेदिरेसर्वतोनिषण्णाः ॥ विभ्रत् विभर्तेः शतरि न-
भ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्वापिं द्वाकुत्सायांगतौ द्वापयवो-
षूनकुत्सितांगतिंप्रापयतीतिद्वापिःकवचं अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः औणादिकइप्रत्ययेणिलोपः ।
हिरण्ययं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि इतिहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेविहित-
स्यमयटोमशब्दलोपोनिपातितः । वस्त वसआच्छादने लडि अदादित्वाच्छपोलुक्पूर्ववदडभावः ।
निर्णिजं णिजिर्शौचपोषणयोः । स्पशः स्पशबाधनस्पर्शनयोः क्तिप्चेतिक्तिप् । निषेदिरे ष-
दुविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्रत्यर्थात्कर्म्मणिलिटिप्त्वाभ्यासलोपौ सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

नयंदिप्सन्तिदिसवोन्द्रुहाणोजनानाम् । नदेवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः । जनानाम् । न ।

देवम् । अभिःमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तवैरिणः यंवरुणंनदिप्सन्तिभीताः सन्तोर्हिंसितुमिच्छांपरित्यज-
न्ति जनानांप्राणिनां द्रुह्वाणोद्रोगधारोपियंवरुणंप्रतिनद्रुहन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मावा-
अभिमातिरिविश्रुत्यन्तरात् । देवं तंवरुणंनस्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति दंभुदंभे अस्मात्सनि सनीव-
न्तर्धेत्यादिनाइडभावः हलन्ताच्चेत्यत्रहल्ग्रहणस्यजातिवाचित्वात् सनःकिच्चात् दंभइच्चेति द-
कारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामितिनलोपः भष्भावाभावश्छान्दसः अत्रलोपोभ्यास-
स्येत्यभ्यासलोपः शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्वलसार्वधातुकस्वरेण सनोनिच्वाभित्स्वरेणाद्युदा-
त्तत्वं यद्दत्तयोगोदनिघातः । दिप्सवः सन्नन्तादंभेः सनाशांसभिक्षउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
द्रुह्वाणः द्रुहजिधांसायां अन्येभ्योपिट्श्यन्तेइतिक्रनिप् प्रत्ययस्यपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

उ॒तयो॒मानु॒षे॒ष्वाय॑शंश्च॒क्रे अ॒साम्भ्या । अ॒स्माकं॑मु॒दरे॒ष्ववा ॥१५॥१८ ॥

उ॒त । यः । मानु॒षेषु॑ । आ । यशः । च॒क्रे । अ॒सामि॑ । आ ।

अ॒स्माकं॑म् । उ॒दरे॑षु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

उतअपिचयोवरुणोमानुषेषुयशोजं आचक्रेसर्वतःकृतवान् सवरुणः कुर्वन्नपिआसर्वतः
असामिसंपूर्णचक्रे नतुन्यूनंकृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेषुआसर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु मनोर्जा-
तावन्न्यतौषुक्चेत्यञ् चित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे प्रत्ययस्वरः । असामि अव्यये
नञ्कृनिपातानामितिवक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः अशेर्युट्चेत्यसुन् । उदरेषु
उदिदृणातेरजलौपूर्वपदान्यलोपश्चेतिअल् लिट्स्वरः गतिकारकोपपदादितिउत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यप्रथमेअष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीमृचमाह—

प॒रामे॒यन्ति॒धी॒तयो॒गावो॒नग॒व्यू॒तीर॒नु । इ॒च्छन्ती॑रु॒रुच॑क्षंसम् ॥ १६ ॥

प॒रा । मे॒ । य॒न्ति॒ । धी॒तर्यः॑ । गावः॑ । न । ग॒व्यू॒तीः । अ॒नु॒ ।

इ॒च्छन्ती॑ः । उ॒रु॒रुच॑क्षंसम् ॥ १६ ॥

उरुचक्षसंबहुभिर्द्रष्टव्यंवरुणंइच्छन्तीर्मेधीतयःशुनःशेषस्यबुद्धयः परायन्तीपराङ्मुत्तानि-
वृत्तिरहितागच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—गावोन यथागावः गव्यूतीरनु गोष्ठानिअनुलक्ष्यगच्छन्तितद्व-

द ॥ गव्यूतीः गावोत्रयून्यन्तेइत्यधिकरणेकिन् गोयूतौछन्दसीतिअवादेशः दासीभारादित्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूर्तिर्यवनं गवांयवनमन्नेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इच्छन्तीः इष-
इच्छायां लटःशत् तुदादिभ्यःशः इषुगमियमांछइतिछत्वं अदुपदेशात्सार्वाधातुकानुदान्तत्वेति-
करणस्वरःशिष्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

संनुवोचावहैपुनर्यतोमेमध्वाभृतम् । होतेवक्षदसेप्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधुं । आऽभृतम् ।

होतांऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेममजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अञ्जःसवाख्येकर्मणि-
पादितं अतःकारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपिप्रियंहविः क्षदसे अश्नासि पुनर्हविःस्वीकारा-
र्ध्वं त्वत्स्वं जीवन्नहंच नु अवश्यं संवोचावहै संभूयप्रियवार्ताकरवावहै ॥ वोचावहै लोडधे
छान्दसंलुङि नुवोवचिः अस्यतिवक्तीतिचैरङ्गदेशः वचउमित्युमागमेगुणः व्यत्ययेनदरेत्वं य-
द्वा लोटएवलुङ्गदेशः स्थानिवद्भावादैत्वम् । आभृतं ह्यग्रहोर्भः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

दर्शनुविश्वदर्शतंदर्शरथमधिक्षामि । एताजुषतमेगिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षामि । एताः ।

जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविभूतंवरुणंदर्शनु अहंदृष्टवानखलु क्षमि-
मायां भूमौरथंवरुणसंबन्धिनंअधिदर्शं आधिक्येनदृष्टवानस्मि एताउच्यमानामेगिरोमदीयाः
स्तुतीःजुषत वरुणःसेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरिरितोवितिचैरङ्गदेशः ऋदशोङिगुणइतिगुणः ।
विश्वदर्शतं दृशेर्भृष्टृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययान्तोदर्शतशब्दः मरुद्भृधादित्वापूर्वपदान्तोदा-
त्तत्वम् यद्वा विश्वंदर्शनीयमस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
क्षामि आतोधातोरीत्यत्र आतइतियोगविभायादाकारलोपः ॥ १८ ॥

वरुणपघासेषुइमंमेवरुणेतिवरुणस्यहविषोनुवाक्या पञ्चम्यांपौर्णमास्यामितित्त्वण्डे-
वितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति ।

तामेतांसूक्तेःकोनविंशीष्टचमाह—

इमंमैवरुणश्रुधीहवमद्याचमृळय । त्वामवस्युराचके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हेवरुणमेमदीयमिमंहवमाह्वानंश्रुधिश्रुणु किञ्च अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्सुरक्षय अ-
स्युः रक्षणेच्छुरहंत्वांवरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिस्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे
ग्रेतोहिःश्रुश्रुणुपृक्तवृक्ष्यच्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषाम-
पिदृश्यते इतिसंहितायादीर्घः । अवस्युः अवसशब्दात् सुपआत्मनःभ्यच् क्वाच्छन्दसीत्यु-
पययः । आचके कैंगैशब्दे अस्माङ्गिति आदेचइत्यात्वं द्विर्भावचुत्वे आतोलोपइटित्त्वाकार-
लोपः तिङ्ङित्तिङ्ङितिनिघातः ॥ १९ ॥

विंशीष्टचमाह—

त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चग्मश्चराजसि । सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हेमेधिरमेधाविन् वरुण त्वं दिवश्चद्युलोकस्यापि ग्मश्चभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य
यातोमध्ये राजसिदीप्यसे सतादृशस्त्वं यामनिक्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञा-
नंकुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरंदेहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम् । ग्मः
मेत्येतद्भूनामसुपठितं आतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागादातोलोपइतिप्रतिषेधेपिव्यत्य-
नाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि याप्रापणे आतोमनिन्कृति-
निप्रश्नेतिमनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टचमाह—

इत्तमंमुमुग्धि नोविपाशंमध्यमंचूत । अवाधमानिजीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् ।

चूत । अत्र । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उल्लष्यमोचय मध्यमं उद्दमते पाशं विचृ-
वियुज्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अबचूतअबल्लष्यना-

शय ॥ उत्तमं उच्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि मुचूमोक्षणे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य
श्लुः द्विर्भावः हलादिशेषः हुस्रल्भ्योर्धिरिति हेर्धिरादेशः तिङ्ङुतिङ्ङइति निघातः । जृत् जृती-
हिंसाग्रन्थनयोः लोटोहिः तुदादिभ्यः शः अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे जीवमाणधारणे तुमर्थ-
सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

वसिष्वेति दशर्चतृतीयं सूक्तं अत्रानुक्रम्यते—वसिष्वदशाग्नेयं त्विति शुनःशेषः ऋषिः गाय-
त्रीछन्दः इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ गायत्रे छन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनुव-
क्तव्यं तथा च सूत्रितम्—वसिष्वाहीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ।

अस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह—

वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जापते । सेमनो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः । इमम् ।

नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

वरुणेन अग्निस्तुतौ मेरितः शुनःशेषः एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौ तथा चाम्नायते—तंवरु-
णउवाचाग्निर्वैदेवानामुखं सुहृदयतमस्तन्नुस्तुस्यथत्वोत्सक्ष्यामइति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्विविंश-
त्येति । हेमियेध्य मध्यस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जापते अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राणि आच्छादकानि
तेजांसि वसिष्व आच्छादय प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः हियस्मात्प्रज्वलितः तस्मात्सतादृशस्त्वं
नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज निष्पादय ॥ वसिष्व वस आच्छादने लोटिथासः से सवाभ्यां वासौ
छन्दस्पुभयथेत्यार्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधा-
तुस्वरः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्छान्दसः ।
ऊर्जापते सुबामन्नित इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्नितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं
सोचिलोपेचेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥ १ ॥ . .

द्वितीयाष्टचमाह—

निनोहोता वरेण्यः सदायविष्टमन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ट । मन्मभिः । अग्ने ।

दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदायविष्ठ सर्वदायुषतम हेअग्ने वरेण्योवरणीयस्त्वंनोस्मःकंहोताहोमनिष्पादकोभूवा दिवित्मतादीषिमतावचोवचसास्तूयमानःसन् निषीदेतिशेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिःज्ञापकैस्तेजो-
भिर्भुक्कइतिशेषः ॥ यविष्ठ युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्योकारस्य
गुणश्च अवादेशः आमश्चितनिघातः । मन्मभिः मनज्ञाने अन्येष्योपिदृश्यन्तइतिमनिनप्रत्ययः
निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता दिवुक्कीडादौ इक्षितपौधातुनिर्देशेइतिइक्प्रत्ययः तेनच
धातुवाचिनादिविशब्देनधात्वर्थोदीर्घिलक्ष्यते यद्वा औणादिकोभावेकिप्रत्ययः दिविशब्दान्मु-
पितकारोपजनश्छान्दसः । वचः सुपांसुलुगितितृतीयैकवचनस्यलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आहिष्मासूनवेपितापिर्यजत्यापये । सर्वासख्येवरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।

सर्वा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हेअग्नेवरेण्योवरणीयः पिता पितृस्थानीयस्त्वं सूनवेपुत्रस्थानीयाय महंअभीष्टंदेही-
तिशेषः हिस्मेतिनिपातद्वयंसर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे अभीष्टदानेदृष्टान्तद्वयमुच्यते—यथाआपि-
वंधुरापयेबन्धवे आयजतिहिस्म सर्वथाददातीतिशेषः सर्वापियः सख्येमियायअभीष्टंसर्वथा
यथाददातितथात्वमपिदेहि ॥ स्मासूनवे निपातस्यचेतिदीर्घः । यजतीत्यस्यसखासख्यइत्यत्रा-
प्यनुषंगान्तदपेक्षयाइयंप्रथमेति चादिलोपेविभाषेतिननिहन्यते यद्वा हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ।
सख्ये समानेख्यश्चोदात्तइतिसखिशब्दप्रत्ययान्तआद्युदात्तः सुपःपित्वादनुदात्तत्वेसएव
शिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

आनोवर्हीरिशादसोवरुणोमित्रोअर्यमा । सीदन्तुमनुषोयथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हेअग्ने वरुणादयोदेवास्त्वद्वन्धवस्त्वयापेरिताः रिशादसः हिंसकान्अदन्तःनोस्मदीयंब-
र्यंज्ञंआसीदन्तु तत्रदृष्टान्तः—यथामनुषः प्रजापतेर्यंज्ञमासीदन्तितद्वत् ॥ बर्हीरिशादसः विस-

र्जनीयस्यरुत्वेकृते रोरीतिरेफलोपः ब्रूलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिइकारस्यदीर्घत्वम् । रिशादत्तः रिशाहिंसायां रिशन्तिहिंसन्तीतिरिशाःशत्रवः इगुपधज्ञामीकिरःकः तानदन्तीतिरिशादत्तः सर्वधातुभ्योसुञ् छदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु षट्शरणागत्यवसादनेषु पाप्मेत्यादिनासीदादेशः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । मनुषः मनज्ञाने मन्यतेजानातीतिमनुःप्रजापतिः जनेरुसिर्निञ्चेत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकउसिप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

पूर्व्यहोतरस्यनोमन्दस्वसरव्यस्यच । इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सरव्यस्य । च । इमाः ।
ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

हेपूर्व्यअस्मदादेःपूर्वमुत्पन्न होतःहोमनिष्पादकाम्ने 'नोस्मदीयस्यास्यप्रवर्तमानस्ययज्ञस्य सख्यस्यचास्मदनुग्रहस्यच सिद्ध्यर्थमन्दस्वहृष्टोभव इमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाःगिरः उषु स्तुतिरूपावाचोपिश्रुधिश्रुणु ॥ पूर्व्य आमञ्चिताद्युदात्तत्वम् । होतरित्यस्यनामञ्चितेसमानाधिकरणे इतिपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् आष्टमिकोनिघातः । अस्य ऊडिमितिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । मन्दस्वमदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु शपःपित्वादनुदात्तत्वं तिङ्श्लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकोनिघाताभावः । सख्यस्य सख्युःकर्मसख्यं सख्युयंइतियप्रत्ययः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । उषु सुञ्इतिषत्वम् । श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुश्रुणुपृक्वृष्यञ्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलञ्छन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेविंशोवर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीष्टचमाह—

यच्चिद्विशश्वतातनादेवैदेव्यजामहे । त्वेइहूयनेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवमृद्देवम् । यजामहे ।
त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हेअग्ने यच्चिद्वियद्यपिशश्वताशाश्वतेननित्येनतनाविस्तृतेनहविषादेवैदेवं अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपंनानाविधदेवताविशेषंयजामहे तथापितद्धविः सर्वैस्त्वेइत्त्वय्येवहूयते अतोदेवता

नरविषयोयागोपि त्वदीयैवसेवेत्यर्थः ॥ तना तनुविस्तारे क्विप्चेतिक्विप् यद्वा पचाद्यच् सु-
पांसुलुगितितृतीयायाआकारः । देवंदेवं नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः तस्यपरमात्रेडितमित्तिउत्तर-
स्यान्नेडितसंज्ञायां अनुदात्तचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषे-
धः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः त्वमावेकवचनेइतिमपर्यन्तस्य
त्वादेशः शेषलोपे अतोगुणेइतिपरपूर्वत्वं शेइतिप्रगृह्यसंज्ञायां हुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः ।
हूयते अरुत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घइतिदीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

प्रियोनोअस्तुविश्वपतिर्होतामन्द्रोवरेण्यः । प्रियाःस्वग्रयोव्यम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नुः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः ।
सुऽअग्रयः । व्यम् ॥ ७ ॥

विश्वतिर्विशांपजानांपालकोहोताहोमनिष्पादकोमन्द्रोहृष्टःवरेण्योवरणीयोग्निर्नोस्माकं पि-
योस्तु व्यमपिस्वग्रयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तस्तवप्रियाभूयास्मेतिशेषः ॥ विश्वपतिः पत्यावैश्वर्ये
इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः वृजण्यः वृषा-
दिवादाद्युदात्तः । स्वग्रयः बहुवीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

स्वग्रयोहिवार्यं देवासोदाधिरेचनः । स्वग्रयोमनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नुः । सुऽअग्रयः ।
मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाग्नियुक्तादेवासोदीप्यमानाऋत्विजनोस्मदीयंवार्यंवरणीयंहविःहियस्मा-
दधिरेधृतवन्तः तस्माद्द्वयंस्वग्रयःशोभनाग्नियुक्ताःसन्तोमनामहेत्वांयाचामहे ॥ वार्यं वृज्वरणे वृज्-
संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्तत्वम् । दधिरे इरेचश्चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् हिचेति
निघातप्रतिषेधः । मनामहे मनज्ञानेव्यत्ययेनशष् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अथानउभयेषाममृतमर्त्यानाम् । मिथःसन्तुप्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु ।
प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

हेअग्नेअमृतमरणरहिताग्ने अथकर्मानुष्ठानानन्तरं मर्त्यानामनुष्ण्याणां नोस्माकमस्मत्सामिनस्तवचोभयेषामिथःपरस्परं प्रशस्तयःप्रशंसारूपावाचःसन्तु सम्यगनुष्ठितमितियजमानविषयप्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घः । अमृत अपादादावितिपर्युदासात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानां षड्प्राणत्यागे असिहसीत्यादिनातनप्रत्ययान्तोमर्तशब्दः तस्माद्भवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु श्रसोरल्लोपः । प्रशस्तयः तादौचेतिगतैःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

विश्वेभिरग्नेअग्निभिरिमंयज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसोयहो ॥ १० ॥ २१

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः ।

धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

सहसोबलस्ययहोपुत्रहेदेवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिःसर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वंइमंअस्मदीयंयज्ञंइदमस्मदीयं वचःस्तोत्रंचसेवमानः चनोचं धाः अस्मभ्यंधेहि विश्वेभिः बहुलंछन्दसीति भिसऐसादेशाभावः । चनः चायूपूजानिशामनयोः चायेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन्तत्सन्नियोगेननुडागमश्च निस्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः लुङिगातिस्थेतिस्तिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः । सहसोयहोइतिमुवामध्वितइतिपराङ्गवद्भावादामध्वितस्यचेतिषष्ठ्यामध्वितसमुदायोनिहन्यते ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अश्वंनत्वेतित्रयोदशर्चंचतुर्थसूक्तंपूर्ववदृष्यादयः त्रयोदश्यानमोमहद्भ्यइत्यस्यास्त्रिष्टुषुछन्दः विश्वेदेवादेवता तथाचानुक्रान्तम्—अश्वंसप्तोनागायत्रेन्त्यादैवीत्रिष्टुबिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्यसूक्तस्यविनियोगः ।

तस्मिन्सूक्तेमथामष्टचमाह—

अश्वंनत्वावारं वन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः । सग्नाजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वंम् । । न । त्वा । वारं वन्तम् । वन्दध्वै । अग्निम् । नमःभिः ।

सग्नाजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनं अग्निं नमोभिः स्तुतिभिः बन्धुधैव-
न्दिंतुं प्रवृत्ता इति शेषः अत्र दृष्टान्तः— वारवन्तं वालयुक्तं अश्वं न अश्वमिव अश्वो यथावालैः बाधका-
न्मशकमक्षिकादीन् परिहरति तथात्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तं
मतुषः पिच्चादनुदात्तत्वं घञोञ्चिच्चादाद्युदात्तो वारशब्दः कर्षात्त्वत इत्यन्तोदात्तत्वं व्ययनेन प्रवर्त-
ते यद्वा वारयति दंशकानि तिवारः पचाद्यच् कपिलादित्वाल्लत्वविकल्पः वृषादिः । बन्धुधै इति अ-
भिवादनस्तुत्योः इदितोनुम् धातोरिति नुम् तुमर्थे सेसे नित्यध्वै प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सम्राजन्तं शपः
पिच्चादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते समासेरुदुत्तरप्रकृतिस्वरेण स एव ।
अध्वराणां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सघानः सुनुः शर्वसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वान् अस्मार्कं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सुनुः । । शर्वसा । पृथुप्रगामा । सुशेवः ।

मीढ्वान् । अस्मार्कम् । बभूयात् ॥ २ ॥

सघ स एवाग्निर्नोस्मार्कं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः कीदृशः शर्वसा बलस्य सुनुः पुत्रः
पृथुप्रगामा पृथुप्रगमनः किञ्च अस्मार्कं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् भवतु ॥ सघानः ऋचितुनु-
षमशुतङ्गुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । शर्वसा सुपांसुपो भवन्तीति डिङ्प्रदेशः । पृथुः प्रगामा प्रकर्ष-
णगमनं प्रगामः हलश्चेति घञ् पृथुः प्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामा सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घाका-
रः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः इण्शीङ्भ्यां वञ्चि शेषशब्दो वनप्रत्ययान्त आद्यु-
दात्तः ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेमासे आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । मीढ्वान् मिहसेचने इत्यस्मात्कसुप्रत्ययान्तोदाश्वान्साह्वान्मीढ्वान्श्वेति निपातितः ।
बभूयात् भवतेश्छान्दसस्य लिटः तिङांतिङो भवन्तीति लिङ्प्रदेशः यासुद् स्थानिवद्भावादार्ष-
धातुकत्वाच्च बभावः द्विर्वचने भवतेर इत्यत्वम् तिङ्प्रदेशः तिङ्प्रदेशः तिङ्प्रदेशः तिङ्प्रदेशः तिङ्प्रदेशः तिङ्प्रदेशः
दसः श्लुः भवतेर इति लिटिविहितमभ्यासस्य सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सनोंदुराच्चासाञ्चनिमत्यादिघायोः । पाहिसदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अयद्योः ।
पाहि । सदेम् । इत् । विश्वदआयुः ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वायुःव्याप्तगमनः सत्त्वं दूराच्च दूरेपि आसाच्च आसन्नदेशेपि अघायोःअघंपा-
पमनिष्टंकर्तुमिच्छतोमर्त्यात् मनुष्याद्वैरिणोनोस्मान् सद्मिन् सर्वदैवनिपाहिनितरांपालय । अ-
घायोः सुपआत्मनःक्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वम् । पाहि भादादित्वादनिघातः । विश्वायु-
इण्गतावित्यस्मात् भावे एतेर्णिञ्चेत्युसिः । विश्वमयनंगमनंयस्येतिबहुवीहिः बहुवीहौविश्वं
संज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीपृचमाह—

इममूषुत्वमस्माकंसनिर्गायत्रंनव्यांसम् । अग्नेदेवेषुप्रवोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् ।
नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनं इममूषु पुरोदेशेनुष्ठीयमानमपि सनिहविर्दानंनव्यांसं
नवतरंगापत्रंस्तुतिरूपंवचोपि देवेषुदेवानामग्नेप्रवोचः प्रब्रूहि ॥ ऊषु निपातस्यचेतिसंहिताय
दीर्घत्वं सुञ्इतिषत्वम् । नव्यांसं नवशब्दादीयस्तुनि ईकारलोपश्छान्दसः ईयस्तुनोनिच्वादायुः
दात्तत्वम् । वोचः छन्दसिलुङ्लुङ्लिटइतिलोडर्थेप्रार्थनायांलुङि अस्यतिवक्तीतिचुरङ्गादे-
शः वचउम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीपृचमाह—

आनोभजपरमेष्वावाजेषुमध्यमेषु । शिक्षावस्वोअन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

आ । नः । भज्ज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष ।
वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २-२' ॥

हेअग्नेपरमेषुत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषुवाजेष्वन्त्रेषु नोस्मानाभजसर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्ति-
क्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज अन्तमस्यअन्तिकतमस्यभूलोकस्यसंबन्धिनवस्वोवस्तुनि शिक्षदे-
हि ॥ शिक्ष शिक्षविद्योपादाने शपःपित्वाद्भ्रातृस्वरः अचोतस्तिङ्इविसंहितायांदीर्घः । अन्त-
मस्य अन्तिकतमस्यनमेतादेश्चेनितिकशब्दलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

विभक्तासिचित्रभानोसिन्धोरुर्माउपाकआ । सद्योदाशुषेक्षरसि ॥ ६ ॥

विभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सिन्धोः ।

ऊर्मौ । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हेचित्रभानो चित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता विशिष्टस्यधनस्य प्रापयितासि तत्रदृष्टान्तउ-
च्यते—आकाशस्य स्यात्सिन्धोर्नद्याउपाकेसमीपे ऊर्मौऊर्मितरङ्गोपलक्षितंकृत्यादिरूपं प्र-
॥हेविभक्तासिचित्रभानोसिन्धोर्विदत्तवतेयजमानायसद्यस्तदानीमेव क्षरसिकर्मफलभूतावृष्टिकरो-
षे ॥ सिन्धोः नद्यास्यस्यन्देःसंप्रसारणंधश्चेत्युपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ऊर्मिः
भर्तेरुच्चेतिभ्रूयस्वरः । दाशुषे धृतव्रतायदाशुषेइत्यत्रोक्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

यमग्नेपृत्सुमर्त्यमवावाजेषुधंजुनाः । सयन्ताशश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्ने । पृत्सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सुसंग्रामेषु यंमर्त्यंयजमानमवाः अवसिरक्षसि यंपुरुषंवाजेषुसंग्रामेषुजुनाःपेरय-
सितनरःयजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानियन्ता नियन्तुंसमर्थोभवति ॥ पृत्सु पदादिषुमां-
स्पृत्सूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपुदादेशः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः अग्नेः
काराकारयोर्विपर्ययः यद्वा लेट्याडागमः इतश्चेतिसिप् इकारस्यलोपः । जुनाः जूतिगत्यर्थः
शोधातुः लङ्ःसिप् क्र्यादिभ्यःश्वा बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपोत्यडभावः यद्वृत्तयोगादिनि-
पातः । यन्ता वृनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । शश्वतीः उगितश्चेतिङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

निकिस्यसहन्त्यपर्येनाकर्यस्यचित् । वाजोअस्मिश्रुवाच्यः ॥ ८ ॥

निकिः । अस्य । सहन्त्य । परिहृता । कर्यस्य । चित् । वाजः ।

अस्ति । श्रुवाच्यः ॥ ८ ॥

हेसहन्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने अस्यत्वद्भक्तस्ययजमानस्य कयस्यचित् कस्यापिपयं-
तानकिः आक्रमितानास्ति किञ्चास्ययजमानस्यश्रवाय्यः श्रवणीयोवाजोस्तिबलविशेषोस्ति ॥
कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः । श्रवाय्यः श्रुदक्षिस्पृहग्रहिभ्यआय्यइत्याय्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

सवाजंविश्वचर्षणिर्वाङ्गिरस्त्वृता । विप्रेभिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वचर्षणिः । अर्वाङ्गिः । अस्तु । सनिता ।

विप्रेभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोमिर्वाङ्गिरश्चैर्वाजं संग्रामं तरुतात्तरुतास्तु । वपाभः
मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितस्तुष्टोभिः सत्रिताफलस्यदातास्तु ॥ विश्वचर्षणिः अस्य बहुव्रीहौ
विश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अर्वाङ्गिः ऋगतौ अन्येभ्योपिटृश्यन्तर्वाङ्गिनिष् भित्तिअ-
र्षणस्त्रसावनञ्इतिनकारस्य ट्इत्ययमादेशः । तरुता तृध्वनतरणयोः अस्मात् प्रसितस्कर्भि-
तेत्यादौतृञन्तोनिपातितः निपातनादेवेकारस्योत्वम् ॥ ९ ॥

आगोयामेहोतुरतिरिक्तोक्थेजराबोधतद्विविद्धीतिस्तोत्रियस्तृचः यस्यपशवोनोपधरेरनि-
तिखण्डेसूत्रितम्—अतिरिक्तोक्थानिजराबोधतद्विविद्धीति ।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

जराबोधतद्विविद्धिविशेषिशेयज्ञियायास्तोमं रुद्रायदृशीकम् ॥ १० ॥ २३

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेषिशे । यज्ञियाय । स्तोमम् ।

रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

हेजराबोध जरयास्तुत्याबोधयमानाग्नेविशेषिशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय य-
ज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तदेवयजनंविषिद्धिप्रविश यजमानोपिरुद्रायकूरायाग्नयेतुभ्यंदृशीकंदर्श-
नीयंसमीचीनं स्तोमंस्तोत्रं करोतीतिशेषः अत्रयास्करवंव्याख्यातवान्—जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिक-
र्मणस्तोत्रबोधतयाबोधयितरितिवा तद्विविद्धित्कुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययज्ञियायस्तोमंरुद्रायदर्श-
नीयमिति ॥ जराबोध जृष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः षिद्धिदादिभ्योङित्यङ्प्रत्ययः ततश्चा-

जरयास्तुत्याबोधोयस्यासौजराबोधः यद्वा जरयाबोध्यतइतिजरबोधः कर्मणिघञ् आमन्त्रि-
ताद्युदात्तत्वम् । विविद्धि विशपवेशने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अफ्यासहलादिशेषौ
हुङ्गल्फ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः षत्वष्टुत्वे यद्वा विष्णुव्याप्तावित्यस्मात्लक्षणमध्यमैकवचने अफ्या-
सस्यगुणाभावः । विशेषिशो सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वं अनुदात्तचेत्याधेडितानुदात्तत्वम् ।
यज्ञियाय यज्ञिर्विग्भ्यांघस्वजावितिघः । दृशीकं अनिदृशिभ्यांचेतिकीकनप्रत्ययः नित्त्वा
दाद्युदात्तः ॥ १० ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

सनाभानोधूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः । धियेवाजायहिन्वतु ॥ ११ ॥

सः नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चन्द्रः । धिये ।
वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोमिनोस्मान् धियेकर्मणे वाजायान्नायचहिन्वतुपीणयतु कीदृशः महान् गुणा-
धिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्नइत्यर्थः धूमकेतुः धूमेनज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः
बहुदीप्तिः ॥ महान्अनीत्यत्रसंहितायानकारस्यरुत्वानुनासिकावुकौ । अनिमानः नविद्यतेनिमा-
नोऽस्येतिवहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः इषियुधीन्धिदसिष्याधूस-
भ्यामक् चायःकिः बहुव्रीहौपूर्वपदमरुतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः चदिआह्लादनेदीप्तौच अस्मा-
त्स्फायितश्चीत्यादिनाकर्त्तरिरक् पुरुश्चासौचन्द्रश्चेतिसमासान्तोदात्तत्वं ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमच्चे
इतिसुट् तस्यश्रुत्वेनशकारः । धिये सावेकाचइतिचतुर्थ्याउदात्तत्वम् । हिन्वतु हिविपीणनार्थः
इदितोनुम्धातोरितिनुम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

सर्वैर्देवविशपतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्इव । विशपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ।

उक्थैः । अग्निः । बृहत्इभानुः ॥ १२ ॥

सोमिःउक्थैःस्तोत्रैर्युक्तान्अस्मान्शृणोतु तत्रदृष्टान्तः—रेवानिव यथालोकेधनवानराजा
वन्दिनास्तोत्रंशृणोतितद्वत् कीदृशः विशपतिःप्रजापालकः दैव्यःदेवानांसंबन्धी अग्निर्वैदेवानाश्हो-

तेतिश्रुत्यन्तरात् । केतुः दूतवत्ज्ञापकः अग्निर्देवानां दूतआसीदिति श्रुतेः । बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः ॥
सरेवान् एतत्तदोरितिसोलोपः रयेर्मतौ बहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं आदुणः छन्दसीरइति मनुषो-
वत्वं आरेशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वं कव्यमितिमतुपउदात्तत्वम् । विशपतिः परादिश्छन्दसि बहुलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्नुगादापनात्पूर्वभाविनिजपेनमोमहद्भ्योऽप्येषा ब्रह्मोदनेमाशिष्यमाणइति
खण्डे—सूर्यो नो दिवस्पातुनमोमहद्भ्यो नमो अभिकेभ्य इति सूचितम् ।

तामेतां त्रयोदशीं ऋचमाह—

नमो महद्भ्यो नमो अभिकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान् । यद्दि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः ।
शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः । महद्भ्यः । नमः । अभिकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः ।
आशिनेभ्यः । यजाम । देवान् । यद्दि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः ।
शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

अग्निनापेरितः शुनः शेषो विश्वान् देवाननया तुष्टाव तथा चान्नायते—तमग्निरुवाच विश्वान्
देवानस्तु सत्त्वोत्स्रक्षयापीतिसा विश्वान् देवान् तुष्टावनमोमहद्भ्यो नमो अभिकेभ्य इत्येतयर्चेति । महा-
न्तो गुणैरधिकाः अभिका गुणैर्न्यूनान्युवानस्तुरुणाः आशिनावयसा व्याप्ताः वृद्धाः यथोक्तचतुर्विधे-
ह्युक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोस्तु यद्दि शक्रवाम कथंचिद्धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत् तदानीं देवान्यजामहे देवाः
ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवता विशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसंस्तोत्रं आवृक्षि अहं विच्छिन्नं माकार्षम ॥ आ-
शिनेभ्यः अशूच्यासौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकेन च प्रत्ययः चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । यजाम शपः
पित्वा दनुदात्तत्वं तिङ्श्रलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम शकृशक्तौ आडुत्तमस्य पिच्छेति
तिङ्ः पित्वादादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः प्र-
शस्यशब्दादीयसु निज्यचेति ज्यादेशः ज्यादादीयस इति द्वयसु न ईकारस्यात्वं निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
शंसं हलश्चेति घञ् । वृक्षि ओत्रश्चुद्धेदने व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं इट् च्चेः सिच् स्वर-
तिसूतीत्यादिनाइडभावः स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः ब्रश्वादिनाषत्वं षटोः कः सीतिकत्वं
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं नमाड्चोगइत्यडभावः ॥ १३ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्रग्रावेतिपञ्चमंस्त्वनवर्चं आदितःषळनुष्टुभः आयजीइत्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः आदि-
तश्चतसृणामिन्द्रोदेवता ततोद्वेउलूखलदेवत्ये तदन्तरभाविन्यौउलूखलमुसलोभयदेवताके अन्त्या-
याउच्छिष्टमित्यस्याहरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमोदेवता तथाचनृहदेवतायामुक्तम्—
चर्माधिषवणीयंवासोमंवान्त्याप्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां यत्रग्रावानवषळनुष्टुवादियच्चिद्धौ-
लूखल्यौपरेमौसल्यौचप्रजापतेर्हेरिश्चन्द्रस्यान्याचर्मप्रशंसावेति । आद्याश्चतस्रोऽःसवेहोमेवि-
नियुक्ताः पञ्चम्याद्याश्चतस्रोभिषवे अन्त्याद्रोणकलशेसोमावनयने तथाचब्राह्मणम्—अथहेतुंशु-
नःशेषोऽःसवेर्भवेतिभिरश्चतसृभिरभिसुषावयच्चिद्धित्वंगृहेगृहइत्यथैन्द्रोणकलशमभ्यव-
निनायोऽःसवेरित्येतयर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसस्वाहाकाराभिर्नुहवांच-
कारेति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

यत्रग्रावापृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे उलूखलसुतानामवेद्दिन्द्रजलगुलः ॥ १

यत्र । ग्रावा । पृथुः बुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलः सु-
तानाम् । अर्ध्व । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ १ ॥

हेन्द्र यस्मिन्नऽःसवेकर्मणिसोतवेभिष्वार्थग्रावापाषाणः पृथुबुधः स्थूलमूलऊर्ध्वउ-
न्नतोभवति तस्मिन्कर्मणि उलूखलसुतानांउलूखलेनाभिषुतानारसंभवेत् स्वकीयत्वेनावग-
त्येवजलगुलोभक्षय ॥ पृथुबुधः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप-
तिषेधः । सोतवे षुञ्अभिषवे तुमर्थेसेनेनितवेनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूख-
लसुतानां उलूखलेनसुतानांतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जलगुलः गलअदने अस्मा-
श्लोकिके लेणमध्यमैकवचने लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः उपधायाउत्वंह्ला-
दशेषाभावश्चपृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्रहार्धिवजघनाधिषवण्याकृता उलूखलसुतानामवेद्दिन्द्रजलगुलः ॥ २ ॥

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिः सवण्या । कृता । उलूखलः सुता-
नाम् । अर्ध्व । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ २ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिअधिषवण्याउभेअधिषवणफलकेद्वाविवजघनाद्वौजघनप्रदेशाविव ज-
घनंजङ्घन्यतइतियास्कः । कृताविस्तीर्णेकृतेसंपादिते अन्यतपूर्ववत् ॥ जघना हन्तेः शरीराव-
यवेद्वेचेतिहन्धातोः अच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्येदात्तः सुपांसुलुगित्याकारः । अधिषवण्या
षुञ्अभिषवे ल्युट् भवेछन्दसीतियत् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वं वित्स्वरितमितिस्वरितः
नच यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं तत्रहिनिष्ठाचञ्जनादित्यस्यानुवृत्तेः द्व्यच्कस्यैवतदिति । कृता
पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥ तृतीयाष्टचमाह—

यत्रनार्थपच्यवमुपच्यवंचशिक्षते।उल्लूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्लुलः॥३॥

यत्रं । नारी । अपृष्टच्यवम् । उपृष्टच्यवम् । च । शिक्षते । उल्लूख-
लसुतानाम् । अर्वा । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ ३ ॥

यत्रयस्मिन्कर्मणिनारीपत्नी अपच्यवं शालायानिर्गमनं उपच्यवंच शालाप्राप्तिचशिक्षते
अभ्यासं करोति अन्यतपूर्ववत् ॥ अपच्यवं च्युङ्गतौ ऋदोरवित्यप् गुणावादेशौ थाथादिनो-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं एवमुपच्यवम् । शिक्षते शिक्षविद्योपादाने अद्युपदेशालसार्वधातुकानुदान-
त्वेधातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यत्रमन्थांविबध्नतेरश्मीन्यमितवाइवा।उल्लूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्लुलः॥४॥

यत्रं । मन्थाम् । विबध्नते । रश्मीन् । यमितवैइइव । उल्लूखलसु-
तानाम् । अर्वा । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जल्लुलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कर्मणिमन्थां आशिरमथनहेतुमन्थानंविबध्नन्ति तत्रदृष्टान्तः—रश्मीन्अश्ववन्थ-
नार्थान्प्रग्रहान् यमितवाइवनियन्तुमिवअन्यतपूर्ववत् ॥ मन्थां पथिमथ्यभुक्षामादितिद्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेप्राप्ते पथिमथोःसर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तत्वं
यद्वा मथयते अनयेतिमन्था मथिविलोडनेइत्यस्मात् हलश्चेतिकरणेषञ्च ततष्ठाप् जिन्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते बन्धबन्धने ऋयादिभ्यःश्चा अनिदितामितिनलोपे श्राभ्यस्तयोरान्त-
इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः । यमितवै यमउपरमे तुमर्थेसेमे-
नितितवैप्रत्ययः इडागमश्छान्दसः यद्वा ण्यन्तात्तवैप्रत्ययस्येडागमेसति णिलोपश्छान्दसः
अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

अभिषवे विनियुक्तां च तस्युमध्वे प्रथमां सूक्तेषु अमीष्टकमाह—

यच्चिद्वित्वंगृहे गृहे उलूखलकयुज्यसे । इह द्युमत्तमं वदज्यता
मिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह ।
द्युमत्तमम् । वद । ज्यताम् इव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्वि यद्यपित्वं अवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमु-
सलप्रहारेण अतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद तत्र दृष्टान्तः—जयतामिव दुन्दुभिः
यथा युद्धे जयमाप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिकरोति तद्वत् उलूखलशब्दं यास्क एव व्याख्यात-
वान्—उलूखलमुरुकरं वोरं वोरं ध्वं वोरं मुरुकुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं चैतत्तदुलूखलमित्या-
चक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणमिति ॥ उलूखलक अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभा-
वे षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे अद्भुपदेशाल सार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते न च तिङ्-
तिङ् इति निघातः निपातैर्यद्यदि हन्तेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं दीव्यते दीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः
किं दिव उदित्युत्वं षणादेशे ह्रस्वनुद्धृष्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ननु दिव उदित्यत्र प्रातिप-
दिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्यूरित्यादा विवात्राप्युठा भवितव्यं एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाच-
केन दिवु प्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यते इत्युत्वं भविष्यति ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेषु अविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

उत्स्मते वनस्पते वातो विवात्यग्रमित् । अथो इन्द्राय पातवे सुनु
सोमं मुलूखल ॥ ६ ॥

उत् । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

उत् अपि च हे वनस्पते उलूखलरूपवृक्ष ते अग्रमित् तव पुरत एव वातो विवातिस्म त्वरोपे-
तमुसलप्रहारे वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु अथोऽनन्तरं हे उलूखल इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थं पातवे

पातुंसोमसुनु सोमाभिषवंकुरु ॥ वनस्पते पारस्करादित्वात्सुट् कार्थेकारणशब्दः । पातवे पा-
पाने तुमर्थेसेनेनितितवेन्प्रत्ययः भ्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुनु उतश्चप्रत्ययादसंयो-
गपूर्वादितिहेर्लुक् विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादनघातः । उलूखल उर्ध्वत्वम्-
स्येत्यलूखलः पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आयजीवाजसातमाताय्युच्चाविजर्भृतः । हरीइवान्धांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याइयजी । वाजसातमा । ता । हि । उ ।
विइजर्भृतः । हरीइवेति हरीइइव । अन्धांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

येउलूखलमुसले आयजीसर्वतोयज्ञसाधने वाजसातमाअतिशयेनात्रपदे ताहि ते सुट्
उच्चाप्रौढध्वनिर्यथाभवतितथाविजर्भृतः विशेषेणपुनःपुनर्विहारंकुरुतः तत्रट्टान्तः—अन्धांस्यना-
निचणकादीनिखाद्यानिवप्सन्तौभक्षयन्तौहरीइव इन्द्रस्याश्वविवे अत्रयास्कएवंव्याचरथ्यौ-
आयजीआयष्टव्येअन्नानांसंभक्तमेतेद्युच्चैर्विहितेहरीइवान्निभक्षयन्ताविति ॥ आय-
जी यजेरौणादिकःकरणेइप्रत्ययः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा वाजसनेवी-
तिवाजसाः षणुदाने जनसनेत्यादिनाविट्प्रत्ययः विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ऋ-
दुत्तरप्रकृतिस्वरत्वं आतिशयानिकस्तमप् सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भृतः हज्रहणे
अस्माद्यङ्लुकिअभ्यासहलादिशेषोरतजश्वेषुऋतेषु रुद्रिकौचलुकीतिरुगागमः ततः प्रत्य-
यलक्षणेनधातुसंज्ञायांलिटिद्विवचनंतस् अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् गुणेप्राप्तेःकृत्तिचेतिप्रति-
षेधः ह्यग्रहोर्भ्रंछन्दसीतिभत्वं प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । वप्सता भसभक्षणदी-
प्त्योः लटःशतृ जुहोत्यादिभ्यःश्लुः घसिभसांहल्लिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्तादितिनुमप्रतिषेधः
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

तानोअद्यवनस्पतीऋष्वारुष्वेभिःसोतृभिः । इन्द्रायमधुमःसुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः ।
इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणिहेवनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौयुवांऋषेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिःअभि-
पवहेतुभिः सहऋष्वोदर्शनीयौभूत्वाइन्द्रायइन्द्रार्थमधुमव माधुर्योपेतंसोमद्रव्यं नोस्मदीयंसुतंअ-
भिपुणुतम् ॥ ता सुपांसुलुगित्याकारः । नोअद्य प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः । वनस्प-
ती उभयपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते आमन्त्रितस्येतिसर्वानुदात्तत्वं घृतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । सु-
तं पुत्र्अभिपवे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्निघातः ॥ ८ ॥

सोमावनयनेविनियुक्तांसूक्तेनवमीष्टचमाह—

उच्छिष्टं च चम्बो भ्ररसोमं पवित्र आसृज । निधेहि गोरधित्वचि ॥ १ ॥ २ ६ ॥

उत् शिष्टम् । चम्बोः । भ्रर । सोमम् । पवित्रं । आ । सृज् । नि ।

धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ १ ॥ २ ६ ॥

हेऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्र देवतापक्षेहेहरिश्चन्द्रेतिवा चम्बोः सोमस्यभक्षत्वसंपादकयो-
रधिपवणफलकयोः शिष्टं अभिपवराहित्येनावशिष्टंसोमंउद्भर शकटस्योपरिहर सोमंअभिपु-
तंसोमं पवित्रेदशापवित्रे आसृज आनीयप्रक्षिप प्रक्षेपेसत्यवशिष्टंसोमं गोस्त्वचिआनडुहेच-
र्मणिअधिनिधेहि अध्यारोप्यस्थापय ॥ चम्बोः चमुअदने चम्यतेभक्ष्यतेत्रेतिचमूः ऋषिच-
पीत्यादिना औणादिकऊःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्य उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरित-
तिस्वरितत्वं उदात्तयणोहलूर्वादितिव्यत्ययेननभवति । भ्रर ह्यहोर्भः । धेहि ध्वसोरेद्धा-
भ्यासलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपो निघातः । त्वचि सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वमा ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपर्द्धिशोवर्गः ॥ २ ६ ॥

यच्चिद्विसत्यसोमपाइतिषष्ठं सूक्तंसप्तर्चंशुनःशेषस्यार्षं पाङ्कमैन्द्रं अनुक्रमणिकाच—यच्चि-
द्वेसप्तपाङ्कमिति पृष्ठचपडहस्यपञ्चमेहनिमाध्यंदिनेसवनेहोत्रकायच्चिद्धीतिसप्तर्चंसूक्तंतीस्त्वचा-
रुत्वास्वस्वशस्त्रेणकैकं वृचमावपेरन् चतुर्थेहनीतिखण्डे—यच्चिद्विसत्यसोमपाइत्येकैकमेवमेवेति
वितम् ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

यच्चिद्विसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मसि । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रे

षु । तुविऽमघ् ॥ १ ॥

विश्वेदेवैःपेरितःशुनःशेषःएतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिरिन्द्रंतुष्टाव तथा-
चब्राह्मणम्—तंविश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रोवैदेवानामोजिष्ठोबलिष्ठःसहिष्ठःसत्तमःपारयिष्णुतमस्तंनुस्त-
थत्वोत्स्रक्ष्यामइति सइन्द्रंतुष्टावयच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्येतेनसूक्तेनउत्तरस्यपञ्चदशभिरिति ॥ हे
सोमपाःसोमस्यपातः सत्य सत्यवादिन् इन्द्र यच्चिद्धियद्यपिवयंअनाशस्ताइवस्मसि अपशस्ताइ-
वभवामः तथापि हेतुवीमघवहुधनेन्द्र त्वंगेषुअश्वेषुशुभ्रिषुशोभनेषु सहस्रेषुसहस्रसंख्याकेषुच
निमित्तभूतेषु नोस्मानाशंसयसर्वतःप्रशस्तानकुरु अस्मदोषमनपेक्ष्यगवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः ॥
सोमपाः विजन्तः आमन्नितनिघातः । अनाशस्ताइव शंसुस्तुतौ निष्ठेतिभावेर्क्तः यस्यविभाषे-
तीट्प्रतिषेधः नजावहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि इदं स्मसिः । तूनः ऋ-
चित्तुनुषेत्यादिनादीर्घः । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्य नगोश्वन्ताववर्णेतिप्रतिषे-
धः । अश्वेषु अश्रुतेध्वानमित्यश्वः अशूपृषीत्यादिनाकनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शुभ्रि-
षुशुभदीमौ अदिशदिभूशुभ्रिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन्नप्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

शिप्रिन्वाजानांपतेशचीवस्तवंदंसना । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभ्रिषुसहस्रेषुनुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजा_{ना}म् । पते । शची_वः । तवं । दंसना । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविऽमघ ॥ २ ॥

हेशचीवःशक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानांपतेअज्ञानांपतेतवदंसनाकर्मविशेषो-
नुग्रहरूपःसर्वदावर्तते अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् शिप्रहनूनासिकेवेतियारक्तः । अतइनिठनाविति
मत्वर्थीयइतिः आमन्नितान्युदात्तत्वम् । वाजानांपते .सुवामन्नितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्नि-
तसमुदायनिघातः नचामन्नितपूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेनपदादपरत्वात्
पादादित्वाच्चनिघातः नामन्नितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनमितिअविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् ।
शचीवः छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं मनुवसोरुरितिरुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः पादादित्वादा-
मन्नितनिघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

निष्वापयामिथूदृशासस्तामबुध्यमाने । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
पुशुभिर्षुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूदृशां । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिर्षु । सहस्रेषु ।
तुविदमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशास्परसङ्गतत्वेन दृश्यमानेयमदूत्यौनिष्वापय नितरांसुमेकुरुतेचास्मान्मारयितुम-
बुध्यमानेसत्यौसस्तानिद्रांपामुतं अन्यतूर्ववत् ॥ निष्वापय सुषामादित्वात्षत्वं अन्येषामपिदृश्य-
तइतिदीर्घः । मिथूदृशा मिथुनतयायुगलरूपेणपश्यतइतिमिथूदृशा किप्चेतिदृशेःकर्त्तरिकिप्
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववत्पूर्वपदस्यदीर्घः सुपांसुलुगितिबिभक्तेराकारः । सस्तां षसस्वप्ने लो-
दि तसस्तां अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने
नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

ससन्तुत्याअरांतयोबोधन्तुरशूरांतयः । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
पुशुभिर्षुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरांतयः । बोधन्तु । शूर् । रांतयः । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिर्षु । सहस्रेषु । तुविद
मघ ॥ ४ ॥

त्याः अस्माभिर्दृश्यमानाःपरोक्षास्ताअरांतयःअदानशीलाःशत्रवःससन्तु निद्रांकुर्वन्तु हे
शूर शौर्ययुकेन्द्र रातयोदानशीलाः बन्धवोबोधन्तुअस्मान् बुध्यतां अन्यतूर्ववत् ॥ ससन्तु प्र-
त्ययस्वरः । अरांतयः रादाने मन्त्रेवृषेत्यादिनाभावेकिन् नविद्यतेरातिरेष्वितिबहुव्रीहौपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामितितुसर्वविधयश्छन्दसिदिकल्प्यन्तइतिनभवति यद्वा किच्कौचसंज्ञा-
यामितिकर्त्तरिकिच् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु पादादित्वान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

समिन्द्रगर्दभंमृणनुवन्तंपापयामुया । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
श्रिपुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । श्रिपु ।
सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र अमुया अनयास्माभिःश्रूयमाणया पापया निन्दारूपयावाचा-नुवन्तंस्तुवन्तं अप-
कीर्तिप्रकटयन्तमित्यर्थः तादृशंगर्दभंगर्दभसमानवैरिणं संमृणसम्यक्मारय यथागर्दभः श्रोतुम-
शक्यंपरुषंशब्दंकरोति तथाशत्रुरपि अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं नर्दगर्दशब्दे कृगृशृशल्गिर्दि-
भ्योभच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण मृणहिंसायां तौदादिकः शस्यडित्वाद्गुणाभावः ।
नुवन्तं णुस्तुतौ शतरि अदिप्रभृतित्वाच्छपोलुक् शतुडित्वाद्गुणाभावे उवडादेशः प्रत्यया-
द्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

पतातिकुण्डुणाच्यादूरंवातोवनादधि । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
श्रिपुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डुणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तु ।
नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । श्रिपु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ६ ॥

वातोस्मत्पतिकूलोवायुः कुण्डुणाच्याकुटिलगत्यासत्वास्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्य-
दप्यधिकंदूरदेशं पतातिपततु अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति लेटचाडागमः । कुण्डुणाच्या कुडिदहे
अस्मात् ल्युडन्ते कुण्डनशब्दे डकारात्परस्याकारस्यऋकारश्छान्दसः ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यमि-
तिणत्वं तदश्चतीतिकुण्डुणाची ऋत्विगित्यादिनाक्किन् अनिदितामितिनलोपे अश्चतेश्चेतिडीप
अचइत्याकारलोपः चावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वं चावित्याकारस्योदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

सर्वपरिक्रोशंजहिजंभयाऋकदाश्वम् । आतूनंइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषु
शुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परि॒क्रो॒शम् । ज॒हि । ज॒म्भय॑ । ऋ॒कदा॑श्वम् । आ ।
तु । तूः । इन्द्र॑ । शंस॒य । गोषु॑ । अश्वेषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रेषु॑ ।
तुवि॒ष्टम॒घ ॥ ७ ॥ २७ ॥

परिक्रोशं अस्मद्विषये सर्वतआक्रोशकर्तारं सर्वंपुरुषं जहि मारय ऋकदाश्वं अस्मद्वि-
ष्येहिंसाप्रदंशत्रुं जंभय मारय अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं कुशआह्वाने परितःक्रोशयतीतिप-
रिक्रोशः पचाद्यच् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जहि हनहिंसागत्योः हन्तेर्जइतिजादेशः त-
स्यासिद्धवदत्राभादिति असिद्धत्वादतोहेरितिहेर्लुक्नभवति । जंभय जभिनाशने चुरादित्वा-
त्सार्विकोणिच् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते । ऋकदाश्वं ऋर्हिंसायां ऋ-
दाधारार्थिकलिभ्यःकन्निभावेकनप्रत्ययः किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथाच ऋकोहिंसा तां
दाशति प्रयच्छतीतिऋकदाशुः बहुलग्रहणादाशतेरपि ऋकउपपदे ऋकेवचःकश्चेत्युण् प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तः द्वितीयायामिपूर्वत्वेप्राप्ते वाछन्दसीति तस्यबाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्व-
रितयोर्यणइतिविभक्तेःस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तमिंशोवर्गः ॥ २७ ॥

आवइन्द्रमितिद्वाविंशत्यृचंसप्तमंस्तुक्तं शुनःशेषस्यार्षगायत्रं अस्माकमित्येषापादनिचृद्वा-
यत्री त्रयःसप्तकाःपादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्रइत्येषात्रिष्टुप् आदितःषोडशर्चंऐन्द्रयः आ-
श्विनावश्ववत्येत्याद्यास्तिस्त्रआश्विन्यः कस्तउषइत्याद्यास्तिस्त्रउषोदेवताकाः तथाचानु-
क्रमणिका—आवोह्यधिकास्माकंपादनिचृत्, शश्वन्त्रिष्टुप्परौतृचावाश्विनौषस्याविति ॥

प्रथमामृचमाह—

आवइन्द्रंक्रिविंथथावाजयन्तःशतक्रंतुम् । मंहिष्टंसिञ्चइन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्र॑म् । क्रि॒विं॒म् । य॒था । वा॒ज॒य॒न्तः । श॒त॒क्र॑न्तुम् । मंहि॑ष्ठम् । सि॒ञ्चे॑ । इन्द्रु॑भिः ॥ १ ॥

वाजयन्तोन्मिच्छन्तोवयंशुनःशोपाः हेऋत्विग्यजमानावोयुष्माकंसंबन्धिनमिमिमिन्द्र-
इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतःसिञ्चामहे तर्पयामः कीदृशंशतऋतुं शतसंख्याककर्मोपितं मं-
हिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं सेचनेदृष्टान्तः—यथायेनप्रकारेण क्रिविमवदं जलेनपूरयन्तितद्वत् क्रिविश-
ब्दोवन्नःकाटइत्यादिषुचतुर्दशसुकूपनामसु क्रिविःकूपःसूदइतिपठितम् ॥ क्रिविं कृतीछेदने
कृत्यतइतिक्रिविः कृविघृष्विछविस्थवीत्यादौक्रिन्नप्रत्ययान्तोनिपातितः अतएवतशब्दलोपः
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा यथेतिपादान्ते इतिसर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः वाजआत्मनइच्छ-
न्तः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः अश्वावस्यादिति पुनर्दीर्घवि-
धानात्प्रज्ञापकात् । मंहिष्ठं महिवृद्धौ अतिशयेनमंहितामंहिष्ठः तुच्छन्दसीतिवृजन्तादिष्ठनप्र-
त्ययः तुरिष्ठेभेयःस्वितित्लोपः इष्टनोनित्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे पिचिर्क्षरणे व्यत्ययैक-
वचनं शेमुचादीनामित्तिनुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

श॒तंवा॒यःशु॒चीनां॑स॒हस्रं॑वा॒समा॑शिराम् । ए॒दु॒नि॒घ्नं॑नरी॒यते ॥ २ ॥

श॒तम् । वा॒ । यः । शु॒चीना॑म् । स॒हस्रं॑म् । वा॒ । स॒मः॑ आ॒शिराम् ।

आ । इत् । ऊ॒म् इति॑ । नि॒घ्नम् । न । री॒यते ॥ २ ॥

यइन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानांशतंवा शतसंख्याकंसमूहंवा समाशिरां समीचीनेन
आशिराख्येन श्रयणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रंवासहस्रसंख्याकं समूहंवाएदुरीयते आग-
च्छत्येव सोस्माननुगृह्णात्वितिशेषः सोमप्राप्तौदृष्टान्तः—निघ्नं यथानिघ्नप्रदेशं आपःआम्-
वन्तितद्वत् ॥ समाशिरां श्रिञ्पाकेइत्यस्यसमाङ्पूर्वकस्य अपस्पृधेथामित्यादौ आशीरादेशो-
निपातितः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते रीङ्श्रवणे दिवादिभ्यःश्यत् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

सं॒यन्मदा॑यशु॒ष्मिणं॑ए॒नाद्य॑स्यो॒दरे॑ । स॒मु॒द्रो॒नव्य॑चो॒द्धे ॥ ३ ॥

स॒म् । यत् । मदा॑य । शु॒ष्मिणे॑ । ए॒ना । हि । अ॒स्य॒ । उ॒दरे॑ ।

स॒मु॒द्रः । न । व्य॑चः । द्धे ॥ ३ ॥

१ दशपाद्यांपंचपाद्यांअत्रापिचक्रिविशब्देऋकारवानुसाधनिकया भवति वस्तुतस्तु
ऋक्करणेकिन्निडागमश्चनिपात्यतेइतिनिघण्टुभाष्यम् ।

यत्पूर्वोक्तं शतंसहस्रंवाशुष्मिणे बलवतइन्द्रस्य मदायमदार्थसंगतंभवति एनाहि अनेनैव शतेनसहस्रेणचअस्येन्द्रस्योर्दरे व्यचोव्यापिर्दधेधृता भवति तत्रदृष्टान्तः—समुद्रो न समुद्रइव यथा समुद्रमध्येजलंव्याप्तंतद्वत् ॥ एना सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसी- ति डिद्वःद्रावस्यप्रतिषिद्धत्वात् ग्रहियेत्यादिनासंप्रसारणंभवति अमुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । दधे दधातेः कर्मणिअफ्यासहस्वजश्वेषुकृतेषु आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तो- दात्तत्वं हिचेतिप्तिषेधान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अयमुनेसमतसिकपोतइवगर्भधिम् । वचस्तच्चिन्नओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊम् इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःइव ।

गर्भधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हेइन्द्र अयमु अयमपिदृश्यमानःसोमःतेत्वदर्थसंपादितःयंसोमंसमतसि सम्यक्सातत्येनप्रा- मोषि तत्रदृष्टान्तः—कपोतइव यथाकपोताख्यःपक्षी गर्भधिगर्भधारिणीकपोतीप्रामोतितद्वत्तच्चि- त्तस्मादेवकारणान्नोस्मदीयंवचओहसेप्रामोषि ॥ अतसि अतसातत्यगमने लटिसिप् शप् ति- ङ्ङितिङइतिनिघातः । गर्भधिं गर्भोस्यांधीयतइतिगर्भधिः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः ऋदुत्त- रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे तुहिरदुहिरुहिरुअर्दने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

स्तोत्रंराधानापतेगिर्वाहोवीर्यस्यते । विभूतिरस्तुसूनृतां ॥५॥ २८॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।

विभूतिः । अस्तु । सूनृतां ॥ ५ ॥ २८ ॥

हेइन्द्र राधानापते धनानांपालक गिर्वाहोमीर्भिरुह्यमान वीरशौर्योपेत यस्यतेतवस्तोत्रमीदृशं भवतितस्यतवविभूतिर्लक्ष्मीःसूनृताप्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं दाम्नीशसेतिष्टनपश्चात् अर्शाद्यच्च अथवा स्तोतुःइदं इत्यर्थेअण् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धिर्न । राधानापते राधुवन्त्येभिरितिरा-

१ उदरे उदिदृणातेरिति अर् । २ कपोतइव कवेरोतचूपश्चेत्योतच व्यत्ययेनमध्योदात्तः अथवाअव्युत्पन्नएवलघावन्तेइतिगुरुदात्तः ।

धानिधनानि सुवामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात्पष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यनिघातः । गिर्वाहः बह्मपापणे वहिहाधाञ्छ्यञ्छन्दसीतिकारकपूर्वस्यापिवहतेरसुत्प्रत्ययः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्युक्तत्वात् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिःपूर्वपदस्य वोरुपधायाइतिदीर्घस्याभावश्छान्दसः षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः तादौचनितीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेस्मिन्वाजेशतक्रतो । समन्येपुंब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो

इति शतःक्रतो । सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हेशतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्प्रसक्तेवाजेसंध्यामेनोस्माकमूतयेरक्षणायाऊर्ध्वउन्नतः उत्सुकस्तिष्ठभव त्वंचाहंचमिलित्वाअन्येषुकार्यान्तरेषुसंब्रवावहै सम्भक्विचारयावः॥तिष्ठच्चोतस्तिष्ठइतिसंहितायांदीर्घः । ऊतये ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिदमित्यादिनासप्तम्याउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे । सर्वायइन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सर्वायः ।

इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

योगेयोगे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजेवाजेकर्मविघातिनितस्मिन्सद्भामे तवस्तरंअतिशयेन बलिनमिन्द्रऊतयेरक्षार्थसखायःसखिवत्प्रियावयंहवामहेआह्वयामः ॥ योगेयोगे युजिर्योगे हलश्रेतिषञ्चजोःकुघिण्यनोरितिकुत्वं षञ्जोञ्चिच्वादाद्युदात्तत्वं नित्यवीप्सयोरितिवीप्सायांद्विर्भावेसतिआभ्रेडितानुदात्तत्वम् । तवस्तरं तवसःशब्दात् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्यछान्दसोलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

आषागमद्यदिश्रवंसहस्त्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुपनोहवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गुम् । यदि । श्रवंत् । सहस्त्रिणीभिः । ऊतिभिः ।

वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

यदिश्रवत् यद्ययमिन्द्रोनोस्मदीयंहवमाह्वानंशृणुयात् तदानींस्वयमेवसहस्रिणीभिरूति-
भिःबहुभिःपालनैः वाजेभिरन्नैश्चउपसमीपे आचअवश्यमागमत् आगच्छेत् ॥ घ ऋचितुनुवे-
त्यादिनासंहितायांदीर्घः । गमत् लिङ्भेल् लोटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः
यद्वा छान्दसेलुङि पुषादिद्युताद्युदितःपरस्मैपदेष्वितिचैरडादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ-
भावः । श्रवत् श्रुश्रवणे पूर्ववत् लेटचडागमः । वाजेभिः बहुलंछन्दसीतिभिसपेसादेशाभावः ।
हवं भावनुपसर्गस्येतिह्वयतेरपसंप्रसारणं च अपःपित्वादानुदात्तत्वेधानुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अनुप्रत्नस्यौकसोहुवेतुविप्रतिनरम् । यंतेपूर्वपिताहुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् ।
ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसःस्थानस्यस्वर्गरूपस्यतत्सकाशात् तुविप्रतिं बहून्यजमाना-
नप्रतिगन्तारंनरंपुरुषमिन्द्रं अनुहुवे अनुक्रमेणकर्मस्वाह्वयामि यं तेत्वामिन्द्रं पिता अस्म-
दीयोजनकः पूर्वपुरास्वकीयानुष्ठानकाले हुवेआहूतवान् तंआह्वयामीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ओ-
कसः नद्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे ह्वेऽस्पर्धायांशब्देच इति बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं
परपूर्वत्वं गुणेप्राप्ते गिकृतिचेतिप्रतिषेधः उवडादेशः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पादादित्वादिनि-
घातः । तुविप्रतिं तुवीनांबहूनांप्रतिगन्तारं अत्रप्रतिशब्दोभीमसेनोभीमइतिवत् प्रतिगन्तुशब्दं
लक्षयित्वातद्वारातदर्थलक्षयति अतः प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति वत् सत्त्ववचनत्वेना-
निपातत्वादनव्ययत्वेनपूरणगुणेत्यादिनानपठीसमासनिषेधः । हुवे ह्वेऽलोऽटिवहुलंछन्दसी-
तिपूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः यद्वृत्तयो-
गादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

तेत्वावयंविश्ववारशास्महेपुरुहूत । सर्वेवसोजरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

तम् । त्वां । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत् ।

सर्वे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिःस्वस्वकर्मण्याहूत सखेसखिवत्प्रिय वसोनिवासहे-
तोइन्द्रतंपूर्वोक्तिगुणयुक्तंवाजरितृभ्यःस्तोतृणामनुग्रहार्थं आशास्महेप्रार्थयामहे ॥ आशास्महे
आङःशासुइच्छायां अदिप्रभृतिभ्यःशपइतिशपोलुक् । वसो नामत्रितेसमानाधिकरणेइतिपूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्पराङ्गवद्भावेसतिशेषनिघातेनवाआमत्रितस्यचेतिवासर्वानुदात्तत्वम् ।
जरितृभ्यः जरतिःस्तुतिकर्मा तृचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः॥ २९ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपाःसोमपात्राम् । सखेवञ्जिन्त्सखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपात्राम् ।

सखे । वञ्जिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

हेसोमपाः सोमस्यपातः सखे सखिवत्प्रियवञ्जिन् वृज्ययुक्तेन्द्र सखीनांसखिवत्प्रियाणां
सोमपात्रांसोमस्यपातृणामस्माकं शिप्रिणीनांदीर्घाभ्यांहनूभ्यांनानिकाभ्यांवायुकानांगवासमूहः
त्वत्पसादादस्विशेषः ॥ शिप्रिणीनां ऋचेभ्योऽपीपइतिङीप् तस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेस
इतिप्रत्ययस्वरः शिष्येते । सोमपाः आमत्रितस्यसतिशिष्टत्वादाामत्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमपात्रां
आतोमनिन्नित्यादिनावनिष् अल्लोपोनइत्यनोकारस्यलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तथानदस्तुसोमपाःसखेवञ्जिन्तथाऋणु । यथातउश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वञ्जिन् । तथा ।

ऋणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हेसोमपाःसखेवञ्जिन् इष्टयेअभिलषितार्थं तेतवानुग्रहं यथायेनप्रकर्षेणोश्मसिवयंकाम-
यामहे त्वंतथाकुरु त्वत्पसादात्तदभीष्टंतथास्तु ॥ ऋणु ऋविहिंसाकरणयोश्च इदित्वानु-
धिविञ्जिन्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्यचाकारः अतोलोपइतितस्यलोपः तस्यस्थानि-
वद्भावाल्लघूपधगुणाभावः उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादितिहेर्लुक् । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तो-
मसिःअदादित्वाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं प्रत्ययस्वरः यद्दत्तयोगादनिघातः । इष्टये
इषइच्छायां किनि तितुत्रेत्यादिनाइत्प्रतिषेधः यद्वा यजतेःकिनि वचिस्वपीत्यादिनासंप्र-
सारणं वश्वादिनाषत्वष्टुत्वे पूर्वस्मिन्नपक्षे मन्त्रेवृषेतिकिनउदात्तत्वं द्वितीयेतुव्यत्ययेन ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

रेवतीर्नःसधमाद्इन्द्रेसन्तुतुविवाजाः । क्षुमन्तोयाभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजाः ।

क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तोन्नन्तोवयंयाभिर्गोभिःसहमदेमहृष्येम इन्द्रेसधमादेअस्माभिःसहहर्षयुकेसतिनो-
स्माकं तागावःरेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्चसन्तु॥रेवतीः रयिशब्दान्मतुपि
र्येर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं परपूर्वत्वं छन्दसीरइतिमतुपोवत्वं वाछन्दसोतिपूर्वसवर्णदीर्घः
आशब्दाच्चमतुपउदात्तत्वंकव्यमितिरेशब्दादुत्तरस्थापिभवतीतिपूर्वमेवोक्तम् । सधमादे म-
द-
तुषियोगे चौरादिकः सहमादयतीतिसधमादः पचाद्यच् सधमादस्थयोश्छन्दसोतिसहश-
ब्दस्यसधादेशः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
तुविवाजाः तुइतिसौत्रोधातुर्वृच्चर्थः अञ्जइरितिइः संज्ञापूर्वकत्वादुणोर्भवति बहुव्रीहौपूर्वपदम-
त्तिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः तुक्षुशब्दे अस्मात्किपितुगभावश्छान्दसः ह्रस्वनुङ्ङ्यांमतुबितिमतुपउदा-
त्तत्वम् । मदेम मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपःपित्वादानुदात्तत्वम्
ततोधातुस्वरःशिष्यते ॥१३॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

आघृत्वावान्त्मनास्तोतृभ्योऽधृष्णवियानः । ऋणोरक्षन्चक्रयोः॥१४॥

आ । घृ । त्वाङ्वाङ् । त्मना । आम् । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति ।

इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हेधृष्णो धाष्टर्चयुकेन्द्र त्वावान्त्वत्सदृशोदेवताविशेषः त्मनामः त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः
सन् इयानोस्माभिर्याच्यमानःस्तोतृभ्यः स्तोतृणांअनुग्रहायतदभीष्टमर्थं घअवश्यंआऋणोः
आनीयप्रक्षिपतु तत्रदृष्टान्तः—चक्रयोः रथस्यचक्रयोः अक्षं यथाअक्षंप्रक्षिपन्तितद्वत् ॥ त्वा-
वान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुष् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिम-
पर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाञ्जइतिदकारस्यात्वम् वतुपःपित्वादानुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरःशि-
ष्यते । त्मना मन्त्रेष्वाङ्चादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृष्णो त्रिधृषाप्रागल्भ्ये त्रिसिगृधिधृषि
क्षिपःऋः आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः इङ्गतौ छन्दसिलिट् तस्यलिटःकानज्वेतिकान-

जादेशः अचिश्नुधात्वित्यादिनाइयङादेशः द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिवचनाद-
 ऋष्यासोनक्रियते चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः ऋणगतौ लडि व्यत्ययेनतिपःसिपि इतश्चेतीकार-
 लोपः तनादिकृञ् ऋयउः सार्वधातुकगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्याडागमाभावः विक-
 रणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षं अक्षस्यादेवनस्येत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रयोः अकारस्येकार-
 श्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

आयद्दुवंःशतक्रनवाकामंजरितृणाम् । ऋणोरक्षंनशर्चीभिः॥१५॥३०

आ । यत् । दुवंः । शतक्रतो इति शतःक्रतो । आ । कामम् ।

जरितृणाम् । ऋणोः । अक्षम् । न । शर्चीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

हेशतक्रतो इन्द्र यद्दुवोधनं कामितार्थरूपं आस्तोतृभिरामव्यमस्तितं कामंजरितृणां स्तो-
 णां अनुग्रहाय आऋणोः आनीयप्रक्षिपसि तत्रदृष्टान्तः शर्चीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारवि-
 शेषैः अक्षं यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ शर्चीभिः शर्चीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्त आद्युदात्तः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

षोडशीमृचमाह—

शश्वदिन्द्रःपोप्रुथद्भिर्जिगायनानदद्भिःशाश्वंसद्भिर्धनानि । सनोहिरण्य
 रथंदसनावान्सनःसनितासनयेसनोदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोप्रुथद्भिः । जिगाय । नानदद्भिः ।

शाश्वंसद्भिः । धनानि । सः । नः । हिरण्यरथम् । दंसनावान् ।

सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेन्द्रेणदत्तंहिरण्यरथं अनयाप्रतिजग्राह तथाचब्राह्मणम्—तस्माइन्द्रःस्तूयमानः
 पीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिन्द्रइतीति । इन्द्रः शश्वत्सर्वदाधनानिवैरि-
 संबन्धीनि जिगायजितवान् अश्वैरितिशेषः कीदृशैः पोप्रुथद्भिः घासभक्षणानन्तरभाविनभो-
 षशब्दं कुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमास्यगतंहेषाशब्दं कुर्वद्भिः शाश्वंसद्भिः पुनःपुनर्भृशंवाश्व-
 सद्भिः दंसनावान् कर्मवान् सनितादाता सइन्द्रो नोस्माकं सनयेसंभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन

निर्मितरथं अदावदत्तवान् ॥ सनः सनोद्विरुक्किरादरार्थं । पोपुथङ्गिः प्रोथृपर्यातो अस्मा-
द्यङ्लुकि अश्यासहलादिशेषौ ह्रस्वइतिह्रस्वत्वेकृते गुणोयङ्लुकोरितिगुणः धातोरुपधायाउ-
त्वंछान्दसं अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरि अश्यास्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय जिजये
लिटोणञ्जि वृद्धिः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाज्जिइत्यस्यद्विर्वचनं सन्लिटोर्जेरितिअश्यासादु-
त्तरस्यकुत्वम् । नानदङ्गिः णदअव्यक्तेशब्दे पूर्ववद्यङ्लुकि दीर्घोक्तिइतिअश्यासस्यदी-
र्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसङ्गिः श्वसप्राणने अन्यत्सर्वपूर्ववत् । हिरण्यरथं समासस्येत्य-
नोदात्तत्वम् । औदात् गतिस्थेतिसिचोलुक् । दंसनावान् दंसशब्दः अमोदंसोवेषइतिकर्मनाम-
सुपठितः दंसएवदंसना तदस्यास्तीतिमतुप् दस्यतेअनेनेतिदंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेऋतौगायत्रेछन्दसि आश्विनावश्वावत्येतितृचः अथाश्विनइ-
तिसण्डे—अश्विनायज्वरीरिषः आश्विनावश्वावत्येतिसूत्रितम् ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तदशीष्टचमाह—

आश्विनावश्वावत्येपायातंशवीरया । गोमदस्नाहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वद्वत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।

गोमदम् । दस्ना । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेणप्रेषितःशुनःशेषः अश्विनौतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमिन्द्रउवाचाश्विनौनुस्तु-
सथत्वोत्सक्ष्यामइतिसोश्विनौतुष्टावातउत्तरेणतृचेनेति । हेअश्विनौ अश्वावत्याबहुभिर-
श्वैर्युक्तयाशवीरयाप्रेर्यमाणयाइषान्नेनसहआयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हेदस्नाअश्वि-
नौ युवयोःप्रसादावगोमत बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् बहुनाहिरण्येनयुक्तमस्मदीयंगृहमस्त्व-
तिशेषः ॥ अश्वावत्या मध्वेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिदीर्घत्वम् । इषा सावेकाचइति
तृतीयायाउदात्तत्वम् । यातं यामापणे लोटितसस्तं अदादित्वाच्छपोलुक् । शवीरया
शुगतौ कृगृशूपृक्पिपिडिशौटिभ्यर्इरन्नितीरन्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति निच्वा-
दाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

समानयोजनोहिवारथोदस्नावमर्त्यः । समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानद्योजनः । हि । वाम् । रथः । द्रुवौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । अश्विना । ईर्यते ॥ १८ ॥

हेदस्मावश्विनौ वांयुवयोः संबन्धीरथः समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेक-
थारूढत्वादुभयार्थसंरुदेवयुज्यते युक्तःसरथः अमर्त्योविनाशरहितः अप्रतिहतगतिरि-
त्यर्थः अतएव हेअश्विनौ हियस्मात्समुद्रेन्तरिक्षे ईर्यतेगच्छति अन्तरिक्षनामसुपटितं समुद्र-
शब्दं यास्कएवंव्याचख्यौ—समुद्रःकस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापःसमभिद्रवन्त्येनम्लापःसंमोदन्तेरिम-
भूतानिसमुद्रकोभवतिसमुनत्तीतिविति ॥ समानयोजनः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईर्यते ईङ्गतौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेष्य-
नोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

न्य१द्यस्यमूर्धनिचक्ररथस्ययेमथुः । परिद्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अद्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः । परि ।

द्याम् । अन्यत् । ईर्यते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवां अद्यस्यहन्तुंविनाशयितुमशक्यस्यदृढस्यपर्वतस्यमूर्धनिउपरिचक्रं
भवदीयरथसंबन्धिकं चक्रंनियेमथुः नियमितवन्तौ अन्यत्रचक्रं परिद्याद्युलोकस्यपरितः ईर्य-
तेगच्छति ॥ अद्यस्य अहननमग्नः घञर्थेकविधानं स्थाश्रापाव्यधिहनियुध्यर्थमितिहन्तेःकः
प्रत्ययः अग्नमर्हतिअद्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः यमउपरि-
मे कितिलिटिअतएकहल्मध्यइत्यत्वाभ्यासलोपौ ॥ १९ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनेशस्त्रेउषस्येकतौगायत्रेछन्दसिकस्तउषइतितृचः अथोषस्यइतिस्र-
ण्डे—कस्तउषइतिस्रइतिस्रितम् ।

तस्मिस्तृचेपथमांसूक्तेर्विंशीमृचमाह—

कस्तउषःकधप्रियेभुजेमर्तोअमर्त्ये । कनक्षसेविभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कम् ।

नक्षसे । विभावरि ॥ २० ॥

अश्विन्याप्रेरितःशुनःशेषः उषसंतुष्टाव तथाचब्राह्मणम्—तमश्विनाऊचतुरुषसंतुस्तु-
 ह्यथात्वोत्सक्षयावइतिसउषसंतुष्टावातउत्तरेणतृचेनतस्यहस्मर्च्युक्त्यायांविपाशोमुमुचेकनीयए-
 क्ष्वाकस्योदरंभवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्त्यायांविपाशोमुमुचेगदऐक्ष्वाकआसेति । हेकधप्रिये स्तुति-
 प्रिये अमर्त्येमरणरहिते उषः एतच्छब्दाभिधेयेउषःकालाभिमानिनिदेवते भुजेतवभोगायमर्तो-
 मनुष्यःकोविद्यते हेविभावरि . विशेषप्रभावयुक्तेउषोदेवि कंपुरुषंनक्षसेआमोषि तवोचितं
 भ्रोगंदातुंनकोपिमनुष्यःसमर्थः अतएवत्वंकमपिपुरुषंभोगापेक्ष्यानधामोषि ईदृशस्तवमहिमे-
 त्यर्थः॥ ते तेमयावेकवचनस्येतियुष्मच्छब्दस्यतेआदेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये कथवाक्यप-
 वस्ये चुरादिरदन्तः णौअतोलोपस्यस्थानिवद्भावात् उपधावृद्ध्यभावः चिन्तिपूजिकधिकुं-
 विचर्चश्चैत्यङ्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः ततष्टाप् षष्ठीसमासे इत्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्वहुल्मि-
 तिह्रस्वत्वं थकारस्यथकारश्छान्दसः आमच्चितानुदात्तत्वम् । भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोः
 संपदादिन्क्षणःक्विप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मर्तः असिहसीत्यादिनातनप्रत्ययान्तआ-
 युदात्तः । नक्षसे तृक्षष्टक्षणक्षगतौ Lविभावरि भादीभौ विपूर्वादस्मादातोमनिनक्कनिच्चनिपश्चेति
 वनिप् वनोरचेतिडोप् तत्सन्नियोगेनकारस्यरेफादेशः अंत्रार्थनद्योर्ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशीष्टकमाह—

व्यंहितेअमन्मह्यास्तादापराकात् । अश्वेनचित्रेअरुषि ॥ २१ ॥

व्यम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वेव्यापनशीले चित्रेचायनीये येअरुषिआरोचमाने उषःकालाभिमानिनिदेवते त-
 वस्वरूपं आन्तात्समीपपर्यन्तं आपराकात् दूरपर्यन्तंवयमनुष्याःनामन्महिनबोद्धुंसमर्थाः
 हिशब्दः प्रसिद्धौ देवतामहिन्नःपारावारयोरज्ञानमस्मात्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि मनज्ञाने
 बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात्थ्य नोलुक् लुङ्स्त्रङ्स्त्रङ्क्ष्वदुदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । अश्वे
 अश्व्याभौ अशूपुषीत्यादिनाक्कनप्रत्ययः आमच्चिताद्युदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टकमाह—

त्वंत्येभिर्ग्रागहिवाजेभिर्दुहितार्दिवः । अस्मेरयिनिधारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

१ ऐ० ब्रा० ७. १६. २ अरुषिअतिपृवपीत्यादिनाअर्तेरुसिर्नित् आमच्चितनिघातः ।
 ३ अन्तात् अमधातोः हसिष्टप्रियेतिनत् ४ पराकात् परापूर्वात् । किरतेरन्धेवपीतिडः ।

त्वम् । त्येभिः । आ । गृहि । वाजैभिः । दुहितः । दिवः ।

अस्मे इति । रुयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥

हेदिवोदुहितः द्युदेवतायाःपुत्रि उषोदेवि त्येभिर्वाजिभिः तैरञ्जैः सहत्वमागहि अत्राग-
च्छ अस्मे अस्मासुरार्थिधननिधारयनितरांस्थापय ॥ त्येभिः बहुलंछन्दसीतित्यदृशब्दात् भिस्-
ऐसादेशाभावः । गहि असकृदुक्तम् । दुहितर्दिवः परस्यापिदिवइत्यस्यदिवोदुहितरितिअन्वयेस-
तिपूर्वत्वात् सुवामन्त्रिदइतिपराङ्गवद्भावेनपष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यसर्वानुदानत्वम् यद्वा कार्य-
कालंहिसंज्ञापरिभाषामितिन्यायेन सुवामन्त्रिदइति अस्यामन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकेनयोगेनैकवा-
क्यत्वेसति परत्वात् पराङ्गवद्भावेसतिसर्वानुदानत्वं कृतस्वरयोःषष्ठ्यामन्त्रितयोःपश्चाद्भ्यत्ययो-
बहुलमितिब्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः ॥ २२ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेषोनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेनुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रत्वमग्नेप्रथमइतिप्रथमंसूक्तमष्टादशार्चं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूप-
ऋषिः अष्टमीषोडश्याष्टादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषयाजगत्यः अग्निर्देवता तथा-
चानुक्रमणिका—त्वमग्नेद्भूनाहिरण्यस्तूपआग्नेयंत्रिष्टुबन्त्याष्टमीषोळश्यौचेति । प्रातरनुवाकेआ-
ग्नेयेऋतौआश्विनशस्त्रेचत्वमग्नेप्रथमइतिसूक्तं अथैतस्यारात्रेरितिखण्डे—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋ-
षिर्नूचित्सहोजाअमृतोनिनुदतइतिसूत्रितम् अभिष्टवषडहस्यतृतीयेहनिआग्निमारुतेशस्त्रेइदंस-
क्तंजातवेदस्यनिविद्धानीयं तथाचतृतीयस्यव्यर्थमेतिखण्डेसूत्रितम्—त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराइत्या-
ग्निमारुतमिति । वाजपेयेआग्निमारुतेऽतत्सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं तृतीयेनाभिष्टविकेनो-
क्तंतृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्देवोदेवानामभवःशिवःसखा । तवव्रतेकव
योविद्मनापसोर्जायन्तमरुतोभ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् ।

अभवः । शिवः । सखा । तव । व्रते । कवयः । विद्मनाऽपसः ।

अजायन्त । मरुतः । भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वंप्रथमःआद्यः आङ्गिरसानामृषीणांसर्वेषांजनकत्वात् तादृशोङ्गिरोनामकऋषिः
अभवः तथाचब्राह्मणम्—येङ्गाराआसंस्तेङ्गिरसोभवन्निति । तथास्वयंदेवोभूत्वादेवानामन्येषांशि-
वःशोभनःसखाभव तवव्रतेत्वदीयेकर्मणिक्वयोमेधाविनोविद्मनापसोज्ञानेनव्यामुवानाः ज्ञात-
कर्माणोवाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतोमरुत्संज्ञकादेवाअजायन्त ॥ विद्मनापसः विदज्ञाने
विज्ञोवेदनं बहुलग्रहणादौणादिकोमक्ष्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिपामादिलक्षणोनः प्रत्ययस्वरेणा-
नोदात्तत्वं विद्मनान्येषांसिषेयातेविद्मनापसःपूर्वपदस्य अन्येषामपिटृश्यतइतिदृशिग्रहणादवग्रह-
समयेपिदीर्घत्वम् । अजायन्त जनीप्रादुर्भावे तस्यश्यनि ज्ञाजनोर्जेतिजादेशः । भ्राजदृष्टयः भ्राजृ-
दीप्तौ व्यत्ययेनशत्रन्तस्य लसावर्धातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ऋषीगतावित्यस्मात्किञ्चौचसं-
ज्ञायामितिकिजन्तऋषिशब्दः ततोबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरस्नमःकविर्देवानांपरिभूषसिब्रतम् । विभुर्विश्वं
स्मैभुवनायमेधिरोद्विमात्तशयुःकतिधाचित्त्वयै ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःऽतमः । कविः । देवानाम् ।

परि । भूषसि । ब्रतम् । विभुः । विश्वस्मै । भुवनाय ।

मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा चित् । आवयै ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंप्रथमआद्यः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरोभूत्वाकविर्मेधावीसनदेवानामन्येषां
व्रतंकर्मपरिभूषसिपरितोल्ङ्करोषि कीदृशस्त्वं विश्वस्मैभुवनायसमस्तलोकानुग्रहार्थंविभुःबहुविधः
आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः मेधिरोमेधावान् द्विमाताद्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लोक-
कयोर्निर्माता आयवेमनुष्यार्थंकतिधाचित्कतिभिःप्रकारैःसर्वव्रशयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेव-
स्थितस्यतवप्रकाराइयन्तइतिनकेनापिज्ञायतइत्यर्थः॥भूषसि भूषअलङ्कारेभौवादिकः । विभुःविप-
संभ्योद्भुसंज्ञायामितिपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भुवनाय भूसूधुःप्रसिज्यश्छ-
न्दसीतिक्युन् योरनादेशेनिस्त्वरेणाद्युदात्तत्वम् । मेधिरःमेधूसङ्गमेच अस्माद्बाहुलकःइरन्प्रत्ययः
निस्वरः । द्विमाता द्वेमातरौयस्यासौद्विमाता नद्युतश्चेतिकप्रत्ययोनभवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपा-
दानात् नद्युतश्चेतिकबपिविभाष्यतइतिस्यमातृशब्दविषयेपाक्षिकत्वाकेः त्रिचक्रादित्वादुत्त-
रपदानोदात्तत्वम् यद्वा द्वयोर्माताद्विमाता समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । शयुः शीङ्स्वमे भृष्टृशी-

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४. ।

२ अङ्गिराः अङ्गतेरसिरुडागमःआद्युदात्तश्चनिपात्यते ।

३ शिवःसर्वनिघृष्वेत्यत्रशीङ्धातोर्ह्रस्वत्वंवन्अन्तोदात्तत्वंचनिपात्यते ।

त्यादिनाउप्रत्ययः । कतिधा इत्यन्तस्यकिमशब्दस्य बहुगणवतुडितिसंख्येतिसंख्यासंज्ञायांसं-
ख्यायाविधार्थेधेतिधाप्रत्ययः । आयवे छन्दसीणइत्येतेरुण्प्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

त्वमग्नेप्रथमोमातरिर्श्वनआविर्भवसुकृतूयाविवस्वते । अरेजेतांरोद
सीहोतृवूर्येसंघोभारमयजोमहोवसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिर्श्वने । आविः । भव । सुकृतूया ।

विवस्वते । अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृवूर्ये । असंघोः ।

भारम् । अयजः । महः । वसो इति ॥ ३ ॥

हेअग्नेत्वंमातरिर्श्वनेप्रथमोमुख्योभूत्वावर्तसे अग्निर्वायुरादित्यइतिवाय्वपेक्षयासर्वत्रमुख्य-
त्वावगमात् तादृशस्त्वंसुकृतूयाशोभनकर्मच्छयाविवस्वतेपरिचरतेयजमानायाविर्भवप्रकटोभव
तवसामर्थ्यदृष्टारोदसीद्यावापृथिव्यौ अरेजेतां अर्कपेताम् ऋयसतेरेजतइतिभयवेपनयोरितिया-
स्कं । होतृवूर्येहोतृवरेणयुक्तेकर्मणिभारंभरणं असंघोःऊढवानसि हेवसोनिवासहेतोवद्देमहःपू-
ज्यानदेवानयजःइष्टवानसिमातरिर्श्वनेनिर्माणहेतुत्वान्मातान्तरिक्षं तत्रश्वसितिप्राणितीतिमात-
रिश्वावायुः श्वन्नुक्षन्जित्यादौमातरिर्श्वनशब्दःकनप्रत्ययान्तोनिपातितः । सुकृतूया सुकृतुमात्म-
नइच्छतिसुपआत्मनःक्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरितिदोर्घः क्यजन्तस्यधातुसंज्ञायांअपप्रत्य-
यादितिभावेअकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुदुगितिदृतीथैकवचनस्यडादेशः टिलोपे उदान-
निवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । विवस्वते विवास-
तिःपरिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणःक्लिप् व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीतिमतु
मादुपधायाइतिमतावर्त्वं तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावादुत्वाभावः मतुपःपित्वादनुदान्तं
धातुस्वरःशिष्यते । रोदसी वाल्छन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । होतृवूर्ये होत्राभियतइ-
तिहोतृवूर्योयज्ञः वृत्रवरणे बहुलग्रहणादौणादिकःक्यप् उदोष्टचपूर्वस्वेत्युत्वं हस्ति-
चेतिदोर्घः यद्वा वृत्रवरणेइत्यस्मादेतिस्तुशांस्वित्यादिनाक्यप् अनित्यमागमशासन-
मितितुगभावः अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घत्वे पूर्ववत्उत्त्वदीर्घो प्रत्ययस्यपित्वादनुदान्तं
धातुस्वरः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यते । असंघोः षघहिंसायां अत्रतुवहनार्थः
स्वादिभ्यःश्रुः पादादित्वादिनिघातः । अयजः भारभित्यस्यपूर्वपदस्यवाक्यान्तरगतत्वात्
तदपेक्षयास्यनिघातोऽनभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । महः

महपूजायां क्विप्चेतिक्विप् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोऽसादेशः सावेकाचइतितस्योदात्तत्वम् यद्वा
शसिमहच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिशसउदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वमग्नेमनवेद्यामवाशयःपुरूरवंसेसुकृतेसुकृत्तरः । श्वात्रेणयत्पित्रोर्मु-
च्यसेपर्यात्वापूर्वमनयन्नापरंपुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । द्याम् । अवाशयः । पुरूरवंसे । सुकृते ।
सुकृत्तरः । श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ ।
त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वमनवेमनोरनुग्रहार्थंघांतुलोकंअवाशयः शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिःसाध्योद्यु-
लोकइतिप्रकटितवानसि सुकृतेतवपरिचरणंकुर्वते पुरूरवसे एतन्नामकस्यराज्ञोनुग्रहार्थंसुकृत्तरः
अतिशयेनशोभनफलकार्यभूः यद्यदापित्रोररण्योः श्वात्रेणक्षिप्रमथनेनपरिमुच्यसेपरितोमुक्तो-
भवसिउत्पद्यसइत्यर्थः तदानींत्वाअरण्योरुत्पन्नत्वां पूर्वं वेदेःपूर्वदेशंआनयन् आहवनीयत्वेन
स्थापितवन्तः पुनःपश्चादपरंपश्चिमदेशंआनयन् गार्हपत्यरूपेणप्रापितवन्तः आहवनीयकर्मा-
नुष्ठानादूर्ध्वगार्हपत्यरूपेणधारितवन्तइत्यर्थः ॥ अवाशयः वाश्रुशब्दे पुरूरवसेपुरूरौतीतिपुरूरवाः
रुशब्दे अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसिचपुरूरवाइतिपूर्वपदस्यदीर्घोनिपात्यते । सुकृते सुकर्मपाप-
मत्रपुण्येषुकृजइतिक्विप् ततस्तुक् । पित्रोः उदात्तयणोहलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मु-
च्यसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यद्यपिसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइति
वचनाद्विकरणस्वरःसतिशिष्टोपिल्लसार्वधातुकस्वरस्यबाधकोनभवति तथापिधातुस्वरंबाधत-
एव धातुस्वरंश्रास्वरइत्युक्तत्वात् अतोयकएवस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वमग्नेवृषभःपुष्टिवर्धनउद्यंतस्रुत्रेभवसिश्रुवाय्यः । यआहुतिंपरि-
वेदावर्षट्कृतिमेकापुरग्रेविशंआविवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिवर्धनः । उद्यंतस्रुचे । भवसि ।
श्रुवाय्यः । यः । आहुतिम् । परि । वेद । वर्षट्कृतिम् ।
एकंआयुः । अग्ने । विशः । आविवांससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

हेअग्ने त्वंवृषभः कामानां वर्षितापुष्टिवर्धनोयजमानस्यधनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतस्रुचे उद्धृतयास्रुचायुक्तायजमानायतदनुग्रहार्थंश्रवाय्यैः मन्त्रैःश्रवणीयोभवसि योयजमानोवषट्क-
र्ति वषट्कारयुक्तामाहुर्तिपरिवेदपरितोजानातिसमर्पयतीत्यर्थः एकायुःमुख्यान्नः त्वमग्नेपथ-
मंतंयजमानंविशः तदनुकूलाःप्रजाःआविवाससि सर्वतःप्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः वृधुवृद्धौ
अस्मात् णिजन्तान्गन्धादित्वात्त्युः लिट्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-
नसएवशिष्यते । उद्यतस्रुचे यमउपरमे अस्मादुत्पूर्वाञ्छित्तिकप्रत्यये अनुदात्तोपदेशेत्यादिना
अनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् उद्यतास्रुक्येनेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । वेद इत्योतस्तिडइतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

षष्ठीवृचमाह—

त्वमग्नेवृजिनवर्तनिंनरंसकमन्पिपर्षिविदथेविचर्षणे । यःशूरसाताप
रितकम्येधनेदभ्रेभिश्चित्समृताहंसिभूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनश्चवर्तनिम् । नरम् । सकमन् । पिपर्षि ।
विदथे । विचर्षणे । यः । शूरसाता । परितकम्ये । धने ।
दभ्रेभिः । चित् । समस्कृता । हंसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

हेविचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वंवृजिनवर्तनिंविस्तृतमार्गंसदाचाररहितंनरंपुरुषंसकमन्सच-
नीयेसमवेतुंयोग्येविदथेकर्मणि पिपर्षिपालयसिपूरयसिवासक्तमार्गानुष्ठानयुक्तंकरोषीत्यर्थः यस्त्वं
परितकम्येपरितोगन्तव्येधने धनवत्शूराणांप्रियतमे शूरसाता शूरैःसंभजनीयेयुद्धेदभ्रेभिश्चित्अ-
ल्पैरपिशौर्यरहितैःपुरुषैः दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येतियास्कः । समृतासम्यक्योद्धंमात्सतितदनुग्रहा-
र्थंभूर्यसःप्रौढान्नपतिपक्षिणः शत्रून्हंसिमारयसि इदृशस्तवमहिमेत्यर्थः । वृजिनवर्तनिं वृजिना
वर्तनिर्यस्येतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सकमन् षचसमवायेअन्येभ्योपिट्शयन्तइतिमनि-
न्नेडुशिकृतीतिइत्प्रतिषेधः न्यंकादित्वात्कुत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । पिपर्षि पूषालन-
पूरणयोः सिषि श्लौ द्विर्भावह्रस्वोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शूरसा-

१ वृषभः ऋषिवृषिभ्यांकिदित्यभच् । २ स्रुचे स्रुवःकःचिकृचइकारउच्चारणार्थः कइ
चकारःअवशिष्यते । ३ श्रवाय्यःश्रुदक्षीत्यादिनाआय्यः ४ वृजिनवर्तनिं वृजेःकिच्चेतिद्वन्च्
बृतेश्चेतिअनिः ५ विदथे रुदिविदिभ्यांङित्इतिअथप्रत्ययः । ६ नि० ३. २० ।

ता शुगतौ शुषिचिमीनां दीर्घश्चेति शूरशब्दोरन्त्ययान्त आद्युदात्तः वनषणसंभक्तावित्यस्मात्
क्विन्नन्तःसातिशब्दः जनसनखनांसवज्जलोरित्यात्वम् शूराणांसातिः संभजनमत्रेति
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । परितकम्भ्ये तकहसने अस्मादौ-
णादिकोभावेमक् तदर्हतीति छन्दसिचेतियः प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेतिसमासे अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरम् । दभ्रेभिः दंभुदंभे स्फायितश्चीत्यादिनारक् बहुलं छन्दसीति भिसपेसादेशाभावः ।
समृता गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदाकारः । हंसि हन्तेः सिपि नश्चापदान्तस्य झली-
त्यनुस्वारः यद्द्वत्तयोगादनिघातः । भूयसः बहोर्लोपो भूचबहोरिति बहुशब्दादुत्तरस्येयसुनई-
कारलोपः बहोर्भूभावश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

त्वं तं अग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवे दिवे । यस्ता तृषाण उभया
यजन्मने मयः कृणोषि प्रय आचं सूरये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि ।
श्रवसे । दिवेदिवे । यः । तृषाणः । उभयाय । जन्मने ।
मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तथा विधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं श्रवसेन्नार्थं उत्तमे अमृ-
त्वे उल्लेखे मरणरहितेपदे दधासि धारयसि यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं द्वि-
दां चतुष्पदांलाभायेत्यर्थः तृषाणः अतिशयेन तृष्णा युक्तो भवति तस्मै सूरये अभिज्ञाय यजमा-
ण्य मयः सुखं यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यन्तरात् । प्रयश्च अन्नमपि आकृणोषि सर्वतः करोषि ॥
तृषाणः त्रितृषापिपासायां लिटः कानच् चिच्वादान्तोदात्तत्वं संहितायां दीर्घश्छान्दसः । कृणोषि
विहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्वोरचेत्युपत्ययः चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

त्वं नो अग्ने स नये धनां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः । ऋध्याम कर्माप
सानवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।
 ऋणुहि । स्तवानः । ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः ।
 द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हेअग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वनोस्माकं धनानांसनयेदानार्थं यशसंयशोयुक्तं कारुं-
 र्मणांकर्तारंपुत्रंरुणुहिकुरु नवेननूतनेन अपसाप्राप्तेन त्वदत्तेनपुत्रेणकर्मयागदानादिरूपं ऋ-
 ध्यामवर्धयामहे द्यावापृथिवीउभेदेवते देवैरन्यैःसहनोस्मान् प्रावतं प्रकर्षेणरक्षतम् ॥ यश-
 सं अर्शआदिवाद्चप्रत्ययः व्यत्ययेनप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्वि-
 क्व्यइतियशसशब्दावक्विप् तस्यप्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां क्विप्चेतिक्विप् प्रत्य-
 यान्तधातोःसतिशिष्टत्वाद्धातोःरित्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दोवावचन-
 मितिहेर्लुगभावः । स्तवानः सम्यानचस्तुवइतिवहुलवचनात् केवलस्यापिस्तौतेरानचप्रत्ययः
 वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम् ऋधुवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् यासुटउदात्तत्वम् ।
 द्यावापृथिवी दिवोद्यावेतिद्यावादेशः आमन्नितानुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीश्रुचमाह—

त्वनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः । तनूकृद्धोधि
 प्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसुविश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु ।
 अनवद्य । जागृविः । तनूकृत् । बोधि । प्रमतिः । च ।
 कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । उपिषे ॥ ९ ॥

हेअनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषुमध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्धा-
 वापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानःसन् नोस्माकंतनूकृत् पुत्ररूपशरीरकारीभूत्वा बो-
 धिबुध्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चअनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिपु-
 कश्चभवेतिशेषः हेकल्याणमङ्गलरूपाग्नेत्वंविश्वंवसुसर्वमपिधनं ओपिषे यजमानार्थमावपसि ॥
 उपस्थे सुपिस्थइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः आतौलोपइटिचेत्याकारलोपः मरुद्ध्वादीनांछन्दस्यु-
 संख्यानमितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः जागृनिद्राक्षये जृशृस्तृजागृभ्यःक्विन्तिक्वि-
 नित्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि बुधअवगमने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् वाछन्दसीतिहेरपित्वस्य

विकल्पितत्वेनपित्वात् अङ्गित्वेसति अङ्गितश्चेतिहेर्धिरादेशः लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । प्रमतिः मनज्ञाने किनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः प्रकृष्टामतिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊपिषे दुवपवीजसन्ताने छान्दसेलिटि थासःसे वचिस्वपी-यादिनासंप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्भावह्लादिशेषौ ऋादिनियमादिद् ॥ ९ ॥

दशमोष्टकमाह—

त्वमग्नेप्रमतिस्त्वंपितासिनस्त्वंवयस्कृत्तवजामयोवयम् । संत्वारायः
शतिनःसंसहस्रिणःसुवीरंयन्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् ।
वयःस्कृत् । तव । जामयः । वयम् । सम् । त्वा । रायः ।
शतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुवीरम् । यन्ति । व्रतपाम् ।
अदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

हेअग्ने त्वमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोसि तथात्वंनोस्माकं पितापालकोसि थात्वंवयस्कृत् आयुष्यप्रदोसि वयमनुष्ठातारस्तवजामयोबन्धवः हेअदाभ्य केनाप्यहिंस-योम्रे सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणःपालकं त्वात्वां शतिनःशतसंख्यायुक्ताः रायो-नानि संयन्ति सम्यक्प्रामुवन्ति तथासहस्रिणः सहस्रसंख्याकाःरायः संयन्ति ॥ सुवीरं व-व्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेपामे वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदाभ्य ऋःप्रकृत्यन्तरमस्तीतिकेचिदाहुः दभेश्चेतिवक्तव्यमितिण्यत् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

एकादशीष्टकमाह—

त्वमग्नेप्रथममायुमायवेदेवाअकृण्वन्नहुंपस्यविश्वपतिम् । इळामकृ
ण्वन्मनुषस्यशासनीपितुर्यत्पुत्रोममकस्यजायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृण्वन् ।
नहुंपस्य । विश्वपतिम् । इळाम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीम् ।
पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हेअग्ने त्वां प्रथमंपुरा देवाः आयवेआयोर्मनुष्यरूपस्यनहुषस्यएतन्नामकराजविशेषस्य
 आयुंमनुष्यरूपं विश्वपतिंसेनापतिंअरुण्वनरुतवन्तः तथामनुष्यस्यमनोः ईळां एतन्नामधे-
 यांपूर्वीशासनीधर्मोपदेशकर्त्रीमरुण्वनरुतवन्तः तथाचतैत्तिरीयैरान्नायते—इडावैमानवीयज्ञा-
 नुकाशिन्यासीदिति^१ । वाजसनेयिनोप्येवमामनन्ति—प्रयाजानुयाजानांमध्येमामवकल्पयमया
 सर्वानवाप्स्यसिकामानितिसामनुमन्वशादितियत्तशादिति । यत्प्रयाममकस्यमदीयस्यहिरण्यरू-
 पसंबन्धिनोयःपिताङ्गिरास्तस्यपितुःपुत्रोजायते तदानींहेअग्नेत्वमेवपुत्ररूपआसीरितिशेषः ॥
 आयवेषष्ठचर्थेचतुर्थीवकव्येचित्तुर्थी । नहुषस्य णहवन्धने नहिकलिहन्वर्तिलसिभ्यउषर्
 वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वपतिं परादिश्छन्दसिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुष्यस्य म-
 नेर्निदित्युषर् च नित्वादाद्युदात्तत्वम् बाहुलकाद्बन्धभावः । शासनीं शिष्यतेअनयेतिशासनी क-
 णाधिकरणयोश्चेतित्युट् टिङ्गणत्रित्यादिनाडीप् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य ममेदमि-
 त्यर्थेतस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचनेइत्यस्मच्छब्दस्यममकादेशः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य-
 तिवृद्ध्यभावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

त्वनोअग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्द्य । त्रातानोकस्यतन
 येगवामस्यनिमेषंरक्षमाणस्तवव्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुःभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः ।
 च । वन्द्य । त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । असि ।
 अनिमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हेवन्द्य वन्दनीयाग्नेदेव तवपायुभिस्त्वदीयैःपालनैःमघोनोधनयुक्तान्नेस्मान् रक्ष तथात-
 न्वश्च तनुःपुत्रदेहानपिरक्ष तोकस्यास्मदीयस्यपुत्रस्ययस्तनयोस्मत्पौत्रादिस्तवव्रतेत्वदीयैकर्म-
 णि अनिमेषंनिरन्तरंरक्षमाणः सावधानोवर्ततेतस्मिन्त्यागावःसन्तित्तासांगवांत्रातारक्षकोति
 ईदृशस्यतवास्मद्रक्षणेकिमुवक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः शसि श्वयुवमघोनामतद्धितइतिसम्प्रसारण-
 म् । तन्वः सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः पूर्वसवर्णदीर्घस्यदीर्घाञ्जसिचेतिप्रतिषेधः उदान-
 स्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् शसि हि उदात्तयणोहल्पूर्वादितिभिन्नयुदात्तत्वंस्यात् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

त्वमग्नेयज्यवेपायुरन्तरेनिषङ्गायचतुरक्षइध्यसे । योरातहंव्यो
वृकायधायसेकीरेश्चिन्मन्त्रंमनसावनोषितम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुः
इअक्षः । इध्यसे । यः । रातइहंव्यः । अवृकाय । धायसे ।
कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

हेअग्ने त्वंयज्यवेयज्योर्यजमानस्यपायुःपालकः अन्तरःसमीपवर्तीसन् अनिषङ्गायरक्षो-
भरसंबद्धाययज्ञायचतुरक्षःदिक्चतुष्टयेपिइन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसेदीप्यसे अंवृका-
गिहंसकायधायसेपोषकायतुभ्यंरातहंव्योदत्तहविष्कोयोयजमानोस्ति कीरेश्चिन्मन्त्रंस्तोतुरेव सत-
तस्यसबन्धिनंमन्त्रंत्वदीयस्तोत्ररूपंमनसात्वदीयेनचित्तेनवनोषियाचसि ॥ यज्यवे यजिमनिशु-
शीत्यादिनायजतेर्युप्रत्ययः वृषादित्वादाद्युदात्तः । पायुः कृवापाजीत्यादिनाउणप्रत्ययः आतोयुक्-
ण्कृतोरितियुगागमः । अनिषङ्गाय षअसङ्गे नविद्यतेनिषङ्गोस्येतिबहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तर-
दान्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षः चत्वार्यंक्षीणिज्वालारूपाणियस्यासौचतुरक्षः बहुव्रीहौसक्थ्यक्षो-
तिसमासान्तःषच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । धायसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्णि-
त्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुगागमः । कीरेः कृतसंशब्दने अस्माण्यन्तादचइरितीप्रत्यये
।लोपेधातोस्त्यलोपश्छान्दसः । मन्त्रं मन्त्रिगुप्तभाषणे पचाद्यचि वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् ।
।ोषि वनुयाचने तनादिकृञ्भ्यउः प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

त्वमग्नेउरुशंसायवाघतेस्पाह्यरेकणःपरमंवनोषितत् । आध्रस्य
चित्प्रमतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्सिप्रदिशोविदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम् । अग्ने । उरुशंसाय । वाघते । स्पाह्यम् । यत् । रेकणः ।
परमम् । वनोषि । तत् । आध्रस्य । चित् । प्रमतिः । उच्यसे ।
पिता । प्र । पाकम् । शास्ति । प्र । दिशः । विदुःऽतरः ॥ १४ ॥

१ सुवृक्षसुषीत्यादिनाकनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

मृषस्तितिक्षायां अस्माणौ चङ्गि गुणेप्राप्ते नित्यं छन्दसीति उपधा ऋकारस्य ऋकारादेशः णिलोप-
द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । अगाम इण्गत्तौ इणो-
गालुङीतिगादेशः गातिस्थेति सित्चोलुक् अडागमउदात्तः । भूमिः भ्रमुअनवस्थाने भ्रमेःसंपसा-
रणंचेतीनप्रत्ययः संपसारणेपरपूर्वत्वं इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः किच्वाद्गुणप्रतिषेधः निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम् ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरोययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे । अच्छया ह्या
वह दैव्यं जनमासादय बर्हिषियक्षिचप्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने ।
पूर्ववत् । शुचे । अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् ।
जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हे शुचे शुद्धियुक्त अङ्गिरोङ्गनशीलहविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलाग्ने अच्छ आभिमुख्येन
सदने देवयजनदेशे याहि गच्छ तत्र च त्वारोहणान्ताः—मनुष्वत् यथामनुरनुष्ठानदेशे गच्छति अङ्गि-
रस्वत् यथा चाङ्गिरागच्छति ययातिवत् यथा ययातिर्नामराजा गच्छति पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषाय-
था गच्छन्ति यथामन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथात्वं गच्छसितद्वत् गत्वा-
च दैव्यं देवतासमूह रूपं जनमावह अस्मिन्कर्मण्यनय आनीय च बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे आसादय ता-
न देवानुपवेशय उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हरिर्विष्यक्षि च देहि ॥ मनुष्वत् तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र
तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वा तितः अयस्मयादित्वेन भत्वाद्ब्रुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः एवमङ्गिरस्वदित्यादि-
षु । वह इत्येतस्तिङ्ङइतिसंहितायां दीर्घः । यक्षि लोटिबहुलं छन्दसीति शपोलुक् सेर्हापि च्चेति हे-
भावश्छान्दसः षत्वकत्वे ॥ १७ ॥

साम्निचयने ऋतौ उषासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाक्या एतेनाग्ने इत्येषा दर्श-
णमासाङ्ग्यामिष्टेति खण्डे—एतेनाग्नेर्ब्रह्मणावावृधस्व ब्रह्मचतेजातवेदो नमश्चेति सूत्रितम् ।

तामेतां सूक्तेष्टादशीष्टचमाह—

एतेनाग्नेर्ब्रह्मणावावृधस्व शक्तीवोयत्तैचरुमाविदावा । उत प्रणेष्य
भिवस्यो अस्मान्त्संनः सृजसु मत्यावाजवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वृद्धस्व । शक्ती । वा । यत् । ते ।

चक्रुम । विदा । वा । उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः ।

अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुष्टमत्या । वाजंसवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

हेअग्ने एतेनअस्मत्प्रयुक्तेनब्रह्मणामन्त्रेणवृद्धस्वअभिवृद्धोभव शक्तीवाविदावाअस्मदी-
यशक्त्यावास्मदीयज्ञानेनचतेतवयस्तोत्रंचक्रुम वयंकृतवन्तः एतेनब्रह्मणेतिपूर्वत्रान्वयः उतअपि
चअस्माननुष्ठातृन्वस्यःवसुमत्तरत्वलक्षणश्रेयः प्रणेषिप्रकर्षेणप्रापय नोस्मान् वाजवत्याप्रभूता-
न्नयुक्तयासुमत्याअनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्यासंसृजसंयोजय । वृद्धस्व वृधुवृद्धौ लेटचडागमः
बहुलंछन्दसीतिशपःशुः द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि अभ्यासस्यसंहितायादीर्घश्छान्दसः । श-
क्ती सुपांसुलुगितिर्तृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वं किनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । विदा सावेकाचइतितृ-
तीयायाउदात्तत्वम् । नेषि णीत्रप्रापणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् उपसर्गादसमासेइतिणत्वम् ।
सुमत्या मनकिञ्चित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वंप्रथमाध्यायेप्रपञ्चितं उदात्तयणोहल्पूर्वादिति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

इतिप्रथमस्यद्वितीयेपञ्चत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणीतिपञ्चदशर्चद्वितीयंसूक्तं आङ्गिरसोहिरण्यस्तूपकषित्त्रिष्टुप्लन्दः इ-
न्द्रोदेवता इन्द्रस्यपञ्चोनेत्यनुक्रमणिका अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवने निष्केवल्यशस्त्रे इ-
न्द्रस्यनुवीर्याणीतिनिविद्धानीयंसूक्तं निष्केवल्यस्येतिखण्डेसूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येत-
स्मिन्नैर्द्रीनिविदंद्ध्यदिदि । विषुवत्यपितस्मिन्शस्त्रेएतद्विनियुक्तं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डे
सूत्रितम्—इन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैर्द्रीनिविदंशस्त्रेति । महाव्रतेनिष्केवल्येपि एतदेवविनि-
सूक्तं राथंतरोदक्षिणःपक्षइतिखण्डे—चतस्रः सतोःषड्बुहतीःकरोतीन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचंयानिचकारप्रथमानिवृञ्जी । अहन्नहिम
न्वपस्तंतर्दप्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथ-
मानि । वृञ्जी । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । तर्द । प्र ।

वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

वज्रीवज्रयुक्तइन्द्रः प्रथमानिपूर्वसिद्धानिमुख्यानिवीर्याणिपराक्रमयुक्तानिकर्माणिचकार तस्येन्द्रस्यतानिवीर्याणि नु क्षिप्रं वीमि कानिवीर्याणिइतितदुच्यते अहिमेघं अहनहत्वान् तदेतदेकंवीर्यं अनुपश्वादपोजलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौनिपातितवानित्यर्थः इदं द्वितीयंवीर्यं पर्वतानांसंबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीलानदीः प्राभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेनप्रवाहितवानित्यर्थः इदंतृतीयंवीर्यं एवमुत्तरत्रापिदृष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीरविक्रान्तौप्यन्तादचोयदितियत् णेरनिटीतिणिलोपः तित्स्वरितमित्स्वरितत्वं यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं नभवति आद्युदात्तत्वेहिसुशब्देनबहुवीहौ आद्युदात्तंइच्छन्दसीत्यनेनैवात्तरपदाद्युदात्तत्वस्यसिद्धत्वात् वीरवीर्यौचेतिपुनस्तद्विधानमनर्थकंस्यात् अतोवगम्यते यतोनावइत्याद्युदात्तत्वंवीरशब्देनप्रवर्ततइति अतःपरिशेषानित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वमेव । वोचं अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योडितिचैरडादेशः बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः चकार णल्लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन लडि इतश्चेतीकारलोपेहल्लड्याभ्यइतितकारलोपः । अहिं आड्पूर्वाद्धन्तेराडिं श्रिहनिभ्यांह्रस्वश्चेतीणप्रत्ययः आडोह्रस्वत्वं चशब्देनवेञोडित् समानेख्यश्चोदात्तइतिडित्त्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वंचानुकृष्यते तदष्टिलोपेपूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द उत्तुदिर्हिंसानादरयोः तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । वक्षणाः वक्षरोषे क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेतियुच् तित्स्वरंवाधित्वाव्यत्ययेनप्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अहन्नाहिंपर्वतेशिश्रियाणंत्वष्टांस्मैवज्रंस्वर्यंततक्ष । वाश्राड्वधेन
वुःस्यन्दमानाअञःसमुद्रमवजग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टां । अस्मै ।
वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष । वाश्राःड्वधेन । धेनवः । स्यन्दमानाः ।
अञः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वतेशिश्रियाणंआश्रितंअहिमेघंअहनहत्वान् अस्माइन्द्रायस्वर्यंसुष्टुप्रेरणीयंयद्वाशब्दनीयंस्तुत्यं त्वष्टाविश्वकर्मा वज्रंततक्षतनूकृतवान् तेनवज्रेणमेघेभिन्नेसतिस्यन्दमानाः प्रसवणयुक्ताआपः समुद्रमञःसम्यगवजग्मुःप्राप्ताः तत्रदृष्टान्तः—वाश्रावत्सानप्रतिहंभारवोपेताधेनवइत्यथाधेनवःसहसावत्सगृहेगच्छन्तितद्वत् ॥ शिश्रियाणं श्रिञ्सेवायां लिटःकानच् द्विर्भावहलादि-

शेषेयजोदेशाः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्थं ऋगतौ अस्मात्सुपूर्वात्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् संज्ञा-
पूर्वकोविधिरनित्यइतिवृद्धभावः यद्वा स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मात् णिति पूर्ववद्धृद्धभावः ति-
त्स्वरितमित्तिस्वरितत्वम् । वाश्यन्तइतिवाश्राः वाश्रुशब्दे स्फायितञ्चीत्यादिनारक् । जग्मुः उ-
सिगमहनेत्युपधालोपः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

वृषायमाणोवृणीतसोमंत्रिकद्रुकेष्वपिवत्सुतस्य । आसायकंमघ
वादत्तवज्रमहंनेनंप्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषइयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकद्रुकेषु । अपिवत् ।
सुतस्य । आ । सायकम् । मघइवा । अदत्त । वज्रम् । अहंन् ।
एनम् । प्रथमइजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृषइवाचरन्निःश्रुः सोममवृणीतवृतवान् त्रिकद्रुकेषुज्योतिर्गौरायुरित्येत-
न्नामकास्त्रयोयागास्त्रिकद्रुकाउच्यन्ते तेषुसुतस्याभिषुतस्यसोमस्यांशमपिवत्पीतवान् मघवाधन-
वानिन्द्रः सायकंबन्धकंवज्रं आदत्तस्वीकृतवान् तेनवज्रेणाहीनांमेवानांमध्येप्रथमजांप्रथ-
मोत्पन्नमेघंअहनहतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् कर्तुःक्यइसलोपश्चेतिक्यइ अकृत्सार्वाधा-
तुकयोरितिदीर्घः अदुपदेशाद्धातोर्न्तोदात्तत्वे क्यइन्ताद्धातोर्न्तोदात्तत्वम् । सायकं षिञ्बन्धने
सिनोतीतिसायकः एवुल् लिःस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजां प्रथमंजायतइतिप्रथमजाः जनस-
नत्वनक्रमगमोविट् विट्ठनोरित्यात्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

यदिन्द्राहंप्रथमजामहीनामान्मायिनामिनाःप्रोतमायाः।
आत्सूर्यंजनयन्द्यामुषासंतादीन्नाशत्रुंनकिलाविवित्से ॥ ४ ॥
यत् । इन्द्र । अहंन् । प्रथमइजाम् । अहीनाम् । आत् ।
मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् ।
जनयन् । द्याम् । उषसम् । तादीन्ना । शत्रुम् । न । किल ।
विवित्से ॥ ४ ॥

उतअपिच हेइन्द्र यत्तदाअहीनामिधानामध्येप्रथमजापथमोत्पन्नमेघंअहन् हतवानसि
 आतदन्तरं मायिनांमायोपेतानामसुराणांसंबन्धिनीर्मायाःप्रामिनाः प्रकर्षेणनाशितवानसि
 अनन्तरंसूर्यमुषसं उषःकालंघामाकाशंचजनयन्नुत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेनप्रकाशयन्वर्त-
 से तादीन्नातदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुंघातकंवैरिणानविवित्सेकिल त्वंनलब्धवान्
 खलु॥ अहन् हन्तेर्लङिहल्ङ्याञ्चयइतिसिलोपः अडागमउदात्तः यद्दत्तयोगादनिघातः । मायि-
 नां मायाशब्दस्यब्रीह्यादिषुपाठावब्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । अमिनाः मीञ्हीसायां क्रे-
 यादिकः मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वम् । तादीन्ना तदानीमित्यस्यपृषोदरादित्वाद्दर्णविपर्ययः । कि-
 ल निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । विवित्से विदृलाभे ऋादिनियमात्प्राप्तइड्व्यत्ययेननभवति ॥४॥

पञ्चमीष्टचमाह—

अहंन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धांसी
 वकुलिशेनाविवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥५॥ ३६ ॥

अहंन् । वृत्रम् । वृत्रतरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण ।
 महता । वधेन । स्कंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा ।
 अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

अयमिन्द्रोवज्रेणसंपादितोयोमहान्वधः तेनवज्रेण वृत्रतरंअतिशयेनलोकानामावरकम-
 न्धकाररूपं यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वान्शत्रून् तरति तंवृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसंछि-
 न्नाबाहुर्थाभवतितथाअहन्हतवान् अंसच्छेदेदृष्टान्तः—कुलिशेनकुठारेण विवृक्णाविशेषतः
 छिन्नानिस्कंधांसीवयथावृक्षस्कन्धाश्छिन्नाभवन्तितद्वत्तथासति अहिर्वृत्रः पृथिव्याउपरिउप-
 पृक्सामीप्येनसंपृक्तःशयतेशयनंकरोति छिन्नकाष्ठवद्द्रूमौपततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरं वृत्ववर्तेन स्था-
 यितञ्चीत्यादिनाभावे रक्प्रत्ययान्तोवृत्रशब्दः वृत्रेणावरणेनसर्वतरतीतिवृत्रतरः तरतेः पचाय-
 च् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तरंपितुव्यत्ययेन । व्यंसं बहुव्रीहौपूर्वपदप्ररु-
 तिस्वरितत्वे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । वधेन हनश्चवधइतिभावेअप तत्सन्नियोगे-
 नधातोर्वधादेशः सचान्तोदात्तः अन्त्यस्याकारस्य अतोलोपइतिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण-
 त्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा ओवश्चूछेदने कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ओदितथे-
 तिपरत्वान्निष्ठानत्वं ततोवश्चभ्रस्जेतिषत्वेप्राप्तेनिष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिषुसिद्धोवकव्यइति
 नन्वस्यसिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात्षत्वंनभवति कुत्वेतुकर्तव्येतदसिद्धमेवेति चोःकुरितिकुत्वं

शेःशुद्धन्दसिवहुलमितिशेःलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । शयते बहुलंछन्दसीति
शेःपरस्म्यशपोलुगभावः । पृथिव्याः उदान्तयणोहलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

षष्ठीषट्चमाह—

अयोद्धेवदुर्मदआहिजुहेमहावीरंतुविवाधमृजीषम् । नातारीदस्य
समृतिवधानांसंरुजानाःपिपिषेइन्द्रंशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाइव । दुःमदः । आ । हि । जुहे । महाऽवीरम् ।

तुविऽवाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । समऽकृतिम् ।

वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रंशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदोदुष्टमदोपेतोहर्षयुक्तोवृत्रः अयोद्धेवयोद्धरहितइवइन्द्रंआजुहेहि आहूतवानखलु
कीदृशं इन्द्रं महावीरंगुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं तुविवाधं बहूनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं
अस्येदृशस्येन्द्रस्यसंबन्धिनोयेशत्रुवधाः सन्ति तेषां वधानां सप्तिसङ्गमं नतारीत् पूर्वाकोदुर्मदः
तरीतुं नाशक्रोत् इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुघातकोयस्यवृत्रस्यतादृशोवृत्रः इन्द्रेणहतोनदीषुपतितः स-
रुजानाः नदीः संपिपिषे सम्यक्पिष्टवान् सर्वानलोकानावृण्वतोवृत्रदेहस्यपातेननदीनांकूला-
नितत्रत्यं पाषाणादिकंचूर्णाभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धाइव नविद्यतेयोद्धास्येत्येवहुव्रीहौनञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं समासान्तविधेरनित्यत्वान्नद्युतश्चेतिकबभावः । जुहे ह्वेत्स्पर्धायां
राधेच अभ्यस्तस्यचेतिसंपसारणं उवडादेशाभावश्छान्दसः यद्वा छन्दस्युभयथेतिसार्वधा-
तुकसंज्ञायांहुश्रुवोः सार्वधातुकइतियणादेशः अत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालक्ष्यानुरोधान्ना-
श्रीयते इतरथाहिआजुह्वानइत्यादिषुयणादेशोनस्यात् नचैवंसतिसातयेहुवेवामित्यादावपितथा
स्यादितिवाच्यं अनेकाचूत्वाभावात् अनेकाचइतिहितत्रानुवर्तते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं हिचे-
तिनिघातप्रतिषेधः । महावीरं महांश्चासौवीरश्चमहावीरः आन्महतइतिआत्वम् । तुविवाधं
वाधुविलोडने तुवीन् प्रभूतान्वाधतेइतितुविवाधः पचाद्यच् छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सप्त-
तं तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः रुजोभङ्गे रुजन्तिकूलानीतिरुजानानद्यः रुजाना-
द्योभवन्तिरुजन्तिकूलानीतियास्कः । व्यत्ययेनशानच् तुदादिभ्यःशः नुमभावश्छान्दसः अदुप-

१ ऋजीषं अजं ऋज्जे चेति ईषन् अर्शा आद्यच् यत्सोमस्यपुयमानस्यातिरिच्यते तदजीषंतद्वाभे।

२ नि० ६. ४. ।

देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । पिपिषे पिषूंसचूर्णने व्यत्ययेनलिट् । दन्शशुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अपाद्हस्तोअपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान । वृष्णोव
धिःप्रतिमानंबुभूषन्पुरुत्रावृत्रोअशयद्वास्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् ।

अधि । सानौ । जघान । वृष्णः । वधिः । प्रतिमानम् ।

बुभूषन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् । विद्वस्तः ॥ ७ ॥

अपात् वज्रेणछिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तःहस्तरहितोविप्रः इन्द्रमुद्दिश्यअपृतन्यत्पृतनां युद्धमैच्छत् द्वेषाधिक्येनबहुधाविद्धोपियुद्धंनपरित्यक्तवानित्यर्थःअस्यहस्तपादहीनस्यवृत्रस्य सानौपर्वतसानुसदृशेषौढस्कन्धेअधितपरिवज्रं आजघान इन्द्रआभिमुख्येनप्रक्षिप्तवान् अशक्तस्यापियुद्धेच्छायांदृष्टान्तः—वधिः छिन्नमुष्कःपुरुषः वृष्णोरेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्यप्रतिमानंसादृश्यंबुभूषन् प्राप्नुमिच्छन् यथानशक्तोतद्वृद्धयमितिशेषः सवृत्रः पुरुत्राबहुष्ववयवेषुव्यस्तः विविधंक्षिप्तः ताडितःसन् अशयत् भूमौपतितवान् ॥ अपात् बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः बहुव्रीहौनञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृतन्यत् सुप्रआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् सनिग्रहगुहोश्चेतीदृप्रतिषेधः । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्वाप्रत्ययः । अशयः व्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसोतिशपोलुगभावः । व्यस्तः असुक्षेपणेइत्यस्मात् कर्मणिक यस्यविभाषेतीदृप्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणदतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

नदंनभिन्नममुयाशयानंमनोरुहाणाअतिग्रन्त्यापः । याश्चिद्दृत्रो
महिनापर्यतिष्ठत्तासामहिःपत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः ।

अति । यन्ति । आपः । याः । चिद् । वृत्रः । महिना ।

परिद्विष्टत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतः । शीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानंपतितं घृतं वृत्रं आपोजलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं सिन्धुमिव यथावृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् कीदृश्य आपः मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः पुरावृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धामेव स्थिता आपो भूमौ वृष्टान भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते घृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहन्ति तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते—वृत्रो जीव न दशायां महिना स्वकीयेन महिन्ना याश्चित् या एव मे घगता आपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृत्रो मेघः तासामपां पत्सुतः शीः पादस्याधः शयानो न भूव यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वम् । अमुया सुपांसु लुगितिसप्तम्याया जादेशः । शयानं शीः सार्वधातुके इति गुणः धातोर्ङिच्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च व्यत्ययेन शानच् कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः अनित्यमागमशासनमिति वचनान्मुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकात्तुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना महपूजायां इत्सर्वधातुभ्य इतीत्प्रत्ययः व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् यद्वा महिना महिन्ना महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात् तस्य भावइत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनि ज्वेति इमनि चूप्रत्ययः टेरिति टिलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं मकारलोपश्छान्दसः । पत्सुतः शीः पादस्याधः शेतइति पत्सुतः शीः किप्चेति किप् तसि पद्भिः नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचने इति शलादोपगत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवतीत्युक्तत्वात् मध्ये सुइति शब्दोपजनश्छान्दसः यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीवहुवचने पदादेशे कृते इतराभ्योपि दृश्यन्त इति सप्तम्यर्थे तसिल् लुगभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

नीचाव्या अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अववर्धर्जभार । उत्तरासूरधरः
पुत्रासीद्दानुः शये सहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥

नीचाव्याः । अभवत् । वृत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव ।

वर्धः । जभार । उत्तरा । सूरः । अधरः । पुत्रः । आसीत् ।

दानुः । शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रःपुत्रोयस्याः मातुः सेयंमाता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ताहताभक्तं
 पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्चीपतितवतीत्यर्थः तदानीमयमिन्द्रः अस्यामातुःअव
 अधोभागे वृत्रस्योपरिवधं हननसाधनमायुधंजभार प्रहृतवान् तदानीं सूर्माता उत्तराउपरिस्थि-
 तासीत् पुत्रस्तुअधोभागस्थितआसीत् साचदानुर्दानवीवृत्रमाता शये मृता शयनंरुतवती तत्र
 दृष्टान्तः—धेनुर्लोकप्रसिद्धागौः सहवत्सान यथावत्ससहिताशयनंकरोतितद्रुत ॥ नीचावयाः
 वेतिखादतीतिवयोबाहुः औणादिकोसिप्रत्ययः न्यञ्चौवयसौयस्याःसानोचावयाः न्यञ्च-
 शब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुपांसुपोभवन्तीतिर्तृतीयैकवचनादेशः अचइत्यकारलोपेचाविति
 दीर्घत्वं अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितितस्योदात्तत्वं समासेलुगभावश्छान्दसः बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा नीचौनिरुष्टौ वयसौयस्याःसा पूर्वपदस्यदीर्घश्छान्दसः । वधः ह-
 न्यते अनेनेतिवधः असुनिहन्तेर्वधादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार ह्यग्रहोर्भइतिभावम् । सः
 षूङ्प्राणिगर्भविमोचने सूते गर्भविमुञ्चतीतिसूर्माता क्लिपचेतिक्लिप् । दानुः दोःअवखण्डने दाभा-
 र्भ्यानुः । शये लटि लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः शीडःऋर्वधातुकेइतिगुणे अयादेशः ॥९ ॥

दशमीष्टचमाह—

**अतिष्ठन्तीनामनिवेशानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरम् । वृत्रस्यनि
 ष्यंविचरन्त्यापोदीर्घतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥**

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिश्वेशानानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निहितम् ।
 शरीरम् । वृत्रस्यं । निष्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् ।
 तमः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

वृत्रस्यशरीरमापोविचरन्ति विशेषेणापर्याक्रम्यप्रवहन्ति कीदृशं शरीरं निष्यं निर्नाम-
 धेयं अप्सुमग्नत्वेनगूढत्वात्तदीयंनामनकेनापिज्ञायते एतदेवस्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपामध्ये
 निहितं निक्षिप्तं कीदृशानांकाष्ठानां अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशानानां उपवेशना-
 हितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासांमनुष्यवन्नकापिस्थितिःसंभवति इन्द्रशत्रुः वृत्रोजलम-
 ध्येशरीरेप्रक्षिप्तेसति दीर्घतमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथाभवतितथा आशयत् सर्वतःप्रति-
 वाम् ॥ अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशानानां निविशन्त्यस्मिन्नितिनि-
 वेशनंस्थानं करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्पुट् तद्रहितानां बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्त-
 रपदान्तोदात्तत्वम् । कान्त्वास्थिताःकाष्ठाः पृषोदरादिः । निहितं गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृ-
 तिस्वरत्वं अत्रयास्कः—अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानामध्येनिहितं

शरीरंमेषःशरीरंशरीरंशृणातेःशत्रातेर्वावृत्रस्यनिण्यंनिर्णामंविचरन्तिविजानन्त्यापइतिदीर्घद्राघ-
तेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमे-
घइतिनैरुकास्वाष्ट्रोसुरइत्यैतिहासिकांइति ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेसप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

एकादशीमृचमाह—

दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेवगावः । अपांबिल
मपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँअपतद्ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः ।
पणिनांसइव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिहितम् । यत् ।
आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अर्ष । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीःदासोविश्वेषोपक्षयहेतुवृत्रःपतिःस्वामीयासामपांताः दासपत्नीः अतएवाहिगो-
पाअहिर्वृत्रोगोपारक्षकोयासांताः गोपनं नामस्वच्छन्देनयथानपवहन्तितथानिरोधनं एतदेवस्पष्टी-
क्रियते—आपोनिरुद्धाअतिष्ठन्नितत्रदृष्टान्तः—पणिनेवगावः पणिनामकोसुरः गाअपहत्यबिले
स्थापयित्वातद्विलद्वारमाच्छाद्यथानिरुद्धवांस्तथेत्यर्थः अपांयद्विलंप्रवहणद्वारंअपिहितं वृत्रे-
णनिरुद्धमासीत् तद्विलंप्रवहणद्वारंवृत्रंजघन्वान् हतवानिन्द्रः अपववार अपवृत्तमकरोत् वृत्रकृ-
तमपांनिरोधंपरिहृतवान् अत्रयास्कः—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासयतिकर्माण्य-
हिगोपाअतिष्ठन्नहिनागुप्ताअहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोहिरेतस्मादेवनिर्हंसितोपसर्गआह-
न्तीतिनिरुद्धाआपःपणिनेवगावःपणिर्वणिगुभवतिपणिःपणनाद्वणिकूपण्यंनेनेक्ति अपांबिलमपि-
हितंयदासीत् बिलंभरंभवतिबिभर्तेवृत्रंजघ्नवानपववारतद्वृत्रोवृणोतेर्वावर्तेतेर्वावर्धतेर्वायदवृणो-
तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्धततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्धततद्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति-
वेज्ञायतइति ॥ दासपत्नीः दसुपक्षये दासयंतीतिदासोवृत्रःपचाद्यच्च चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
दासःपतिर्यासां विभाषासपूर्वस्येतिडीप् तत्सन्धियोगेनइकारस्यनकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं यद्वा दासस्यपालयिन्यः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः गुपूरक्षणे
गोपायतीतिगोपाः आयादयआर्धाधातुकेवेत्यायःप्रत्ययः ततःक्रिप् अतोलोपः वेरपृक्तलोपाद्बलि-
ष्टोपोबलीयानितिपूर्वैयकारलोपः नचाचःपरस्मिन्नितिअतोलोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदान्तद्विर्वचने-

तिप्रतिषेधात् अहिर्गोपायासां पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः रुधिरावरणे ऋषस्तथोर्धोऽधइतिनिष्ठा-
कारस्यधकारः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् हन्तेर्लिटः कसुः अश्यासाच्चेत्यश्या-
सादुत्तरस्यहकारस्यकृत्वम् । कादिनियमप्राप्तस्येटोविभाषागमहनेत्यादिनाविकल्पविधानाद्भावः
संहितायां नकारस्यरुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अश्व्योवारोअभवस्तादिन्द्रसृकेयत्वाप्रत्यहन्देवएकः । अजयोगा
अजयःशूरसोममवासृजःसर्तवेसप्तसिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा ।
प्रतिहहन् । देवः । एकः । अजयः । गाः । अजयः । शूर ।
सोमम् । अवं । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

सुंकेवज्जे सृकः वृकइतिवज्जनामसुपठितत्वात् देवोर्दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अ-
द्वितीयोवृत्रः यद्यदात्वात्वांप्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेनप्रहतवान् तत्तदानीत्वं अश्व्योवारः अश्वसं-
बन्धीवालोभवः यथाअश्वस्यवालोऽनायासेनमक्षिकादीनिवारयतितद्वृत्रमगणयित्वा नि-
राकृतवानित्यर्थः किंच गाःपणिनापहतास्त्वमजयः जितवान्हेशूरशौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयो-
जितवान् तथाचतैत्तिरीयाः त्वष्टाहतपुत्रइत्यस्मिन्नुपाख्यानेसमामनन्ति—सयज्ञवेशसंस्कृत्वाप्रा-
सहासोममपिबदिति । सप्तसिन्धून् इमंमेगैङ्गइत्यस्यामृष्याभ्रातागङ्गाद्याःसप्तसंख्याकानदीः
सर्तवेसर्तुप्रवाहरूपेणगन्तुं अवासृजःत्यक्तवान् वृत्रकृतंप्रवाहनिरोधंनिराकृतवानित्यर्थः । अ-
श्व्यः अश्वेभवः भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् वारयतिदंशमशकानितिवाः
पचाद्यच् कपिलकादित्वात्स्त्वविकल्पः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् यद्वृत्तान्ति-
मित्तिनिघातप्रतिषेधः तिङ्चोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । अजयः गाःइत्यस्यवाक्यान्तः-
गतत्वात् तदपेक्षयास्यतिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातोऽभवति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक-
व्याइतिवचनात् । सर्तवे तुमर्थेसेनेतितत्वेनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

नास्मैविद्युन्नतन्यतुःसिषेधनयांमिहमकिरद्गादुनिंच । इन्द्रश्चययु
धातेअहिश्चोतापरीभ्योमघवोविजिग्ये ॥ १३ ॥

१ सृके सृवभूशुषिमुषिभ्यःकक् । २ तै० सं. २. ४. १२. । ३ ऋ० सं० ८. ३. ६.

न । अस्मै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् ।
 अकिरत् । ह्लादुनिम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति ।
 अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघश्वा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रनिषेद्धुवृत्रोयानविद्युदादीनमाययानिर्मितवानतेसर्वेप्येननिषेद्धुमशक्ताः सोयमर्थो-
 नेनमन्त्रेणोच्यते अस्मैइद्वार्थनिर्मिताविद्युत्नसिषेधइन्द्रंनप्राभोत् तथा तन्यतुः गर्जनंयामिहं
 सेचनंयांवृष्टिंअकिरत्तुत्रोविक्षिप्तवानसापिवृष्टिर्नसिषेध ह्लादुनिचअशनिमपि यांवृत्रःप्रयुक्तवान्
 सापिनसिषेध इन्द्रश्चाहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपियद्यदायुयुधातेयुद्धंरुतवन्तौतदानींविद्युदादयोनप्रा-
 षादितपूर्वत्रान्वयः उतअपिच मघवाधनवानिन्द्रः अपरीभ्यःअपराभ्यःअन्यासामपिवृत्रनिर्मिता-
 नांमायानांसकाशाद्विजिग्येविशेषेणजितवान् ॥ सिषेध षिधुगत्यां । मिहं मिहसेचने मेहतिसिञ्च-
 तीतिमित्ठृष्टिः क्तिप्चेतिकिप् । अकिरत् कृविक्षेपे तुदादिभ्यःशः ऋतइच्छातोःरितीत्वं अडागम-
 उदान्तः यद्धृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते युधसंप्रहारे लिटिप्रत्ययस्वरः । जिग्ये सन्लिटोर्जेरि-
 त्यभ्यासादुत्तरस्यजकारस्यकुत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदियत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् । नवचयन्नवतिं
 स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।
 जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च ।
 स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हेइन्द्र जघ्नुषोवृत्रंहतवतःतव हृदिचित्तेयत्तदिभीरगच्छत् नहतवानस्मीतिबुद्ध्याभयंप्रा-
 मुयात् तर्हिअहेवृत्रस्ययातारंहन्तारं कमपश्यः त्वत्तोन्न्यंकंपुरुषंहृष्टवानसि तादृशस्यपुरुषान्तरस्या-
 भावात् माभूत्तवभयमित्यर्थः यद्यस्मात्कारणात्त्वंनवच नवतिंच स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः
 प्रवहन्तीर्नदीःमाप्यरजांसितत्रत्यान्युदकानिअतरः तीर्णवानसि तत्रदृष्टान्तः—श्येनो न श्येननाम-
 कोवलवानपक्षीव दूरगमनात्तवभयमासीदितिगम्यते तद्भयंमाभूदित्यभिप्रायः तच्चदूरगमनंब्राह्म-
 णेसाम्नातं—इन्द्रोवैवृत्रंहत्वानास्तृषीतिमन्यमानःपराःपरावतोगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चामनन्ति-
 इन्द्रोवृत्रंहत्वानास्तृषीतिमन्यमानःपराःपरावतोगच्छदिति ॥ हृदि पद्वन्तित्यादिनाहृदयशब्दस्य

१ ऋतन्थञ्जीत्यादिनातनोतेर्यत्तुच । २ श्येनः शास्त्र्याहृदयशब्दस्य ।

३ ए० ब्रा० ३. १५. । ४ तै० सं. २. ५. ३. ।

हृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । जघ्रुषः हन्तेर्लिटः कसुः षष्ठ्येकवचनेवसोःसंपसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वे शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं नचषत्वतुकोरसिद्धइति एकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वंनप्रागुयादितिवाच्यं संप्रसारणडीट्सुप्रतिषेधोवक्तव्यइति असिद्धवद्भावस्यप्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधालोपः नचासिद्धवदत्राभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः भिन्नाश्रयत्वात् संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसावितिभिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः स्रुगतौ शपश्यनोर्नित्यमितिनुमागमः शपःपिच्चादनुदात्तत्वं शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अकरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ १४ ॥ पञ्चदशीघचमाह—

इन्द्रोयातोर्वसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रं वाहुः । से

दुराजा क्षयति च र्षणीनामुरान्नेमिः परितावभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

इन्द्रः । यातः । अवंइसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः ।

वज्रंइवाहुः । सः । इत् । ऊम् इति । राजा । क्षयति । च र्षणीनाम् ।

अरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

वज्रवाहुः इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्यमहिषवलीवर्दादेश्वराजा भूत् सेदुसएवेन्द्रः चर्षणीनामनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परिबभूव व्याप्तवान् तत्र दृष्टान्तः—अरान्नेमिः यथारथ चक्रस्य परितो वर्तमानानेमिरान्नाभौकीलितानकाष्टविशेषानव्याप्तो तितद्वत् ॥ यातः यापणो याति गच्छतीति यात् लटः शतु सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः सोचिलोपेत्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । ना शोछन्दसि बहुलमिति शोर्लोपः । बभूव भवतोर्लिटोणलि भवतोर्इत्यभ्यासस्यात्वं कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्द्वेःपूर्ववुगागमः यद्वा इन्धिभवतिभ्यांचेति लिटः किच्चाद्वाच्यभावः नचासिद्धवदत्राभादिति स्यासिद्धत्वाद्दुवडादेशः शङ्कनीयः वुगुटावुवङ्गयोः सिद्धौ भवतइति तस्य सिद्धत्वात् तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टत्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहादौ निवारयन् ॥ पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्भमेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
 अथतृतीयाध्यायआरभ्यते ॥ त्वमग्नेप्रथमइतिसप्तमानुवाकेपञ्चसूक्तानि तत्रएतायामेतितृती-
 यंसूक्तंपञ्चदशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाआंगिरसोहिरण्यस्तूपऋषिः अनुकत्वादिन्द्रोदे-
 वता त्रिष्टुप्छन्दः एतइत्यनुक्रमणिका गोसववीवधयोर्निष्केवल्येएतायामेतिसूक्तंविनियुक्तं त-
 थाचसूत्रितम्—अतिमूर्तिनायक्ष्यमाणइतिखण्डे—गोसववीवधौपशुकामइन्द्रसोममेतायामेतिम-
 ध्यन्दिनइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐ एताद्यामोपंगव्यन्तइन्द्रमस्माकंसुप्रमतिंवारुधाति ।

अनामृणःकुविदादस्यरायोगवांकेतंपरमावर्जतेनः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् ।

सु । प्रमतिम् । वरुधाति । अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य ।

रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवंकथयन्ति हेदेवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणअपहृताअस्मदीयाः गाः
 प्राप्नुमिच्छन्तोयुयं एतआगच्छत युष्माभिः सहितावयं इन्द्रंगवानयनक्षमंपायामप्रामुवाम स-
 चेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितःसन् अस्माकंदेवानांप्रमतिंगोलाभेनहर्षयित्वाप्रकृष्टांबुद्धिसु-
 वरुधाति सुष्ठुवर्धयति आत् अनन्तरं सइन्द्रः अस्यरायोधनस्यगवांगोरूपस्यसम्बन्धिपरंके-
 तंउत्कृष्टं ज्ञानंनोस्माकंकुविदावर्जतेअधिकंप्रापयति ॥ इत् इण्गत्वौ अदादित्वाच्छपोलुक् ।
 अयाम एतेलौडुत्तमबहुवचने आडुत्तमस्यपिञ्चेत्याडागमः पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणगुणे
 अयोदेशः नचेणोयणितियणादेशः मध्येपवादाःपूर्वांन्विधीनवाधन्तइतित्वचनात्तस्येयडादे-
 शापवादत्वात् अतःपरत्वात् गुणेनयणादेशोबाध्यते पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-
 युदात्तत्वम् । गव्यन्तः गाआत्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यजितिगोशब्दात्कर्मणःक्यच् वा-
 नोपिप्रत्ययेइत्यवादेशः प्रत्ययान्ताद्धातोर्लटःशट् तस्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-
 स्वरः । प्रमतिं मन्यतेःकिनि अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-

त्वम् । ववृधाति वृधुवृद्धौ लेट्याडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः संहितायामभ्यासस्यदीर्घञ्छन्दसः । अनामृणः मृणहिंसायां मृणन्तिहिंसन्तीतिमृणाः इगुपधलक्षणःकः नसन्त्यामृणाअस्थे-
तिवहुवीहौनञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः ऊडिदमित्युभयत्रविभक्तेरुदात्त-
त्वम् । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्तयुदात्तस्यनगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधः । केतं कित-
ज्ञाने घञन्तआद्युदात्तः । आवर्जते वृजीवर्जने अदादित्वाच्छपोलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतितद-
भावः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्लसार्धधातुक्त्वेनधातुस्वरः तिङ्चोदात्तवतीतिगतेरनु-
दात्तत्वम् कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिनानिघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

उपेदहंधनदामप्रतीतं जुष्टानश्येनोवसतिपतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैर्यस्तोतृभ्यो हव्यो अस्तियामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनइदाम् । अप्रतिइदत्तम् । जुष्टाम् । न ।

श्येनः । वसतिम् । पतामि । इन्द्रम् । नमस्यन् । उपइमेभिः ।

अकैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

यइन्द्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थयामन् तदीयशत्रुभिःसहपवृते
युद्धे हव्योस्तितैराह्वातव्योभवति तमिन्द्रमहमनुष्ठाताउपेत् पतामि उपाप्रोम्येव किंकुर्व-
न् उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैरकैःस्तोत्रैःसहनमस्यनपूजयन् कीदृशमिन्द्रं धनदां
धनप्रदं अप्रतीतंअप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः इन्द्रप्रामौदृष्टान्तः—जुष्टापूर्वैःसं-
वितांवसतिं स्वकीयनीडरूपांनिवासभूमिंश्येनोन यथाश्येननामकोवेगवान्पक्षीस्वकी-
यस्थानंप्रत्यादरेणधावति तद्वदहमिन्द्रंत्वरयाप्राप्नोमि ॥ धनदां धनंदातीतिधनदाः आ-
तोमनिन्नित्यादिनाविच् । अप्रतीतं शत्रुभिर्नंप्रतिगतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुष्टाम् जु-
षीपीतिसेवनयोः श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः नित्यमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । पतामि लेट्या-
डागमः । नमस्यन् नमस्रशब्दात्पूजार्थं नमोवरिवइतिक्रयच् प्रत्ययस्वरः अदुपदेशात्सार्ध-
धातुकानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । उपमीयन्तेएभिरित्युपमाः माङ्माने घञर्थेकविधान-
मितिकः बहुलंछन्दसीतिभिसंसेसादेशाभावः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यः हेजोबहुलं
छन्दसीतिसम्पारणम् अचोयदित्यत् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वम् । यामन् याप्रापणे मनिनोनिच्त्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांस्तुलुगितिसप्तम्यालुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

निसर्वसेनइषुधीरसक्तसमर्योगाअजतियस्यवष्टि ।

चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिवाममापणिभूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वसेनः । इषुधीन् । असक्त । सम । अर्यः । गाः ।

अजति । यस्य । वष्टि । चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् ।

मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः इषुधीन् वाणानामाधारभूतान् निषङ्गान्यषक्तनितरांपृष्ठभा-
गेसंयोजितवान् अर्यः स्वामिरूपइन्द्रः यस्यदेवस्यवष्टिअसुरेणापहताः गाः प्रदातुं कामयते तस्य
देवस्य गृहेतागाः समजतिसम्यक्प्रापयति हेमवृद्धप्रकृष्टवृद्धियुक्तइन्द्र भूरिवामंप्रभूतंगोरूपंधनंचो-
ष्कूयमाणः अस्मभ्यंप्रयच्छन् अस्मदधिअस्मासुपणिर्माभूः व्यवहारीमाभूयाः गवांमूल्यंमायाच-
स्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः इनेनसहवर्ततइतिरोना वोपसर्जनस्येतिसभावः सर्वासरणशीलासेनायस्ये-
तिवहृवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् प्रत्ययलक्षणेनाप्ययंस्वरइष्यतइतिवचनात्प्रत्ययलक्षणेनसर्वस्य
सुपीतिसर्वशब्दआद्युदात्तः । इषुधीन् इषवः षुधीयन्तइतिइषुधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिक्रिप्र-
त्ययः संहितायादीर्घादटीत्यादिनानकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्यतुवेतिपूर्वस्वरोनुना-
सिकः । असक्त षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । अर्यः अर्यः स्वामिवैश्ययो-
रितियत्प्रत्ययान्तोनिपातितः अर्यः स्वाम्याख्याचेत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति अजगतिक्षेप-
णयोः । वष्टि वशकान्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् व्रश्वादिषत्वेष्ट्वम् । चोष्कूयमाणः स्कुञ्आ-
पवणे धातारेकाचइतियङ् अकृत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घः द्विर्वचने शर्पूर्वाः खवइतिककारः शिष्यते
सकारोलुप्यते कुहोश्चुरितिकुत्वे गुणोयङ्लुकोरितिगुणः सुषामादित्वात्षत्वम् यङन्तात् लटः
शानच् अदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । भूः गातिस्थेतिसिचोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

वधीर्हिदस्युंधनिनघनेनैकश्वरंचुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधिविषुणक्तेव्यायन्नयज्वानःसनकाःप्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् ।
 उप॒ऽशा॒केभिः । इन्द्र । धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि ।
 आ॒य॒न् । अर्य॒ज्वानः । स॒न॒काः । प्र॒इ॒तिम् । ई॒युः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युंचोरंबृत्रं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि त्वंहतवान् स्वलु धनि-
 त्वं वाजसनेयिनोपिस्पष्टमामनन्ति—वृत्रस्यान्तःसर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषिचासन्ति ।
 उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वा एकश्चरन् प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन्
 यद्यपि मरुतः समीपवर्तन्ते तथापि ते मोत्साहयन्त्येव न तु वृत्रं प्रहन्ति प्रहर्ता तु स्वयमेक एव तथा-
 च ब्राह्मणे समाप्तात्—मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवोज हि वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठ-
 न्तेति । धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक् सर्वतः त्वृ-
 त्तानुचराः व्यायन् विविधमागच्छन् आगत्य च अयज्वानः यज्ञविरोधिनः सन्तः सनका एतन्नाम-
 का वृत्रानुचराः प्रेतिमीयुः मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः हनर्हि सागत्योः लुडिचेति वधादेशः सचादन्तः
 तस्या तोलोपइति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति वृद्धभावः इट् ईटीतिसिचो लोपः आग-
 मानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वम् । घनेन एकः ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं कव्यमिति
 संहितायां प्रकृतिभावः अनुनासिकश्छान्दसः । उपशाकेभिः उपशक्तं कुर्वन्तीति उपशाकाः शकृशक्तै
 अस्माद्धेतुमण्यन्तात्पचाद्यच् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विषुणक् विषुपूर्वात्प्रणशेः
 सम्पदादिलक्षणः क्विप् नशेर्वैतिकुत्वम् यद्वा विषुपूर्वस्याञ्चतेर्नुडागमः । सनका इत्यसुराणां नाम प-
 णुदाने सनन्ति ददतीति सनाः दातारः पचाद्यच् सनान् कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः आतोनुपसर्गे
 कः आतोलोपइति चेत्याकारलोपः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रेतिं तादौचिनितीति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वम् । ईयुः एतेरुसिपरत्वादिणो यणितियणादेशे द्विर्वचने चीतिस्थानिवद्भावादि कारस्य
 द्विर्वचनम् दीर्घङ्णः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

परा॑चिच्छी॒र्षाव॑वृ॒जुस्त॑इन्द्रा॒य॒ज्वानो॑य॒ज्व॑भिः॒स्पर्ध॑मानाः ।
 प्र॒यद्दि॒वो॒हरि॑वः॒स्था॒तरु॒ग्र॒निर॑व्॒रताँ॑अ॒धमो॑रोद॒स्योः ॥ ५ ॥ १ ॥ ।
 परा॑ । चि॒त् । शी॒र्षा । वृ॒जुः । ते । इन्द्र । अर्य॒ज्वानः । य॒ज्व॑भिः ।
 स्पर्ध॑मानाः । प्र । यत् । दि॒वः । हरि॑वः । स्था॒तः । उ॒ग्र । निः ।
 अ॒व्॒रतान् । अ॒ध॒मः । रोद॑स्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेवृत्रानुचराः शीर्षास्वकीयानिशिरांसिपराचित्पराङ्मुखान्येवकृत्वाववृजुः गतवन्तः
 कीदृशास्तेअयज्वानः स्वयंयागरहिताः प्रत्युतयज्वभिः यागानुष्ठातृभिःसहस्पर्धमानाः हे-
 हरिवःहरिनामकाश्वयुक्त स्थातः स्थितियुक्त युद्धेपलायनरहित उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र यद्यदादिवोन्त-
 रिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्चअव्रतान्प्रतरहितान् वृत्रानुचरान् निष्पाधमः
 निःशेषेणधमनंरुतवानसि तदानींत्वदीयमुखवायुनानुन्नाःसन्तोववृजुरितिपूर्वत्रान्वयः ॥ शीर्षा
 श्रेष्ठेन्द्रसिबहुलमितिशेर्लोपः । ववृजुः वृजीवर्जने असंयोगाल्लिट्किदितिकिच्वाटुणाभावः । अय-
 ज्वानः यजतेःसुयजोर्ङ्निविति भूतेङ्निप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् नञ्-
 समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । हरिवः हरीअस्य
 स्तइतिहरिवान् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् संबुद्धौमतुवसोरितिरुत्वम् । अव्रतान् बहुव्रीहौनञ्सु-
 ध्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् दीर्घादटीतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतोटिनित्यमितिसानुना-
 सिकआकारः । अधमः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः लङि सिपि शपि पाध्रेत्यादिनाधमादेशः ॥ ५॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

अयुयुत्सन्नवद्यस्यसेनामयातयन्तक्षितयोनवग्वाः ।

वृषायुधोनवध्नयोनिरंष्टाःप्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः ।

नवग्वाः । वृषयुधः । न । वध्नयः । निःऽअंष्टाः । प्रवत्क्षिभिः ।

इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनांप्रतिअयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरायोद्धुमैच्छन्
 तदानीं नवग्वाः नवनीतगतयः स्तोतव्यचरित्राः यद्वा, अङ्घ्रिसांसत्रमासीनानामध्येयेनवभि-
 भांसैरवावफलाःउत्थिताः तेषांनवग्वाइतिसंज्ञा नवग्वासःसुतसोमासइन्द्रमित्यादिषुतथा-
 ग्निहितत्वात् क्षितयोमनुष्याः अङ्घ्रिःप्रभृतयः क्षितयःऋष्टयइतितन्नामसुपाठात् अयातयन्त
 पुद्गार्थमिन्द्रनानाविधैर्मैत्रैः प्रोत्साहितवन्तः इन्द्रेयोद्धुंगतेसतिनिरंष्टाःतेनेन्द्रेणनिरारुताःवृत्रानुच-
 राश्चितयन्तःस्वकीयामशक्तिंज्ञापयन्तः इन्द्रात् इन्द्रस्यसकाशात्प्रवद्भिः प्रवणैः पलायितुंसुशकै-
 र्गौरायन्द्रूरेगतवन्तः तत्रदृष्टान्तः—वृषायुधः वृषेणसेचनसमर्थेनपुंस्त्वयुक्तेनशूरेणसहयुद्धंकुर्वतो-

वध्रयो नपुंसकाइव निसर्गपण्डोवध्रिश्रेत्यादिस्मृतिषुप्रयोगात् तेयथाप्रबलेनदूरेनिराकृताभवन्तितद्वत् ॥ अयुयुत्सन् युधसम्प्रहारे सनि हलन्ताच्चेतिसनःकिच्वाद्गुणाभावः एकाचउपदेशेनुदात्तादित्तीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । सेनाम् इनेनसहवर्ततइविसेना वोपसर्जनस्येतिसहशब्दस्यसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त यतीप्रयत्ने हेतुमतिचेति णिच् क्षितयः क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिगच्छन्तीतिक्षितयोमनुष्याः किच्क्वौचसंज्ञायामिति किच् । नवग्वाः नवभिर्मासैर्गच्छन्तीतिनवग्वाः गमेरौणादिकोद्गुप्रत्ययः यद्वा क्विपि गगः क्वावित्यनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिअकारस्यऊकारः जसि ओःसुपीतियणादेशः दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः क्विप्चेतिक्विप् क्विप्चेत्यत्रसोपपदेभ्योनिरूपपदेभ्यइत्युक्त्वाद्द्वसोपपदेभ्यःक्विप् अन्येषामपिट्श्यतइतिपूर्वपदस्यसंहितायांदीर्घः । निरष्टाः अशूत्याप्तौ भावेनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः ब्रश्वादिनाषत्वेष्टुत्वम् निसाचबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा निरस्ताइत्यत्रसकारस्यषत्वंछान्दसं तदानीं अस्ताइत्येतत्कर्मणिनिष्ठेतिगतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः वनवणसंभक्तैः अस्मात्पूर्वात्क्विप् गमादीनामितिवक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः ततस्तुक् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः चितीसंज्ञानं अस्मात् ण्यन्तात् लटःशतृ शप् अनित्यमागमशासनमितिवचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥६॥

सप्तमीष्टुचमाह—

त्वमेतान्नुदतो जक्षतश्चायोधयोरजसइन्द्रपारे ।

अवाद्दहोदिव आदस्युमुच्चाप्रसुन्वतःस्तुवतःशंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र ।
पारे । अवं । अद्दहः । दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः ।
स्तुवतः । शंसम् । आवः ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वंरुदतोरोदनं कुर्वतः जक्षतः भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्च एतान्द्विविधानपिवृत्रानुचरानरजसःपारे अन्तरिक्षस्यपरभागे रजःशब्दोन्तरिक्षवाची लोकैरजांस्युच्यन्त इत्युक्त्वात् अयोधयः युद्धमकरोः युद्धेनमारितवानित्यर्थः दस्युं उपक्षयितारं वृत्रं दिव आ द्युलोकादानीय उच्चा उक्त्वात् षेण अवाद्दहः दग्धवानसि वृत्रंसपरिवारं विनाशयतत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषवन् कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं

कुर्वतोयजमानस्यशंसंस्तुतिंप्रावःप्रकर्षेणरक्षितवानसि ॥ रुदतः रुदिग्अश्रुविमोचने लटःशट्
अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् शतुरनुमइतिशसउदात्तत्वम् । जक्षतः जक्ष-
भक्षहसनयोः पूर्ववच्छपोलुक् जक्षित्यादयःषडितिअभ्यस्तसंज्ञा अतःअभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वम् । सुन्वतः सुनोतेःशतरि स्वादिभ्यःश्रुः हुश्रुवोरित्यादिनायणादेशः शतुरनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः ष्टुञ्स्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् उवडादेशः पूर्ववत्स्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

चक्राणासःपरीणहंपृथिव्याहिरण्येनमणिनाशुभमानाः ।
नहिन्वानासस्तिरुस्तइन्द्रंपरिस्पशोअदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिहृनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिनां । शुभं
मानाः । न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः ।
अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

येवृत्रानुचराः पृथिव्याःभूमेःपरीणहमाच्छादनंसर्वतोव्याप्तिंचक्राणासःकुर्वाणाःहिरण्ये-
नहिरण्ययुक्तेनमणिनाकण्ठबाह्वादिगतेनमण्याद्याभरणेनशुभमानाः शोभमानाः हिन्वानासः
वर्धमानाःसन्तोवर्तन्ते तेतथाविधावृत्रानुचराइन्द्रंयुद्धायोद्यन्तंनतितिरुः जेतुंसमर्थाआसन्
तदानींसइन्द्रः स्पशोबाधकान्वृत्रानुचरान्सूर्येणादित्येनपर्यदधात्परिहितान्यवहितानकरोत् । त-
थाचब्राह्मणम्—आदित्योद्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति ॥ चक्राणासः करोतेऽछन्दसिलिडिति
वर्तमानेलिटःकानच् ततोसुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहं परिणहनंपरीणट् परिपूर्वात्नस-
तेभोवेकिपिनहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घः । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
हिन्वानासः हिगवौवृद्धौ च ताच्छीलिकश्चानश् । तितिरुः तिरतिर्गत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

परिदिन्द्रोदसीउभेअब्रुभोजीर्महिनाविश्वतःसीम् ।
अमन्यमानौअभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिरधमोदस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना ।
 विश्वतः । सीम् । अमन्यमानान् । अग्नि । मन्यमानैः । निः ।
 ब्रह्महृत्तिः । अधमः । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हेइन्द्र यद्यदारोदसीउभेद्युलोकावुभौमहिनात्वदीयेनमहिन्नाविश्वतःसीं सयतःपरिगृह्य-
 र्यबुभोजीः परितोभुक्तवानसि तदानीं त्वं अमन्यमानान्मन्त्रार्थमनुध्यातुंअशक्तानपिकेयलपा-
 ठकान्यजमानान् अभिमन्यमानैः अस्मदीयाएतेयजमानाःरक्षणीयाइत्यभिमानंकुर्वद्भिर्ब्रह्म-
 भिर्मन्त्रैर्दस्युंचोरंवृत्रादिरूपमसुरंनिरधमः निःसारितवानसि धर्मतिर्गतिकर्मैतियास्कः ॥ अबुभो-
 जीः भुजपालनाभ्यवहारयोः लडि सिपि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीतीडागमः
 अदुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना महिन्ना महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणोभावइमनिच् रेरि-
 तिल्लोपः तृतीयैकवचने अल्लोपेसति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणउदात्तत्वं मलोपश्छान्दसः । अम-
 न्यमानान् मन्यन्तेजानन्तीतिमन्यमानाः मनज्ञाने दिवाद्भिःश्यन् श्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम्
 समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहितायांरुत्वानुनासिकावुकौ ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

नयेदिवःपृथिव्याअन्तमापुर्नमायाभिर्धनदांपर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभं च इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अंधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः ।

धनं दाम् । परिः अर्भूवन् । युजंम् । वज्रंम् । वृषभः । चक्रे ।

इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

येजलविशेषादिवोद्युलोकात्पृथिव्याअन्तंभूमेःस्थानंनापुःनप्राप्ताः मेघरूपमापन्नेनवृत्रेणनिरु-
 ष्णत्वात् अतएवभूमिप्राप्त्यभावात् धनदांधनप्रदांभूमिमायाभिःसस्योपकारादिभिः कर्मभिः नपर्य-
 भूवन्परितो नव्याप्ताः जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारंनचकुरित्यर्थः तदानीमयमिन्द्रोमेघभेदना-
 यवजंयुजंस्वहस्तयुक्तंचक्रेततो ज्योतिषाद्योतमानेनवज्रेणतमसःअन्धकाररूपान्मेघात् गाः गमन-
 शीलान्युदकानिनिरधुक्षत् निःशेषेणदुग्धवान् मेघंभित्वाजलंवृष्टवानित्यर्थः॥दिवः ऊडिदमिति-
 ञ्म्याउदात्तत्वम् । आपुः आपृव्याप्तौ लिट्युप्तिरूपम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् अत्रापि

यच्छब्दस्यानुषङ्गात् निघाताभावः । युजं युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाकिन् अनित्यमागमशास-
नमितिवचनान्नुमभावः । अधुक्षत् दुहप्रपूरणे लुङिशलङ्गुपधादनितः कसइतिच्चेः कसादेशः दादे-
र्धातोर्धइतिघत्वम् एकाचोबशइत्यादिनाभष्भावः संहितायांभष्भावाभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अनुस्वधामक्षरन्नापोअस्यावर्धतमध्यआनाव्यानाम् ।
सधीचीनेनमनसातमिन्द्रओजिष्ठेनहन्मनाहन्भिद्यून् ॥११॥

अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये ।
आ । नाव्यानाम् । सधीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन ।
हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपोजलानिअस्येन्द्रस्यस्वधामन्त्रीत्यादिरूपंअनुलक्ष्याक्षरनमेघादृष्टाअभवन् तदानी-
मयंवृत्रोनाव्यानांनावातरणयोग्यानांबह्वीनांअपांमध्येआसमन्तात् अवर्धतवृद्धिमातः प्रभूतज-
लेवर्तमानोपिनममार किन्त्वभिवृद्धएव तदानीमिन्द्रःसधीचीनेनसहगच्छतामनसायुक्तंतंवृत्रंओ-
जिष्ठेनअतिबलयुक्तेनहन्मनाहननसाधनेनवज्रेणअभियून्कृतिचिदिवसानभिलक्ष्यअहन् तेषुदि-
वसेषुहतवान्जलमध्यपतितस्यापिवृत्रस्यमनोयत्रेन्द्रस्तिष्ठतितत्रैवसहगच्छति तादृशमभिज्ञायह-
तवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् क्षरसञ्चलने । नाव्यानां नावातार्याणाम् नौवयोधर्मत्यादिनायत्वान्तोधि-
प्रत्ययेइत्यावादेशः अनावइतिपर्युदासात् तित्स्वरितमितिप्रत्ययस्यस्वरितत्वम् । सधीचीनेन सह
अञ्जतीतिसधयङ् सहस्यसधिरितिसध्यादेशः 'विभाषाञ्चैरदिकस्त्रियामितिस्वार्थेस्वप्रत्ययः त-
स्यआयन्त्रित्यादिनाईनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् स्वादेशस्योपदेशिवद्वचनादी-
कारउदात्तः । ओजिष्ठेन ओजोस्यास्तीतिओजस्वी अस्मायामेधेतिविनिः ततआतिशयान्निक्-
इष्टन्विन्मतोर्लुगिति विनोलुक्टेरितिदिलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हन्मना हन्यतेअनेनेतिहन्म अ-
न्येभ्योपिदृश्यन्तइतिदृशिग्रहणात् करणेपिमनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् तृतीयैकवचनेअलोपेमाप्ते
नसंयोगाद्धमन्तादितिप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

न्याविध्यदिलीविशस्यदृह्णाविशृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरोमघवन्यावदोजोवज्रेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृह्णा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् ।
शुष्णम् । इन्द्रः । यावत् । तरः । मघवन् । यावत् । ओजः ।
वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

इलीविशस्यइलायाभूमोर्विलेशयानस्यवृत्रस्यसम्बन्धिनी इलाविलशयस्येतियास्कः । दृह्णादंहितानिअसुरेणनिरुद्धानिप्रभूतान्युदकानिइन्द्रोन्यविध्यत्नितरांविद्धवान् यद्वा दृह्णानिपबलानिसैन्यानि नितरांविद्धवान् तत ऊर्ध्वंशृङ्गिणगोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतंशुष्णजगतः शोषकंवृत्रंभिनत्विधिंताडितवान् हेमघवन धनयुक्तेन्द्र तवयावत्तरः यावान्गोस्तियावदोजः यावद्वलमस्तितेनसर्वेणयुक्तस्त्वंपृतन्युं पृतनायुद्धेच्छन्तंशत्रुंवृत्रंवज्रेणावधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् व्यधताडने श्यनि ग्रहियेत्यादिनासम्प्रसारणम् तिङ्ङितिङ्ङितिविधाते उदात्तस्वरितयोर्यणइतिसंहितायां अडागमस्यस्वरितत्वम् । इलीविशस्य पृषोदरादिवाद्भिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृह्णा दृहेर्निष्ठायां दृढः स्थूलबलयोरितिनिपात्यते शोश्छन्दसिबहुलमितिशैलोपः अभिनत्भिदिरविदारणे लङ्ङिरुधादिभ्यःभ्रम् इत्थेतीकारलोपेहल्ङ्ङ्याभ्यइतिलोपः । शुष्णंशुषशोषणे शोषयतीतिशुष्णः तृषिशुषिरसिभ्यःकिञ्चेतिनप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदानत्वम् । अवधीः लुङ्ङिचेतिहन्तेर्वधादेशः । पृतन्युम् पृतनाशब्दात् क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येतिअन्त्यलोपः क्यच्छन्दसीतिउप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

अभिसिध्मोअजिगादस्यशत्रून्वितिग्मेनवृषभेणापुरोभेत् ।

संवज्रेणासृजदृत्रमिन्द्रःप्रस्वाम्मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन ।
वृषभेण । पुरः । अभेत् । सम् । वज्रेण । असृजत् । दृत्रम् ।
इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्यसिध्मः साधकोवज्रः शत्रूनभिद्भ्रवैरिणोभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् जिगा-
तिर्गतिकर्मा गातिजिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् सचेन्द्रस्तिग्मेनतीक्ष्णेनवृषभेणश्रेष्ठेनायुधेनतेन
वज्रेणपुरः वृत्रस्यपुराणिव्यभेदविविधंभिन्नवान् ततःसइन्द्रोवज्रेणस्वकीयेनवृत्रंसमसृजत् संयो-
जितवान् संयोज्यचशाशदानः वृत्रंहिसन् स्वांमतिस्वकीयां हर्षोपेतांबुद्धिप्रातिरत्नकर्षेणवधि-
तवान् ॥ सिध्मः षिधुसंराद्धौ अस्मादौणादिकोमक् किच्वादगुणः प्रत्ययस्वरःशिष्यते । अजि-
गात् गास्तुतौ अत्रतुगत्यर्थः जुहोत्यादित्वात्श्लुः द्विभोवेबहुलंछन्दसीत्यङ्यासस्येत्त्वम् । अ-
भेत् भिदिर्विदारणे अमिप्राप्ते व्यत्ययेनशप् तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् लघूपधगुणेहलुङ्याञ्ङ्य-
इतितिलोपः यद्वा लुङिःश्लेष्क । अतिरत् प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः यद्वा तरतेर्ध्यत्ययेनशः ऋतइद्धा-
तोरित्त्वम् । शाशदानः शत्रुशातने अस्माद्यङन्तावशानच् तस्यछन्दस्युभयथेति आर्धधातुक-
त्वादतोलोपयलोपौ सार्वधातुकत्वाद्ङ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

आवःकुत्सामिन्द्रयस्मिंश्चाकन्प्रावोयुध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
शफच्युतरेणुर्नक्षत्रामुद्धैत्रेयो नृपास्त्रायतस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम्
वृषभम् । दशद्युम् । शफच्युतः । रेणुः । नक्षत्रम् । द्याम् । उत् ।
श्वैत्रेयः । नृसत्राय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हेइन्द्रकुत्संपतन्नामकंगोत्रप्रवर्तकमृषिं आवःरक्षितवानसि यस्मिन्कुत्सेचाकन्स्तुतिकाम-
यमानोवर्तसे तंकुत्समितिपूर्वत्रान्वयः तथादशद्युंपतन्नामकंदशसुदिक्षुदीप्यमानमृषिप्रावः प्रक-
पेणरक्षितवानसि कीदृशं युध्यन्तंस्वकीयैःशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वन्तं वृषभंगुणैःश्रेष्ठशफच्युतःत्वदी-
याश्वस्यशफात्पतितोरेणुर्धूर्लिद्याद्युलोकंनक्षत्रप्राप्नोति श्वैत्रेयः श्वित्राख्यायायोषितःपुत्रः पुरा-
शत्रुभयात्जलेमग्नः सन्त्वदनुग्रहात् नृसत्राय नृभिःपुरुषैःसोढव्याय उत्तस्थौजलादुत्थितवा-
न् ॥ चाकन् चकतृभौ अस्माण्यन्तावशत् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाणिलोपः शबभा-
वश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् यद्वा कमुकान्तावित्यस्मात् यङ्लुगन्ताल्लुङिसिपिअङ्यासस्यनु-
गभावश्छान्दसः दीर्घोक्तिइतिदीर्घत्वम् सिलोपे मोनोधातोरितिमकारस्यनकारः धातुस्वरः य-
द्दत्तयोगादनिघातः । युध्यन्तं व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । दशद्युं दीव्यतेःप्रकाशार्थात् सम्पदादिल-

क्षणःक्रिप् छोःशूडित्यूर् दशसुदिक्षदूर्यस्यासौदशद्युः छान्दसंहस्वत्वम् यद्वा द्युशब्दोहना-
मसुपठितः तेनप्रवृत्तिनिमित्तभूतःप्रकाशोलक्ष्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः
शफेनच्युतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत णक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वे-
त्रेयः श्वित्रायाअपत्यं स्त्रीभ्योढक् । नृषसाय शकिसहोश्चेतिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदादितिषत्वम् संहितायां दीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

आवःशर्मवृषभंतुग्यासुक्षेत्रजेपेमघवन्दिच्यंगाम् ।
ज्योक्चिदत्रतस्थिवांसोअक्रच्छत्रूयतामधरावेदनाकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

आवः । शर्मम् । वृषभम् । तुग्यासु । क्षेत्रजेषे । मघवन् ।

श्विच्यम् । गाम् । ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिवांसः । अक्रत् ।

शत्रूयताम् । अधरा । वेदना । अकरित्यकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हेमघवन् धनवज्जिन्द्रश्विच्यंश्वित्रायाःपुत्रपूर्वोक्तंपुरुषंआवः रक्षितवानसि किमर्थं क्षेत्रजे-
षे शत्रुभिःसहयुद्धवेलायांक्षेत्रप्राप्त्यर्थं कीदृशं शर्मं त्वदीयपरिपालनेनचित्तव्याकुलतांपरित्यज्य-
शान्तंबृषभंगुणैःश्रेष्ठं तुग्यासुगांजलेषुगतंमग्नमित्यर्थः तुग्याबर्चुरमित्तिउदकनामसुपठितत्वात् अ-
त्र अस्माभिःसहयुद्धेज्योक्चित् चिरकालमपितस्थिवांसः अवस्थिताःसन्तः अक्रन् यैवैरिणः
शत्रुत्वमकुर्वन् शत्रूयतां शत्रूनात्मनइच्छतांतेषां अधरा वेदना निरुष्टानिदुःखानि त्वं अकःकुरु ॥
तुग्यशब्दोन्तरिक्षवचनः तत्रभवास्तुग्रियाः तुम्राद्धजितिघ्न घस्येयादेशः इकारलोपश्छान्द-
सः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे जेषृणेषृपृपृषृणेतौ अस्मात्सम्पदादिलक्षणःक्रिप् क्षेत्रस्ये-
दक्षेत्रजेट् समासान्तोदात्तत्वम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्विच्यं
श्वित्रायांभवः भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः तिष्ठतेःकसुः वसे-
काजाद्घसामितोडागमः । अक्रन् करोतेर्लुङिमन्त्रेषेत्यादिनाच्चेर्लुक् । शत्रूयतां शत्रूना-
त्मनइच्छन्तीतिशत्रूयन्तः सुपआत्मनःक्यजितिक्यच्तदन्ताच्छट् तस्यलसार्वधातुकाणुदात्तत्वे
एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् तस्यचपूर्वत्रासिद्धत्वेनेष्यतइत्युक्त्वाच्छत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति श-
त्रुनुमोनघजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरावेदनेत्युभयत्रशेच्छन्दसिबहुलमितिशैलीः ।
अकः करोतेर्लुङि मन्त्रेषेत्यादिनाच्चेर्लुक् गुणः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

त्रिंशन्नोअद्येतिचतुर्थसूक्तंद्वादशर्चं ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयाआङ्घ्रिसोहिरण्यस्तूप-
पऋषिः अश्विनौदेवता कृत्रीचक्रेतिनवमीआनोश्विनेतिद्वादशीचत्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुवन्तपरिभा-
षयाजगत्यः त्रिंशत्द्वादशाश्विनंनवम्यन्तेत्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकेआश्विनेक-
तौजागतेछन्दसिइदंसूक्तम् अथाश्विनइतिखण्डेसूत्रितम्—त्रिंशन्नोअद्येच्छेद्यावापृथिवीइतिजा-
गतमिति । आश्विनशस्त्रेप्येतसूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

त्रिंशन्नोअद्याभवतंनवेदसाविभुर्वायामउतरातिरश्विना ।
युवोर्हि यन्नंहि म्येववासंसोभ्यायंसेन्याभवतंमनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विऽभुः । वाम् ।
यामः । उत । रातिः । अश्विना । युवोः । हि । यन्नम् । हिम्याऽइवा
वासंसः । अभिऽआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिभिः ॥ १ ॥

हेनवेदसाश्विनामेधाविनावश्विदेवौ नवेदाइतिमेधाविनाम नवेदाःऋषिःमनीषीतितन्नाम-
सुपठितत्वात् तादृशौयुवात्रिंशत्त्रिवारमपिअद्यास्मिन्कर्मणि नः अस्मदर्थंभवतंआगतौभवत-
म् अत्रत्रिरितिचनंसवनत्रयापेक्षंआदरातिशयद्योतनार्थंवात्रिषत्याहिदेवाइतिश्रुत्यन्तरात्
वांयुवयोःयामोगमनसाधनभूतोरथोविभुःव्याप्तःउतअपिचरातिः दानंविभुरितिशेषः युवोर्युवयो-
रुभयोर्यन्नंहि परस्परनियमनरूपःसम्बन्धविशेषोस्तिखलु तत्रदृष्टान्तः—वासंसःसूर्यरश्म्या-
च्छादनयुक्तस्यवासरस्यहिम्येव हिमयुक्तयारात्र्येव यथारात्र्यासहदिवसस्यसम्बन्धःकदाचिद-
पिनापैतितद्वत् युवामुभौमनीषिभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिः मनीषीतिमेधाविनाम मनीषीम-
न्यातेतितन्नामसुपठितत्वात् अश्यायंसेन्या अभितोनियन्तव्यौअनुग्रहवशात्तदधीनौभवतम् ॥
अद्य निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घः। नवेदसा विपरीतंनवित्तइतिनवेदसौ विदज्ञानेइत्यस्मादौणा-
दिकोसुन् नञ्समासे नभ्राणनपादित्यादिनानकारस्यप्रकृतिभावः सुपांसुलुगित्याकारः आम-
न्वितनिघातः । यामः यायतेगम्यतेनेनेतियामोरथः आर्त्तिस्त्वित्यादिनामन् नित्वादाद्युदात्तत्वम्
यद्वा यमउपरमेइत्यस्मात्कर्मणिघञ् वृषादिषुपाठांदाद्युदात्तत्वम् । रातिः रादानेइत्यस्मात् भा-
वेक्तिवमन्नेवृषेयादिनातस्योदात्तत्वम् । युवोः सुपांसुपोभवन्तीतिषष्ठीद्विवचनस्यषष्ठीद्विवचनादे-
शः अतश्चादेशविषयत्वाद्योचीतियत्वंनभवति शेषलोपइतिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्त्वेरणविभक्ते-

रुदात्तत्वम् अन्यलोपपक्षेतुण्कादेशस्वरेण । हिम्याइव हिमेतिरात्रिनाम ऊधःपयः हिमेतितन्नाम-
सुपठितत्वात् तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगितिङ्चादेशः ततष्टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरे-
ण तस्योदात्तत्वम् । वाससः वसआच्छादने वासयतिप्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायं-
सेन्या अफ्याडित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यमउपरमेइत्यस्मादौणादिकः सेन्यप्रत्ययः सुपां सुलुगित्या-
कारः ॥ १ ॥

द्वितीयासृचमाह—

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इन्द्रिदुः ।

त्रयः स्कंभासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे ।
इत् । विदुः । त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आरभे । त्रिः ।
नक्तम् । याथः । त्रिः । ऊम् इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वाहनेन युक्ते अश्विनोः सम्बन्धिरथे पवयः
वज्रसमानादृढाः चक्रविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः सन्ति इत् इत्थं चक्रत्रयसद्भावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः
सोमस्य चन्द्रस्य वेनां कमनीयां भार्या अनुलक्ष्य यात्रायां विदुर्जानन्ति यदा सोमस्य वेनया सह विवाहः
तदा नीनां नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतौ षडंशं मारुत्याश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवाजानन्तीत्यर्थः त-
स्य रथस्योपरि स्कंभासः स्तम्भविशेषास्त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताः किमर्थं मारु-
आरब्धुं अवलम्बितुं यदारथस्वरयायातितदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालम्बनभूताः स्तम्भा-
त्यर्थः हे अश्विना युवांतादृशेन रथेन न कंरात्रौ त्रियाथः त्रिवारंगच्छथः तदा दिवा दिवसेपि त्रियाथः
रात्रावहनि चरथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने मधुवाह्यते अनेनेति मधुवाहनः
करणेत्युट् । विदुः वेत्तेर्लटि विदो लटो वेति झेरुसादेशः । स्कंभासः ष्टभिस्क् भिगतिप्रतिबन्धे स्क्-
म्भन्ते प्रतिबद्धा भवन्तीति स्क्म्भाः पचाद्यच् । स्कभितासः स्कम्भुः सौत्रोधातुः अस्मान्निश्यां
यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रसितस्व भितेत्यादिनेडागमो निपातितः । आरभे रभराभस्ये अ-
स्मादाङ्पूर्वात्सम्पदादिलक्षणो भावे क्तिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयासृचमाह—

समाने अहत्रिर्वद्यगोहना त्रिर्द्ययज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाज्वतीरिषो अश्विना युवंदोषा अस्मभ्यं मुषसंश्चपिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यऽगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् ।
मधुना । मिमिक्षत्म् । त्रिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवम् ।
दोषाः । अस्मभ्यम् । उपसः । च । पिन्वत्म् ॥ ३ ॥

हेअश्विनाअश्विदेवौयुवंयुवामुभौसमानेअहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिनेत्रिरवद्यगोहना त्रि-
वारमनुष्ठानगतानांदोषाणांसंवरणकारिणौभवतम् । अद्यास्मिन्दिनेयज्ञयज्ञगतंहविःमधुनामधुर-
सेनत्रिर्मिमिक्षतंत्रिवारंसिञ्चतम् । किञ्च दोषाउषसश्चरात्रीर्दिवसांश्चरात्रिषुदिवसेषुचनैरन्तर्येणवा-
जवतीःत्रलकारिणीरिषोन्नानिअस्मभ्यंपिन्वतंसिञ्चतंप्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् सुपांसुलुगितिस-
प्तम्यालुक् । अवद्यगोहनागृहसंवरणे अवद्यगूहयितारौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ऊदुपधायगोहइति-
प्राप्तस्यऊत्त्वस्याभावश्छान्दसः । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएकाचउपदेशेनुदात्तादित्वात्प्रतिषेधः
हलन्ताच्चेतिसनःकिच्वाल्लघूपधगुणाभावः द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः
उगितश्चेतिङीप् । पिन्वतं पिविमिविष्णिविसेचने इदित्त्वान्नुम् कर्तरिशप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

त्रिर्वर्तिर्यातंत्रिरनुव्रतेजनेत्रिःसुप्राव्येत्रेधेवंशिक्षतम् । त्रिर्नान्द्यंवह-
तमश्विनायुवंत्रिःपृक्षोअस्मेअक्षरेवपिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यात्म् । त्रिः । अनुव्रते । जने । त्रिः । सुप्रऽअव्ये ।
त्रेधाऽइव । शिक्षत्म् । त्रिः । नान्द्यम् । वहत्म् । अश्विना ।
युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वत्म् ॥ ४ ॥

हेअश्विनायुवंत्रिर्वर्तिर्यातंत्रिःअस्मदीयवर्तनसाधनंगृहत्रियार्तंत्रिवारंप्राप्तम् तथा अनुव्रतेअ-
स्मदनुकूलव्यापारयुक्तेजनेत्रियार्तंत्रिवारंतदनुग्रहायगच्छतम् त्रिःसुप्राव्येत्रिवारंसुष्टुप्रकर्षेणभव-
द्भारक्षणीयेप्रवर्तमानानस्मान्नेधेवत्रिभिरेवप्रकारैःशिक्षतंपुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः तथा
नांद्यंनन्दीयंसन्तोषकरंफलंत्रिर्वहंतंप्रापयतम् अस्मे अस्मासुपृक्षोन्नंत्रिःपिन्वतंत्रिवारंप्रयच्छतम्
तत्रदृष्टान्तः—अक्षरेवअक्षराण्युदकानि अक्षरास्रोतः तृप्तिरितितन्नामसुपाठात् तानिपर्जन्योयथा
प्रयच्छतितद्वत् ॥ वर्तिः वर्ततेत्रेतिवर्तिर्गृहम् हपिषिरुहिवृतीत्यादिनाइप्रत्ययः सुपांसुलुगितिद्वि-
तीयैकवचनस्यसुआदेशः । सुप्राव्ये उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेःकर्मणिण्यत् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य-
इतिवृत्त्यभावः तित्स्वरितमित्स्वरितत्वम् । शिक्षतं शिक्षविद्योपादाने । नान्द्यं ण्यदन्तः । पृक्षः

पृचीसम्पर्के असुनिमुडागमः । अस्मे सुपांसुलुगितिशेआदेशः । अक्षराइव अश्रुवतेव्यामुवन्ती-
त्यक्षराणिउदकानि औणादिकः कसरःप्रत्ययः शैर्लोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्रिर्नोर्ग्यिवहृतमश्विनायुवंत्रिर्देवतातात्रिरुतावतंधियः । त्रिःसौभ
गत्वांत्रिरुतःश्रवांसिनस्त्रिष्ठंवांसूरेदुहितारुहद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । र्यिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवताता ।
त्रिः । उत । अवतम् । धियः । त्रिः । सौभगत्वम् । त्रिः । उत ।
श्रवांसि । नः । त्रिस्थम् । वाम् । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

हेअश्विना युवंयुवानोस्मान् र्यिधनंविर्वहतंत्रिवारंपापयतदेवतातो देवैर्युक्तेकर्मणित्रिः
त्रिवारमागच्छतमितिशेषः उतअपिचधियोस्मद्गृहीःत्रिःत्रिवांरंरक्षतंसौभगत्वम् सौभाग्यंविर्वह-
तमितिशेषः उतअपिच श्रवांस्यन्नानिनःअस्मभ्यंत्रिर्वहतम् वांयुवयोःसम्बन्धिर्नत्रिष्ठंचक्रव्यव-
स्थितंरथंसूरेसूर्यस्यदुहितापुत्री दुहितादुर्हितादूरेहितेतियास्कः । साआरूढवती ॥ देवताता स-
र्वदेवतातिलितिस्वार्थिकस्तातिलूप्ययः तेनदेवतातिशब्देनदेवसम्बद्धोयज्ञोलक्ष्यते देवताता स-
खइतितन्नामसुपठितत्वात् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसमभ्याडादेशः । त्रिष्ठं
त्रिषुचक्रेषुतिष्ठतीतित्रिष्ठः सुपिस्थइतिकः अम्बाम्बेत्यादिनासकारस्यषत्वम् । सूरे षुभेरेण सु-
सूधागृध्रिभ्यःऋन् इतिऋन् निच्वादाद्युदात्तः विभक्तिव्यत्ययः । रुहत् ऋमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति
चुरडादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिर्नोअश्विनादिव्यानिभेषजात्रिःपार्थिवानित्रिरुदत्तमद्भ्यः ।
ओमानंशंयोर्ममकायसूनवेत्रिधातुशर्मवहतंशुभस्पती ॥ ६ ॥ ११

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि ।
त्रिः । ऊम् इति । दत्तम् । अत्भ्यः । ओमानम् । शम्योः ।
ममकाय । सूनवे । त्रिधातुं । शर्म । वहतम् । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानिद्युलोकवर्तीनि भेषजाओषधानि त्रिर्दत्तं तथापार्थि-
वानिपृथिव्यामुत्पन्नानिओषधानित्रिर्दत्तंअद्भ्यउ अन्तरिक्षसकाशादपिओषधानित्रिर्दत्तंआपद्भ-
त्यन्तरिक्षनाम आपःपृथिवीभूरितितन्नामसुपाठात् शंयोरेतन्नामकस्यबृहस्पतिपुत्रस्य तेशंयुं
बार्हस्पत्यमवृधन्त्रितिब्राह्मणान्तरात् तस्यसम्बन्धिनमोमानंसुखविशेषमकाय सूनेवेमदी-
यायपुत्रायदत्तं हे शुभस्पतीशोभनस्यौषधजातस्यपालकौयुवांत्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रय-
शमनविषयंसुखंवहंतंप्रापयतम् ॥ दिव्यानि दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः । अद्भ्यः ऊडिदमित्यादिनावि-
भक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानं अवतेरन्येष्योपिदृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिना अकारवकार-
योर्लृट् सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणोगुणः यदिज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिकेचेतिनानुवर्तते तर्हिपूर्वैणैव
सूत्रेणवकारस्यऊटोदेशोभविष्यति । शुभस्पती शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणःक्लिप् षष्ठ्याःपतिपुत्रे-
तिसंहितायांविसर्जनीयस्यसत्वम् सुवामन्त्रितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमि-
कंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

त्रिर्नोअश्विनायजतादिवेदिवेपरिंत्रिधातुपृथिवीमंशायतम् ।

तिस्रोनांसत्यारथ्यापरावतंआत्मेववातःस्वसंराणिगच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेदिवे । परिं । त्रिधातुं ।

पृथिवीम् । अशायतम् । तिस्रः । नासत्या । रथ्या । परावतः ।

आत्माइव । वातः । स्वसंराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हेअश्विनादिवेदिवे प्रतिदिनं दिवेदिवेद्यविद्यवीत्यहर्नामसुपठितत्वात् यजतायष्टव्योयु-
वांनोस्मदीयांपृथिवीवेदिरूपांभूर्मिं परि सर्वतःप्राप्य त्रिधातुकक्षयात्रययुकेआस्तीर्णेबार्हिषिअ-
शायतंशयनंकुरुतम् हेरथ्यारथ्यौरथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याकाण्डिकपाशुकसौमिकरूपावे-
दीर्गच्छतम् तत्रदृष्टान्तः—स्वसंराणिशरीराणिआत्मेववातः यथाप्राणिनामात्मभूतःप्राण-
वायुः तदीयानिशरीराणिगच्छतितद्द्व ॥ यजता यजतेर्भृष्टश्रीत्यादिनाअतच् चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । त्रिधातु त्रेधाधीयतेनिधीयतइतित्रिधातु सितनिगमीत्यादिनाधात्रस्तुन् निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् समासेऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशिष्यते सुपांसुलुगितिसप्तम्याः लुक् । अशा-
यतम् अदादित्वाच्छपोलुक् अशयातामित्यस्यह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या सत्सुसाधूस-

त्यौनसत्यौअसत्यौ नअसत्यौ सत्यावेवनासत्यावित्यौर्णवाभइतियास्कः । नभ्राणनपादित्यादि-
नानञःप्रकृतिभावः । रथ्या रथाहौस्वामिनावित्यर्थः छन्दसिचेतियप्रत्ययः । स्वसराणि सरन्ति-
च्छन्तीतिसराइन्द्रियाणि स्वकीयाःसरायेषांशरीराणाम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

त्रिरंश्विनासिन्धुभिःसप्तमातृभिस्त्रयंआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ।

तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिवोनार्कंरक्षेत्रेद्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुःभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः ।

त्रेधा । हविः । कृतम् । तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः ।

नाकम् । रक्षेत्रे इति । द्युभिः । अक्तुभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हेअश्विना. सप्तमातृभिःइमंभेगङ्गइत्यादिमन्त्रोक्ताःसप्तसंख्याकाःगङ्गाद्यानद्योमातरःउत्पा-
दिकायेषांजलविशेषाणातेसप्तमातरःतैःसिन्धुभिःस्यन्दनस्वभावैःजलैः वसतीवरीनामभिःत्रिःसो-
माभिषवःकृतइतिशेषः तथाचान्यत्रब्राह्मणेसामान्नातम्—अष्टौकृत्वोभिषुणोतिएकादशकृत्वोदि-
तीयंद्वादशकृत्वस्तृतीयमिति । आहावाः यथोक्तजलयुक्तस्यसोमस्याधारभूताःकूपसदृशास्त्रयःत्रि-
संख्याकाद्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्यानिष्पन्नाइतिशेषः तेषुत्रिषुपात्रविशेषपुत्रेधात्रिभिःप्र-
कारैःसवनत्रयगतैः हविष्कृतंसोमाख्यंहविःसम्पादितंद्रव्यंवर्ततइतिशेषः तिस्रःपृथिवीरुपरिवि-
ष्यःपृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वंप्रवाप्रवन्तौगच्छन्तौयुवां दिवोनार्कंद्युलोकसम्बन्धिनमादित्यंरक्षेत्रं
कीदृशंनाकंद्युभिरहोभिरक्तुभिरात्रिभिश्चहितंस्थापितंअहनिस्सूर्यउदेतिरात्रावरतंगच्छति इयं-
वमहोरात्राभ्यांसूर्योव्यवस्थापितइत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः निषानमा-
हावइतिआङ्पूर्वात्स्त्रयतेरप्रत्ययः सम्प्रसारणंवृद्धिश्चनिपातनात् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । प्रवा च्युङ्मुङ्गतौ प्रवेतेगच्छतइतिप्रवौ पचाद्यच् सुपांसुलुगित्याकारः । नाकं नास्मिन्नक-
मस्तीतिनाकः नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः । द्युभिः ऊडिदमित्यादिनापामस्य
विभक्त्युदात्तस्यदिवोऽल्ललितिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

क्रीचक्रात्रिवृत्तोरथस्यकृत्रयोवंधुरोयेसनीळाः ।

कदायोगोवाजिनोरासंसस्ययेनयज्ञंनासत्योपयाथः ॥ ९ ॥

क्क । त्री । च॒क्रा । त्रि॒ष्टुतः । रथ॑स्य । क॒ । त्रयः॑ । व॒न्धुरः॑ । ये ।
स॒दनी॑ळाः । क॒दा । योगः॑ । वा॒जिनः॑ । रा॒सभ॑स्य । येन॑ । य॒ज्ञम् ।
ना॒सत्या॑ । उ॒प॒द्या॒थः ॥ ९ ॥

हेनासत्यावश्विनौ त्रिवृतः त्रिसंख्याकैरश्रिभिरुपेतस्यभवदीयस्यरथस्यईपाद्वयं पूर्वभागे-
संयुज्यतेसेयमेकाश्रिः पृष्ठभागेवियुज्यतेतत्रकोणद्वयं सम्पद्यते ईदृशस्यरथस्यसम्बन्धिनी त्रीच-
क्रा त्रीणिचक्राणि क कुत्रस्थितानिइत्यस्माभिर्नदृश्यन्ते येकाष्टविशेषाः सनीळाः नीडंगृहसद-
शंरथस्योपर्युपवेशनस्थानं तेनसहवर्तन्तइतिसनीळाः तेकाष्टविशेषाः बन्धुरः नीडबन्धनाधार भू-
तास्त्रयः अक्षेणसहितेद्वेईपेत्येवंत्रिसंख्याकाः ककुत्रस्थिताइत्यस्माभिर्नज्ञायन्ते वाजिनोब-
लवतोरारासभस्यभवदीयाश्वस्थानीयस्यगर्दभस्ययोगोरथेयोजनंकदाकस्मिन्कालेनिष्पन्नमित्य-
स्माभिर्नदृश्यते येनचक्रत्रयनीडकाष्टत्रयारासभयोजनसहितेनरथेनयज्ञमस्मदीयंयागस्थानंउप-
याथः युवांप्राप्तुथः तादृशस्यरथस्मेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ त्रीचक्रा उभयत्रापिशेच्छन्दसिबहुलमिति
शेर्लोपः । बन्धुरः बन्धेरौणादिकउरप्रत्ययः वत्वंछान्दसम् । सनीळाः वोपसर्जनस्ये-
तिसभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

आना॑सत्या॒गच्छ॑तं हू॒यते॑ ह॒विर्म॑ध्वः॒पिब॑तं मधु॒पेभि॑रा॒सभिः॑ ।
यु॒वोर्हि॑पूर्व॒सवि॑तोप॒सोरथ॑मृ॒ताया॑चि॒त्रं घृ॑तव॒न्तमि॑ष्यति ॥ १० ॥

आ । ना॒सत्या॑ । गच्छ॑तम् । हू॒यते॑ । ह॒विः । म॒ध्वः । पि॒ब॒तम् ।
म॒धु॒पेभिः॑ । आ॒स॒भिः । यु॒वोः । हि । पूर्॒वम् । स॒वि॒ता । उ॒प॒सः ।
रथ॑म् । ऋ॒ताया॑ । चि॒त्रम् । घृ॑तव॒न्तम् । इ॒ष्यति॑ ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इहकर्मण्यागच्छतम् अत्रास्माभिर्हविर्हूयते युवांचमधुपेभिः मधु-
रद्रव्यपानयुक्तैरासभिः भवदीयैरास्यैः मध्वोमधुरद्रव्याणिहवीषिपिबतं सवितासूर्यउषसःपू-
र्वं उपःकालापुरायुवयोरश्विनोःसम्बन्धिनंरथंऋतायास्मद्यज्ञार्थंइष्यतिहिपेरयतिस्वल् क्रीदशं
चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं घृतवन्तं अक्षाअनसाधनेनघृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् अदु-
पदेशाल्लसार्वधातुकानुदान्तत्वेषपःपित्वादनुदान्तत्वम् धातुस्वरः अत्रगच्छतंपिबतंचेतिचार्थम्-

तीतिश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते लसार्वधातुकस्वरानुदात्त-
त्वे यकःस्वरः । मध्वः लिङ्गन्वत्ययः शसियणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः मधुपिवन्तीतिमधु-
पानि आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । आसभिः षट्त्रित्यादिनाआस्यशब्दस्यासच्चादेशः । युवोः
युवोर्हियन्त्रमित्यत्रोक्तम् । इष्यति इषगतौश्यनोनिच्त्वादाद्युदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

आनसत्यात्रिभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातमधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टंनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेषोभवंतंसचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् ।

मधुपेयम् । अश्विना । प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि ।

मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवंतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हेनासत्या असत्येनानृतेनरहितौअश्विनाअश्विदेवौयुवांत्रिभिरेकादशैः येदेवासोदिव्ये-
कादशशब्देत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैःसहमधुपेयंसोमात्म-
कमधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्य इहास्मिन्देवयजनदेशेआयातमागच्छतम् आयुरस्मदीयमायुष्यंपता-
रिष्टंप्रवर्धयतं रपांस्यस्मदीयानिपापानिनिर्घृक्षतंनिःशेषेणशोधयतं द्वेषःद्वेषकर्तृन् सेधतंप्रतिषेधतं
सचाभुवा अस्माभिःसहावस्थितौभवतम् ॥ त्रिभिः षट्त्रिचतुर्भ्यइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एकाद-
शैः एकादशानांपूरणैः तस्यपूरणइतिडट् । मधुपेयं पापाने अचोयदितिकर्मणियत् इद्यतीत्याका-
रस्यईकारादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् मधुचतपेयमितिसमासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तारिष्टम् तृष्टवनतरणयोः छान्दसेप्रार्थनायांलुङ्ङिच्चेःसिच् इडागमः वृतोवेतिप्राप्तस्येटोदीर्घस्य सि-
चिचपरस्मैपदेष्वितिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः अत्रतारिष्टमृक्षतंचेतिचशब्द-
र्थप्रतीतेस्तस्यचाप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेतिनिघातप्रतिषेधः आदिःसिचोन्यतरस्यामित्याद्युदा-
त्तत्वम् । मृक्षतम् मृशआमर्शने छन्दसिलुङ्ङ्लुङ्ङ्लिटइतिलोडर्थेलुङ् शलङ्गुपधादनिटःसर्वा-
क्सदेशः एकाचउपदेशेनुदात्तादित्तीट्प्रतिषेधः षत्वकुत्वे पूर्ववदडभावः । सेधतम् पिधुगत्याम्
अत्रकेवल्लोपिषिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थवर्तते प्रार्थनायांलोट् शपःपित्वादानुदात्तत्वम् तिङ्श्रलसार्व-
धातुकस्वरेणधातुस्वरः पादादित्वात्तिङःपरत्वाद्धानिघाताभावः । द्वेषः अन्येभ्योपिट्श्यन्तेइतिक-
र्तैरिविच् भवतंद्वेषइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्यनिघातोऽभवति समानवाक्येनिघात-
युष्मदस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । सचाभुवा सचेत्ययंनिपातःसहशब्दसमानार्थः तथाच

यास्कः—सचासहेत्यर्थं इति । सचाभवतइतिसचाभुवौ क्तिप् ओःसुपीतियणादेशस्यनभूसुधियो-
रितिप्रतिषेधः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाचंरयिवहंतसुवीरम् ।

शृण्वन्तावामवंसेजोहवीमिष्ट्वेचनोभवतंवाजसातौ ॥ १२ ॥ ५ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथेन । अर्वाचंम् । रयिम् ।
वहतम् । सुवीरम् । शृण्वन्ता । वाम् । अवंसे । जोहवीमि
ष्ट्वे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ । १२ ॥ ५ ॥

हेअश्विना त्रिवृ तारथेनअप्रतिहृत्गतित्वात् त्रिपुलोकेषुवर्तमानेनरथेनसह नोस्माकंअर्वाचं
अभिमखंसुवीरंशोभनेर्वी रैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतरयिधनंआवहतंआनीयप्रापयतम् शृण्वन्ता अ-
स्मदीयस्तुतिंशृण्वन्तौयुवांअवसेअस्मद्रक्षणार्थंजोहवीमिआह्वयामि नोस्माकंवाजसातौसंग्रा-
मंवाजसातौमहाधनइतिसंग्रामनामसुपाठात् वृधेवर्धनायभवतम् ॥ सुवीरं शोभनावीरायस्येतिबहु-
व्रीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता श्रुश्रवणे शतरि श्रुवःश्रुचेतिश्रुःश्रुभावश्च हुश्रु-
वोःसार्वधानुकृत्यतिथ्यादेशः सुपांसुलुगितिआकारः । जोहवीमि ह्वेन्स्पर्धायांशब्देच यङ्लुकि
अभ्यस्तस्यचेतिरुतसम्प्रसारणादस्मात्लडुत्तमैकवचनेयङोवेतिईडागमः । वृधे वृधुवृद्धौ इत्य-
स्मात् सम्पदादिलक्षणोभावेक्लिप् । वाजसातौ षणुदाने किनि तितुन्नेत्यादिनाइत्प्रतिषेधः जनस-
नेत्यादिनाआत्वम् वाजानांसातिर्यस्मिन्नितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

ह्याम्यग्निमित्येकादशर्चंपञ्चमंसूक्तम् 'हिरण्यस्तूपङ्गविः आद्यानवमीचजगतीछन्दस्के
शिष्टास्त्रिष्टुभः छत्सस्यसूक्तस्यसवितादेवता आद्यायाःह्याम्यग्निमित्यस्याअग्निमित्रावरु-
गरात्रिसवित्राख्यालिङ्गोक्तादेवताः तथाचानुक्रान्तम्—ह्याम्येकादशसावित्रं नवमीजगत्याद्या-
वसालिङ्गोक्तादेवतपादाइति । अभिष्ववषडहस्यचतुर्थेहनैवैश्वदेवशस्त्रेइदंसूक्तंसावित्रंनिविद्धा-
रं तृतीयस्यत्र्यर्थमेतिखण्डेस्त्रितम्—ह्याम्यग्निमस्यमेधावापृथिवीइतिसिद्धेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

ह्वयाम्यग्निप्रथमंस्वस्तयेह्वयामिमित्रावरुणाविहावसे ।
ह्वयामिरात्रींजगतोनिवेशनींह्वयामिदेवंसवितारंमृतये ॥ १ ॥

ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि । मित्रावरुणौ ।
इह । अवसे । ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निवेशनीम् । ह्वयामि ।
देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेअस्माकंअविनाशाय स्वस्तीत्यविनाशिनामेतियास्कंः । प्रथममादौअग्निह्वयामि-
इहास्मिन्कर्मण्यवसेस्मद्रक्षणायमित्रावरुणौह्वयामि जगतोजङ्गमस्यप्राणिजातस्यनिवेशनींउप-
वेशनहेतुभूतारानीरात्रिदेवतांह्वयामि जङ्गमाःसर्वेप्राणिनोदिवसेस्वस्वव्यापारान्कृत्वास्वस्वगृहे
रात्रावुपविशन्तीतिप्रसिद्धम् ऊतयेअस्मद्रक्षार्थं सवितारंदेवंह्वयामि ॥ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वेन-
तिपूर्वपदस्यानडादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीं रात्रेश्चाजसावितिडीप । नि-
वेशनीं निविशन्तेस्यामितिनिवेशनी करणाधिकरणयोश्चेतित्युट् टिड्डाणजित्यादिनाडीप । ऊ-
तये अवतेःकिनि ज्वरत्वेरत्यादिनावकारस्यउपधायाश्चऊट् ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदान-
त्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिवेशयन्नमृतंमर्त्यं च ।
हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतम् ।
मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति ।
भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सवितारसूर्यः कृष्णेनरजसाकृष्णवर्णेनलोकेन कृष्णंकृष्यतेर्निकृष्टोवर्णइतियास्कंः । लो-
कारजांस्युच्यन्तइतिच अन्तरिक्षलोकोहिसूर्योगमनापुराकृष्णवर्णोभवति तेनान्तरिक्षमार्ग-

णआवर्तमानःपुनःपुनरागच्छनअमृतंदेवंमर्त्यमनुष्यंचनिवेशयन्स्वस्थानेवस्थापयन् यद्वा अ-
मृतंमरणरहितंप्राणंमर्त्यमरणसहितंशरीरंचनिवेशयन् तथाचारण्यकाण्डेअमर्त्योमर्त्येनासयोनि-
रित्येतस्यमन्त्रभागस्यव्याख्यानरूपेब्राह्मणेयथोक्तार्थोविगम्यते-मर्त्यानिहीमानिशरीराण्यमृतैषा-
देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सवितादेवोभुवनानिसर्वान्लोकान्पश्यन्अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नि-
त्यर्थः हिरण्ययेनसुवर्णनिर्मितेनरथेनआयातिअस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं मृतंमरणं
नास्त्यस्येतिबहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्तेभवं भवेछन्द-
सीनियन् यतोनावड्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन ऋत्विज्वास्त्व्येत्यादिनामयटोमकारस्यलोपोनि-
पातितः यस्येतिलोपेप्रत्ययस्वरः । भुवनानि भूसत्तायां भूभूस्र्भ्रस्त्रिज्भ्रश्छन्दसीतिक्वयुनप्रत्य-
यः योरनादेशेउवडादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यानिदेवःप्रवतायात्युद्धतायातिशुभ्राभ्यांयजतोहरिभ्याम् ।

आदेवोयानुसवितापगवतोपविश्वाद्दुग्गिताबाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्र॒वता । याति । उ॒त्॒वता । याति । शु॒भ्राभ्याम् ।

य॒जतः । हरि॑भ्याम् । आ । देवः । या॒ति । स॒विता । प॒ग॒वतः ।

अप । विश्वा । दुः॒ड्गता । बाध॑मानः ॥ ३ ॥

देवोदीप्यमानः सविताप्रवताप्रवणवतामार्गेणयातिगच्छति तथाउद्धताउत्कृष्टेनऊर्ध्वदेशयुक्ते-
नमार्गेणयाति उदयानन्तरंआमध्याह्नंऊर्ध्वोमार्गः ततउपरिआसायं प्रवणोमार्गइतिविवेकः तथा
यजतोयष्टव्यःसदेवः शुभ्राभ्यांश्वेताभ्यांहरिभ्यामश्वभ्यांयातिदेवयजनदेशेगच्छति सवि-
तादेवोविश्वाद्दुग्गितासर्वाणिपापान्यपबाधमानोविनाशयन्परावतःदूरदेशात्परावतइतिदूरनामसुप-
ठित्वात् तादृशात् घुलोकात्आयातियागदेशेआगच्छति ॥ प्रवता वनषणसम्भक्तौ अस्मात्प-
पूर्वात्किप गमादीनामितिवक्तव्यमित्यनुन्नभिकलोपः ततस्तुक् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उद्ध-
ता उपूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः भृष्टृशीत्यादिनायजेःकर्मण्यतच्प्रत्ययः । विश्वा दु-
ग्गिता उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अभीष्टंरुशनैर्विश्वरूपंहिरण्यशम्यंयजतोबृहन्तम् ।

आस्थाद्रथंसविताचित्रभानुःरुष्णारजांसितविषां॑दधानः ॥ ४ ॥

अभिःवृत्तम् । कृशनैः । विश्वरूपम् । हिरण्यशम्यम् । यजतः ।
बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रभानुः ।
ऋष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

सवितारथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः कीदृशं अभीवृत्तं अभितोवर्तमानं त-
थाऋशनैर्विश्वरूपं सुवर्णनानारूपं कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसुपाठात् ऋचितसुवर्णनिर्मितगज-
पंक्तिः ऋचिदश्वपंक्तिः ऋचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वं हिरण्यशम्यं अश्वानां स्कन्धेषुरथ-
योजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खवः शम्याः ताः सुवर्णमयोरथेव वर्तन्ते बृहन्तं प्रौढम् कीदृशः
सविता यजतः यष्टव्यः चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः ऋष्णारजांसि अन्धकारयुक्ततया ऋष्णवर्णा-
नलोकानुद्दिश्यतमो निवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृत्तं अभितोवर्तत इ-
त्यभीवृत्तं वृत्तवर्तने क्लिप्तं नहि वृत्तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानिरूपाण्य-
स्यासौ विश्वरूपः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हि-
रण्यशम्यं हर्यगतिकान्त्योः हर्यतेः कन्यन् हिरचेतिकन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च निच्चादाद्युदात्त-
त्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्थात् तिष्ठते लुङि गतिस्थेति सितोलुक् । ऋष्णा रूपव-
र्णैर्इति नक्प्रत्ययः शेषे च न्दसि बहुलमिति शोर्लोपः । तविषीं तविःसौत्रोधातुः तवतोर्णद्वेति षिच्-
टित्त्वात् टिड्ढाणञ्त्रियादिनाङीप् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादित्वात् ऋष्यम् । दधानः
शानचि अश्वस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमाह—

विजनां ऋच्यावाः शितिपादो अख्यत्रथं हिरण्यप्रउग्वहन्तः ।

शश्वद्विशः सवितुर्देव्यस्योपस्थे विश्वाभुवनानितस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिपादः । अख्यन् । रथम् ।

हिरण्यप्रउगम् । वहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । देव्यस्य ।

उपस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः श्यावाः सवितुरिति नघण्टावुक्त्वात् ते च शितिपादः श्वैः
पादैरुपेताः हिरण्यप्रउगरं रथस्य मुखमीषयोरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते तच्चात्रसुवर्णमयं
तद्युक्तरथं वहन्तो जनान्प्राणिनोऽव्यख्यन् विशेषणप्रकाशितवन्त इत्यर्थः शश्वत्सर्वदा विशः प्रजाः

दैव्यस्य इतरदेवसम्बन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समीपस्थाने तस्थुः स्थितवत्यः न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वाभुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादायेषां शितिपादाः सुपांसुलुगितिजसः सुआदेशः यद्वा शितिः श्वेतवर्णाः स्फटिकादिः स इव पादोयेषां पादस्य लोपो हस्त्यादिभ्य इति समासान्तः पादशब्दस्यान्यलोपः उपमानादितिहितानुवर्तते पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्याबह्वचबहुव्रीहावभसतइति प्रकृतिस्वरत्वम् । अख्यन् ख्यातेर्लुङि अस्य तिवक्तीत्यादिनाच्चेरङादेशः । हिरण्यप्रउगम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः शपः पित्वाद्नुदात्तत्वम् शतश्वलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थे देवाद्यञ्जाविति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयोञ् तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे आतश्चोपसर्गे इति कः आतो लोप इति चेत्याकारलोपः मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

तिस्त्रोद्यावः सवितुर्द्वा उपस्थौ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणिं न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उत च्चिकैतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

तिस्त्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपस्था । एका । यमस्य । भुवने ।

विराषाट् । आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थुः । इह ।

ब्रवीतु । यः । ऊम् इति । तत् । च्चिकैतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्तिस्त्रसंख्याकाः सन्ति तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्य उपस्था समीपस्थाने वर्तेते द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् एकामध्यमाभूमिरन्तरिक्षलोकः यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् विरान्गन्तुन सहतेपेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः अमृता अमृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतीषिजलानि वा अधितस्थुः सविता रमधिगम्य स्थिताः तत्र दृष्टान्तः—रथ्यमणिं न रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते रथसम्बन्धिनमाणिमधिगम्य यथारथस्तिष्ठति तद्वत् यस्तुमानवः तत्सवितुरूपं चिकेत तजानाति समानव इहास्मिन् विषये ब्रवीतु केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः तिसृष्योजस इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वौ संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था आद्याजयारां चोपसंख्यानमिति सप्तम्या आडादेशः आडो नुनासिकश्चन्द्रसीति प्रकृतिभावः । विरा-

षाट् वृत्रवरणे घञर्थेकविधानमितिकर्मणिकः बहुलंछन्दसीतिइत्वम् तथासतिवूर्यन्तइतिविश-
इत्युक्तंभवति तान्सहइतिविराषाट् छन्दसिसहइतिसहेर्षिवः सहेःसाडःसइतिषत्वम् अन्येषाम्-
पिट्श्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः । रथस्येदंरथं रथाद्यदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् अम्-
ता शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लापः । चिकेतत् कितज्ञाने लेटचाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः
जुहोत्यादित्वात्श्लुः लघूपथगुणः अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्धृत्तयोगादनिघातः॥६॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

विसुपर्णोअन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपाअसुरःसुनीथः ।

केदानीसूर्यःकश्चिकेतकतमांद्यांरश्मिरस्याततान ॥ ७ ॥

वि । सुपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरवेपाः । असुरः ।

सुनीथः । केदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् ।

द्याम् । रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्यरश्मिःसुपर्णइतिपञ्चदशरश्मिनामानीतितन्नामसुपठितत्वात्
अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानिलोकत्रयस्थानानिव्यख्यत् विशेषणख्यापितवान्प्रकाशित-
वान् कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकंपनंचलनेकेनापिद्रष्टुमशक्यमित्यर्थः
असुरः सर्वेषांप्राणदः तथाचान्यत्राप्रायते—सर्वेषांभूतानांप्राणानादायोदेतीति सुनीथः सुनयनः
शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशंप्रापयतीत्यर्थः तादृशरश्मियुक्तः सूर्यइदानींरात्रौकृ-
त्रवर्तते तदेतद्गृहस्यंकश्चिकेत कोजानातिनकोपीत्यर्थः अस्यसूर्यस्यरश्मिः कतमांद्यांआतना
कंगुलोकंरात्रौग्याप्तवानएतदपिकोजानाति ॥ सुपर्णः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । गभीरवेपाः टुवेपृकम्पने असुन् गभीरवेपोयस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुभे-
पणे अस्यतिशत्रून्त्यसुरः असेरुरन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा असूत्प्राणान् रातिददाती
तिअसुरः आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः । सुनीथः णीञ्प्रापणे हनिकुषिनीरमिकाशिष्यःकथ-
न्इतिकथन् प्रादिसमासेथाथादिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इदानीं इदंशब्दात्सप्तम्यर्थे दानीये-
तिदानींप्रत्ययः इदमइशित्दीदम् शब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः षूप्रेरणे सुवतीति
सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितःक्यप्प्रत्ययोनिपातितः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वेधातुत्वे-

णाद्युदात्तत्वम् । चिकेत कितज्ञाने लिट् । कतमां किंजातीयां वाबहूनांजातिपरिप्रभेदतमच्चइति
किमशब्दात्इतमच् डित्वाहिलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अष्टौव्यख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्रीधन्वयोजनासप्तसिन्धून् ।
हिरण्याक्षःसंवित्तादेवआगादधद्रत्नादाशुषेवार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । कुकुभः । पृथिव्याः । स्त्री । धन्वं ।
योजना । सप्त । सिन्धून् । हिरण्यक्षः । संविता । देवः । आ ।
अगात् । दधत् । रत्नां । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याःसम्बन्धिनीरष्टौकुकुभः प्राच्याद्याश्चतस्रोदिशः आग्नेय्याद्याश्चतस्रोविदिशइ-
त्येवमष्टौदिशः व्यख्यत् सविताप्रकाशितवान् तथायोजनाप्राणिनः स्वस्वाभोगेनयोजयितृन्ध-
न्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्रीनिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान्सप्तसिन्धून्गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा
सविताव्यख्यत् हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्यमयाक्षोवासवितादेवआगात्हाग-
च्छतु किंकुर्वन् दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवार्याणिवरणीयानिरत्नानिदधत्प्रयच्छत् ॥अख्यत्
ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तृत्यादिनाच्चेरङ्गादेशः । त्री शोश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । धन्व रिविर-
विधविगत्यर्थाः इदितोनुम्धातोरितिनुम् अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन्
सुपांसुलगितिविभक्तेर्लुक् नलोपः प्रत्ययस्यनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । योजना योजयन्तिप्राणिनउ-
पभागेनेतियोजनानि नन्द्यादिलक्षणोत्युः णेरनिटीतिणिलोपः पूर्ववच्छेर्लोपः । हिरण्याक्षः हिर-
ण्यमयानिअक्षीणियस्यासौहिरण्याक्षः बहुव्रीहौसकथ्यक्षणोरितिसमासान्तः षच्प्रत्ययः । आगात्
एतेर्लुङिङ्णोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक् । दधत् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषे-
धः श्राभ्यस्तयोरारतइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दाश्वान्साह्वान्
इत्यादिनाक्लसुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचने वसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वं
शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । वार्याणि बृहत्सम्भक्तौ ऋहलोण्यत् ईडवन्देत्यादिनाआद्युदात्त-
त्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणि रुभेद्यावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभिरुष्णे न रजसाद्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति ।
अन्तः । ईयते । अर्प । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अग्नि ।
रुष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्योदातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्षणिः पश्यतीत्यर्थः विचर्षणिः विश्वचर्षणिरितितन्नामसुपाठान् सवितादेवः उभेद्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति अमीवां रोगादिबाधां अपबाधते सम्यक् निराकरोति तथा सूर्यवेति गच्छति यद्यपि सवितुसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः रुष्णेन तमसः कर्षकंणनिवर्तेकन रजसातेजसा द्यामाकाशं अण्युणोति सर्वतो व्याप्तोति ॥ द्यावापृथिवी दिवसश्च पृथिव्यामिति च शब्दाद्द्विशब्दस्य द्यावादेशः देवता द्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेनुदात्तादाविति न निषेधः । अपृथिवीरुद्रपूपमन्थिष्विति पर्युदस्तत्वात् । ईयते ईङ्गत्तौ तिङ्ङितिङ्ङितिनिवातः बाधते वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतेश्च शब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपेविभाषेति निघातप्रतिषेधः । वेति वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनस्वादानेषु अदादित्वाच्छपोलुक् तिपःपित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्यप्येपाद्वितीया तथापि तिङः परत्वाच्चिघाताभावः । ऋणोति ऋणुगतौ तनादित्वादुः तनादिपुकरौतेरेव गुणो नान्येषामिति आपिशिल्भतेन गुणाभावः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववायात्वात्वाङ् ।
अपसेधन् रक्षसो यातु धानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्ववायात् ।
यातु । अवाङ् । अपसेधन् । रक्षसः । यातु धानान् । अस्थात् ।
देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः असुरः प्राणप्रदाता सुनीथः सुष्ठुनेता प्रशस्यइत्यर्थः सुनीथःपाकइतिप्र-
शस्यनामसुपाठात् सुष्ठुळीकः सुष्ठुसुखयिता स्ववानधनवान् अर्वाङ्अभिमुखः कर्मदेशेगच्छतु
किञ्च अयं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानःस्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् किंकुर्वन् रक्षसः बा-
धकत्वेनरक्षणनिमित्तभूतान् रक्षोरक्षितव्यमस्मादितियास्कैः । यातुधानानसुरान् अपसेधन्
निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयोगताः । सुष्ठुळीकः सुष्ठुष्ठुळीकंसुखंयस्यासौतथोक्तः नञ्सुष्ठुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीतिस्ववान् मादुपधायइतिवत्वम् संहितायानका-
रस्यदीर्घादटिसमानपादेइतिरुत्वम् आतोडिनित्यमितिसानुनासिकआकारः रोर्धत्वम् यलोपश्च ।
अपसेधन् विधुगत्यां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणरुदुत्तरपदमरुतिस्वर-
त्वम् । रक्षसः रक्षपालनेइत्यस्मादपादाने औणादिकःअसिप्रत्ययः यद्वा रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं
करणेअसुन् तदेषामस्तीतिरक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधाना-
न् यतनिकारोपस्कारयोः तस्मात्प्रण्यन्तादौणादिकोभावेउप्रत्ययः यातवोयातनाएषुधीयन्त-
इतियातुधानाः अधिकरणे ल्युट् छितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् गातिस्थेतिस्ति-
चोल्कु । प्रतिदोषं दोषांदोषांप्रति वीप्सालक्षणेयथार्थेअव्ययीभावः । गृणानः गृशब्दे कर्म-
णिलटःशानच् व्यत्ययेनश्चा प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीष्टुचमाह—

येनेपन्थाःसवितःपूर्व्यासोरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे ।

तेभिर्नोअद्यपथिभिःसुगेभिरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव ॥ ११ ॥ ७ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताः ।

अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुगेभिः । रक्षा । च ।

नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥

हेसवितःतेतवपन्थामार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवोधूलिरहिताः अन्तरिक्षेसुकृताः
सुष्ठुसम्पादिताः सुगेभिः सुष्ठुगन्तुंशक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मागैः आगत्य अद्यास्मिन्दिनेनो-
स्मान् रक्षच पालनमपिकुरु तथाहेदेव नोस्माननुष्ठातृन्अधिब्रूहिच देवानामग्नेअधिकत्वेनकथय
च ॥ पन्थाः सुपांसुलुगितिजसःसुः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैःरु-

ताः पूर्वाः पूर्वैःरुतमिनयौचेतियः प्रत्ययस्वरः असुगागमः । अरेणवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-
न्तोदानत्वम् । सुकृताः कर्मणिकः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः सुष्ठुच्छन्त्ये-
ष्विति सुगाः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्दप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष इच्चोतस्तिङ्-
इतिसंहितायां दीर्घः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेसप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेनुवाकेअष्टौसूक्तानि तत्रप्रवोयह्वमितिर्विशत्यृचंप्रथमंसूक्तं घोरपुत्रःकण्वऋषिः अ-
युजोबृहत्यः तृतीयपादस्यद्वादशाक्षरत्वात् युजःसतोबृहत्यःप्रथमतृतीययोःपादयोर्द्वादशाक्षर-
त्वात् अग्निर्देवता ऊर्ध्वऋष्वित्यादिकेयूपदेवत्ये तथाचानुक्रान्तम् प्रवोर्विशतिःकण्वोघौरआ-
ग्नेयंप्रागाथमूर्ध्वऋषुयौप्याविति ननूर्ध्वऋष्वित्यादिकयोरप्यग्निदेवतात्वेनभवितव्यंआग्नेयेऋता-
वनयोरनुद्धारात् तथाहिस्त्रेणनावोअग्निप्रवोयह्वमितिप्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमा-
ग्नेयमितिगम्यते यद्येतेअन्यदेवत्येस्यातां वसिष्वाहीतिसूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदितिवदुद्धारं ब्रूयात् न
चब्रूते अतःकथंयौप्याविति नैषदोषः यूपधिष्ठानस्याग्नेःस्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्ने-
येऋताबुद्धारोनरुतः अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षयायौप्यावित्येतदपिनविरुध्यते प्रातरनुवाके आ-
ग्नेयेऋतौबाह्वेतेछन्दसि प्रवोयह्वमितिसूक्तम् अथैतस्यारान्नेर्विवासाकाऽऽइतिखण्डेसूत्रितम्—एना-
वोअग्निप्रवोयह्वमिति ।

तत्रप्रथमासृचमाह—

प्रवोयह्वंपुरुणांविशां देवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहेयंसीभिदन्यईळते ॥ १॥

प्र । वः । यह्वम् । पुरुणाम् । विशाम् । देवइयतीनाम् । अग्निम् ।

सुइउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये ।

ईळते ॥ १ ॥

हेऋत्विग्यजमानादेवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विशांप्रजारूपानां वो-
युष्माकमनुग्रहाययह्वंमहान्तं यह्वः ववक्षिथइतिमहन्नामसुपाठात् अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिःस-
करूपैर्वाक्यैःप्रेमहे प्रकर्षेणयाचामहे ईमहेयामीतियाऽऽकर्मसुपाठात् अन्यइदअन्ये

प्युषयः यमग्निंसीं सर्वतः ईळतेस्तुवन्तितमग्निमितिपूर्वब्रान्वयः ॥ पूरूणां नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् । विशां सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनां देवानात्मनइच्छन्त्यो-
देवयन्त्यः सुपआत्मनःक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वस्येवदीर्घस्यापिप्रतिषेधः अश्वाघस्या-
दितिपुनरात्वविधानात्ज्ञापकात् क्यजन्ताल्लटःशतृ कर्तरिशप् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेणक्यचासहैकादेशउदात्तेनोदात्तइतिशतुरुदात्तत्वम् उगितश्चेतिडीप् अ-
नित्यमागमशासनमितिवचनान्नुमभावः एकादेशस्वरस्यपूर्वत्रासिद्धत्वंनेष्यतइतिवचनात्श-
तुरुदात्तत्वंसिद्धमेवेतिशतुरुनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । सूक्तेभिः वचेः क्विच्कौचसंज्ञायामिति
क्ः थायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते ईडस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्वाल्लसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्दत्तयोगादनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

जनासोअग्निं दधिरेसहोवृधं हविष्मन्तोविधेमते ।

सत्वंनोअद्यसुमनाइहाविताभवावाजेषुसन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम ।

ते । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । इह । अविता । भवं ।

वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः अनुष्ठातारोजनाः सहोवृधं बलस्यवर्धयितारमग्निं दधिरेधृतवन्तः हविष्मन्तः हविर्यु-
क्तावर्यं हेअग्नेतेत्वांविधेमपरिचरेम विधतिःपरिचरणकर्म विधेमसपर्यतीतिपरिचरणकर्मसुपठि-
तत्वात् वाजेष्वन्नेषुसन्त्यदानशीलहेअग्नेसत्वमद्यास्मिन्दिने इहकर्मणिनोस्मान् प्रतिसुमनाः शो-
भनमनस्कः अवितारक्षिताभव ॥ सहोवृधं वृधुवृद्धौ अस्मान्तर्भावितण्यथावत्किंप्ररुदुत्तरपदम-
कृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावात्तत्त्वाद्यभावः । विधेम विधविधाने
तुदादित्वाच्छः । सुमनाः शोभनंमनोयस्यासौसुमनाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । भव पादादित्वात्तिङ्कृतिङ्इतिनिघाताभावः द्यचोतस्तिङ् इतिसंहितायां दीर्घः । सन्त्य ष-
ण्णुदाने किचि तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः नक्किचिदीर्घश्चेतिअनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः स-
न्तिर्दाता तत्रभवःसन्त्यः भवेच्छन्दसीतियत् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रत्वाद्दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

महस्ते सतो विचरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । महः । ते ।
सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हेअग्रे होतारं होमनिष्पादकं आह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं अग्निवैदेवानां दूत आसीदिति श्रुत्यन्तरात् । तादृशं त्वां प्रवृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः महो महतः सतो नित्यं वतमानस्य ते तव अर्चयो दीप्तयः विचरन्ति विविधं प्रचरन्ति भानवः त्वदीयारश्मयो दिवि द्युलोकं स्पृशन्ति तत्र त्यानप्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्तीति विश्ववेदाः असन् मरुद्धादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा वेदइति धननाम विश्ववेदो धनं यस्य बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः महपूजायां क्लिप्चेति क्लिप् सावेका च इति डस उदात्तत्वम् यद्वा महशब्दे अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः अस्तेः शतरिश्मसोरलोप इत्यकारलोपः शतनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवि ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

देवासंस्त्वारुणो मित्रो अर्यमासन्दूतं प्रत्नमिन्धते ।

विश्वंसो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाशमर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् ।
इन्धते । विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः ।
ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हेअग्रे वरुणादयः त्रयो देवासः देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वात्वांसमिन्धते सम्यक् दीपयन्ति योमर्त्यो मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश हविर्दत्तवान् स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा अर्यान् मिमीत इत्यर्थमा श्वन्नुक्षन्तियादिना कनिप्रत्ययान्तो निपातितः । इन्धते त्रिइन्धीदीप्तौ अस्मात्प्रतिज्ञस्यादादेशे भ्रमश्चानलोपः शसोरलोप इत्यकारलोपः । ददाश दाश्वन्ते लिटिणलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् यद्दत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

मन्द्रोहोतागृहपतिरग्नेदूतोविशामसि ।

त्वेविश्वान्संगतानिव्रताध्रुवायानिदेवाअरुणवत ॥ ५ ८ ॥

मन्द्रः । होता । गृहपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि । त्वे इति ।
विश्वा । समसंगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अरुणवत ॥ ५ ८ ॥

हेअग्ने त्वमन्द्रोहर्षहेतुः होतादेवानामाह्वाता विशायजमानरूपाणांप्रजानांगृहपतिः गृ-
हस्पालकोदूतोदेवदूतोसि त्वेत्वयिविश्वाव्रता सर्वाणिकर्माणिसङ्गतानि व्रतंकर्वरमितिकर्मनाम-
सुव्रतशब्दःपठितः पृथिव्यादयोदेवाः ध्रुवास्थिराणियानिकर्माणिअरुणवत कृतवन्तः पृथिवीधा-
रयतिपर्जन्योवर्षति सूर्यःप्रकाशयति तान्येतानित्वयिसङ्गतानीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः पत्या-
वैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्येकवचनस्यशेआदेशः त्वमावेकवचने
इतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः शेषेलोपइतिटिलोपपक्षेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् अन्यलोप-
पक्षेनुष्कादेशस्वरेण । सङ्गतानि गमेःकर्मणिनिष्ठायामेकाचइतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोप-
देशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । व्रताध्रुवेत्युभयत्र शेलोपः ।
अरुणवत रुविर्हिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम् इदित्वान्नुम धिन्विरुणव्योरचेत्युपत्ययः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

त्वेइदग्नेसुभगेयविष्टयविश्वमाहूयतेहविः ।

सत्वनोअद्यसुमनाउतापरंयक्षिदेवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुभगे । यविष्टय । विश्वम् । आ ।

हूयते । हविः । सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । उत । अपरम् ।

यक्षि । देवान् । सुवीर्या ॥ ६ ॥

हेयविष्टययुवतमाग्ने सुभगेसौभाग्ययुक्तेवेइद्वत्येवविश्वंसर्वहविराहूयते सर्वतःप्रक्षिप्य-
सत्वनोस्मान्प्रतिसुमनाःशोभनमनस्कोभूत्वा अद्यास्मिन्दिनेउतअपिच अपरंश्वइत्यादिक-
न्तरं सर्वस्मिन्प्रकालेनैरन्तर्येणसुवीर्याशोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षियज ॥ सुभगे शोभनोभ-

यस्येति बहुव्रीहौ आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यविष्ठ्य युवशब्दादिष्ठन् स्यू-
दूरेत्यादिनायणादेः परस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः छान्दसोयकारोपजनः । यक्षि बहुलं छन्दसी-
शपोलुक् । सुवीर्या शोभनवीर्येषां वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगिति विभ-
राकारः ॥ ६ ॥

अभिष्टेवे सायंकालीने उत्तरस्मिन्पटलेतंघेमित्थानमस्विनइत्येषाविनियुक्ता अथोत्त-
तिखण्डेसूत्रितम्—प्रागार्थीपूर्वाह्निकाण्वीमपराह्णइति ।

तामेतांसप्तमीमृचमाह—

तंघेमित्थानमस्विनउपस्वरार्जमासते ।

होत्राभिरग्निमनुषःसमिन्धतेतितिर्वासोअतिस्रिधः ॥ ७ ॥

तम् । घ । इम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वःरार्जम् । आसते ।

होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वासः ।

अति । स्रिधः ॥ ७ ॥

हेअग्ने नमस्विनःअन्नयुक्तानमस्कारयुक्तावानमः आयुः सूनृतेतिअजनामसुपाठात् नम-
ब्दस्यान्नवाचित्वम् तादृशायजमानाः स्वराजंस्वतोदीप्यमानंतंघेम् तमेवपूर्वोक्तंसर्वगुणविशिष्टतां
थाअनेनप्रकारेणहविःप्रदानादिरूपेणोपासते मनुषोमनुष्यायजमानाःहोत्राभिःसप्तभिर्वषट्क-
भिः सप्तहोत्राःप्राचीर्वषट्कुर्वन्तीतिश्रुत्यन्तरात् । अग्निंत्वासमिन्धतेसम्यग्दीपयन्ति कीदृशा-
नुष्याः स्रिधः शत्रून्तितिर्वासः अतिशयेनतरन्तः ॥ नमस्विनः अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोवि-
ः । स्वराजं स्वभासाराजतेइतिस्वराट् सत्सुद्विषेतिक्लिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसते
सउपवेशने अदादित्वाच्छपोलुक् । तितिर्वासः तृषुवनतरणयोः छन्दसिलिडितिवर्तमानं
त् कसुश्चेतिकसुः वस्वेकाजाद्वसामितिनियमादिडभावः ऋतइद्धातोरितीत्वम् ऋच्छ-
तामितिगुणोहलिचेतिदीर्घवचनभवति संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतितयोरनित्यत्वात् यद्वा
रतिःप्रकृत्यन्तरंद्रष्टव्यम् । स्रिधः स्रिधुशोषणे क्लिप्चेतिक्लिप् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

घ्नन्तोवृत्रमतरत्रोदसीअपउरुक्षयायचक्रिरे ।

भुवत्कण्वेवृषाद्युमन्याहुतःऋन्ददश्वोगाविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदंसी इति । अपः । उरु । क्षयाय ।
चक्रिरे । भुवत् । कण्वे । वषा । द्युम्नी । आह्वुतः । क्रन्दत् ।
अश्वः । गोहृष्टिषु ॥ ८ ॥

हेअग्ने घ्नन्तः त्वत्सहायेनइतरेदेवाःप्रहरन्तोवृत्रमतरन्तीर्णवन्तः तदनन्तरंरोदंसीद्या-
वापृथिव्यौअपोन्तरिक्षंक्षयायप्राणिनांनिवासाथैरुविस्तारोयथाभवतितथाचक्रिरे अपश-
ब्दोन्तरिक्षवाची आपःपृथिवीतितन्नामसुपठितत्वात् भवांस्तु कण्वेकण्वनामकेमहर्षौवृषाकामा-
नांवर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतोहोमयुक्तश्चभुवत्भवतु तत्रदृष्टान्तः—गविष्टिषुगोविष-
येच्छायुक्तेषुसंग्रामेषुअश्वःक्रन्दत्शब्दंकुर्वन्त्यथाभीष्टप्रापकस्तथेतिशेषः ॥ घ्नन्तः हन्तेःशतरिग-
महनेत्यादिनाउपधालोपः होहन्तेर्णिष्णिध्वितिघत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । क्षयाय
क्षिनिवासगत्योः क्षियन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयोनिवासस्थानम् पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघः
क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटिअडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् भूखोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः अडागमस्यानुदात्तत्वेधातुस्वरः । आहुतः
आहूयतइत्याहुतः हुदानादनयोः कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दत्
कदिक्दिक्दिआह्वाने शतरिनुमभावश्छान्दसः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः ।
गविष्टिषु इषइच्छायाम् एषणमिष्टिः गवामिष्टिर्येषुसंग्रामेषु बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥
प्रवर्ग्येमहावीरेखरेसंसाद्यमानेसंसीदस्वमहाँअसीत्येषा स्पृष्ट्वोदकमितिखण्डेसूत्रितम्—सं-
सीदस्वमहाँअसीतिसंसाद्यमानइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीमृचमाह—

संसीदस्वमहाँअसिशोचस्वदेववीतमः ।

विधूममग्नेअरुषमियेध्यसृजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सिदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः । वि ।

धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शतम् ॥ ९ ॥

हेअग्नेसंसीदस्वबर्हिष्युपविश महानसिगुणाधिकोभवसि देववीतमः अतिशयेनदेवान्का-
मयमानः शोचस्वदीप्यस्व हेमियेध्य मेधार्हं प्रशस्त उत्कृष्टाग्नेअरुषंमनशीलं दर्शनंदर्शनीयंधूमं

विसृजविशेषेणसम्पादय ॥ सीदस्व षट्शरणागत्यवसादनेषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् प्रार्थनायां
 लोटि शपि पाप्मेत्यादिनासीदादेशः । महान् संहितायांनकाराकारयोः रुत्वानुनासिकावुक्तौ । शो-
 चस्व शुचदीप्तौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङःपरत्वान्निघाताभावः । देव-
 वीतमः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु देवान् वेतिगच्छतीतिदेववीः क्तिप्चेतिक्तिप् अ-
 तिशयेनदेववीः देववीतमः तमपःपित्वादनुदात्तत्वेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषम् अरो-
 षणम् रुषरिषर्हिंसायां घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययः नास्तिरुषोस्येतिबहुव्रीहौनञ्मुष्पा-
 मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मियेध्य छन्दसिचेत्यर्थाथेयप्रत्ययः मकारात्परईयागमश्छान्दसः ।
 सृज सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः विकरणस्वरः पादादित्वादनघातः । दर्शतं भृष्टदृशीत्यादिना-
 दृशोः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

यंत्वादेवासोमनवेदधुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ।

यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतंयंष्टषायमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यंश्वा
 हन् । यम् । कण्वः । मेध्यःअतिथिः । धनस्पृतम् । यम् ।

ष्टषा । यम् । उपस्पृतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हेहव्यवाहनहविषोवाहकाग्ने मनवेमनोरनुग्रहायदेवासः सर्वदेवाः यजिष्ठंअतिशयेनपू-
 ज्यंयष्टुतमंवायंत्वात्वांइहदेवयजनदेशेदधुः धृतवन्तः मेध्यातिथिः मेध्यैरतिथिर्भिर्युक्तः कण्वः
 एतन्नामकोमर्हर्षिः यंत्वांधनस्पृतंधनेनप्रीणयितारंक्त्वाद्दधेइतिशेषः तथावृषेन्द्रोर्यत्वांदधेतथा
 उपस्तुतः अन्योपिस्तोतायजमानोर्यत्वांदधेसत्वंसंसीदस्वेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः लिट्युसिकित्ते
 आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं यष्टुशब्दात् तुश्छन्दसीत्यगुणवचनादप्या-
 तिशायनिकइष्टन् तुरिष्ठेमेयःस्वितित्वलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हव्यंश्वाहन हव्यंश्वाहतीतिह-
 व्यवाहनः हव्येनन्तःपादमितिवहतेऽर्द्युट् । मेध्यातिथिः मेध्याअतिथयोयस्येतिबहुव्रीहौपूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतं धनैरस्मान्स्पृणोतिप्रीणयतीतिधनस्पृतं स्पृणीतिबल्योः क्तिप्चे-
 त्तिक्तिप् ततस्तुक् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः क्तिच्क्त्वाचसंज्ञायामितिकर्तरिकः थाथा-
 दिनाउत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

एकादशीष्टकमाह—

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्वं ईधं ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्याऽतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् ।

अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः यागयोग्याअतिथयः ऋत्विश्रूपायस्यतादृशः कण्वऋषिः ऋतादधिआदि-
यादध्याहृत्ययमग्निमीधेदीप्तवान् तस्याग्नेरिषोगमनस्वभावारश्मयः प्रदीदियुः प्रकर्षेणदीप्यन्ते
।थातमग्निमिमाअस्माभिःप्रयुज्यमानाऋचोवर्धयन्तीतिशेषः वयमपितमग्निं वर्धयामसिस्तोत्रै-
र्धयामः ॥ ईधे निइन्धीदीप्तौ इन्धिभवतिभ्यांचेतिलिटःकिच्चादनिदितामितिनकारलोपः द्वि-
र्भावहलादिशेषयोःऋतयोःसवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः इषगतौ इ-
यन्तिगच्छन्तीतिइषोरश्मयः । दीदियुः दीदेतिश्छान्दसोधातुर्दीप्तिकर्मा लिटच्युसि इयङादेशः ए-
तेकाचइतियणादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

रायस्पूर्धिस्वधावोस्तिहितेग्नेदेवेष्वाप्यम् ।

त्वंवाजस्यश्रुत्यस्यराजसिसनोमृळमहांअसि ॥ १२ ॥

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । आस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् । त्वम् ।

वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हेस्वधावः अन्नवन्नग्ने स्वधाअर्कंइतितन्नामसुपाठात् अस्माकराथोधनानिपूर्धिपूरयदेहि
। पूर्धिपूरयदेहीतिवाइतियास्कंः । हेअग्ने तेतवदेवेषुआप्यं प्रापणीयंसख्यमस्तिद्विविद्यतेखलु
वंश्रुत्यस्यश्रवणीयस्यवाजस्यान्नस्यराजसिईश्वरोभवसि सत्वं नोस्मान्मृळमुख्यमहान्शुणैर-
धेकोसि ॥ रायः ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्धिपृपालनपूरणयोः श्रुश्रुणुपृळवृष्य-
छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् हेरपित्वेनङित्त्वाद्गुणाभावे उदोष्ठ्यपूर्वस्ये-

त्युत्त्वम् हलित्चेति दीर्घः । स्वधावः संबुद्धौ मतुवसोरिति रित्त्वम् । आप्यं अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्यये-
न पोरदुपधादितिकर्मणियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा ण्यतिछान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्य-
स्य श्रुश्रवणे औणादिकः क्रयप् तुगागमः यद्वा श्रुतिशब्दात् भवेच्छन्दसीतियत् । मृळ मृडसु-
खने शस्यडिच्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥ १२ ॥

यूपोच्छ्रयणे ऊर्ध्वं ऊषुण ऊतयइति द्वे पशाविष्टिरिति खण्डे सूत्रितम् । ऊर्ध्वं ऊषुणइति द्वे इति
एते एवाभिष्टेवपि विनियुक्ते अथोत्तरमित्तिखण्डे सूत्रितम्—सखे सखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्वं ऊषुण-
ऊतयइति द्वे इति ।

तयोरार्थांस्सूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

ऊर्ध्वं ऊषुणं ऊतयेति ष्टादेवो न संविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न ।

सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिः ।

वाघत्तद्भिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हेयूप यद्वा धृपात्मकदारुनिष्ठाग्ने नोस्माकमृतयेरक्षणाय ऊर्ध्वं उन्नतस्तिष्ठ तत्र दृष्टान्तः—सविता
देवो न यथासूयैर्देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् ऊर्ध्वं उन्नतः सन्वाजस्यान्नस्य सनितादाता भविष्यसि यद्य-
स्मात्कारणादञ्जिभिः आज्येन यूपमञ्जिभिः वाघद्भिर्यज्ञवहद्भिर्केत्विग्भिः सह विह्वयामहे अन्न-
दानायत्वां विशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्यदाता भवेति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊषुणः इकः सुजीति संहितायां
दीर्घः सुञ्जइति षत्वं नश्च धातुस्थोरुषुभ्यइति णत्वम् । ऊतये अवतेः क्तिन् ज्वरत्वरेत्यादिना ऊर्ध्वं ऊर्ध्व-
यूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । तिष्ठ शपि पाधेत्यादिना तिष्ठादेशः झ्यचोतस्तिडइति संहितायां दीर्घः
वाजस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यैर्षष्ठी । सनिता षण्णुदाने लुटि तासि
बलादिलक्षणइत् तिपोडादेशः टिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिबदेशस्योदात्तत्वेप्राप्ते तास्यनुदाने-
दितितस्यानुदात्तत्वम् धातुस्वरः नलुडिति निघातप्रतिषेधः । अञ्जिभिः अञ्ज्व्यक्तिप्रक्षणकान्ति-
गतिषु खनिकण्यञीत्यादिना इप्रत्ययः । विह्वयामहे निसमुपविभ्योह्वइत्यकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मने-
पदम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिडिचोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् यद्दृत्तयो-
गादनिघातः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

ऊर्ध्वोनःपाह्यंहसो निकेतुनाविश्वंसमत्रिणंदह ।
रूधीनऊर्ध्वान्चरथायजीवसेविदादेवेषुनोदुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहिं । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् ।
अत्रिणंम् । दह । रूधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे ।
विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हेयूप यद्वा तन्निष्ठाग्रे ऊर्ध्वञ्जतःसन् नोस्मान्केतुनाज्ञानेनअंहसःपापावनिपाहिनितरां
पालय विश्वमत्रिणंसर्वमत्तारंभक्षकराक्षसंसन्दहसम्यक्भस्मीकुरु नोस्मानूर्ध्वानुन्नतानरूधिकुरु
किमर्थं चरथायलोकेचरणाय जीवसेजीवनायचनोस्माकंदुबोधनंचहविःस्वरूपदेवेषुविदाः लंभ-
य ॥ अत्रिणं अदभक्षणे अदेस्त्रिनिश्चेतिऔणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः यद्वा अदतस्त्रायन्तइत्यत्राः आ-
तोनुपसर्गेकङ्कितिकः अतोमत्वर्थीयइनिः रूधि श्रुशृणुपृकृवृह्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछ-
न्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिटृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः । ऊर्ध्वान् उभयथार्द्धवितिविकल्प-
विधानान्शुच्यप्रशानितिनकारस्यरुत्वाभावः । चरथाय चररौणादिकोभावेअथप्रत्ययः । जीव-
से जीवप्राणधारणे तुमर्थेसेसेनित्यसेप्रत्ययः । विदाः विदृलाभे अस्मादन्तर्भावितण्यथात्
लेटिसिपि लेटोडाटावित्याडागमः तुदादित्वाच्छः शोमुचादीनामितिनुमनभति अनित्यमागमशा-
सनमितिवचनेनतस्यानित्यत्वात् इतश्चलोपइतीकारलोपः आगमानुदात्तविकरणस्वरः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

पाहिनोअग्रेरक्षसःपाहिधूर्तेररांणः ।
पाहिरीषतउतवाजिघांसतोबृहद्भानोयविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्रे । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अरांणः । पाहि ।
रीषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्भानो ।
यविष्ठय ॥ १५ ॥ १० ॥

हेअग्ने हेबृहद्भानो बृहन्तोभानवोयस्यतादृशहेयविष्ठचयुवतमाग्ने नोस्मान्रक्षसः बाधकाद्वा-
 क्षसादेः पाहिपालय तथा अराव्णः धनादीनामदातृरूपाद्धूर्तेर्हिसकात्पाहि तथा रिषतोर्हिसकात्
 व्याघ्रादेःसकाशात्पाहि उतवाअथवा जिघांसतोहन्तुमिच्छतःशत्रोःसकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः धु-
 वीर्हिसार्थः क्तिच्क्त्तौचसंज्ञायामितिकर्तरिक्त्तिच् तितुत्रेत्यादिनाइट्प्रतिषेधः रात्रोपइतिवकारलो-
 पः हलिचेतिदीर्घत्वम् । अराव्णः रादाने आतोमनिन्नित्यादिनावनिप् नञ्समासेअव्ययपूर्वपद-
 कृतिस्वरत्वम् पञ्चम्येकवचने अलोपोनइत्यनोकारस्यलोपः । रिषतः रिषर्हिसायाम् लटःशतृ
 बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जिघांसतः हन्तेरिच्छार्थेसनि
 अञ्जनगमांसमीतिउपधादीर्घत्वम् अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् सन्यतइती-
 खम् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेसनोनिच्वानित्स्वरेणपदस्याद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानो आ-
 मन्त्रितस्यचेतिषाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठच स्थूलदूरेत्या-
 दिनायणादिपरस्यलोपः पूर्वस्यचगुणः यकारोपजनश्छान्दसः ॥ १५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

षोडशीष्टचमाह—

घनेवविष्वग्विजह्यराव्णंस्तपुर्जंभयोअस्मधुक् ।

योमर्त्यःशिशीतेअत्यक्तुभिर्मानःसरिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःइजम्भ । यः ।

अस्मधुक् । यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुभिः । मा ।

नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हेतपुर्जंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने अराव्णः अस्मभ्यंदेयस्यधनस्यअदातृन्वैरिणः विष्वक्स-
 र्वतोविजहिविशेषणमारय तत्रदृष्टान्तः—घनाइव यथाकठिनेनदण्डपाषाणादिनाभाण्डादिभङ्गं
 करोतितद्वत् योन्योपिरिपुरस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिनाबाधतेयश्चान्योमर्त्यः मनु-
 ष्यःशत्रुरक्तुभिरायुधैरतिशिशीतेतनूकरोति अस्मान्महरतीत्यर्थः सरिपुःभर्त्सनप्रहारकारीद्विवि-
 धोपिशत्रुर्नोस्मान् प्रतिमेशत ईश्वरःशक्तोमाभूत् ॥ घनाइव सुपांसुलुगितिवृतीयायाडादेशः ।
 जहि हन्तेर्लोटि हौ हन्तेर्जादेशः तस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः । तपुर्जंभ तपसंतापे औणादिकःक-
 रणेउसिन्प्रत्ययान्तस्तपुश्शब्दोनिच्वाद्वाद्युदात्तः जभनाशने जंभ्यन्तेशत्रवपभिरितिजंभान्यायु-
 धानि करणेघञ्त्तपूंष्येवजम्भानियस्यासौतपुर्जंभः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अस्मधुक् बहुजिघां-

सायां सत्सुद्विषेत्यादिनाक्रिप् वाद्बहुमुहण्णहृण्णहामितिहकारस्यघत्वम् भष्भावः । शिशीते शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्त्वम् ततोद्विर्वचने बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्भृत्तयोगादनिघातः । ईशत् लङि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः नमाड्योगेइत्याडागमाभावः ॥ १६ ॥

सप्तदशीष्टचमाह—

अग्निर्वन्नेसुवीर्यमग्निःकण्वायसौभगम् ।

अग्निःप्रावन्मित्रोतमेध्यातिथिमग्निःसाताउपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वन्ने । सुवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् । अग्निः ।
प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यःअतिथिम् । अग्निः । साता ।
उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यंशोभनवोर्योपेतंधनमुद्दिश्यवन्नेयाचितःसोग्निः कण्वायमहर्षयेसौभगंशो-
भनधनादिरूपंभाग्यंप्रायच्छदितिशेषः तथा मित्राअस्मन्मित्राणिप्रावत् प्रकर्षेणरक्षितवान् उत
अपिच मेध्यातिथिंमेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतंऋषिंप्रावत् तथाउपस्तुतंअन्यमपिस्तोतारंयजमानंसा-
ताधनादिदाननिमित्तंप्रावदितिशेषः ॥ वन्ने वनुयाचने कर्मणिलिङ् नशसददवादिगुणानामित्येत्वा-
भ्यासलोपयोःप्रतिषेधः उपधालोपश्छान्दसः । सौभगं सुभगान्मन्त्रेइत्युद्गात्रादिषुपाठात्तस्यभाव-
इत्येतस्मिन्नर्थेअत्र त्रित्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा शेष्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । उपस्तुतम् कि-
चकौचसंज्ञायामितिस्तौतेःकर्तरिक्तः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह—

अग्निनातुर्वशंयदुंपरावतंउग्रंदेवंहवामहे ।

अग्निर्नयंनववास्त्वंबृहद्रथंतुर्वीतिंदस्यवेसहः । १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । परावतः । उग्रदेवम् । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नववास्त्वम् । बृहत्इरथम् । तुर्वीतिम् ।

दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निनासहावस्थितान् तुर्वशनामकंयदुनामकंउग्रदेवनामकंचराजर्षीन् परावतोदूरदेशात्
हवामहे आह्वयामः सचाग्निः नववास्त्वनामकंबृहद्रथनामकंतुर्वीतिनामकंचराजर्षीन्निनयत्इहान-
यतु कीदृशोग्निः दस्यवेसहःअस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिभविता॥ नयत् णीञ्प्रपापणे लेट्चङाग-
मः इतश्चलोपइतीकारलोपः । नववास्त्वं नवंवास्तुयस्यासौनववास्तुः वाछन्दसीत्यनुवृत्तेरभिपूर्व-
त्वाभावेयणादेशः । बृहद्रथं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

नि॒त्वाम॒ग्ने॒मनु॑र्द॒धे॒ज्योति॑र्ज॒नाय॒शश्व॑ते ।

दी॒दे॒थ॒कण्वं॑ऋ॒तजा॑त॒उक्षि॑तो॒यंन॑म॒स्यन्ति॑रु॒ष्टयः॑ ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतःजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति ।

रुष्टयः ॥ १९ ॥

हेअग्ने ज्योतिःप्रकाशरूपत्वांशश्वेतबहुविधायजनायमनुःप्रजापतिर्निदधेदेवयजनेदेशस्था-
पितवान् हेअग्नेत्वंऋतजातः ऋतेनयज्ञेननिमित्तभूतेनोत्पन्नः उक्षितोहविर्भिस्तर्पितःसन्कण्वेपत-
न्नामकेमहर्षौदीदेथदीप्तवानसि यमग्निंरुष्टयोमनुष्याः रुष्टयःचर्षणयइतिमनुष्यनामसुपठितत्वा-
त् नमस्यन्तिनमस्कुर्वन्ति सत्वमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा थल्लिङ्गि-
र्वचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवकव्यमितिद्विर्वचनाभावः अनित्यमागमशासनमितिवचनादिदभावः
लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ऋतजातः ऋतेनजन्यतइतिऋतजातः श्वीदितोनिष्ठायामि-
तीट्प्रतिषेधः जनसनेत्यादिनाआत्वम् तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस्यन्ति नमोवक्ति-
इतिपूजार्थेक्यच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेक्यजन्तधातुस्वरः । रुष्टयः रुषविलेखने
किञ्चकौचसंज्ञायामितिक्किच् ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

त्वे॒षासो॑अ॒ग्नेर॑म॒वन्तो॑अ॒र्चयो॑भी॒मासो॑न॒प्रती॑तये ।

र॒क्ष॒स्विनः॑स॒दमि॑द्या॒तुमा॑व॒तोवि॑श्वं॒सम॒त्रिणं॑द॒ह ॥ २० ॥ ११ ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमःवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न ।

प्रतिःइतये । रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुःमावतः । विश्वम् ।

सम् । अत्रिणम् । दह ॥ २० ॥ ११ ॥

अग्नेरर्चयोज्वालाः त्वेषासोदीप्ताः अमवन्तोबलवन्तः भीमासोभयङ्कराः अतः प्रतीतयेअ-
स्माग्निःप्रत्येतुनशक्याइतिशेषः हेअग्ने रक्षस्विनोबलवन्तः यातुमावतः यातुधानानसुरानस-
इमित्सर्वदैवसन्दह सम्यक्भस्मीकुरु तथा विश्वंसर्वअत्रिणंभक्षकंअस्मद्वाधकंशत्रुंसन्दह ॥
त्वेषातः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अमवन्तः अमरोगे अमतिशत्रून्रजतीत्य-
मोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् तदेषामस्तीत्यमवन्तः । प्रतीतये तांदौचनितीतिगतेःप्र-
कृतिस्वरत्वम् । रक्षस्विनः रक्षन्त्यनेनेतिरक्षोबलं करणेअसुन् अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः ।
यातुमावतः यातवोयातनास्तान्मिमतेनिर्मिमतेइतिराक्षसव्यापारायातुमाः आतोनुपसर्गेकइतिकः
तदेषामस्तीतिमतुष् मतौबह्वचइतिदीर्घत्वम् संज्ञायामितिबत्वम् मतुपःपित्वादानुदात्तत्वे छदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रिणं अदेस्त्रिनिश्चेतिकर्तरित्रिनिप्रत्ययः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

क्रीळ्वइतिद्वितीयंस्तूपञ्चदशर्चं अत्रेयमनुक्रमणिका—क्रीळ्वंश्चोनामारुतंहिगायत्रं
त्विति । ऋषिश्चान्यस्माद्वेषेवाविशिष्टइतिपरिभाषयाघोरपुत्रःकण्वऋषिः इदमुत्तरंचगायत्रीछन्द-
स्के इदमादिस्तूक्तत्रयंमरुदेवताकं तुहिहवाइतिपरिभाषितत्वाद् व्यूह्णेद्वितीयेछन्दोमेआग्निमारुत-
शस्त्रेणस्तूक्तंनिबिद्धानीयं द्वितीयस्याग्निवोदेबमित्खण्डेस्तूत्रितम्—क्रीळ्वःशर्धोमेष्टृळेत्याग्नि-
मारुतमिति । ब्राह्मणं च—क्रीळ्वंशर्धोमारुतमिति । मरुद्भ्यःक्रीळ्विभ्यःपुरोळाशंसमकपालमित्य-
स्यापिष्टौ क्रीळ्वइत्येषामधानस्यानुवाक्या तथाततइतिखण्डेस्तूत्रितम्—क्रीळ्वःशर्धोमारुतम-
त्यातो नयेमरुतःस्वञ्चइति ।

तामेतांस्तूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

क्रीळ्वःशर्धोमारुतमनर्वाणंरथेशुभम् । कण्वाअग्निप्रगायत ॥१॥

क्रीळ्वम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनर्वाणम् । रथेऽशुभम् ।

कण्वाः । अग्नि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हेकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्नामहर्षयः यद्वा मेधाविनऋत्विजः बौयुष्पदर्थमारुतंमरुत्समूह-
त्संपशर्धोबलंअग्निप्रगायतअभितःप्रकर्षेणस्तुध्वं कीदृशंशर्धः क्रीळ्वं विहरणशीलं अनर्वाणंभ्रातृ-

व्यरहितं अतएवश्रुत्यन्तरेब्राह्मणेनमन्त्रान्तरमेवंव्याख्यातम्—अनर्वाप्रेहीत्याह भ्रातृव्योवाअ-
र्वा भ्रातृव्यापनुत्त्याइति । रथेशुभंस्वकीयरथेवस्थायशोभमानम् ॥ ऋळं कीडूविहारे प-
चाद्यच् । शर्धः श्रुधुमसहने शर्धयत्यनेनशत्रूनितिशर्धोबलं असुन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं
मरुतांसम्बन्धि तस्येदमित्यण् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा समूहार्थेअनुदात्तादेरञितिअनुदा-
त्तादिलक्षणःअत्रप्रत्ययः । अनर्वाणं व्यत्ययेनपुँल्लिङ्गता नञ्सूभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
रथेशुभम् शुभदीप्तौ रथेशोभतइतिरथेशुष् क्पिचेतिक्पि तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् कृद-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गायत कैगैशब्दे तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टममाह—

येपृषतीभिःऋष्टिभिःसाकंवाशीभिर्ऋञ्जिभिः । अजायन्तस्वभानवः॥२॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिभिः ।

अजायन्त । स्वभानवः ॥ २ ॥

येमरुतः पृषत्यादिभिःसाकंस्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताःअजायन्तइतिसंपन्नाः पृष-
त्योबिन्दुयुक्तामृग्योमरुद्वाहनभूताः पृषत्योमरुतामितिनिघण्टावुक्तत्वात् ऋष्टयःआयुधानि
वाश्यःशब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः वाशीवाणीतिवाङ्मामसुपठितत्वात् अञ्जोत्तर-
णानि तानस्तुमइतिशेषः॥ अजायन्त जनीप्रादुर्भावे श्वनिज्ञानजोर्जेतिजादेशः अडागमउदात्तः ।
स्वभानवः स्वकीयाभानवोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टममाह—

इहेवश्रुण्वएषांकशाहस्तेपुयद्दान् । नियामञ्चित्रमृञ्जते ॥ ३ ॥

इहइइव । श्रुण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि ।

यामन् । चित्रम् । ऋञ्जते ॥ ३ ॥

एषामरुतांहस्तेषुस्थिताः कशाःस्वस्ववाहनताडनहेतवः यद्दान् यद्दन्ति यंध्वनिर्कुर्वन्ति
तंध्वनिइहेवअत्रैवस्थित्वाश्रुण्वेश्रुणोमि सध्वनिविशेषोयामनसंग्रामेचित्रंविधंशौर्यन्यञ्जते
नतरामलङ्करोति ऋञ्जतिःप्रसाधनकर्मेतियास्कैः ॥ श्रुण्वे श्रुश्रवणे व्यत्ययेनात्मनेपदं श्रुवःश्रु-

चेतिश्रुः हुश्रुवोःसार्वधातुकइतियणादेशः । वदान् वदव्यक्तायांवाचि लेट्याडागमः इतश्चेती-
कारलोपे संयोगान्तस्यलोपः आगमानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् सुपां-
सुलुगितिसप्तम्यालुक् नडिःसम्बुध्योरितिनलोपप्रतिषेधः । ऋञ्जते ऋजिभृजीभर्जने अत्रप्रसा-
धनार्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

प्रवःशर्धायघृष्वयेत्वेषद्युम्नायशुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्मगायत ॥४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषऽद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तम् ।
ब्रह्म । गा॒य॒त ॥ ४ ॥

हेऋत्विजः वोयुष्माकंसम्बन्धिनेशर्धायप्रसहनशीलायघृष्वयेशत्रुघर्षणयुक्तायत्वेषद्युम्नाय
दीप्यमानयशसे द्युम्नद्योततेर्यशोवाऽञ्जवेर्तियास्कः । शुष्मिणेबलवतेशुष्मंशुष्ममित्तिबलनामसुपा-
यात् ब्रह्महविलेक्षणमन्मृद्विश्यएवंभूतायमरुद्गणायप्रगायतस्तुध्वम् कीदृशं ब्रह्म देवत्तं देवैर्देव-
तानुग्रहाल्लभम् ॥ शर्धाय श्रुधुप्रसहने शर्धयत्यभिभवतीतिशर्धोबलं पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । घृष्वये घृषसंघर्षे ऋविघृष्वीत्यादिनाकिन्प्रत्ययान्तोनिपातितः । त्वेषद्युम्नाय त्विषदीप्तौ
पचाद्यच् त्वेषदीप्तद्युम्नयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्देवत्तं छान्दसोवर्णलोपः
उक्तं च द्वौचापरौवर्णविकारनाशाविति तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

प्रशंसगोष्वद्वयं क्रीळ्यच्छर्धोमारुतम् । जंभेरसस्यवावृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र । शंस । गोषु । अद्वयम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम् ।

जंभे । रसस्य । वावृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

गोषुमरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषुधेनुष्ववस्थितं पृश्नियैवैपयसोमरुतोजाताइतिश्रुत्यन्तरात् ।
अद्वयं अहन्तव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्सम्बन्धि शर्धः प्रसहनशीलतेजोयदस्ति तत्प्रशंस हे
ऋत्विक्समूह स्तुहि रसस्यगोक्षीररूपस्यसम्बन्धिततेजः जम्भेमुखेउदरेवा ववृधेवृद्ध-
मभूत् ॥ शंस शंसुस्तुतौ ब्रह्मचोतस्तिडइतिसंहितायां दीर्घः । गोषु सावेकाचइतिप्राप्तस्य

विभक्तयुदात्तस्यनगोश्वन्तावर्षेतिनिषेधः । अद्भ्यं घोहननं घञर्थकविधानमितिकः गमहने-
त्यादिनाउपधात्लोपः होहन्तेरितिघत्वम् तदर्हतीतिद्भ्यं छन्दसिचेतियः नद्भ्यं अद्भ्यं अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळादयोगताः । जम्भे जभिनाशने जङ्गयतेभक्षयतेनेनेतिजम्भामास्यं क-
णेघञ् । ववृधे वृधुवृद्धौ लिट् छान्दसंसंहितायामभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

कोवोवर्षिष्ठुआनरोदिवश्चग्मश्चधूतयः । यत्सीमन्तंनधूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । ग्मः । च । धूतयः ।
यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्चद्युलोकस्यापिग्मश्चभूलोकस्यापि गौःमेतिभूनामसुपठितत्वात् धूतयःकम्पनकारिणः
हेनरः नेतारोमरुतः वोयुष्माकंमध्येआसमन्तावर्षिष्ठोवृद्धतमःकः यद्यस्मात्कारणावर्सीसर्वतः
अन्तंन वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ तस्मात्कारणात्कम्पयितृणांयुष्माकंमध्येकःप्रबलइतिप्रश्नः ॥
वर्षिष्ठः वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिनावर्षोदेशः निच्वादाद्युदात्तः । ग्मः ग्माशब्दावषष्ठ्ये-
कवचनेआतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागःकर्तव्यइत्युक्तत्वात्आकारलोपः उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । धूतयः धूञ्कम्पने किञ्चकौचसंज्ञायामितिकिञ्च तितुचेत्यादिनेट्-
तिषेधः आमञ्चितस्यचेतिसर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ स्वादिभ्यःश्रुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्य-
त्रविकरणेभ्यइतिवचनात्सतिशिष्टोपिविकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरंनबाधते अतस्तिङ्णवस्-
रः यद्दृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

निवोयामायमानुषोद्धउप्रायमन्यवे । जिहीतपर्वतोगिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । द्धे । उप्राय । मन्यवे । जिहीत ।
पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंयामायगमनार्थमानुषः गृहस्वामीकश्चिन्मनुजः निदधेगृहदाढ्यार्थं
स्तंभंनिक्षिप्तवान् भवदीयगमनेनचालितंगृहंपतिष्यतीतिभीत्यातन्निवारणायदृढस्तम्भप्रक्षेपः की-

दशाय यामायउग्रायतीव्राय मन्यवेचालनार्थमभिमन्यमानाय युज्यतेहिभवद्रमनाद्गीतिः यतो-
 भ्रवद्गत्याचालितःपर्वतोबहुविधपर्वयुक्तोगिरिः शिखरी जिहीतगच्छेत् ॥ मानुषः मनोजाताव-
 ज्यतौषुक्चेतिमनुशब्दादपत्यार्थेअञ्जुगागमश्च त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । दध्ने षृङ्
 अवस्थानेइत्यस्यलिटिकित्त्वाद्गुणाभावेसतियणादेशः प्रत्ययस्वरः पादादित्वाच्चनिघातः । जिही-
 त ओहाङ्गौ लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः भृजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् श्राभ्यस्तयो-
 रातइत्याकारलोपेप्राप्तेईहल्यघोरितीत्वम् । पर्ववान्पर्वतः मत्वर्थीयस्तपप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

येषामज्मेषुपृथिवीजुजुर्वाँइवविश्वपतिः । भियायामेपुरेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वाँइव । विश्वपतिः । भिया ।
 यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हेमरुतः येषांयुष्माकं यामेषुगमनेषु अज्मेषुक्षेपकेषुसत्सुपृथिवीभूमिः भियारेजतेकम्प-
 ते तत्रदृष्टान्तः—जुजुर्वाँइवविश्वपतिः यथावयोहानिरोगादिनाजीर्णःप्रजापालकोराजावैरिभ-
 यात्कम्पतेतद्वत् ॥ अज्मेषु अजगतिक्षेपणयोः बहुलग्रहणादौणादिकोमन् अजेर्व्यघअपोरितिर्वी-
 भाषोनभवति वलादावार्धधातुकेविकल्पयिष्यतइतिवचनात् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वाँ जृ-
 ष्वयोहानौ लिटःऋसुः बहुलंछन्दसीतिउत्त्वम् अभ्यासह्लादिशेषौ वस्वेकाजाद्भ्रसामितिनि-
 यमादिडागमाभावः ऋच्छत्यृतामितिगुणोहलिचेतिदीर्घत्वं च संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवच-
 नात्भवति । विशांपतिर्विश्वपतिः पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुल-
 मितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यामेषु यमउपरमे भा-
 वेषञ् कर्षात्वतोघञइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते वृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजकम्पने अदुपदे-
 शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

स्थिरं हि जानमिषां वयोमातुर्निरेतवे । यत्सामिनुद्विताशर्वः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि जानम् । षाम् । वयः । मातुः । निःइतवे । यत् ।
 सीम् । अनु । द्विता । शर्वः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानंजन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि चलनरहितं खलु मातुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः तादृशादाकाशात् भवजन्मेति मरुतांस्तुतिः यद्यस्मात्कारणात् शवः भवदीयं बलं अनुक्रमेण सीसर्वतः द्विताद्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्यवर्तते अतो भवदीयं जानंस्थिरं हीति पूर्वत्रान्वयः ॥ जानं जन्यते स्मिञ्चिति जानमन्तरिक्षं अधिकरणे घञ् । एषां इदमोन्वादेशे इत्यशादेशो नुदात्तः विभक्तिश्च सुस्वादानुदात्ता नचोद्विदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम् अन्तोदात्तादिदंशब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे इण्गत्तौ तुमर्थेसेनेनितितवेन्प्रत्ययः तादौचेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

उदुत्येसूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत । वाश्रा अभिज्ञुयात्वे ॥ १० ॥ १३ ॥

उत् । ऊम् इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत ।

वाश्राः । अभिज्ञु । यात्वे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरःसूनवः वाचउत्पादकामरुतः वायवोहिताल्बोष्ठादिषुसंचरन्तोवाचमुत्पादयन्ति अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः आपोपिकाष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति यास्कः । उदु उत्कर्षेणैव अत्नत अतनिषतविस्तारितवन्तः उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वाश्राः हंभारवोपेतागाः अभिज्ञुजान्वभिमुखं यथा भवति तथा यातवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः पूषेरणे सुवः किदिति नुप्रत्ययः किच्चादुणाभावः । अत्नत तनुविस्तारे लडिञ्झस्यादादेशे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः अडागमः । अभिज्ञु अभिगते जानुनीयस्य तदभिज्ञु प्रसंभ्यां जानुनोर्गुरिति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ज्ञुशब्दादेशः समासान्तात् यात्वे तुमर्थेसेनेनितितवेन्प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

त्यां चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपात्तममृधम् । प्रच्यावयन्ति यामंभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपात्तम् । अमृधम् ।

प्र । च्यवयन्ति । यामंभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिदघ प्रसिद्धोयोमेघः तमपिमेघंयामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति मरुतःप्रकर्षे-
णगमयन्ति कीदृशं दीर्घंआयामोपेतं पृथुंतिर्यग्विस्तृतं मिहोनपातं सेचनीयस्यजलस्यनपात-
यितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः अमृध्रं केनाप्यर्हिंस्यम् ॥ घ ऋचितुनुषेत्यादिनादीर्घः । मिहः
मिहसेचने मेहतिसिञ्चतीतिमिट्ठृष्टिः क्लिप्चेतिक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं
नपातयतीतिनपात् नभ्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
मृध्रम् शृधुमृधुउन्दने मर्धति उदकेनोनतीतिमृध्रः बहुलवंचनादौणादिकोरकृत्ययः नञ्स-
मासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा संग्रामवाचिनामृधशब्देनर्हिंसालक्षयते मत्वर्थीयोरः पूर्व-
वस्वरसमासौ । च्यावयन्ति च्युङ्गौ णिचिवृद्ध्यावादेशौ पदकालेह्रस्वञ्छान्दसः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मरुतोयद्ध्रवोबलंजनोअचुच्यवीतन । गिरींरंचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् ।

अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हेमरुतः यद्ध्रयस्मादेवकारणात् वोयुष्माकंबलमस्ति अस्मादेवकारणात्जनान् प्राणिनः
अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषुपेरयत तथा गिरीन् मेघान्अचुच्यवीतनपेरयत ॥ मरुतः आम-
श्रिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन च्यवतेर्लिङ्गिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् तप्तनप्तनथनाश्चेतितस्यतन-
वादेशः बहुलंछन्दसीतिशापःश्लुः बहुलंछन्दसीतिईडागमः गुणावादेशौ तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः ।
गिरीन् दीर्घाददिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् अत्रानुनासिकइतिइकारस्यानुना-
सिकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

यद्भयान्तिमरुतःसंह्रुवतेध्वन्ना । शृणोतिकश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ ।

शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

यद्ध्रयदाखलुमरुतोयान्तिगच्छन्तितदानींअध्वन्नामार्गंसर्वतः संब्रुवतेह्र सम्भूयध्वनिमव-
पकुर्वन्ति एषांमरुतांसंबन्धिनंशब्दंक्श्चित्तयःकोपिशृणोति ॥ यान्ति याप्रापणे अदादित्वा-
छपोलुक् सोन्तइतिज्ञादेशस्योपदेशिवद्भावादान्तीत्येतदाद्युदात्तं धातुनासहैकादेशेएकादेशस्वरः

यद्वृत्तयोगादनिवातः । ब्रुवते ब्रूज्यक्तायांवाचि मस्यादादेशेऋतेपरत्वात्प्राप्तस्यगुणस्यङ्गित्त्वेन
बाधितत्वादुवङ्गदेशः । अध्वन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । शृणोति तिपःपित्वानुदात्तत्वेविक्र-
रणस्वरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

प्रयात॒शीभ॑मा॒शुभिः॒ सन्ति॒ कण्वेषु॑वो॒दुवः॑ । तत्रो॒पुमा॑दया॒ध्वै ॥ १४ ॥

प्र । या॒त॒ । शी॒भ॑म् । आ॒शु॒भिः॑ । स॒न्ति॑ । क॒ण्वेषु॑ । वः॒ । दु॒वः॑ ।

तत्रो॒ इति॑ । सु । मा॒द॒या॒ध्वै ॥ १४ ॥

हेमरुतः आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीभंशीघ्रंशीभंतुषुतूयमितिक्षिप्रनामसुपाठ-
त् प्रयातप्रकर्षेणकर्मभूमिगच्छत कण्वेषुमेधाविष्वनुष्ठातुषुवोयुष्माकंदुवोदुवांसिपरिचरणानि-
न्ति तत्रोपुतेष्वेवपरिचारकेषुकण्वेषुमादयाध्वैतृप्ताभवत् ॥ आशुभिः अशूव्यामौ ऋवापाजीत्या-
दिनाउण् प्रत्ययस्वरः । सन्ति श्रसोरल्लोपइत्यकारलोपः । मादयाध्वै मदतृप्तियोगे चुरादिराकु-
स्मीयआत्मनेपदी लेटचाडागमः टेरेत्वम् वैतोन्यत्रेत्येकारस्यैकारादेशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्ति॒हिष्मा॒मदा॑यवः॒ स्मसि॑ष्माव॒यमेषा॑म्विश्वं॒ चिदा॑यु॒र्जीव॑से ॥ १५ ॥ १४

अस्ति॑ । हि॒ । स्म॒ । मदा॑य । वः॒ । स्मसि॑ । स्म॒ । व॒यम् । एषा॑म् ।

विश्व॑म् । चि॒त् । आ॒युः॑ । जी॒वसे॑ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंमदायतृप्तेअस्तिहिष्म अस्माभिःप्रयुज्यमानंहविर्वोविद्यतेखलु
षांयुष्माकंभृत्यभूताव्यंस्मसिष्मविद्यागहेखलु जीवसेजीवितुं विश्वंचिदायुः सर्वमप्यायुः प्रय-
च्छतेतिशेषः ॥ स्म निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घः । स्मसि इदन्तोमसिः । जीवसे तुमर्थेसेनित्य-
सेप्रत्ययः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

कद्धनूनमितिपञ्चदशर्चंतृतीयंस्वरम् घोरपुत्रःकण्वऋषिःऋषिश्रान्यस्मादितिपरिभाषित-
त्वात् पूर्वसूक्तेमारुतंहीत्युक्त्वादिदमपिमरुदेवताकं गायत्रंतित्युक्त्वाद्वायत्रीछन्दस्कम् कण्वेषु-
नुक्रमणिका विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कद्धनूनंकधप्रियःपितापुत्रंनहस्तयोः । दधिध्वेवृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।

दधिध्वे । वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

हेमरुतः कद्धकदाखलुनूनमवश्यंहस्तयोःदधिध्वे यूयमस्मानहस्तेधारयथ तत्रदृष्टान्तः—
पितापुत्रंनहस्तयोः यथालोकेपिताहस्तयोःस्वकीयंपुत्रंधारयतितद्वत् कीदृशामरुतः कधप्रियः
स्तुतिपीताः वृक्तबर्हिषः वृक्तंछिन्नंबर्हिर्दभौयेषामरुतांयजमानायतेमरुतस्तथाविधाः ॥ कत् क-
दा द्वौचापरोवर्णविकारनाशावित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः कथास्तुतिः तयाप्रीणयन्तीति
कधप्रियः प्रीञ्ज्प्रीतौ क्तिप् पूर्वपदस्यङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिद्वस्त्वम् धकारश्छान्दसः
आमञ्चितनिघातः । दधिध्वे दधातेः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् क्रादिनियमादिट् प्रत्य-
यस्वरः । वृक्तबर्हिषः आमञ्चितनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

कनूनंकद्वोअर्थगन्तादिवोनपृथिव्याः । क्वोगावोनरण्यन्ति ॥ २ ॥

कं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः ।

क्वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हेमरुतः नूनमिदानींकयूयंकुत्रस्थिताः कत्कदावोयुष्माकं अर्थं अरणदेवयजनदेशेग-
मनं विलम्बंमाकुरुतेत्यर्थः दिवोगन्तं द्युलोकात्गच्छत पृथिव्यानगन्तं भूलोकात्मागच्छत वो-
युष्मान्करण्यन्तिदेवयजनरूपायाःपृथिव्याअन्यत्रकुत्रशब्दयन्ति यजमानाःस्तुवन्ति तत्रदृष्टा-
न्तः—गावोन यथागावोरणन्तिशब्दयन्तितद्वत् ॥ क्व किंशब्दात्सप्तम्यन्तात् किमोदित्यतप्रत्य-
यः क्वातीतिक्विप्क्रोदेशः तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । अर्थं क्रगतौ उषिकुषिगार्त्विभ्यस्थानइति
भावेथन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्तं गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् थादेशस्यतस्य तमनमन-
थनाश्चेतितबादेशः अतएवङित्त्वाभावादानुदात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपोनभवति प्रत्यय-
स्यपित्त्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः इच्चोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । पृथिव्याः उदात्तयणोहलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति रणतिःशब्दार्थः
व्यत्ययेनश्यन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

कंवःसुम्नानव्यांसिमरुतःकंसुविता । क्वोऽविश्वानिसौभगा ॥ ३ ॥

कं । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्वं । सुविता ।

क्वोऽइति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंसम्बन्धीनिनव्यांसिनवतराणिसुम्नाप्रजापशुरूपाणिधनानि प्रजावैपशवः
सुम्नमितिश्रुत्यन्तरात् । क्वकुत्रवर्तन्ते तथा सुविताशोभनानिप्राप्यानिमणिमुक्तादीनिभवदीया-
निक्रकुत्रवर्तन्ते विश्वानिसर्वाणिसौभगा सौभाग्यरूपाणिगजाश्वादीनिक्वोक्वुत्रवर्तन्ते भवदीयैः
सुम्नादिभिःसर्वैःसहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । नव्यांसि नवशब्दा-
दीयसुनिर्देकारलोपश्छान्दसः । सुविता सुष्टुइतानिसुवितानितन्वादीनांछन्दसिबहुलमुपसंख्या-
नमित्युवडादेशः । सौभगा सुभगान्मन्त्रेइतितस्यभावइत्यर्थेअत्र पूर्ववच्छेर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यद्यूयंपृश्निमातरोमर्तासःस्यातन । स्तोतावोअमृतःस्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः ।

अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हेपृश्निनामकधेनुपुत्रामरुतोयूयंयद्यपिमर्तासोमनुष्याःस्यातनभवेत् तथापिवोयुष्माकं
स्तोतायजमानः अमृतःस्यात् देवोभवेत् ॥ पृश्निर्मातायेषांति समासान्तविधेरनित्यत्वात् न-
द्युतश्चेतिकबभावः । मर्तासः असिहसीत्यादिनाप्रियतेस्तनप्रत्ययः आज्ञसेरसुक् । स्यातन
अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेतितनादेशः यासुटउदात्तत्वम् । अमृतः नञोर्जरमरमित्र-
मृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

मावोमृगोनयवंसेजरिताभूदजोष्यः । पथायमस्यंगादुपं ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवंसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा ।

यमस्यं । गात् । उपं ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेमरुतोवोयुष्माकंजरितास्तोताअजोष्यः असेव्योमाभूत् तत्रदृष्टान्तः—मृगोनयवसे यथातृ-
णेभक्षणीयेमृगःकदाचिदप्यसेव्योनभवति किन्तु सर्वदातृणंभक्षयतितद्वत् किञ्च सःस्तोता
यमस्यपथा यमलोकसम्बन्धिमार्गेणमोपगात्मागच्छत् मागच्छतु तस्यमरणंमाभूदित्यर्थः॥जरि-
ता जृष्वयोहानौ स्तुतिकर्मैतियांस्कः । तृचीडागमः चित्त्वादनोदात्तत्वम् । भूत् लुङिगातिस्थे-
तिसिचोलुक् नमाङ्चोगेइत्यङ्भावः । अजोष्यः जुषीप्रीतिसेवनयोः ऋहलोर्ण्यदितिकर्मणिण्यत्
नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा तृतीयैकवचनेभस्यटेलोपइतिटिलोपः उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् एतेर्लुङिङिणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेतिसिचोलुक्
पूर्ववदङ्भावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेष्वदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

मोषुणःपरांपरानिर्ऋतिर्दुर्हणावधीत् । पदीष्टतृष्णायासह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽऋतिः । दुःऽहना । वधीत् ।

पदीष्ट । तृष्णाया । सह ॥ ६ ॥

हेमरुतः नोस्मान्निर्ऋतिःरक्षोजातिदेवतामोषुवधीत्सर्वथावधंमाकार्षीत् कीदृशी परापरा
उल्लुष्टाप्युल्लुष्टाअतिबलेत्यर्थः अतएवदुर्हणा केनापिहन्तुंदुःशक्या सानिर्ऋतिःतृष्णयास-
हपदीष्टपततु अस्मदीयातृष्णानाधिकानिर्ऋतिश्चविनश्यत्वित्यर्थः ॥ मोषुणः सुञ्जइतिषत्वं नश्च-
धातुस्थोरुषुञ्जइतिणत्वम् । दुर्हणा ईषद्दुःसुष्वित्यादिनाहन्तेःकर्मणिखल् लिट्स्वरेणप्रत्यया-
पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीत् लुङि हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः सिचि ईडागमः वधादेशस्यादन्तत्वात् ए-
गचउपदेशेइतीट्प्रतिषेधोनभवति अतोलोपेसति तस्यस्थानिवत्त्वादतोहलादेरितिवृद्ध्यभावः
टईटीतिसिचोलोपः । पदीष्ट पदगतौ आशीर्लिङिच्छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्सलोपः आ-
धातुकत्वात्सुडागमः प्रत्ययस्वरः । तृष्णया जितृषापिपासायां तृषिशृषिरसिभ्यःकिञ्चेतिन-
त्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मन्त्यंत्वेषाअमवन्तोधन्वाञ्चिदारुद्रियांसः । मिहंरुण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ ।
रुद्रियासः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वन् चित्मरुदेशेपि रुद्रियासः रुद्रेणपालितत्वात्तदीयामरुतः आसर्वतः अवातावायु
रहितामिहंवृष्टिकृण्वन्ति कुर्वन्ति तदेतत्सत्यं कीदृशारुद्रियासः त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तो बलवन्
मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धम् ॥ धन्वन् रिविरविधविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् कनिन्
वृषितक्षीत्यादिना कनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । रुद्रियासः रुद्रस्ये
मेरुद्रियाः तस्येदमित्यर्थे धः आज्ञसेरसुक् । मिहं मिहसेचने क्तिच्चेति क्तिप् । कृण्वन्ति कृ
विहिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्वोरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन वकारस्य च अकारादेशः अतो
लोपेन लुप्तस्य तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥ ७ ॥

कारोर्यामारुतंसप्तकपालमित्यस्य हविषोवाश्रेवविद्युदित्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरितितसं
सूत्रितम्—वाश्रेवविद्युन्मिमातिपर्वतश्चिन्महिबृद्धेभिभायेति ।

तामेतामष्टमीष्टचमाह—

वाश्रेवविद्युन्मिमातिवत्संनमातासिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राइव । विद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिषक्ति ।
यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ताप्रसन्नस्तनवतीधेनुरिव विद्युन्मेघस्थादृश्यमानासती मिमातिशब्दं क-
रोति विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं माताधेनुर्वत्संन वत्समिव सिषक्ति इयं विद्युन्मरुतः
सेवते सिषक्तिः सेवनार्थः सिषकुसचतइति सेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणा-
देषामरुतांसंबन्धिनीवृष्टिः असर्जिगर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनगु-
पन्नम् ॥ वाश्राइव वाश्रुशब्दे स्फायितश्चीत्यादिनारक् । मिमाति माङ्मानेशब्दे च व्यत्ययेन-
रस्मैपदम् जुहोत्यादित्वात् श्लुः भृजामिदिति अभ्यासस्येत्वम् । सिषक्ति षचसमवाये लटिबहुलं-
न्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । असर्जि सृजविसर्गे कर्मणि लुङ् चिण्भा-
वकर्मणोरिति चिण् चिणोलुगितितशब्दस्य लुक् गुणः अडागमउदात्तः यद्धन्तयोगादिनि-
घातः ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

दिवाचित्तमःऋण्वन्तिपर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीव्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । ऋण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् ।
पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥

हेमरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहन्यपि तमः ऋण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिका-
द्वेतमः कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥ उदवाहेन उदकानिवहतीत्युदवाहः कर्मण्यण् मेघविशेषस्येयं संज्ञा उदकस्योदः संज्ञायामिति उदकशब्दस्योदभावः छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति उन्दीक्रेदने रुधादित्वात्क्षम्र श्राजलोपइति नलोपः यद्दृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अधस्वनान्मरुतां विश्वमासन्नपार्थिवम् । अरेजन्तप्रमानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सन्न । पार्थिवम् ।
अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

मरुतां सम्बन्धिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनन्तरं पार्थिवं पृथिवीसम्बन्धिविश्वंस-
घसर्वगृहं आसमन्तात् अरेजतेति शेषः तथा मानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजन्तप्रकर्षेण
कम्पितवन्तः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । सन्न षट्शरणागत्यवसादनेषु अन्येषुपि दृश्यन्ते इति
मन्त्रिन् । पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि पृथिव्याज्जाविति प्राग्दीव्यतीयः अत्रुप्रत्ययः जित्त्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । अरेजन्त रेजृकम्पने ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

एकादशीष्टकमाह—

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रारोधस्वतीरनु । याते मखिन्द्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात् ।
ईम् । अखिन्द्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

हेमरुतोयूयंवीळुपाणिभिः दृढहस्तैःसहिताःसन्तः रोधस्वतीरनु कूलयुकानदीरनुलक्ष्य अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः यातेम् गच्छतैव ॥ मरुतः आमञ्चिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभिः वीडुइतिबलनाम वीळुच्यौन्नमितितन्नामसुपाठात् तेनचतद्वानलक्ष्यते वीळवश्चतेपाणयश्च समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः रुधिर्आवरणे रुणद्धिस्रोतइतिरोधःकूलम् रोधः कूलंनिरुणद्धिस्रोतइत्युक्तत्वात् । असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् तद्युकारोधस्वत्यः मादुपधाया इतिमतुपोवत्वम् उगितश्चेतिडीप् मतुब्डीपोःपित्वादनुदात्तत्वे असुनःस्वरएवशिष्यते । यायापापणे अदादित्वाच्छपोलुक् । ईम् चादयोनुदात्ताइत्यनुदात्तत्वम् गुणेएकदेशउदानेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः खिद्रैन्ये स्फायितश्चीत्यादिनारक् खिद्रंयान्तीतिखिद्रयामानः नखिद्रयामानः अखिद्रयामानः तैः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

स्थिरावःसन्तुनेमयोरथाअश्वासएषाम् । सुसंस्कृता
अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।
सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हेमरुतः येषांवीयुष्माकंनेमयोरथचक्रवल्याःस्थिराःसन्तु तथारथाअश्वासः अश्वाश्चस्थिराःसन्तु अभीशवोङ्गुलयः अभीशवः दीधितयइतितन्नामसुपाठात् सुसंस्कृताअश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलङ्कृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः सम्पूर्वात्करोतेःकर्मणिकः संपर्युपेभ्यइतिसुट् पुनःसुशब्देनप्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः अभिपूर्वाद्भ्रोतेः ऋवापाजिमीत्यादिनाउण् वर्णव्यत्ययेनआकारस्यइकारः उक्तञ्च—वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेति अभीशवोभ्यश्रुवतेकर्माणीतिनिरुक्तम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अच्छावदातनागिराजरायैब्रह्मणस्पतिम् । अग्निमित्रंनदर्शतम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् ।
मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

हेऋक्विसमूह तनातनया देवतास्वरूपंप्रकाशयन्त्यागिरावाचा ब्रह्मणस्पतिंमध्वस्यहवि-
लक्षणस्यान्नस्यवापालकंमरुद्गणं अग्निंदर्शतंदर्शनीयंमित्रं मित्रमपि जरायै स्तोतुंअच्छ आ-
भिमुख्येनवदन्नृहि ॥ अच्छ निपातस्यचेतिसंहितायांदीर्घत्वम् । वद झ्यचोतस्तिङ्इतिसंहि-
तायांदीर्घः । तना तनुविस्तारे तनोतिदेवतामाहात्म्यंविस्तारयतीतितना पचाद्यच् वृषादिःत्वा-
दाद्युदात्तत्वम् । तृतीयायाडादेशः । गिरा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः षष्ठ्याःप-
तिपुत्रेतिसंहितायांसत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मिमीहि श्लोकं मास्ये पर्जन्यं इव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यः इव । ततनः । गायं ।

गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

हेऋक्विसमूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकंस्तोत्रं मिमीहिनिर्मितंकुरु तंचश्लोकं तत-
नः विस्तारय तत्रदृष्टान्तः—पर्जन्यइव यथामेघोवृष्टिंविस्तारयति तद्वत् उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गा-
यत्रं गायत्रीछन्दस्कंसूक्तं गाय पठ ॥ मिमीहि माङ्माने जौहोत्यादिकः व्यत्ययेनपरस्मै-
पदम् भ्रजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् । आस्ये असुक्षेपणे अस्यतेक्षिप्यतेस्मिन्नित्यास्यं कृ-
त्यन्युद्योबहुलमिति अधिकरणेण्यत् तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । ततनः तनुविस्तारे लेटिसि-
पि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । गायत्रं
गायत्र्याःसम्बन्धि तस्येदमित्यण् यद्वा गायतस्त्रायतइतिगायत्रं आतोनुपसर्गेकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।

अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

हेऋक्विसंघ मारुतं मरुत्संबन्धिनंगणंसमूहंवन्दस्व नमस्कुरु स्तुहिवा कीदृशंगणं
वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यं अर्किणं अर्चनोपेतं अस्मे अस्माकं इहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन्
।रुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वन्दस्व वदिअभिवादनस्तुत्योः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातु-

स्वरः । पनस्युं पनचेतिस्तुत्यर्थोधातुः असुन् पनःस्तोत्रं आत्मनइच्छतीतिपनस्युः सुपआ-
त्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायामितिघः अकोस्या-
स्तीतिअर्की अतइनिठनौ असुन् बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः इतश्चलोपइतीकारलोपः
तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

प्रयदित्थेतिदशर्चंचतुर्थसूक्तम् घोरपुत्रस्यकण्वस्यार्षम् मरुदेवताकम् अयुजोबृहत्यः यु-
जःसतोबृहत्यः प्रयदशपागार्थंत्वित्यनुक्रमणिका गतोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रयदित्थापरावतःशोचिर्नमानमस्यथ ।

कस्यऋत्वांमरुतःकस्यवर्षसाकंयाथकंहधृतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्था । परावतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।

कस्य । ऋत्वां । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् ।

ह । धृतयः ॥ १ ॥

हेधृतयः स्थावरादीनांकंपनकारिणोमरुतः यद्यदामानंमननीयंयुष्मद्वलंपरावतोदूरात् आ-
रेपरावतइतिदूरनामसुपाठात् इत्थाअस्मादन्तरिक्षात् प्रास्यथभूमौप्रक्षिपथ तत्रदृष्टान्तः—शोचि
र्न तेजइव यथासूर्यस्यतेजोन्तरिक्षात्भूमौप्रक्षिप्यतेतद्वत् तदानींयूयंकस्ययजमानस्यऋत्वाऋ-
नासङ्गच्छध्वेइतिशेषः तथाकस्ययजमानस्यवर्षसाः स्तोत्रेणसङ्गच्छध्वे कंयजमानमुद्दिश्ययाथदे
वयजनदेशेगच्छथ कंह कंवलुयजमानमनुगृह्णीथेतिशेषः॥ इत्था था हेतौचच्छन्दसीतिइदंशब्दा
त्पकारवचनेथाल्प्रत्ययः यदितत्रेदंशब्दस्यनानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तादिदंशब्दादुत्तरस्यापि
भक्तेर्व्यत्ययेनसुपांसुलुगितिडादेशः प्रथमपक्षेप्रत्ययस्वरः द्वितीयपक्षेतूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्य
थ असुक्षेपणे अदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वेश्यनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वचयोगादनिघातः
ऋत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावस्यविकल्पितत्वाद्भावः । वर्षसा वृङ्संभक्तौ वृह
शीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोःपुट्चेत्यसुन् तत्सन्त्रियोगेनपुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् अत्ररूपाभिभा
यिनावर्षस्यशब्देनदेवतास्वरूपप्रकाशकंस्तोत्रंलक्ष्यते ऋतुमासाहर्चयात् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

स्थिरावःसन्वायुधापराणुदेवीळुउतप्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य ! मायिनः ॥२॥

हेमरुतः वःआयुधा युष्माकमायुधानिपराणुदे शत्रूणामपनोदनायस्थिरासन्तु स्थिरा-
णिभवन्तु उतअपिच प्रतिष्कभेशत्रूणांप्रतिबन्धायवीळुसन्तुदृढानिसन्तु युष्माकंतविषीबलं
पनीयसीअतिशयेनस्तौतव्यंभवतु मायिनः अस्मासुछद्मचारिणोमर्त्यस्यमनुष्यस्यशत्रोर्माबलं
माभवतु ॥ स्थिराआयुधा उभयत्रशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पराणुदे णुदपेरणे संपदादि-
लक्षणःक्लिप् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वीळु सुपांसुलुगिति विभ-
केलुक् ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे स्कंभुःसौत्रोधातुः संपदादिलक्षणोभावेक्लिप्
अग्निदितामितिनलोपः । पनीयसी पनतिःस्तुत्यर्थः अस्मादौणादिकःकर्मण्यसुन् ततईयसु-
नि टेरितिटिलोपः उगितश्चेतिडीप् ईयसुनोनिन्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः मायाशब्दस्य
व्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

पराहयत्स्थिरंहथनरोवर्तयथागुरु ।

वियाथनवनिनःपृथिव्याव्याशाःपर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु । वि ।

याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

हेनरोनेतारोमरुतः यद्यदास्थिरंवस्तुपराहथवृक्षादिकंपराहतंभ्रंकरुथ गुरु पाषाणादि-
कंगुरुस्वोपेतंवर्तयथपेरयथ तदानींपृथिव्याःसंबन्धिनः वनिनोवनवतोवृक्षान् वियाथ-
न वियुज्यमध्येगच्छथ अरण्यगतानानिबिडानांवृक्षाणांमध्येयस्यकस्यापिवृक्षस्यभग्नत्वा-
दितरवृक्षाणांपरस्परवियोगेनप्रौढोमागोभवति तथापर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशः विया-

थनवियुज्यगच्छथ ॥ हथ हनहिंसामत्योः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः यद्वत्तयोगा-
दनिघातः । नरः पादादित्वादामच्चितनिघाताभावः । वर्तयथ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच्स्वरएवशिष्यते यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन तमनमनथनाश्चेतिथनादेशः ॥ ३॥

चतुर्थीष्टममाह—

नहिवःशत्रुर्विविदेअधिद्यविनभूम्यांरिशादसः ।

युष्माकंमस्तुतविषीतनायुजारुद्रांसोनूचिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्याम् ।

रिशादसः । युष्माकंम् । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रांसः ।

नु । चित् । आऽधृषे ॥ ४ ॥

हेरिशादसःशत्रुर्हिंसकामरुतः अधिद्यविद्युलोकस्योपरिवोयुष्माकंशत्रुर्नहिविविदेनचबभूव
तथाभूम्यामपिशत्रुर्नबभूव हेरुद्रांसोरुद्रपुत्रामरुतः युष्माकंएकोनपंचाशत्संख्यानांभवतांयुजायो-
गेनपरस्परैकमत्येनआधृषेवैरिणांसर्वतोधर्षणायतविषीबलंनूचिदक्षिप्रमेवतनास्तु विस्तृताभवतु ॥
विविदे विदसत्तायां लिटिप्रत्ययस्वरः । द्यवि नहिविविदेभूम्यांचनविविदेइतिचशब्दार्थप्रती-
तेश्चादिलोपेविभाषेतिप्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः प्राथम्यंचानुषक्तक्रियापेक्षया । रि-
शादसः रिशाहिंसायां रिशन्ति हिंसन्तीतिरिशाः इगुपधलक्षणःकः तानदन्तीतिरिशादसः अमुन्
आमच्चितनिघातः । युजा युजिर्योगे ऋत्विगित्यादिनाक्किन् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्
रुद्रांसः रुद्रशब्देनतत्सम्बन्धिनोमरुतोलक्ष्यन्ते आज्ञसेरसुक् । नूचित् ऋचितुनुघेत्यादिनाई-
र्वः । आधृषे जिघृषाप्रागल्भ्ये संपदादिलक्षणोभावेकिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टममाह—

प्रवेपयन्तिपर्वतान्विविञ्चन्तिवनस्पतीन् ।

प्रोआरतमरुतोदुर्मदाइवदेवासःसर्वयाविशा ॥ ५ ॥ १८ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विञ्चन्ति । वनस्पतीन् । प्रो इति ।

आरत । मरुतः । दुर्मदाःइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥ १८ ॥

पर्वतान्मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति मरुतःप्रकर्षेणकम्पयन्ति वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन्वि-
विञ्चन्तिपरस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति हेमरुतोदेवासोदेवाः सर्वयाविशामजयासहितायूयंपोआरतप्रक-
र्षेणैवसर्वतोगच्छत तत्रदृष्टान्तः—दुर्मदाइव यथामदोन्मत्ताःस्वेच्छयासर्वतःक्रीडन्तितद्वत् ॥ वेपय-
न्ति टुवेपृकम्पने वेपमानान्प्रयुञ्जते हेतुमणिञ्च । विञ्चन्ति विचिर्पृथग्भावे रुधादित्वात्श्रम्
श्रसोरल्लोपइत्यकारलोपः । वनस्पतीन् वनानांपतयोवनस्पतयः पारस्करादित्वात्सुट् वनपतिशब्दा-
वाद्युदात्तौ उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वात्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्रस्वरत्वम् । आरत ऋगतौ लङि
मध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः यद्वा लुङ् सर्तिशास्यतिभ्यश्चेत्यङ् आडजादीना-
मित्याडागमःआटश्चेतिवृद्धिः । देवासः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया सर्वस्यसुपीत्याद्युदात्त-
त्वम् । विशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षष्ठीश्रुचमाह—

उपोरथेषुपृषतीरयुग्ध्वंप्रष्टिर्वहतिरोहितः ।

आवोयामायपृथिवीचित्श्रोदबीभयन्तमानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयन्त ।

मानुषाः ॥ ६ ॥

हेमरुतः रथेषुभवदीयेषुपृषतीः विन्दुयुक्तामृगीः उपोसामीप्येनैवअयुग्ध्वं योजितवन्तः
प्रष्टिः एतत्संज्ञकोवाहनत्रयमध्यवर्तीयुगविशेषः रोहितःशृगावान्तरजातिलोहितवर्णः वहति
रथंनयति वीयुष्माकंयामायगमनायपृथिवीचित्अन्तरिक्षमपिअश्रोत्आभिमुरख्येनाशृणोत् अ-
नुजानातीत्यर्थः पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीभूःस्वयंश्चितितन्नामसुपाठात् मानुषाः भूलोकव-
र्तिनः पुरुषाअबीभयन्त स्वयंभीताःसन्तोऽन्येषामपिभीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपोइतिनिपातद्वय-
समुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् ओदितिप्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् लुङि झलोझलीतिसकारस्य
लोपः चोःकुरितिकुत्वम् । रोहितः रुहेरश्चलोवेतिइतनप्रत्ययान्तोनिच्वादाद्युदात्तः । यामाय
यमेभावेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् श्रुश्रवणे बहुलं-
छन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अबीभयन्त जिभीभये अस्माण्यन्तालुङि भीस्म्योर्हेतुभयेइत्या-

त्मनेपदम् विभेतेर्हेतुभये इत्यात्वस्यविकल्पितत्वात् पक्षे भियोहेतुभयेषुगितिषुक्प्रामोति तत्र क्रियते आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् गौचडिउपधाह्रस्वादि ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

आवोमक्षूतनायकं रुद्रा अवोवृणीमहे ।

गन्तानूनं नोवसा यथापुरेत्था कण्वाय विभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे । गन्त ।

नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । विभ्युषे ॥ ७ ॥

हेरुद्रारुद्रपुत्रामरुतः तनायकं अस्मदीयपुत्रार्थं मक्षुशीघ्रं वोयुष्मदीयमवोरक्षणं आवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामः मक्षिवतिक्षिप्रनाममक्षुइतितन्नामसुपाठात् पुरापूर्वं स्मिन्काले कर्मान्तरेषु नोवसा अस्मदीय-रक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवन्तः इत्था अनेन प्रकारेण विभ्युषेभीति युक्ताय कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्तव्यम् ॥ मक्षु ऋचितनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः । तनाय तनोतीतितनः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा तनयशब्दे अयुइत्यस्य लोपश्छान्दसः कमित्येतत्पादान्ते प्रयुज्यमानं पादपूरणं शिशिरं जीवनायकं मिति वत् उक्तञ्च—अथापि पदपूरणाः कमीमिद्वितीति । रुद्राः रोदयन्तीति रुद्राः रोदेर्णिलुक्चेति रक्प्रत्ययः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वमपादादित्वान्निघाताभावः । गन्त लोटि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् तप्तनवित्यादिना तत्त्वादेशः अतः पिच्चादनुनासिकलोपाभावः । विभ्युषे विभेतेर्लिटः कसुः वस्वेकाजाद्धसामिति नियमादिङ्भावः चतुर्थ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् शासिवसिघसीनांचेति षत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आयोनो अभ्वर्षते ।

वितं युयोत शवंसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माइषितः । मरुतः । मर्त्यइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः ।

ईषते । वि । तम् । युयोत । शवंसा । वि । ओजसा । वि ।

युष्माकाभिः । ऊतिभिः ॥ ८ ॥

हेमरुतः योयःकश्चिदश्वःशत्रुः युष्मेषितःयुष्माभिःप्रेषितः मर्त्येषितःमारकैरन्यैर्वाप्रे-
षितःसन् नोस्मान्प्रतिआईषते आभिमुख्येनप्राप्नोति तंशत्रुंशवसाअन्नेनवियुयोतविभक्तंकुरुत
तथा ओजसाबलेनवियुयोत युष्माकाभिरूतिभिः युष्मत्सम्बन्धिभीरक्षणैश्ववियुयोत॥युष्मेषितः
युष्माभिरिषितः सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेशोइत्यात्वम् नचनलुमताङ्गस्येतिप्रति-
षेधः इकोचिविभक्तावित्यत्राचग्रहणेनतस्यपाक्षिकत्वोक्तेः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । मर्त्येषितः पूर्ववत् । अश्वः आभवतीत्यश्वःशत्रुः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
ईषते ईषगतिर्हिंसादर्शनेषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । युयोत युमिश्रणामिश्र-
णयोः लोणमध्यमबहुवचनेबहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेतितबादेशः पिच्चाद्गुणः ।
युष्माकाभिः युष्मत्सम्बन्धिनीभिः तस्मिन्त्रणिचयुष्माकास्माकावितियुष्मच्छब्दस्ययुष्माकादेशः
डीपवृद्धीछान्दसत्वाञ्जियेते । ऊतिभिः अवतेःकिनिज्वरत्वरेत्यादिनाऊट् ऊतियूतीत्या-
दिनाकिनउदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

असामिहिप्रयज्यवःकण्वंददप्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुतुआनऊतिभिर्गन्तावृष्टिनविद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रचेतसः ।

असामिभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गन्तं । वृष्टिम् ।

न । विद्युतः ॥ ९ ॥

असामिहि संपूर्णमेवयथाभवतितथा प्रयज्यवः प्रकर्षणयष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञा-
नयुक्ताः हेमरुतः कण्वं मेधाविनयजमानं, एतन्नामकशृषिंवाद्दधारयत हियस्माद्युयंक-
ण्वनामकशृषिंधारितवन्तः तस्मात्कारणात् असामिभिरूतिभिः सम्पूर्णैरक्षणैर्नोस्मान् प्र-
त्यागन्तआगच्छत तत्रदृष्टान्तः—वृष्टिनविद्युतः यथाविद्युतोवृष्टिगच्छन्तितद्वत् ॥ असामि सा-
म्यर्थं नसामि असामि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रयज्यवः प्रकर्षणयष्टव्याः यजिमनि-
शुन्धिदसिजनिभ्योयुरितिकर्मणिप्रत्ययः आमच्चितनिघातः । दद इडाञ्दाने लोणमध्यम-
बहुवचनस्यतिङातिङोभवन्तीतिलङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः श्लौद्विभांवेसति भ्रा-
भ्यस्तयोरारतइतिआकारलोपः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः अतोगुणेइतिपरपूर्वत्वम्

छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वादङ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंनभवति किन्तु प्रत्ययस्वरएव हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः प्ररुष्टंचेतोयेषां आमच्चितनिघातः । गन्त गमेल्लो-
णमध्यमबहुवचनस्यतस्यतबादेशः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् प्रत्ययस्यपिच्चादनुदात्तत्वे धा-
तुस्वरः पादादित्वात्निघाताभावः द्यचोतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घत्वम् । विद्युतः विद्योते
इतिविद्युत् भ्राजभासेत्यादिनाक्लिप् ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

असाम्योजौबिभृथासुदानवोसामिधृतयःशवः ।

ऋषिद्विषेमरुतःपरिमन्यवृहस्पुनसृजतद्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धृतयः । शवः ।

ऋषिद्विषे । मरुतः । परिमन्यवे । इषुम् । न । सृजत ।

द्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

हेसुदानवः शोभनदानोपेतामरुतः असामिसम्पूर्णोजोबलंबिभृथधारयथ हेधृत-
यः कम्पनकारिणोमरुतः असामिसम्पूर्णेशवोबलंपरिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषेऋषीणां
द्वेषंकुर्वते शत्रवेतद्विनाशार्थं द्विषद्वेषकारिणंहन्तारंसृजत तत्रदृष्टान्तः—इषुंन यथा शत्रोरुप-
रिबाणंमुञ्चन्तितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—असामिसामिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेःअसाम्योजौबिभृथासु-
दानवः असुसमातंबलंबिभृथकल्याणदानाइति^१ ॥ विभृथ इभृञ्धारणपोषणयोः जुहोत्या-
दित्वात्श्लुः भृजामिदित्यङ्यासस्येत्वम् । ऋषिद्विषे ऋषीन्द्वेष्टीतिऋषिद्विद् सत्सुद्विषेत्यादिना
क्लिप् । परिमन्यवे मन्युनापरिवृतः परिमन्युः प्रादिसमासे परेरभितोभाविमण्डलमित्युत्तरपदानो-
दात्तत्वम् । इषुं इषगतौ इष्यतिगच्छतीतिइषुः इषेःकिञ्चेतिउप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेर्निच्चा-
दाद्युदात्तत्वम् । सृजत सृजविसर्गे विकरणस्यडिच्चाद्गुणाभावः । द्विषं क्लिप्चेतिक्लिप् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चपञ्चमसूक्तं कण्वस्यार्षेर्बाहृतम् युजःसतोबृहत्यः अयुजोबृहत्यः ब्रह्मण-
स्पतिदेवताकम् अनुक्रम्यतेच—उत्तिष्ठाष्टौब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगोल्लेखिकः चतुर्विं-

शेहनिमरुत्वतीयेप्राकृतात्ब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात्पूर्वेत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्ययंप्रगाथः मरुत्व-
तीयइतिखण्डेसूत्रितम्—भैतुब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्पत्यावावपतेपूर्वेनित्यादिति
आद्यातुप्रवर्ग्येप्यभिष्टवेविनियुक्ता उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वावतिष्ठतइतिसूत्रितत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे ।

उपप्रयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशूर्भवासर्चा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तः । त्वा । ईमहे । उप । प्र ।
यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सर्चा ॥ १ ॥

हेब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहायत्वदीयनिवासादुत्थानंकुरु देवय-
न्तोदेवान्कामयमानावयं त्वात्वामीमहे याचामहे सुदानवः शोभनदानयुक्तामरुतः उपप-
यन्तु समीपेप्रकर्षणगच्छन्तु हेइन्द्र त्वं सचाब्रह्मणस्पतिनासहप्राशूः सोमस्यप्राशकोभव य-
द्वा वृत्रस्यर्हिसकोभव ॥ उत्तिष्ठ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । ब्रह्मणस्पते सुवामञ्चितइति
पराङ्मवद्भावात् षष्ठ्यामञ्चितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः देवानात्ममं-
च्छन्तः सुपआत्मनःकथञ्च नच्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वस्येवदीर्घस्यापिनिषेधः अश्वाघस्यादिति
पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहइत्यादयोगताः । प्राशूः शूर्हिसायां प्रकर्षेण आसमन्ता-
त् शृणातिहिनस्तीतिप्राशूः बहुलच्छन्दसीत्युत्वम् वोरुपधायादीर्घः ऋदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
भव द्यचोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

त्वामिद्विसहस्रपुत्रमर्त्युपब्रूतेधनेहिते ।

सुवीर्यमरुतआस्वश्व्यंदधीतयावआचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहस्रः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ।

सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुश्व्यम् । दधीत । यः । वः ।

आचके ॥ २ ॥

हेसहसस्पुत्र बलस्यबहुपालक ब्रह्मणस्पते पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वेतिनिरुक्तम् ।
 मर्त्योमनुष्यः हितेशत्रुषुप्रक्षिप्तधनेनिमित्तभूतेसति त्वामित त्वामेवोपब्रूतेहि समीपंप्राप्य
 स्तौतिखलु तद्धनसंपादनायप्रार्थयतइत्यर्थः हेमरुतः योधनार्थीमर्त्यः वीरुष्वान्ब्रह्मणस्पति-
 सहितान् आचके स्तौति समर्त्यः स्वश्व्यंशोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यंशोभनवीर्ययुक्तं च धनं-
 धीतधारयेत् ॥ सहसस्पुत्र ब्रह्मणस्पते इतिवत्षष्ठ्याःपतिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । उप-
 ब्रूते हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । हिते निष्ठायां दधते-
 हीरितिहिरादेशः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यस्येतिबहुव्रीहौ वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्व-
 श्व्यं अश्वानां समूहोश्वीयं केशाश्वार्ण्यायञ्छावन्यतरस्यामितिसमूहार्थेछप्रत्ययः छस्य
 ईयादेशः शोभनमश्वीयंस्यततस्वश्व्यम् ईकारलोपश्छान्दसः परादिश्छन्दसिबहुलमिति
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत सीयुटःसकारस्यलोपेसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्
 पादादित्वान्निघाताभावः । आचके कैगैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम् लिटिद्विवचनेअभ्यासस्यह-
 स्वचुवे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ २ ॥

चतुर्विंशेशेहनिमरुत्वतीयेउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यंप-
 गाथोविनियुक्तः सूत्रंतूत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्यत्रैवोदाहृतम् महावीरमादायशालांपतिगच्छत्सु
 प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्येतांपठनहोतानुगच्छेत् सूत्रञ्च प्रैतुब्रह्मणस्पतिरित्यनुब्रजेदिति एषैवाग्नीपो-
 मीयप्रणयनेपिविनियुक्ता सूत्रितंच-प्रैतुब्रह्मणस्पतिर्होतादेवोअमर्त्यइति ।

तामेतांसूक्तेतृतीयामृचमाह-

प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्येतुसूनुता ।

अच्छावीरंनर्यंपङ्क्तिराधसंदेवायज्ञंनयन्तुनः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनुता । अच्छ ।

वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवःप्रैतुअस्मान्प्राप्तोतु सूनुतादेवीमियसत्यरूपावाग्देवताप्रैतुअस्मान्प्राप्तो
 देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयोदेवाःवीरंशत्रुंनिःशेषेणदूरेपेरयन्तु तंनर्यमनुष्येभ्योहितंपङ्क्तिराधसंब्राह्म-
 णोक्तहविष्पङ्क्त्यादिभिःसष्ट्यंयज्ञंप्रति नोस्मान्अच्छआभिमुख्येननयन्तु ॥ प्रैतु एडिपरत्

पमितिपररूपेप्राप्ते एत्येधत्पूर्वसुइतिवृद्धिः । देव्येवित्यत्र उदात्तस्वरितयोर्द्यणःस्वरितोनुदा-
त्तस्येतिस्वरितत्वम् । नर्यं नरेभ्योहितम् प्राक्कीर्तीयउगवादिलक्षणोयत्प्रत्ययोद्गष्टव्यः । पङ्क्ति-
राधसं पङ्क्तिभीराभ्रोतीतिपङ्क्तिराधाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यसुनपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वंच । यज्ञं यजयाचेत्यादिनायजतेर्नङ् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

योवाधतेददातिसूनरंवसुसधत्तेअक्षितिश्रवः ।

तस्माइळांसुवीरामायजामहेसुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाधते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । तस्मै । इळाम् । सुवीराम् । आ । यजामहे ।

सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

योयजमानोवाधतेऋत्विजेसूनरंसुष्ठुनेतव्यंवसुधनंददाति सयजमानोब्रह्मणस्पतेःपसादा-
दक्षितिक्षयरहितंश्रवोन्नधत्तेधारयति तस्मैतादृशायजमानायइळांपतन्नामधेयामनोःपुत्रीं
इडावैमानवीयज्ञानूकाशिन्यासीदितिश्रुत्यन्तरात् । आयजामहे वयमृत्विजःसर्वतोयजामः
कीदृशीमिळां सुवीरांशोभनैवीं रैर्भं टैर्युक्तां सुप्रतूर्तिसुष्ठुप्रकर्षेणहिंसाकारिणीम् अनेहसं के-
नाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति अनुदानेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् यद्धृत्तयोगादनिघातः । सूनरं
सुखेननोयतइतिसूनरम् ईषद्दुःसुष्वितिरखल् निपातस्यचेत्युपसर्गस्यदीर्घत्वम् । अक्षिति क्षयोना-
स्त्यस्येत्यक्षिति बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नञ्सुभ्यामितितुसर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्य-
न्तेइतिवचनान्नप्रवर्तते । श्रवः श्रूयतइतिश्रवः श्रुश्रवणे असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीरा-
म् शोभनावीरायस्याःसासुवीरा तां वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् तुर्वीहिं-
सार्थः प्रपूर्वादस्मान्नावेकिञ् शोभनाप्रतूर्तिःशत्रूणांहिसनंयस्याःसा तां परादिश्छन्दसिबहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ऋत्वादिर्वाद्गष्टव्यः । अनेहसं नहन्यतइत्यनेहाः नञिहनएहचेत्य-
सुन्यत्ययःधातोरेहादेशश्च नलोपोनञ्इतिनकारस्यलोपः तस्मान्नुडचीतिनुट् ॥ ४ ॥

अग्निष्टोमेमरुत्वतीयशस्त्रेइन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरंप्रनूनमितिप्रगाथः मरुत्वतीयेनेतिख-
ण्डेसूत्रितम्—प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यइति ।

पगाथेपथमांसूक्तेपञ्चमीष्टचमाह-

प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रोवरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् । यस्मिन् ।
इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं नूनमवश्यं प्रवदति होतृमुखे स्थितः स न प्रब्रूते यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रादयश्च सर्वे देवाः ओकांसि स्थानानि चक्रिरे तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वज्ञानवयः ॥ मन्त्रं मन्त्रिगुणभाषणे पचाद्यच् वृषादिषु पाठात् आद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यं उक्थाहं छन्दसिचेत्यर्हार्थेयप्रत्ययः यद्वा भवे छन्दसीतियत् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते इति वचनाद्यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । ओकांसि उचसमवाये समवयन्यत्रेत्यधिकरणे औणादिकोऽसुन् बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमिति ओकउचः कइत्यत्र वृत्तावित्युक्तम् । चक्रिरे इरेचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् यद्दृत्तयोगादनिघातः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीष्टचमाह-

तमिद्वेचेमाविदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेह संम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथानरो विश्वेद्वा मावो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम् । विदथेषु । शम्भुवं । मन्त्रम् । देवाः ।

अनेह संम् । इमाम् । च । वाचम् । प्रतिहर्यथ । नरः ।

विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः तमिदं तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मन्त्रं विदथेषु शंभुवोचेमवयव-
षुत्वजो ब्रवाम कीदृशं शंभुवं सुखस्य भावयितारं अनेह सं अहिंसनीयं दोषरहितं हेनरोनेतारो देवाः
इमामस्माभिरुच्यमानानां मन्त्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथ च यूयं कामयध्वे चेत्तर्हि विश्वेत्सर्वापि वामा वननी-
या वाक्वो युष्मानश्रवत् व्याप्नुयात् ॥ वोचेम वचपरिभाषणे आशीर्लिङि लिङ्चाशिष्यङित्यङ्
वचउमित्युमागमः छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात् लिङः सलोपोनन्त्यस्येति यासुटः सकारस्य

लोपः अतोयेयइतीयादेशः आद्रुणः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । विदथेषु विदज्ञाने विद्यतेफलसाधनत्वे-
नज्ञायतेइतिविदथोयज्ञः रुविदिभ्यांकिदित्यथप्रत्ययः । शम्भुवम् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्वि-
प्चेतिक्रिप् ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधः । मन्नादयोगताः । प्रतिहर्यथ हर्य-
गतिकान्योः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्ङश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् इमांचेत्यत्रचशब्द-
श्वेदर्थः । चणितिनिपातान्तरम् नचसमुच्चयार्थश्चकारः तेननिपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणइ-
तिनिघातप्रतिषेधः । अश्रवत् अश्रूय्याप्तौ लेटचडागमः व्यत्ययेनपरस्मैपदं इतश्चलोपइतीकार-
लोपः इयङ्ङुवङ्ङभ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतिगुणः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

कोदेवयन्तमश्रवज्जनकोवृक्तर्वाहिपम् ।

प्रप्रदाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयंदधे ॥ ७ ॥

कः । देवयन्तम् । अश्रवत् । जनम् । कः । वृक्तर्वाहिपम् ।

प्रप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तःऽवावत् ।

क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तदेवान्कामयमानंजनकः अश्रवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तःकोनामदेवोव्यामुयात् त-
थावृक्तर्वाहिषं अनुष्ठानायछिन्नवर्हिषंयजमानंकोनामान्योदेवोश्रवत् दाश्वान्हविर्दत्तवान्
यजमानः पस्त्याभिःमनुष्यैर्ऋत्विग्भिःसह प्रप्रास्थितदेवयजनदेशंप्रतिप्रस्थितवान् अन्तर्वावत्
अन्तःस्थितं बहुधनोपेतं यद्वा अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतंक्षयंनिवासस्थानं
गृहंदधेधृतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयोगताः । प्रप्र प्रसमुपोदःपादपूरणेइतिप्रशब्दस्यद्विर्भावः
अनुदात्तंचेत्याप्नेडितानुदात्तत्वम् । अस्थित ष्ठागतिनिवृत्तौ लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्म-
नेपदम् स्थाघ्वोरिच्चेतिधातुसिचोरित्क्वच्चे ह्रस्वादङ्गादितिसलोपः । अन्तर्वावत् वागतिग-
न्धनयोः अन्तर्वान्तिगच्छन्तीतिअन्तर्वाःपुत्रपश्वाद्यः आतोमनिञ्चित्यादिनाविच् तदस्या-
स्तीतिमनुष् मनुष्पःपित्त्वादनुदात्तत्वेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा वावदीतेःक्रिप् । क्षयं क्षि-
यन्तिनिवसन्त्यस्मिन्नितिक्षयः पुंसिसंज्ञायामित्यधिकरणेघः क्षयोनिवासेइत्याद्युदात्तत्वम् ॥७॥

अष्टमीष्टकमाह—

उपक्षत्रंपृश्नीतहन्तिराजभिर्भयेचित्सुक्षित्तिंदधे ।

नास्यवर्तानतरुतामहाधनेनार्भेअस्तिवज्जिर्णः ॥ ८ ॥ २१ ॥

उपं । क्षत्रम् । पृश्नीत । हन्ति । राज्ञः । भये । चित् ।
 सुक्षितिम् । दधे । न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाधने ।
 न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रंबलं उपपृश्नीतस्वात्मनिसंपृक्तं कुर्यात् ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह-
 हन्ति शत्रून्मारयति भये चित्भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितिं दधे सुष्ठु निवासस्थैर्यंधारयति न तुपलाप-
 ते वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्तयुद्धे वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः को-
 पि नास्ति स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः महाधने इति संग्रामनाम महाधने समीके इति तन्नाम सुपाठात् त-
 था तरुता तरणस्यो लङ्घनस्य कर्ता अन्यः कोपि नास्ति तथैवाभे स्वल्पे युद्धेऽन्यः प्रवर्तयिता ना-
 स्ति ॥ पृश्नीत पृचीसंपर्के लङ्घिरुधादित्वात् भ्रम भ्रसोरल्लोप इति अकारलोपः प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं
 पृश्नीतराजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादि लोपे विभाषेति प्रथमायास्ति इति-
 भक्तेर्निघातप्रतिषेधः हन्तीत्येषा द्वितीयापितिङः परत्वान्निहन्यते । सुक्षितिः शोभनाक्षितिः
 सुक्षितिः मन्क्लिन्त्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता वर्तते वृणोते वां तु चि आगमानुशासनस्या-
 नित्यत्वादिङ्भावः । तरुता तृष्ट्वनतरणयोः ग्रसितस्करभितेत्यादिना तु च्युडागमो निपातितः चि-
 त इत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने महच्च धनं च महाधनम् आन्महत इत्यात्वम् तेन शब्देन तद्धेतुभूतः सं-
 ग्रामो लक्ष्यते । अर्भे ऋगतौ अर्तिगृह्यां भन्ति भनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षड्विंशोऽवर्गः ॥ २१ ॥

यं रक्षन्तीति नवर्चं षष्ठं सूक्तम् तत्रानुक्रमणम्—यं रक्षन्ति नववरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तृचआ-
 दित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः ऋषिः इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि गायत्राणि आद्यन्तयोस्तृच-
 योर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः मध्यतृचस्य सुगः पन्था इत्यस्यादित्या देवताः गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नूचित्सदभ्यसे जनः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु ।
 चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्ररुष्टज्ञानयुक्तावरुणादयोदेवायंयजमानंरक्षन्ति सजनोयजमानोनूचितक्षिप-
मेवदभ्यते दभ्नोति शत्रून्हिनस्ति ॥ प्रचेतसः प्ररुष्टंचेतोयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नूचित् ऋचितुनुषेत्यादिनादीर्घः । दभ्यते दम्भुदम्भे व्यत्ययेनश्यन् आत्मनेपदंच ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यंबाहुतेवपिप्रतिपान्तिमर्त्यैरिषः । अरिष्टःसर्वएधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताइड्व । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः । अरिष्टः ।

सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यंयजमानं पिप्रतिवरुणादयोदेवाःधनैःपूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—बाहुतेव स्वकीयोबाहु-
वर्गेपिक्षितंधनमानीययथापूरयति तद्वत् तथायंमर्त्यमनुष्यं यजमानं रिषोर्हिंसकात् पान्तिरक्ष-
न्तिससर्वोयजमानः अरिष्टः केनाप्यार्हिसितःसन् एधतेवर्धते ॥ बाहुतेव बाहुताबाहुत्वं भाववा-
चिनानेनशब्देन बाहवस्तदाश्रयालक्षयन्ते यद्वा समूहार्थेतत्प्रत्ययोदृष्टव्यः लितीतिप्रत्ययात्पू-
र्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति पृपालनपूरणयोः पृइत्येके जुहोत्यादित्वात्श्लुः अर्तिपिप्रत्योश्चेत्यभ्या-
सस्थेत्वम् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति तिङःपरत्वात्पादादित्वाद्धानिघाताभावः । रिषः
रिषोर्हिंसायाम् क्तिप्चेतिक्तिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः रिषोर्हिंसायाम् एकाचइ-
तीदृप्रतिषेधः ब्रश्वादिनाषत्वम् नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

विदुर्गाविद्विषःपुरोघ्नन्तिराजानएषाम् । नयन्तिदुरितातिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःइगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् ।

नयन्ति । दुःइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानोवरुणादयेषां स्वकीययजमानानांपुरः पुरस्ताद्दुर्गागन्तुंदुःशकानि शत्रुनग-
राणि विघ्नन्तिविशेषेणनाशयन्ति तथा द्विषःशत्रून्पिघ्नन्ति तथा दुरितायजमानसम्बन्धी-
निदुरितानि तिरोनयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा दुःखेनगच्छन्त्यत्रेतिदुर्गाणि सुदुरोरधिकर-
णेइतिगमेइप्रत्ययः शोश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । पुरः कालवाचिनःपूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थे पूर्वा-
धरावरणाभिति असिप्रत्ययः तत्सन्नियोगेनपूर्वशब्दस्यपुरादेशश्च प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति हन्तेर्ल-
टि अदादित्वाच्छपोलुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरितिघत्वम् अन्तादेशस्योपदेशवच-
नादाद्युदात्तत्वम् पादादित्वादनघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

सुगःपन्थाअनृक्षरआदित्यासऋतंयते । नात्रावखादोअस्तिवः ॥१॥

सु॒गः । पन्थाः । अ॒नृ॒क्षरः । आ॒दि॒त्यासः । ऋ॒तम् । य॒ते । न ।

अत्र । अ॒व॒खा॒दः । अ॒स्ति॒ । वः ॥ ४ ॥

हेआदित्यासोऋतंयते यज्ञं गच्छते भवत्समूहायपन्थामार्गः सुगःसुष्टुगन्तुंशक्यः अनृक्षरः कण्टकरहितश्च अत्रास्मिन्कर्मणिवोयुष्मार्कं अवखादः अवमन्तव्यःखादोजुगुप्सितहविर्विशेषोनास्ति तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः सुदुरोरधिकरणेइतिगमेर्दप्रत्ययः । पन्थाः पथिमथोःसर्वनामस्थानेइत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः ऋषीगतौ ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराःकण्टकाः तन्यृषिभ्यांऋसरनइतिक्सरनप्रत्ययः किच्चादुणाभावः कत्वषत्वे यास्कस्वाह—ऋक्षरःकण्टकऋच्छतेरिति । नविद्यन्तेऋक्षराअस्मिन्नित्यनृक्षरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आदित्यासः अदितेः पुत्राआदित्याःदित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययः आजसेरसुक् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते इण्गतौ लटःशतृ अदादित्वाच्छपोलुक् इणोयणितियणादेशः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः खादृभक्षणे भावेषञ् अवमतःखादोवखादः थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

यंयज्ञंनयथानरआदित्याऋजुनापथा । प्रवःसधीतयेनशत् ॥५॥२२॥

यम् । य॒ज्ञम् । न॒य॒थ । न॒रः । आ॒दि॒त्याः । ऋ॒जु॒ना । प॒था ।

प्र । वः । सः । धी॒तये॑ । न॒श॒त् ॥ ५ ॥ २२ ॥

हेनरोनेतारआदित्याः यंयज्ञंऋजुनापथा अविकलेनमार्गेणनयथपारंप्रापयथ सयज्ञः बोधीतयेयुष्मत्पानायउपभोगायमणशत् प्रामोतु ॥ नयथ अदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्दृचयोगादनिघातः अन्येषामपिटृश्यतइतिसंहितायां दीर्घत्वम् । पथा तृतीयैकवचने भस्पटेलोपइतिटिलोपः अनुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये धेत्पाने आदेशइत्यात्वम् किञ्च घुमास्थेतीत्वम् । नशत् नशतिर्गत्यर्थः लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

सरत्नंमर्त्योवसुविश्वंतोकमुतत्मना । अच्छागच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना ।

अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हेआदित्याः सतादृशोभवद्भिरनुगृहीतोमर्त्योमनुष्योयजमानः अस्तृतः केनाप्यर्हिंसितः सन् रत्नंरमणीयं विश्वं वसु सर्वधनं अच्छाआभिमुख्येनगच्छतिप्रामोति उतअपिच त्मनास्वेनसदृशंतोकमपत्यंगच्छति ॥ त्मना मन्त्रेष्वान्वाङ्मन्त्रादेरात्मनइतिआकारलोपः । अच्छ निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । अस्तृतः स्तृञ्र्हिंसायाम् नस्तृतः अस्तृतः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

कथाराधामसखायःस्तोमंमित्रस्यार्यम्णः । महिप्सरोवरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।

महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हेसखायः सखिभूताऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरोरूपं अतस्तदमुरूपंस्तोमंस्तोत्रं कथाकेनप्रकारेणराधामसाधयामः ॥ कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिर्किंशब्दात्प्रकारवचनेषुपाग्दिशोविभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः प्रत्ययस्वरः । राधाम राधसाधसंसिद्धौ लेटिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः । स्तोमं ष्टुञ्स्तुतौ अर्विस्तुस्वित्यादिनाभावेमन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः षष्ठ्येकवचने अलोपोनइत्यकारलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । महि महपूजायां औणादिकइन्प्रत्ययः । प्सरः प्साभक्षणे प्सातिभक्षयतीतिप्सरोरूपम् औणादिकोडरप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

मावोघ्नन्तमाशपन्तंप्रतिवोचेदेव्यन्तम् । सुभैरिद्विआविवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देव्यन्तम् ।

सुभैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हेमित्रादयो देवाः देवयन्तं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुवो युष्म-
 ष्यं माप्रतिवोचे दुरुक्तकथनभीत्या अहं न कथयामि तथा यजमानं यः शत्रुः शपतितमपि शपन्तं
 माप्रतिवोचे भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः अहं तु सुन्नैरित् धनैरेव वो युष्मानां विवासे सर्वतः प-
 रिचरामि ॥ घ्नन्तं हन्तीति घन् गमहनेत्यादिना उपधा लोपः होहन्तेरिति कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपन्तं
 शप आक्रोशे अदुपदेशा ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे ब्रूव्यक्तायां वाचि माडि
 लुडि इटि ब्रुवोवचिरिति वचिः अस्यतिवक्तीत्यादिना च्चेरडादेशः वचउमित्युमागमः नमाड्योगे
 इत्यडभावः । देवयन्तं सुप आत्मनः क्यच् नच्छन्दस्य पुत्रस्येति ईत्वपतिषेधः । सुन्नैः भ्राअभ्यासे
 सुष्प्रायते अभ्यस्यत इति सुन्नम् आतश्चोपसर्गे इतिकप्रत्ययः आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः ।
 विवासे विवासतिः परिचरणकर्म ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

चतुरंश्चिद्दमानाद्विभीयादानिधातोः । नदुरुक्तायस्पृहयेत् ॥ १ ॥ २३ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निःधातोः ।

न । दुःऽउक्ताय । स्पृहयेत् ॥ १ ॥ २३ ॥

घ्नन्तं शपन्तं च माप्रतिवोचइतियदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न का-
 मयेत किन्तु दुरुक्ताद्विभीयात् तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोपि दृष्टान्तः—चिदित्युपमार्थे वर्तते अक्ष-
 द्युतं कुर्वतोरुभयोर्मध्येयः पुमान् चतुरः चतुःसंख्याकान् कर्षकान् ददमानात् ददतो हस्ते धारयतः पु-
 रुषादानिधातोः कर्षकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति न भविष्यतीति अन्यो भीतिं
 प्राप्नुयात् अत्रयथाभयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यम् । तस्माद्दहं घ्नन्तं शपन्तं माप्रतिवो-
 चे इत्यभिप्रायः अत्र निरुक्तम्—चतुरोक्षान्धारयत इति तद्यथा कित्वाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभी-
 यान् दुरुक्ताय स्पृहयेदिति ॥ चतुरः चतुरः शंसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् द-
 दाने अत्र धारणार्थः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् अदुपदेशा ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्त-
 धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् विभीभये लिङि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः यासुटउदात्तत्वम् पा-
 दादित्वाच्चिघाताभावः । निधातोः निपूर्वाद्घातेः सितनिगमीत्यादिना भावे तु न प्रत्ययः व्यत्यये-
 नाद्युदात्तत्वम् तादौचेति गतिस्वरो न भवति अताविति पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय स्पृहोरीप्सितम्

तिसम्प्रदानसंज्ञायांचतुर्थीसम्प्रदानेइतिचतुर्थी । स्पृहयेत् स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः अतोलोप-
स्यस्थानिवद्भावात्लघूपधगुणाभावः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

संपूषन्निदिशर्चसमसंस्कृतम् काण्वंगायत्रंपूषदेवताकम् संपूषन्दशौष्णमित्यनुक्रान्त-
म् । स्मार्तेमहान्तमध्वानमेष्यन्निदंसूक्तंजपेत्—संपूषन्ध्वनइतिमहान्तमध्वानमेष्यन्प्रतिभयंवेति
सूत्रितत्वात् । तत्रजपेदित्यनुवर्तते ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

संपूषन्ध्वनंस्तिरव्यंहोविमुचोनपात् । सक्ष्वादेवप्रणस्पुः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विष्टमुचः । नपात् ।

सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हेपूषन्जगत्योषकपृथिव्यभिमानिदेव अध्वनोमार्गात्संतिरअस्मानभीष्टस्थानंसम्यक्प्रा-
प्य अंहोविन्नहेतुंपाप्यानंवितिर विनाशय पूषाविशेष्यते विमुचोनपात् जलविमोचनहेतोर्मेघस्य
पुत्र नपादितिपुत्रनाम नपात्प्रजाइतितन्नामसुपाठात् श्रुत्यन्तरे—अद्भ्यःपृथिवीतिजलाद्भूम्युत्पत्तिः
श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वंपृथिव्याःश्रूयते—तद्यदपांसारआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्य-
भवदिति । मेघस्यजलधारित्वादुदकपुत्रएवमेघपुत्रोभवति नचपृथिव्यामेघपुत्रत्वेपूष्णःकिमा-
यातमितिवाच्यम् पृथिव्याएवपूषत्वात् तथाश्रुत्यन्तरेकस्यचिन्मन्त्रस्यब्राह्मणमेवमाश्रायते—पू-
षाध्वनःपात्वित्याहेयंवैपूषेति । तन्निर्वचनंचान्यत्रैवमाश्रायते—इयंवैपूषयंह्रीदंसर्वंपुष्यतियदिदं-
किञ्चेति । हेदेवपूषन् नःपुरःअस्माकंपुरतः प्रसक्ष्वप्रसक्तोभव पुरतोगच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो-
नपात् उदकंविमुञ्चतीतिविमुञ्मेघः क्विप्चेतिक्विप् नपातयतिकुलमितिनपात्पुत्रः नत्रपूर्वा-
त्पातयतेःक्विप् नप्राणनपादित्यादिनानञःप्रकृतिभावः सुबामन्त्रितइतिपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्याम-
षितसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व षचसेवने अनुदानेत्वादात्मनेपदम् लोटि बहुलं-
छन्दसीतिशपोलुक् तास्यनुदात्तेदितिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । प्रणः उपसर्गाद्बहुलमि-
तिनसोणत्वम् । पुरः उक्तम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

योनःपूषन्नघोवृकोदुःशेवआदिदेशति । अपस्मत्तपथोजहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति ।

अपं । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

हेपूषन् यःप्रतिपक्षीनोस्मानादिदेशति अनेनमार्गेणनगन्तव्यंइत्येवमाज्ञापयति कीदृशः
अघः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्यधनस्यादाताअपहर्तेत्यर्थः दुःशेवः सेवितुंदुःशकःदुष्टमुखोवा
तंतादृशंप्रतिपक्षिणंपथोमार्गात् अपजहिस्मअवश्यमपाकुरु ॥ वृकः कुकवृकआदाने वर्कतइति
वृकः इगुपधलक्षणःकः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टंशेवंयस्यासौदुःशेवः परादिश्छन्द-
सिबहुलमितिउत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा दुःखेनसेव्यतइतिदुःशेवः वर्णव्यत्येनसकारस्यशकारः
ईषद्दुःखिष्वितिखल् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति
दिशअतिसर्जने लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिबचनान्ना-
भ्यस्तस्याचीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

अपत्यंपरिपन्थिनंमुषीवाणंहुरश्चितम् । दूरमधिस्रुतेरज ॥ ३ ॥

अपं । त्यम् । परिपन्थिनंम् । मुषीवाणंम् । हुरःश्चितंम् । दूरम् ।

अधि । स्रुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्यंतादृशंपूर्वोक्तगुणयुक्तंस्मृतेमार्गादधिदूरंअत्यन्तदूरदेशंप्रति अपाज अपगमय कीदृशंप-
रिपन्थिनंमार्गंप्रतिबन्धकं मुषीवाणं तस्कररूपम् मुषीवाइतितस्करनाम मुषीवान् वनिष्चुचइतित-
न्नामसुपाठात् हुरश्चितंकौटिल्यानांसञ्चेतारम् ॥ परिपन्थिनं छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्था-
तरिइतिशत्रावभिधेयेइनिप्रत्ययान्तोनिपातितः । मुषीवाणं मुषस्तेये मोषणंमुषिः औणादिकोभा-
वेकिप्रत्ययः मुषिवनति सम्भजतइतिमुषीवा वनषणसंभक्तौ अन्येष्योपिट्शयन्तइतिविचमत्य-
यः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावितिदीर्घः अन्येषामपिट्शयतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हुरश्चितं हु-
र्छाकौटिल्ये सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् रालोपइतिछकारलोपः हुरश्चिनोतीविहुरश्चित् चिनोते-
किपि तुगागमः तत्पुरुषेळतिबहुलमित्यलुकू ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्रुतेः स्रुगतौ किच्कौ-
चसंज्ञायामितिक्चि चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अज अजगतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वं तस्य द्वयाविनो घशंसस्य कस्य चित् । पदाभितिष्ठतपुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्वयाविनः । अघशंसस्य । कस्य । चित् ।

पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

हेपूषन् त्वं तस्य चौरस्य तपुषिपरसन्तापकं देहं पदाभितिष्ठ भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ कीदृश-
स्य द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्द्वयं तद्युक्तस्य अघशंसस्य अस्मास्वघमनिष्ठं शं-
सतः अघशंस इति तस्करनाम मलिम्लुचः अघशंसः इति तन्नामसुपाठान् कस्य चित् अनिर्दिष्टवि-
शेषस्य कस्यापि ॥ द्वयाविनः द्वयमस्यास्तीति द्वयावी बहुलं छन्दसीति मत्वर्थीयोविनिः अन्येषा-
मपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अघशंसस्य अघेपापेशंसोमनस्य भिलाषोयस्य सोयमघशंसः बहुव्री-
हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुषिं तापयत्यनेनान्यमितितपुषिः औणादिकउपिनप्रत्ययः बहुलव-
चनादिकारस्य नेत्संज्ञा निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

आतत्तेदस्मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दस्म । मन्तुमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे ।

येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेमन्तुमः ज्ञानवन्दस्मदर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन् पूषन् तेत्वदीयं तदवः तादृशं रक्षणं
आवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे येन रक्षणेन पितृनङ्गिरः प्रभृतीन् पितृदेहानचोदयः प्रेरितवा-
नसि तद्रक्षणमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दस्म दसिदंसनदर्शनयोः स्फायितश्चीत्यादिनारकप्रत्ययः आग-
मानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः यद्वा दसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्द्रक् । मन्तुमः
मनज्ञाने कमिमनिजनीत्यादिनाभावेतुप्रत्ययः मन्तुज्ञानमस्यास्तीति मन्तुमान् सम्बुद्धौ मतुवसो-
रुतिरुत्वम् । अचोदयः चुदसञ्चोदने चौरादिकः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अथानो विश्वसौ भगद्गिरण्यवाशी मत्तम । धनानि सुषणाकृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि ।
सुसर्ना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त हिरण्यवाशीमत्तम अतिशयेन सुवर्ण-
मयायुधवन्नपूषन् अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरं नोस्माकंधनानिसुवर्णमणिमुक्तादीनिसुषणा
सुष्ठुदानयुक्तानि कृधिकुरु ॥ अध अथशब्दे धत्वंछान्दसं निपातस्यचेतिसंहितायां दीर्घत्वम् । वि-
श्वसौभग सुभगान्मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पाठात् भावे अञ् हद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्यचेति उत्तरपदवृ-
द्धौ प्राप्तायांसत्यां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् उत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् विश्वा-
निसौभगानियस्यासौ विश्वसौभगः आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम् हिरण्यमयीवाशी
तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमन्त्रित-
निघातः । सुषणा वनषणसम्भक्तौ सुखेन सम्भज्यत इति सुषणानि ईषद्दुःसुष्ठुतिखल् शेश्छन्दसी-
तिशेर्लोपः लीतीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदान्तत्वम् ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृधि डुकृञ्करणे श्रुश्र-
णुपृकृवृश्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अतिनः सश्वतो नयसुगानः सुपथाऋणु । पूर्षन्निहक्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्वतः । नय । सुगा । नः । सुपथा । ऋणु ।
पूर्षन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

सश्वतः अस्मद्वाधनाय प्रामुवतः शत्रून् नोति अस्मानतिक्रम्य नय अन्यत्र प्रापय नोस्मान्
सुगा सुष्ठुगन्तुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण ऋणुगन्तुकुरु हेपूषन् इहा ध्वनि क्रतुं प्रज्ञानं अस्मद्रक्षण-
रूपं विदो जानीहि ॥ सश्वतः ग्लुश्रुषस्जगतौ इत्यत्र सश्विमप्येके पठन्तीति धातुवृत्तौ उक्तम् अ-
स्मात्कृतः शत बहुलं छन्दसीति शपो लुक्प्रत्ययस्वरेण शतुरुदान्तत्वम् शतुरनुमइति विभक्त्युदा-
त्ताभावश्छान्दसः । सुगा सुष्ठुगच्छन्त्यत्रेति सुगः सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्दप्रत्ययः सुपांसु-
गितितृतीयाया आकारः । सुपथा शोभनेन पथा नपूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः परादिश्छन्द-
सि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदान्तत्वम् कृत्वा दयश्चेत्युत्तरपदाद्युदान्तत्वं न भवति अबहुव्रीहित्वात् तत्र हि
बहुव्रीहावित्यनुवर्तते । ऋणु कृविर्हिंसाकरणयोः धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः उतश्चप्रत्ययादि-
तिहेर्लुक् । विदः विदज्ञाने लोट्यङागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अभिसूयवसंनयननवज्वारोअध्वने । पूर्षन्निहक्तुंविदः ॥ ८ ॥

अभि । सु॒यव॑सम् । न॒य । न । न॒व॒इ॒ज्वारः॑ । अध्व॑ने । पू॒षन् ।
इ॒ह । क्तुं॑ । वि॒दः ॥ ८ ॥

हेपूषन् सुयवसंशोभनतृणोपलक्षितसर्वौषधियुक्तदेशमभिनयअस्मानभितःप्रापय अध्व-
नेमार्गाय नवज्वारोनूतनःसन्तापोनभवत्वितिशेषः मार्गेगच्छतामस्माकंइदानींतनःक्लेशःकोपि
माभूदित्यर्थः गतार्थमन्यत ॥ सूयवसं शोभनंयवसंयस्मिन्देशेससूयवसोदेशः निपातस्यचे-
तिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्त्वादिर्वाद्द्रष्टव्यः । नवज्वा-
रः ज्वररोगेभावेघञ् नवश्वासौज्वारोनवज्वारः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

शग्धिपूर्धिप्रयंसिचशिशीहिप्रास्युदरम् । पूर्षन्निहक्तुंविदः ॥ ९ ॥

श॒ग्धि । पू॒र्धि । प्र । यं॒सि । च॒ । शि॒शी॒हि । प्रा॒सि । उ॒दर॑म् ।
पू॒षन् । इ॒ह । क्तुं॑ । वि॒दः ॥ ९ ॥

हेपूषन् शग्धिअस्माननुगृहीतुंशक्तोभव पूर्धिअस्मद्वृहंधनेनपूरय किञ्च प्रयंसिअन्य-
दप्यपेक्षितंवसुप्रयच्छ शिशीहिअस्मानसर्वेषुमध्येतीक्ष्णीकुरु तेजस्विनःकुर्वित्यर्थः उदरमस्म-
दीयंप्रासिष्टष्टान्नेनसोमरसेनवापूरय अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि शकृशक्तौ लोटोहिः बहुलंछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् हुञ्जलभ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि पू-
षान्नपूरणयोः श्रुश्रुणुपृष्ठवृष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः पूर्ववत्विकरणस्यलुक् उदोष्ठचपूर्व-
स्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः तिङ्ःपरत्वान्निघाताभावः । यंसि यमउपरमे लोटर्थेऽलटिपूर्ववत्विकर-
णस्यलुक् निघातः । शिशीहि शोतनूकरणे लोटिबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् ईहल्यघोरिती-
तम् प्रत्ययस्वरः । प्रासि प्रापूरणे अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

नपूषणंमेथामसिसूक्तैरभिगृणीमसि । वसूनिदस्ममीमहे ॥१०॥२५ ॥

न । पूषणंम् । मेथामसि । सु३उ॒क्तैः । अ॒भि । गृ॒णी॒म॒सि । व॒स॒नि ।
द॒स्मम् । ई॒म॒हे ॥ १० ॥ २५ ॥

पूषणं देवं न मे थामसि वयं न तु निन्दामः किन्तु सूक्तैर्वेदगैरभिगृणीमसि सर्वत्रस्तुमः दसं दर्शनीयं पूषणं प्रति वस्निधना निईमहे याचामहे ॥ मेथामसि मेथुमे धार्हिसनयोः लटि इदन्तोमसि-रिति मसइकारागमः । सूक्तैः सुष्ठुस्तुवते देवताः प्रकाशयन्तीति सूक्तानि किञ्चकौचसंज्ञायामिति कर्त्तरिक्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् थाथादिस्वरः यद्वा कर्मणिनिष्ठा सूपमानावक्त्वात्स्वरपदान्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्दे प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् इदन्तोमसिः । दस्म इषियुधीन्धिदसि श्याधूसूक्तयोमगिति मक्प्रत्ययः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायेति नवर्चं अष्टमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—कद्रुद्राय नवरौद्रं तृतीयामैत्रावरुणी चान्त्य-स्तृचः सौम्यो न्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रः कण्वऋषिः गायत्री छन्दः यास्ते प्रजा इत्यन्यानुष्टुप रुद्रो-देवता यथानोमित्र इत्येषामित्रावरुण देवताकाच अस्मेसोमेत्यादिरन्त्यतृचस्तु सौम्य एव सर्वेषु रु-द्रदेवताकेषु कर्मसु अनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यम् तथा च सूत्रितम्—कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपित-रिमारुद्राय स्थिरधन्वने इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

कद्रुद्राय प्रचेतसे मी॒ह्लुष्ट॒माय॒तव्य॑से । वो॒चेम॒शन्त॑मं हृ॒दे ॥ १ ॥

क॒त् । रु॒द्राय॑ । प्र॒चे॒त॒से । मी॒ह्लुः॒ष्ट॒माय॑ । त॒व्य॑से । वो॒चे॒म॑ ।
श॒म॒ष्ट॒त॑मम् । हृ॒दे ॥ १ ॥

कत्कदारुद्राय एतन्नामकाय देवाय शतमं अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेमपठेम कीदृशा-यश्चेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीहुष्टमायसे कृतमाय अमीष्टकामबर्षायेत्यर्थः तव्यसे अतिशये-न प्रवृत्ताय हृदे अस्मदीयहृन्निष्ठाय ॥ कत् कदा अन्त्यलोपश्छान्वसः । रुद्राय रोदयति सर्वमन्तकाने इति रुद्रः रोदेषि लुक्चेति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे चितीसंज्ञाने प्रकृष्टचेततीति प्रचेताः गतिकारक-योरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीहुष्टमाय अतिशयेन मीहुत्वात् मीहुष्टमः दाश्वान्साह्वान्मीहुत्वात् श्वेतिक्त्सुप्रत्ययान्तो निपातितः तमपि अयस्मयादित्वेन भत्वाद्दसोः सम्प्रसा-रणमिति सम्प्रसारणम् शासि वसिषसीनां चेतिसत्वम् । तव्यसे तवतिर्बृहद्यर्थः सौत्रोधातुः अ-

तिशयेनतवितातवीयान् तुश्छन्दसीतीयसुन्प्रत्ययः तुरिष्ठिमेयःस्वितिवृलोपः ईयसुनङ्कारलोप-
श्छान्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचेम वचपरिभाषणे लिङ्चाशिष्यङ् वचउमित्युमागमः यासु-
टः स्वरेणएकारउदात्तः । हदे पदन्नित्यादिनाहृदयशब्दस्यहृदादेशः ऊडिदमित्यादिनाविभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यथानोअदितिःकरत्पश्वेनृभ्योयथागवे । यथानोकार्यरुद्रियम् ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृभ्यः । यथा । गवे ।

यथा । नोकार्य । रुद्रियम् ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोस्माकं रुद्रियंरुद्रसम्बन्धिभेषजं यथायेनप्रकारेणसिद्ध्यति करत् त-
थाकरोतु किञ्च यथायेनप्रकारेणपश्वे अस्मदीयाश्वमहिषादिपशवेनृभ्योऽस्मदीयपुरुषे-
भ्यः विशेषेणगवेगोजातयेहितं रुद्रियं सिद्ध्यति तथाकरोतु किञ्च नोकार्यास्मदीयपुत्राय
रुद्रियं यथासिद्ध्यति तथाकरोतु भेषजस्यरुद्रसम्बन्धित्वंमन्त्रान्तरेसमान्नातम्—यातेरुद्र-
शिवातनूःशिवाविश्वाहभेषजी । शिवारुद्रस्यभेषजीति । गवादिविषयभेषजंचान्यत्रस्पष्ट-
मान्नातम्—भेषजंगवेश्वायपुरुषायभेषजमथोअस्मभ्यंभेषजंसुभेषजमिति ॥ करत् बुद्धञ्कारणौ
लङि व्यत्ययेनशप् यद्वा लेट्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा लुङि रुमृट् रुह्निभ्यश्छन्द-
सीतिच्चेरडादेशः ऋट्शोडिगुणइतिगुणः आद्ययोःपक्षयोः प्रत्ययस्यपित्त्वादानुदात्तत्वेधातु-
स्वरः तृतीयेतुव्यत्ययेन यद्वृत्तयोगादनिघातः । पश्वे संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् वेडिंती-
तिगुणाभावः यणादेशः । नृभ्यः नृचान्यतरस्यामितिविभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे सावे-
काचइतिप्राप्तस्यविभक्त्युदात्तस्यनगोश्वन्सावर्णेतिप्रतिषेधः । रुद्रियं रुद्रशब्दात्तस्येदमि-
त्यर्थेवप्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

यथानोमित्रोवरुणोयथारुद्रश्चिकेतति । यथाविश्वेसजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा ।

विश्वे । सजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रोवरुणश्चनोस्मान्यथायेनप्रकारेणचिकेतति अनुग्राहत्वेनजानाति रुद्रोपिय-
थाचिकेतति सजोषसः समानप्रीतयः विश्वेसर्वेदेवायथाचिकेतन्तितथाभवत्वितिशेषः य-
द्वा यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथाकदावोचेमेतिपूर्वत्रान्वयः ॥ चिकेतति कितज्ञाने लेट्-
डागमः नाभ्यस्तस्येतिगुणनिषेधोभवति बहुलंछन्दसीतिवक्तव्यमितिवचनात् सार्वधातुक-
त्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः जुषीप्रीतिसेवनयोः समानंजुषन्तीतिस-
जोषसः समानस्यछन्दसीतिसभावः असुनोनिच्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् तदेवकुरुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनशिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

गाथपतिंमेधपतिंरुद्रंजलाषभेशजम् । तच्छंयोःसुम्नभीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषऽभेषजम् । तत् ।

शम्ऽयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्यवयंशंयोः बृहस्पतिपुत्रस्यसम्बन्धितत्प्रसिद्धंसर्वप्रजाभ्योहितंसुम्नसुखमीष-
हेयाचामहे कीदृशंरुद्रं गाथपतिंस्तुतिपालकंमेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजंसुखरूपौषधोपेतं
यद्वा उदकरूपौषधोपेतं उदकंहिरुद्रनामाभिमन्त्रितंसदौषधंभवति ॥ गाथपतिं गाथेतिवाङ्म
गाथागणइतिन्नामसुपठितत्वात् वाग्रूपायाःस्तुतेःपतिर्गाथपतिः कैरैशब्दे आदेचइत्यात्वम्
उषिकुषिगार्गीभ्यस्थन्नितिथनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् इत्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि-
तिपूर्वपदस्यह्रस्वत्वम् पत्यावैश्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते मरुद्धधादीनांछन्दस्युपसंख्यानमिति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मेधपतिं पूर्ववत् । जलाषभेषजम् जनीप्रादुर्भावे जायन्तइतिजाः अन्येष्वपिद-
श्यतइतिदृशिग्रहणात्केवलादपिडप्रत्ययः । लाषः लषकान्तौ कान्तिरभिलाषः भावेपञ् जानां
लाषोयस्मिन्तज्जलाषंसुखं जलाषरूपंभेषजंयस्मिन्रुद्रेसजलाषभेषजः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्-
रत्वम् । शंयोः कंशंभ्यामितिमत्वर्थीयौयुसुप्रत्ययः सितिचेतिपदसंज्ञायांअनुस्वारपरसवर्णौ
प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमिवरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । शुक्रःइव । सूर्यः । हिरण्यमइव । रोचते । श्रेष्ठः ।

देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

योरुद्रः सूर्यइवशुक्रः सूर्यइवदीप्तिमानहिरण्यमिवरोचते यथासर्वेषांपाणिनांहिरण्यंप्री-
तिकरंभवति तथारुद्रोपि सचदेवानांसर्वेषामध्येश्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते रुचदीप्तावभि-
प्रीत्यांच अद्रुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। श्रेष्ठः प्रशस्यतरः प्रशस्यशब्दादिष्टनिप्रश-
स्यस्यश्रइतिश्रादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम्। वसुः वासयतिसर्वमितिवसुः वसनिवासे अन्तर्भावि-
तण्यर्थात् नृदृष्ट्वृस्त्रिहीत्यादिनाउप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेषांशिवर्गः ॥ २६ ॥

आग्निमारुतेशन्नः करतीतिधाव्या अथयथेतमितिखण्डेसूत्रितम्—वैश्वानरायपृथुपाजसे
शन्नः करत्यर्वतइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीसृचमाह—

शंनःकरत्यर्वतेसुगंमेषायमेष्ये । नृभ्योनारिभ्योगवे ॥ ६ ॥

शम् । नः । करति । अर्वते । सुङ्गम् । मेषायं । मेष्ये । नृभ्यः ।
नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोस्माकंसम्बन्धिभ्योर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठुगम्यंशंसुखंकरतिदेवःकरोति अर्वतेअश्वाय
अर्वनशब्दोश्वनाम अर्वावाजीतितन्नामसुपाठात् मेषायमेषजातिपुरुषायमेष्येतज्जातीयस्त्रियै नृ-
भ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यःगवेगोजातये ॥ करति डुकृञ्करणे व्यत्ययेनशप् । अर्वते अ-
र्तिगच्छतीत्यर्वा अन्येभ्योपिट्श्यन्तइतिवनिष् चतुर्थ्येकवचनेअर्वणस्त्रसावनजइतिनकारस्यत्-
आदेशः वनिष्पुपौपित्त्वादनुदात्तौ धातुस्वरः । मेषाय मिषस्पर्थायां पचाद्यच् देवसेनमेषादयःप-
दिषुद्रष्टव्याइतिवचनात् । मेष्ये जातेरस्त्रीविषयादयोपधादितिडीप् प्रत्ययस्वरः चतुर्थ्येकवच-
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्आडागमाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्व-
त्त्वम् उदात्तयणोहृत्पूर्वादितितुनभवति सर्वेविधयश्छन्दसिक्विकल्प्यन्तइतिवचनात् । नृभ्यः
गवेकाचइतिमाप्तस्यविभक्त्युदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः । नारिभ्यः नृनरयोर्वृद्धिश्चे-
शाङ्करवादिषुपाठात्डीनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । गवे नगोश्वन्साववर्णेतिविभक्त्युदात्तस्यम-
पेधः ॥ ६ ॥

सप्तमीसृचमाह—

अस्मेसोमश्रियमधिनिधेहिशतस्यंनृणाम् । महिश्रवस्तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य ।
 नृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

हेसोमदेव नृणांपुरुषाणां शतस्यपर्याप्तांश्रियंअस्मेअस्मास्तुअधिनिधेहिआधिक्येनस्था-
 पय तथामहिमहत्तुविनृम्णंप्रभूतबलयुक्तंश्रवोन्नंअधिनिधेहि ॥ अस्मे सुपांसुलुगितिसम्याः
 शेआदेशः । नृणां नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । महीत्यादयोगताः॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

मानं सोमपरिबाधो मारांतयोजुहुरन्त । आनं इन्दो वाजे भज ॥८॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरांतयः । जुहुरन्त । आ । नः ।
 इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्यपरितोबाधकाःयागरहितानोस्मान्माजुहुरन्तमार्हिसन्तु तथाआ-
 यतः शत्रवोमाजुहुरन्त हेइन्दोसोम वाजेबलविषयेन्नविषयेवानोस्मानाभजसर्वतःसंवस्व । सो-
 मपरिबाधः सोमंपरिबाधन्तेयेतेतादृशाः क्विप्चेतिक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरांतयः रादानं
 कृत्यल्युटोबहुलमितिवहुलवचनात्कर्तरिकिन् यद्वा क्विच्चकौचसंज्ञायामितिकिच् नञ्समासे
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त हप्रसहकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लङिजुहोत्यादिवात्
 श्लुः बहुलंछन्दसीतिबहुलवचनात् इकारस्याप्युत्वम् द्विर्भावहलादिशेषौ सर्वेविधयश्छन्दसिनि-
 कल्पन्तइतिवचनाददभ्यस्तादित्यदादेशाभावेसतिज्ञोन्तइत्यन्तादेशः नमाङ्चोगइत्यङभावः॥८॥

नवमीमृचमाह—

यास्तै प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धाम नृतस्य ।

मूर्धानाभांसोमवेन आभूषन्तीः सोमवेदः ॥ ९ ॥ २७॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । नृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥ २७ ॥

हेसोम तेतवसंबन्धिन्योयाःप्रजाःसन्तिस्तोत्रंवाकुर्वन्तिताःप्रजाः मूर्धाशिरःस्थानीयत्
 नाभासन्नहनयुक्तेयज्ञगृहेवेनः कामयस्व कीदृशस्यतेअमृतस्यमरणरहितस्यपरस्मिन्धामनृत

उत्तमेस्थानेप्राप्तस्यहेसोमआभूषन्तीः सर्वतस्तामलंकुर्वन्तीःप्रजाःवेदः जानीहि ॥ धामन् सु-
पांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । नाभा णहवन्धने नहोभश्चेतिकर्मणिइञ्प्रत्ययः जिच्वादाद्युदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । वेनः वेनतिःकान्तिकर्मा लेटिसिप्यडागमः तिङ्ङुतिङ्ङितिनिघातः ।
आभूषन्तीः भूषअलङ्कारे भौवादिकः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणाद्युदा-
त्तत्वम् समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेदः विदज्ञाने लेटिसिप्यडागमः ॥ ९ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

इतिप्रथमेमण्डलेअष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नवमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राग्नेविवस्वदितिचतुर्दशर्चप्रथमंसूक्तम् तत्रानुक्रमणिका—अग्ने-
षलूनाप्रस्कण्वःकाण्वआग्नेयंतुप्रागाथमाद्योद्धचोश्व्युषसांचेति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्वऋषिः अत्रद्वि-
तीयाचतुर्थ्याद्यायुजःसतोबृहत्यः प्रथमातृतीयाद्याअयुजोबृहत्यः कृत्स्लंसूक्तमाग्नेयंउत्तरंच आ-
द्येद्वेअश्विदेवताकेउषोदेवताकेच प्रातरनुवाकेआग्नेयेऋतौबार्हतेलृन्दसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम्
अथैतस्यारात्रेरितिखण्डेसूत्रितम्—अग्नेविवस्वत्सखायस्वेति वाजपेयेआग्निमारुतेआद्यःप्रगाथो-
नुरूपः वाजपेयेनेतिखण्डेसूत्रितम्—चित्रवतीषुचेत्स्तुवीरन्त्वंनश्चित्रऊत्याग्नेविवस्वदुषसइत्यग्नि-
ष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपवितिपर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेवप्रगाथःस्तोत्रियः यदिपर्या-
यानभिव्युच्छेदितिखण्डेआश्विनायैकस्तोत्रियोग्नेविवस्वदुषसइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

अग्नेविवस्वदुषसश्चित्रंराधोअमर्त्य ।

आदाशुषेजातवेदोवहृत्वमद्यादेवाँउषबुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य । आ ।

दाशुषे । जातवेदः । वहृ । त्वम् । अद्य । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १ ॥

हेअग्नेत्वं उषसः उषोदेवतायाःसकाशात् राधोधनंदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायआवह
आनीयमापय सोग्निर्विशोष्यते अमर्त्यं मरणरहितजातवेदः जातानांवेदितः तमेतंशब्दंयास्को-
व्याचष्टे—जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैर्नविदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातध-
नोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशूनविन्दतेतितज्जातवेदसोजातवेदस्त्वमितिब्राह्मणंतस्मा-

त्सर्वानृतन्पशवोग्निमभिसर्पन्तीतिचेति । कीदृशंराधः विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रंनाना-
विधं किञ्च अद्यास्मिन्दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान्देवान् आवह ॥ विवस्वत् विवासनंविक्वः
तद्युक्तम् वसनिवासे विपूर्वादन्तर्भावितण्यर्थात्सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् तदस्यास्तीतिमत्तुप् मा-
दुपधायाइतिवत्वम् तसौमत्वर्थेइतिभत्वेनपदत्वाभावाद्द्रुत्वाद्यभावः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । रा-
धः राधसाधसंसिद्धौ राधोत्यनेनेतिराधोधनं करणेअसुन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे दा-
श्रुदाने दाश्वान्साह्वानितिक्रमुप्रत्ययान्तोनिपातितः चतुर्थ्येकवचनेवसोःसम्पसारणमितिसम्प-
सारणम् शासिवसीतिषत्वम् । जातवेदः जातानिवेत्तीतिजातवेदाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रक-
तिस्वरत्वंचेत्यसुन् यद्वा वेदइतिधननाम जातंधनंयस्यसतादृशः आमन्त्रितनिघातः । वह इचो-
तस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्वादटिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतो
टिनित्यमित्यनुनासिकआकारः । उषर्बुधः उषसिबुध्यन्तइत्युषर्बुधः बुधअवगमने किपचेति-
किप् रोरुत्वाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टममाह—

जुष्टोहिदूतोअसिंहव्यवाहनोअग्नेरथीरध्वराणांम् ।

सजूरश्वभ्यामुषसांसुवीर्यमस्मेधेहिश्रवोबृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः ।
अध्वराणांम् । सजूरः । अश्विभ्याम् । उषसां । सुवीर्यम् ।
अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हेअग्ने त्वंजुष्टत्वादिविशेषणगुणयुक्तोसि जुष्टःसेवितःदूतःदेवानांवार्ताहारः हव्यवा-
हनः हविषोवोढा अध्वराणांक्रतूनांरथीःरथस्थानीयः तथाचमन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैवंव्या-
ख्यातम्—रथीरध्वराणामित्याहैषहिदेवरथईति । ब्राह्मणान्तरंच—रथीरध्वराणामित्याह रथो
हवाएषभूतोदेवैभ्योहव्यंबहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यां उषसादेवतयाचसन्
सहितोभूत्वासुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोन्नं अस्मेधेहिअस्मासुप्रक्षिप ॥ जुष्टः जु-
षोपतिसेवनयोः नित्यंमन्त्रेइत्याद्युदात्तत्वम् । असि सिपि तासस्त्योर्लोपइतिसलोपः हिचो
निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः हव्यंबहतीतिहव्यवाहनः हव्येनन्तःपादमित्युद् योरनादेश

त्रित्वादाद्युदात्तत्वेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथीः रथशब्दात्स्वार्थिकईकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् ध्वरोनास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञ्भ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुलुगिति सप्तम्याःशेआदेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

अद्यादूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाः ऋजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुः प्रियम् ।

धूमकेतुम् । भाः ऋजीकम् । व्युष्टिषु । यज्ञानाम् ।

अध्वरः श्रियम् ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिने अग्निं वृणीमहे मारथयामहे कीदृशं दूतं वार्ताहारम् वसुं निवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनांप्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाः ऋजीकं प्रसिद्धभासालङ्कृतम् भाः ऋजीकः प्रसिद्धभाइतियास्कवचनम् । व्युष्टिषु उषः कालेषु यज्ञानां यजमानानां अध्वरश्रियं यागसेविनम् ॥ अद्य निपातस्यचेति दीर्घत्वम् । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुम् इषियुधीन्धीत्यादिना धूमशब्दो मकप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाः ऋजीकम् ऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ऋजेश्वेतीकप्रत्ययः कित्त्वस्यानुवर्तनात्-गुणाभावः भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदानत्वम् यद्वा भासोर्जनं यस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासोवर्जनं विशेषेण उच्छ्यन्ते तमसावर्ज्यन्त इति व्युष्टयः उषः कालः कर्मणि क्तिन् तितुन्नेत्यादिना इट्प्रतिषेधः ब्रश्चादिना षत्वेष्टुत्वम् तादौचेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्धणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् अध्वरं श्रयत इति अध्वरश्रीः क्तिप्चेत्यादिना क्तिप्प्रत्ययः तत्संनियोगेन सम्प्रसारणाभावः दीर्घश्च द्वितीयैकवचने अचिश्रुधात्वित्यादिना इयडादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनायदाशुषे ।
देवाँ अच्छायातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय ।
दाशुषे । देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसम् । अग्निम् । ईळे ।
विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उषःकालेषु देवान् इतरान्सर्वदेवान् अच्छ आभिमुख्येन यातवे मन्तुं अग्निं देवमीळे स्तौमि कीदृशं श्रेष्ठं अतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुष्ठु आसमन्तात् होमाधिकरणं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय जुष्टं पीतं जातवेदसं जातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठं युवशब्दादिष्ठनिस्थूलदूरेत्यादिनायणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः अवादेशः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिं अतसात्त्यगमने ऋतन्यञ्जीत्यादिना इथिनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् हुदानादनयोः आहूयतेस्मिन्नित्याहुतः सुः पूजायामिति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम् स्वती पूजायामिति समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नच गतिकारकात्पदात्कदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञायाम् अचित्त्वात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

स्तविष्यामित्त्वामहं विश्वस्यामृतभोजन । अग्नेत्रातारं मम
तैमियेध्ययजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृतम् । भोजनम् । अग्ने ।
त्रातारं । अमृतम् । मियेध्यम् । यजिष्ठम् । हव्यवाहनम् ॥ ५ ॥ २८ ॥

हे अमृतमरणरहित विश्वस्य भोजनं कृत्स्नस्य जगतः पालकं हव्यवाहनं हविषोवोढः मियेध्यं यज्ञार्हं एवंविधं हे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य जगतोरक्षकं अमृतमरणरहितं यजिष्ठं अतिशयेन यष्टारं त्वां अहमनुष्ठातास्तविष्यामि स्तुतिकरिष्यामि ॥ षुञ्स्तुतौ व्यत्ययेनेडागमः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजनं कर्मफलं भोजयतीति भोजनः नन्द्यादिलक्षणो ल्युः । त्रातारं त्रैलोक्यपालने आदेच इत्यात्वम् तृचिष्वाच्च उपदेशे इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं नञो जमरमिन्नमृता इत्युत्तरप-

दाद्युदात्तत्वम् । मियेध्य इयागमश्छान्दसः । यजिष्ठं यष्टशब्दात् तुश्छन्दसीतिङ्गनप्रत्ययः तु-
रिष्ठेमेयःस्वितितूलोपः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यतृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

सुशंसोबोधिगृणतेयविष्ठयमधुजिह्वःस्वाहुतः । प्रस्कण्वस्य
प्रतिरन्नायुर्जीवसेनमस्यादैव्यंजनम् ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् ।
जनम् ॥ ६ ॥

हेयविष्ठययवतमाग्रे त्वंगृणतेस्तुवतेयजमानार्थसुशंसः सुष्टुशंसनीयः मधुजिह्वः मादयितृज्वालः
स्वाहुतः सुष्टुआभिमुख्येनहुतः सन्बोधिअस्मदभिप्रायंबुध्यस्व किञ्च प्रस्कण्वस्यएतन्नामकस्य
कण्वपुत्रस्यमहर्षेः प्रस्कण्वः कण्वस्यपुत्रः कण्वप्रभवइतियास्कंवचनात् । तस्यजीवसेजीवनार्थ-
मायुः प्रतिरनप्रकर्षेणवर्धयन् दैव्यं देवसम्बन्धिनंजनंनमस्यपूजय ॥ सुशंसः शंसुस्तुतौ भावेघञ्
शोभनः शंसोयस्यासौसुशंसः आद्युदात्तंश्चच्छन्दसीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बोधि बुधअवग-
मने लोटोहिः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हुञ्जल्फ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः वाछन्दसीत्यपि-
त्वस्यविकल्पितत्वाह्लघूपधगुणः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते गृशब्दे लटः शतृ ऋयादिऋयः
श्वा श्वाऋयस्तयोरातइत्याकारलोपः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठय गतम् । प्रस्कण्व-
स्य प्रभूतिरुत्पत्तिःकण्वाद्यस्यसप्रस्कण्वः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषीइतिसुडागमोनिपातितः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य नमोवरिवश्विञ्जःऋयच्च्-
तिपूजार्थेऋयच् प्रत्ययस्वरः अन्येषामपिटृश्मत्इतिसंहितायांदीर्घत्वम् । दैव्यं देवाद्यजन्नाविति
तस्येदमित्यर्थेप्राग्दीव्यतीयोयञ्प्रत्ययः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

होतारिंविश्ववेदसंसंहित्वाविशङ्न्धने । सआवंहपुरुहूतप्रचे
तसाभेदेवाँइह्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते । सः ।
आ । वह् । पुरुहूत् । प्रचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञत्वामग्निं विशः प्रजाः समिन्धते हि सम्यग्दीपयन्ति स-
लु हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने सत्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवानि ह कर्मणि द्रवत क्षिप्रं आवह आ-
भिमुख्येन प्रापय द्रवदिति क्षिप्रनाम द्रवत ओषमितितन्नाम सुपाठात् ॥ विश्ववेदसं विश्वानिवेत्ती-
ति विश्ववेदाः असुन् मरुद्द्रादित्वात् पूर्वपदान्तोदान्तत्वम् यद्वा वेदइति धननाम विश्वानिवेदांसिय-
स्यासौ विश्ववेदाः बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदान्तत्वम् । इन्धते जिहन्धीदीप्तौ शसोर-
होपइत्यकारलोपः शान्नलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सवितारं मुषसं मश्विना भगं मग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वासुतसो मास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उषसं । अश्विना । भगं । अग्निम् । विष्टुष्टिषु ।

क्षपः । कण्वासः । त्वा । सुतसो मासः । इन्धते । हव्यवाहं ।

सुष्टु अध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषु उषः कालेषु श्रवोन्ममाहुतिरूपमभिलक्ष्य सविवादी-
न्देवान् आवहेत्यनुवर्तते स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः सम्बोधनं अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतान्तं
उच्यते सुतसो मासः अभिषुतसोमाः कण्वासो मेधाविनः ऋत्विजः हव्यवाहं हविषः प्रापकं आह-
वनीयं त्वां इन्धते दीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु उच्छीविवासे विवासो वर्जनं व्युच्छेद्यते तमसा वर्ज्यत इ-
ति व्युष्टिरुषः कालः कर्मणि क्तिनितादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् संहितायामुदान्तस्वरितयो-
र्यणइति परस्यानुदान्तस्वरितत्वम् । क्षपः क्षोपेति रात्रिनाम डसि आतो धातो रित्यत्रातइतियो-
गविभागादाकारलोपः । सुतसो मासः सुतः सोमोयैः निष्ठेति पूर्वनिपातः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्-
रत्वम् । हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाद् वहश्चेति ण्विप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

पत्तिर्ह्यध्वराणामग्नेदूतो विशामसि ।

उषर्बुध आवहसोमपीतये देवाँ अयस्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अ॒ध्व॒राणां॑म् । अ॒ग्ने॑ । दू॒तः । वि॒शाम् । अ॒सि॑ ।
 उ॒षः॑ऽबु॒धः । आ । व॒ह । सोम॑ऽपीतये । दे॒वान् । अ॒द्य ।
 स्वः॑ऽदृ॒शः ॥ ९ ॥

हेअग्ने विशांप्रजानांसम्बन्धिनोयेअध्वरायागाः तेषांपतिःपालकस्त्वंदूतोसिहि देवानां
 वार्ताहारोभवसिखलु उषर्बुधः उषःकालेप्रबुद्धानस्वर्दृशःसूर्यदर्शनोदेवान्अद्यास्मिन्दिनेसो-
 मपीतयेसोमपानार्थंआवहआभिमुख्येनपापय ॥ असि हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । सोमपीतये पा-
 पाने स्थागापापचोभावेइतिभावेक्किन् घुमास्थेतीत्वम् सोमस्यपीतिः दासीभारादित्वात्पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वरदृशः सुष्ठुअर्तिगच्छतीतिस्वरादित्यः अर्तेरन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिविच् तं
 पश्यन्तीतिस्वर्दृशः क्किप्चेतिकिप् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अ॒ग्ने॒पूर्वा॑अ॒नुष॑सो॒विभा॑वसो॒ढी॒दे॒थ॒वि॒श्व॒दर्श॑तः ।

अ॒सि॒ग्रामे॑ष्व॒वि॒ता॒पुरो॑हि॒तोसि॑य॒ज्ञेषु॑मानु॒षः ॥ १० ॥ २९ ॥

अ॒ग्ने॑ । पूर्वाः । अ॒नु॑ । उ॒षसः॑ । वि॒भा॒व॒सो॒ इति॑ वि॒भा॑ऽवसो ।

दी॒दे॒थ॑ । वि॒श्व॒दर्श॑तः । अ॒सि॑ । ग्रामे॑षु । अ॒वि॒ता । पुरः॑ऽहितः ।

अ॒सि॑ । य॒ज्ञेषु॑ । मानु॒षः ॥ १० ॥ २९ ॥

हेविभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वाउषसोनुअ-
 तीतानुउषःकालान्अनुलक्ष्यदीदेथदीप्तवानसि तादृशस्त्वंग्रामेषुजननिवासस्थानेषुअवितासि
 रक्षकोभवसि यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसुपुरोहितःवेदेःपूर्वस्यांदिश्यवस्थितःमानुषोसि ऋत्विग्यजमा-
 नानामनुष्याणांहितोसि ॥ दीदेथ दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-
 दिडभावः द्विर्वचनप्रकरणेछान्दसिवेतिवक्त्वमिति वचनात्द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः वि-
 श्वैर्दर्शनीयः भृष्टदृशीत्यादिनाटशेरतच् मरुद्ब्रुधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पुरोहितः पूर्वा-
 धरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तःपुरसूशब्दः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्
 पुरोव्ययमितिगतिःसंज्ञार्थासत्यां गतिसमासेगतिरनन्तरइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेऽकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

एकादशीष्टचमाह—

नि_{त्वा}य_{ज्ञ}स्य_{साधन}म_{ग्ने}हो_{तार}मृ_{त्विज}म् ।

म_{नुष्वे}द्दे_{वधी}म_{हि}प्र_{चेत}सं_{जीरं}दू_तम_{मर्त्य}म् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । य_{ज्ञ}स्य । साधनम् । अग्ने । होतारम् । ऋ_{त्विज}म् । म_{नुष्वत्} । दे_व ।
धी_महि । प्र_{चेत}सम् । जी_रम् । दू_तम् । अ_{मर्त्य}म् ॥ ११ ॥

हेअग्नेदेव मनुष्वत्प्रथमनुर्यागदेशेनिदधातितद्व्यंत्वांनिधीमहिअत्रस्थापयामः की-
दृशं यज्ञस्यसाधनंयज्ञनिष्पादकं होतारंऋत्विजंऋतौवसन्तादिकेयष्टारं प्रचेतसंप्रकृष्टज्ञानयुक्तं जी-
रंशत्रूणांवयोहानिकरं दूतं देवानांदूतस्थानीयं अमर्त्यंमरणरहितम् ॥ मनुष्वत् औणादिकउ-
सिप्रत्ययान्तोमनुसृशब्दः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वृत्तिरितिप्रत्ययः अयस्मयादित्वेनभत्वादुत्पाद्य-
भावः । धीमहि इधान्धारणपोषणयोः लिङिअभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरं जुइतिसौत्रोक्तः
जोरीचेतिरकूप्रत्ययः कात्यायनस्वाह—रकिञ्यःसम्प्रसारणेजीरइति ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

य_{द्देवानां}मि_{त्र}म_{हः}पु_{रोहितो}न्त_{रो}या_{सि}दू_{त्य}म् ।

सि_{न्धोरिव}प्र_{स्व}नि_{ता}स_{ऊर्म}यो_{ग्ने}भ्रा_{जन्ते}अ_{र्च}यः ॥ १२ ॥

यत् । दे_{वानां}म् । मि_{त्र}म_{हः} । पु_{रः}ऽर्हितः । अन्तरः । या_{सि} ।

दू_{त्य}म् । सि_{न्धोः}ऽइव । प्र_{स्व}नि_{ता}सः । ऊ_{र्म}यः । अ_{ग्नेः} । भ्रा_{जन्ते} ।
अ_{र्च}यः ॥ १२ ॥

हेमित्रमहः मित्राणांपूजकाग्ने यद्यदापुरोहितस्त्वंवेदेःपूर्वस्यांदिशिस्थापितः अन्तरःअत्र-
यजनमध्येवर्तमानःसन् देवानांदूत्यंदूतकर्मयासिप्रामोषि तदानींअग्नेस्तवाच्योदीपयः भ्राज-
न्तेदीप्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—सिन्धोरिव यथासमुद्रस्यप्रस्वनितासः प्रकृष्टभ्रनियुक्ताऊर्मयस्ता-
क्ताः भ्राजन्तेतद्वत् ॥ मित्रमहः महपूजायां मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यतेपूज्यतेइतिमित्रमहाः औणादिको-
मुत् । यासि यद्दत्तयोगादनिघातः । दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यं दूतस्यभागकर्मणीइतियत्प्रत्ययः सर्वे
विधयश्छन्दसिक्कल्प्यन्तइतिवचनाद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् ।

प्रस्वनितासः स्यमुस्वनध्वनशब्दे भावेनिष्ठा प्रकृष्टंस्वनितंयेषतिप्रस्वनिताः सअसुगागमः बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्मयः अर्तेरुच्चेतिमिप्रत्ययः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

श्रुधिश्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरेग्रेसयावभिः ।

आसीदन्तुर्बर्हिषिमित्रोअर्यमाप्रातर्यावाणोअध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्ण । वह्निऽभिः । देवैः । अग्रे । सयावऽभिः ।

आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः ।

अध्वरम् ॥ १३ ॥

हेश्रुत्कर्णश्रवणसमर्थाभ्यांकर्णाभ्यांयुक्ताग्ने श्रुधिअस्मदीयंवचनंश्रुणु योमित्रोदेवः यश्चार्य-
णयेचान्येप्रातर्यावाणः प्रातःकालेदेवयजनंगच्छन्तोदेवाः तैःसर्वैःसयावभिः आहवनीयाग्निना
वयासमानगतिभिःअन्यैर्वह्निभिर्देवैःसह अध्वरंक्रतुमुद्दिश्यबर्हिषिदर्भेआसीदन्तुउपविशन्तु ॥
श्रुधि श्रुश्रवणे श्रुश्रुण्वित्यादिनाहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । श्रुत्कर्णं श्रुणो-
पीतिश्रुत् क्विपितुगागमः श्रुतौकर्णौयस्यासौश्रुत्कर्णः । वह्निभिः बह्वप्रापणे वह्निश्रियुश्रुग्लाहा-
वरिभ्योनिवह्तिनिप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः समानंयान्तीतिसयावानः याप्रापणे
भातोमनिञ्चितिवनिष् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणःपूर्ववत् प्रातिपदिकान्तनुम्विभ-
क्तिषुचेतिणत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

शृण्वन्तुस्तोमंमरुतःसुदानंवोग्निजिह्वाऋतावृधः ।

पिबंतुसोमंवरुणोधृतव्रंतोश्विभ्यामुषसांसजूः ॥ १४ ॥ ३० ॥

शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुदानवः । अग्निऽजिह्वाः ।

ऋतुऽवृधः । पिबंतु । सोमम् । वरुणः । धृतव्रंतः । अश्विऽभ्याम् ।

उषसा । संजुः ॥ १४ ॥ ३० ॥

मरुतोदेवाः स्तोमंअस्मदीयंस्तोत्रंशृण्वन्तु कीदृशाः सुदानवः सुष्ठुफलस्यदातारः अग्नि-
जिह्वाः अग्निर्जिह्वास्थानीयोमुख्योयेषुमरुत्सुतादृशाः ऋतावृधः सत्यस्ययज्ञस्यवावर्धकाः त-

थाधृतव्रतः गृहीतकर्मारुणोदेवःअश्विभ्यां देवाभ्यां उषसा देवतया सजूः सहसोमं पिबतु ॥ सु-
दानवः इदामदाने दाभाभ्यां नुरिति भावे नुप्रत्ययः दानुशब्द आद्युदात्तः शोभनं दानुयेषां आद्युदा-
त्तं च्छन्दसीति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायामेव स्थिता हविर्भाज इत्यर्थः ता-
त्स्थया तताच्छब्दम् अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः ऋतस्य
सत्यस्य यज्ञस्य वावर्धयितारः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थत्वात् क्तिप्चेति क्तिप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्व-
पदस्य दीर्घत्वम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमस्य तृतीये त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

त्वमग्नेवसूनि तद्वितीयं दशर्चं सूक्तम् अत्रानुक्रमणिका—त्वमग्नेदशानुष्टुभमर्धर्चो न्यो देवद-
ति । प्रस्कण्वऋषिः आनुष्टुभं छन्दः इदं सूक्तमग्निदेवताकम् पूर्वत्राग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् अयं सोम इत्य-
र्धर्चो देवदेवत्यः प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् अथैतस्या रात्रेरिति खण्डे सूत्रि-
तम्—त्वमग्नेवसूस्त्वंहि क्षैतवदिति । तथा गर्गत्रिरात्रस्यान्ते हन्येत सूक्तं आज्यशस्त्रम् आङ्गिरसं
स्वर्गकाम इति खण्डे सूत्रितम्—वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्नेवसू रिति चाज्यमिति ।

तत्र प्रथमा मृचमाह—

त्वमग्नेवसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत । यजाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतमुषम् ॥ १

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यजं ।

सुध्वरम् । जनम् । मनुजातम् । घृतमुषम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं इह कर्मणिव स्वादीन्यज उत अपि च जनं अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज कीदृशं
स्वध्वरं शोभनया गयुक्तं मनुजातं मनुना प्रजापतिना उत्पादितं घृतमुषं उदकस्य सेकारम् ॥ यज इ-
चोतस्ति इति संहितार्यां दीर्घत्वम् । स्वध्वरः शोभनः अध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् जनेरन्तर्भावितण्यर्थत्वात् कर्मणि क्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । घृतमुषं पुषपुषस्त्रेहनसे च न पूरणेषु घृतेनोदकेन पुष्णाति पूरयतीति घृतमुट् क्तिप्चेति क्तिप् ॥

द्वितीया मृचमाह—

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तात्रो हि दश्वर्गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत् मावह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विचेतसः । तान् ।

रोहित्स्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशत् । आ । मावह ॥ २ ॥

हेअग्नेविचेतसोविशिष्टप्रज्ञानादेवाः दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायश्रुष्टीवानोहिश्रुष्टिःफल-
स्यदानंतद्ग्राजःखलु हेरोहिदश्वरोहिन्नामर्करश्वैरुपेत गिर्वेणःगीर्भिःस्तुतिभिर्वननीयाग्ने गिर्व-
णादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयन्तीतियास्कः । त्रयस्त्रिंशत्अनयासंख्ययासंख्यातान्तान्देवानावह
इहानय ॥ श्रुष्टीवानः श्रुष्टिःपेरणार्थः भावेक्तिन् श्रुष्टिवनन्तिसंभजन्तइतिश्रुष्टीवानः अन्येभ्यो
पिदृश्यन्तइतिविच्छान्दसंदीर्घत्वम् । विचेतसः विशिष्टचेतोयेषांते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
गिर्वेणः गीर्भिवननीयोगिर्वेणाः वनतरेसुन् पूर्वपदस्यह्रस्वत्वच्छान्दसम् । त्रयश्चत्रिंशच्चत्रयस्त्रि-
शत् त्रेस्त्रयइतित्रिशब्दस्यत्रयसूआदेशः संख्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिब्रतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधवत् । अत्रिवत् । जातवेदः । विरूपवत् । अङ्गिरस्वत् ।

महिब्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हेमहिब्रतप्रभूतकर्मन्जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्यकण्वपुत्रस्यमहर्षेर्वेवमाह्वानंश्रुधिशृणु तत्रच-
त्वारोदृष्टान्ताः—प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामकाएतेषामाह्वानंयथाश्रुणोषितद्वत् अत्रनिरुक्तम्—
प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषीणामेवंप्रस्कण्वस्यशृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभ-
वोयथाप्राग्रमिति विरूपोनानारूपोमहिब्रतोमहाब्रतइतिच । प्रियमेधवत्प्रियमेधस्येव तत्रतस्येवे-
तिषष्ठ्यर्थेवतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयोगताः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

महिकेरवऊतयेप्रियमेधाअहूपत ।

राजन्तमध्वराणामग्निंशुक्रेणशोचिषा ॥ ४ ॥

महिःकेरवः । ऊतये । प्रियमेधाः । अहूपत् । राजन्तम् ।

अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्मणः प्रियमेधाःप्रियेणयज्ञेनोपेताःऋषयः ऊतयेरक्षार्थंअग्निमहूपत-
आहूतवन्तः कीदृशं अध्वराणांयज्ञानांमध्येशुक्रेणशोचिषाशुद्धेनप्रकाशेनराजन्तंदीप्यमानम् ॥

महिकेरवः महपूजायां औणादिकइन्द्रप्रत्ययः डुरुञ्करणे कृवापाजीत्युण् महयोमहान्तः
कारवोयेषांतेतथोक्ताः आकारस्यएकारदेशश्छान्दसः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रिय-
मेधाः प्रियोमेधोयेषांते । अहूपत ह्येञ्स्पर्धायांशब्देच लुङिसिचिवहुलंछन्दसीतिसंप्रसारण-
परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

घृताहवनसन्त्येमाउषुश्रुंधीगिरः ।

याभिःकण्वस्यसूनवोह्वन्तेवसेत्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । ह्वन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

हेघृताहवनघृतेनहूयमान सन्त्यफलप्रदाये इमाउगिरः अस्माभिःप्रयुज्यमानाअपिस्तोत्र-
रूपावाचःसुश्रुधिसुश्रुश्रुणु कण्वस्यमहर्षेःसूनवःपुत्राः याभिर्गीर्भिरवसेस्वरक्षार्थंवाहवन्तेत्वा-
माह्वयन्ति ॥ घृताहवन घृतेनाहूयतेस्मिन्नितिघृताहवनः अधिकरणेत्पुट् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।
श्रुधि श्रुश्रुणुपुरुवृष्यश्छन्दसिइतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेएकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अश्वमेधेपौष्ण्यामिष्टौस्विष्टकृतोनुवाक्यात्वांचित्रश्रवस्तमेत्येषा सर्वाङ्कामानाप्यन्वि-
तिखण्डेसूत्रितम्—त्वांचित्रश्रवस्तमयद्वाहिष्ठंतदग्रयइति ।

तामेतांस्केषष्ठीमृचमाह—

त्वांचित्रश्रवस्तमह्वन्तेविक्षुजन्तवः ।

शोचिष्केशंपुरुप्रियाग्नेहव्यायवोह्वे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवःऽतम् । ह्वन्ते । विक्षु । जन्तवः । शोचिःऽकेशम् ।

पुरुऽप्रियम् । अग्ने । हव्याय । वोह्वे ॥ ६ ॥

हेचित्रश्रवस्तमअतिशयेनविविधहवीरूपान्प्रयुक्तपुरुप्रियबहूनांयजमानानांप्रीतिकराग्ने
त्वांहव्यायवोह्वेहविर्वोढुं विक्षुजन्तवः प्रजासूत्पन्नायजमानाहवन्तेआह्वयन्ति कीदृशंशोचि-

केशादीप्तिरूपकेशोपेतम् तथाचवाजसनेयिनआमनन्ति—शोचन्तइवसेतस्यसमिद्धस्वरश्मयः
केशाइति ॥ चित्रश्रवस्तम श्रवइत्यन्ननाम चित्रंश्रवोयस्यासौचित्रश्रवाः अतिशयेनचित्रश्रवाः
चित्रश्रवस्तमः आमन्नितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइ-
सिरितीसिः प्रत्ययस्वरः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय हवनक्रियायांप्राप्यत्वात् क्रि-
याग्रहणंकर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोह्लवे वहप्रापणे तुमर्थेसेसेनितितवेऽप्रत्ययः ढत्व-
धत्वष्ट्वढलोपेषुकृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्येतिअकारस्यओकारः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

नि॒त्वा॒हो॒तार॑मृ॒त्विजं॑दा॒धिरे॒व॒सु॒वित्त॑मम् ।
श्रु॒त्कर्णं॑स॒प्रथ॑स्तमं॒विप्रा॑अ॒ग्नेदि॒र्विष्टि॑षु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । हो॒तार॑म् । ऋ॒त्विज॑म् । द॒धिरे॑ । व॒सु॒वित्त॑मम् ।
श्रु॒त्कर्ण॑म् । स॒प्रथ॑ःस्तमम् । वि॒प्राः । अ॒ग्ने । दि॒र्विष्टि॑षु ॥ ७ ॥

हेअग्नेविप्रामेधाविनोदिविष्टिषुयागेषुत्वांनिदधिरेस्थापितवन्तः कीदृशं होतारंआह्वाता-
रंऋत्विजं ऋतुषुयजनशीलं वसुवित्तमंअतिशयेनधनस्यलंभयितारं श्रुत्कर्णश्रवणयो-
ग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तमं अतिशयेनप्रख्यातम् ॥ दधिरे इरेचश्चिच्वादन्तोदात्तत्वं पादादित्वा-
न्निघाताभावः । दिविष्टिषु इष्टयएषणानि दिवःस्वर्गस्यएषणानियेषुयागेषुतेदिविष्टयः सर्वेविधय-
श्छन्दसिविकल्प्यन्तइतिवचनादिवउदित्युत्वंनक्रियते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

आ॒त्वा॒विप्रा॑अ॒चु॒च्यवुः॑सु॒तसो॑माअ॒भिप्रयः॑ ।
बृ॒ह॒द्भा॒विभ्र॑तोह॒विर॑ग्नेम॒र्तीय॑दा॒शुषे॑ ॥ ८ ॥

आ । त्वा । वि॒प्राः । अ॒चु॒च्यवुः॑ । सु॒तसो॑माः । अ॒भि । प्रयः॑ ।
बृ॒हत् । भाः । वि॒भ्रतः॑ । ह॒विः । अ॒ग्ने । म॒र्तीय॑ । दा॒शुषे॑ ॥ ८ ॥

हेअग्ने सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः विप्रामेधाविनऋत्विजः प्रयःअभि हविलक्षणमन्म-
भिलक्ष्यत्वाआचुच्यवुःत्वामागमयन्ति कीदृशंत्वांबृहन्महान्तं भाः भासमानं कीदृशाविपाः दा-

शुषेमर्ताय हविःप्रदस्ययजमानस्यसम्बन्धिहविर्विभ्रतोधारयन्तः ॥ अचुच्यवुः च्युङ्गतौ अस्मा-
दन्तर्भावितण्यर्थातलडिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः सिजभ्यस्तविदिभ्य-
श्चेतिभ्रैर्जुसादेशः जुसिचेतिगुणः । बृहद्भाः उभयत्रसुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । विभ्रतः दुभ्रञ्धा-
रणपोषणयोः शतरिनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
मर्ताय दाशुषे उभयत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थीविकल्पेतिचतुर्थी ॥ ८ ॥

नवमीष्ट्यमाह—

प्रातर्याव्णःसहस्कृतसोमपेयायसन्त्य ।

इहाद्यदैव्यंजनं बर्हिरासादयावंसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयात्रः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य । इह । अद्य ।

दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हेसहस्कृतबलेनमथितसन्त्य फलदातः वसोनिवासहेतुभूताग्ने इहदेवयजनदेशेअद्यासि-
न्दिनेसोमपेयायसोमपानार्थंप्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतोदेवानदैव्यंजनंअन्यमपिदेवताजनं बर्हिरा-
सादययज्ञंपापय ॥ प्रातर्याव्णः शसिअज्ञोपोनइत्यकारलोपः । सहस्कृत सहतेभिभवत्यनेनेतिस-
होबलं तेनक्रियतइतिसहस्कृतः ओजःसर्होभस्तमसस्तृतीयायाइतिअलुगभावश्छान्दसः ॥ ९ ॥

दशमीष्ट्यमाह—

अर्वाञ्चदैव्यंजनमग्नेयक्ष्वसहूतिभिः ।

अयंसोमःसुदानवस्तंपाततिरोअह्नयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्वं । सहूतिभिः । अयम् ।

सोमः । सुदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्नयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

हेअग्ने अर्वाञ्चमभिमुखंदैव्यंजनंदेवतारूपंप्राणिनंसहूतिभिःसमानाह्वानैःदेवान्तरैःसह
यक्ष्वयज हेसुदानवः सुष्टुफलदातारोदेवाः अयंसोमःयुष्मदर्थंसोमःपुरतोवर्तंतंसोमंपा-
तपिबत कीदृशं तिरोअह्नयंपतन्नामकंपूर्वस्मिन्नह्निअभिषुतोयःसोमः उत्तरेहनिहूयते तस्यै-
तन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् देवाद्यञ्जावितिप्राग्दीव्यतीयोषञ् । यक्ष्व लोटिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
प्रत्ययस्वराभावश्छान्दसः अग्नेइत्यस्यपादादौवर्तमानस्यामच्चितपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्य-

मानवत्त्वात् तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघाताभावः । सहूतिभिः समानाहूतिराह्वानंयेषातिसहूतयः समान-
स्यच्छन्दसीतिसभावः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात पापाने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ।
तिरोअह्वचं अह्विभ्रवमह्वचम् भवेछन्दसीतियत् नस्तद्धितेइतिटिलोपोनभवति अह्वष्टखोरेवेति
न्नियमात् भसंज्ञायामलोपोनइत्यकारलोपः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावस्तुसर्वविधीनांछ-
न्दसिक्लिप्तत्वान्प्रक्रियते तिरोहितोअह्वचस्तिरोअह्वचः प्रकृत्यान्तःपादमितिप्रकृतिभावः
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेद्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

एषोउषाइतिपञ्चदशर्चतृतीयंसूक्तम् प्रस्कण्वस्यार्षे इदमुत्तरंचाश्विनंगायत्रीछन्दस्कम्
अत्रानुक्रमणिका—एषोपञ्चोनाश्विनंतुगायत्रमिति । प्रातरनुवाकेआश्विनेऋतौगायत्रेछन्दसिआ-
श्विनशस्त्रेचेदंसूक्तम् । अथाश्विनएषोउषाइतिसूत्रितम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

एषोउषाअपूर्व्याव्युच्छतिप्रियादिवः । स्तुपेवांमश्विनाबृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुपे ।
वाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिःपरिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषांप्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्व्येषुमध्यरात्रादिकाले-
षुविद्यमानानभवति किन्त्वदानींतनी उषा उषोदेवतादिवोद्युलोकस्यसकाशात्आगत्यव्युच्छ-
तितमोवर्जयति हेअश्विनौवांयुवांबृहत्प्रभूतंयथाभवतितथास्तुपे स्तौमि ॥ स्तुपे ष्टुस्तुतौ ति-
ङांतिङोभवन्तीत्युत्तमैकवचनस्यमध्यमैकवचनादेशः यद्वा लेट्युत्तमैकवचनसिद्धहुल्लेटी-
तिसिप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

यादस्त्रासिन्धुमातरामनोतरारयीणाम् । धियादेवावंसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्त्रा । सिन्धुःमातरा । मनोतरा । रयीणाम् । धिया । देवा ।
वसुःविदा ॥ २ ॥

यादेवा यावुभावश्विनौवक्ष्यमाणगुणयुक्तौतौस्तुषेइतिपूर्वत्रान्वयः कीदृशौ दसा दर्शनीयौ सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ यद्यपिसूर्याचन्द्रमसावेवसमुद्रजौ तथाप्यश्विनोःकेषांचिन्मतेतद्-पत्वात्तथात्वम् रयीणांधनानांमनोतरा मनसातारयितारौधियाकर्मणावसुविदा निवासस्थानस लम्भयितारौ ॥मनोतरा मनसातरतइतिमनोतरौ तरतेरन्तर्भावितण्यर्थात्ऋदोरचित्यप् पूर्वपदान्तस्यसकारस्यरुत्वेसतिछान्दसमुत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । धिया सा-वेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुविदा वसूनिनिवासस्थानानिविन्दतइतिवसुविदौ क्विप्चे-तिक्विप् ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

वच्यन्तेवांककुहासोजूर्णायामधिविष्टपि । यद्वांरथोविभिषपतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वा॒म् । क॒कुहासः॑ । जूर्णायाम् । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ । यत् ।
वा॒म् । रथः॑ । वि॒ष्टभिः॑ । पतात् ॥ ३ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोःसम्बन्धीरथः जूर्णायानानाशास्त्रैःस्तुतायांअधिविष्टपिस्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैःपतात् पततिगच्छति तदानींवांयुवयोः ककुहासःस्तुतयोवच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते ब्रवीतिर्येकि ब्रुवोवचिरिति वच्यदेशः वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणम् संप्रसारणाच्चेत्यत्रवाछन्दसीत्यनुवृत्तेःपरपूर्वत्वस्यपाक्षिकत्वाद्यणोदेशः प्रत्ययस्वरः । ककुहासः ककुभंश्रुंगेविदुः प्रधानेचेत्यभिधानात्प्राधान्याभिधायिनाककुभशब्देनतत्प्रतिपादिकाःस्तुतयोलक्ष्यन्ते ह्रस्वच्छान्दसं आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूर्णायाम् जृष्वयोहानौ अत्रस्तुत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् निष्ठायां श्र्युकःकितीति इट्प्रतिषेधः बहुलच्छन्दसीत्युत्वम् ह्रस्विचेतिदीर्घः रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वम् प्रत्ययस्वरः । विभिः वीगत्यादौ वियन्तिगच्छन्तीतिवयोश्वाः औणादिकोडिप्रत्ययः । पतात् पतुगतौ लेट्चाडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थाश्रुचमाह—

हृषिषाजारोअपांपिपतिपपुंरिर्नरा । पिताकुटंस्यचर्षणिः ॥ ४ ॥

हृषि॑षा । जा॒रः । अ॒पाम् । पि॒पति॑ । प॒पुंरिः॑ । न॒रा । पि॒ता ।
कु॒टंस्य॑ । च॒र्षणिः॑ ॥ ४ ॥

हेअश्विनौदेवौ अपांजारः स्वकीयतापेनोदकानांजरयितासूर्यः हविषाअस्मदत्तेन
पिपतिदेवान्पूरयति उदितेसूर्येहविःप्रदानात्सूर्यस्यपूरकत्वंद्रष्टव्यम् अतःसूर्योदयकाले
युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः कीदृशोजारः पपुरिः उक्तक्रमेणपूरणस्वभावः पिता पालकः कु-
टस्यचर्षणिः कर्मणोद्रष्टा अत्रनिरुक्तम्—हविषापांजरयितापिपतिपपुरिरितिपृणातिनिगमौ
वाप्रीणातिनिगमौवापिताकृतस्यकर्मणश्चायितादित्यइति ॥ जारः जरयतीतिजारआदित्यः
दारजारौकर्तारिणिलुक्चेतिघञन्तोनिपातितः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । अपां ऊडिदमि-
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपतिं पृपालनपूरणयोः तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः अतिपिपत्योश्चे-
त्यभ्यासस्येत्वम् अनुदात्तेचेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः आट्टगमहनइतिक्विप्रत्ययः
लिङ्ङ्गावात्किच्चेसिद्धेपि पुनःकित्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतामितिगुणाभावः उदोष्टचपूर्वस्ये-
त्यत्वम् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

आदारोवांमतीनांनासत्यामतवचसा । पातंसोमस्यधृष्णुया ॥ ५ ॥ ३ ॥

आऽदाऽरः । वा॒म् । म॒ती॒नाम् । नास॒त्या । म॒त॒ऽव॒च॒सा । पा॒तम् ।
सोम॑स्य । धृ॒ष्णु॒ऽया ॥ ५ ॥ ३ ॥

हेमतवचसा अभिमतस्तोत्रौ नासत्या अश्विनौ वायुवयोर्मतीनां बुद्धीनां आदारः
रकोयःसोमोस्ति सोमस्य तंसोमं पातं युवां पिवतं कीदृशंसोमं धृष्णुयाधर्षणशीलमदक-
त्वेनतीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः दृङ्आदरे आदरयतीत्याङ्कारः दारजारौ कर्तारिणिलुक्चेतिघञ्प्र-
त्ययः थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मतवचसा
तं अभिमतं स्तोत्ररूपं वचोययोस्तौ सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं पापाने बहुलंछ-
दसीविशपोलुक्सति पाघ्नेत्यादिनापिवादेशोभवति । सोमस्य क्रियाग्रहणकर्तव्यमिति कर्मणः
प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेपठौ । धृष्णुया सुपांसुलुगिति विभक्तेर्याजादेशः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेत्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

यानःपीपरदश्विनाज्योतिष्मतीतमस्तिरः । तामस्मेरांसाथामिषम् ॥६॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् ।
अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥६॥

हेअश्विना ज्योतिष्मतीरसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्तायाइट्अन्नं नोस्मान् पीपरत् पारयेत्
तृप्तिप्रापयेत् किंक्त्वा तमोदारिद्र्यरूपं अन्धकारं तिरः अन्तर्हितं विनष्टंक्त्वा तामिषं तादृश-
मन्नं अस्मे अस्मभ्यं रासाथां युवांदत्तम् ॥ पीपरत् पृपालनपूरणयोः ण्यन्तात् लुङिचङि
णिलोपः उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्व-द्भावेत्वदीर्घाः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभा-
वः चङ्यन्यतरस्यामिति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदान-
त्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । अस्मे सुपांसुलुगितिचतुर्थीबहुवचनस्यशेअदेशः ।
रासाथां रादाने छान्दसे प्रार्थनायांलुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं त्वेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः पूर्व-
दङभावः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

आनोनावामतीनांयातंपारायगन्तवे । युञ्जाथामश्विनारथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पारायं । गन्तवे । युञ्जाथाम् ।
अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

हेअश्विना मतीनांस्तुतीनांपारायगन्तवेपारंगन्तुं नावानौरूपेणगमनसाधनेननोस्मान्प्रतिआ-
यातंसमुद्गमध्यादागच्छतंभूमावागन्तुरथंभवदीर्यंयुंजाथांसाश्वंकुरुतम् ॥ नावा सावेकाचइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे तुमर्थेसेनितितवेन्प्रत्ययःनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । युञ्जाथाम् युजिर्योगे
लोट्याथामि रुधादित्वावश्म भ्रसोरल्लोपइत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अरिर्त्रिवांदिवस्पृथुतीर्थेसिन्धूनांरथः । धियायुयुञ्जइन्दवः ॥ ८ ॥

अरि॒त्रं॑ । वा॒म् । दि॒वः । पृ॒थु । ती॒र्थे । सि॒न्धू॒नाम् । रथः॑ ।
धि॒या । यु॒यु॒ज्जे । इ॒न्द॒वः ॥ ८ ॥

हेअश्विनौ वांयुवयोः दिवस्पृथु द्युलोकादपिविस्तीर्णअरित्रंगमनसाधनंनौरूपंसिन्धूनां स-
मुद्राणां तीर्थेअवतरणपदेशेविद्यतइतिशेषः रथश्च भूमौगन्तुंविद्यते इन्दवःसोमाः धियाभव-
द्विषयेणयुयुज्जेयुक्ताबभूवुः॥ अरित्रं ऋगतौ अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्रइतिकरणेइत्रप्रत्ययः प्रत्य-
यस्वरः । दिवः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तीर्थे तृप्रुवनतरणयोः पातृतुदिवचिरिचिसिचिश्च-
स्थगितिथक् ऋतइच्चातोरीरित्वम् हलिचेतिदीर्घः । युयुज्जे लिटिइरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः॥८॥

नवमीष्टकमाह—

दि॒वस्क्र॑ण्वा॒स॒ इ॒न्द॒वो॒वसु॑ सि॒न्धू॒नां॒ प॒दे । स्व॒व॒त्रि॑कु॒ह॒ धि॒त्स॒थः ॥ ९ ॥

दि॒वः । क॒ण्वा॒सः । इ॒न्द॒वः । वसु॑ । सि॒न्धू॒नाम् । प॒दे । स्वम् ।
व॒त्रिम् । कु॒ह॑ । धि॒त्स॒थः ॥ ९ ॥

हेकण्वासः कण्वपुत्राः यद्वा मेधाविनऋत्विजः अश्विनावित्थंपृच्छतेतिशेषः कथमिति
तदुच्यते दिवोद्युलोकसकाशात् इन्दवःसूर्यरश्मयःप्रादुर्भूताःसिन्धूनामपां वृष्टिरूपाणांस्यन्दनस्व-
भावानां पदेस्थानेअन्तरिक्षेवसुअस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनंज्योतिःआविर्भूतमितिशेषः
अस्मिन्नवसरेयुवांस्ववत्रिंस्वकीयंरूपंकुहधित्सथः कुत्रस्थापयितुमिच्छथः अत्रागत्यपदर्शनी-
यमितितात्पर्यार्थः ॥ कुह वाहचच्छन्दसीतिकिंशब्दात्सप्तम्यर्थेहप्रत्ययः कुतिहोरितिक्रिमः
कुः । धित्सथः इधान्धारणपोषणयोः सनि सनिमीमाधुरभलभशकपतपदामचइसितिआका-
रस्यइसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येतिअभ्यासलोपः सःस्यार्धधातुकेइतिसकारस्यतकारः ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अ॒भू॒त् । ऊ॒म् इति॑ । भाः । ऊ॒म् इति॑ । अ॒ंश॒वे॑ । हि॒र॒ण्य॒म् । प्र॒ति॑ ।
सूर्यः॑ । वि । अ॒ख्य॒त् । जि॒ह्वा॒या॑ । अ॒सि॒तः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अ॒भू॒त् । ऊ॒म् इति॑ । भाः । ऊ॒म् इति॑ । अ॒ंश॒वे॑ । हि॒र॒ण्य॒म् । प्र॒ति॑ ।
सूर्यः॑ । वि । अ॒ख्य॒त् । जि॒ह्वा॒या॑ । अ॒सि॒तः ॥ १० ॥ ३४ ॥

भाउ सूर्यस्यदीप्तिस्तुअंशवेउषःकालीनरश्मिसिद्धयर्थंअभूदुपादुभूतैव सूर्यश्चहिरण्यंप्रति स्वकीयोदयेनहिरण्यसदृशोभूत् अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यस्यप्रवेशेनस्वयंरुष्णोभूत्वा जिह्वास्वकीययाज्वालाव्यख्यत्प्रकाशितवान् तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकालइत्यर्थः ॥ अभूत् भूसुवोस्तिङ्गीतिगुणप्रतिषेधः । हिरण्यंप्रति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीया । अख्यत् चक्षिड्व्यक्तायांवाचि लुङि चक्षिडःख्यात्रितिर्याजादेशः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेचतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

एकादशीष्टचमाह—

अभूदुपा॒रमेत॑वे॒पन्था॑ऋ॒तस्य॑साधुया । अदर्शि॑वि॒स्मृति॑र्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊम् इति । पा॒रम् । एत॑वे । पन्थाः । ऋ॒तस्य॑ । सा॒धुऽया ।
अदर्शि॑ । वि । स्मृ॒तिः । दि॒वः ॥ ११ ॥

ऋतस्यसूर्यस्यपारमेतवे रात्रेःपारभूतमुदयादिगन्तुं पन्थामार्गःसाधुयासमीचीनः अभूदु-
निष्पन्नएव दिवः द्योतनात्मकस्यसूर्यस्यस्तुतिःप्रसृतादीप्तिवर्द्धिर्विशेषेणदृष्टा तस्मादश्विनोर्यु-
वाभ्यामगन्तव्यम् ॥ एतवे इण्गत्तौ तुमर्थेसेसेनितितवेन्नप्रत्ययः । साधुया सुपांसुलुगितिभिन्नके-
र्यांजादेशः । अदर्शि कर्मणिलुङि च्चेश्चिणादेशः चिणोलुगितितशब्दस्यलुक् । स्मृतिः स्मृतौ कि-
चकौचसंज्ञायामितिकिच् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

तत्तदिद॑श्विनो॒रवो॑ज॒रिता॑प्रतिभूषति । मदे॑सोम॑स्य॒पिप्र॑तोः ॥ १२ ॥

तत्त॑द॒इत॑त् । इत् । अ॒श्विनोः॑ । अ॒वः । ज॒रिता॑ । प्र॒ति । भू॒षति॑ ।
मदे॑ । सोम॑स्य । पि॒प्रतोः॑ ॥ १२ ॥

जरितास्तोता अश्विनोःसम्बन्धितत्तदित् पुनःपुनःकृतंसर्वमपिअवोस्मद्विषयंरक्षणंप्रतिभू-
षतिप्रत्येकमलङ्करोति तदातदाप्रशंसतीत्यर्थः कीदृशयोरश्विनोः मदेहर्षेनिमित्तभूतेसतिसोमस्य
पिप्रतोः सोमंपूरयतोः ॥ भूषति भूषअलङ्कारे भौवादिकः । पिप्रतोः पृषालनपूरणयोः पृइत्येके
अस्माल्लटःशतृ जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपिप्रत्योश्चेत्यस्या-
सस्येत्वम् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

ववसानाविवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आगतम् ॥१३॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् ।

शंभू इति शम्भू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हेशम्भू सुखस्य भावयितारौ अश्विनौ मनुष्वत् मनाविविवस्वतिपरिचरणवतियजमानेव-
वसानानिवासशीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमपाननिमित्तं गिरास्तुतिनिमित्तं च आगतं आगच्छत-
म् ॥ ववसाना वसनिवासे ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः
अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः चितइत्यन्तो-
दात्तत्वम् । पीत्या पापाने स्थागापापचोभावे इति भावे किन् घुमास्थेतीत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्व-
म् तृतीयैकवचने यणादेशे उदात्तयणो हल्पूर्वादि विभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् मनज्ञाने मन्य-
ते जानातीति मनुः बहुलवचनादौणादिक उस्मिप्रत्ययः तत्र तस्येवेति सप्तम्यर्थे वतिः प्रत्ययस्वरः । गतं
गमेलोति बहुलं छन्दसीति शपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि नानुनासिकलोपः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

युवोरुपाअनुश्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋतावनथोअक्तुभिः ॥१४॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियम् । परिज्मनोः । उपः आचरत् ।

ऋता । वनथः । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ परिज्मनोः परितो गत्रोर्युवोः युवयोरुभयोः श्रियमनु आगमनरूपांशो भामनुसृ-
त्य उपा उपाचरत् उषः कालदेवता इहागच्छतु युवयोरामतयोः सतोः पश्चादागत्यर्थः युवांच अकु-
भीराविभिः ऋता यज्ञगतानि हवींषिवनथः कामयेथे सम्भजेथे ॥ युवोः युष्मच्छब्दात्षष्ठीद्विवचन-
स्य सुपांसुपोभवन्तीति षष्ठीद्विवचनादेशः अत आदेशविषयत्वाद्योचीतियत्वाभावः शेषेलोपः । प-
रिज्मनोः परितः अजतोगच्छत इति परिज्मानौ श्वन्नुक्षन्तित्यादिना अजतेर्मनिनप्रत्ययान्तो निपा-
तितः । ऋता शेषे छन्दसीति शेलोपः । वनथः वनषणसम्भक्तौ तिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ॥१४॥

पवर्ग्येपौर्वाहिके घर्मस्य हविषो द्वितीयायाज्या उभापि बतमित्येषा अथोत्तरमितिरण्डे सू-
त्रितम्— उभापि बतमश्विनेति चोभाभ्यामनघानमिति । आश्विनशस्त्रेषा द्वितीयायाज्या सूत्रितं
च— पवामन्धांसिमघान्यस्थुरुभापि बतमश्विनेतियाज्येति ।

तामेतांपञ्चदशीमृचमाह—

उभापिबतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम् ।

अविद्वियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।

अविद्वियाभिः । ऊतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

हेअश्विना उभायुवामुभौपिबतंसोमपानं कुरुतम् तत ऊर्ध्वमुभायुवामुभौअविद्वियाभिःप-
शस्ताभिरूतिभीरक्षाभिर्नोस्मभ्यंशर्मसुखंयच्छतम् ॥ पिबतम् पापाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनापि-
बादेशः अङ्गवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येतिवचनालघूपधगुणाभावः यद्वा आद्युदात्तःअदन्तःपि-
बादेशः तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । यच्छतम् दाण्दाने लोटिशपि पाघ्रेत्यादिनायच्छादेशः । अविद्वि-
याभिः द्राकुत्सायांगतौ विपूर्वादस्मान्द्रावेऔणादिकःकिः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः विद्विर्नि-
न्दा तद्विरोधिनी अविद्विःस्तुतिः तांयान्तीत्यविद्वियाः अन्येभ्योपिद्रश्यन्तइतिविच् रुदुत्तरपदपरु-
तिस्वरत्वम् । ऊतिभिः अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊर् ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् ॥ १ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यतृतीयेपञ्चविंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरन्धरेणसा-
यणामात्येनविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशोऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥३॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथप्रथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायआरभ्यते अयंवामिति नवमानुवाकस्यचतुर्थसूक्तं दशर्चम् अत्रानुक्रान्तम्—अयं दशप्रागाथं त्विति । ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषित्वात् कण्वपुत्रः प्रस्कण्वः ऋषिः तथा पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तमश्विदेवताकम् अनयैव परिभाषया इदमुत्तरं च प्रागाथम् अतः प्रथमा तृतीयाद्या अयुजो बृहत्याः द्वितीया चतुर्थ्याद्या युजः सतो बृहत्याः प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ बाह्वैते छन्दसि एतत्सूक्तम् अथाश्विन इति खण्डे सूत्रितम्—इमा उवाचमयं वा मिति आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

ॐ अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं क्रतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरो अह्न्यं धन्तरत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतवृधा । तम् ।

अश्विना । पिबतम् । तिरः अह्न्यम् । धन्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे क्रतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वावर्धयितारौ अश्विना अश्विनौ वां युवयोः अयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः कीदृशः मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्यवान् तिरो अह्न्यं तिरो भूते पूर्वस्मिन्दिनेभिषुतं सोमं पिबतम् दाशुषेह विदं च त्वेयजमानाय रत्नानिरमणीयानि धनानि धत्तं प्रयच्छतम् ॥ वां युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वा नावाविति षष्ठी द्विवचनस्य वामादेशः सर्वानुदात्तः । मधुमत्तमः मनज्ञाने मन्यत इति मधु फलिपाटिनमीत्यादिना उप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं धकारश्चान्तादेशः अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः मतुप्तमपोः पित्वादनुदात्तत्वे पदस्वरणवशिष्यते । क्रतावृधा वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्चेति क्विप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । तिरो अह्न्यं अह्नि भवो अह्न्यः भवे छन्दसीतियत् अह्न्यस्वोरेवेति नियमान्नस्तद्धिते इति टिलोपाभावः सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाभावे अलोपोन इत्यका-

रलोपः तिरोहितो अह्णचस्तिरो अह्णचः तिरोन्तर्धाविति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाशुषे दाश्वान्साह्वानित्यादिना ऋक्सुप्रत्ययान्तो निपातितः चतुर्थ्यैकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिवस्त्रिषसीनां चैतिषत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमहाह—

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशं सारथेनायातमश्विना ।

कण्वांसो वा ब्रह्म कण्वन्त्यध्वरेतेषां शृणुतं हवम् ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । सुपेशसा । रथेन । आ । यातम् ।

अश्विना । कण्वासः । वाम् । ब्रह्म । कण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् ।

सु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवन्धुरेण उन्नतानतरूपेण त्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृता अमतिहतगतिवया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेन आयातं इहागच्छतम् कण्वासः कण्वपुत्राः मेधाविनऋत्विजो वायुवयोरध्वरे यागे ब्रह्मस्तोत्ररूपमन्त्रं हविर्लक्षणमन्त्रं वा कण्वन्ति कुर्वन्ति तेषां कण्वानां हवमाह्वानं सुशृणुतं सुष्ठु आदरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण बध्न्तीति बन्धुराः बन्धेरौणादिकउरन्प्रत्ययः त्रयो बन्धुराय स्यासौ त्रिवन्धुरः त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्रिवृता त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत्किप्चेति किप् । सुपेशसा पेशति हिरण्यनाम शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृणुतम् श्रुश्रवणे श्रुवः श्रुचेति श्रुः तत्सन्नियोगेन धातोः श्रुभावश्च । हवं ह्वयतेर्भावेन उपसर्गस्येत्यसम्प्रसारणं च गुणावादेशौ प्रत्ययस्य पित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमहाह—

अश्विना मधुमत्तमं पातंसोमं मृतावृधा ।

अथाद्यदस्त्रावसु बिभ्रता रथे दाश्वान्समुपगच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तम् । पातम् । सोमं मम् । ऋतवृधा । अर्थः ।

अद्य । दस्त्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वान्सम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्षकाश्चिन्नौ मधुमत्तमं सोमं पातं पिबतं हे दस्त्रा अश्विनौ सोमपानार्थं अथ अस्मदाह्वानानन्तरं अघास्मिन्दिने रथे स्वकीयेषु सुबिभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्तौ दाश्वान्

संहविःप्रदंयजमानंउपगच्छतंसमीपेपामुतम् ॥ विभ्रता इभृञ्धारणपोषणयोः शतरिणुहोत्यादि-
त्वात्शपःश्लुः भृजामिदित्यज्यासस्येत्वम् शतुर्द्विच्वाद्गुणाभावेयणादेशः अज्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

त्रिषधस्थेवर्हिषिर्विश्ववेदसामध्वायज्ञमिमिक्षतम् ।

कण्वासोवांसुतसोमाअभिद्यवोयुवांहवन्तेअश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽस॒ध॒स्थे । व॒र्हिषि॑ । वि॒श्वऽवे॒द॒सा॒ । म॒ध्वा॑ । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒तम् ।

कण्वा॑सः । वा॒म् । सु॒तऽसो॑माः । अ॒भि॒द्य॒वः । यु॒वाम् । ह॒वन्ते॑ ।

अ॒श्वि॒ना ॥ ४ ॥

हेविश्ववेदसासर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्थेकक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतयात्रिषुस्थानेष्ववस्थितेव-
र्हिषिर्भेस्थित्वामध्वामधुरेणरसेनयज्ञमिमिक्षतंसेकुमिच्छतं हेअश्विना वांयुष्मदर्थंसुतसोमाअ-
भिषुतसोमयुक्ताः अभिद्यवःअभिगतदीप्तयः कण्वासोयुवामुभौहवन्तेआह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे
त्रिषुस्थानेषुसहतिष्ठतीतित्रिषधस्थंवर्हिः सुपिस्थइतिकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः
सधमादस्थयोश्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । मध्वा आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः
जसिचेत्यत्रजसादिपुच्छन्दसिवावचनमितिवचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षतं मिहसेचने सनिएका-
चइतीट्प्रतिषेधः हलन्ताच्चेतिसनःकिच्वाल्लघूपधगुणाभावः अज्यासहलादिशेषौ ढत्वकत्वष-
त्वानि । सुतसोमाः सुतःसोमोयैः बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः द्युरित्यहर्नाम तेनतत्सम्बन्धी
पकाशोलक्ष्यते अभिगताद्युं अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

याभिःकण्वमभिष्टिभिःप्रावतंयुवमश्विना ।

ताभिःष्व१स्माँअवतंशुभस्पतीपातंसोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । कण्व॑म् । अ॒भिष्टि॑भिः । प्र । आव॑तम् । यु॒वम् ।

अ॒श्वि॒ना । ताभिः॑ । सु । अ॒स्मान् । अ॒व॒तम् । शु॒भः । प॒ती इति॑ ।

पा॒तम् । सोम॑म् । ऋ॒तऽवृ॒धा ॥ ५ ॥ १ ॥

हेअश्विना युवंयुवामुभौयाभिरभिष्टिभिः अपेक्षिताभीरक्षाभिः कण्वंमहर्षिप्रावतरंक्षित-
वन्तौ हेशुभस्पतीशोभनस्यकर्मणःपालकौ ताभीरक्षाभिरस्माननुष्ठातृन्स्ववतंसुष्टुरक्षतम् स-
ष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः आभिमुख्येनेष्यन्तइत्यभिष्टयःफलानि इषइच्छायां कर्मणिकिनि तितुने-
त्यादिनाइट्प्रतिषेधः एमन्नादिषुछन्दसिपररूपंवकव्यमितिपररूपत्वम् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्व-
रत्वम् उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदानः । शुभस्पती शुभदीप्तौ किंपूचेतिकिंपू षष्ठ्याःप-
तिपुत्रेतिविसर्जनीयस्यसत्वम् सुबामन्त्रितेइतिषष्ठ्यन्तस्यपराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदाय-
स्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीमृचमाह—

मुदासेदस्त्रावसुबिभ्रतारथेपृक्षोवहतमश्विना ।
रयिसंमुद्रादुतवादिवस्पर्यस्मेधन्तंपुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सु६दासे । दस्त्रा । वसुं । विभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना ।
रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धन्तम् ।
पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

हेदस्त्रादर्शनीयावश्विनौसुदासेशोभनदानयुक्तायराज्ञेपिजवनपुत्रायरथेवसुबिभ्रतायुवांपृ-
क्षोन्नंवहतंप्रापितवन्तौ समुद्रादन्तरिक्षात् समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम समुद्रःअध्वरमित्यन्तरिक्षनाम-
सुपाठात् उतवादिवस्परि अथवास्वर्गात्पर्याहृत्यपुरुस्पृहंबहुभिःस्पृहणीयंरथिंधनंअस्मेधन्तं
अस्मासुस्थापयतम् ॥ सुष्टुददातीतिसुदाःअसुनि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि पञ्चम्याः
परावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । पुरुस्पृहम् स्पृहईप्सायां जुरादिरदन्तः पुरुभिःस्पृहत्-
इतिपुरुस्पृहः कर्मणिघञ् अतोलोपस्यस्थानिवत्वात्सुषुपधगुणाभावः जित्स्वरेणउत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणतदेवशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

यन्नासत्यापरावतियद्वास्थोअधितुर्वशे ।
अतोरथेनसुष्टुतानआगतंसाकंसूर्यस्यरश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराश्वति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशै ।
 अतः । रथेन । सुष्टता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।
 रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हेनासत्याअसत्यरहितावश्विनौ यद्यदियुवांपरावतिदूरदेशेस्थःवर्तेथे यद्वा अथवाअ-
 धितुर्वशेअधिकेसमीपेस्थः अतोस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्यरश्मिभिःसाकं सूर्योदयकालेसुवृता
 शोभनवर्तनयुक्तेनरथेननोस्मान्प्रतिआगतमागच्छतम् ॥ नासत्या सत्सुभवौसत्यौनसत्यौअस-
 त्यौनअसत्यौनासत्यौ नभ्राणनपादित्यादिनानत्रःप्रकृतिभावः । स्थः अस्भुवि शसोरल्लोपइत्य-
 कारलोपः यद्दत्तयोगादनिघातः । गतं गभेल्लोपिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
 नानुनासिकलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अर्वाश्वांसप्तयोध्वरश्रियोवहन्तुसवनेदुप ।
 इषंपृश्नन्तासुकृतेसुदानंवआर्हिःसीदतंनरा ॥ ८ ॥

अर्वाश्वा । वाम् । सप्तयः । अध्वरश्श्रियः । वहन्तु । सवना । इत् ।
 उप । इषम् । पृश्नन्ता । सुकृते । सुदानवे । आ । बर्हिः ।
 सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हेअश्विनौअध्वरश्रियोयागसेविनः सप्तयोश्वाः सवनेदुपअस्मदनुष्ठेयानित्रीणिसवनान्ये-
 शोपलक्ष्यअर्वाश्वाअभिमुखावांयुवांवहन्तुप्रापयन्तु हेनराअश्विनौसुकृतेसुष्टुर्कर्मकारिणेसुदान-
 वेशोभनदानयुक्तायजमानायेषमन्त्रंपृश्नन्तासंयोजयन्तौ युवांबर्हिरासीदतंदर्भंप्राप्तम् ॥ अ-
 र्वाश्वा सुपांसुलुगितिविभक्तेराकारः । अध्वरश्रियम् अध्वरंश्रयन्तीत्यध्वरश्रियः क्लिष्ट-
 चिपच्छीत्यादिनाक्लिपदीर्घश्च । वहन्तु वहप्रापणे शपःपित्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श्रलसार्वधातुकस्व-
 रणाद्युदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । सवना षुञ्अभिषवे अभिषूयतेसोमएष्वितिसवना-
 नि अधिकरणेत्सुट् योरनादेशः गुणावादेशौ ल्ङीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् शोश्छन्दसिबहुल-
 मितिशेल्लोपः । पृश्नन्ता पृचीसम्पर्के शतरिरुधादित्वात्श्रम् शसोरल्लोपइत्यकारलोपः प्रत्य-
 पस्वरः । सुकृते सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेभूतकालेक्लिप् ह्रस्वस्यपितीतितुक् । सुदानवे शोभ-

नंदानुर्दानयस्यासौसुदानुः दानुशब्दोनुप्रत्ययान्तआद्युदात्तः आद्युदात्तंअच्छन्दसीतिबहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सीदत्तं षट्प्रविशरणगत्यवसादनेषु ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

तेननासत्यागतंरथेनसूर्यत्वचा ।

येनशश्वदूहथुर्दाशुषेवसुमध्वःसोमस्यपीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यःत्वचा । येन । शश्वत् ।

ऊहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हेनासत्यासूर्यत्वचासूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेनवा तेनप्रसिद्धेनरथेनआगतमागच्छतंदा-
शुषे हविर्दत्तवतेयजमानायवसुधनं शश्वदसर्वदायेनरथेनऊहथुः प्रापितवन्तौतेनरथेनेतिपूर्वत्रा-
न्वयः किमर्थमागमनमितितदुच्यते मध्वः मधुरस्यसोमस्यपीतयेसोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा ल-
चसंवरणे त्वचितिसंवृणोतीतिवग्रश्मिः सूर्यस्यत्वगिवत्वग्यस्य सप्तम्युपमानेत्यादिनावहुव्रीहिरु-
त्तरपदलोपश्च सूर्यशब्दःपूरेरणेइत्यस्मावक्वपि राजसूयसूर्येत्यादिनारुडागमसहितोनिपातितः
ततःप्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणशिष्यते ।
ऊहथुः बह्वप्रापणे लिटिअसंयोगाल्लिट्किदितिलिटःकित्त्वे वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अस्या-
सहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

उक्थेभिरर्वागवसेपुरुवसूअर्केश्चनिह्यामहे ।

शश्वत्कण्वानांसदसिप्रियेहिंसोमंपपथुरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अर्केः । च ।

नि । ह्यामहे । शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् ।

सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

पुरुवसू मभूतधनावश्विनौअवसेस्मद्रक्षणार्थंउक्थेभिरुक्थैःशस्त्रैः अर्केश्च अर्चनसाधनैः
स्तोत्रैश्चअर्वागस्मदाभिमुख्येननिह्यामहेनितरामाह्यामः हेअश्विनाकण्वानांकण्वपुत्राणामे-

धाविनांवाप्रियेसदसियज्ञस्थानेशश्वःसर्वदासोमं पपथुर्हिकंयुवांपीतवन्तौखलु ॥ उक्थेभिः बहु-
ल्लच्छन्दसोतिभिसऐसादेशाभावः बहुवचनेऽल्येदित्येत्वम् । अर्कैः ऋचस्तुतौ पुंसिसंज्ञायांघःपा-
येणेतिकरणेघः चजोःकुधिण्यतोरितिकुत्वम् । निह्वयामहे निसमुपविश्योह्वइत्यात्मनेपदम् । स-
दसि सीदन्त्यस्मिन्नितिसदः असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः पापाने लिटिआतोऽलोपइटिचे-
त्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

सहवामेनेतिषोडशार्चपञ्चमंसूक्तम् प्रस्कण्वऋषिः बार्हतत्वादयुजोबृहत्यःयुजःसतोबृहत्यः
उषादेवता सहषोडशोषस्यंत्वित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाकेउषस्येऋतौबार्हतेछन्दसीदंसूक्तम् अ-
थोषस्यइतिखण्डेसूत्रितम्—प्रत्युअदर्शिसहवामेनेतिबार्हतमिति । तथाआश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

सहवामेननउषोव्युच्छादुहितर्दिवः ।

सहद्युम्नेनबृहताविभावरिरायादेविदास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । सह ।

द्युम्नेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हेदुहितर्दिवोद्युदेवतायाःपुत्रि उपः उषःकालदेवते नोस्मदर्थेवामेनधनेनसहव्युच्छप्रभातं
कुरुहेविभावरिउषोदेवतेबृहताप्रभूतेनद्युम्नेनाग्नेनसहव्युच्छ हेदेवि त्वंदास्वतीदानयुक्तासतीराया
पशुलक्षणेनधनेनसहव्युच्छ ॥ उच्छ उच्छीविवासे । दुहितर्दिवः सुवामधितेपराङ्गवत्स्वरेइत्यत्र
परमपिछन्दसीतिवचनाद्विवइत्यस्यपूर्वाङ्गवद्भावेसतिआमधितस्यचेतिषष्ठ्यामधितसमुदायस्या-
ष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् । बृहता बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभाकेरुदात्तत्वम् । विभावरि
भादीप्तौ आतोमनिन्नित्यादिनावनिप् वनोरचेतिडीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशः सम्बु-
द्धौह्रस्वत्वम् । दास्वती इदानदाने भावेअसुन्प्रत्ययः तदस्यास्तीतिदास्वती मादुपधायाइतिमनु-
षोवत्वम् उगितश्चेतिडीप् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदोभूरिच्यवन्तवस्तवे ।

उदीरयप्रतिमामूनृताउषश्चोद्राधोमघोनाम् ॥ २ ॥

अश्व॑ऽवतीः । गो॑ऽमतीः । विश्व॑ऽसुविदः । भूरि॑ । च्य॒वन्त॑ ।
वस्त॑वे । उ॒त् । ई॒र॒य॒ । प्र॒ति॑ । मा॒ । सू॒नृ॒ताः । उ॒षः॑ । चो॒र्द॑ ।
रा॒र्धः॑ । म॒घो॒ना॑म् ॥ २ ॥

अश्ववतीः बह्वश्वोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्यधनस्यसुष्ठुलभ्य-
यिज्यः उषोदेवताः वस्तवेप्रजानानिवासायभूरिप्रभृत्यथाभवतितथाच्यवन्तप्राप्ताः हेउषोदेवते
माप्रतिमामुद्दिश्य सूनृताःप्रियहितवाचः उदीरय ब्रूहि मघोनांधनवतांसम्बन्धिराधोधनंचो-
द्दअस्मदर्धंपेरय ॥ अश्ववतीः मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतावितिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् वाछ-
न्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्यपाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त च्युङ्गतौ लङि बहुलं
छन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः । वस्तवे वसनिवासे तुमर्थेसेसेनितितवेन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्व-
म् । ईरय ईरगतौकम्पनेच हेतुमतिणिच् । चोद चुदसञ्चोदने चौरादिकः लोटि छन्दस्युभयथेति
शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपिच्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः पादादित्वाभिघाता-
भावः । मघोनां षठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिसम्प्रसारणम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

उ॒वासो॑षाउ॒च्छा॒च्च॒नु॒दे॒वी॒जी॒रा॒र॒था॒ना॑म् ।

ये॒अ॒स्या॒आ॒च॒रणे॑षु॒द॒धिरे॑स॒मु॒द्रे॒नश्र॑व॒स्य॒वः॑ ॥ ३ ॥

उ॒वास॑ । उ॒षाः॑ । उ॒च्छा॒त् । च॒ । नु॒ । दे॒वी॑ । जी॒रा॑ । र॒था॒ना॑म् ।

ये । अ॒स्याः॑ । आ॒ऽच॒रणेषु॑ । द॒धिरे॑ । स॒मु॒द्रे॑ । न । श्र॒व॒स्य॒वः॑ ॥ ३ ॥

उषोदेवी उवास पुरानिवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः चनुअद्यापि उच्छात् व्युच्छ-
ति प्रभातं करोति कीदृशीदेवी रथानां जीरापेरयित्री उषः काले हिरथाः पर्यन्ते अस्या उषसः
आचरणेषु आगमनेषु येरथादधिरेधृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्ववान्वयः २-
थपेरणेदृष्टान्तः—श्रवस्यवोधनकामाः समुद्रेन यैषासमुद्रमध्येनावः सज्जीकृत्यपेरयन्ति तद्वत् ॥
उवास वसनिवासे णलि लिटचक्ष्यासस्योभयेषामिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणं लिट्स्वरेण
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः तुदादित्वात् शप-
त्ययः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षया अस्य
निघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति वचनात् । जीरा जु३-

तिगत्यर्थः सौत्रोधातुः जोरीचेतिरकृपत्ययः । अस्याः इदमोन्वादेशेइत्यशादेशोनुदात्तः विभक्ति-
रपिसुष्वादानुदात्तेतिसर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु चरगत्यर्थः ल्युट्चेतिभावेत्युट् लित्स्वरे-
णप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दधिरे धृङ्भवस्थाने लिटःकि-
त्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः श्रूयतइति
श्रवोधनं असुन् तदात्मनइच्छन्तीतिश्रवस्यवः सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युपत्ययः॥३॥

चतुर्थीशृचमाह—

उषोयेतेप्रयामेषुयुञ्जतेमनोदानायसूर्यः ।

अत्राहवत्कण्वंएषांकण्वतमोनामगृणातिनृणाम् ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूर्यः ।

अत्र । अहं । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वंइतमः । नाम ।

गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हेउषः तेतवयामेषुगमनेषुसत्सुयेसूरयोविद्वांसोदानाभिज्ञाःदानायधनादिदानार्थमनः
स्वकीयंप्रयुञ्जतेपेरयन्ति दानशीलाः उदाराःप्रभवः प्रातःकालेदातुमिच्छन्तीत्यर्थः ए-
षांदातुमिच्छतांनृणांतन्नाम दानविषयेलोकप्रसिद्धंनाम कण्वतमोतिशयेनमेधावीकण्वोमहर्षि-
रत्राह—अत्रैवोषःकालेगृणात्युच्चारयति योदातुमिच्छतियश्चनामग्रहणेनदातारंप्रशंसतितावु-
भावप्युषःकालएवतथाकुरुतइत्युषसःस्तुतिः ॥ गृणाति गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइ-
तिह्रस्वत्वम् । नृणां नामि नृचेतिदीर्घप्रतिषेधः नृचान्यतरस्यामितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीशृचमाह—

आवायोषेवसूनर्युषायातिप्रभुञ्जती ।

ज्रयन्तीवृजनंपद्वदीयतउत्पातयतिपक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घृ । योषांइइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रइभुञ्जती ।

ज्रयन्ती । वृजनम् । पद्वत् । ईयते । उत् । पातयति ।

पक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

उषादेवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वे पालयन्ती आयातिष प्रतिदिनमागच्छतिखलु तत्रदृष्टान्तः—सूनरी सुष्ठुगृहकृत्यस्यनेत्री योषेवगृहिणीव कीदृशीउषाः वृजनंगमनशीलंजङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती जरांप्रापयन्ती असकृदुषस्यावृत्तायांवयोहान्याप्राणिनोजीर्णाभवन्ति किञ्च उषःकाले पट्टत् पादयुक्तंप्राणिजातं ईयते निद्रांपरित्यज्यस्वस्वकृत्यार्थंगच्छति किञ्च इयमुषाः पक्षिणउत्पादयति पक्षिणोत्प्लुषःकालेसमुत्थायतत्रतत्रव्रजन्ति ॥ घ ऋचितुनुवेत्यादिनासंहितायांदीर्घः । सुष्ठुनयतीतिसूनरी नूनये अचइरितिइप्रत्ययः गतिसमासेकृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिवचनात् रुदिकारादकिनइतिडीप् परादिश्चन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घः । प्रभुञ्जती भुजपालनाभ्यवहारयोः लटःशतृ रुधादित्वात्भ्रम् भ्रसोरलोपइत्यकारलोपः उगितश्चेतिडीप् शतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् । वृजनं वृजीवर्जने वर्ज्येतेइतिवृजनंप्राणिजातं कृपूवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युःप्रत्ययः किच्वाल्लघूपधगुणाभावः योरनादेशेप्रत्ययस्वरः । पट्टत् पत्पादः तदस्यास्तीतिपट्टत् झयइतिमतुपोवत्वम् व्यत्ययेनमतुपउदात्तत्वम् नचस्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवदितिव्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वेसतिह्रस्वनुङ्भ्यांमतुबितिमतुपउदात्तत्वमितिवाच्यं ह्रस्वदित्येवसिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादेषापरिभाषानाश्रीयतेइतिवृत्तावुक्तम् इतरथाहिमरुत्वा-नित्यत्रापिमतुपउदात्तत्वंस्यात् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

वियासृजति समनं व्युत्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो न किं छेपमिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति ।
ओदती । व्युः । नकिः । ते । पमिवांसः । आसते । विष्टौ ।
वाजिनीवति ॥ ६ ॥

यादेवतासमनंसमीचीनचेष्टावन्तंपुरुषं विसृजतिप्रेरयति गृहारामादिचेष्टाकुशलानुषुषा-
मुषःकालः शयनादुत्थाप्यस्वस्वव्यापारेप्रेरयतीतिप्रसिद्धं किञ्च उषाः अर्थिनोयाचकान्विसृज-
ति तेपित्युषःकालेसमुत्थायस्वकीयदातृगृहेगच्छन्ति ओदतीउषोदेवतापदंस्थानंनवेतिनकामय-
ते उषःकालःशीघ्रंगच्छतीत्यर्थः हेवाजिनीवतिउषोदेवते तेव्युष्टौवदीयेप्रभातकालेपमिवांसः

पतनयुक्तावयःपक्षिणः नकिरासतेनतिष्ठन्ति किन्तु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्यगच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृज-
ति सृजविसर्गे तुदादित्वाच्छः तस्यडित्वाल्लघूपधगुणाभावः प्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वेविकरण-
स्वरः यद्दत्तयोगादनिघातः । ओदती उन्दीक्लिदने उनत्तिसर्वनीहारेणेत्योदतीउषाः शतरिव्य-
त्ययेनशप् व्यत्ययेनानुनासिकलोपेऽलघूपधगुणः उगितश्चेतिडीप् आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्
नुभभावः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुरदुपदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्
नचशतुरनुमइतिनद्याउदात्तत्वम् अन्तोदात्ताच्छतुःपरस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे युष्मत्तत्त-
तक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । पतिवांसः पतृगतौ लिटःऋसुः ऋादिनियमात्प्राप्तइद् वस्वेका-
जाद्धसामितिनियमान्नप्राप्तोतितक्रियते सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पितत्वात् तनिपत्योश्छ-
न्दसीत्युपधालोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावात्द्विर्भावः प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति वाजो-
न् अस्यास्तीतिवाजिनीक्रियामत्वर्थीयइनिः ऋचेभ्यइतिडीप् तादृशी क्रियायस्याःसा
तदस्यास्तीतिमतुप् संज्ञायांइतिमतुपोवत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

एषायुक्तपरावतःसूर्यस्योदयनादधि ।

शतरथेभिःसुभगोषाड्यंविद्यात्यभिमानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उतःअयनात् । अधि ।

शतम् । रथेभिः । सुभगा । उषाः । इयम् । वि । याति ।

अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषाउषोदेवीशतंअयुक्त स्वकीयानांरथानांशतंयोजितवती सुभगासौभाग्ययुक्ताइय-
मुषाः परावतोदूरस्थात्सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकात् मानुषानभि म-
नुष्यानुद्दिश्य रथेभिःशतसंख्याकैर्युक्तैरथैर्विद्याति विशेषेणगच्छति ॥ अयुक्त लुङि ऋलो-
मलीतिसिचोलोपः । उदयनात् उदेत्यत्रेयुदयनं इण्गतौ अधिकरणेत्युद् ऋदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । सुभगा शोभनोभगोयस्याःसा आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मा-
नुषान् मनोःपुत्रामानुषाः मनोर्जाताव्यतौषुकचेत्यञ् षुगागमश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

विश्वमस्थानानामचक्षमेजगज्ज्योतिष्कणोतिसूनरी ।

अपद्देषोमघोनीदुहितादिवउषाउच्छदपस्विधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । ननाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी । अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् ।
अप । स्त्रियः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वजगतजङ्गमप्राणिजातं अस्या उषसश्चक्षसे प्रकाशाय ननाम प्रह्वी भवति रात्रौ तमसि
निमग्नाः सर्वे जनाः तन्निवारयित्री मुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः कुतः यस्मा देषासूनरी सुषु
नेत्री अभिमत्तफलस्य प्रापयित्री उषाः ज्योतिष्कृणोति सर्वप्रकाशयति किञ्च मघोनी मघवती धनव-
ती हेदिवो दुहिता द्युलोकसकाशा दुत्पन्ना उषाः द्वेषः द्वेषन् अपोच्छत् अपवर्जयति तथा स्त्रियः शोष-
यितृ नपोच्छत् अपवर्जयति तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूता उषो देवतां विश्वं जगन्मस्करोती-
त्यर्थः ॥ अस्याः इदमोन्वादेशे इत्यशदेशो नुदात्तः विभक्तिश्च सुस्वादानुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । न-
नाम संहितायामन्येषामपि दृश्यते इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् तु जादित्वे हितुतु जान इत्यादा विवपदका-
लेपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः इणः षडित्यनुवृत्तौ इत्सुसोः सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वेषः द्वि-
षअप्रतौ अन्येष्योपि दृश्यन्त इति विच् लघूपधगुणः । मघोनी मघं वनति संभजत इति मघोनी श्व-
न्नुक्षन्तियादिनामघवनशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः स्त्रियाद्यन्त्रेष्योऽनीबितिऽपी भसंज्ञायां
श्वयुवमघोनामतद्धिते इति सम्प्रसारणम् । उच्छत् उच्छीविवासे विवासोवर्जनं छन्दसितुल्लङ्घ-
लित इति वर्तमाने लङ् बहुलं छन्दस्य माङ्चोगेपीत्यडागमाभावः । स्त्रियः स्त्रियुशोषणे क्लिषचेति
क्लिप् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

उष आभाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । आहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।

आवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽ उच्छन्ती ।

दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हेदिवो दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि उषः उषो देवते चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशकेन आस-
मन्तावभाहिप्रकाशस्व किं कुर्वती दिविष्टिषु दिवसेषु भूरिप्रभूतं सौभगं अस्मभ्यमावहन्ती संपादयन्ती
तथा व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ उषः षाष्ठिकमामन्त्रिता द्युदानत्त्वम् । दुहितर्दिवः परमपिच्छन्-
सीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वांमन्त्रिताद्भवद्भावे सति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानु-

दात्तत्वम् । आवहन्ती डीपशपौपित्वादनुदात्तौ शतुश्चादुपदेशालसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतोधातुस्वरःशिष्यते समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरिभवतिनविनश्यतीतिभूरि अदिश-
देभूशुभिभ्यःकिञ्चित्किञ्चिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्यभावःसौभगं सुभगान्मन्त्रेइत्युदात्ता-
दिषुपाठात् अञ्प्रत्ययः हृद्गसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृद्धौप्राप्तायां सर्वेविधयश्छन्दसि-
कल्प्यन्तइतिवचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्भवतीतिवृत्तावुक्तम् । व्युच्छन्ती उच्छीविवासे विवासोवर्ज-
नं तौदादिकः अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः । दिविष्टिषु दिव्शब्देनदिविष्ट-
आदित्योलक्ष्यते तस्यइष्टयण्णानिगमनानियेषुदिवसेषुतेदिविष्टयः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

विश्वस्यहिप्राणंजीवनंत्वेवियदुच्छसिसूनरि ।

सानोरथेनबृहताविंभावरिश्रुधिचित्रामघेहवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

विश्वस्य । हि । प्राणंनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि ।
सूनरि । सा । नः । रथेन । बृहता । विंभावरि । श्रुधि । चित्रामघे ।
हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेसूनरीउषोदेवि विश्वस्यसर्वस्यप्राणिजातस्य प्राणनंचेष्टनं जीवनंप्राणधारणंचत्वेहि
त्वथ्येववर्तते यद्यस्मात्त्वंव्युच्छसितमोवर्जयसि हेविभावरिविशिष्टप्रकाशयुक्ते साताटशीत्वंनोस्मा-
त्प्रतिबृहताप्रौढेनरथेनआयाहीतिशेषः तथाहेचित्रामघेविचित्रधनयुक्ते उषोदेवते अस्मदीयंहव-
माह्वानंश्रुधिश्रुणु ॥ प्राणनं अनचेष्टायां ल्युट्चेतिभावेल्युट् योरनादेशः समासेअनितेरित्युपसर्ग-
स्थानिमित्तादुत्तरस्यनकारस्थणत्वम् नन्वनितेरितिइटानिर्देशात्कथमनचेष्टायामित्यस्यणत्वम्
तर्हिजीवनस्यपृथग्गुपादानात् तेनैवधातुनाचेष्टालक्ष्यते समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् संहिता-
पामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । उच्छसि उच्छीवि-
वासे तौदादिकः सिपःपित्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः निपातैर्धद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । सून-
रि सुष्ठुनयतीतिसूनरी नूनयेइत्यस्मादचइरित्यौणादिकइप्रत्ययः गतिसमासेरुद्ग्रहणेगतिकारक-
पूर्वस्यापिग्रहणात्कृदिकारादकिञ्चिद्विडितीष् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् परादिश्छन्दसिब-
हुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेप्राप्ते आमन्त्रितस्यचेत्याष्टमिकोनिघातः । विभावरि विशिष्टाभायस्याः

सा छन्दसीवनिपावितित्वर्थीयोवनिप् वनोरचेतिडीप् तत्सन्नियोगेननकारस्यरेफादेशश्च । श्रु-
धि श्रुशृणुपृष्ठवृक्ष्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हेरपित्वेनप्रत्ययस्-
रेणान्तोदात्तत्वेपादादित्वान्निघाताभावः । मघमितिधननाम चित्रमघंयस्याःसाचित्रामघा अन्ये-
षामपिटृश्यतइतिसंहितायांपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । हवं ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच भावेनुपसर्गस्येत्यपप्रत्य-
यः तत्सन्नियोगेनसम्प्रसारणंच ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

एकादशीमृचमाह—

उषोवाजं हि वंस्वयश्चित्रोमानुषेजने ।

तेनावहसुकृतो अध्वराँ उपयेत्वांगृणन्तिवह्नयः ॥११॥

उषः । वाजंम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने । तेन ।

आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति ।

वह्नयः ॥ ११ ॥

हेउषः वाजंहविलक्षणमन्त्रं हि श्रुतिषुप्रसिद्धं वंस्वयाचस्वस्वीकुर्वित्यर्थः योवाजश्चित्रश्चा-
यनीयः मानुषेमनुष्येजनेजातेयजमानेवर्ततेतंवाजमितिपूर्वत्रान्वयः तेनकारणेनसुकृतःसुकृतव-
तोयजमानान्अध्वरान्हिसारहितानयागानुपावहप्रापय येयजमानावह्नयोयज्ञनिर्वाहकाः त्वावां
गृणन्तिस्तुवन्तितान्सुकृतइतिपूर्वेणसम्बन्धः एतदुक्तंभवति यजमानैःप्रचंहविः स्वीकृत्यपुनरपिते-
षांयज्ञसंस्पादयन्ति ॥ वाजं वजव्रजगतौ कर्मणिघञ् अजिब्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वात्वाजोवाज्यमित्यत्रापिकृत्वाभावइतिवृत्तावुकृत्वात् कृत्वाभावः कर्षात्त्वतइत्यन्तोदात्तत्वेपा-
षेवृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व वनुयाचने अत्रयाचनवाचिनाधातुनातदुत्तरभावीस्वीकारोल्-
क्षयते बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अनुदात्तत्वाल्लसार्धाधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनि-
घातप्रतिषेधः । सुकृतः सुकर्मपापेत्यादिनाकरोतेर्भूतार्थेक्लिप्तुगागमः रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।
अध्वरान् ध्वरोहिंसानास्त्यस्मिन्नितिबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अध्वरानि-
त्यस्यईप्सितत्वत्वात् कर्तुरीप्सितत्वमिति कर्मसंज्ञा । सुकृतइत्यस्यतु अकथितंचेति नीवसोर्ह-
रतेश्चेतिद्विकर्मकेषुवहतेःपरिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्रनकारस्यसंहितायांदीर्घादटीतिरुत्वम्
आतोऽटिनित्यमितिपूर्वपदस्याकारस्यसानुनासिकता । गृणन्ति गृशब्दे ऋयादिभ्यःश्चाप्यादीनां
ह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् श्राभ्यस्तयोरतइत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्दत्तयोगादनिघातः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

विश्वान्देवाँ आवहसोमपीतयेन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।

सास्मासुधागोमदश्वावदुक्थ्यं मुपोवाजंसुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह् । सोमं पीतये । अन्तरिक्षात् ।

उषः । त्वम् । सा । अस्मासुं । धाः । गोमत् । अश्वं वत् । उक्थ्यम् ।

उषः । वाजम् । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हेउषः त्वंसोमपीतयेसोमपानायअन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकावविश्वान् सर्वान्आवहअस्मदी-
यंदेवयजनदेशंप्रापयं हेउषः सातादृशीत्वंगोमत् गोमन्तंबहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावत्अश्वैरुपेतंउ-
क्थ्यंप्रशस्यंसुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंवाजमन्नं अस्मासु धाः निधेहिस्थापयेत्यर्थः ॥ धाः दधातेश्छ-
न्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलुङ् गातिस्थेतिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः ।
गोमत् अश्वावत् मन्त्रेसोमाश्वेन्द्रियेतिमनुषिदीर्घत्वम् उभयत्रसुपांसुलुगितिबिभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं
उक्थंस्तोत्रंतत्रभवमुक्थ्यं भवेच्छन्दसीतियत् सर्वेविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइतियतोनावइत्या-
द्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । उषः आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् पादादित्वाञ्जिघाताभा-
वः । सुवीर्यं शोभनंवीर्यस्य वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

यस्यारुशन्तोअर्चयःप्रतिभद्राअदृक्षत ।

सानोरर्थिविश्ववारंसुपेशसमुषाददातुसुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत । सा ।

नः । रयिम् । विश्ववारम् । सुपेशसम् । उषाः । ददातु ।

सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उषसःअर्चयःप्रकाशाः रुशन्तः शत्रून्हिंसन्तःभद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षतप्रतिदृश्य-
न्ते सातथाभूताउषाः नोस्मक्यंरयिंददातु कीदृशंरयिंविश्ववारंविश्ववारकम् यद्वा विश्वैर्वरणीयंसु-
पेशसं पेशइतिरूपनाम शोभनरूपोपेतंसुगम्यंसुष्ठुगन्तव्यम् यद्वा सुगम्यमितिसुखनाम तद्धेतुत्वा-
त्ताच्छब्दम् ॥ रुशन्तः रुशरिशर्हिंसायां शतरितुदादित्वाच्छः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्त-
त्वे सतिशिष्टत्वाद्विकरणस्वरेप्राप्तेव्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत दृशेःकर्मणिलुङिभ्रस्यादादे-

शः च्चैःसिच् नदृशइतिकसप्रतिषेधः एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिच्चावात्मनेपदेष्वितिसिच्ः
 किच्चाह्वूपधगुणाभावः सृजिट्शोर्ज्ञल्यमकितीत्यमागमाभावश्चकिच्चादेव षत्वकत्वपत्वानि
 अडागमउदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं विश्वं वृणोतीति विश्ववारः वृञ्वरणे कर्म-
 ण्यण् यद्वा विश्वैर्व्रियतइति विश्ववारः कर्मणि घञ् मरुद्ध्वादिवात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुग्मं
 सुष्ठुगन्तव्यः सुग्मः गमेर्वञ्चार्थेकविधानमितिकप्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः तत्र भवंसुग्मं
 भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

येचिद्वित्वामृषयःपूर्वऊतयेजुहुरेवंसेमहि ।

सानस्तोमाँअभिगृणीहिराधसाषःशुक्लेणशोचिषां ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहुरे । अवंसे ।

महि । सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः ।

शुक्लेण । शोचिषां ॥ १४ ॥

हेमहिमहितेपूजनीयेवाउषोदेवते त्वायेचिद्वियेखलुप्रसिद्धाः पूर्वेचिरन्तनाऋषयोमन्त्रदृष्ट-
 रः ऊतयेरक्षणाय अवइत्यन्ननाम अवसेअन्नायचजुहुरेजुह्विरेआहूतवन्तः सूकरूपैर्मन्त्रैःस्तु-
 तयन्तइत्यर्थः हेउषः सातादृशीत्वंराधसाअस्माभिर्दत्तेनहर्विलक्षणनधनेनशुक्लेणशोचिषादी-
 भेनतमोनिवारयितुंसमर्थेनतेजसाचोपलक्षितासतीतेषामृषीणामिवनोस्माकंस्तोमानभि स्तुती-
 भिलक्ष्यगृणीहिसम्यक्स्तुतमितिशब्दय अस्मदीयाभिःस्तुतिभिःसन्तुष्टाभवेत्यर्थः ॥ ऊतये
 अवतेःकिनि ज्वरत्वरेत्यादिनावकारस्योपधायाश्चोठ् ऊतियुतीत्यादिनाकिञ्चुदात्तोनिपातितः ।
 जुहुरे ह्वेञ्स्पर्धायांशब्देच लिटिअभ्यस्तस्यचेतिद्विवचनापूर्वमेवअभ्यस्तकारणभूतस्यह्वयतेः
 सम्प्रसारणम् अभ्यस्तस्ययोह्वयतिःकश्चाभ्यस्तस्यह्वयतिःयस्तस्यकारणमितिव्याख्यातवा-
 त् परपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वम् द्विवचनादीनि इरयोरेइतिइरेचोरेआदेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
 यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपश्चमीनिर्देशेपि व्यवहितेपिकार्यंभवतीत्युक्तम् । महि महपूजायाम्
 औणादिकइप्रत्ययः ऊदिकारादकिनइतिडीष् संबुद्धावंबार्थनद्योर्हस्वइतिहस्वत्वम् । स्तोमान्
 संहितायांनकारस्यरुत्वाद्युक्तम् । गृणीहि गृशब्दे क्रैयादिकःशिति प्वादीनांहस्वइतिहस्वत्वम् ।
 राधसा राधोत्यनेनेतिराधः असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । उषः पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे
 षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

उषोयदद्यभानुनाविद्वाराणवोदिवः ।

प्रनोयच्छतादवृकंपृथुच्छर्दिःप्रदेविगोमतीरिषः ॥१५॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः । प्र ।

नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः ।

इषः ॥ १५ ॥

हेउषः त्वंअद्यास्मिन्प्रभातसमयेयद्यस्मात्भानुनाप्रकाशेनदिवोन्तरिक्षस्यद्वारौद्वारभूतौ
वापरदिगन्तौअन्धकरेणाच्छादितौव्युणवःविश्लिष्यप्रामोषि तस्मात्त्वंनोस्मभ्यंछर्दिस्तेज-
स्वगृहंप्रयच्छतात्देहि कीदृशंछर्दिः अवृकंहिसकरहितं पृथुविस्तीर्णं अपिच हेदेविदेवनशीले
मेतीः बहुभिर्गोभिर्धुक्ताइषोन्नानिप्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेः यच्छतादित्यनुषज्यते प्रयच्छतात्देहित्व-
गमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वाद्दस्मदभीष्टंगृहादिकंप्रयच्छेत्यर्थः छर्दिरितिगृहनाम छर्दिःछदिरिति
नामसुपाठात् ॥ ऋणवः ऋणस्तुतौ छान्दसेलडिसिपि तनादित्वादुप्रत्ययः ततोव्यत्ययेनशपिगु-
णादेशो शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेउप्रत्ययस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः ऊडिदमित्या-
नाविभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रनः उपसर्गाद्बहुलमितिबहुलवचनाच्चसोणत्वाभावः । यच्छतात् दा-
दाने शपिप्राप्त्यादिनायच्छादेशः । अवृकं नास्तिवृकोस्मिन्नितिबहुव्रीहौ नञ् सुभ्यामित्युत्त-
पदान्तोदात्तत्वम् । पृथु प्रथप्रख्याने प्रथिन्नदिभ्रस्वांसम्प्रसारणंसलोपश्चेतिकुप्रत्ययःसम्प्रसार-
च । छर्दिरितिगृहनाम उच्छर्दिर्दीप्तिदेवनयोः अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरितीसिप्रत्ययः
घुपधगुणः प्रत्ययस्वरः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टकमाह—

संनोरायाबृहताविश्वपेशसामिमिक्षवासमिळाभिरा ।

संद्युम्नेनविश्वतुरोमहिंसंवाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥५॥

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वपेशसा । मिमिक्षव । सम् ।

इळाभिः । आ । सम् । द्युम्नेन । विश्वतुरा । उषः । महि । सम् ।

वाजैः । वाजिनीवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

हेउषः नोस्मानरायाधनेनसंमिमिक्ष्वसंसिञ्चसंयोजयेत्यर्थः कीदृशेनधनेन बृह-
ता प्रभूतेन विश्वपेशसा पेशइतिरूपनाम बहुविधरूपयुक्तेन तथा इळाभिःआ गोभि-
श्वास्मान्संमिमिक्ष्व इळेतिगोनाम इळाजगतीतितन्नामसुपाठात् आकारःसमुच्चये पादान्ते
वर्तमानत्वात् उक्तञ्च—एतस्मिन्नेवार्थेदेवेभ्यश्चपितृभ्यआइत्याकारइति । किञ्च हेमहि मही-
ये उषोदेवते द्युन्नेनयशसा संमिमिक्ष्व द्युन्नद्योततेर्यशोवाञ्चैवितियास्कः । कीदृशेनद्युन्नेन वि-
श्वतुरा सर्वेषांशत्रूणांर्हिसकेन तथाहेवाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नै-
रस्मान् संमिमिक्ष्व अन्नवैवाजइतिश्रुत्यन्तरौत् ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्व-
म् । बृहता बृहन्महोरुपसंख्यानमितिविभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा विश्वानिपेशांसियस्या-
सौविश्वपेशाः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिव्यत्ययेनासंज्ञायामपिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् यद्वा मरु-
द्वधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व मिहसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् लोटि बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विभां-
वह्लादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि प्रत्ययस्वरस्यसविशिष्टत्वात्सएवशिष्यते पादादित्वादनघातः
पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातोऽनभवति समानवाक्येनिघातयुष्म-
दस्मदादेशावक्तव्याइतिवचनात् । विश्वतुरा तूर्वतीतितुः तुर्वीर्हिसार्थः क्विप्चेतिक्विप् राक्षो-
पइतिवलोपः विश्वेषांतूर्विश्वतुः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति वाजोन्नमस्याअस्ती-
तिवाजिनीक्रिया तादृशीक्रियायस्याःसातथोक्ता ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

उषोभद्रेभिरितिचतुर्कंचषष्ठसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते उषश्चतुष्कमानुष्टुभंत्विति । कण्वपुत्रः
प्रस्कण्वऋषिः तुहादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचानुष्टुभं पूर्वत्रउषस्यंत्वित्युक्तत्वात् इदमपिसूक्तमुषस्यम्
प्रातरनुवाकस्योषस्येकतौआनुष्टुभेछन्दस्येतत्सूक्तम् सूत्र्यतेहि—उषोभद्रेभिरित्यानुष्टुभमिति ।
आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तम् प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

उषोभद्रेभिरागृह्णिविद्विद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्सवउपत्वासोमिनोऽगृहम् ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गृह्णिवि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुणऽप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

हेउषःउषोदेवते भदेभिःभन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः दिवोन्तरिक्षलोकात्सोचनाद्रोचमाना-
द्दीप्यमानात् अधिरुपर्यर्थः उपरिवर्तमानात् चिदितिपूजितार्थः पूजितादेवंविधात् अन्तरिक्ष-
लोकात् आगह्यागच्छ हेउषः अरुणप्सवः अरुणवर्णागावः सोमिनःसोमयुक्तस्ययजमान-
स्यगृहंदेवयजनरूपंयज्ञगृहंत्वात्वामुपवहन्नुपापयन्तु ॥ गहि गमेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
हेरपित्वेनडित्वे अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतोहेरितिलुग्नभवति असिद्धवदत्रा-
भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरिति युच् योरनादे-
शे चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः प्साभक्षणे प्सान्तिभक्षयन्तिस्तनंपिबन्तीतिप्सवोवत्साः
औणादिकःकुप्रत्ययः आतोलोपइटित्येत्कारलोपः अरुणाःप्सवोयासांतास्तथोक्ताः अत्रव-
त्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातृणामपितथात्वंगम्यते पैतृकमश्वाअनुहरन्तेमातृकंगावोनुहरन्ती-
तिगोनर्दीयैः तासांचोषोवाहनत्वंनिघण्टावुक्तम्—अरुणयोगावउषसामिति । अरुणशब्दःअर्तेश्चेति
उनन्प्रत्ययान्तः तृणाख्यायांचिदित्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः सएवबहुवीहौपूर्वपदमृत्तिस्व-
रत्वेनशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

सुपेशसंसुखंरथंयमध्यस्थाउषस्त्वम् ।

तेनासुश्रवंसंजनंप्रावाद्यदुहितर्दिवः ॥२॥

सुदपेशसम् । सुदखम् । रथम् । यम् । अधिदुअस्थाः । उषः ।

त्वम् । तेन । सुदश्रवंसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः ।

दिवः ॥ २ ॥

हेउषः त्वंयंरथमध्यस्थाअधितिष्ठसि कीदृशंरथंसुपेशसंशोभनावयवं शोभनरूपयुक्त्वा पे-
शइतिरूपनामेतियास्कैः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् पेशःकृशममितितन्नामसुपाठात् सुखंशोभने-
नखेनाकाशेनयुक्तंविस्तृतमित्यर्थः यद्वा सुखहेतुभूतं अथवासुखमितिक्रियाविशेषणं सुखंयथा-
भवतितथेत्यर्थः हेदिवोदुहितः द्युलोकसकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेनरथेनअद्यास्मिन्कालेसुश्रवंसं
शोभनहर्विर्युक्तंजनंयजमानंप्राव प्रकर्षेणगच्छ॥सुपेशसं पिशअवयवे अस्मादुसन्प्रत्ययः निच्वा-
दाद्युदात्तःपेशसुशब्दः शोभनंपेशोयस्यासौसुपेशाः आद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
अध्यस्थाः तिष्ठतेःछन्दसिलुङ्लुङ्लिट्इतिवर्तमानेऽलुङि गातिस्थेतिस्तिचोऽलुक् अहागमउदात्तः
यद्वत्तयोगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् तेनअन्येषामपिदृश्यतइतिसंहितायांदी-

र्वः । सुश्रवसं श्रवइत्यन्ननाम श्रूयतइतिसतइतिर्यास्कः । सुपेशसइति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अव
अवरक्षणगतिपीतिट्सीत्युक्त्वाद्वावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः परमपिछन्दसीतिषष्ठ्यन्तस्य पू-
र्वाभ्रिताङ्गवद्भावेसति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकंसर्वानुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

वयंश्चित्तेपतत्रिणोद्विपच्चतुष्पदजुनि ।

उषःप्रारन्नृतूर्नुदिवोअन्तेभ्यस्परि ॥३॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विःपत् । चतुःऽपत् । अजुनि ।

उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हेअर्जुनिशुभ्रवर्णे उषः उषोदेवते तेतवऋतूर्नुगमनान्यनुलक्ष्य द्विपत्द्विपावमनुष्यादिकं
चतुष्पदगवादिकं तथापतत्रिणःपतत्रवन्तःपक्षोपेतावयश्चित्पक्षिणश्चदिवोअन्तेभ्यःआकाश-
प्रान्तेभ्यःपरिउपरिप्रारन्प्रकर्षेणगच्छन्ति रात्रावन्धकारेणाभिभूताःसर्वेप्राणिनस्त्वदागमनान-
न्तरंचेष्टावन्तोभवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः पतृगतौ पतन्त्यनेनेतिपतत्रं अभिनक्षीत्यादिनाअत्रम-
त्ययःततोमत्वर्थीयइनिः । द्विपत् द्वीपादावस्येतिसंख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यान्त्यलोपःसमासान्तः
अयस्मयादित्वेनभवात्पादःपदितिपद्भावः द्वित्रिभ्यांपादन्मूर्धसुबहुव्रीहावितिउत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । चतुष्पात् चत्वारःपादाअस्य स्वरव्यतिरिक्तपूर्ववत् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इणःपइत्य-
नुवृत्तौइदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वं नचपरत्वेनास्यासिद्धत्वात् कुप्बो-क-पौचेति
उपध्मानीयादेशःशङ्कनीयः येननाप्राप्तिन्यायेनतस्यापवादत्वात् अपवादस्तुपरमपिपूर्ववाधत्-
एवेतिवृत्तावुक्तम् । आरन् ऋगतौ छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलुङि सर्तिशास्त्यार्तिभ्यश्चेतिच्चे-
रडादेशः ऋशोङिगुणइतिगुणःआडागमः । ऋतून् ऋगतौ अस्मादौणादिकोभावेकुप्रत्ययः
लक्षणेअनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुकेइतिद्वितीया संहितायांदीर्घादटिसमानपादे-
तिनकास्यरुत्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिरोःपूर्वस्यवर्णस्यसानुनासिकत्वम् । दिवः ऊर्द्वि-
मितिभिक्तिरुदात्ता । अन्तेभ्यः पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्यसत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

व्युच्छन्तीहिरश्मिभिर्विश्वमाभासिरोचनम् ।

तांत्वामुष्वसूयवोगीभिःकण्वाअहूषत ॥४॥ ६ ॥

वि॒ऽउ॒च्छन्ती । हि । र॒श्मिऽभिः । विश्व॑म् । आ॒ऽभा॒सि । रो॒च॒नम् ।
ताम् । त्वाम् । उ॒षः । व॒सु॒ऽध॒वः । गीः॒ऽभिः । क॒ण्वाः । अ॒हू॒ष॒त॒ ॥ ४ ॥ ६ ॥

हेउषः व्युच्छन्तीतमोवर्जयन्तीत्वंरश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वंभूतजातंरोचनंरोच-
गानंपकाशयुक्तंयथाभवतितथाआभासिआसमन्तात्पकाशसे हियस्मादेवंतस्मात्तांतादृशींत्वां
सूयवःवसुकामाः कण्वामेधाविनऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्नावामहर्षयःगीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचो-
भिःअहूषत स्तुतवन्तइत्यर्थः कण्वइतिमेधाविनाम कण्वःऋभुरितितन्नामसुपाठात् ॥ आभासि
आदीप्तौ अदादित्वाच्छपोलुक् सिपःपित्त्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः तिङि
बोदात्तवतीतिगतेरनुदात्तत्वम् । रोचनं रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच् चितइत्यन्तोदात्त-
त्वम् । वसूयवः वसुधनमात्मनइच्छन्तः सुपआत्मनःक्यच् अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः कयाच्छन्द-
गीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः कणशब्दार्थः अशूमुषिलटिक-
गीत्यादिनाक्कनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत ह्वेजोलुङि ह्वःसम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौबहु-
श्रंछन्दसीतिसम्प्रसारणं परपूर्वत्वे हलइतिदीर्घत्वम् ज्ञेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

उदुत्यमितिवयोदशर्चसप्तमंसूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षसूर्यदेवत्यम् आदौनवगायत्र्यः शिष्टाश्च-
सोनुष्टुभइत्युक्तम् तथाचानुक्रान्तम्—उदुत्यंसप्तोनासौर्येनवाद्यागायत्र्यइति आश्विनशस्त्रेसौर्ये
ऋतौउदुत्यमित्यादयो नवर्चःशंसनीयाः संस्थितेष्व्वाश्विनायेतिखण्डेसूत्रितम्—सूर्योनोदिवःउदु-
त्यंजातवेदसमितिनवेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उदुत्यंजा॒तवे॑दसं॒देवं॑वहन्ति॒केत॑वः । दृ॒शे॒वि॒श्वा॒य॒सूर्य॑म् ॥ १ ॥

उत् । ऊम् इति । त्यम् । जा॒त॒ऽवे॒द॒स॒म् । दे॒व॒म् । व॒ह॒न्ति॒ । के॒त॒वः ।
दृ॒शे । वि॒श्वा॒य॒ । सू॒र्य॑म् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयःसूर्यं सर्वस्यमेरकमादित्यं उदुवहन्ति ऊर्ध्वं वह-
न्ति उइतिपदपूरणः उक्तञ्च—मिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्वितीति किमर्थंविश्वायविश्वस्मैभुवन-

यदृशेद्रष्टुं यथासर्वेजनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः कीदृशं सूर्यं त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानम् अत्र निरुक्तम्—उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्याः केतवोरश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यमिति ॥ जातवेदसं जातानि वेत्तीति जातवेदाः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे दृशे विश्वे चेतितुमर्थं निपातितः । सूर्यं राजसूयसूर्येयादिना भूषेरणे इत्यस्मात्प्रकृतागमसहितो निपातितः अन्वयस्यपि च्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमहाह—

अपत्येतायवोयथानक्षत्रायन्त्यक्तुभिः। सूराय विश्वचक्षसे ॥२॥

अपं । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः ।
सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

त्येतायवोयथाप्रसिद्धास्तस्कराइवनक्षत्रानक्षत्राणि देवगृहरूपाणि देवगृहावैनक्षत्राणीति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा इह लोके कर्मानुष्ठानाय ये स्वर्गप्राप्तुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते तथा च श्रूयते—यो वा इह यजते अमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुकृतीनां ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते सुकृतांवा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणीत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह—नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणोनेमानि नक्षत्राणीति च ब्राह्मणमिति । तथा विधानिनक्षत्राणि अक्तुभिः रात्रिभिः सह अपयन्ति अपगच्छन्ति विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्य आगमनं दृष्ट्वेति शेषः तस्करानक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति भीत्यापलायन्त इत्यर्थः तायुरिति स्तेननाम तायुस्तस्कर इति तन्नामसुपाठात् अकुरितिरात्रिनाम शर्वरी अकुरितितत्रपाठात् ॥ यथा यथेति पादान्ते इति सर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा नक्षगतौ अमिन्क्षियजिबन्धिपतिभ्योत्रन्वित्यत्रन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् नभ्राणनपादित्यत्र वृत्तौ वेवमुक्तम् नक्षरतिनक्षीयत इति वानक्षत्रम् क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति शेषेऽन्वयसिबहुलमिति शेषः । यन्ति इण्गतौ इणोयणितियणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे विश्वं च प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः चक्षेर्बहुलं शिञ्चेत्यसुन्प्रत्ययः शिञ्चनेन सार्वधातुकत्वात् ख्यात्रादेशाभावः उभत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवक्तव्येति चतुर्थी ॥ २ ॥

१ नि० १२. १५. १   २ तै० ब्रा० १. ५. २. १   ३ तै० ब्रा० १. ५. २. १.
४ तै० सं. ५. ४. १. १   ५ नि० ३. २०. १

तृतीयाष्टकमाह—

अदृश्रमस्यकेतवोविरश्मयोजनानु । भ्राजन्तोअग्रयोयथा ॥३॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।

भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्यसूर्यस्यकेतवःप्रज्ञापकाः रश्मयोदीप्तयः जनानुअनुव्यदृश्रंजातान्सर्वानुअनुक्रमेणप्रेक्षन्ते सर्वजगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः— भ्राजन्तोदीप्यमानाः अग्रयोयथा अग्रयइव ॥ अदृश्रं दृशिर्प्रेक्षणे वर्तमानेनुडि इरितोवेति चुरडादेशः रुडित्यनुयुत्तो बहुलंछन्दसीतिरुडागमः अतएवबहुलवचनात् ऋदृशोडिगुणइतिगुणाभावइत्युक्तं तिङांतिङोभवन्तीतिप्रथमपुरुषबहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः प्रथमपुरुषएवशाखाखान्तरेश्रूयते—अदृश्रञ्जस्यकेतवइति । जनानित्यस्यनकारस्यसंहितायांरुत्वयत्वादिपूर्ववत् । भ्राजन्तः शपःपित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषुशुनासीर्येपर्वणिअस्तिसौर्येएककपालः तस्यतरणिरित्येषानुवाक्या तथाचसूत्रितम्—तरणिविश्वदर्शतश्चित्रंदेवानामुदागादनीकमितियाज्यानुवाक्याइति तथा अतिमूर्तिनाश्रयेकाहेरुष्णपक्षेसौरीष्टिःकर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या अतिमूर्तिनेतिखण्डेसूत्रितम्—नवोनवोभवतिजायमानस्तरणिविश्वदर्शतइति ।

तामेतांस्केचतुर्थीष्टकमाह—

तरणिविश्वदर्शतोज्योतिष्कदसिसूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥४॥

तरणिः । विश्वदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् ।

आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हेसूर्य त्वंतरणिःतरिताअन्येनगन्तुमशक्यस्यमहतोध्वनोगन्तासि तथाचस्मर्यते—योजनागंसहस्रेद्वेशेतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । यद्वा उपासकानारोगात्तारयितासि आरोग्यभास्करादिच्छेदितिस्मरणात् । तथाविश्वदर्शतः विश्वैःसर्वैःप्राणिभिर्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्यचाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् तथाचापस्तम्बः—दर्शनेज्योतिषांदर्शनमिति । यद्वा विश्वंसकलंभूतजातंदर्शतंद्रष्टव्यंप्रकाश्येनसतथोक्तः तथाज्यो-

तिष्ठत् ज्योतिषःप्रकाशस्यकर्तासर्वस्यवस्तुनःप्रकाशयितेत्यर्थः यद्वा चन्द्रादीनारात्रौप्रकाशयिता रात्रौहिअम्मयेषुचन्द्रादिबिम्बेषुसूर्यकिरणाःप्रतिफलिताःसन्तोन्धकारंनिवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरिनिपातिताःसूर्यरश्मयोऽगृहान्तर्गतंतमोनिवारयन्तितद्वदित्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् विश्वंव्याप्तंरोचनंरोचमानमन्तरिक्षंआसमन्ताद्भासिप्रकाशयसि यद्वा हेसूर्यअन्तर्यामितयासर्वस्य प्रेरकपरमात्मन्तरणिःसंसारान्धेस्तारकोसि यस्माच्चंविश्वदर्शतः विश्वैःसर्वैर्भुमुक्षुभिर्दर्शतोद्गृह्यः साक्षात्कर्तव्यइत्यर्थः अधिष्ठानसाक्षात्कारेऽहारोपितंनिवर्तते ॥ ज्योतिष्ठत् ज्योतिषःसूर्यादेःकर्ता तथाचान्नायते—चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायतेति । ईदृशस्वंचिद्रूपतयाविश्वंसर्वदृश्य-जातंरोचनंरोचमानंदीप्यमानंयथाभवतितथाआभासिप्रकाशयसि चैतन्यस्फुरणेहिसर्वजगद-श्यते तथाचान्नायते—तमेवभान्तमनुभातिसर्वतस्यभासासर्वमिदंविभातीति ।।तरणिः तृप्तन-तरणयोः अस्मान्तर्भावितण्यर्थात् अतिसृष्टृधूम्यश्यवितृक्ष्योनिरित्यनिप्रत्ययः प्रत्ययाशु-दान्तत्वम् । ज्योतिःकरोतीतिज्योतिष्ठत् क्विप्चेतिक्विप् नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिविसर्जनीय-स्यषत्वम् । भासि भादीनौ अन्तर्भावितण्यर्थात्लटिअदादित्वाच्छपोलुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

प्रत्यङ्देवानांविशःप्रत्यङ्कुं देषिमानुषान् । प्रत्यङ्क्विश्वंस्वदृशे ॥५॥७॥

प्रत्यङ् । देवानांम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् ।
प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंदेवानांविशःमरुन्नामकान्देवान् मरुतोवैदेवानांविशइतिश्रुत्यन्तरात् । तान्म-रुत्संज्ञकान्देवान्प्रत्यङ्कुं देषिप्रतिगच्छन्नुदयंप्राप्नोषितेषामभिमुखंयथाभवतितथेत्यर्थः तथामानु-षान्मनुष्यान्प्रत्यङ्कुं देषि तेपियथाअस्मद्भिमुखेवसूर्यउदेतीतिमन्यन्ते तथाविश्वंव्याप्तंस्वःस्वलो-कंदृशेद्रष्टुंप्रत्यङ्कुं देषि यथास्वलोकावासिनोजनाः स्वस्वाभिमुख्येनपश्यन्तितथाउदेषीत्यर्थः एतद्-कंभवति—लोकत्रयवर्तिनोजनाः सर्वेपिस्वस्वाभिमुख्येनसूर्यपश्यन्तीति तथाचान्नायते—तस्मात्त-र्वेवमन्यन्तेमांप्रत्युदगादिति ॥ प्रत्यङ् प्रत्यञ्चतीतिप्रत्यङ् अञ्चुगतिपूजनयोः ऋविगित्यादिना किन् अनिदितामितिनलोपः उगिदचामितिनुम् हल्ङ्चादिसंयोगान्तलोपौ संयोगन्तलोपस्याति-द्धत्वात् उपधादीर्घेनलोपयोरभावः किन्प्रत्ययस्यकुरितिकुक्वं अनिगन्तोञ्चतावितिअनिगन्तइति

पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एषि इण्गतौ सिपि अदादित्वाच्छ-
पोलुक् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् । स्वः सुपूर्वादर्तेर्विच् गुणेयणादेशः न्यकृस्वरौस्वरितौचेतिस्व-
रितत्वम् । दृशे दृशिरपेक्षणेइत्यस्मात्दृशेविख्येचेतितुमर्थेनिपातितः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तंजनान् । त्वंवरुणपश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अन् । त्वम् ।

वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हेपावक सर्वस्यशोधकवरुणअनिष्टनिवारकसूर्य त्वंजनान्जातान्प्राणिनः भुरण्यन्तंधार-
यन्तपोषयन्तंवाइमंलोकंयेनचक्षसाप्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेणप्रकाशयसि तंप्रकाशंस्तुमइति-
शेषः यद्वा उत्तरस्यामृचिसम्बन्धः तेनचक्षसाव्येषीति तथाचयास्केनोक्तं—तत्तेवयंस्तुमइति-
वाक्यशेषोपिवोत्तरस्यामन्वयस्तेनव्येषीति ॥ भुरण्यन्तं भुरणधारणपोषणयोः कण्ठादित्वा-
द्यक् ततःशतरिकर्तरिशप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेयकएवस्वरःशिष्यते । वरुण वृ-
ञ्चरणे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ऋवृदारिभ्यउनञितिउननप्रत्ययः अत्रवरुणशब्देनआदित्य-
प्लोच्यते तथाचान्यत्राप्रातम्—तस्यैवमित्रश्ववरुणश्चाजायेतामिति । मित्रश्ववरुणश्चधाता-
चार्यमाचेति ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

विद्यामैपिरजंसृष्ट्वहामिमानोअक्तुभिः । पश्यजन्मानिसूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहां । मिमानः । अक्तुभिः ।

पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हेसूर्य त्वंपृथुविस्तीर्णरजोलोकं लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः । कंलोकंघांअन्तरिक्ष-
लोकंव्येषिषिवेषेणगच्छसि किंकुर्वन्अहाअहानिअक्तुभीरात्रिभिःसहमिमानः उत्पादयन् आ-
दित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य तथाजन्मानिजननवन्तिभूतजातानिपश्यन्प्रकाशयन् ॥

१ नि० १२. २२. । २ तै० ब्रा० १. १. ९. ।

रजस्पृष्टिवत्यत्र छन्दसिवापान्नेडितयोरिति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अहाशेऽछन्दसि बहुलमिति शो-
र्लोपः । मिमानः माङ्माने जौहोत्यादिकः शानचिः श्लौद्विर्भावे भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वम् आभ्य-
स्तयोरान्तइत्याकारलोपः अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि जनीमाद्-
भावे अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति मनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

सप्तत्वाहरितोरथे वहन्ति देवसूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिः । षकेशम् ।

विचक्षण ॥ ८ ॥

हेसूर्यसर्वस्यद्योतमानविचक्षणसर्वस्यप्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोऽथाः सप्त-
हरणशीलारश्मयोवात्वात्वावहन्ति प्रापयन्ति कीदृशं रथे अवस्थितमितिशेषः तथा शोचिष्केशं शो-
चीषिते जांस्येवयस्मिन् केशाद्भवदृश्यन्ते सतथोक्तः तम् । हरितइत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरितआ-
दित्यस्येति निघण्टावुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं शुचदीप्तौ अर्चिशुचिहुस्पृतीत्यादिनाइसिप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः सएवबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतस्वरत्वेन शिष्यते नित्यंसमासेन उत्तरपदस्थस्येति विसर्जनी-
यस्य षत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

अयुक्तसप्तशुन्ध्युवः सूरोरथस्य नस्यः । ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नस्यः । ताभिः ।

याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्यपेरकः सूर्यः शुन्ध्युवः शोधिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्तसप्तसंख्याकाः
अयुक्तस्वरथे योजितवान् कीदृश्यः रथस्य नस्यः नपातयिष्यः याभिर्युक्ताभिः रथो याति नपत-
ति तादृशीरित्यर्थः एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे सम्बद्धाभिर्या-
ति यज्ञगृहप्रत्यागच्छति अतस्तस्मैहविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त युजिर्योगे स्वरितत्वा-
त्कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् लुङि च्चुःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदे ष्वितिसिचः
किञ्चाल्लघूपधगुणाभावः झलोझलीतिसिचः सकारलोपः चोः कुरितिकुत्वम् । शुन्ध्युवः शुन्ध-
विशुद्धौ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुरितियुप्रत्ययः शसि तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्या-

नमिति उवडादेशः । सूरः धूपेरणे सुसूधागृधिभ्यः ऋन्नितिक्रन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । नस्यः नपातयतीत्यर्थेनमृनेङ्गइत्यादिनाउणादिषुनमृशब्दस्तृजन्तोनिपातितः ऋन्नेभ्योङीबिति ङीप् यणादेशेउदात्तयणोहल्पूर्वादितिङीपउदात्तत्वम् सुपांसुपोभवन्तीतिशसोजसादेशः ततोयणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् रेफलोपश्छान्दसः उक्तंच द्वौचापरौवर्णविकारनाशाविति । शाखान्तरेतुनर्घ्यइत्येवपठ्यते । स्वयुक्तिभिः स्वकीयाःसूर्यसम्बन्धिन्यःयुक्तयोयोजना-नियासां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

अवभृथेष्टौहोत्रकाजलानिष्क्रम्यउद्वयंतमसस्परीतिमध्वं ब्रूयुः तथाचपत्नीसंयाजैश्चरित्वेतिखण्डेसूत्रितम्—उद्वयंतमसस्परीत्युदेत्येति ।

तामेतांसूक्तेदशमीमृचमाह—

उद्वयंतमसस्परिज्योतिष्पश्यन्तुत्तरम् ।

देवदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । वयम् । तमंसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्तरम् ।

देवम् । देवइत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरम् ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारःतमसस्परितमसउपरिरात्रेरुर्ध्ववर्तमानंतमसःपापात्परिउपरिवर्तमानंवापापरहितमित्यर्थः तथाचान्नायते—उद्वयंतमसस्परीत्याह पाप्मावैतमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति । ज्योतिस्तेजस्विनंउत्तरंउद्वततरंउत्कृष्टतरंवादेवत्रादेवेषुमध्येदेवदानादिगुणयुक्तंसूर्यपश्यन्तः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चउपासीनाःसन्तःउत्तमंउत्कृष्टतमंज्योतिः सूर्यरूपंअगन्मप्रामुवाम तथाचश्रूयते—अगन्मज्योतिरुत्तममित्याह असौवाआदित्योज्योतिरुत्तममादित्यस्यैवसायुज्यंगच्छतीति । युक्तंचैतत् तं यथायथोपासतेतदेवभवन्तीतिश्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परि पञ्चम्याःपरावध्यर्थेइतिविसर्जनीयस्य सत्वं । ज्योतिष्पश्यन्तः इत्सुसोःसामर्थ्येइतिविसर्जनीयस्यषत्वं व्यपेक्षालक्षणंसामर्थ्यतत्राङ्गीक्रियते । देवत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलमितिसप्तम्यर्थेत्रापत्ययःप्रत्ययस्वरः।अगन्म छन्दसिःलुङ्लिट्इतिप्रार्थनायांलङ्बहुलंछन्दसोतिशपोलुक् भवोश्चेतिधातोर्मकारस्यनकारः अडागमउदात्तः पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं तमपःपित्वानुदात्तत्वेप्राप्तेउत्तमशश्वत्तमौसर्वत्रेत्युञ्जादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

उद्यन्नित्ययंतृचोरोगशान्त्यर्थः तथाचानुक्रमण्यामुक्तम्—अन्त्यस्तृचोरोगघ्नउपनिषदिनि
युक्तंचैतत् यस्मादनेनतृचेनत्वग्दोषशान्तयेप्रस्कण्वःसूर्यमस्तौत् तेनतृचेनस्तुतःसूर्यःतद्यपिरोगा-
न्निरगमयत् तस्मादिदानीमपिरोगशान्तयेअनेनतृचेनसूर्यउपासनीयःतदुक्तंशौनकेन—उद्यन्नद्ये-
तिमन्त्रोयंसौरःपापप्रणाशनः । रोगघ्नश्चविषघ्नश्चभुक्तिमुक्तिफलप्रदइति ।

तृचस्याद्यांस्सूक्तेएकादशीष्टचमाह—

उद्यन्नद्यमित्रमहआरोहञ्चुत्तरांदिवम् ।

हृद्रोगंममसूर्यहरिमाणंचनाशय ॥ ११ ॥

उत्स्यन् । अद्य । मित्रमहः । आरोहन् । उत्स्यन् । दिवम् ।

हृद्रोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

हेसूर्यसर्वस्यप्रेरकमित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन्कालेउद्यन् उदयंगच्छन्उत्तरां
उद्गततरांदिवमन्तरिक्षंआरोहन्आभिमुख्येनप्रामुवन् यद्वा दिवमन्तरिक्षंउत्तरामारोहन्उत्कर्षणप्र-
मुवन् एवंविधस्त्वममहृद्रोगंहृदयगतंअन्तरंगंहरिमाणंशरीरगतकान्तिहरणशीलं वाह्यंरोगं यद्वा
शरीरगतहरिद्वर्णंरोगप्रतिवैवर्ण्यमित्यर्थः तदुभयमपिनाशय मांस्तोतारंउभयविधाद्रोगान्मोचयन्त्य-
र्थः ॥ मित्रमहःमित्रमनुकूलंमहस्तेजोयस्यासौ-आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसंगणस्वमं
सृष्टधात्वर्थेऽलक्ष्यते तस्मादातिशायनिकस्तरप्रथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेनद्रव्यप्रकर्षप्रतीतिग-
नभवति द्वितीयेत्वारोहण क्रियायाः प्रकर्षोऽगम्यतइतिक्रमेत्तिडव्ययवादांम्वद्रव्यप्रकर्षेऽप्येत्यामप्रथ-
मपक्षेऽक्षरपोःपित्त्वादानुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते द्वितीयेतुआमप्रत्ययस्यसतिशिष्टत्वात्तस्ये-
वस्वरेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्द्रष्टव्यः सहाकृतिगणः । हृद्रोगम् वाशोकप्यत्रोरोर्गोष्णि-
तिहृदयशब्दस्यहृदादेशः । मम युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं हृद्रोहरणे जनिहृत्प्रा-
मिमनिन्नित्यौणादिकइमनिनप्रत्ययः व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा हरिच्छब्दस्यवर्णवाचित्वात् क-
र्णद्विधादिभ्यःष्यञ्चेतिचकारादिमनिनप्रत्ययः । इष्टमेयःस्वित्यनुवृत्तौऽरेरितिटिलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

शुकेषुमेहरिमाणंरोपणाकांसुद्धमसि ।

अथोहारिद्रवेषुमेहरिमाणंनिदध्मसि ॥ १२ ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकांसु । दध्मसि । अथो इति ।

हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मेमदीयंहरिमाणं शरीरगतंहरिद्वर्णस्यभावं शुकेषुतादृशंवर्णकामयमानेषुपक्षिषु तथारोपणा-
कासुशारिकासुपक्षिविशेषेषुदध्मसिस्थापयामः अथोअपिचहारिद्रवेषुहरितालद्रुमेषुतादृग्वर्णवत्सु
मेमदीयंहरिमाणंनिदध्मसिनिदधीमहि सचहरिमातत्रैवसुखेनास्तांअस्मान्मावाधिष्टेत्यर्थः ॥ द-
ध्मसि इदन्तोमसिरितिमसइकारागमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

उदगादयमादित्योविश्वेनसहसामह ।

द्विपन्तंमद्यंरन्धयन्मोअहंद्विपन्तेरधम् ॥ १३ ॥ ८॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विपन्तेम् । मद्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विपन्ते । रधम् ॥ १३ ॥ ८ ॥

अयंपुरोवर्तीआदित्यःअदितेःपुत्रःसूर्यःविश्वेनसहसासर्वेणवलेनसहउदगात्उदयंप्राप्तवान्किं-
कुर्वन्महद्विपन्तंरन्धयन्ममोपद्रवकारिणंरोगंहिंसन् अपिचअहंद्विपन्तेअनिष्टकारिणेरोगायमोर-
धमैवर्हिंसांक्रोमि सूर्यएवअस्मदनिष्टकारिणंरोगंविनाशयत्वित्यर्थः॥अगात् एतेर्लुङि इणोगालुङी-
निगादेशःगातिस्थेतिसिचोल्कम् । आदित्यः दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थंप्राग्दीव्यतीयोण्यप्रत्ययः ।
रन्धयन्रधंसांसंराधयोः ण्यन्ताल्लटःशतृ रधिजभोरचीतिगौधातोर्नुमागमः । मो मा उ निपा-
तद्वयसमुदायोमैवेत्यस्यार्थे ओदितिप्रगृह्यत्वेषुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृतिभावः । द्विपन्ते शतुरनुमइति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । रधम् रधेर्लुङिपुषादित्वान्चुरङादेशःरधिजभोरचीतिधातोर्नुम् अनिदिता-
मित्यनुषङ्गलोपः नमाङ्चोगेइत्यडभावः ॥ १३ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेनवमोनुवाकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाकेसप्तसूक्तानि तत्राभित्यमितिपञ्चदशर्चप्रथमंसूक्तम् अत्रेतिहासमाचक्षते—अङ्गि-
राइन्द्रसदृशंपुत्रंआत्मनःकामयमानोदेवताउपासांचक्रे तस्यसव्याख्येनपुत्ररूपेणइन्द्रएवस्वयंज-
ज्ञे जगन्तिमन्तुल्यःकश्चिन्माभूदिति ससव्यआङ्गिरसोस्यसूक्तस्यऋषिः चतुर्दशीपञ्चदशौत्रिष्टुभौ
त्रिष्टुवन्तस्यसूक्तस्यशिष्टाजगत्यइतिपरिभाषयाअवशिष्टास्त्रयोदशर्चाजगत्यः इन्द्रोदेवता तदेत-
त्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तम्—अभित्यंपञ्चोनासव्योद्वित्रिष्टुवन्तमङ्गिराइन्द्रतुल्यंपुत्रमिच्छन्नभ्यध्याय-

तस्यव्यइतीन्द्रएवास्यपुत्रोजायतेति । अतिरात्रेपथमेपर्यायेहोतुःशस्त्रेइदं सूक्तंशंसनीयं अतिरात्रे-
पर्यायाणामितिरवण्डेसूत्रितम्—अभित्यंमेषमध्वर्यवोभरतेन्द्रायसोममितियाज्येति गवामयनस्य
मध्यभूतेविषुवत्संज्ञकेहन्यपिनिष्केवत्येइदं सूक्तम् तथाचसूत्रितम्—यस्तिग्मशृङ्गोभित्यंमेष-
मिन्द्रस्यनुवीर्याणीत्येतस्मिन्नैर्द्रींनिविदंशस्वेति ।

तत्रपथमासृचमाह—

अभित्यंमेषंपुरुहूतमृग्मियमिन्द्रंगीभिर्मदतावस्वोअर्णवम् ।
यस्यद्यावोनविचरन्तिमानुषाभुजेमंहिष्ठमभिविप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेषम् । पुरुहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः ।
मदत । वस्वः । अर्णवम् । यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा-
भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

त्यंप्रसिद्धमेषंशत्रुभिःस्पर्धमानं यद्वा कण्वपुत्रमेधातिथियजमानमिन्द्रोमेघरूपेणागत्य-
दीयंसोमंपपौ सऋषिस्त्वमेषइत्यवोचत् अतइदानीमपिमेषइतीन्द्रोभिधीयते मेधातिथेमेषेतिमुत्र-
ह्यण्यामत्रैकदेशस्यव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमात्रायते—मेधातिथिंहिकाण्वायनिमेषोभूत्वाजहा-
रेति आगत्यसोमंपहृतवानित्यर्थः । पुरुहूतम् पुरुभिर्जयमानैराहूतम् ऋग्मियंऋग्भिर्विक्रि-
यमाणंस्तूयमानमित्यर्थः स्तुत्याहिदेवताविक्रियते यद्वा ऋग्भिर्मायतेशब्द्यतेइतिऋग्मीःतं वस्वो-
अर्णवंधनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रंहेस्तोरोगीभिःस्तुतिभिरभिमदतआभिमुख्येनह-
र्षंप्रापयत यस्येन्द्रस्यकर्मणिमानुषामनुष्याणांहितानिविचरन्तिविशेषेणवर्तन्ते तत्रदृष्टान्तः—द्या-
वोन यथासूर्यरश्मयः सर्वेषांहितकराः भुजे भोगायमंहिष्ठंअतिशयेनप्रवृद्धंविप्रमेधाविनं तथावि-
धमिन्द्रमभ्यर्चत अभिपूजयत ॥ मेषं मेषस्पर्धायां इगुयधलक्षणेकेप्राप्तेदेवसेनमेषादयःपचा-
दिषुद्रष्टव्याइतिवचनादचप्रत्ययः । ऋग्मियं तस्यविकारइत्यर्थेएकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिपय-
ट्प्रत्ययःअकारस्येकारश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः यद्वा माङ्मानेशब्देच ऋग्भिर्मायतेइतिऋग्मीः
क्लिपिवल्लोपात्पूर्वमेवपरत्वात्घुमास्थेतीत्वम् अचिभ्रुधात्वियादिनेयडादेशः ऋदुत्तरपदमृत्ति-
स्वरत्वम् । मदत मदीहर्षेहेतुमतिणिच् मदीहर्षग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात् हर्षार्थेवर्तमानस्यघ-
टादयोमितइतिमिच्वेसतिमितान्हास्वइतिह्रस्वत्वम् लोणमध्यमपुरुषबहुवचनेशिच्छन्दस्युभयथे-
त्यार्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः तशब्दस्यसार्वधातुकमपिदितिङिच्चेऋचितुनुवमशुतइक्

त्रोरुष्याणामितिदीर्घः। वस्वः इति आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः जसादिषुछन्दसिवा-
वचनमितिवचनात् घेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः। अर्णवं अर्णउदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवःसमुद्रः
अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवप्रत्ययःसलोपश्च तेनशब्देनजलाश्रयवाचिनाआश्रयमात्रलक्ष्यते
प्रत्ययस्वरः। विचरन्ति चरगत्यर्थःअदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवती-
तिगतिरनुदात्तायद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा शेश्छन्दसिबहुलमितिशैर्लोपः। भुजे भुजपालना-
भ्यवहारयोः संपदादिलक्षणोभावेक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। मंहिष्ठं महिवहिवृ-
द्धौ अतिशयेनमंहितोमंहिष्ठः तुश्छन्दसीतिइष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेभेयःस्वितितृलोपः निच्वादाद्युदा-
त्तत्वम्। अर्चत अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमूतयोन्तरिक्षप्रांतविषीभिरावृत्तम् ।

इन्द्रं दक्षासऋभवोमदच्युतं शतक्रतुं जवनीसूनुतारुहत् ॥ २ ॥

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयः । अन्तरिक्षऽप्राम् ।
तविषीभिः । आऽवृत्तम् । इन्द्रम् । दक्षासः । ऋभवः । मदऽच्युतम् ।
शतऽक्रतुम् । जवनी । सूनुता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयः अवितारोरक्षितारोदक्षासोदक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः उरुभान्तीतिनै-
रुक्व्युत्पत्त्याऋभवोत्रमरुतउच्यन्ते एवंभूतामरुतः इन्द्रमभीमवन्वन्आभिमुख्येनखलुअभजन्त
वृत्रेणसहयुध्यमानमिन्द्रं सर्वदेवाःपर्यत्यजन् मरुतस्तुतथानपर्यत्याक्षुः तथाचाम्नायते—विश्वेदे-
वाअजहुयैसखायः मरुद्भिरिन्द्रसख्यंतेअस्त्विति । ब्राह्मणेप्याम्नातम्—मरुतोहैनंनाजहुरिति ।
कोटशमिन्द्रंस्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तंशोभनाभिगमनमित्यर्थः। अन्तरिक्षप्रां अन्तरिक्षंधु-
लोकं स्वतेजसाप्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः द्वादशस्वादित्येषुइन्द्रस्यविद्यमानत्वात् शाखान्तरेपिश्रु-
यते—तस्याइन्द्रश्चविवस्वांश्चाजायेतामिति । इन्द्रश्चविवस्वांश्चेत्येतदितिच । तविषीभिरावृत्तम्
तविषीतिबलनाम तविषीशुष्ममितितन्नामसुपाठात् बलैरावृत्तंअतिबलिनमित्यर्थः अतएवमदच्यु-
तम् शत्रूणांमदस्यगर्वस्यच्यावयितारं किञ्चशतक्रतुंशतसंख्याकानांक्रतूनामाहर्तारं बहुविधकर्मा-
णांपूर्वोक्तमिन्द्रंजवनीवृत्रवधंप्रतिप्रेरयित्रीसूनुतातैर्मरुद्भिःप्रयुक्ता प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेति

ब्राह्मणोक्तरूपाप्रियसत्यात्मिकावागपि आरुहत् आरूढवती वृत्रवधंपतिसापिवाक् इन्द्रस्योत्साह-
कारिण्यभूदित्यर्थः॥ अवन्वन् वनषणसंभक्तौ लङ्शिपिप्राप्तव्यत्ययेन उपत्ययः । स्वभिष्टि इषगतौ
भावेक्तिप्रत्ययः तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः एमन्नादित्वात्पररूपत्वम् शोभनाभिष्टयोयस्येतिव-
हुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऊतयः अवतेः कृत्यल्युटो बहुलमितिकर्तरि क्तिप्रत्ययः
यद्वा किचूक्तौचेतिकिचू ज्वरः खरेत्यादिना ऊट् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अन्तरिक्षपां प्रापूणेअ-
न्तरिक्षं प्रातिपूरयतीत्यन्तरिक्षपाः आतोमनिन्नित्यत्र चशब्दाद्विच् । आवृतम् वृत्रव्रणे आत्रिय-
तइत्यावृतः कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षासः दक्षवृद्धौ दक्षन्तपभिरि-
तिदक्षाः करणेघञ् चित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञसेरसुक् । मद्च्युतं च्युङ्गतौ अन्तर्भावितण्यथात्
किप्चेतिकिप् ह्रस्वस्यपित्कृतीतितुक् । शतक्रतुं शतं क्रतवो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । जवनी जुडितिसौत्रोधातुः करणेल्युट् टिड्ढाणञित्यादिना डीप् टित्स्वरेण जकारात्परस्योदा-
त्तत्वम् । अरुहत् रुहेर्लुङि कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसीति च्चैरडादेशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्यो वृणोरपोनात्रयेशतदुरेषु गातुवित् ।
ससेनंचिद्विमदायावहोवस्त्राजावद्रिवावसानस्यनर्तयन् ॥३॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरःऽभ्यः । अ॒वृ॒णोः । अपं । उ॒त ।
अ॒त्र॒ये । श॒त॒दु॒रेषु॑ । ग॒ा॒तु॒द्वि॒त् । स॒से॒नं॑ । चि॒त् । वि॒द्वि॒म॒दा॒यं॑ ।
अ॒व॒हः॑ । वसु॑ । आ॒जौ । अ॒द्रि॒म् । व॒व॒सा॒न॒स्यं॑ । न॒र्त॒यन् ॥३॥

हेइन्द्र त्वं गोत्रं अव्यक्तशब्दवन्तं वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघं अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषीणामर्था-
य अपावृणोः अपावरणं कृतवानसि वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्घाटय वर्षणं कृतवानित्यर्थः यद्वा गोत्रं गो-
समूहं पणिभिरपहृतं गुहासुनिहितं अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यो पावृणोः गुहाद्वारोद्घाटनेन प्रकाशय उत अ-
पिच अत्रये महर्षये कीदृशा यशतदुरेषु शतद्वारेषु यत्रेषु असुरैः पीडार्थं प्रक्षिपाय गातुवित्तमार्गस्य ल-
म्भयिताभूः तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षये पिससेन अन्नेन युक्तं वसुधनं अवहः प्रापितवान्
तथा आजौ संग्रामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापिस्तोतुः अद्रिं वज्रं नर्तय नरक्षणं
कृतवानसीति शेषः अतस्तव महिमाकेन वर्णयितुं शक्यते इति भावः ॥ गोत्रं गुड् अव्यक्ते शब्दे
औणादिकः प्रत्ययः यद्वा खलगोरथादित्यनुवृत्तौ इति च कट्यचश्चेति समूहार्थे च प्रत्ययः । शत-

दुरेषु शतंदुराःद्वाराणि एषां दृष्ट्येके द्वयन्तेसंश्रियन्तइतिदुराः घनार्थेकविधानमितिकप्रत्ययः छान्दसंसम्प्रसारणंपरपूर्वत्वम् तच्च योस्तुभयोःस्थानेभवतिसलभतेअन्यतरेणापिव्यपदेशमित्युरण्-
रपरइतिरपरत्वंभवति यद्वा द्वारशब्दस्येवछान्दसंसम्प्रसारणंद्रष्टव्यम् । गातुवित् गाङ्गतौ अस्मा-
त्कमिमिजनिभागापायाहिभ्यश्चेतितुप्रत्ययः तंवेदयतिलंभयतीतिगातुवित् विदृलाभे अन्तर्भा-
वित्पण्यर्थात्किप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससेन ससमित्यन्नाम ससंनमःआयुरितितन्नामसु
पाठात् आजिरितिसंग्रामनाम आहवेआजावितितत्रपाठात् । अर्द्धिं अत्तिभक्षयतिवैरिणमित्यर्द्धिर्व-
जः अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्नितिक्रिन्नप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् यास्कस्त्वेवंअद्रिशब्दंव्या-
चख्यौ—अद्रिराट्टणात्यनेनापिवाक्तेःस्यादिति ॥ववसानस्य वसनिवासे कर्तरिताच्छीलिकश्चानश
बहुलंछन्दसीतिशपःभ्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ चिच्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयःपर्वतेदानुमद्वसुं ।

वृत्रयद्विन्द्रशवसावंधीरहिमादित्सूर्यदिव्यारोहयोदृशे ॥४॥

त्वम् । अपाम् । अपिधानां । अवृणोः । अपां । आधारयः ।

पर्वते । दानुमत् । वसुं । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवंधीः ।

अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥४॥

हेइन्द्र त्वमपामुदकानांअपिधानाअपिधानानिआच्छादकान्मेघान्अपावृणोः अपावरीष्ठाः
तथापर्वतेपर्ववतिपूरयितव्यप्रदेशयुक्तेस्वकीयनिवासस्थानेदानुमत् दानुमतोर्हिसायुक्तस्य यद्वा द-
नुरसुरमाता सैवदानुःतद्वतः तादृशस्यवृत्रादेर्वसुधनंअधारयः शत्रून्जित्वातदीयंधनमपहत्यस्वगु-
हेन्यचिक्षिपइत्यर्थः यद्वा दानुमदितिवसुविशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हेइन्द्र त्वंयद्यदाश-
वसाबलेनवृत्रंत्रयाणालोकानामावरीतारं तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यदिमाँलोकानवृणोत्त-
द्वत्रस्यवृत्रत्वमिति । अहिमासमन्तावहन्तारं तथाचवाजसनेयिनःसमामनन्ति—सोग्रीसोमावभि-
संबभूव सर्वाविद्यांसर्वयशःसर्वमन्नाद्यंसर्वाश्रियंसयत्ससर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवभूतम्
सुरंअवंधीर्वंधंप्रापितः आदित्अनन्तरमेवदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुंसूर्यमारोहयः वृत्रेणावृतंसूर्यतस्मा-
त्वृत्रादमुमुचइत्यर्थः ॥ अपां ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । अपिधाना अपिधीयन्ते

आच्छाद्यन्तेऽभिरित्यपिधानानि करणेल्युद् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्यधात्वाकारस्योदात्तत्वम् त-
तएकादेशस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आधारस्यः
पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वेतियार्स्कः । दानुमत् दो
अवत्खण्डनेइत्यस्माद्वा दाण्दानेइत्यस्माद्वा दाभाष्यांनुरित्यौणादिकोनुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे
सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

त्वंमायाभि॒रप॒मा॒यिनो॒धमः॒स्व॒धाभि॒र्ये॒अधि॒शु॒माव॒जु॒ह्वत ।
त्वंपिप्रो॑र्त्न॒मणः॒प्रा॒रु॒जः॒पु॒रः॒प्र॒ऋ॒जि॒श्वानं॑द॒स्यु॒हृत्ये॒ष्वावि॒थ ॥५॥१॥
त्वम् । मा॒याभिः । अप॒ । मा॒यिनः । अध॒मः । स्व॒धाभिः । ये ।
अधि॒ । शु॒मौ । अजु॒ह्वत । त्वम् । पिप्रो॑ । नृ॒ऽम॒नः । प्र ।
अ॒रु॒जः । पु॒रः । प्र । ऋ॒जि॒श्वानम् । द॒स्यु॒हृत्येषु॑ । आ॒वि॒थ ॥ ५॥१॥

हेइन्द्र त्वंमायाभिः जयोपायज्ञानैः मायेतिज्ञाननाम शचीमायेतितन्नामसुपाठात् यद्वा
मायाभिः लोकप्रसिद्धैःकपटैः मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतानवृत्रादीनसुरान्अपाधमः अपाजी-
गमः धमतिर्गतिकर्मेतियार्स्कः । येअसुराःस्वधाभिर्हर्विलक्षणैरन्नैः शुभावधि शोभमानेस्वकीये
मुखेऽवअजुह्वत अहौषुः नाशौ तानसुरानितिपूर्वेणसम्बन्धः तथाचकौषीतकिभिरान्नायते—अ-
सुरावाआत्मन्जुहवुरुद्धातेम्रौतेपराभवन्ति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातम्—देवाश्चहवाअसुराश्चा-
स्पर्धतततोहासुराअभिमानेनकस्मैचनजुहुमइतिस्वेधेवास्येषुजुह्वतश्चेरुस्तेपराबभूवुरिति । तथा
हेनृमणः नृषुयजमानेषुरक्षितव्येषुअनुग्रहबुद्धियुक्तस्त्वंपिमोः पूरयितुःएतन्नाम्नोसुरस्यपुरःपुराणि
निवासस्थानानिप्राजुजः प्राभांक्षीः एवंकृत्वातेनासुरेणोपद्रुतं ऋजि॒श्वानं॑ऋजुगमनंएतत्तंज्ञकंस्तो-
तारंदस्युहृत्येषुदस्युनामुपक्षपयितृणांहननेनयुक्तेषुसंग्रामेषु यद्वा दस्यूनंहननेनिमित्तभूतेषुप्रावि-
थप्रकर्षेणररक्षिथ ॥ मायिनः मायाशब्दस्यत्रीत्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः । रु-
त्तौ शुभदीप्तौ कर्मणिक्त्विन् तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः ङषस्तथोरितिधत्वाभावश्छान्दसः स्वरिचेति
चत्वम् । अजुह्वत जुहोतेर्लडिव्यत्ययेनात्मनेपदम् अदभ्यस्तादितिःसस्यादादेशः हुश्रुवोःसार्वधातु-
कइतियणादेशः । पिमोः पृपालनपूरणयोः पृभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यथ

बहुलंछन्दसीत्युक्तत्वात्उत्वाभावः छान्दसं द्विवचनम् अस्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः आर्विपिप-
त्योश्च बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् यणादेशः। नृमणः नृषुमनोयस्य छन्दस्युदवग्रहादितिणत्वम्।
अरुजः रुजोभङ्गे शस्यङित्वाद्गुणाभावः। ऋजिश्वानम् ऋजुअश्रुतेपामोतीत्यृजिश्वा पृषोदरा-
दिः। दस्युहृत्येषु हनहिंसागत्योः हनस्तचेतिभावेक्यप्प्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः दस्यूनांहत्या
येषुसंग्रामेषु परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तत्पुरुषपक्षेत् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म्। आविथ अवरक्षणे ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

त्वंकुत्संशुष्णहृत्येष्वविथारन्धयोतिथिग्वायशंबरम् ।
महान्तंचिदुर्बुदंनिक्रमीःपदासनादेवदस्युहृत्यायजज्ञिषे ॥६॥

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णहृत्येषु । आविथ । अरन्धयः ।
अतिथिग्वाय । शम्बरम् । महान्तम् । चित् । अर्बुदम् । नि ।
क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहृत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र त्वंकुत्संकुत्ससंज्ञकमृषिंशुष्णहृत्येषु शुष्णःशोषयिताएतन्नाम्नोसुरस्यहननयुक्तेषुसं-
ग्रामेषुआविथररक्षिथ तथा अतिथिग्वायअतिथिभिर्गन्तव्यायदैवोदासायशंबरंएतन्नामानमसु-
रं अरन्धयः हिंसांपापितः तथा महान्तंचित्अतिप्रवृद्धमपिअर्बुदंएतत्संज्ञकमसुरंपदापादेननिक्र-
मीःनितरामाक्रमिताभूः यस्मादेवंतस्मात्सनादेवचिरकालादेवारभ्यदस्युहृत्यायउपक्षपयितृणांह-
ननायजज्ञिषे सर्वदात्वंदस्यहननशीलोभवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः रधहिंसासंराध्योः रधिजभोर-
चीतिधातोर्नुम् । अतिथिग्वाय गमेरौणादिकोद्भूतप्रत्ययः। क्रमीः क्रमुपादविक्षेपेह्यन्तक्षणेतिवृ-
द्धिप्रतिषेधः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः। पदा सावेकाचइतिवा ऊडिदंपदादीतिवाविभ-
केरुदात्तत्वम् । जज्ञिषे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥६॥

सप्तमीष्टकमाह—

त्वेविश्वातविषीसध्यग्घितातवरार्धःसोमपीथार्यहर्षते ।
तव्वञ्चश्रिकितेबाहोर्हितोवृश्वाशत्रोरवविश्वानिवृष्ण्या ॥७॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । स॒ध्यक् । हि॒ता । तव । राधः ।
 सोम॒ऽपी॒थाय॑ । ह॒र्षते॑ । तव । वज्रः । चि॒किते॑ । बा॒होः ।
 हितः । वृ॒श्च । श॒त्रोः । अ॒व । विश्वा॑नि । वृ॒ष्ण्या॑ ॥ ७ ॥

हेइन्द्र त्वेत्वयिविश्वातविषीसर्व्वलंसध्यक्सधीचीनंअपराङ्मुखंयथाभवतितथाहिता निहितं
 तथा तवराधोमनःसोमपीथायसोमपानायहर्षतेहृष्यति किञ्च तवबाहोर्हस्तयोर्हितोवस्थितोव-
 ज्रश्चिकितेअस्माभिर्ज्ञायते अतःशत्रोःशातयितुर्वैरिणः विश्वानिसर्वाणिवृष्ण्यावृष्ण्यानिवीया-
 णिअववृश्च छेदनंकुरु॥ सहअश्रतीतिसध्यक् अश्रतेर्कृत्वगित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलो-
 पःसामासेसहस्यसधिरितिसहशब्दस्यसध्यादेशः चोःकुरितिकृत्वम् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेप्राप्ते अ-
 द्विसधोरन्तोदात्तत्वनिपातनंकृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनात्सध्यादेशोन्तोदात्तःतस्ययणादेशे उ-
 दात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । राधः राधोति सधृद्धोभवत्यनेन राधोवम-
 नउच्यते असुनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय पापाने पातृतुदिवचीत्यादिनाथकप्रत्य-
 यः घुमास्थेतीत्वम् । हर्षते हृषतुष्टौ श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् आत्मनेपदंच । चिकिते कित-
 ज्ञाने छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलिट् । बाहोः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्त-
 त्वम् । ब्रश्च ओब्रश्चुछेदने तौदादिकः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणं विकरणस्वरः संहितायां ध्र-
 चोतस्तिङइतिदीर्घत्वम् । वृष्ण्या वृषसेचने उणादिकोऽनकप्रत्ययः तत्रभवानिवृष्ण्यानि भवे-
 छन्दसीतिवत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

विजानी॒ह्यार्या॑न्ये॒च॒दस्य॑वो॒बर्हि॑ष्मते॒रन्ध॒याशा॑स॒द॒ब्रतान् ।
 शाकी॑भव॒यर्ज॑मानस्य॒चोदि॑तावि॒श्वेत्ता॑ते॒सध॒मादे॑षु॒चाक॑न ॥८॥

वि । जा॒नी॒हि । आ॒र्या॑न् । ये । च॒ । दस्य॑वः । ब॒र्हि॑ष्मते ।
 र॒न्ध॒य । शा॑स॒त् । अ॒ब्र॒तान् । शा॒की॑ । भ॒व । य॒र्ज॑मानस्य ।
 चो॒दि॒ता । विश्वा॑ । इत् । ता । ते । स॒धऽमा॑दे॒षु । चा॒क॑न ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंआर्यान्विदुषोनुष्ठातृन्विजानीहिविशेषेणबुध्यस्व येचदस्यवः तेषामनुष्ठातृणा-
 मुपक्षपयितारः शत्रवः तानपिविजानीहीतिशेषः ज्ञात्वाचबर्हिष्मतेबर्हिषायज्ञेनयुक्ताययजमाना-
 याब्रतान् ब्रतभितिकर्मनाम कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून्रन्धयर्हिसांपापय यद्वा यजमानस्यवशं

गमय रन्ध्रतिर्वशगमनेइतियास्कः । किंकुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनंनिग्रहंकुर्वन् अतःशाकी
शक्तियुक्तस्त्वंयजमानस्यचोदिताप्रेरकोभव यज्ञविघातकानसुरान्तिरस्कृत्ययज्ञानयजमानैः स-
म्यगनुष्ठापयेतिभावः अहमपिस्तोता तेतव तानिपूर्वोक्तानिकर्माणिविश्वेत् सर्वाण्येवसधमादे-
षुसहमादनयुक्तेषुयज्ञेषुस्तोतुंचाकनकामये ॥ जानीहि ज्ञाअवबोधने क्रैयादिकः ज्ञानोर्जेतिजा-
देशः अत्रस्त्रीगतौवृदितिबृत्करणंत्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेवन्त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमितिषेषांदर्शनं ते-
षांत्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वेनभवितव्यं मैवं ज्ञानोर्जेतिदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जनीमादुर्भावेइ-
त्यस्यतुदीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्यतोदीर्घोयञीत्यनेनैवदीर्घःसिध्यति तस्मादीर्घोच्चारणवैयर्थ्य-
प्रसंगात् अत्रह्रस्वोन्भवतीतिसिद्धम् । बर्हिष्मते तसौमत्वर्थेइतिभत्वात्तृत्वजश्वयोरभावः ।
रन्ध्रय रर्धिंसांसंरुधयोः । शासत् शासुअनुशिष्टौ शतरिअदादित्वाच्छपोलुक् जक्षित्यादयः-
षडित्यभ्यस्तसंज्ञायाम् नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ।
शाकी शकृशक्तौ भावेघञ् ततोमत्वर्थीयइनिः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वावृषादिर्द्रष्टव्यः । वि-
श्वा ता उभयत्रशेच्छन्दसीतिशेर्लोपः । सधमादेषु सहमाद्यन्त्येष्वितिसधमादायज्ञाः अधिकर-
णेघञ्प्रत्ययः ननु मदोनुपसर्गेइत्यपप्रत्ययेनभवितव्यम् मैवं व्यधजपोरनुपसर्गेइत्यत्रैवमदइतिव-
कव्येयन्मदोनुपसर्गेइतिपृथगुपादानं तत्रघञपिपक्षेयथास्यादितिन्यासकारेणप्रत्यपादीत्यस्माभि-
र्धातुवृत्तावुक्तम् सधमादस्थयोच्छन्दसीतिसहशब्दस्यसधादेशः । चाकन कनीदीप्तिकान्ति-
गतिषु अत्रकान्यर्थः छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेलिट् णलुत्तमोवेतिणिच्त्वस्यविकल्पनाद्द-
न्वभावः तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अनुव्रताय रन्ध्रयन्नपव्रतानाभूमिरिन्द्रः श्रथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतोद्यामिनक्षतः स्तवानोवम्रोविजघानसंदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रन्ध्रयन् । अपव्रतान् । आइभूमिः । इन्द्रः । श्रथयन् ।

अनाभुवः । वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्याम् । इनक्षतः । स्तवानः ।

वम्रः । वि । जघान । समदिहः ॥ ९ ॥

यइन्द्रःअनुव्रतायअनुकूलकर्मणोयजमानायअपव्रतान् अपगतकर्मणःयजमानान् रन्ध्रयन्
हिसयन्वशीकुर्वन्वा तथाआभूमिः आभिमुख्येनभवन्तीत्याभुवःस्तोतारः तैः अनाभुवःतद्विप-

रीतान्श्रथयन् हिंसयन्वर्तते वृद्धस्यचिद्वर्धतःपूर्ववृद्धस्यापिपुनर्वर्धमानस्यद्यामिनक्षतः स्वर्गमा-
 मुवतः तस्येन्द्रस्यस्तवानः स्तुतिंकुवाणोवन्नःस्तुत्युद्धिरणशीलः एतत्संज्ञकऋषिःसन्दिहः स-
 म्यगुपचितावल्मीकवपाःजघान इन्द्रेणपरिहतान्तरायःसन् पृथिव्याःसारभूतंवल्मीकवपालक्ष-
 णंयज्ञसम्भारंआहार्षीदित्यर्थः तथाचशाखान्तरेसमाम्नातम्—यद्वल्मीकवपासम्भारोभवति ऊर्ज-
 मेवरसंपृथिव्याअवरुन्धइति ॥ अनुव्रताय अनुकूलंव्रतंयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 श्रथयन् श्रथर्हिंसायां णिचिघटादित्वान्मिच्चे मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् । वर्धतः व्यत्ययेनपरस्मै-
 पदम् । इनक्षतः नक्षगतौ इकारोपजनश्छान्दसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थःप्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् ।
 स्तवानः सम्यानचूस्तुवइतिस्तौतेर्बहुलवचनान्निरुपपदादथानचूपत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।
 जघान अफ्यासाच्चेत्यफ्यासादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यकुत्वम् । सन्दिहः दिहउपचये कृत्यत्युद्योव-
 हुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिक्रिप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

तक्षद्यत्तउशनासहसासहोविरोदसीमज्मनाबाधतेशवः ।

आत्वावातस्यनृमणोमनोयुजआपूर्यमाणमवहन्नभिश्चर्वः ॥ १० ॥ १०

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना ।

बाधते । शर्वः । आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनःऽयुजः ।

आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अभि । शर्वः ॥ १० ॥ १० ॥

हे इन्द्र यद्यदाउशनाकाव्यः सहसाआत्मीयेनबलेन तेसहः त्वदीयंबलं तक्षत् तनूकृतवान्
 सम्यक्तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः तदाशवःत्वदीयंबलं मज्मनासर्वस्यशोधकेनस्वतैक्ष्णयेनरोदसी द्या-
 वापृथिव्यौविबाधते तेविभीतइत्यर्थः तथाचान्यत्राम्नातम्—यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतामिति ।
 यद्वा रोदसीयस्माद्वादेर्विभीतस्तंबाधतइत्यर्थः हेनृमणः नृषुरक्षितव्येषु यजमानेषु अनुग्रहबु-
 द्धियुक्तेन्द्र आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेनबलेनासमन्तात्पूर्यमाणंत्वात्वां मनोयुजःमनोव्यापारमात्रेणपु-
 ञ्जाः वातस्यवायोःसम्बन्धिनः तद्वद्वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः एवभूताअश्वाःश्रवोभि हविलक्ष्णमनं
 अभिलक्ष्यआवहन्आभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् तक्षूत्वक्षूतनूकरणे लङि बहुलंछन्दस्यमा-
 ङ्गयोगेपीत्यङ्भावः शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । उशना वशकान्तौ वशोःकनसिरिति
 कनस् ग्रहियेत्यादिनासम्प्रसारणं ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसाचित्यनडादेशः सर्वनामस्थानेचेत्युप-

धादीर्घत्वम् हल्ङञ्यादिनलोपौ। मज्जना तुमस्जोशुद्धौ औणादिकोमनिप्रत्ययः। नृमणः छन्द-
स्युदवग्रहादितिणत्वम्। अवहनं छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

एकादशीष्टचमाह—

मन्दिष्टयदुशनेकाव्येसचाँइन्द्रोवङ्कुवङ्कुतरार्धितिष्ठति ।

उग्रोययिँनिरपःस्रोतसासृजद्विशुष्णस्यदृंहिताऐरयत्पुरः ॥११॥

मन्दिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचाँ । इन्द्रः । वङ्कु इति ।

वङ्कुतराँ । अधिँ । तिष्ठति । उग्रः । ययिम् । निः । अपः ।

स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दृंहिता । ऐरयत् । पुरः ॥११॥

यतयदाइन्द्रःउशनेकामयमानेकाव्ये सचासहमन्दिष्टस्तुतोभूत् तदानीं वङ्कुवङ्कुतराअतिश-
येनकुटिलंगच्छन्तावश्वौअधितिष्ठति रथेसंयोज्यतमारोहयतीत्यर्थः यद्वा वङ्कुतरा अतिशयेनव-
क्रंगच्छतिरथे वङ्कुवक्रगमनशीलावश्वौसंयोज्येतियोजनीयम् उग्रउद्रूणस्तादृशइन्द्रः ययिगम-
नयुक्तान्मेघात् स्रोतसाप्रवाहरूपेणअपोनिरसृजत् जलानिनिरगमयत् तथा शुष्णस्यसर्वस्य
शोषयितुरसुरस्यदृंहिताःप्रवृद्धाःपुरःनगराणिनिवासस्थानानिब्यैरयत्विधिंप्रेरितवान् ॥ मन्दिष्ट
मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतपिषु लुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्घ्यागेपीत्यङभावः । उशने वशेरौणा-
दिकःत्र्युप्रत्ययः ग्रहज्यादिनासम्प्रसारणम् योरनादेशः । सचा षचसमवाये संपदादिलक्षणोभा-
वेक्लिप् आङ्याजयारांचोपसंख्यानमितिविभक्तेराङादेशः संहितायां आङोनुनासिकश्छन्दसीति
तस्यसानुनासिकत्वम् । वङ्कु वङ्कुगतौ औणादिकउप्रत्ययः बहुलवचनात्कुत्वम् । वङ्कुतरा अति-
शयेनवङ्कुवङ्कुतरा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः अत्रगतिसामान्यवाचिनागतिविशेषोलक्ष्यते । ययिँ
यामापणेआह्रगमहनइतिकिप्रत्ययः लिङ्ङ्वावाह्विर्वचनह्रस्वत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्र-
त्ययस्वरः सुपांसुपोभवन्तीतिपञ्चम्याअमादेशः । दृंहिता दृहिवृद्धौ इदित्वानुम् । ऐरयत् ईर-
प्रेरणे चौरादिकःलङञ्याहागमः आटश्चेतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

आस्मारथँष्टषपाणेषुतिष्ठसिशार्यातस्यप्रभृतायेषुमन्दसे ।

इन्द्रयथासृतसोमेषुचाकनोनर्वाणंश्लोकमारौहसेदिवि ॥१२॥

आ । स्म । रथम् । वृषपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य ।
 प्रभृताः । येषु । मन्दसे । इन्द्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः ।
 अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्रकौषीतकिनइतिहासमाचक्षते शर्यातनाम्नोराजर्षेः यज्ञेभृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनोमहर्षिः
 आश्विनंग्रहमगृह्णात् इन्द्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धो भूत् तमिन्द्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति अयमर्थो-
 स्यात्प्रतिपाद्यते हे इन्द्र त्वं वृषपाणेषु वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि तेषु नि-
 मित्तभूतेषु रथमातिष्ठसि स्वयमेवरथमारुह्य गच्छसि न त्वन्यः कश्चित्पवर्तयितेति भावः एवं
 चसति येषु सोमेषु त्वं मन्दसे हर्षं प्राप्सि तादृशाः सोमाः शार्यातस्य एतन्नाम्नोराजर्षेः सम्बन्धिनः
 प्रभृताः प्रकर्षणसंपादिताः अभिषवादि संस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः अतः सुतसोमेषु अभिषु-
 सोमयुक्तेष्वस्मदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः यथाकामयसे एवमस्यापिशार्यातस्य सोमान्कामयस्व
 तथासतिदिविद्युलोके अनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचोयशोवा आरोहसे
 प्राप्सि यद्वा इमं यजमानं दिविद्युलोके उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि ॥ स्म निपातस्य चेति दीर्घत्वम् ।
 वृषपाणेषु पापानि भावेल्युद् वाभावकरणयोरिति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दस्य न-
 कारस्य णत्वम् । प्रभृताः भृञ्भरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मन्दसे
 मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः
 कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अत्रकान्त्यर्थः कान्तिश्चाभिलाषः लेटिसिप्यडागमः बहुलं छन्दसीति
 शपः श्लुः तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वम् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्त-
 त्वाभावे धातोरिति धात्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणं अर्तं रन्येभ्योपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणा-
 ङ्गावेव निष्पन्ना बह्व्रीहौ अमि अर्वाणस्त्रसावनञ्इति पर्युदासात् आदेशाभावे सर्वनामस्था-
 नेचेत्युपधादीर्घत्वम् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकं श्लोकसंघाते श्लोक्यत इति
 श्लोकः कर्मणि घञ् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । रोहसे रुहेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

अर्ददा अर्भामहते वचस्य वै कक्षीवते वचयामिन्द्रसुन्वते ।
 मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ताते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥
 अर्ददाः । अर्भाम् । महते । वचस्य वै । कक्षीवते । वचयाम् ।
 इन्द्र । सुन्वते । मेना । अभवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति
 सुक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका—अङ्गराजःऋस्मिश्चिद्विवसेस्वकीयाभिःयोषिद्भिःसहगङ्गायांजलक्री-
डां चक्रे तस्मिन्समयेदीर्घतमानामऋषिः स्वभार्ययापुत्रभृत्यादिभिश्चदुर्बलत्वात् किमपिकुर्वन्न
शक्नोतीतिद्वेषेणगङ्गामध्येप्रचिक्षिपे सचऋषिः केनचित्प्लवेनअङ्गराजस्यक्रीडादेशंप्रतिसमाज-
गाम सचराजासर्वज्ञंतमृषिमवगत्यप्लवादवतार्यैवमवोचत् हेभगवन् ममपुत्रोनास्ति एषामहिषी
अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति सचतथेत्यब्रवीत् सामहिषीतुराजानंप्रतितथेत्युक्त्वा अयंवृद्धत-
रोजुगुप्सितोममयोग्योभवतीतिबुद्ध्यास्वकीयामुशित्संज्ञांदासींप्राहौषीत् तेनचसर्वज्ञेनऋषिणाम-
ब्रूतेनवारिणाऽयुक्षितासतीसैवऋषिपत्नीवभूव तस्यामुत्पन्नःकक्षीवानामऋषिः सएव राज्ञः
पुत्रोभूत् सचबहुविधेनराजस्यादिनाईजेतस्मैराज्ञेतत्कृतैर्यज्ञैःपरितुष्टइन्द्रोवृचयाख्यां तरुणांयो-
षितंपादात् अयमर्थःपूर्वार्धेप्रतिपाद्यते । हेइन्द्रत्वंमहतेपवृद्धायवचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं
वचआत्मनःइच्छतेसुन्वतेत्वद्देवताकेषुयज्ञेषुसोमाभिषवंकुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्नेराज्ञेवृचयांवृच-
याख्यामर्भाअल्पांयुवतिमित्यर्थः एवंभूतांस्त्रियमददाः तथा सुकृतोशोभनकर्मन् शोभनपन्न
वाहेइन्द्र त्वंवृषणश्वस्यएतदाख्यस्यराज्ञः मेनाभवोमेनानामकन्यकाभूः तथाचशाट्यायनिभिः
सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपंब्राह्मणमेवमान्नायते—वृषणश्वस्यमेनइति वृषणश्वस्यमेना-
भूत्वामघवाकुलउवासेति तांचपामयौवनांस्वयमेवेन्द्रश्चक्रमे । तथाचताण्डिभिरान्नातम्—वृष-
णश्वस्यमेनानामदुहितास तामिन्द्रश्चक्रमेइति । अतउत्तरूपाणियानिकर्माणि त्वयाकृतानि ते
ता त्वदीयानितानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषुयज्ञेषुपवाच्या प्रकर्षणवक्तव्यानि स्तुतिभिःस्तो-
तव्यानीत्यर्थः ॥ महते बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । वचस्यवे सुपआत्मनः
क्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते अश्वबन्धनहेतवोरज्वःकक्ष्याः कक्षीवान्कक्ष्या-
वानितियास्कैः । आसंदीवदक्षीवच्चक्रीवत्कक्षीवदितिसम्प्रसारणं मतुपोवत्वंसंज्ञायांनिपा-
त्यते । मेनेत्स्त्रीनाम मेनाग्नाइतिपाठात् मनज्ञाने मन्यतेगृहकृत्यंजानातीतिमेना पचाद्यच्
नशिमन्योरल्लिटचेत्वंवक्तव्यमित्येत्वं वृषादिर्द्रष्टव्यः मेनामानयन्त्येनाइतियास्कैः । सवनेषु सवन-
मितियज्ञनाम सूयतेअभिषूयतएष्विति अधिकरणेल्युट् । प्रवाच्या वचपरिभाषणे ण्यति य-
जयाचरुचप्रवचर्चश्चेतिकृत्वाभावः तित्स्वरितेप्राप्तेव्यत्येनाद्युदात्तत्वम् यद्वा वाचयतेरचोयदि-
तियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

इन्द्रोअश्रायिसुध्वोनिरेकेपञ्जेषुस्तोमोदुर्योन्यूपः ।

अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुयुरिन्द्रइद्रायःक्षयतिप्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुध्व्यः । निरेके । पञ्जेषु । स्तोमः । दुर्यः ।

न । यूपः । अश्वयुः । गव्युः । रथयुः । वसुयुः । इन्द्रः ।

इत् । रायः । क्षयति । प्रयन्ता ॥१४॥

इन्द्रोदेवःसुध्वःशोभनकर्मणोयजमानानशोभनप्रज्ञान्वा निरेकेनैर्धन्येनिमित्तभूतेसत्तिता-
नरक्षितुंअश्रायिअसेविष्ट पञ्जेषुपञ्जाइत्यङ्गिरसामारख्या तथाचशाट्यानिभिरात्रातम—पञ्जावा-
अङ्गिरसःपशुकामास्तपोतप्यन्तेति । येषुयजमानेष्वङ्गिरःसु स्तोमस्तोत्रंनिश्चलंतिष्ठति दुर्योन्यू-
पःद्वारिनिखातास्थूणेव तान् सुध्वइतिपूर्वेणान्वयः तस्मादिदानीमपिरायःप्रयन्ताधनस्यपदाताइ-
न्द्रइव इन्द्रएवयजमानानांदातुंअश्वयुःअश्वानिच्छन् तथागव्युःगाइच्छन् रथयुरथानिच्छन् व-
सुयुः एवमन्यदपियद्धनमस्तितदपीच्छन्क्षयतिवर्तते ॥ अश्रायि श्रिञ्सेवायाम् कर्तृरिच्छि व्य-
त्ययेनत्वेश्चिणादेशः । सुध्वः धीरितिकर्मनाम शोभनाधीर्येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्
शसि छन्दस्युभयथेतियणादेशःउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । निरेके नितरारंननिरे-
कः रिचिर्विरेचने भावेघञ् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः दुरेभवोदुर्यः भवेच्छन्दसीत्यव-
यतोभावइत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः युमिश्रणे यूयतेयुज्यतेस्मिन्नित्यूपः कुयुभ्यांचेतियप्रत्ययः
दीर्घइत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वम् सुशुभ्यानिच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वम् । अश्वयुः यजमानेभ्योश्वानिच्छन्
छन्दसिपरेच्छायामितिक्यच् नछन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वघस्यादित्यावंतु छान्द-
सत्वान्नभवति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तुविशेषः गव्युरित्यत्र वान्तोयिप-
त्ययेइत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवंव्याचष्ट—इदंयुरिदंकामयमानोथापितद्वदर्थेभाष्यते वसुयुरिन्द्रो-
वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसुयुरित्यपिनिगमोभवतीति । क्षिप्तये भौवादिकः । प्रयन्ता
यमउपरमे तृषि एकाचइतीट्प्रतिषेधः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१४॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

इदंनमोवृषभायस्वराजेसत्यशुभ्यायत्वसेवाचि ।

अस्मिन्निन्द्रवृजनेसर्ववीरास्मत्सूरिभिस्तवशर्मन्स्याम ॥१५॥११

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वऽरोजे । सत्यशुष्माय । तवसे ।
अवाचि । अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः ।
तव । शर्मन् । स्याम् ॥ १५ ॥ ११ ॥

इदंपुरोवर्तिनमः स्तुतिलक्षणवचः हेइन्द्र तुभ्यमवाचि अस्माभिः प्रायोजि कीदृशाय वृषभायव-
र्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेनतेजसाराजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममितिबलनाम शत्रूणांशोषक-
त्वात्अवितथबलयुक्ताय तवसेअत्यन्तंप्रवृद्धाय यस्मादेवंतस्मात्अस्मिन्वृजनेवर्जनवतिसंग्रामेस-
र्ववीराः विशेषेणईरयन्त्यमित्रानितिवीराभटाः तादृशैःसर्वैर्भटैरुपेतावयं स्मदितिनिपातःसुशब्दा-
र्थः तवस्मत्शर्मन्त्वयादत्तेशोभनेगृहे सूरिभिःविद्वद्भिःपुत्रादिभिःसहस्यामभवेमनिवसेमेत्यर्थः
यद्वा त्वत्सम्बन्धनिशोभनेयज्ञगृहेसूरिभिःविद्वद्भिःऋत्विग्भिःसहस्याम शर्मेतिगृहनाम शर्मवर्मे-
तिपठितत्वात् ॥ स्वराजे राजृदीप्तौ सत्सुद्विषेतिक्लिप् । सत्यशुष्माय सत्यंशुष्मंबलंयस्य बहुव्रीहौपू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे तवतिःसौत्रोधातुः अस्मादौणादिकोसिप्रत्ययः वृजने वृजीवर्जने कृ-
पृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युःप्रत्ययः । शर्मन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् नडिसंबुध्यो-
रितिनलोपप्रतिषेधः । स्याम नश्चेतिसंहितायांसकारस्यधुडागमः खरिचेतिचत्वं चयोद्वितीयाःश-
रिपौष्करसादेरितितकारस्यथकारः ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

त्यंसुमेषमितिपञ्चदशर्चद्वितीयसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रं त्रयोदशीपञ्चदशीचत्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः
तथाचानुक्रान्तम्—त्यंसुत्रयोदश्यन्त्येत्रिष्टुभाविनि गवामयनस्यमध्यमेहनिविषुवत्संज्ञकेमरुत्वती-
यशस्वेइदंसूक्तम् विषुवानदिवाकीर्त्येइतिखण्डेसूत्रितम्—त्यंसुमेषंकयाशुभेतिचमरुत्वतीयमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

त्यंसुमेषमहयास्वर्विदंशतयस्यंसुभ्वःसाकमीरते ।
अत्यंनवाजंहवनस्यदंरथमेन्द्रंवृत्त्यामवसेसुवृत्तिभिः ॥१॥

त्यम् । सु । मेषम् । मह्य । स्वःऽविदंम् । शतम् । यस्य । सुऽभ्वः ।
साकम् । ईरते । अत्यम् । न । वाजम् । हवनऽस्यदंम् । रथम् ।
आ । इन्द्रम् । वृत्त्याम् । अवसे । सुवृत्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्यंतप्रसिद्धमेपंशत्रुभिः सहस्पर्धमानंस्वर्विदंस्वरादित्यौर्वातस्यवेदितारंलब्धारंवा यद्वा
 स्वः सुष्ठुअरणीयंघनंतस्यलभ्यितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रहेअध्वर्योसुमहयसम्यक्पूजय यस्ये-
 न्द्रस्यशतंशतसंख्याकाः सुश्वः स्तोतारः साकंसहैवयुगपदेवईरतेस्तुतौप्रवर्तन्ते यद्वा यस्येन्द्रस्य
 रथंशतंसुश्वः शतसंख्याकाअश्वाः साकंसहईरतेगमयन्ति तमिन्द्रंअवसेस्मद्रक्षणायसुवृक्तिभिः
 सुष्ठुआवर्जकैःस्तोत्रैः रथमाववृत्त्यां रथंप्रतिआवर्तयामि कीदृशंरथं हवनस्यदंहवनमाह्वानंयां
 वाप्रतिवेगेनगच्छन्तं वेगगमनेदृष्टान्तः—अत्यंतवाजं गमनसाधनंअश्वमिवा॥ महय महपूजायां चु-
 रादिरदन्तः संहितायामन्येषामपिटृश्यतेइतिदीर्घत्वम् । सुश्वः सुष्ठुभवन्तीति सुश्वःस्तोतारः क्लिप-
 चेतिक्लिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि ओःसुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरितिप्रतिषेधेप्राप्ते
 छन्दस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यजसोनुदात्तस्यस्वरितत्वम् ।
 ईरते ईरगतौकम्पनेच अदादित्वाच्छपोलुकृञ्झस्यादादेशः टरेत्वं अनुदात्तेत्वालसार्वाधातुकानुदात्त-
 त्वेधातुस्वरः शिष्यते यद्धृत्तयोगादनिघातः तत्रहिपञ्चमीनिर्देशेपिव्यवहितेपिकार्यमिष्यतेइत्युक्त्-
 म् । अत्यं अत्यइत्यश्वनाम अत्यः ह्यइतिपाठात् । वाजं वाज्यतेगम्यतेनेनेतिवाजः वज्रजगते
 करणेघञ् अजिब्रज्योश्चेत्यत्रचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजोवाज्यमित्यत्रापिकुत्वाभा-
 वइत्युक्तम् । हवनस्यदं स्यन्द्रूपस्रवणे स्यदोजवेइतिवेगेगम्यमानेघञन्तोनिपातितः अतएव न
 लोपोवृद्धचभावश्च नच नधातुलोपआर्धधातुकेइतिवृद्धेःप्रतिषेधः इग्लक्षणाहिवृद्धिस्तत्रप्रतिषि-
 ष्यते नचेयमिग्लक्षणा घञोञ्जिच्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनतदेवशि-
 ष्यते । ववृत्त्यां वृत्ववर्तने लिङ्गिव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः द्विर्वचनादि यासुतो
 ङिच्वाल्लघूपधगुणाभावःतिङ्ङितिङ्ङितिनिघातः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

सपर्वतो न धरुणे ष्वच्युतः सहस्रमूनिस्तविषीषु वा वृधे ।

इन्द्रो यद्दृत्रमवधीन्नदीवृतं मुञ्जन्नर्णीसि जहृषाणो अन्धसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रमूऽउतिः । तविषीषु

वृधे । इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीवृतम् । उञ्जन् ।

अर्णीसि । जहृषाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

अन्धसासोमलक्षणेनान्नेनजहृषाणः अत्यर्थंहृष्यन्निन्द्रःयद्यदावृत्रं त्रयाणां लोकानाम्
 वरीतारमसुरंअवधीत् हतवान् कीदृशंवृत्रं नदीवृतंनदनाच्छापस्तासामावरीतारं किंकुर्वन्ति

न्द्रः अर्णांसि जलानि उज्जन् अधःपातयन् तदानींसइन्द्रः पर्वतोऽन पर्ववानशिलोच्चयइव ध-
रुणेषु सर्वस्यधारकेषुदकेषुमध्ये अच्युतः चलनराहित्येनस्थितः सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवा-
न् तविषीषुबलेषु ववृधेप्रवृद्धोवभूव ॥ धरुणेषु धारयतेर्णिलुकचेत्युनःप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः ।
सहस्रमूतिः सहस्रमूतयोयस्यासौ लुगभावश्छान्दसः । ववृधे संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि-
दृश्यतेइतिदीर्घत्वम् । नदीवृतं नदीवृणोतीतिनदीवृत् क्रिप् तुगागमः । उज्जन् उज्जआर्जवे वि-
करणस्वरः । अर्णांसि उदकेनुट्चेत्यर्त्तरेसुन्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेननुडागमश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
जर्हषाणः हषणुष्टौ यङ्लुगन्ताद्भ्यत्ययेनशानच् अभ्यस्तानामादिरत्याद्युदात्तत्वम् यद्वा यङन्ता-
देवशानचि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धातुकत्वादतोलोपयलोपौ सा-
र्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । अन्धसा अद्यतइत्यन्धः अदेर्नुम्रधश्चेत्यसुन् धातोर्नु-
मागमोऽधकारान्तादेशश्च निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

सहिद्वरोद्वरिषुवव्रऊधनिचन्द्रबुधोमददृद्धोमनीषिभिः ।
इन्द्रंतमहैस्वपस्ययाधियामंहिष्ठरातिंसहिपप्रिरन्धसः ॥ ३ ॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वव्रः । ऊधनि । चन्द्रबुधः । मददृद्धः ।
मनीषिभिः । इन्द्रं । तम् । अह्ने । सुपस्यया । धिया ।
मंहिष्ठरातिम् । सः । हि । परिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

सपूर्वोक्तगुणविशिष्टइन्द्रः द्वरिषुआवरीतृषुशत्रुषुद्वरोहि अतिशयेनावरीताखलु शत्रुजयशील-
इत्यर्थः यस्मात् ऊधनिउद्धृतजलवत्यन्तरिक्षेवव्रः सम्भक्तः व्याप्यवर्तते अतएवचन्द्रबुधःसर्वासां
प्रजानामाह्लादकमूलः अन्तरिक्षस्यसर्वाह्लादकत्वात् मदवृद्धः माद्यन्त्येभिरितिमदाः सोमाःतैर्वधितः
एवंभूतोयइन्द्रोमंहिष्ठरातिंप्रवृद्धधनंप्रवृद्धदानंवात्मिन्द्रंमनीषिभिः मनसईषितृभिःप्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः
सह स्वपस्ययाधिया शोभनकर्मयोग्ययाबुद्ध्या अह्नेआह्वयामि हियस्मात् सइन्द्रःअन्धसोऽन्या-
स्मदपेक्षितस्यपमिःपूरयिता ॥ द्वरः दृइत्येके द्वरत्यावृणोतीतिद्वरः पचाद्यच् चित्स्वरेणान्तोदा-
त्तत्वम् द्वरिषुअचइरितिकर्तृरिद्रप्रत्ययः । वव्रः वृङ्सम्भक्तौ नियतेसंभज्यतइतिवव्रः घञर्थेकवि-
धानंस्थाभ्रागापाव्यधिहनियुद्धचर्थमितिपरिगणनस्योपलक्षणार्थात्वात्कर्मणिकप्रत्ययः द्विर्भाव-
श्छान्दसः । ऊधनि उतऊध्वंभ्रियतेस्मिनजलमित्यूधः समम्येकवचने अस्थिदधिसकथ्यक्षणा-
नडुदात्तः छन्दस्यपिदृश्यतइतिदृशिग्रहणात्ऊधसूशब्दस्याप्यनडादेशः यद्वा ऊधसोनडितिसमा-

सेविधीयमानो नडादेशश्छान्दसत्वात् केवलादपि भवति । चन्द्रबुधः चदिआह्लादनेदीसौ च इदि-
 च्चान्नुम् स्फायितश्चीत्यादिनारक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
 शिष्यते । मदवृद्धः मदीहर्षे मदीनुपसर्गे इतिकरणे अप् तस्यपित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः तृतीयाकर्म-
 णीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अह्ने ह्वेञ्स्पर्धायां शब्दे च छन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङि आत्-
 नेपदेश्वन्यतरस्यामिति च्चेरङादेशः आतो लोपइटिचेत्याकारलोपः गुणः । स्वपस्यया अपइतिक-
 र्मनाम शोभनमपःस्वपः तदर्हतीति स्वपस्यः छन्दसिचेतियप्रत्ययः मंहिष्ठरार्ति महिवृद्धौ अ-
 तिशयेन मंहित्रीमंहिष्ठा तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेभेयःस्वितितृलोपः निच्वादाद्युदात्तत्वम् मं-
 हिष्ठारतिर्यस्य स्त्रियाःपुंवदितिपुंवद्भावाद्भवत्वम् बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 पमिः पृपालनपूरणयोः आहृगमहनजनइतिकिन्प्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युक्त्वस्य बहुलं छन्दसीति
 वचनादाभावेयणादेशः लिङ्गद्भावाद्धिर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावे सति द्विर्भावीरदत्वहलादिशेषाः नि-
 च्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

आयंपृणन्ति दिविसद्बर्हिषः समुद्रं न सुभ्वं १ स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहृत्ये अर्नुतस्थुरुतयः शुष्मा इन्द्रं मवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्बर्हिषः । समुद्रम् । न । सुभ्वः ।

स्वाः । अभिष्टयः । तम् । वृत्रहृत्ये । अर्नु । तस्थुः । ऊतयः ।

शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

सद्बर्हिषः शब्दोपलक्षितो यज्ञोपेयांसोमानांतेसोमाः दिविस्वर्गलोके अवस्थितं
 यमिन्द्रं आपृणन्ति आसमन्तात्पूरयन्ति तत्रदृष्टान्तः—सुष्ठुभवन्तीति सुभ्वो नद्यः समुद्रं यथा
 नद्यः समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः कीदृशो नद्यः स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः तथा चान्नायते—समुद्राय-
 वयुनायसिन्धुनापतयेनमइति । अभिष्टयः आभिमुख्येन गमनवत्यः ऊतयः अवितारोमरुतः
 वृत्रहृत्ये वृत्रहने निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनुतस्थुः अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः कीदृशामरुतः शुष्माः
 शत्रूणां शोषयितारः अवाताः वान्ति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः तद्रहिताः अहुतप्सवः
 अकृदिलरूपाः शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणन्ति पृपालनपूरणयोः कैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वइति
 ह्रस्वत्वम् श्राभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्दत्तयोगादनिवातः । सद्बर्हिषः ष-
 द्वविशरणगत्यवसादनेषु सीदन्त्यस्मिन्निति सद्बर्हिषः औणादिकोधिकरणे मनिन्प्रत्ययः निच्वादाद्यु-

त्त्वम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुश्वः भवतेः क्प्रचेति क्प्रि क्प्रुदुत्तरपद-
कृतिस्वरत्वम् जसि ओः सुपीतियणादेशस्य नभूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छन्दस्युभयथेतियणा-
शः उदात्तस्वरितयोर्यणइत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वम् । अभिष्टयः इष्टयएषणानि उपस-
र्गाभिर्वर्जमितिवचनाद्भिरन्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सएव शिष्यते एमन्ना-
त्वात्पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये हनस्तचेति हन्तेर्भावेक्यप् तकारान्तादेशश्च प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्त-
धातुस्वरः शिष्यते । अह्रुतप्सवः ह्रकौटिल्ये अस्मान्निष्ठायां ह्रहरेश्छन्दसीति ह्रुआदेशः प्सा
क्षणे इत्यस्मादौणादिकोडुः प्रत्ययः नह्रुतप्सवः अह्रुतप्सवः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥४॥

पञ्चमीष्टकमाह—

अभिस्वर्द्धिंमदे अस्य युध्यतोरध्वीरिव प्रवणे सस्रुतयः ।

इन्द्रोयहृञ्जीधृषमाणो अन्धसाभिनह्रलस्य परिधीरिव त्रितः ॥५॥ १२॥

अभि । स्वर्द्धिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रध्वीः इव । प्रवणे ।

सस्रुः । ऊतयः । इन्द्रः । यत् । वञ्जी । धृषमाणः । अन्धसा ।

भिनत् । वलस्य । परिधीन् इव । त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ऊतयोमरुतः मदे सोमपानेन हर्षे सति अस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृ-
ष्टे स्वभूतवृष्टिमन्तं वृत्रं अभि आभिमुरुष्येन सस्रुः जग्मुः रध्वीरिव प्रवणे यथागमनस्वभावा आपानि-
त्रदेशे गच्छन्ति यत्र यदा अन्धसा सोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन् वञ्जीवज्रवानिन्द्रः
वलस्य संवृण्वतः एतत्संज्ञमसुरं भिनत् व्यदारयत् अवधीदित्यर्थः तत्र ह्रष्टान्तः—त्रितः परिधीनिव
इवानां हविल्लेपनिघर्षणाय अग्नेः सकाशात् अप्सु एकतो द्वितस्त्रितइति त्रयः पुरुषाज्जिरे तथा च तै-
त्तिरीयैः समाम्नातम्—सोङ्गारेणापः अक्षयपातयत् तत एकतो जायत स द्वितीयमक्षयपातयत् त-
तो द्वितो जायत स तृतीयमक्षयपातयत् ततस्त्रितो जायतेति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पति-
तस्य प्रतिरोधाय असुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः तान्यथा सोभिनत्तद्वत् ॥
स्ववृष्टिं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः युधसंप्रहारे दैवादिकः व्यत्ययेन शतृ अदुपदेशा-
त्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । रध्वीः रधिर्गत्यर्थः रंधिवंसोर्नलोपश्चेति उ-
पत्ययः वोतो गुणवचनादिति डीष् जसि वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् डीष्स्वरः शिष्यते । धृष-
माणः निघृषा प्रागल्भ्ये श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे

विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् लडिबहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ्भावः विकरणस्वरः य-
द्वृत्तयोगादनिघातः । बलस्य बलसंवरणे बलतिसंवृणोतिसर्वमितिवलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणं-
र्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषु । परिधीन् परिधीयन्तइतिपरिधयः उपसर्गेषोः कि-
रितिदधातेः कर्मणि किप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

षष्ठीघृचमाह—

परींघृणाचरतित्विषेशवोपौवृत्वीरजसोबुध्रमाशयत् ।

वृत्रस्ययत्प्रवणेदुर्गृभिंश्वनोनिजघन्थहन्वोरिन्द्रतन्यतुम् ॥ ६ ॥

परि । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।

वृत्वी । रजसः । बुध्रम् । आ । अशयत् । वृत्रस्य । यत् । प्रवणे ।

दुः६गृभिंश्वनः । नि६जघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

योवृत्रः अपोवृत्वीउदकान्यावृत्वरजसोबुध्रंअन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशंआशयत् आश्रित्या-
शेत तस्यवृत्रस्यप्रवणेप्रकर्षेणवननीयेन्तरिक्षवर्तमानस्यदुर्गृभिंश्वनः दुर्ग्रहव्यापनस्यतस्यहिव्या-
पननकेनापिग्रहीतुंशक्यते सइमालोकानवृणोदितिश्रुतेः । एवंभूतस्यवृत्रस्यहन्वोः मुखपाश्व-
योः हेइन्द्र यद्यदातन्यतुंप्रहारंविस्तारयन्तं यद्वाशब्दकारिणंवज्रं तृतीयार्थेद्वितीयातन्यतुनावज्रे-
णनिजघन्थनितरांप्रजहर्थं तदानीं ईमेनेत्वांइन्द्रं घृणाशत्रुजयलक्षणादीभिः परिचरतिपरितोव्यामां-
ति त्वदीयंशवोबलंचतित्विषे प्रदिदीपे ॥ तित्विषे त्विषदीप्तौ लिटिप्रत्ययस्वरः तिङ्परत्वानिघाता-
भावः । वृत्वी वृत्रवरणे स्नात्वाद्यश्चेत्यादिग्रहणात्प्रकृत्वापत्ययस्यईकारः । रजसः रजरागे रज-
न्यस्मिन्गन्धर्वादयइतिरजोन्तरिक्षमअसुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमितिनलोपः निच्वादा-
द्युदात्तत्वम् । अशयत् शीडोव्यत्ययेनपरस्मैपदं बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । दुर्गृभिंश्वनः ग्रहउ-
पादाने अशूव्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्देउपपदेपृषोदरादित्वाद्भिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । निजघन्थ हि-
नहिंसागत्योः लिटिथलिकादिनियमात्प्राप्तस्येटः उपदेशत्वतइतिनिषेधः अश्यासाच्चेतिअ-
श्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् तिङ्चोदात्तवतीतिगतेनिघा-
तः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं तनुविस्तारे अस्मात् ऋतन्यञीत्यादिनायतुच् यद्वा
स्तनशब्देइत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्ययेसकारलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

हृदंनहित्वान्यृषन्त्यूर्मयोब्रह्माणीन्द्रतवयानिवर्धना ।
त्वष्टाचित्तेयुज्यंवावृधेशवंस्ततक्षवज्रमभिभूत्योजसम् ॥७॥

हृदम् । न । हि । त्वा । निःऋषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव ।
यानि । वर्धना । त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । वृधे । शवः ।
ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिःओजसम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र यानिब्रह्माणिस्तोत्रशस्त्ररूपाणिमन्त्रजातानितववर्धनावर्धयितृणि तानित्वात्वांन्यृष-
न्तिहि नितरांप्रामुवन्त्येव तत्रदृष्टान्तः-ऊर्मयोजलप्रवाहाहृदंन यथाजलाशयंप्रामुवन्तितद्वत् त्वष्टा
चित् सत्वष्टादेवएव तेतवयुज्ययोग्यंशवोवलंबवृधेप्रावर्धयत् अपिच अभिभूत्योजसं शत्रूणामभि-
भवितृणांओजसाबलेनयुक्तंवज्रततक्षतीक्षणीचकार ॥न्यृषन्ति ऋषीगतौ तौदादिकः अदुपदेशा-
ल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वेविकरणस्वरः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः ऋगतौ ऋच्छन्तिगच्छन्ती-
त्यूर्मयः अर्तेरुचेतिमिप्रत्ययः गुणेसत्यकारस्यऊकारादेशश्च प्रत्ययस्वरः । वर्धना वृधुवृद्धौ वर्ध-
तेएभिरितिवर्धना करणेत्युट् शेश्छन्दसीतिशेर्लोपः । ततक्ष तक्षत्वक्षूतनूकरणे लिटिणलित्स्व-
रेणप्रत्ययात्पूर्वपदस्योदात्तत्वम् पादादित्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं अभिभूयतेनेनेत्यभि-
भूति करणेकिन् तादौचिनीतीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् अभिभूत्योजस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

जघन्वाँउहरिभिःसंभृतक्रतुविन्द्रं वृत्रंमनुषेगातुयञ्चपः ।
अयच्छथावाहोर्वज्रमायसमधारयोदिव्यासूर्यदृशे ॥८॥

जघन्वान् । ऊम् इति । हरिर्इभिः । संभृतक्रतो इति संभृतःक्रतो ।
इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुद्यन् । अपः । अयच्छथाः । वाहोः ।
वज्रम् । आयसम् । आधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥ ८ ॥

हेसंभृतक्रतो सम्पादितकर्मन् संपादितप्रज्ञवाइन्द्र मनुषेजनायगातुयन् गातुंमार्गमिच्छन्
वृत्रंलोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्वंबजघन्वानउ हतवान्खलु तदनन्तरंअपोवृष्ट्युदका-

निपावर्तयइत्यध्याहारः बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयंयज्रमयच्छथाः अग्रहीः आकारः समुच्चयार्थः सूर्यचदिविद्युलोकेदृशेद्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनाय अधारयः स्थापयार्चकृषे ॥ जघ्नान् हन्तेर्लिटः क्लृप्तुः विभाषागमहनविदविशामितीडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् गातुमिच्छसि छन्दसिपरेच्छायामपीतिक्यच् नच्छन्दस्यपुत्रस्येतिदीर्घप्रतिषेधः क्यजन्ताच्छतरिअनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तवेक्यचएवस्वरः शिष्यते । बाह्वोः उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमृक्णवतभियसरोहणं दिवः ।
यन्मानुषप्रधनाइन्द्रमूतयः स्वर्तृपाचोमरुतोमदन्ननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अक्णवत् । भियसा
रोहणम् । दिवः । यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः ।
वृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत्बृहत्सामस्तोतारोयजमानाः भियसावृत्रभयेनयद्यदोक्थ्यमुक्थार्हस्तोत्रयोग्यमकृणव-
ताकुर्वन् कीदृशंबृहत्साम स्वश्चन्द्रं स्वकीयेनचन्द्रेणाह्लादकेनतेजसायुक्तम् अमवत् अम-
तिशत्रूनरुजत्यनेनेत्यमोबलंतद्युक्तम् दिवः स्वर्गस्यरोहणं आरोहणहेतुभूतं एवंविधेनस्तोत्रेणवृ-
त्राङ्गीताइन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः यद्यदामानुषप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानिभवन्तीतिनिरुक्तव्यु-
त्पत्त्याप्रधनमितिसङ्ग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामाः ऊतयः स्वः द्युलोकस्यरक्षितारोमरुतः नृषाचः
प्राणरूपेणानृन्सेवमानाभूत्वा इन्द्रमपितेनैवरूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येणहर्षंप्रापयन् तदानीं सइन्द्रः
वृत्रवधंप्रतिउद्युक्तोबभूवेतिशेषः ॥ स्वश्चन्द्रं स्वकीयंचन्द्रंस्य ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमच्चेइति छु-
टश्चुत्वेनशकारः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा भीशब्दस्यतृतीयैकवचनेछान्दसो-
सुगागमः तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः षचसमवाये अयंसेवनार्थइतियास्कः । वहश्चेत्यत्रचशब्द-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्अस्मादपिष्विप्रत्ययः । अमदन् मदीहर्षे णिचि मदीहर्षग्लेपनयोरिति
घटादिषुपाठावमित्त्वेसति मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् लङि छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वात्पणे-
रनिटीतिणिलोपः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

द्यौश्चिदस्यामर्वाँअहैःस्वनादयोयवीन्द्रियसावज्रंइन्द्रते ।
वृत्रस्ययद्वद्वधानस्यरोदसीमदेसुतस्यशवसाभिन्नच्छिरः ॥१०॥१३॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहैः । स्वनात् । अयोयवीत् ।
भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते । वृत्रस्य । यत् । बद्धधानस्य ।
रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥१०॥ १३॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित्तुलोकोपिअस्याहेर्वृत्रस्यस्वनात्शब्दात् भियसाभयेनअयोयवीत्
अत्यर्थपृथग्भूतासीत्अकंपतेत्यर्थः हेइन्द्र तेतवसुतस्याभिषवादिभिःसंस्कृतस्यसोमस्यपाने-
नमदेहर्षेजातेसतित्वदीयोवज्रःरोदसीद्यावापृथिव्यौबद्धधानस्यबाधनशीलस्यवृत्रस्यशिरःयद्यदा
शवसाबलेनाभिनत् अच्छिनत् तदानींद्युलोकोभयराहित्येननिश्चलबभूवेतिशेषः ॥ अयोयवीत्
युमिश्रणामिश्रणयोरित्यस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि यङोवेत्यपृक्तप्रत्ययस्येडागमः अडागमउदा
त्तः । बद्धधानस्य बाधुविलोडने ताच्छीलिकेचानशि बहुलंछन्दसीतिशपःशुः हलादिशेषाभा-
वोधातोर्ह्रस्वत्वंचछान्दसत्वात् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीष्टचमाह—

यदिन्विन्द्रपृथिवीदशभुजिरहानिविश्वांततनन्तरुष्टयः ।
अत्राहतेमघवन्विश्रुतंसहोद्यामनुशवसाबर्हणाभुवत् ॥११॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनन्त ।
रुष्टयः । अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतम् । सहः । याम् ।
अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदाखलु पृथिवीदशभुजिःदशगुणिताभवेत् यदिवारुष्टयःसर्वमनुष्याः विश्वा
सर्वाण्यहानिततनन्तविस्तारयेयुः हेमघवन्धनवनइन्द्रअत्राहअत्रैवपूर्वोक्तेष्वेषुदेशकालकर्तृकेषु
तेत्वदीयंसहोवृत्रवधादिकारणंबलंविश्रुतंविख्यातंपसिद्धं शवसात्वदीयेनबलेनरुताबर्हणावृत्रादे-

र्बधरूपाक्रियाद्यामनुभुवत् अनुभवति यथाद्यौर्महतीतथात्वत्कृतंवृत्रादोर्हिसनमपिमहदितिभावः॥
 ततनन्त तनुविस्तारे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् लिङ्गर्थेऽङिःउप्रत्ययेप्राप्तेव्यत्ययेनशष् छान्दसोद्भिर्भा-
 वः यद्वा बहुलंछन्दसीत्युप्रत्ययस्यश्लौसतिपुनरपिव्यत्ययेनशष् शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङ्श-
 लसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः।
 विश्रुतं श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हणा वर्हवल्हपरिभाषणार्हि-
 सादानेषु अस्मादौणादिकःक्युप्रत्ययः बवयोरभेदइतिवकारस्यबत्वम् प्रत्ययस्वरः निबर्हयती-
 तिवधकर्मसुपठितंच । भुवत् भूसत्तायां लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपःबहुलंछन्दसीतिश-
 पोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधेउवडादेशः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

त्वमस्यपारेरजसोव्योमनःस्वभूत्योजाअवसेधृषन्मनः।

चक्षुषेभूमिंप्रतिमानमोजसोपःस्वःपरिभूरेष्यादिवम् ॥१२॥

त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । विऽओमनः । स्वभूतिऽओजाः ।

अवसे । धृषत्ऽमनः । चक्षुषे । भूमिम् । प्रतिऽमानम् । ओजसः ।

अपः । स्वः१रिति स्वः । परिऽभुः । एषि । आ । दिवम्॥१२॥

हेधृषन्मनःशत्रूणांधर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्यअस्माभिःपरिदृश्यमानस्यव्योमनः व्याप्त-
 स्यान्तरिक्षस्यरजसोलोकस्यपारेउपरिप्रदेशोवर्तमानः स्वभूत्योजाःस्वभूतबलस्त्वंअवसेअस्म-
 द्रक्षणार्थंभूमिंभूलोकंचक्षुषेकृतवानसि किञ्च ओजसोबलवतांबलस्यप्रतिमानंप्रतिनिधिरभूः तथा
 स्वः सुषुअरणीयंगन्तव्यं आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोन्तरिक्षलोकंआदिवंतुलोकंचपरिभूः परिग्रहीता
 परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहणार्थः एषिप्राप्तोषि॥ अस्य ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । व्योमनः अव-
 तिर्गत्यर्थः अवरक्षणगतिकान्तोत्यभिधानात् विशेषेणगच्छतिव्याप्तोतीतिव्योम यद्वा वृष्टिपदा-
 नेनविशेषेणप्राणिनोवतिरक्षतीतिव्योम अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिमनिन् ज्वरत्वरेत्यादिनेपधा-
 यावकारस्यचऊट् गुणः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावेमनिन् विविधमो-
 भरक्षणंयस्मिन् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्त-
 स्यस्वरितत्वम् । स्वः सुपूर्वादतेरन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिविच् अव्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् न्य-
 क्स्वरौस्वरितावितिस्वरितत्वम् ॥ १२ ॥

भूनाश्रयेकाहेमरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानीयात्सूक्तात्पुरा त्वंभुवःप्रतिमानमित्येषां सनीया
तथैवास्त्रयव—शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वंभुवःप्रतिमानं पृथिव्या इति ।

तामेतांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

त्वंभुवःप्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्राअन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्भानकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहतः ।

पतिः । भूः । विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महित्वा ।

सत्यम् । अद्भान् । नकिः । अन्यः । त्वावान् ॥ १३ ॥

हेइन्द्रत्वंपृथिव्याःप्रथितायाःविस्तीर्णायाःभूमेःप्रतिमानंभुवःप्रतिनिधिर्भवसि यथाभूर्लो-
कोमहानचिन्त्यशक्तिः एवंप्रथमपीत्यर्थः तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्तिविक्रान्ताभवन्तीतिवीरादेवाः
ऋष्यादर्शनीयावीरायस्यसतथोक्तः तस्यबृहतोबृंहितस्यप्रवृद्धस्यस्वर्गलोकस्यपतिर्भूःपालयितासि
तथा अन्तरिक्षंअन्तराक्षान्तंद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानमाकाशंविश्वंसर्वमपिमहित्वामहित्वेनसत्य-
मप्राः निश्चयेनआसमन्तादपूरयः अतस्त्वावान्त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्तिनास्तीतियदेतत्
तदद्वा सत्यमेव ॥ भुवः भवेतेलोटिसिष्यडागमः उवडादेशः । पृथिव्याः उदात्तयणोहल्पपूर्वादि-
तिविभक्तिरुदात्ता । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः छान्दसेवर्तमानेनु-
ङि बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ्भावः । अप्राः प्रापूरणे आदादिकः लङ्चडागमः । महित्वा
सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः त्वावान्वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यांछन्दसिसादृश्युपसंख्यानमि-
तिसादृशयार्थेवतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः आसर्वनाम्नइत्यात्वम् प्रत्ययस्य
पित्त्वादानुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

नयस्यद्यावापृथिवीअनुव्यचोनसिन्धवोरजसोअन्तमानशुः ।

नोतस्वदृष्टिमदेअस्ययुध्यंतएकोअन्यच्चरूपेविश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्यं । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः ।

रजसः । अन्तम् । आनुशुः । न । उत । स्वदृष्टिम् । मदे । अस्य ।

युध्यंतः । एकः । अन्यत् । चरूपे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्यव्यचोव्यापनंघावापृथिवीघावापृथिव्यौनान्वानशातेप्राप्तुमसमर्थेवभूवतुः तथा
 रजसोन्तरिक्षलोकस्यउपरिसिन्धवःस्यन्दनशीलाआपः यस्येन्द्रस्यतेजसोन्तमवसानंनानशुःनपा-
 पुःउत्अपिच सोमपानेनमुदेहर्षेसतिस्ववृष्टिंस्वीकृतवृष्टिंवृत्रादियुध्यतःयुद्धचमानस्यास्येन्द्रस्यव-
 लस्यान्तंवृत्रादयोनपापुःअतः हेइन्द्र एकस्वंअन्यतस्वव्यतिरिक्तंविश्वंसर्वभूतजातंआनुषक्अ-
 नुषकंचकृषे सकलमपिभूतजातंत्वदधीनमभूदितिभावः ॥ घावापृथिवीद्यौश्चपृथिवीच दिवो-
 घावेतिघावादेशआद्युदात्तोनिपातितः पृथिवीशब्दः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिडीषन्तोन्नोदात्तः देवताद्-
 न्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपृथिवीरुद्रपूषमन्धिष्वितिपर्युदासान्नोत्तरपदेनुदात्तादावितिनि-
 षेधाभावः । व्यचः व्यचेःकुटादित्वमनसीतिवचनात्डित्त्वाभावेसम्प्रसारणाभावः । आनशुः अ-
 श्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम् अश्रोतेश्चेतिनुडागमः । आनुषक् अ-
 नुपूर्वात् षञ्जसंगेइत्यस्मात्कृत्विनिदितामिति नलोपः अनोरकारस्यदीर्घश्छान्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टचमाह—

आर्चन्त्रमरुतःसस्मिन्त्राजौविश्वेदेवासोअमदन्ननुत्वा ।
 वृत्रस्ययन्द्रुष्टिमतावधेनित्वमिन्द्रप्रत्यानंजघन्थ ॥१५॥१४॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः ।
 अमदन् । अनु । त्वा । वृत्रस्य । यत् । ऋष्टिमता । वधेन । नि ।
 त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

हेइन्द्र त्वामरुतःअत्रास्मिन्संग्रामेआर्चन् प्रहरभर्गवोजहिवीरयस्वेत्यनेनवचनेनापूजयन् स-
 स्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्त्राजौसङ्ग्रामेविश्वेदेवासः तेसर्वेदानादिगुणयुक्तामरुतस्त्वात्वामन्वमद-
 नअनुक्रमेणहर्षंप्रापयन् यद्वा त्वदीयमदानन्तरंतेपिमदंप्राप्ताः हेइन्द्र त्वंयद्यदाऋष्टिमता भ्रंशयति
 शत्रूनिभिष्टिरश्रिः तद्वतावधेनहननसाधनेनवज्रेण अश्रिमत्त्वंचवज्रस्यब्राह्मणेसमाम्नातम्—व-
 ज्रोवांशेषयद्युपःसोष्टाश्रिःकर्तव्योष्टाश्रिवैवज्जइति । तेनवज्रेणवृत्रस्यानंप्रति आननंमुखंप्रति यद्वा
 श्वासहेतुघ्राणंप्रति निजघन्थनितरांप्राहार्षीः॥ आर्चन् अर्चपूजायांभौवादिकः आडागमउदात्तः ।
 सस्मिन् तदोःसःसाविति विधीयमानंसत्वंव्यत्ययेनसप्तम्यामपिद्रष्टव्यम् यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्रवर्ण-
 लोपोद्रष्टव्यः । देवासः आजसेरसुगित्यसुक् । आनं आननं वर्णलोपश्छान्दसः यद्वा अनप्राणने अ-

न्यतेनेनेत्यानघ्राणं करणेघञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ हनहिंसागत्योः थलि उपदेशेत्वतइतीट्प्रतिषेधः अफ्यासाच्चेत्यफ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् लिट्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

न्यूष्वित्येकादशर्चतृतीयंस्त्रुक्तं दशम्येकादशयौत्रिष्टुभौ शिष्टानवजगत्यः सव्यऋषिः इन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—न्यूष्वेकादशान्त्येत्रिष्टुभाविती । अतिरात्रेप्रथमपर्यायेब्राह्मणाच्छं-
सिनःशस्त्रेणतत्सूक्तम् तथाचासूत्रयदाचार्यः—न्यूषुवाचमप्सुधूतस्यहरिवःपिबेहेतियाज्येति ।

तत्रप्रथमाश्रुचमाह—

न्यू३पुवाचंप्रमहेभरामहेगिरिन्द्रायसदनेविवस्वतः ।

नूचिद्विरत्नंससतामिवाविदन्नुदुष्टुतिर्द्रविणोदेषुशस्यते ॥१॥

नि । ऊम् इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरिः ।

इन्द्राय । सदने । विवस्वतः । नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम्ऽइव ।

अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

महेमहेइन्द्रायसुवाचं शोभनांस्तुतिनिप्रभरामहे नितरांपयुंज्महे उइतिपदपूरणः यतः
विवस्वतः परिचरतोयजमानस्यसदनेयज्ञगृहेइन्द्रायगिरिः स्तुतयःक्रियन्ते हियस्मात् सइन्द्रः नू-
चित्वक्षिप्रमेवरत्नंरमणीयमसुराणांधनंअविदत् विन्दति तत्रदृष्टान्तः-ससतामिव यथास्वपतांपुरु-
षाणांधनंचोरःक्षिप्रंलभतेतद्वत् अतोस्मभ्यंधनंदातुंशक्तइतिभावः द्रविणोदेषुधनस्यदातुषुपुरुषे-
षु दुष्टुतिरसमीचीनास्तुतिर्नशस्यते नाभिधीयते अतःसुवाचंप्रभरामहेइतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ न्यू-
षुइत्यस्यउदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् अत्रउदात्तपरत्वावसंहितायांकम्प्यते इकःसुञ्जीति
दीर्घत्वम् सुञ्जइतिषत्वम् ॥ महे महपूजायामित्यस्मात्क्रिप्चेतिक्रिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदा-
त्तत्वम् यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छान्दसः । नूचित् ऋचितुनुषेत्यादिनादीर्घः । ससतामिव ष-
सस्वमे अस्माच्छन्नन्तादन्तोदात्तात्परस्याविभक्तेःशतुरनुमइत्युदात्तत्वम् इवेनविभक्त्यलोपः पूर्व-
पदमल्लित्स्वरत्वंचेतिसमासः । अविदत् विद्वलाभे छन्दलिलुङ्लिङ्लिटइतिवर्तमानेऽडि पुषादिद्यु-
तादीतिचुरेङादेशः अडागमउदात्तः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु द्रविणानिधनानिददाती-
तिद्रविणोदाःद्रुगतावित्यस्मात् द्रुदक्षिफ्यामिनन्नितीननप्रत्ययान्तोद्रविणशब्दः तस्मिन्कर्मण्युप-

पदेआतोनुपसर्गेकइतिकः पूर्वपदस्यसुगागमश्छान्दसः छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्यते शं-
स्तुतौ यकि अनिदितामितिनलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

दुरोअश्वंस्यदुरइन्द्रगोरंसिदुरोयवस्यवसुनइनस्पतिः ।
शि॒क्षा॒न॒रः॒प्र॒दिवो॒अ॒काम॒कर्शनः॒स॒खा॒स॒खि॒भ्यस्त॒मि॒दं॒गृणी॒मसि॑ ॥ २ ॥

दुरः । अश्वंस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य ।
वसुनः । इनः । पतिः । शिक्षानरः । प्रदिवः । अकामकर्शनः ।
सखा । सखिभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंअश्वस्यदुरोदातासि तथागोःपश्वादेर्दुरोदातासि तथायवस्ययवादेर्धान्यजातस्य
दुरोदातासि वसुनःनिवासहेतोर्धनस्येनःस्वामीपतिःसर्वेषांपालयिता शिक्षानरःशिक्षतिर्दानकर्मां
शिक्षायादानस्यनेतासि प्रदिवःपुराणः प्रगतादिवोदिवसायस्मिन्सतथोक्तःअकामकर्शनः कामान्
कर्शयतिनाशयतीतिकामकर्शनःनकामकर्शनः अकामकर्शनः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमहवि-
र्दत्तवतांयजमानानांकामानभिमतफलप्रदानेनपूरयतीत्यर्थः सखिभ्यःसमानख्यानेभ्यःऋत्विभ्यः
सखासखिवदत्यन्तंप्रियः एवंभूतोयइन्द्रस्तंप्रतिइदंस्तोत्रलक्षणंवचः गृणीमसिब्रूमहे ॥ दुरः दुदा-
ञ्चदाने मन्दिवाशिमथिचतिचक्यंकिभ्यउरजितिविधीयमानउरचप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभ-
वति अतएवाकारलोपः।शिक्षानरः शिक्षविद्योपादाने गुरोश्चहलइत्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् षष्ठीस-
मासः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि गृशब्देकैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् इ-
दन्तोमसिरितिमसेरिकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

श॒ची॒वइन्द्र॑पुरु॒रुद्यु॒मत्त॒म॒त॒वे॒दि॒दम॑भित॒श्रेकि॒ते॒वसु॑ ।
अ॒तः॒संगृ॒भ्या॑भिभू॒त॒आभ॑र॒मा॒त्वा॒य॒तो॒ज॒रितुः॑काम॒मून॒यीः ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुःकृत् । द्युमत्तःतम् । तवं । इत् । इदम् ।
अभितः । चेकिते । वसु । अतः । सम्ःगृभ्यं । अभिभूते । आ-
भर । मा । त्वाःयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवःशचीतिप्रज्ञानाम हेइन्द्रशचीवःप्रज्ञावन् पुरुक्त्वप्रभूतस्यवृत्रवधादेःकर्तःद्युमत्तमअति-
शयेनदीप्तिमन् अभितःसर्वत्रवर्तमानं वसुधनंयइस्ति तदिदंतवेतवैवस्वभूतमितिचेकिते भृशमस्मा-
भिर्ज्ञायते अतःकारणात्धनंसंगृह्यसम्यक्गृहीत्वाअभिभूतेशत्रूणामभिभवितः आभरअस्मभ्यमा-
हरदेहीत्यर्थः त्वायतःत्वामात्मनइच्छतोजरितुःस्तोतुःकाममभिलाषंमाऊनयीः परिहीनंमाकार्षीःपू-
रयेत्यर्थः॥ शचीवः मतुवसोरुरितिरुत्वम् पाष्ठिकमामत्रिताद्युदात्तत्वम् इतरेष्वाष्टमिकंसर्वानुदात्त-
त्वम् नचामत्रितपूर्वमविद्यमानवदितिअविद्यमानवत्वम् नामत्रितेसमानाधिकरणेइतिनिषेधात् ।
चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यडन्ताद्वर्तमानेऽलिटिअमन्त्रेइतिनिषेधात् आम्रत्ययाभावेसतिलिटिआ-
धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । संगृह्यआभरेत्युभयत्र ह्यग्रहोर्भश्छन्दसीतिभत्वम् । त्वायतः त्वा-
मात्मनइच्छति सुपआत्मनः क्यच्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसमात्वं क्यज-
न्ताल्लःशतृ तस्यअदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यएकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् एकादेशस्व-
रोन्तरङ्गःसिद्धोभवतीतिवक्तव्यमितिवचनात् तस्यसिद्धत्वेसति शतुरनुमइत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्व-
म् । कामं कमुकान्तौ इत्यस्मान्नावेधन् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादिषुपाठाद्युदात्तत्वम् ।
ऊनयीः ऊनपरिहाणे चुरादिः लुङि णिश्रिद्रुस्त्रुभ्यइतिच्चेश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना
प्रतिषेधः ह्यन्तक्षणेतिसिचिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

एभिर्द्युभिःसुमनाएभिरिन्दुभिर्निरुन्धानोअमतिंगोभिरश्विना ।
इन्द्रेणदस्युंदरयन्तइन्दुभिर्युतद्वेषसःसमिपारभेमहि ॥४॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इन्दुभिः । निरुन्धानः ।
अमतिम् । गोभिः । अश्विना । इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः ।
इन्दुभिः । युतद्वेषसः । सम् । द्रुषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तिश्वरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यंदत्तैःसो-
मैश्चपीतस्वंअस्माकंअमतिंदारिद्र्यंगोभिस्त्वयादत्तैःपशुभिरश्विनाश्वयुक्तेनधनेनचनिरुन्धानो-
निवर्तयन्सुमनाःशोभनमनाभव वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैःसोमैःपीतेन्द्रेणदस्युंउपक्षपयितारंशब्दुं
दरयन्तोर्हिसन्तःअतएवयुतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुकाभूत्वाइषाइन्द्रदत्तेनाग्नेनसंरभेमहिसंरब्धाभवे-

मसङ्गच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः शोभनं मनो यस्य सोमं नसी अलो मोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः रुधिर आवरणे स्वरित्त्वादात्मनेपदं शसोरलोपइत्यकारलोपः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमतिं मन्तव्यामतिः ऐश्वर्यं न मतिः अमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना अश्वोस्यास्तीत्यश्विधनम् । मत्वर्थीयइति ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह—

समिन्द्ररायांसमिषारभेमहि संवाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

संदेव्याप्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रया श्वावत्यारभेमहि ॥५॥ १५॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः ।

पुरुश्चन्द्रैः । अभिद्युभिः । सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया ।

गोअग्रया । अश्ववत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेइन्द्र रायाधनेन वमंसं रभेमहिसंगच्छेमहि तथा इषा अन्नेन सं रभेमहि तथा वाजेभिर्बलैः सं रभेमहि कीदृशैर्वाजैः पुरुश्चन्द्रैः पुरुणां बहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः किञ्च देव्या द्योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या सं रभेमहि कीदृश्या वीरशुष्मया वीरविशेषणशत्रूणां क्षिपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः सातथोक्ता गोअग्रयास्तोतृण्योदानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सातथोक्ता अश्ववत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया ऊडिदमित्यादिनाविभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मच्चेइति सुट् श्रुत्वेन शकारः समासस्वरः । अभिद्युभिः अभिगताद्यौ दीर्घसिद्धिर्वा अत्रिद्विशब्दो दीर्घलक्षयति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या उदात्तयणइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रमत्या तादौचिनितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् उत्तरयोः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति गोअग्रयेत्यत्र प्रकृतिभावः । अश्ववत्या मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मत्तुपि दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

तेत्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमा सो वृत्रहृत्वे पुसत्पते ।

यत्कारवेदशंष्ट्रान्नाप्यप्रतिबर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥६॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्यां । ते । सोमासः ।
 वृत्रहृत्येषु । सतृपते । यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति ।
 बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हेसत्यतेसतांपालयितरिन्द्र वृत्रहृत्येषुवृत्रहननेषुनिमित्तभूतेषुसत्सुतेपूर्वोक्तामदाः मादकाम-
 रूतःत्वात्वाममदन्अमदयन् हर्षंप्रापयन् तानिपूर्वोक्तानिवृष्ण्यावृष्णःसेचनसमर्थस्यतवसम्बन्धी-
 निचरुपुरोडाशादीनिहवींषित्वाममदन् तेसोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्चत्वाममदन् यतयदा कारवेस्तु-
 तिकर्त्रेबर्हिष्मतेयज्ञवतेयजमानाय दशसहस्राणिअपरिमितानिवृत्राण्यावरकाणिउपद्रवजातानि
 अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वंनिबर्हयः न्यवधीःतदानीमितिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ वृष्ण्या शेश्छन्दसिब-
 हुलमितिशेर्लोपः । बर्हयः बर्हयतिर्हिसाकर्मा लङि बहुलंछन्दस्यमाडचोगेपीत्यडभावः शपःपि-
 च्वादनुदात्तत्वे णिचएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

युधायुधमुपघेदेषिधृष्णुयापुरापुरंसमिदंहंस्योजसा ।
 नम्यायदिन्द्रसख्यांपरावतिनिबर्हयो नमुचिं नाममायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरम् ।
 सम् । इद्म् । हंसि । ओजसा । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्यां ।
 पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हेइन्द्र धृष्णुयाशत्रूणांभर्षकस्त्वं युधायुधेनसम्बद्धंयुधंयुद्धंउपघेदेषिउपैवगच्छसि सर्व-
 दायुद्धशीलोभवंसीत्यर्थः घेतिपदपूरणः शत्रूणामसुराणांपुरापुणेणनगरेणसहइदंपुरोवर्तिपुरंशत्रुन-
 गरंओजसाबलेनसंहंसिसम्यक्विनाशयसि शत्रूणांपुराण्यभैत्सीरित्यर्थः हेइन्द्र त्वंनम्याशत्रुषुन-
 मनशीलेनसख्यासहायभूतेनवज्रेणपरावतिदूरदेशेनमुचिंनाम अनयासंज्ञयाप्रसिद्धंमायिनंमाया-
 विनमसुरंयद्यस्मान्निबर्हयः नितरामर्हिंसीः अतस्त्वमेवंस्तूयसइत्यर्थः ॥ युधा युधसम्पहारे सम्पदा-
 दिलक्षणोभावेक्लिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । एषि इण्गतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । धृष्णु-
 यात्रिषुषाप्रागल्भ्ये त्रिसिगृधिधृषिक्षिपेःक्वुरितिक्रुःप्रत्ययः किच्चाट्टणाभावः सुपांसुलुगितिसौर्या-
 ञादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा पृपालनपूरणयोः पूरयतिराज्ञामभिमतानीति क्लिप्चेतिक्लिप्

उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् सावेकाचइतिविभक्तिरुदात्ता । हंसि हन्तेर्लटिसिपिअदादित्वाच्छपोस्तु-
किनश्चापदान्तस्यझलीत्यनुस्वारः । नम्या णमप्रहत्वे औणादिकइन्प्रत्ययः सुपांसुलुगितिवृती-
यायाइचादेशः टिलोपः । सख्या शेषोध्यसखीतिधिसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावेयणादेशः । नमु-
चिं इन्द्रेणसहयुद्धंनमुश्चतीतिनमुचिः औणादिकःकिःप्रत्ययः नभ्राणनपादित्यादिनानत्रःप्रकृति-
भावः नञ्गतिर्नचकारकमितिरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मा-
यिनं मायाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठात् मत्वर्थीयइनिः ॥ ७ ॥

अष्टमीशृचमाह—

त्वंकरंअमुतपुर्णयंवधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यंवर्तनी ।

त्वंशतावंगृदस्याभिन्तपुरो नानुदःपरिपूताऋजिश्वना ॥८॥

त्वम् । करंअम् । उत । पुर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिग्वस्यं ।
वर्तनी । त्वम् । शता । वंगृदस्य । अभिन्त । पुरः । अननुदः ।
परिपूताः । ऋजिश्वना ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वंकरंजमेतत्संज्ञकमसुरं उतअपिचपुर्णयंएतन्नामानमसुरंच अतिथिग्वस्यएतत्संज्ञ-
स्यराज्ञःप्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेनतेजस्विन्यावर्तनीवर्तन्याशत्रुप्रेरणकुशलयाशक्त्या वधीः
हतवानसि तथाअननुदः अनुपश्चात् द्यतिखण्डयतीत्यनुदोनुचरः तादृशानुचररहितः एकएववं
ऋजिश्वना एतत्संज्ञेन राज्ञापरिभूताःपरितोवष्टब्धाः शताशतानिशतसंख्याकाः बहुदस्यए-
तत्संज्ञस्यासुरस्यपुरः पुराणि नगराणि अभिनत् विभिदिषे ॥ वधीः हन्तेर्लुङि सिपि लुङिचेतिव-
धादेशः तस्यादन्तत्वाद्ब्रह्मभावः अतएवानेकाचत्वादिट्प्रतिषेधाभावः इटईटीतिसिचोलोपः । ते-
जिष्ठया तेजस्र्शब्दादस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः तस्मादातिशयनिकेइष्टनिविन्मतोर्लुङि-
तिविनोर्लुक् टेरितिटिलोपः निच्चादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी वृत्यन्तेप्रेर्यन्तेऽनयेतिवर्तनी करणेत्पुद्
टिच्चावडीप् सुपांसुलुगितिविभक्तेःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत्
भिदिर्विदारणे लङिसिपिरुधादित्वावक्षम् इतश्चेतीकारलोपः हलुङ्याभ्यइतिसकारलोपः ।
अननुदः दोअवखण्डने आदेचइत्यात्वम् आतश्चोपसर्गेइतिकप्रत्ययः नास्त्यनुदोस्येतिबहुवी-
हौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् संहितायां दीर्घश्छान्दसः । परिपूताः षूपेरणे कर्मणि
निष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

त्वमेताञ्जनराज्ञोद्विर्दशावन्धुनासुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिसहस्रानवतिनवश्रुतोनिचक्रेणरथ्यादुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अवन्धुना । सुश्रवसा ।

उपजग्मुषः । षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि ।

चक्रेण । रथ्या । दुःस्पदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हेइन्द्र श्रुतोविश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकान् अवन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसा एतत्संज्ञकेन राज्ञायुद्धार्थमुपजग्मुषः उपगतवतः एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् षष्टिमित्यादिनातेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते षष्टिसहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिनव नवसंख्योत्तरानवतिं तान्नाज्ञैर्दृक्संख्याकान् अनुचरांश्चरथ्यारथसम्बन्धिनादुष्पदादुष्पदनेन शत्रुभिः प्रामुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक् न्यवर्जयः त्वांस्तुतवतः सुश्रवसोजयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून् जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः समासान्तविधेरनित्यत्वात् ऋचप्रत्ययाभावः राजन्शब्दो राजृदीप्तावित्यस्मात्कनिनप्रत्ययान्तआद्युदात्तः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अवन्धुना नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा शोभनं श्रोत्रं न्यस्य आद्युदात्तं च्छच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः गमेलिटः कसुः शसिभसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणम् परपूर्वत्वम् गमहेनेत्यादिनोपधालोपः शासिवसि वसीनां चेति षत्वम् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या रथस्येर्दरथ्यं रथाद्यदित्यत्र यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा पदगतौ ईषद्दुःसुष्वित्स्वल् ल्ङितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् वृजीवर्जने रौधादिकः लङ्मध्यमैकवचने हल्ङ्याङ्ग्यइतिसिचोलोपः चोः कुरितिकुत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

त्वमाविथसुश्रवसंतवोतिभिस्तवत्रामभिरिन्द्रतूर्वयाणम् ।

त्वमस्मैकुत्समतिथिग्वभायुमहेराज्ञेयूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुश्रवसम् । तव । ऊतिभित्तिः । तव । त्रामभित्तिः ।

इन्द्र । तूर्वयाणम् । त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिग्वम् । आयुम् ।

महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हेइन्द्र त्वंतवोतिभिः त्वदीयैःपालनैः सुश्रवसंपूर्वोक्तंराजानमाविथररक्षिथ तथातूर्वयाणमे-
तन्नामानंराजानं तवत्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैःपालकैर्बलैराविथेशेषः किञ्च त्वंमहेमहेतेयूने
तरुणायास्मैसुश्रवसेराज्ञेकुत्सादींस्त्रीत्राज्ञःअरन्धनायःवशमनयः रध्यतिर्वशगमनइतियास्कः ॥
त्रामभिः त्रैङ्पालने आदेचइत्यात्वम् आतोमनिन्नितिमनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अरन्धनायः
रन्धनंवशीकरणंकरोति रन्धनयति तत्करोतीतिणिच् इष्टवण्णौप्रातिपदिकस्येतीष्टवःद्रावात्ति-
लोपः लडिसिपिदीर्घश्छान्दसः॥ १ ०॥

एकादशीष्टचमाह—

यउट्टच्ीन्द्रदेवगोपाःसखायस्तेशिवतमाअसाम ।

त्वान्स्तोषामत्वयासुवीराद्राधीयआयुःप्रतरंदधानाः ॥ ११॥ १६॥

ये । उट्टऋचि । इन्द्र । देवगोपाः । सखायः । ते । शिवतमाः ।

असाम । त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुवीराः । द्राधीयः । आयुः ।

प्रतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥ १६ ॥

हेइन्द्र येवयं उट्टचिउदकेयज्ञसमाधौवर्तमानाःदेवगोपाःदेवैःपालिताःतेतवसखायःसखिवदत्य-
न्तंप्रियाः अतएवशिवतमाअसाम अतिशयेनकल्याणाअभूम तेवयंयज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपित्वां
स्तोषामस्तवाम अस्माभिःस्तुतेनत्वयासुवीराः शोभनपुत्रवन्तःसन्तःद्राधीयोतिशयेनदीर्घमायुर्जी-
वनंप्रकरंप्रकृष्टतरंयथाभवतितथादधानाःधारयन्तोभूयास्म ॥ देवगोपाः देवागोपायेषां बहुव्रीहौ-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम अस्भुवि लुडर्थेलोटिआडुत्तमस्यपिच्चेतिपिद्ग्रावात्पिच्चेडिन्ने-
तिडिच्चाभावे श्रसोरलोपइत्यकारलोपाभावः पिच्चादेवतिङोनुदात्तत्वम् धातुस्वरःशिष्यते । स्तो-
षाम स्तौतेर्लोर्ति सिबहुलत्लेटीतिबहुलग्रहणात् लोटचपिसिप् तस्यपिच्चाट्टणः । सुवीराः वीरवीर्यौ-
चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राधीयः दीर्घशब्दादीयसुनिप्रियस्थिरेत्यादिनाद्राधादेशः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् । प्रतरम् प्रशब्दात्तरपि अमुचच्छन्दसीत्यद्रव्यप्रकर्षेअमुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्तत्वम् । दधानाः दधातेः शानचि अफ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

मानइत्येकादशर्चचतुर्थसूक्तम् षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाःसप्तजगत्यःसव्य-
ऋषिःइन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तम्—मानोन्त्यात्रिष्टुप्षष्ठ्यष्टमीनवमोचेति अतिरात्रेप्रथमपर्याये-
च्छावाकशस्त्रेइदंसूक्तं तथाचसूत्रितम्—मानोअस्मिन्मघवन्निन्द्रपिबतुभ्यंसुतोमदायेतियाज्येति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

मानोअस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहंसिनह्नितेअन्तःशर्वसःपरीणशे ।
अक्रन्दयोनद्योर्शेरुवद्वनाकथानक्षोणीभियसासमारत ॥ १ ॥

मा । नः । अस्मिन् । मघवन् । पृत्सु । अंहंसि । न्हि । ते । अन्तः ।
शर्वसः । परिणशे । अक्रन्दयः । नद्यः । रेरुवत् । वना । कथा ।
न । क्षोणीः । भियसा । सम् । आरत ॥ १ ॥

हमघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमानेअंहंसिपापेपृत्सुपृतनासुपापफलभूतेषुसङ्गामेषु
चनोस्मान्माप्रक्षैप्सीरितिशेषः यस्मात्तेवशवसोबलस्यान्तोवसानं परीणशेपरितोव्याभुंनहिश-
क्यतेसर्वोपिजनस्त्वदीयंबलंअतिक्रमितुंनशक्नोतीत्यर्थः तस्मात्त्वंअन्तरिक्षेवर्तमानोरोरुवदअ-
त्यर्थशब्दंकुर्वन्नद्योनदीः वना तत्सम्बन्धीन्युदकानिचाक्रन्दयः शब्दयसि क्षोणीः क्षोण्यः क्षो-
णीतिपृथिवीनाम तदुपलक्षितास्त्रयोलोकाः भियसात्वद्भयेनकथाकथंनसमारतसङ्गच्छन्ते त्वदी-
यंबलमवलोक्यत्रयोपिलोकाविभ्यतीतिभावः ॥ पृत्सु पदादिषुमांसृत्स्नूनामुपसंख्यानमित्तिपृ-
तनाशब्दस्यपृद्भावः । परीणशे नशतिर्व्याप्तिकर्मा कृत्यार्थेत्तैकेनितिकेनप्रत्ययः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् । नद्यः द्वितीयार्थेप्रथमा । रेरुवद रुशब्दे यङ्लुग-
न्ताल्लटःशतृ अदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् शतुर्ङित्त्वादुणाभावेउवडादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरि-
तिनुमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । कथा थाहेतौचच्छन्दसीतिकिमशब्दाप-
कारवचनेथाप्रत्ययः तस्यविभक्तिसंज्ञायां किमःकइतिकादेशः । आरत ऋगतौ समोग्म्यृच्छी-
त्यात्मनेपदं छान्दसेवर्तमानेनलडिअदादित्वाच्छपोलुक् झस्यादादेशः अडागमोवृद्धिश्च ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अर्चाशक्रायशाकिनेशचीवतेशृण्वन्तमिन्द्रंमहयन्त्रभिष्टुहि ।
योष्टृष्णुनाशर्वसारोदसीउभेष्टपाष्टृत्वाष्टृष्णोन्यूअते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्राय । शाकिने । शचीवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । मह्यन्
अभि । स्तुहि । यः । धृष्णुना । शर्वसा । रोदसी इति । उभे इति ।
वृषा । वृषत्वा । वृषभः । निःश्रुते ॥ २ ॥

हेअध्वर्यो शाकिनेशक्तियुक्तायशचीवतेप्रज्ञावतेशक्रायेन्द्रायार्चं एवंविधमिन्द्रं पूजय किञ्च
स्तुतीः शृण्वन्तंसमोचीनेयस्तुतिरिति जानन्तं तं मिन्द्रं मह्यन् पूजयन् अभिष्टुहि अभिमुख्येन तस्य
स्तोत्रं कुरु यइन्द्रः धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसाबलेन उभे रोदसीद्यावापृथिव्यौ न्यृजते नितरां प्र-
साधयति ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यार्स्कः । सइन्द्रः वृषासेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेन अननैवसेच-
नसामर्थ्येन वृषभोवर्षिताकामानां यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्चं शपः पित्र्वा दनुदात्तत्वे धातुस्वरः झ-
चोतस्तिङ्इति दीर्घत्वम् । शाकिने शक्तिः शाकः शकृशकौ भावे घञ् मत्वर्थी यइनिः क्रियाग्रहणं-
कर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि स्तोत्रे रदादित्वाच्छपोलुक् उपसर्गात्सुनोती-
तिषत्वम्, षुनाष्टुरिति षुत्वम् । वृषत्वा सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । न्यृजते ऋजिभृजीभर्जने इ-
दित्त्वान्मु शपिप्राप्तव्यत्ययेनशः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमाह—

अर्चादिवेद्वृहते शूष्यं वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतः धृषन्मनः ।
बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभोरथो हिषः ॥ ३ ॥
अर्चं । दिवे । बृहते । शूष्यम् । वचः । स्वक्षत्रम् । यस्य । धृषतः
धृषत् । मनः । बृहत्त्वं श्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः ।
हरिभ्याम् । । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हेस्तोतः दिवेदीप्ताय बृहतेमहते इन्द्राय शूष्यं शूषमिति सुखनाम तत्रसाधुशूष्यं तादृशं स्तुतिल-
क्षणवचः अर्चं उच्चारय यस्येन्द्रस्य धृषतः शत्रून् धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवत्समनो धृषतः धृष्टं भवति
हिषः सहि सखत्विन्द्रः बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशाः असुरः शत्रूणां निरसिता यद्वा असुः प्राणो बलं वात-
द्वान् रोमत्वर्थीयः अथवा असवः प्राणाः तेन चापोलक्ष्यन्ते प्राणावा आपइति श्रुतेः । तान् रतिददा-
तीत्यसुरः बर्हणा शत्रूणां निवर्हयिता हरिभ्यामश्वाभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्षिता र-
थोरंहणशीलः ॥ शूष्यं तत्रसाधुरितियत् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति यतो नावइत्याद्युदा-

त्तत्त्वाभावेतिस्वरितइतिस्वरितत्वम् । धृषतः त्रिधृषाप्रागल्भ्ये व्यत्ययेनशः शतुरनुमइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । बृहच्छ्रवाः बृहच्छ्रवोयस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः असुक्षेपणे असे-
रुरन्नित्युरन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वर्हणा सुपांसुर्लुगिति विभक्तेराकारः । पुरः पूर्वाधरे-
त्यादिनाअसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः ॥३॥

चतुर्थीष्टकमाह—

त्वंदिवोबृहतःसानुंकोपयोवत्मनाधृषताशंवरंभिनत् ।
यन्मायिनोव्रन्दिनोमन्दिनाधृषच्छितांगभस्तिमशानिपृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । दिवः । बृहतः । सानुं । कोपयः । अवं । त्मना । धृषता ।
शंवरम् । भिनत् । यत् । मायिनः । व्रन्दिनः । मन्दिना । धृषत् ।
शिताम् । गभस्तिम् । अशानिम् । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंबृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यसानुसमुच्छ्रितंउपरिप्रदेशंकोपयः अकम्पयः धृषताश-
त्रुणाधर्षयित्रा त्मनाआत्मनास्वयमेवशंवरंएतत्संज्ञमसुरंअवाभिनत् अवधीः यत्प्रदाव्रन्दिनः
शत्रून्जेतुंमृदुभावंप्राप्तान् यद्वा वृन्दंसमूहः असुरसमूहवतोमायिनोमायाविनोसुरानमन्दिनाहृष्टेन
धृषत् धृषताप्रागल्भ्यंप्राप्तुवतामनसायुक्तस्त्वंशितांतीक्षणीकृतांगभस्तिहस्तेनगृहीतां यद्वा गभस्ति-
रितिरश्मिनाम तद्वतींअशानिवज्रंपृतन्यसितानसुरान्जेतुंपृतनारूपेणच्छसितान्प्रतिप्रेरयसीत्यर्थः
तदानींबृहतोदिवः सानुकोपयइतिपूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः कुपकोपे ण्यन्ताल्लङि बहुलंछन्दस्यमा-
ङ्चोगेपीत्यङ्भावः । त्मना मन्त्रेष्वाङ्चादेरात्मनइत्याकारलोपः । धृषत् सुपांसुर्लुगितितृतीयाया-
लुक् । शितां शोतनूकरणे निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यामितिकारादेशः । पृतन्यसि पृतनाशब्दा-
स्तुपआत्मनःक्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्तलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

नियदृणक्षिंश्वसनस्यमूर्धनिशुणस्यचिद्व्रन्दिनोरोरुवदना ।
प्राचीनेनमनसाब्रह्मणावतायदद्याचित्कृणवःकस्त्वापरि ॥५॥१७॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् ।
 व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना । प्राचीनेन । मनसा । बर्हणावता ।
 यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेइन्द्र त्वोरुवत्मेघैरत्यर्थंशब्दयन् श्वसनस्य अन्तरिक्षेश्वसितीतिश्वसनोवायुः तस्यव्र-
 न्दिनःस्वकिरणैरात्रफलादीनमृदूभावंप्रापयतः शुष्णस्यचित्रसानांशोषयितुरादित्यस्यापिमूर्धन्यु-
 परिप्रदेशेवनान्वान्युदकानियद्यस्मान्निवृणक्षिआवर्जयसिप्रापयसीत्यर्थः वायुनासूर्यकिरणैश्चवृ-
 ष्याआपःसूर्यस्योपरिपुनरवस्थाप्यन्ते तदेवावस्थापनमिन्द्रःकरोतीत्युपचर्यते प्राचीनेनप्रकर्षेण
 गन्नाअपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता निबर्हयतीतिवधकर्मसुपाठात् बर्हणाशत्रूणांहिसा तद्वता एवं-
 भूतेनमनसायुक्तस्त्वयद्यस्मात्अद्याचित्अद्यापिकृणवःघर्मकालेसूर्यस्योपरिभौमान्नसानवस्थाप-
 यसि वर्षासुचवर्षयसि यस्मादेतत्कुरुषेतस्मात्कारणात्त्वात्वांपर्युपरिकोवर्ततेनकोपीत्यर्थः अ-
 तस्त्वमेवसर्वाधिकइतिभावः ॥ वृणक्षि वृजीवर्जने रौधादिकः शपःपित्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरः
 यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन प्रपूर्वाद् अन्तेःऋत्विगित्यादिनाकिनि अनिदितामितिनलोपःवि-
 भाषाश्चेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेः स्वस्येनादेशः अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् स्वप्रत्ययस्य
 सतिशिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकारउदात्तः । अद्याचित् निपातस्यचेतिदीर्घत्वम् । कृणवः
 कृषिहिसाकरणयोश्च इदित्त्वान्नुम् लेटिसिप्यडागमः धिन्विकृणव्योरचेत्युप्रत्ययः वकारस्याका-
 रादेशश्च तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः गुणावादेशौ आगमानुदात्तत्वेविकर-
 णस्वरः । व्रन्दिनः अत्रनिरुक्तम्—व्रन्दीव्रन्दतेर्भूदूभावकर्मणोनिवृणक्षियच्छ्वसनस्यमूर्धनिशब्द-
 कारिणःशुष्णस्यादित्यस्यशोषयितूरुख्यमाणोवनानीतिवाधनानीतिवेति^१ । धनानीतिप्रक्षे मेघ-
 स्यधनानीतिव्याख्येयम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वमाविथनर्यंतुर्वशंयदुंत्वंतुर्वीतिंव्यंशतक्रतो ।
 त्वंरथमेतशंकृत्व्येधनेत्वंपुरोनवतिदंभयोनव ॥ ६ ॥

त्वम् । आ॒वि॒थ । न॒र्यम् । तु॒र्वशम् । यदु॒म् । त्वम् । तु॒र्वी॒तिम् ।
व॒र्यम् । श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒त॒ऽक्र॒तो । त्वम् । रथ॑म् । ए॒त॒शम् ।
कृ॒त्व्ये । ध॒ने । त्वम् । पु॒रः । न॒व॒तिम् । दं॒भ॒यः । न॒व॑ ॥ ६ ॥

हेन्द्र त्वनर्यादींस्त्रीनाम्नाः आविथररक्षिथ तथा हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञावा त्वं
वर्यव्यकुलजंतुर्वीतिं तुर्वीतिनामानं राजानं आविथेत्येव अपि च त्वं रं हणस्वभावमेतत्संज्ञसृष्टिं
एतशं एतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते सद्गामे कृत्व्ये कर्तव्ये सति आविथेति शेषः यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं
एतशइत्यश्वनाम एतशमश्वं च ररक्षिथेतियोज्यम् तथा त्वं शम्बरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवति संख्या-
काः पुरः पुराणि दम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशं एति गच्छतीत्येतशः इण्णतौ इणस्तशन्तशसुनावि-
तिशनप्रत्ययः गुणः । कृत्व्ये कर्तव्ये इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥ ६ ॥

सप्तमीश्रुचमाह—

स॒घा॒रा॒जा॒स॒त्प॒तिः॑ शू॒शु॒व॒ज्ज॒नो॒रा॒त॒ह॒व्यः॑ प्र॒ति॒यः॑ शा॒स॒मि॒न्व॒ति ।
उ॒क्था॒वा॒यो॒अ॒भि॒गृ॒णा॒ति॒रा॒ध॒सा॒दानु॑र॒स्मा॒उ॒प॒रा॒पि॒न्व॒ते॒दिवः॑ ॥ ७ ॥

सः । घ॒ । राजा॑ । स॒तऽप॒तिः । शू॒शु॒व॒त् । जनः॑ । रा॒त॒ऽह॒व्यः ।
प्र॒ति॒ । यः । शा॒स॒म् । इ॒न्व॒ति । उ॒क्था॒ । वा॒ । यः । अ॒भि॒ऽगृ॒णा॒ति॒ ।
रा॒ध॒सा॒ । दानुः॑ । अ॒स्मै॒ । उ॒प॒रा॒ । पि॒न्व॒ते॒ । दि॒वः॑ ॥ ७ ॥

सघसखलुजनोजातोराराजमानः सत्पतिः सतांपालयितायजमानः शूशुवत् आत्मा-
नं वर्ययति यइन्द्रं प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन् शासं इन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्यस्तुतिं इ-
न्वतिव्यामोति उक्थावा उक्थानिशस्त्राणि वा यः स्तोताराधसाहविलक्षणेनान्नेन सहाभिगृणाति
तस्याभिमुखीकरणायशंसति अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरा उपरान्मेघान् उपरइति
मेघनाम सचयास्केनैवं निरुक्तः—उपरउपलोमेघो भवति उपरमन्तेस्मिन् भ्राण्युपरता आपइति वेति ।
तान्मेघान् दिवः सकाशात्पिन्वते सेचयति दोग्धीतियावत् ॥ घ ऋचितुनुघेत्यादिना दीर्घः । सत्प-
तिः सतांपतिः सत्पतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शूशुवत् तु ओश्विगतिवृद्धयोः
प्यन्ताद्धर्तमाने लुङि च्चैरुङादेशे संप्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च बलीयइत्यन्तरङ्गमपिवृद्ध्यादिकं बाधि-

त्वा णौचसंश्चडोरितिसम्प्रसारणं संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्बद्धचभावेद्विर्वचनादि उवडादेशः।
 रातहव्यः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शासं शासुअनुशिष्टावित्यस्माद्भावेघञि कर्षात्वतद्-
 त्यन्तोदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् वृषादिर्वाद्दृष्टव्यः सहाकृतिगणइत्युक्तम् यद्वा शंसुस्तुता-
 वित्यस्माद्धञ्जिव्यत्ययेनलोपः । इन्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्धतयोगा-
 दनिघातः । अभिगृणाति गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदा-
 त्तत्वेविकरणस्वरः पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा सुपांसुलुगितिशसःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पिन्वते
 पिविमिविणिविसेचने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

असंमंक्षत्रमसंमामनीपाप्रसोमपाअपसासन्तुनेमे ।
 येनइन्द्रददुपोवर्धयन्तिमहिंक्षत्रंस्थविरंष्टुष्यंच ॥ ८ ॥

असंमम् । क्षत्रम् । असंमा । मनीपा । प्र । सोमऽपाः । अपसा ।
 सन्तु । नेमे । ये । ते । इन्द्र । ददुपः । वर्धयन्ति । महिं । क्षत्रम् ।
 स्थविरम् । ष्टुष्यंच ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यक्षत्रंवलमसंमं नकेनचित्संमं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीषाबुद्धिश्चासमा नक-
 स्यापिबुद्ध्यासमाना सर्ववस्तुविषयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्दएतच्छब्दसमानार्थः ने-
 मेएतेसोमपाः सोमस्यपातारोयजमानाःअपसाकर्मणाप्रसन्तुप्रवृद्धाभवन्तु हेइन्द्र तेतवददुषोहविर्द-
 त्तवन्तोयेत्वदीयंमहिमहत् क्षत्रंवलंस्थविरंस्थूलं प्रवृद्धंष्टुष्यंचवृषत्वं पुंस्त्वंचवर्धयन्ति प्रवृद्धंकुर्वन्ति
 यद्वा ददुषः यजमानेभ्योयागफलंदत्तवतस्तवेतियोजनीयम् । नेमे सर्वनामत्वाजसःशीभावे
 गुणः त्वसमसिमेत्यनुच्चानीतिसर्वानुदात्तत्वेप्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ददुषः ददातेर्लिटः
 कसुः जसोव्यत्ययेनशादेशः सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयंचवलीयइति इडागमात्पूर्वमेवसम्प्र-
 सारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् प्रत्ययस्वरः । महि महैरीणादिकइन्द्रप्रत्ययः । स्थविरं
 अजिरशिशिरेत्यादिनातिष्ठतेःकिरचूप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

तुभ्येदेतेबहुलाअद्रिदुग्धाश्रमूषदश्रमसाइन्द्रपानाः ।
 व्यंश्रुहितर्पयाकामंमेषामथामनोवसुदेयायकृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिःदुग्धाः । चमूःसर्दः । चमसाः ।
इन्द्रपानाः । वि । अश्रुहि । तर्पय । कामम् । एपाम् । अर्थ । मनः ।
वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तुभ्येतुभ्यमेवचमसाः चम्यन्तेभक्ष्यन्तइतिचमसाःसोमाः एतेसोमास्त्वदर्थसम्पादिताः
कीदृशाइत्याह बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रीवाभिरभिषुताः चमूषदः चमूषुचमसेषुअव-
स्थिताः इन्द्रपानाः इन्द्रस्यपानेनसुखकराः अतस्त्वंतानव्यश्रुहिव्यामुहि व्याप्यचर्षांत्वदी-
यानामिन्द्रियाणां काममभिलाषैस्तर्पयपूरयेतियावत् अथानन्तरंवसुदेयायअस्मभ्यमभिमत्-
धनप्रदानायत्वदीयंमनःकृष्वकुरुष्व ॥ तुभ्य छान्दसोमलोपः । अद्रिदुग्धाः दुहेःकर्मणिनिष्ठा
तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूषदः चमुअदने चमन्त्यनेनेतिचमूः कृषिचमितनीत्या-
दिनाउणादिकऊप्रत्ययः चमूषुसीदन्तीतिचमूषदः सत्सुद्विषेत्यादिनाक्लिप् पूर्वपदादितिषत्वम्
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः कर्मणिचयेनसंस्पर्शादितिषित्रतेःकर्मणिल्युट् । अश्रु-
हि व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । वसुदेयाय इदाञ्दाने अस्मादचोयदितिभावेयत् ईद्यतीतीकारादेशः
गुणः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व इकृञ्करणे बहुलछन्दसी-
तिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरंतमोन्तवृत्रस्यजठरेषुपर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वव्रिणाहिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणःह्वरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरेषु ।

पर्वतः । अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः ।

अनुःस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणह्वरंधरुणशब्दो धारावचनः धारानिरोधकंतमोन्धकारमतिष्ठत् अय-
मेवार्थः स्पष्टीक्रीयते—वृत्रस्यलोकत्रयावरितुरसुरस्यजठरेषुदरप्रदेशेषु अन्तर्मध्येपर्वतःपर्ववान्मे-
षोभूत्(अतस्तमोरूपेणवृत्रेणमेवस्यावृतत्वात् वृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते) ईं इमाः पूर्वोक्तानद्योन-
दीः अपः नदान्नद्यइतिव्युत्पत्त्यानदीशब्देनापउच्यन्ते वव्रिणा आवरणेणवृत्रेणहिताःपिहिताः

विश्वाःव्यापिनीः अनुष्ठाःअनुक्रमेणातिष्ठन्तीःएवंविधाअपःइन्द्रःप्रवणेषुनिम्नेषुभूपदेशेषुअभिजिघ्र-
तेअभिगमयति ॥ वविणा वृत्रवरणे इत्यस्मात्आट्टगमहनजनइतिकिप्रत्ययः लिङ्ङ्गावाह्निभावा-
दि यणादेशः प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः आतश्चोपसर्गेइतितिष्ठतेःकःप्रत्ययः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्व-
म् । जिघ्रते हन्तेर्गत्यर्थाद्भ्रत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः आर्तिपिपत्यौश्च बहुलंछ-
न्दसीत्यङ्यासस्येत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

सशेष्टधमधिधाद्युम्नस्मेमहिंक्षत्रंजनापाळिन्द्रतव्यम् ।

रक्षाचनोमघोनःपाहिसूरीन्नायेचनःस्वपत्याइषेधाः ॥ ११॥१८॥

सः । शेष्टधम् । अधि । धाः । युम्नम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् ।

जनापाट् । इन्द्र । तव्यम् । रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि ।

सूरीन् । राये । च । नः । सुइअपत्यै । इषे । धाः ॥११॥१८॥

हेइन्द्र सत्वंअस्मेअस्मासुद्युन्नंयशःअधिधाःअधिनिधेहिकीदृशमित्याह शेष्टधंशंशमनं रो-
गाणांशमनेसतियद्वर्धतेतादृशं तथा महिमहत् जनापाट्शत्रुजनानामभिभवितृत्व्यं प्रवृद्धक्षत्रं-
लंचअधिधाइतिशेषः किञ्च हेइन्द्र नोस्मान् मघोनोधनवतःकृत्वा रक्षपालय सूरीन्विदुषोऽज्ञान-
पिपाहिलालय तथा रायेधनायचस्वपत्यैशोभनपुत्रयुक्तायइषेऽन्नायचनोस्मान्धाःधेहिस्थापय ॥
धाः छन्दसिलुङ्गल्लिटइतिप्रार्थनायांलुङि गतिस्थितिसिचोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्य-
ङभावः । अस्मे सुपांसुलुगितिअस्मच्छब्दात्सप्तम्याःशेआदेशः । जनापाट् जनान्सहतइतिजना-
पाट् छन्दसिसहइतिण्वः अतउपधायाइतिवृद्धिः सहेःसाडःसइतिषत्वम् अन्येषामपिदृश्यतइ-
तिपूर्वपदस्यदीर्घः । तव्यं तवतिवृद्धचर्थःसौत्रोधातुः अचोयदितियत् गुणे धातोस्तन्निमित्त-
स्यैवेत्यवादेशः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष रक्षपालने शपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः इचो-
तस्तिङइतिदीर्घत्वम् । मघोनः श्वयुवमघोनामतद्धितेइतिशसिसम्प्रसारणम् । पाहि अदादिवा-
च्छपोलुक् हेरपित्वात् तस्यैवस्वरःशिष्यते मघोनइत्यस्यवाक्यान्तरगतत्वान्निघाताभावः । स्व-
पत्यै शोभनान्यपत्यानियस्याःसातथोक्ता नञ्सुङ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् जसादिषुछन्द-
सिवावचनमितियाडापइतियाडागमाभावे वृद्धिरेचीतिवृद्धिः ॥ ११ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चपञ्चमसूक्तं सव्यस्यार्षं ऐन्द्रं जागतम् तथा चानुकान्तम् दिवश्चिदष्टौ जागतं-
हीति हीत्यभिधानात् तुलादिपरिभाषया उत्तरे द्वे च सूक्ते जागते अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणश-
स्त्रे इदं सूक्तम् सूत्रितञ्च—दिवश्चिदस्येति पर्यासः सनोनव्येभिरिति चेति विषुवति निष्केवल्ये-
तत्सूक्तं सूत्रितञ्च—शंस्ये देवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्येति समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दो मेपि
निष्केवल्ये एतत् सूत्रितम्—त्वं महां इन्द्रो ह दिवश्चिदस्य त्वं महां इन्द्र तुभ्य मिति निष्केवल्यमिति ।

प्रथमामृचमाह—

दिवश्चिदस्य वरिमा विपप्रथे इन्द्रं नमह्ना पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तु विष्मन् चर्षणिभ्यं आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥१॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न ।

मह्ना । पृथिवी । चन । प्रति । भीमः । तु विष्मान् । चर्षणिभ्यः ।

आतपः । शिशीते । वज्रम् । तेजसे । न । वंसंगः ॥१॥

अस्येन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं प्रभावं दिवश्चित्तद्युलोकादपि विपप्रथे विस्तीर्णं बभूव पृथिवी च न पृ-
थिव्यपि च मद्गामहिम्ना महत्वेन इन्द्रं प्रति भवति भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति ततोपि सगरीया-
नित्यर्थः भीमः शत्रूणां भयंकरः तु विष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः ते-
षामर्थाय शत्रूणां मातपः आसमन्तात्तापकारी एवंविधः स इन्द्रः वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैर्क्षया-
य शिशीते तनूकरोति तीक्ष्णीकरोतीति तत्र दृष्टान्तः—वंसगोन वननीयगतिमान् वृषभोयथा स्वशृङ्गे
युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा उरुशब्दात्पृथ्वादि ल-
क्षण इमनिच् मियस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे प्रथप्रख्याने । मह्ना महिम्ना वर्णलो-
पञ्छान्दसः यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः प्रययस्वरेणान्तोदात्तः तृतीयैकवचने अल्लोपो न इ-
त्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रति-
निधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवचनीययुक्ते इतीन्द्रशब्दात् द्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मा-
दिति पञ्चमी तु छान्दसत्वाच्च भवति । भीमः जिभीभये इत्यस्माद् द्विभ्यः पुग्वेति मकप्रत्ययः भीमो वि-
भ्यत्यस्मादितिर्यास्कः । आतपः तपतीति तपः पचाद्यच् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शि-

शीते शोतनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यास-
स्येत्वम् ईहल्यघोरितीत्वम् अनजादावपिलसार्वाधातुकेव्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । वंसगः व-
नषणसंभक्तौ इत्यस्मात्कर्मण्यौणादिकःसप्रत्ययः वंसंवननीयंगच्छतीतिवंसगः डोन्यत्रापिदृश्य-
तइतिगमेर्डप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

सोअर्णवोननद्यःसमुद्रियःप्रतिगृभ्णातिविश्रितावरीमभिः ।

इन्द्रःसोमस्यपीतयेवृषायतेसनात्सयुध्मओजसापनस्यते ॥२॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति ।

विश्रिताः । वरीमभिः । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषयते ।

सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥२॥

सइन्द्रःसमुद्रियःसमुद्रवन्त्यस्मादापइतिसमुद्रमन्तरिक्षं तत्रभवःसमुद्रियएवंभूतःसन् वरी-
मभिःस्वकीयैःसंवरणैः यद्वा उरुत्वैर्विश्रिताव्याप्तानद्योनदीः शब्दकारिणीवृत्रेणावृताअपःअर्ण-
वोन समुद्रइव प्रतिगृभ्णातिस्वीकृत्यववर्षेतिभावः सचेन्द्रःसोमस्यपीतयेपानायवृषायतेवृषइवाच-
रतिहर्षयुक्तोवर्ततइत्यर्थः तथासइन्द्रोयुध्मोयोद्धासनात् चिरादेव यद्वा सनातनः ओजसानलकृ-
तेनवृत्रवधादिरूपेणकर्मणापनस्यते पनःस्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोव-
प्रत्ययःसलोपश्च प्रत्ययस्वरः । नद्यः नदअव्यक्तेशब्दे इत्यस्मात्कर्तरिपचाद्यच् चितइत्यन्तोदा-
त्तत्वम् नदडितिटित्वेनपाठात् टिड्ढाणत्रितिडीप् यस्येतिलोपेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम्
जसियणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् द्वितीयार्थेप्रथमा अनयाव्युत्पत्त्यानद्यइत्यापउ-
च्यन्ते तथाचश्रूयते—अहावनदताहतेतस्मादानद्योनामस्थतावोनामानिसिन्धवइति ॥ समुद्रियः
समुद्राभ्राद्इतिभवार्येघप्रत्ययः घस्येयादेशेतस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वम् । गृभ्णाति ह्य-
होर्भइतिभत्वम् । विश्रिताः श्रिञ्सेवायां कर्मणिनिष्ठा गतिरन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । व-
रीमभिः वृत्रवरणेइत्यस्मादौणादिकईमनिनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा उरुशब्दादिमनि-
चिदीर्घः आद्युदात्तत्वंछान्दसत्वात् । वृषायते कर्तुःक्यङ्सलोपश्चेत्याचारेथेक्यङ् डित्वा-
दात्मनेपदम् अकृत्सार्वाधातुकेयोरितिदीर्घः । युध्मः युधसम्प्रहारेइत्यस्मादिषियुधीन्धिदसिथाधू-
सूभ्योमगितिमक् । पनस्यते पनस्तुतौ पननंपनः तदिच्छतिपनस्यति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥२॥

तृतीयाष्टकमाह—

त्वंतमिन्द्रपर्वतंनभोजसेमहोऽनृम्णस्यधर्मणामिरज्यसि ।
 प्रवीर्येणदेवतातिचेकितेविश्वस्माउग्रःकर्मणेपुरोहितः ॥३॥
 त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य ।
 धर्मणाम् । इरज्यसि । प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते ।
 विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःहितः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंभोजसेभोजनायपर्वतंपर्ववन्तमेघनाकार्षीः नहिहतोभुङ्क्ते इन्द्रोहिवर्षणार्थमेघं-
 ज्ञेणहन्ति तथामहःमहतःनृम्णस्यधनस्यधर्मणांधारयितृणांकुबेरादीनां इरज्यसिईशिषे इरज्यति-
 रैश्वर्यकर्मासइन्द्रोदेवतावीर्येणअतिअतिशयितःप्रचेकिते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातोबभूव सचोग्रउ-
 दूर्णइन्द्रः विश्वस्मैसर्वस्मैवृत्रवधादिरूपायकर्मणेदेवैःपुरोहितःपुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां धृञ्
 धारणे अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिकर्त्तरिनिन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि इरजईर्ष्यायां ऐश्वर्ये
 इत्येक कण्ठ्वादिवाद्यक् । वीर्येण शूरवीरविक्रान्तौ चुरादिः अचोयदितियत् णिलोपः बहुव्रीहौ
 वीरवीर्येचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् विधानसामर्थ्याद्यतोनावइत्याद्युदात्तत्वाभावेतित्स्वरितमितिस्व-
 रितत्वम् तस्मिन्हिसति आद्युदात्तंछ्छन्दसीत्यनेनैवसिद्धत्वात्पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकंस्यादि-
 त्युक्तम् । देवता देवएवदेवता देवात्तलित्स्वार्थेत्तलप्रत्ययः लित्तीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्चेकित्यतेःकर्मणिलिति अतोलोपयलोपो । पुरोहितः पुरस्यशब्द-
 स्थासिप्रत्ययान्तस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेनपुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायां गतिरनन्त-
 रइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

सइद्वेनेनमस्युभिर्वचस्यतेचारुजनेषुप्रब्रुवाणइन्द्रियम् ।
 वृषाछन्दुर्भवतिहर्षतोवृषाक्षेमेणधेनामघवायदिन्वति ॥४॥
 सः । इत् । वने । नमस्युद्भिः । वचस्यते । चारु । जनेषु ।
 प्रब्रुवाणः । इन्द्रियम् । वृषा । छन्दुः । भवति । हर्षतः । वृषा ।
 क्षेमेण । धेनाम् । मघइवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

सइत्सएवेन्द्रः वनेअरण्येनमस्युभिः नमसास्तोत्रेणपूजयितृभिः ऋषिभिर्वचस्य तेवचइच्छन् क्रियतेस्तूयतइत्यर्थः यद्वा वचःस्तोत्रमात्मनइच्छति सचेन्द्रः आत्मीयेषुजनेषुइन्द्रियंस्ववीर्यंप्रब्रुवाणः प्रकटयन्चारुवर्तते किञ्च सवृषाकामानांवर्षकःहर्यतःप्रेप्सावतोयियक्षतः छन्दुःउपच्छन्दयिता भवति यियक्षतांपुरुषाणांयागेरुचिमुत्पादयतीतिभावः वृषा हविषांवर्षयिताहविःप्रदातेत्यर्थः मघवाधनवानेवंभूतोयजमानः क्षेमेणइन्द्रकृतेनरक्षणेनयुक्तःसन् यत्प्रदा धेनांस्तुतिलक्षणांवाचंइन्वतिप्रेरयति तदानांछन्दुर्भवतीतिपूर्वेणान्वयः यद्वा मघवान्वृषेन्द्रः क्षेमेणक्षेमकरणमनसाधेनांयजमानैःकृतांस्तुतिं यद्यस्मादिन्द्रविव्यामोतितस्मादितियोज्यम् ॥ नमस्युभिः नमोवरिवइतिपूजार्थं क्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते वचइच्छतिवचस्यतितंवचस्यन्तंकुर्वन्तिमुनयः वचस्ययन्ति वचस्ययतेःकर्मणियकिअतोलोपयलोपो यद्वा वचस्यतेव्यर्थ्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः ब्रूव्यक्तायांवाचि लटःशानच् अदादित्वाच्छपोलुक् शानचोङित्त्वाद्गुणाभावेउवङ् चित्स्वरेणान्तोदात्तः । इन्द्रियं इन्द्रस्यलिङ्गमिन्द्रियम् इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमितिवेतिलिङ्गादिष्वर्थेषुइन्द्रशब्दात्घञ्प्रत्ययोनिपात्यते अतोन्तोदात्तत्वम् । इन्वति इविव्याप्तौ शपःपित्त्वादानुदात्तत्वेधानुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

सइन्महानिसमिथानिमज्मनाकृणोतियुध्मओजसाजनेभ्यः ।
अधाचनश्रद्धधतित्विषीमतइन्द्रायवज्रंनिघनिघ्नतेवधम् ॥५॥११॥

सः । इत् । महानि । समुइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः ।
ओजसा । जनेभ्यः । अधं । चन । श्रत् । दधति । त्विषिंसते ।
इन्द्राय । वज्रम् । निघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥११॥

सइत् सएवेन्द्रोयुध्मोयोद्धामहानिसमिथानिमहतःसद्गुमानमज्मनासर्वस्यशोधकेनओजसावलेनकृणोतिकरोति किमर्थम् जनेभ्यःस्तोतृजनार्थं यदेन्द्रोवधंहननसाधनंवज्रमायुधंमेघेषुनिघनिघ्नतेनिहन्ति अधाचन अनन्तरमेवत्विषीमतेदीप्तिमतेइन्द्रायसर्वेजनाःश्रद्धधति श्रदितिसत्यनाम इन्द्रोबलवानितियदुच्येततत्सत्यमेवेतिसर्वेप्रतिपद्यन्ते ॥ महानि महान्तीत्यस्यतकारलोपश्छान्दसः यद्वा महान्तेपूज्यन्तइतिमहानिप्रवृद्धानि घञर्थेकविधानमितिकः । प्रत्ययस्वरः समिथानि इण्गौ संयन्तिसङ्गच्छन्तेस्मिन्वीराइतिसमिथानिसद्गुमाः समीणइतिथक्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः

थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मज्मना तुमस्जोशुद्धौ मनिनप्रत्ययः झलांजसुझशीतिसकारस्य जश्वं दकारः ततश्चतुर्वं जकारः प्रत्ययस्वरः । अध छान्दसंधत्वम् निपातस्यचेतिसाहितिकोदीर्घः । त्विषीमते त्विषदीप्तौ इन्सर्वधातुभ्यइतीनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् मतुपःपिच्वादानुदात्तत्वे तदेवशिष्यते अन्येषामपिदृश्यतइतिसाहितिकोदीर्घः । निघनिघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः गमहनेत्यादिनोपधालोपः अभ्यासस्यघत्वंनिगागमश्च आगनीगन्तीतिचेतिचशब्दःप्रकारार्थइत्युक्तत्वाद्वाधार्त्यादावेवतद्दृष्टव्यम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

सहिश्रवस्युःसर्दनानिऋत्रिमाक्षमयावृधानओजसाविनाशयन् ।
ज्योतीषिऋण्वन्नृकाणियज्यवेवसुऋतुःसर्तवाअपःसृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्युः । सर्दनानि । ऋत्रिमा । क्षमया । वृधानः ।
ओजसा । विदनाशयन् । ज्योतीषि । ऋण्वन् । अरृकाणि ।
यज्यवे । अर्व । सुऋतुः । सर्तवै । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

श्रवस्युरन्वयशोवाआत्मनइच्छन् ऋत्रिमा ऋत्रिमाणिक्रिययानिवृत्तानिसर्दनानिअसुरपुराणि ओजसाबलेनविनाशयन् क्षमयाभूम्यासमानंवृधानोवर्धनशीलः यद्वा क्षमयेत्योजोविशेषणं शत्रू-
णामभिभवाबलेनेत्यर्थः ज्योतीषिसूर्यादीनिवृत्रेणावृत्तानिअवृकाणिवृकेणावरकेणतेनरहिता-
निऋण्वन्कुर्वन् सुऋतुःशोभनकर्मसहितएवंविधःसखल्विन्द्रोयज्यवेयष्ट्रेयजमानायतदर्थंसर्तवैस-
रणायअपःवृष्टिलक्षणान्युदकानिअवासृजत् वृष्टिंरुतवानित्यर्थः ॥ ऋत्रिमा इरुऋकरणे द्वितःक्रि-
रितिभावेक्रिप्रत्ययः क्लेर्मन्त्रित्यमितिनिवृत्तार्थमपू तस्यपिच्वादानुदात्तत्वेक्रिप्रत्ययस्वरएवशिष्य-
ते शेश्छन्दसिबहुलमितिश्लोपः । क्षमया क्षमूषसहने क्षमतेप्राणिजातकृतमुपद्रवमितिक्षमा षिद्धि-
दादिभ्योडित्यङ् ततष्ठाप् व्यत्ययेनधातोरुपधालोपः छान्दसंविभक्त्युदात्तत्वम् यद्वा अयंधातुरभि-
भवार्थःषहअभिभवेइतिसहनस्याभिभवार्थत्वात् अस्मादौणादिकोमनिन् व्यत्ययेनस्त्रीलिङ्गता म-
नइतिडीपोनिषेधे डाम्बुभाभ्यामन्यतरस्यामितिडाप् टिलोपः । वृधानः ताच्छीलिकश्चानशू बहुलंछ-
न्दसीतिशपोलुक् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । अवृकाणि वृत्रवरणेसृवृभूशुषिमुषिभ्यःकक्इतिकक्प्र-
त्ययः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यज्यवे यजिमनिशुन्धिदसिजनभ्योर्युरिति

युप्रत्ययः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुऋतुः बहुव्रीहौ ऋत्वाद्यश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सर्तवै सृगतौ कृत्यार्थैतवैकेनितिभावेतवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्चतवैयुगपदितिआद्यन्तयोर्युगपदुदा-
त्तत्वम् । अपः ऊडिदमितिशसउदात्तत्वम् । सृजत् लडिबहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ्भावः॥६॥

सप्तमीष्टचमाह—

दानायमनःसोमपावन्नस्तुतेर्वाश्चाहरीवन्दनश्रुदाकृधि ।

यमिष्टासःसारथयोयइन्द्रतेनत्वाकेताआदभ्रुवन्तिभूर्णयः ॥७॥

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाश्च । हरी इति ।
वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि । यमिष्टासः । सारथयः । ये । इन्द्र ।
ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्रुवन्ति । भूर्णयः ॥७॥

हेसोमपावन् सोमस्यपातरिन्द्र तेवदीयमनः दानायअस्मदभिमत्फलप्रदाना-
यास्तुभवतु हेवन्दनश्रुत् वन्दनानांस्तुतीनांश्रोतः हरीत्वदीयावश्वावर्वाश्चाअस्मद्यज्ञा-
भिमुखौआकृधि आभिमुख्येनकुरु हेइन्द्र तेतवस्वभूतायेसारथयःसन्ति ते यमिष्टासः
अतिशयेनयन्तारः अश्वनियमनकुशलाइत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः
भूर्णयः स्वकीयायुधादीनांभर्तारः यद्वा भीताः तीक्ष्णाःशत्रवः त्वात्वांनादभ्रुवन्ति नहिंसन्ति ॥
सोमपावन् आतोमनिन्नितिवनिष् असंबुद्धावितिपर्युदासाद्दीर्घाभावः । अर्वाश्चा सुपांसुत्पुगिति
विभक्तेराकारः । वन्दनश्रुत् वदिअभिवादनस्तुत्योः इदित्वान्नुम् भावेल्युट् तेषांश्रोता श्रुश्रव-
णे क्पितुगागमः । यमिष्टासः यन्तुःशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् आज्ञसेरसुगित्यसुक् । सारथयः सर्तवैर्णिञ्चेतिघथिनप्रत्ययणिलोपश्च
नित्त्वादाद्युदात्तः । केताः कितज्ञाने चिकेततिप्रतिकूलंजानन्तीतिकेताः पचाद्यच् वृषादेराकृति-
गणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा प्रतिकूलतयाज्ञायन्तइतिकेताः कर्मणिघञ् त्रित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।
दभ्रुवन्तिदंभुदंभे स्वादित्वात्श्रुः तस्यङित्त्वादनदितामिति नलोपः संयोगपूर्वत्वेनहुश्रुवोरितिय-
णदेशाभावे अचिश्रुधात्वित्यादिनोवङ्देशः । भूर्णयः भृञ्भरणे घृणिपृथिरित्यादौ अस्मा-
न्निप्रत्ययान्तोनिपात्यते ऋतउत्वंदीर्घश्च यद्वा भृभये इत्यस्मात् कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तृरिक्कि-
नि उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः ऋकारत्वादिभ्यःकिञ्चिष्ठावद्भवतीतिनिष्ठावद्भा-
वात्त्वम् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अप्रक्षितं वसुं विभर्षि हस्तयो रपां हस्तं त्विं श्रुतो दधे ।
आवृता सो वता सो न कर्तृभिस्त नृपुते क्रतव इन्द्र भूर्यः ॥ ८ ॥ २० ॥

अप्रक्षितम् । वसुं । विभर्षि । हस्तयोः । अपां हस्तम् । सहः । त्विं ।
श्रुतः । दधे । आवृतासः । अवृतासः । न । कर्तृभिः । तनृपुं ।
ते । क्रतवः । इन्द्र । भूर्यः ॥ ८ ॥ २० ॥

हेइन्द्र त्वं अप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसुधनं हस्तयोर्विभर्षि स्तोत्रभ्योदातुं धारयसि
तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्वि आत्मीये शरीरे अषाहं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे धारय-
ति त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्यवधं कुर्वद्भिः बलकृतैः कर्मभिरावृतासः आवृताः बल-
कृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते तत्र दृष्टान्तः— अवतासो न अवत इति कूपना-
म यथा कूपाः जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराव्रियन्ते तद्वत् यस्मादेवं तस्मात् हेइन्द्र ते तव शरीरेषु
क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं शिक्षये इत्यस्मान्नावे निष्ठायामप्यदर्थे इति प-
र्युदासाद्दोर्वाभावः अतएव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः प्रकृतं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं न प्र-
क्षितमप्रक्षितम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विभर्षिं दुभृत्रधारणपोषणयोः स्त्रित्सिपिशपः
श्लुः भृत्रामिदित्यक्यासस्येत्वम् । अषाहं षह अभिभवे इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसहे-
तीयो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः ढत्वधत्वष्टत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे
मांसाद्दृष्टैसाद्वासाद्देतिनिगमे इति निपातनादात्वम् यदुक्तं सादेति नृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं
द्रष्टव्यम् । तन्वि जसादिषु छन्दसि वाचनमिति अत्र घेरित्यत्वौ त्वयोरभावे यणादेशः उदात्तस्वरि-
तयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छान्दसत्वाच्च पवर्तते ॥ ८ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

१ हेइन्द्र प्राणादित्यरूपपरमेश्वर अप्रक्षितं अनुपहितं अप्रहीणं वा वसुः कर्मफलाख्यं धनं
हस्तयोः अधिदैवं हस्तसदृशयोर्दक्षिणो नरायणयोर्विभर्षिधारयसि अथात्मैश्च जीवनादिलक्षणं
कर्मफलं हस्तसदृशयोः प्राणापानयोर्धारयसि किञ्च सहो बलं त्वदीयमपाहं अन्यैर्गतिरस्कार्यं अतः
कर्मफलधारयितुं समर्थोसि किञ्च तन्वितनौ स्वात्मनः शरीरे श्रुतः श्रवणादिज्ञानानि दधे धारयसि
अतो नुष्ठानप्रयासं ज्ञात्वा तदनु रूपफलं ददासीत्यर्थः किञ्च कर्तृभिर्भूमोर्हिरण्यनिधिप्रक्षेपकारि-
भिः अदतासो न निधिस्थापनार्थं खाता अवटागता इव आवृतासः दिशः सर्वा अभित्वदीयप्रकाशे-

एषप्रपूर्वीरितिषल्लुचंषष्ठंस्त्रुक् सव्यस्यार्षिमैन्द्रंजागतमित्युक्त्वा अनुक्रान्तश्च—एषपषडिति ।
विषुवतिनिष्केवल्येणतत्सूक्तंशंसनीयं विषुवान्दिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—एषप्रपूर्वीर्वृषामदः
प्रमंहिष्ठायेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

एषप्रपूर्वीरिवतस्यंचत्रिषोत्योनयोषामुदयंस्तभुर्वणिः ।
दक्षमहेपाययतेहिरण्ययंरथमावृत्याहरियोगमृभ्वंसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चत्रिषः । अत्यः । न । योषाम् ।
उत् । अयंस्त । भुर्वणिः । दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् ।
रथम् । आवृत्यं । हरिद्योगम् । ऋभ्वंसम् ॥ १ ॥

भुर्वणिरत्ताएषइन्द्रः तस्ययजमानस्यपूर्वीः प्रभूताश्चत्रिषः चमूषुचमसेषुअवस्थिताः सोमलक्षणा-
इषः प्रावोदयंस्तप्रकर्षेणपानार्थमुद्धरति तत्रदृष्टान्तः—अत्योनयोषां यथाश्वोवडवांकीडाथंमुषय-
च्छति सचेन्द्रःहिरण्ययंसुवर्णमयंहरियोगंहरिभ्यांयुक्तंऋभ्वंसंउरुभासमानंरथमावृत्यावस्थाप्य
महेमहेतेवृत्रवधादिरूपायकर्मणदक्षंप्रवृद्धमात्मानंसोमंपाययतेपानंकारयति ॥ पूर्वीः पृथालनपूरण-
योः षुभिदिव्यधीत्यादिनाकुप्रत्ययः उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वम् पुरुशब्दाद्दोतो गुणवचनादितिडीष् य-
णादेशः हलिचेतिदीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः । चत्रिषः चमुअदनेइत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिनाऊ-
प्रत्ययान्तश्चमूशब्दः तस्यांवर्तमानाइषश्चत्रिषः वकारस्यरेफश्छान्दसः ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अयंस्त छान्दसेवर्तमानेऽडि व्यत्ययेनात्मनेपदम् एकाचइतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः भर्वतिरत्तिकर्म-
तिर्यास्कः । धातुपाठेतुभर्विंसायामितिपठ्यते अस्माद्गोणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्यउकारश्छा-
न्दसः । पाययते पापाने शाच्छासाह्वाव्यावेपांयुक् इतिहेतुमतिणिचियुगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदम् ।
हिरण्ययम् ऋभ्व्यवास्त्व्येत्यादिनाहिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमशब्दलोपोनिपात्यते । हरियो-
गम् हर्योयोगोयोजनंयस्मिन् हरिशब्दइन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः सएवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते ।
ऋभ्वंसं उरुभासमित्यस्यपृषोदरादित्वाट्भ्वसादेशः ॥ १ ॥

नाच्छादिताःनिधिस्थापकाहिनिधिगर्तेनिक्षिप्यतंगर्तमृत्तिकादिभिःआच्छादयन्ति एवंत्वमपि
त्वदीयरश्मिभिःसर्वमाच्छादयसि तादृशस्यतेनवतनूषुशरैरेषुक्रतवःसंकल्पविशेषाःफलप्रदाः
भूरयोबहवोविद्यन्तेयोयत्फलमिच्छतितस्यतत्फलमस्त्विदमेवंसंकल्पमात्रेणैवददासीत्यथः ।
इत्युपनिषद्भाष्ये ॥ १ नि० ९. २३. ।

द्वितीयाष्टकमाह—

तंगूर्तयोनेमन्निषःपरीणसःसमुद्रंनसंचरणेसनिष्यवः ।

पतिदक्षस्यविदथस्यनुसहो गिरिनवेनाअधिरोहतेजसा ॥२॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्इषः । परीणसः । समुद्रम् । न । समुचरणे ।

सनिष्यवः । पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् ।

न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयःस्तोतारः नेमन्निषःनमस्कारपूर्वगच्छन्तः यद्वा नीतहविष्काःपरीणसःपरितोव्यामु-
वन्तः एवंगुणविशिष्टायजमानाः तमिन्द्रंस्तुतिभिरधिरोहन्ति स्तुवन्तइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—सनि-
ष्यवः सनिधनमात्मनइच्छन्तोवणिजः धनार्थसंचरणेसञ्चारेनिमित्तभूतेसतिसमुद्रंन यथानावा
समुद्रमधिरोहन्ति एवंस्तोतारोपिस्वाभिमतधनलाभायइन्द्रंस्तुवन्तीतिभावः हेस्तोतः त्वंचदक्षस्य
प्रवृद्धस्यविदथस्ययज्ञस्यपतिपादयितारं सहःसहस्व तंबलवन्तमिन्द्रंतेजसादेवताप्रकाशकेनस्तो-
त्रेणनुक्षिप्रंअधिरोहस्तुहीतियावत् तत्रदृष्टान्तः—वेनाःकान्ताःस्त्रियःगिरिनं यथापर्वतंस्वाभिम-
तपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः गृशब्दे गुणन्तिस्तुवन्तीतिगूर्तयः क्विचकौचेतिकर्तरिक्विच्
बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निषः णमप्रहृत्वेइत्यस्माच्छत-
रिव्यत्ययेनैत्वं तकारस्यनकारादेशश्च नमन्तइष्यन्तीन्द्रंप्राप्नुवन्तीतिनेमन्निषः इषगतावित्यस्मात्
क्विच्चेतिक्विप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा णीञ्प्रापणेइत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिनामनप्रत्ययः
बहुलवचनात् नकारस्येत्संज्ञाभावः नीताःप्रत्ताःइषोयेषां परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् । परीणसः णसकौटिल्येइत्ययंधातुर्गत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् परितोनसन्तिगच्छ-
न्तीतिपरीणसः क्विच्चेतिक्विप् निपातस्यचेतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम्
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् यद्वा नशतिर्मतिकर्मा अस्मात्पूर्ववत्क्विपिशकारस्यसकारः । सनिष्यवः
षणुदानेइत्यस्मादिन्नसर्वधातुभ्यइतिकर्मणिइन्प्रत्ययः सनिमात्मनइच्छन्तीतिक्वचि सर्वप्रातिप-
दिकेभ्योलालसायामसुग्वक्तव्यःसुगागमोपिवक्तव्यइतिसुक् क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । नु
क्वचितुनुवेतिसांहितिकोदीर्घः । सहः अस्मादुत्तरस्यमतुपश्छान्दसोलुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमहाह—

सतुर्वणिर्महौं अरेणुपौंस्येगिरेभृष्टिर्न भ्राजतेतुजाशर्वः ।
येनशुष्णामायिनमायसोमदेदुध्रआभूपुरामयन्निदामनि ॥३॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न ।
भ्राजते । तुजा । शर्वः । येन । शुष्णाम् । मायिनम् । आयसः ।
मदे । दुध्रः । आभूपु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

सइन्द्रःतुर्वणिः शत्रूणांहिसिताक्षिप्रकारीवा तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कैः । तूर्णसम्भजते-
इतितस्यार्थः महान्पवृद्धश्चभवति तस्येन्द्रस्यशवोबलं पौंस्ये वीरैःपुरुषैःकर्तव्येसङ्ग्रामेअरेणु
अनवद्यं तुजाशत्रूणांहिसकंसत्भ्राजतेदीप्यते तत्रदृष्टान्तः—गिरेःपर्वतस्यभृष्टिर्न शृङ्गमिव तद्यथा
उन्नतंसत्दीप्यते तद्वत् आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः दुध्रः दुष्टानांशत्रूणांधर्ताअवस्थापयि-
ता एवंभूतइन्द्रः मदेसोमपानेनहर्षेसतियेनबलेनशुष्णंसर्वस्यशोषकमसुरंमायिनंमायाविनंआभूपु
कारागृहेषुदामनिबन्धकेनिगडेनिरमयत् व्यवासयत् तद्वलमितिपूर्वेणान्वयः ॥ सतुर्वणिः तुर्वी
हिसार्थः अस्मादौणादिकोनिप्रत्ययः । अरेणु रेणुवदाच्छादकत्वाद्रेणुशब्देनावद्यमुच्यते बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा तुजाहिसायाम् इगुपधलक्षणःकः सुपांसुलुगितिविभक्ते-
राकारः । दुध्रः दुष्टानधियतेवस्थापयतीतिदुध्रः धृङ्अवस्थानेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यथामूलवि-
भुजादित्वात्कःप्रत्ययः यणादेशः रेफलोपश्छान्दसः । रमयत् अमन्तत्वान्मिच्चे मितान्ह्रस्वइतिह्र-
स्वत्वम् छान्दसःसंहितायांदीर्घः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमहाह—

देवीयदितविपीत्वाष्टधोतयइन्द्रंसिषक्त्युपसंनसूर्यः ।
योधृष्णुनाशवंसावाधतेतमइर्यतिरेणुंबृहदह्रिष्वणिः ॥४॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाष्टधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिसक्ति । उपसंन
न । सूर्यः । यः । धृष्णुना । शवंसा । वाधते । तमः । इर्यति । रेणुम् ।
बृहत् । अह्रिष्वनिः ॥ ४ ॥

यइन्द्रः धृष्णुनाधर्षकेणशवसाबलेनतमस्तमोरूपवृत्रादिमसुरंबाधतेहिनस्ति ऊतयेरक्ष-
णायत्वावृधात्वयास्तोत्रावर्धितंतमिन्द्रंदेवीतविषी द्योतमानंबलंयदियदासिषक्समवैतिसेवतइति
यास्कः । सूर्यःउषसंन यथाउषोदेवतांसेवतेनित्यंतत्संबद्धोभवतीत्यर्थः तदानींअर्हरिष्वणिःग-
च्छन्तोहरन्तीत्यर्हरयःशत्रवः तेषांब्यथोत्पादनेनस्वनयिता शब्दयिताइन्द्रःरेणुरेणुर्णाहिंसनंबृहत्प-
भूतंइयतिशत्रून्गमयति॥ त्वावृधा त्वयावर्धतइतित्वावृत् क्विप्चेतिक्विप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिम-
पर्यन्तस्यत्वादेशः छान्दसंदकारस्यात्वम् सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः । सिषक्ति षचसम-
वाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् । इयति ऋसृगतौ जौहोत्यादिकः
अस्मादन्तर्भावितण्यथाऽलट् शपःश्लुः द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः अर्तिपित्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम्
अभ्यासस्यासवर्णेइतीयाडादेशः अनुदात्तेचेतिअभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् पूर्वपदस्यवाक्यान्तर-
गतत्वेनपदादप्रत्वान्निघाताभावः । रेणुं रीगतिरेषणयोः अस्मादौणादिकोनुप्रत्ययः । अर्हरिष्व-
णिः अर्तेरन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिविच् अरोगच्छन्तश्चेमेहरयश्चेत्यर्हरयः तेषांस्वनयिता स्यमुस्वन-
ध्वनशब्दे अस्माण्यन्तादौणादिकइन्प्रत्ययः णेरनिटीतिणिलोपः घटादित्वान्मित्त्वे मितान्ह्रस्वह-
तिह्रस्वत्वम् छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

वियत्तिरोध्रुणमच्युतरजोतिष्ठिपोदिवआतासुबर्हणां ।
स्वमीह्लेयन्मदेइन्द्रहर्ष्याहन्त्रन्निरपामौजोअर्णवम् ॥५॥

वि । यत् । त्तिरः । ध्रुणम् । अच्युतम् । रजः । अतिस्थिपः ।
दिवः । आतासु । बर्हणां । स्वःऽमीह्ले । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या ।
अहन् । त्रन्म् । निः । अपाम् । औजः । अर्णवम् ॥ ५ ॥

यद्यदातिरः वृत्रेणतिरोहितं ध्रुणं सर्वस्यप्राणिजातस्यधारकं अच्युतंविनाशरहितं रजः
उदकंदिवोद्युलोकात् आतासु आताइतिदिङ्गाम आतासुविस्त्रतासुदिक्षु हेइन्द्र बर्हणाहन्तात्वं
प्यतिष्ठिपः विविधस्थापयाञ्चरुषे तथा यद्यदास्वमीह्लेमीह्लइतिधननाम स्वःसुष्टुगन्तव्यंमी-
ह्लंधनंयस्मिन्तस्मिन्सङ्गामे मदे तवसोमपानेनहर्षसति हर्ष्याहृष्टयाशक्त्या वृत्रमावरकमसुरमहन्
त्वमवधीः तदानीं अपांपूर्णमर्णवमेघंनिरौजः वर्षणाभिमुखंअधोमुखमकार्षीः वृष्टेरावरकंबृ-

त्रंहत्वावृष्टिजलेनभूमिन्यसैक्षीरितात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्तालुङि ज्ञेरडादेशः णिलो-
पः तिष्ठतेरिदित्युपधायाइत्वम् चङीतिद्विर्वचने शर्पूर्वाःख्यइतिथकारःशिष्यते चर्त्वेनतकारः
अडागमउदानः यद्दत्तयोगादनिघातः । बर्हणा सुपांसुलुगितिसोराकारः । स्वर्माह्लि मिहसेचने
निष्ठा होढइतिढत्वम् झषस्तथोर्धोधइतितकारस्यधत्वम् तस्यष्टुत्वेढोढेलोपइतिढलोपः ढूलोपपूर्व-
स्येतिदीर्घत्वम् स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौस्वरितावितिस्वर्यते बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । अहन् हन्तेर्लङिमध्यमैकवचने हल्ङ्याब्ज्यइतिसेर्लोपः यद्दत्तयोगादनिघातः ।
औजः उन्नआर्जवे लङ्याडागमोवृद्धिश्च ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंदिवोधरुणंधिषओजसापृथिव्याइन्द्रसदनेषुमाहिनः ।
त्वंसुतस्यमदेअरिणाअपोवितृत्रस्यसमयापाष्यारुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र ।
सदनेषु । माहिनः । त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि ।
वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

हेइन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवोद्युलोकात् पृथिव्याःसदनेषुप्रदेशेषु ओजसाबलेनधरुणं
सर्वस्यजगतोधारकंवृष्टिजलंधिषे दधिषे स्थापयसि यस्मात्त्वंसुतस्यसोमस्यपानेनमदे हर्षेसति
अपोजलानि अरिणाःमेघान्निरगमयः वृत्रस्य आवरकंवृत्रंचसमयावृष्टया पाष्याशिलया यद्वा
शक्त्या व्यरुजः विशेषेणाभांक्षीः ॥ धिषे दधातेश्छान्दसोवर्तमानेतिट् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिचे-
तिवक्तव्यमितिवचनात् द्विर्वचनाभावः ऋादिनियमादिडागमे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः ।
माहिनः महेरिनण्चेतिमहपूजायामित्यस्मादौणादिकइनण्प्रत्ययः अतउपधायाइतिवृद्धिः ।
अरिणाः रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः लङिसिपि प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । समया षमष्टम-
वैकृत्ये समतीतिसमा पचाद्यच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । पाष्या पिषूसंचूर्णेनइत्यस्मादौणादिकइव
प्रत्ययः बहुलवचनात्उपधायाआकारः रुदिकारादकिनइतिङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदान्तः
तृतीयैकवचनेयणादेशेसति उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वम् । अरुजः रूजोभक्ते तौदादिकः
शस्पडिच्वाद्गुणाभावः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रमंहिष्ठायेतिषट्कचंसप्तमंसूक्तंसव्यस्यार्षमैन्द्रंजागतं तथाचानुक्रान्तम्—प्रमंहिष्ठायेति वि-
षुवतिनिष्केवल्येइदंसूक्तंशंसनीयं प्रमंहिष्ठायत्यमूष्वितीहताक्षर्यमन्ततइति उक्थसंस्थेकृतौ
तृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेप्येतसूक्तम् सूत्रितञ्च—सर्वाःककुभःप्रमंहिष्ठायोदपुतइति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

प्रमंहिष्ठायबृहतेबृहद्रयेसत्यशुष्मायत्वसेमतिभरे ।

अपामिवप्रवणेयस्यदुर्धरंराधोविश्वायुशर्वसेअपावृतम् ॥१॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहद्रये । सत्यशुष्माय । त्वसे । मतिम् ।
भरे । अपाम् इव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वः आयु ।
शर्वसे । अपावृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय मंहतिर्दानकर्मेतियास्कं । दातृत्वाय बृहतेगुणैर्महतेबृहद्रयेमहाधनायसत्यशु-
ष्मायअवितथबलायत्वसेआकारतःप्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायेन्द्रायमतिमननीयांस्तुतिप्रभरे
प्रकर्षेणसम्पादयामि यस्येन्द्रस्यबलंदुर्धरंअन्यैर्धर्तुमशक्यं तत्रदृष्टान्तः—प्रवणेनिम्नप्रदेशेअपामि-
वयथाजलानांवेगःकेनाप्यवस्थापयितुंनशक्यतेतद्वत् तथा राधोधनंविश्वायुसर्वेषुव्याप्तं शर्वसे
स्तोतृणांबलाययेनेन्द्रेणापावृतंअपगतावरणंक्रियते तस्येन्द्रस्येतिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ मंहिष्ठाय अ-
तिशयेन मंहितामंहिष्ठः तुच्छन्दसीतीष्ठनप्रत्ययः तुरिष्ठमेयःस्वितितृलोपः। बृहते बृहन्महतोरुपसं-
ख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् उत्तरयोश्चबहुव्रीहिस्वरः। मतिं मन्त्रेवृषेःत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् अ-
नुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । दुर्धरम् धृञ्धारणे ईषटुःसुष्वितिकर्मणिखल् । विश्वायु
विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्आयुगमनंस्यस्यतद्विश्वायुएतेच्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञा-
यामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अधतेविश्वमनुहासदिष्टयआपोनिम्नेवसर्वनाहविष्मंतः ।

यत्पर्वतेनसमशीतह्यंतइन्द्रस्यवज्रःश्रथिताहिरण्ययः ॥२॥

अर्धं । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आर्षः ।
निन्नाइव । सर्वना । हविष्मन्तः । यत् । पर्वते । न । सम्ऽअशीत ।
हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्रथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अधह अनन्तरमेव हेइन्द्र विश्वंसर्वमिदंजगत् तेतवसम्बन्धिनेइष्टयेयागायअन्वसत्अन्वभव-
त् यद्वा इष्टयेहविरादिभिस्तवप्राप्तयेइतियोज्यम् हविष्मतोयजमानस्यसवनासवनानियज्ञजाता-
निनिन्नेव निन्नानिभूस्थलान्यापइवत्वांसम्भजन्तइतिशेषः हर्यतः शत्रुवधंप्रेप्ततइन्द्रस्य हर्यतिःप्रे-
प्साकर्मेतियास्कं । यद्वा हर्यतः शोभनःहिरण्ययोहिरण्यमयःश्रथिताशत्रूणांहिंसनशीलः वज्रः पर्व-
तेपर्ववतिशिलोच्चयेवृत्रेवायद्यदानसमशीतसंसुप्तोनाभवत् किन्तुजागरितःसन् अवधीदित्यर्थः य-
दाइन्द्रेणपेरितोवज्रः अपतिहतःसन्वृत्रमवधीत् तदाप्रभृत्येवतयष्टुंसर्वेयजमानाःप्रावर्तिषतेतिभा-
वः ॥ अध छान्दसंधत्वम् । असत् अस्तेर्लडि बहुलंछन्दसीतिशपोलुगभावः । इष्टये यजतेर्भावि
क्तिनि वचिस्वपीत्यादिनासम्प्रसारणं ब्रश्वादिनाषत्वम् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा इषगतावि-
त्यस्मान्द्रावेक्तिनि मन्त्रेवृषेतितस्योदात्तत्वम् । निन्नेव सवना शेष्ठछन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । सम-
शीत शीङ्स्वमे लडिसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् शीङःसार्वधातुकइतिगुणाभावः । हर्यतः
हर्यगतिकान्त्योः भृष्टृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययः । श्रथिता अथऋथऋथर्हिंसार्थाः ताच्छी-
लिकस्त्वन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

अस्मैभीमायनमसासमध्वरउषोनशुभ्रआभरापनीयसे ।
यस्यधामश्रवंसेनामेन्द्रियंज्योतिरकारिहरितोनायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ ।
भ्रर । पनीयसे । यस्य । धाम । श्रवंसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः ।
अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हेउषः उषोदेवते शुभ्रेशोभने त्वंभीमायशत्रूणांभयंकराय पनीयसेअर्तिशयेनस्तोतव्याय
अस्माइन्द्रायअध्वरेर्हिसारहितेऽस्मिन्प्रयागेनेतिसंप्रत्यर्थे तथाचयास्कः—अस्त्युपमार्थस्यसम्प्र-

त्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीति । संप्रतिइदानींनमसा नमोहविलेक्षणमन्त्रंसमाभरसभ्यक्सम्पादय
 धामसर्वस्यधारकंनामस्तोत्रेषु नमनशीलंप्रसिद्धंवाइन्द्रियंइन्द्रत्वस्यपरमैश्वर्यस्यलिङ्गंयस्येन्द्रस्य
 एवंविधंज्योतिः श्रवसेन्नायहविलेक्षणाच्छलाभार्थंअयसेइतस्ततोगमनायअकारिक्रियते हरि-
 तोन यथाअश्वानसादिनःस्वाभिलषितदेशंगमयन्तितद्वदिन्द्रोपिस्वाभिमतहविलाभायस्वकी-
 यंतेजोगमयतीतिभावः ॥ उपः पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे शुभदीप्तौ स्फायित-
 श्चीत्यादिनारकप्रत्ययः । भर ह्यहोर्भइतिभत्वम् द्व्यचोतस्तिडइतिदीर्घः । पनीयसे पनतेःस्तु-
 त्यर्थाद्बहुत्वचनार्त्कर्मण्यसुन् तस्मादातिशायनिकेईयसुनि टेरितिटिलोपः । अकारि छन्दसि-
 लुङ्लङ्लिटइतिवर्तमानेकर्मणिलुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागमउदात्तः । अयसे अयगता-
 वित्यस्माद्भावेअसुन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

इमेतइन्द्रतेवयंपुरुषुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभुवसो ।
 नहिवदन्योर्गिर्वणोर्गिरःसघत्क्षोणीरिवप्रतिनोहर्यतद्वचः ॥४॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुषस्तु । ये । त्वा । आहरभ्य ।
 चरामसि । प्रभुवसो इति । प्रभुवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः ।
 गिरः । सघत् । क्षोणीःइव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र प्रभुवसोप्रभूतधन अतएवपुरुषुतपुरुभिर्वहुभिर्यजमानैःस्तुत येचवयंत्वात्वामारभ्या-
 श्रयतयावलम्ब्य चरामसिचरामोयागेवर्तामहे तइमेवयं तेतवस्वभूताहेर्गिर्वणः गीर्भिर्वननीये-
 न्द्र त्वदन्यस्त्वचोऽन्यःकश्चिदपिगिरःस्तुतीःनहिसघत्नहिप्रामोति अतस्त्वनोस्माकंतत्स्तु-
 तिलक्षणंवचःप्रतिहर्यकामयस्व क्षोणीरिव यथाक्षोणीपृथिवीस्वकीयानिभूतजातानिकामयते
 ॥ चरामसि इदन्तोमसिः शपःपित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् सघर्हि-
 सायां अत्रप्राप्त्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् पादा-
 दित्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव हल्लङ्चान्यइतिसुलोपाभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

भूरितइन्द्रवीर्यं तवस्मस्यस्तोतुर्भगवन्कामपृण ।
अनुतेद्यौर्बृहतीवीर्यममइयंचतेपृथिवीनेमओजसे ॥५॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः ।
मघश्वन् । कामम् । आ । पृण । अनु । ते । द्यौः । बृहती ।
वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतववीर्यंसामर्थ्यं भूरिवहु नकेनापिअवच्छेत्तुंशक्यते तादृशस्यतव वयंसमसिस्वभू-
ताभवामः हेमघवन् अस्यस्तोतुः त्वांस्तुवतोयजमानस्थ काममभिलाषं आपृणआपूरय बृहती
द्यौर्भहानद्युलोकोपि तेतववीर्यंअनुममेअन्वमंस्त इन्द्रेणसहावस्थानात् इयंचइयमपिपृथिवीते
तवओजसेबलायनेमे प्रह्वीवभूव त्वद्वलाद्भीतासती अधएववर्ततइतिभावः ॥ स्मसि असूभुवि ल-
टि श्रसोरल्लोपइत्यकारलोपः इदन्तोमसिः । पृण पृणपीणने अत्रप्रीतिहेतुतयापूरणलक्ष्यते तुश-
दिवाच्छप्रत्ययः तस्यडिच्वाटुणाभावः । ममे माङ्मानेशब्देच डिच्वादात्मनेपदम् लिटि आतो-
लोपइतिचेत्याकारलोपः । नेमे णमप्रह्वत्वे लिटि अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपो तिङ्-
तिङ्इतिनिघातः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वंतमिन्द्रपर्वतंमहामुरुंवज्रेणवज्रिन्पर्वशश्र्वंकर्तिथ ।
अवासृजोनिवृताःसर्वैवाअपःसत्राविश्वंदधिषेकेवलंसहः ॥६॥२२

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् ।
पर्वशः । चकर्तिथ । अवं । असृजः । निवृताः । सर्वै । अपः ।
सत्रा । विश्वम् । दधिषे । केवलम् । सहः ॥ ६ ॥ २२ ॥

हेवज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वंतंप्रसिद्धम् महं आयामतोमहान्तं उरुंविस्तीर्णंपर्वतंपर्ववत्
मेघं वृत्रासुरंवा वज्रेणायुधेनपर्वशःपर्वणिपर्वणिचकर्तिथशकलीचकृषे तेनमेघेननिवृताआ-
वृताअपःसर्वैसरणायगमनायअवासृजःअवाङ्मुखमस्त्राक्षीः अतस्त्वमेवकेवलंविश्वंवाप्तंसहो-
बलंदधिषे धारयसि नान्यःकश्चिदितियदेतत् तत्सत्रासत्यमेव सत्रेतिसत्यनाम सत्रा इत्येतितन्ना-

मसुपाठात् ॥ महामहान्तं नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । चकर्तिथ कृतीछेदने लिटि थलि अ-
भ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्तवै कृत्यार्थेतवैकेनिितिभावेतवैप्रत्ययः कृन्मेजन्तइत्य-
व्ययत्वे अन्ययादाप्सुपइतिसुपोलुक् अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम् । दधिषे
लिटिकादिनियमादिट् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेदशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशानुवाकेसप्तसूक्तानि तत्रनूचिदितिनवर्चंप्रथमंसूक्तम् गौतमस्यनोधसआर्षं आ-
ग्रयं आद्याःपञ्चजगत्यः शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः तथाचानुक्रान्तम्—नूचिन्वनोधागोतमआग्नेयंहि-
चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति हीतिवचनादुत्तरेचद्वेसूक्तेअग्निदेवताके अभिष्टवषडहस्यपञ्चमेहन्याग्नि-
मारुते इदंजातवेदस्यनिविद्धानम् तृतीयस्येतिखण्डेस्त्रितम—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्धाननूचि-
त्सहोजाइत्याग्निमारुतमिति । प्रातरनुवाकस्याग्नेयेकतौआश्विनशस्त्रेचजागतेछन्दसि आदितः
पञ्चर्चः सूत्रितंच—त्वमग्नेपथमोअङ्गिरानूचित्सहोजाअमृतो नितुन्दतइतिपञ्चेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

नूचि॑त्सहो॒जाअ॒मृतो॑ नितु॒न्दते॒होता॑ यदू॒तोअ॒भ॒वद्वि॒वस्व॑तः ।
विसा॑धि॒ष्टेभिः प॒थिभी॒रजो॑म॒मआ॑दे॒वता॑ताह॒विषा॑ वि॒वास॑ति ॥ १ ॥

नु । चि॒त् । स॒हःऽजाः । अ॒मृतः॑ । नि । तु॒न्दते॑ । हो॒ता । यत् । दू॒तः ।
अ॒भ॒वत् । वि॒वस्व॑तः । वि । सा॑धि॒ष्टेभिः । प॒थिऽभिः॑ । र॒जः । म॒मे ।
आ । दे॒वऽता॑ता । ह॒विषा॑ । वि॒घास॑ति ॥ १ ॥

सहोजाःसहसाबलेनजातः अग्निर्हिवलेनमध्यमानोरण्योःसकाशात्जायते अमृतोमरणरहि-
तः एवंभूतोग्निःनूचिक्षिप्रमेव नितुन्दतेनितरांब्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेःस्पष्टमशक्यत्वात् यद्वा
निर्गच्छति तुन्दतिर्गत्यर्थःसौत्रोधातुः यद्यदाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवाअयमग्निःविव-
स्वतःपरिचरतोयजमानस्यदेवानप्रतिहविर्वहनायदूतोभवत्हविर्वहनेनियुक्तोभवति तदानींसाधि-
ष्टेभिःसमीचीनैःपथिभिः मार्गैःगच्छत्तरजोन्तरिक्षंलोकंविममेनिर्ममे पूर्वंविद्यमानमप्यन्तरिक्षंअस-

त्कल्पमभूत् इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सत् उत्पन्नमिव दृश्यते किञ्च देवताता देवताते तियज्ञनाम देवताता देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानां विवासतिपरिचरति ॥ अमृतः घृतमरणमस्य नास्तीति बह्वृचीहौ नञो जरमरमिन्नमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुन्दते तुदव्यथने स्वरिते-त्त्वादात्मनेपदम् नकारोपजनश्छान्दसः । साधिष्ठेभिः बाढशब्दादातिशायनिके इष्टनिअन्तिकवाढयोर्नेदसाधावितिसाधादेशः बहुलं छन्दसीति भिसोऽसभावः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । देवताता सर्वदेवानां तिलिति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः तेन च तत्सम्बन्धी यज्ञोलक्ष्यते यद्वा देवानहविषा आविवासतीति योज्यम् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्दादेशः लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

आस्वमद्मयुवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।
अत्योनपृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवोनसानुस्तनयन्नचिक्रदत् ॥२॥

आ । स्वम् । अद्मं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु ।
तिष्ठति । अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न ।
सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितो यमग्निः स्वस्वकीयं अद्म अदनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालयासंमिश्रयन् तदनन्तरं चाविष्यन् भक्षयंश्च अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसुपठितम् एवं भूतोऽग्निः तृषुक्षिप्रमेव अतसेषु भूतेषु काष्ठेषु आतिष्ठति आरोहति अत्रातसशब्दः काष्ठवाचो अतसंनशुष्कमिति दर्शनात् प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्यग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितज्वालाजालं अत्योनरोचते यथा सन्ततगमनशीलोऽत्योः श्वइतस्ततो गच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापिसर्वतो गच्छन्ती शोभत इति भावः तदानीं दिवोद्युलोकस्य सम्बन्धि सानुसमुच्छ्रितम् अंस्तनयन्न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरशब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः युमिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदम् शपिप्राप्ते व्यत्ययेन शः तस्य बहुलं छन्दसीतिलुगभावः अदुर्पदेशाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । अजरः बह्वृचीहौ नञो जरमरमिन्नमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अचिक्रदत् कदिक्रदिक्रदि आह्वाने रोदने च अस्मात्प्रयन्ताव लुङि चङि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् अनुमभावः द्विर्भावं हलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥२॥

तृतीयाष्टकमाह—

क्राणारुद्रेभिर्वसुभिःपुरोहितोहोतानिषत्तोरयिषाळमर्त्यः ।
रथोनविक्षुञ्जसानआयुषुष्यानुषग्वार्यादेवऋणवति ॥३॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरःहितः । होता । निषत्तः ।
रयिषाट् । अमर्त्यः । रथः । न । विक्षु । ऋञ्जसानः । आयुषु
वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋणवति ॥ ३ ॥

क्राणाहविर्वहनं कुर्वाणः रुद्रेभीरुद्रेः वसुभिश्चपुरोहितःपुरस्कृतोहोतादेवानामाह्वातानिष-
त्तः हविःस्वीकरणायदेवयजनेनिषण्णः रयिषाट् रयीणांशत्रुधनानांअभिभविता अमर्त्योमरणर-
हितः एवंभूतोदेवःद्योतमानोग्निः विक्षुप्रजासुलौकिकजनेषु रथोन रथइवआयुषुयजमानलक्षणेषु
मनुष्येषुऋञ्जसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणिसम्भजनीयानिधनानिआनुषक्आनुषकंयथाभव-
ति तथाव्युषवतिविशेषेणप्रापयति यद्वा वार्याणिवरणीयानिहवींषिस्वयंप्राप्नोति ॥ क्राणा करोतेः
शानचिवहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् शानचोडित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः चितइत्यन्तोदात्तत्वम्
सुपांसुलुगितिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । निषत्तः षट्विशरणगत्यवसादनेषु अस्मात्कर्मणिनिष्ठा न-
सत्तनिषत्तेत्यादिनानिष्ठानत्वाभावादिपातितः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । रयिषाट् ष-
हअभिभवे छन्दसिसहइतिणिवः सहेःसाडःसइतिषत्वम् । ऋञ्जसानः ऋञ्जतिःस्तुतिकर्मा असान-
जित्यनुवृत्तौऋञ्जिवृधिमन्दिहभ्यःकिदितिकर्मण्यसानच्प्रत्ययः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । आयु-
षु आयवइतिमनुष्यनाम इण्गतावित्यस्मात्छन्दसीणइत्युण्प्रत्ययः वृद्धचायादेशौ । वार्या वृद्ध-
संभक्तौ ऋहलोण्यत् तित्स्वरितेप्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहांण्यतइत्याद्युदात्तत्वम् शेच्छन्दसीतिशेर्लो-
पः । ऋणवति रिविगतौ व्यत्ययेनसम्प्रसारणम् इदित्वान्मुम् कर्तरिशष् ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टकमाह—

विवातंजूनोअतसेपुनिष्ठतेवृथाजुहूभिःसृण्यातुविष्वणिः ।
तृषुयदंभेवनिनोवृषायसेऋष्णंतएमरुशंदूर्मेअजर ॥ ४ ॥

वि । वातं॑जुतः । अ॒त॒सेपुं । ति॒ष्ठते । यथा । जुहूभिः । सृण्यां ।
तुवि॑ऽस्वनिः । नृ॒पु । यत् । अ॒ग्रे । व॒निनः । ए॒प॒ऽयसे । कृ॒ष्णम् ।
ते । ए॒मं । रु॒शत्॑ऽऊर्मे । अ॒जर॒ ॥ ४ ॥

वातजूतोवायुनापेरितःतुविष्वणिःमहास्वनः एवंभूतोग्निः जुहूभिःस्वकीयाभिर्जिह्वाभिःसृ-
ण्यासरणशीलिनतेजःसमूहेनचयुक्तःसन् वृष्णयेत्यनायासवचनःवृथाअनायासंनैवअतसेपुउन्नत-
पुवृक्षेषुवितिष्ठतेविशेषेणतिष्ठति हेअग्रे यद्यदावनिनोवनसम्बद्धान्वृक्षान्दग्धुंवृषायसेवृषवदाचरसि-
दहसीत्यर्थः हेरुशदूर्मेदीप्तज्वाल अजरजरारहिताग्ने तेतवए मगमनमार्गःकृष्णंकृष्णवर्णोभवति ॥
वातजूतः जूइतिसौत्रोधातुः वातेनजूतोवातजूतः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वितिष्ठ-
ते समवपविभ्यइत्यात्मनेपदम् । जुहूभिः हुदानादनयोः हूयतेआस्वितिजुह्वःश्लुचःश्लुवच्चेतिक्रिप्-
चकारादीर्घःश्लुवद्भावाद्धिर्भावादि धातोरित्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या सृगतौ सरतीतिसृग्निःसृनु-
षिभ्यांकिदितिनिप्रत्ययः । ए॒म एत्यनेनेत्ये॒म मार्गः इण्गतावित्यस्मात्करणेऔणादिकोमनिन्
निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रचमाह—

तपु॑र्जंभो॒वन॒आवा॑तं॒चोदि॑त॒यूथे॑नसा॒ह्वान्॑अ॒व॒वा॒ति॒वंसं॑गः ।
अ॒भि॒व्र॒ज॒न्नक्षि॑तं॒पाज॑सा॒रजः॑स्था॒तुश्च॑रथं॒भय॑ते॒पत॒त्रिणः॑ ॥ ५ ॥ २३ ॥
तपुः॑ऽजम्भः । व॒नं । आ । वा॒तं॒॑चोदि॑तः । यू॒थे । न । स॒ह्वान् ।
अ॒व । वा॒ति । वं॒सं॑गः । अ॒भि॒व्र॒जन् । आ॒क्षि॑तम् । पा॒जसा॑ । रजः ।
स्था॒तुः । च॒रथ॑म् । भ॒यते॑ । प॒त॒त्रिणः॑ ॥ ५ ॥ २३ ॥

तपुर्जम्भःतपुषिज्वालाएवजम्भाआयुधानिमुखानिवायस्यसतथोक्तः वातचोदितःवायुनापेरितः
एवंभूतोग्निर्यूथेज्वालासमूहेसति अक्षितमक्षीर्णरजःआर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं पाजसातेजोवलेनअ-
भिव्रजन्आभिमुख्येनगच्छन्वनेअरण्येसाह्वानसर्वमभिभवत् आ आभिमुख्येनअववातिव्याप्ति-
ति तत्रदृष्टान्तः-वंसगोन यथावननीयगतिवृषःगोयूथेसर्वमभिभवन्वर्ततेतद्वत् यस्मादेवंतस्मात्पत-
त्रिणःपतनवतोग्नेःसकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथंचरजंगमंच भयतेबिभेति ॥ साह्वान् दाश्वाव-
साह्वानितिक्रमुप्रत्ययान्तोनिपातितः दीर्घादिसमानपादेइतिसंहितायांनकारस्यरुत्वम् आतो-

दितित्यमितिसानुनासिकआकारः एत्वलोपौ ह्रस्वश्छान्दसः । स्थातुः कमिमनिजनीत्यादिनावि-
हितःसुप्रत्ययोबहुलवचनात्तिष्ठतेरपिभवति यद्वा स्थातुरनन्तरं चरथं भयते प्रथमं स्थातुः स्थावरं वि-
भेतिपश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं चरगत्यर्थः अस्मादौणादिकोथप्रत्ययः । भयते जिभीभये व्य-
त्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति श्लोेरभावः गुणावादेशौ ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेत्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

षष्ठीमृचमाह—

दधुद्ध्वाभृगवोमानुपेष्वारयिनचारुंसुहव्वंजनेभ्यः ।
होतारमग्नेअतिथिर्वरेण्यमित्रंनशेवंदिव्यायजन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुपेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् ।
सुहव्वम् । जनेभ्यः । होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् ।
मित्रम् । न । शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हेअग्ने त्वात्वामानुपेषुमनुष्येषुमध्ये भृगवः एतत्संज्ञामहर्षयः दिव्यायजन्मनेदेवत्वप्राप्तये
चारुरयिन शोभनंधनमिवआदधुः आधानसंभारेषुमन्त्रैःस्थापनेनसमस्कुर्वन् कीदृशंत्वां जने-
भ्यः सुहव्वंयजमानार्थंआह्वातुंशुकं होतारंदेवानामाह्वातारंअतिथिअतिथिवत्पूज्यं यद्वा देवय-
जनदेशेषुसततंगन्तारंवरेण्यंवरणीयं मित्रंनशेवं यथासस्वामुखकरोभवतितद्वत्सुखकरमित्यर्थः ॥
दधुः लिट्युसिआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः युष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादमितिविसर्जनीयस्यषत्व-
म् । सुहव्वं ह्यतेरीषद्दुःसुध्वित्स्वल् बहुलं छन्दसीतिसंपसारणम् परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लिती-
तिप्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वम् ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

होतारंसप्तजुहो३यजिष्ठंवाघतोवृणतेअध्वरेषु ।
अग्निविश्वेषामगतिवसूनांसपर्यामिप्रयसायामिरत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोः । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते ।
अध्वरेषु । अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि ।
प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकाः जुह्वः होतारः वाघतः ऋत्विजःअश्वरेषुयागेषु यजिष्ठंयष्टतमंहोतारंदे-
वानामाह्वातारं यमग्निवृणतेसम्भजन्ते विश्वेषांसर्वेषां वसूनां अरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसाह विले-
क्षणो नान्नेन सपर्यामिपरिचरामि रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि याचामि॥ वृणते वृड्संभक्तौ क्रैया-
दिकः प्रत्ययस्वरः । अरतिं ऋगतिप्रापणयोः अस्मादौणादिको वहिवस्यर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः
चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । सपर्यामि सपर्यतिः परिचरणकर्मा सपरपूजायामिति धातुः कण्ठादिः अतो-
यकएवस्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । यामि याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

अच्छिद्रासूनोसहसो नो अद्यस्तोतृभ्यां मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्नेगृणन्तमंहंस उरुष्योर्जो नपात्पूर्भिरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः ।

मित्रमहः । शर्म । यच्छ ॥ । अग्ने । गृणन्तम् । अंहंसः । उरुष्य ।

ऊर्जः । नपात् । पूर्वभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हेसहसःसूनो बलस्यपुत्रबलेनहिमथ्यमानोऽग्निर्जायते मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्त्रे नो-
स्मर्ष्यं स्तोतृभ्यः अद्यास्मिन्कर्मणिअच्छिद्राअच्छेद्यानिशर्मशर्माणि सुखानियच्छदेहि किञ्च
हेऊर्जो नपात् अन्नस्यपुत्र भुक्तेनान्नेनजठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं एवंविधाग्ने गृणन्तं त्वांस्तुव-
न्तं आयसीभिः व्यतैः यद्वा अयोवदृढतरैः पूर्भिः पालनैः अंहंसः पापात् उरुष्यरक्ष उरुष्यतीरक्षा-
कर्मैतियास्कः ॥ अच्छिद्रा शेश्छन्दसीति शैलोपः । सूनोसहसः परमपिच्छन्दसीति परस्य षष्ठ्य-
न्तस्य पूर्वो मन्त्रिताङ्गवद्भावे सति पदद्वयस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । शर्म सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लु-
क् । ऊर्जो नपात् नपातयतीति नपात् नभ्राणनपादिति नञः प्रकृतिभावः सुवामन्त्रिते इति षष्ठ्य-
न्तस्य पराङ्गवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पूर्भिः पू-
पालनपूरणयोरित्यस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावेकिप् उत्वदीर्घौ सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

भवावर्हं थंगृणते विभावो भवामघवन्मघवञ्चः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहंसो गृणन्तं प्रातर्मक्षूधियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भव । बहूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवन्तऽभ्यः ।
 शर्म । उरुप्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तन् । प्रातः । मक्षु ।
 धियावसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

हेविभावः विशिष्टप्रकाश अग्ने गृणतेत्वांस्तुवते यजमानाय वरूथमितिगृहनाम वरूथंअ-
 निष्टनिवारकं गृहंभव हेमघवन् धनवन्नग्ने मघवद्ब्रह्मविलक्षणधनयुक्तेभ्योयजमानेभ्यः शर्म-
 सुखंयथाभवति तथाभव हेअग्ने गृणन्तंस्तुवन्तंअंहसःपापकारिणः शत्रोरुरुष्यरक्ष ॥ धियाव-
 सुः कर्मणाबुद्ध्यावाप्राप्तधनोभिः प्रातरिदानीमिवपरेशुरपिमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ वरू-
 थम् वृत्रवरणे जृवृत्रभ्यामूथनित्यूथनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणते शतुरनुमइतिविभक्ते-
 रुदात्तत्वम् । विभावः विशिष्टाभाःविभाः आतोमनिन्नितिविच् तदस्यास्तीतिमतुप् मादुपधाया-
 इतिमतुपोवत्वम् मतुवसोरुरितिनकारस्यरुत्वम् । मघवद्भ्यः मघवाबहुलमितिमघवन्शब्दस्य
 त्आदेशः सचनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वचनात् अलोन्यस्येत्यन्यस्यभवति । मक्षु ऋचि-
 तुनुवमक्षितिदीर्घः । धियावसुः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदस्यसावेकाचइतिविभक्ति-
 रुदात्ता लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् गम्हसृपृगतौ लङ्बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वयाइतिसप्तर्चद्वितीयंसूक्तम् नोधसआर्षिवैष्टुभं वैश्वानरगुणकोभिर्देवता तथाचानुक्रान्त-
 म-वयाइत्सप्तवैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगोलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह-

वयाइदंअग्नेअग्रयस्तेअन्येत्वेविश्वेअमृतामादयन्ते ।
 वैश्वानरनाभिरसिक्षितीनांस्थूणेवजनाँउपमिद्ययन्थ ॥ १ ॥
 वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे ।
 अमृताः । मादयन्ते । वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् ।
 स्थूणाँइव । जनान् । उपमिद् । ययन्थ ॥ १ ॥

वयाः शाखावेतेर्वातायनाभवन्तीतियास्कः । हेअग्ने येन्येअग्रयःसन्तितेसर्वेपितेतववयाइत्
 शाखाएव ततस्त्वत्तोन्येनसन्तीतिभावः किञ्च त्वेत्वयिसतिविश्वेसर्वेअमृताअमरणधर्माणोदेवा-

मादयन्तेहृष्यन्ति नह्रित्वद्भ्यतिरेकेणैर्जीवितुंशक्यते हेवैश्वानरविश्वेषानराणांजाठररूपेणसम्बन्धिन्नग्ने क्षितीनामनुष्याणांनाभिःसन्नद्धासि अवस्थापकोभवसि अतस्त्वंउपमित् उपस्थापयितासन् यद्वा उपमिदित्येतदृष्टान्तविशेषणम् जनान् ययन्थ अधारयः तत्रदृष्टान्तः—उपमित् उपनिखातास्थूणेव वंशधारणार्थंनिखातस्तम्भोयथागृहोपरिस्थवंशंधारयतितद्वत् ॥ वैश्वानर विश्वेचेमेनराःविश्वानराः नरेसंज्ञायामितिपूर्वपदस्यदीर्घः तत्सम्बन्धीवैश्वानरः तस्येदमित्यण् । नाभिः नहोभश्चेति इन्प्रत्ययोभकारश्चान्तादेशः त्रित्वादाद्युदात्तत्वम् । असि तासस्योर्लोपइतिशलोपः। क्षितीनां क्षिनिवासगत्योः अस्मात् क्चिक्चौचंसंज्ञायामितिक्चिच् अन्तोदात्तात् क्षितिशब्दादुत्तरस्यनामोनामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । उपमित् डुमिन्प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वात् वहुलवचनात्कर्मणिक्पितुगागमः । ययन्थ यमउपरमे लिटिथल्लिक्रादिनियमादिटिप्राप्ते उपदेशेव तइतिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

विषुवत्संज्ञेहन्याग्निमारुतेमूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिवैकल्पिकोनुरूपस्तृचः विषुवानदिवाकीर्त्यइतिखण्डेसूत्रितम्—मूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यामूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याइतिविति।

तत्रप्रथमांसूक्तेद्वितीयाष्टचमाह—

मूर्धादिवोनाभिरग्निःपृथिव्याअथाभवदरतीरोदस्योः ।
तत्त्वादेवासौजनयन्तदेववैश्वानरज्योतिरिदार्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् ।
अरतिः । रोदस्योः । तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् ।
वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निः दिवोद्युलोकस्यमूर्धाशिरोवत्प्रधानभूतोभवति पृथिव्याभूमेश्चनाभिःसन्नाहकः रक्षकइत्यर्थः अथानन्तरं रोदस्योःद्यावापृथिव्योः अयंअरतिः अधिपतिरभवत् हेवैश्वानर तंतादृशंदेवंदानादिगुणयुक्तत्वात्त्वादेवासःसर्वेदेवाः आर्यायविदुषेमनवेयजमानायवा ज्योतिरिति ज्योतीरूपमेवअजनयन्तउदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्ीयतइतिमूर्धा श्वन्नुक्षन्तियादौनिपातनादौपसिद्धिः । पृथिव्याः पृथिवीशब्दः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिङीष्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अजनयन्त जनीजूष्कसुरओमन्ताश्चेतिमित्त्वान्मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आसूर्येनरश्मयोध्रुवासोवैश्वानरेदधिरेग्रावसूनि ।

यापर्वतेष्वोषधीष्वप्सुयामानुषेष्वसितस्यराजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा ।

वसूनि । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि ।

तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रावैश्वानरेग्रावसूनिधनान्यादधिरेआहिताग्निस्थापितानिवभूवुः तत्रदृष्टान्तः—ध्रुवासो-
निश्चलारश्मयःकिरणाःसूर्येन यथासूर्येआधीयन्तेतद्वत् अतस्त्वंपर्वतादिषुयानिधनानिविद्यन्ते
तस्यधनजातस्यराजासिअधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा सुपांसुलुगितिबिभक्तेर्डादेशः । या शेश्छन्दसि-
बहुलमितिशेर्लोपः । ओषधीषु उपदाहे ओषःपाकः भावेघञ् चित्वादाद्युदात्तत्वम् ओषआसुधीय-
तेइयोषधयः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः दासीभारादिषुपठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
सप्तमीबहुवचनेओषधेश्चविभक्तावप्रथमायामितिदीर्घः । अप्सु ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

बृहतीइवसूनवेरोदसीगिरोहोतामनुष्योऽनदक्षः ।

स्वर्वतेसत्यशुण्मायपूर्वीवैश्वानरायनृत्तमाययह्वीः ॥ ४ ॥

बृहतीइवेति बृहतीइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।

मनुष्यः । न । दक्षः । स्वःइवते । सत्यशुण्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय ।

नृत्तमाय । यह्वीः ॥ ४ ॥

रोदसीद्यावापृथिव्यौसूनवेस्वपुत्रायवैश्वानराय बृहतीइव प्रभूतेइवाभूतां वैश्वानरस्यद्या-
वापृथिव्योःपुत्रत्वंमन्त्रान्तरेस्पष्टमवगम्यते—उर्भापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसे-
ति । महतोवैश्वानरस्यावस्थानायद्यावापृथिव्यौविस्तृतेजातेइत्यर्थः किञ्चायंहोतादक्षःसमर्थः
पूर्वाविंहुविधाःयह्वीर्महतीर्गिरःस्तुतीःवैश्वानरायान्नयेप्रायुक्तेतिशेषः कीदृशायस्वर्वतेशोभनगमनयु-

कायसत्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायातिशयेनसर्वेषांनेत्रे तत्रदृष्टान्तः—मनुष्योऽयं यथामनुष्यो-
लौकिकोबन्दीदातारंप्रभुम् बहुविधयास्तुत्यास्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः मनोजातावज्यतौषुक्चेतिजा-
तौगम्यमानायांमनुशब्दात्तयज्ञुषुगागमश्च तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं-
भवति तत्रहि द्व्यजित्यनुवर्तते । स्वर्गते सुपूर्वादर्थेर्भावेविच् ततोमतुप् मादुपधयाइतिवत्वम् ॥४॥

पञ्चमीष्टमहाह—

दिवश्चित्तेबृहतोजातवेदोवैश्वानरप्ररिचिमेहित्वम् ।

राजाऋष्टीनामसिमानुपीणांयुधादेवेभ्योवरिवश्चकथं ॥५॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातः । वेदः । वैश्वानर । प्र । रिचि ।

मेहित्वम् । राजा । ऋष्टीनाम् । असि । मानुपीणाम् । युधा ।

देवेभ्यः । वरिवः । चकथं ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातानवेदितः वैश्वानराग्ने तेतवमेहित्वंमाहात्म्यंबृहतोमहतः दिवश्चित्तयुलो-
कादपिप्ररिचिमेप्रववृधे किञ्च त्वंमानुषीणांमनोजातानांऋष्टीनांप्रजानाराजासिअधिपतिर्भवसि
तथावरिवःअसुरैरपहतंभ्रनंयुधायुद्धेनेदेवेभ्यश्चकथंदेवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर पादादित्वादा-
ष्टमिकनिघाताभावः । रिचिरे रिचिर्विरेचने अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरतेआधिक्येवर्तते । ऋष्टीनां
नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । मानुषीणां मनुषशब्दोमनोजातावित्यञ्प्रत्ययान्तःजातिल-
क्षणेडीषिप्राप्तेतदपवादतयाशाङ्करवाद्यञइतिडीन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् उच्चाच्छन्दसिबहुलमितिब-
हुलवचनानामउदात्तस्याभावः । युधा युधसम्प्रहारेइत्यस्मात्संपदादिलक्षणोभावेकिप् वरिवइ-
तिधननाम नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टमहाह—

प्रनूमहित्वंष्टुषभस्यवोचंयंपूर्वोवृत्रहणंसचन्ते ।

वैश्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वाँअधूनोत्काष्ठाअवशंबंरभेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । मेहित्वम् ॥ षुषभस्य । वोचम् । यम् । पूर्वः ।

वृत्रहणम् । सचन्ते । वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वात् ।

अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अत्रवैश्वानरशब्देनमध्यमस्थानस्थोवैद्युतोग्निरभिधीयते पूरवइतिमनुष्यनाम पूरवोमनु-
ष्याःवृत्रहणंआवरकस्यमेघस्यहन्तारं यंवैश्वानरंसचन्तेवर्षार्थिनःसेवन्ते तस्यवृषभस्यअपांविधि-
तुर्वैश्वानरस्यमहित्वंमाहात्म्यंनुक्षिप्रंप्रवोचंप्रब्रवीमि किंतदित्यतआह अयंवैश्वानरोग्निर्दस्युरसा-
नांकर्मणांवोपक्षयितारं राक्षसादिकंजघन्वान् हतवान् तथाकाष्ठाअपोवृष्ट्युदकानिअधूनोत् अ-
धोमुखान्यपातयत्शम्बरंतन्निरोधकारिणंमेघंअवभेत् अवाभिनत्॥वोचंछन्दसिलुङ्लड्लिटइति
वर्तमानेलुङि अस्यतिवक्त्रीत्यादिनाच्चेरडादेशः वचउमित्युमागमः गुणः बहुलंछन्दस्यमाड्योगेपी-
त्यडभावः । जघन्वान् हन्तेर्लिटःकसुः अफ्यासाच्चेत्यफ्यासादुत्तरस्यहकारस्यघत्वम् विभाषागम-
हनेतिविकल्पनादिडभावः । भेत् भिदिर्विदारणे लडिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् हल्लड्या-
ध्यइतितकारस्यलेप्सः पूर्ववदडभावः । अत्रनिरुक्तम्—प्रब्रवीमितन्महित्वंमाहाभाग्यंवृषभस्यव-
र्षितुरपांयंपूरवःपूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणंमेघहनंसचन्तेसेवन्तेवर्षकामादस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपद-
स्यन्त्यस्मिन्नरसाउपदासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरोग्निन्वाधूनोदपःकाष्ठाअभिनच्छम्बरंमेघमि-
ति । अत्रेदंचिन्तनीयं कोसौवैश्वानरइति तत्रकेचिदाहुः मध्यमस्थानस्थोवायुरिन्द्रोवावैश्वानरः
तस्यह्रिवर्षकर्मणासंस्तवउपपद्यतेनत्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्येत्वेवंमन्यन्ते द्युस्थानःस-
योवैश्वानरइति युक्तिंचाहुः—प्रातःसवनादीनित्रीणिसवनानिलोकत्रयात्मकानि तत्रतृतीयसव-
नंप्राप्तोयजमानःस्वर्गंप्राप्तइतिपृथिव्याःप्रच्युतोभवेत् तत्प्रच्युतिपरिहारायाग्निमारुतेन्तिमेशस्त्रे
होतास्वर्गाःद्भिर्मिप्रत्यवरोहति कथमितितदुच्यते—इतरशस्त्रवतस्तोत्रियतुचेनप्रारंभंमुक्त्वाद्युस्थान-
सम्बन्धनावैश्वानरीयेणसूक्तेनशस्त्रंप्रारभते ततोमध्यमस्थानसम्बन्धिनंरुद्रंरुतश्चप्रतितद्देवत्य-
सूक्तपाठेनावरोहति तत्रपृथिवीस्थानमग्निंयद्यत्रवैश्वानरःसूर्योनस्यात् तदानीमवरोहोनोपपद्यते
तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् अयमेवाग्निर्वैश्वानरः कुतःवैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् विश्वेषां
नराणांलोकान्तरंप्रतिनेतृतयासम्बन्धीवैश्वानरः तथाचाम्नातम्—वैश्वानरःपुत्रःपित्रेलोककृत्वात-
वेदोवेहेमंसुक्रतांयत्रलोकाइति । यद्वा विश्वेसर्वेनराएनमग्निंयज्ञादौप्रीणयन्तीतितत्सम्बन्धाद्वैश्वान-
रः यद्वा सर्वान्प्राणिनःप्रतिक्रतो गच्छतइतिवैश्वानरौमध्यमोत्तमौ । ऋगतावित्यस्मात्पचाद्यच्
लुगभावश्छान्दसः ताफ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः वैद्युतोग्निर्हिमध्यमसकाशाज्जायतेअशनि-
पतनानन्तरंअयमेवपार्थिवोग्निःसम्पद्यते आदित्यसकाशादपिघर्मकालेसूर्यकान्तादिमणिषुअग्ने-
रुत्पत्तिःप्रसिद्धा . तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनअयमेवाग्निर्वैश्वानरइत्येतदुपपन्नम् । अस्यापि

वर्षकर्मणास्तुतिःसम्भवतिअग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिवृष्टे-
रन्नंततःप्रजाइतिस्मरणात्प्रत्यवरोहोपिनकर्तव्यः । तृतीयसवनस्यभाक्तस्वर्गत्वात् एतत्सर्वयास्के-
नवैश्वानरःकस्मादित्यादिनाबहुधाप्रपञ्चितम् अत्रयदनुकंतत्सर्वतत्रैवानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

वैश्वानरोमहिम्नाविश्वरुष्टिर्भरद्वाजेपुयजतोविभावा ।
शातवनेयेशतिनीभिरग्निःपुरुणीथेजरतेसूनृतावान् ॥७॥२५॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वरुष्टिः । भरद्वाजेषु । यजतः ।
विभावा । शातवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुनीथे ।
जरते । सूनृतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरोग्निर्महिम्नामहत्त्वेनविश्वरुष्टिः रुष्टिरितिमनुष्यनाम विश्वेसर्वमनुष्याःयस्यस्वभूताः
सतथोक्तःभरद्वाजेषुपुष्टिरहविलक्षणानवत्सुयागेषु यद्वा एतत्संज्ञेष्टृषिषुयजतोयष्टव्यःविभावावि-
शेषेणप्रकाशयिता सूनृतावान् सूनृताप्रियासत्यावाकृतद्युक्तः एष्वभूतोग्निःशातवनेयेशतसंख्याकार
ऋतूनवनतिसम्भजतइतिशतवनिः तस्यपुत्रःशातवनेयःतस्मिन्पुरुणीथेबहूनांनेतरिएतत्संज्ञकेरा-
णनिच शतिनीभिर्बहुभिःस्तुतिभिःजरतेस्तूयते ॥ भरद्वाजेषु भरन्तिपोषयन्तिभोःकृनितिभरन्तःवा-
दशावाजायेषु बहुवीहोपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेमरुद्धधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः भृष्ट-
दृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्षेऽप्योतजितियजतेरतच्प्रत्ययः । विभावाभादीप्तौ आतोमनिन्नि-
तिवनिप् तस्यपित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । शातवनेये इन्सर्वधातुष्यइतीन्प्रत्ययः शतव-
निशब्दात् इतश्चानिअइतिठक् कितइत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः शतशब्दान्मत्वर्थीयइनिःऋ-
न्नेऽप्यइतिङीप् । पुरुणीथे पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वम् । जरते व्यत्ययेनकर्मणिकर्तृप्रत्ययः॥७॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेपञ्चविंशोवर्गः॥ २५ ॥

वह्निमित्तिपञ्चतृतीयंसूक्तम् नोधसआर्षत्रैष्टुभमाग्नेयम्—अनुक्रान्तंच—वह्निपञ्चेति । प्रा-
तरनुवाकस्याग्नेयेऋतौत्रैष्टुभेछन्दसीदंसूक्तमाश्विनेशस्त्रेच तथाचसूत्रितम्—वह्निपञ्चशसमुपप्रजि-
न्वन्नितित्रीणीति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्रव्यं दूतं सद्यो अर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरि श्वा ॥ १ ॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्र६ अव्यम् । दूतम् ।

सद्यः६ अर्थम् । द्वि६ जन्मानम् । रयिम्६ इव । प्र६ शस्तम् । रातिम् ।

भरत् । भृगवे । मातरि श्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्रव्यं सुष्टुप्रकर्षेणरक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तम् सद्यो अर्थं यदा हवींषि जुहति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारं यद्वा सद्यो अर्थं अरणं गमनं यस्य तं द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वाजायमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं एवं भूतमग्निं मातरि श्वावायुः भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् मित्रमहरत् अकरोदित्यर्थः रातिं नासम्भाष्येत्यत्र रातिर्भिन्नमितिकर्पादिनोक्तं रातिः पुत्रइत्येके एतदर्थं प्रतिपादकं मन्त्रान्तरञ्च भवति—रातिं भृगूणां मुशिजं कविक्रतुमिति ॥ वह्निं वह्निश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदितिवहतेर्निप्रत्ययः निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वम् । यशसं यशस्-शब्दादुत्तरस्य विनो लुक् व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् यद्वा अर्श आदित्वाद्च् स्वरः पूर्ववत् । सुप्रव्यं सुष्टुप्रकर्षेण अवतिरक्षतीति सुप्रावीः उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः अवितृस्तृत्त्रिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः वाळन्दसीति अमिपूर्वं इत्यस्य विकल्पे सतियणादेशः उदात्तस्वरितयोरेण इति स्वरितत्वम् । सद्यो अर्थम् उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नि ति अर्तेः कर्तरिथन्प्रत्ययः सद्य एवार्थो गन्तासद्यो अर्थः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यदितु अव्ययेन ऋकुनिपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययग्रहणेन त्रितयं गृह्येत तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरि श्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वात् मातान्तरिक्षम् श्वसितिरत्र गतिकर्मा मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरि श्वा श्वचक्षुक्षन्तियादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः यद्वा मातर्यन्तरिक्षे शुआशु असति गच्छतीति मातरि श्वा असगतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्मादौणादिकोड्प्रत्ययः एतच्च यास्केनोक्तम्—मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वेति ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अस्य शासुं रुभयांसः स चन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वी न्यसादिहोता पृच्छचो विश्पतिर्विक्षुवेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।
 ये च । मर्ताः । दिवः । चित् । पूर्वीः । नि । असादि । होता ।
 आऽपृच्छयः । विश्वपतिः । विक्षु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेः उभयासः उभयेपिदेवाः मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो-
 यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निशासितारं सचन्तेसेवन्ते देवाःउशिजःकामयमानाः देवाहविष्मन्तः
 हविषायुक्ताः येचमर्ताः मरणधर्माणोयजमानाः यद्वा उशिजइतिमेधाविनाम उशिजोमेधाविनः
 स्तोतारः हविष्मन्तोहविर्युक्ताः यजमानाः किञ्चायंहोताहोमनिष्पादकोग्निः दिव-
 श्चित्वादित्यादपिपूर्वः उषःसुवर्तमानोभूत्वाअग्निहोत्रहोमार्थंविक्षुयजमानेषुन्यसादिअध्वर्यु
 णाअभ्यायतनेन्यघाधिस्थाप्यते कीदृशोहोता आपृच्छयःआप्रष्टव्यःपूज्यइत्यर्थः विश्वपतिः
 विशांप्रजानांपालयिता वेधाः विधाताअभिमतफलस्यकर्ता ॥ शासुः शासुअनुशिष्टौ तन्तृचौ
 शांसिशसिशासिक्षदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटावितितृनड्डागमाभावश्च षष्ठ्येकवचनेतकारलोपश्छा-
 न्दसः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः वशःकिदितिवष्टेरिजिप्रत्ययः ग्रहिज्यादिनासम्प्रसारणम् ।
 मर्ता षड्प्राणत्यागे असिहसिमृगवामीत्यादिनातन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । आ-
 पृच्छयः प्रच्छञ्जीप्सायाम् आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसिनिष्टकर्येत्यादौक्यप्प्रत्ययोनिपातितः ग्रहि-
 ज्यादिनासम्प्रसारणम् क्यपःपित्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । विश्वपतिः पत्यवैश्वर्येइतिपू-
 र्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

तंनव्यसीहृदआजायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
 यमृत्विजोवृजनेमानुषासःप्रयस्वन्तआयवोजीर्जनन्त ॥३॥
 तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः ।
 मधुऽजिह्वम् । अश्याः । यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः ।
 प्रयस्वन्तः । आयवः । जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरासुकीर्तिः सुष्ठुकीर्तियित्रीअस्मत् अस्माकंस्तुतिः हृदः हृद्यवस्थितात् प्रा-
 णात् जायमानमुत्पद्यमानं अग्निर्हिवायोरुत्पद्यतेवायुश्चप्राणएवयःप्राणःसवायुरित्यांभ्रानात् ।

मधुजिह्वादादयितृज्वालं एवंभूतं तमग्निमाश्याः आभिमुख्येन व्याभोतु वृजने सङ्गामे प्राप्ते सति आयवो मनुष्याः यमग्निं जीजनन्त यज्ञार्थं मुपपादयन् कीदृशाः मनुष्याः ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः मानुषासः मनोः पुत्राः प्रयस्वन्तः हविल्लक्षणा न्नोपेताः ॥ नव्यसी नवीयसीत्यत्र ईकारलोपश्छान्दसः । हृदः अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते पद्मनित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं जनीप्रादुर्भावे श्यनिज्ञाजनोर्जेति जादेशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नि-त्वादाद्युदात्तत्वम् अस्मत् सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अश्याः अशूव्याप्तौ लिङ्बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त जनीप्रादुर्भावे ण्यन्तालुङ्ङिच्चेश्चङादेशः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वेदीर्घाः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङएव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

उशिवपावकोवसुर्मानुषेषुवरेण्योहोताधायिविक्षु ।

दमूनागृहपतिर्दमऔअग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणाम् ॥ ४ ॥

उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि ।
विक्षु । दमूनाः । गृहपतिः । दमै । आ । अग्निः । भुवत् । रयिपतिः ।
रयीणाम् ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधकः वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशील एवंभूतो होताग्निः
विक्षुयज्ञगृहप्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेषु अधायिस्थाप्यते सचाग्निर्दमूनाः रक्षसां दमनकरेण मनसा
युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च स न दमेयज्ञगृहे रयिपतिः धनाधिपतिः आ भुवत् आसमन्ताद्भव-
ति न केवलमेकस्परयेः अपितु सर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्दन्तस्य
पतिरित्यर्थः ॥ अधायि छन्दसिलुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लुङ्ङिच्चेश्चिणादेशे आतोयुक्चि-
ण्कृतोरितियुगागमः । दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः दम उपशमे दमेरूनसिरिति औणादिकऊ-
नसिप्रत्ययः यास्कस्त्वाह—दमूना दममनावादानमनावादान्तमनावा अपिवादमइति गृहनामतन्म-
नाः स्यादिति । दम औअग्निः आङो नुनासिकश्छन्दसीति आकारस्य सानुनासिकत्वम् प्रकृ-
तिभावश्च । भुवत् लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । रयिपतिः परादिश्छन्दसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणां नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तंत्वावयंपतिमग्रेरयीणांप्रशंसामोमतिभिर्गोतमासः ।

आशुंनवाजंभरंमर्जयन्तःप्रातर्मक्षुधियावसुर्जगम्यात् ॥५॥२६॥

तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्रे । रयीणाम् । प्र । शंसामः ।

मतिःभिः । गोतमासः । आशुम् । न । वाजम् । भरम् । मर्जयन्तः ।

प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नावयं नोधसः स्तोतुरेकवेप्यात्मनिपूजार्थंबहुवचनम् हेअग्रे रयीणांधनानांपतिरक्षितारं तादृशंत्वात्वांमतिभिर्मननीयैःस्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षणस्तुमः किंकुर्वन्तःवाजंभरम् वाजस्यहविल्क्षणात्नस्यभर्तारंत्वांमर्जयन्तोमार्जयन्तः तत्रदृष्टान्तः—आशुंन अश्वमिव यथाअश्वमारोहन्तःपुरुषाः तस्यवहनप्रदेशंहस्तैर्निमृजन्ति तद्वत्तवयमप्यग्रेर्हविवहनप्रदेशंनिमृजन्तइत्यर्थः तथाचाग्निंसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराप्नातम्—अथमध्येत्षणीमेव त्रिःसंमार्ष्टि यथामुक्त्वाप्रेहिवहेतित्रजेदेवमेतदग्निंयुक्त्वोपक्षिपतिप्रेहिदेवेभ्योर्हव्यंवहेति । धियावसुः कर्मणानुध्यावाप्राप्तधनःसोऽग्निःप्रातः श्वोभूतस्याह्नःप्रातःकालेमक्षुशीघ्रंजगम्यात् आगच्छतु ॥ मतिभिः मनज्ञानेइत्यस्मात्कर्मणिक्त्विन् मन्त्रेषुषेपेत्यादिनातस्योदात्तत्वम् । वाजंभरं अग्रेषावैदिकीसंज्ञा संज्ञायांभृतृवृजीतिवाजशब्देकर्मण्युपपदेखच्पत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्यमुमिति मुमागमः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिरिति वृद्ध्यभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । जगम्यात् लिङि बहुलंछन्दसोतिशपःश्लुः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अस्माइदुप्रतवसइतिषोडशर्चचतुर्थसूक्तंनोधसआर्षमैन्द्रत्रैष्टुभं अनुक्रान्तंच—अस्माइदुषोडशेति । अस्यसूक्तस्यनोधाद्रेथेतद्ब्राह्मणोसमान्नायते—अस्माइदुप्रतवसेतुरायेतिनोधास्तएतेपातः सवनईति । षष्ठहस्तोत्रियावापवत्सुचतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहस्सुमाध्यंदिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिशास्त्रेब्रह्मणातेब्रह्मयुजेत्यस्याआरम्भणीयायाऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम् तथाचसूत्रितम्—

अस्माद्दुप्रतवसेशासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्तेइति । ब्राह्मणं च भवति—तएतेपातःसवनेषळहस्तो-
त्रियानशस्त्वामाध्यंदिनेहीनसूक्तानिशंसन्तीति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अस्माद्दुप्रतवसेतुरायप्रयोनर्हिर्मिस्तोमंमाहिनाय ।
ऋचीषमायाधिगवओहमिन्द्रायब्रह्माणिराततमा ॥१॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुरायं । प्रयः । न । हर्मि ।
स्तोमम् । माहिनाय । ऋचीषमाय । अधिऽगवे । ओहम् ।
इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदुइतिनिपातद्वयंपदपूरणे अथापिपदपूरणाःकमीमिद्वितीतियास्कः । यद्वा अवधारणार्थम्
तवसेमवृद्धायतुरायन्वरमाणाय यद्वा तुर्विन्नेशत्रूणांहिसिन्नेमाहिनायगुणैर्महतेऋचीषमाय ऋचास-
माय यादृशीस्तुतिःक्रियतेतत्समायेत्यर्थः अधिगवेअधृतगमनायाप्रतिहतगमनायेत्यर्थः तथा-
चयास्कः—अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोप्यधिगुरुच्यतइति । एवं भूतायास्माइन्द्रायस्तोमंस्तोत्रंप्र-
हर्मिंपहरामिकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—प्रयोन प्रयेत्यन्नाम यथानुभुक्षितायपुरुषायकश्चिदन्नं
गहरति कीदृशंस्तोमंओहंवहनीयंप्रापणोयंवाअत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः नकेवलंस्तोमं किंतर्हिब्रह्मा-
णिहविलक्षणान्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेनदत्तानि इन्द्रस्तुत्याहविषाचपरि-
वरेमेतिभावः॥तुराय तुरत्वरणे इगुपधलक्षणःकः यद्वा तुर्वीहंसार्थःतुर्वतीतितुरः पचाद्यचिछान्द-
शोबलोपः । हर्मि हञ्हरणे बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । माहिनाय महपूजायामित्यस्मान्महेरिनण्चे-
तिनण्प्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय ऋचीषमऋचासमइतियास्कैः । तृतीयातत्कृतेतिसमा-
ः तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पृषोदरादित्वादीकारोपजनः सुषामादित्वात्पत्वम् केचिदा-
ः ऋचस्तुतावित्यस्मात्इगुपधात्किदिदिइप्रत्ययः रुदिकारादक्त्विनइतिडोष् ऋचीस्तुतिः त-
गासमःपूर्ववत्त्वम् अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेसतिडोष्उदात्तत्वेनभवितव्यम् त-
गचनदृश्यते तस्मात्स्वरश्चिन्तनीयः यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अधिगवे अधृतोन्येनानिवा-
रेतोर्गौर्मनंयस्यसतथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वम् पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याधिभा-

वः । ओहम् वहतेःकर्मणिषञ्जिछान्दसंस्पसारणम् यद्वा तुहिरदुहिरुहिरुर्दनेइत्यस्मादोहतेः
पूर्ववद्भञ् । राततमा रादानेइत्यस्मान्जिछान्तादातिशायनिकस्तमश् शेष्छन्दसीतिशेर्लोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाश्रुचमाह—

अस्माइदुप्रयइवप्रयंसिभराम्याङ्गुषंवाधेसुवृक्ति ।

इन्द्रायहृदामनसामनीपाप्रत्नायपत्येधियोमर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयःइव । प्र । यंसि । भरामि ।

आङ्गुषम् । बाधे । सुवृक्ति । इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीपा ।

प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्माइदुअस्माएवेन्द्राय प्रयइत्यन्ननाम प्रयइवअन्नमिवप्रयंसिप्रयच्छामि तदेवस्पष्टीक्रियते
बाधेशत्रूणांबाधनायसमर्थं सुवृक्तिंसुष्ठुआवर्जकं आङ्गुषंस्तोत्ररूपमाघोषंभरामिसंपादयामि
अन्येपिस्तोतारःप्रत्नायपुराणायपत्येस्वामिनेइन्द्रायहृदाहृदयेनमनसातदन्तर्वीर्तिनान्तःकरणेनमनी-
षामनीषयातज्जानेनज्ञानेनचधियःस्तुतीःकर्माणिवामर्जयन्त मार्जयन्तिसंस्कृवन्ति ॥ प्रयंसि य-
मउपरमेइत्यस्मात् लटिपुरुषव्यत्ययः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । आङ्गुषंआङ्गुषस्तोमआघोषइति
यांस्कः । आङ्पूर्वाद्धषेर्घञिपृषोदरादित्वावधौइत्यस्यगुआदेशःआडोङकारस्यलोपाभावश्चथा-
थादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे बाधृविलोडनेइत्यस्मात्कृत्यार्थेतवैकेनितिभावेकेन्यत्ययःऽ-
जन्तत्वादव्ययत्वेनसुपोलुक् । मनीषा सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः । पत्ये पतिःसमासएवेति
धिसंज्ञायाःसमासविषयत्वात् घेर्ङितीतिगुणाभावेयणादेशः॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

अस्माइदुत्यमुपमंस्वर्षाभराम्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनांसुवृक्तिभिःसूरिवावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यम् । उपइमम् । स्वःइसाम् । भरामि ।

आङ्गुषम् । आस्येन । मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् ।

सुवृक्तिभिः सूरिम् । वृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्माद्दु अस्माएवेन्द्रायत्यंतंपसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतम् स्वर्षासुष्टुअरणीयस्य धनस्यदातारं सूरिर्विपश्चितमिन्द्रं वृध्धैवर्धयितुंसुवृक्तिभिः सुष्टुआवर्जकैः समर्थैरित्यर्थः मतीनांस्तुतीनांसम्बन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठमतिशयेनप्रवृद्धं एवंलक्षणमांगुषं आघोषंआस्येनमुखेनभरामिकरोमीत्यर्थः ॥ उपमं उपमीयतेनेनेत्युपमः वअर्थेकविधानमिति करणेकप्रत्ययः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । स्वर्षा सुपूर्वादतोर्विजन्तःस्वरशब्दः पणुदाने जनसनखनक्रमगमोविट् विद्वुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् सनोतेरनइतिषत्वम् । भरामि पादादित्वान्निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः अच्छाउक्तयोषेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मतीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् । वृध्धै वृधुवृद्धावित्यस्मादन्तर्भावितण्यथात् तुमर्थेसेसेनितिकध्वैप्रत्ययः क्तिच्चाट्टणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यद्गुगन्तादस्मिन्प्रत्ययेआगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्गीगाद्यभावः अन्येषामपिटृश्यतइतिसाहितिककंअभ्यासस्यदीर्घत्वम् प्रत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

अस्माद्दुस्तोमंसंहिनोमिरथंनतष्टेवतत्सिनाय ।

गिरंश्चगिर्वाहसेसुष्टुक्तीन्द्रायविश्वमिन्वंमेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।

तटाऽइव । तत्सिनाय । गिरं । च । गिर्वाहसे । सुष्टुक्ति । इन्द्राय ।

विश्वम् । इन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्माएवेन्द्रायस्तोमंशस्वरूपंस्तोत्रंसंहिनोमिपेरयामि तत्रट्टणान्तः—तत्सिनाय सिनमित्यन्ननाम सिनमन्त्रंभवतिसिनातिभूतानीतियास्कं । तेनरथेन सिनमन्त्रंयस्यसतथोक्तःतस्मैरथस्वामिनेतष्टेवतष्टातक्षकोरथनिर्मातारथंन यथारथंपेरयतितद्वत् इवेत्येतत्पदपूरणम् तथागिर्वाहसे गीर्भिःस्तुतिभिरुह्यमानायेन्द्राय गिरशशस्त्रसम्बन्धिनीःकेवलाक्चश्वसुवृक्तिशोभनमावर्जनंयथाभवति तथापेरयामि तथामेधिरायमेधाविनेइन्द्रायविश्वमिन्वंविश्वं व्यापकंविश्वैर्व्याप्तं सर्वात्कष्टंहविश्वसंहिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि हिगतौवृद्धौ च स्वादिवात्शुः । तष्टेव तक्षुत्वक्षुतनूकरणे ताच्छीलिकस्तृन् ऊदित्वात्पक्षेइडभावः स्कोःसंयोगाद्योरन्तेचेतिककारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तत्सिनाय सिनशब्दः षिञ्बन्धनेइत्यस्मात् इणुषिञ्दीड्यविश्वोनगितिनक्प-

त्ययान्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीतिवहतेःकेवला-
द्विहितोसुन्प्रत्यययोगतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्कारकपूर्वस्यापिभवति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वंच णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः हलिचेतिदीर्घाभावश्छान्दसः । विश्वमिन्वं इविव्याप्तौ
विश्वमिन्वितिव्याप्तौतीतिविश्वमिन्वम् पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः यद्वा खल्प्रत्ययोबहुल-
वचनादस्मादपिधातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय मेधाअस्यास्तीतिमेधिरः मेधारथाभ्यामिरञ्चिरचौ
वक्तव्यावितिमत्वर्थीयइरन् निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

अस्माइदुसमिमिवश्रवस्येन्द्रायार्कंजुहार्इ समञ्जे ।

वीरंदानौकंसंवन्दध्वैपुरांगूर्तश्रवसंदर्माणम् ॥५॥२७॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । समिम्इव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् ।

जुहार् । सम् । अञ्जे । वीरम् । दानंओकसम् । वन्दध्वै । पुराम् ।

गूर्तंश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्माएवेन्द्रायअर्कं स्तुतिरूपमंत्रंश्रवस्या श्रवस्ययाअन्नेच्छयाअन्नलाभायेत्यर्थः जुह्वा
आह्वानसाधनेनवागिन्द्रियेणसमञ्जेसमकंकरोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—समिमिव य-
थान्नलाभायगन्तुकामःपुमान् अश्वंरथेनैकीकरोतितद्वत् एकीकृत्यचवीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दा-
नौकसंदानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसंप्रशस्यान्नं पुरांसुरपुराणांदर्माणंविदारयितारं एवंगुणवि-
शिष्टमिन्द्रंवन्दध्वैवन्दितुंस्तोतुंप्रवृत्तोस्मीतिशेषः ॥ समिमिव षपसमवाये समवैतिरथेनैकीभवतीति
समिरश्वः वसस्तिविति विधीयमानस्तिप्प्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिधातोर्भवति प्रत्ययस्य
पित्वादानुदात्तत्वेधातुस्वरः इवेनसमासउक्तः । श्रवस्या श्रवसूशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् क्य-
जन्ताद्धातोर्भावेअप्रत्यत्यादित्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेणतस्योदात्तत्वम् । अर्कम् ऋचस्तुतौ ऋच्यतेस्तूयतेनेनेत्यर्कोमन्त्रः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणे-
तिकरणेघप्रत्ययः चजोःकुविण्यतोरितिक्त्वम् लघूपधगुणाःप्रत्ययस्वरः । जुह्वा बहुलंछन्दसीति
कृतसम्प्रसारणस्यह्येजोहुवःश्लुवच्चेतिक्रिप् धातोर्दीर्घश्च धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् तृतीयैकवचने
उदात्तस्वरितयोर्धणइतिस्वरितत्वम् उदात्तयणोह्लपूर्वादित्यस्यविभक्त्युदात्तत्वस्य नोद्धात्वो-
रितिप्रतिषेधः । अञ्जे अञ्ज्व्यक्तिन्नक्षणकान्तिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वन्दध्वै वदिअभवा-
दनस्तुत्योः तुमर्थेसेनेनितिकध्वैप्रत्ययः । गूर्तश्रवसम् गृशब्दे निष्ठायांश्रुकःकितीतीट्प्रतिषेधः व-

ह्रलंछन्दसीत्युत्वम् ह्रल्लिचेतिदीर्घः नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातनाञ्छिष्ठानत्वाभावः गूर्तेश्रवोयस्य ब-
ह्व्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दर्माणम् ह्रविदारणे अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिमनिन् नेडुशिरुती-
तीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् यद्वा औणादिकोमनिप्रत्ययोद्वेष्यः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

अस्माद्दुत्वघातक्षद्वञ्जंस्वपंस्तमंस्वर्यंरणाय ।

वृत्रस्यचिद्विदयेनमर्मतुजन्नीशानस्तुजताक्रियेधाः ॥६॥

अस्मे । इत् । ऊम् इति । त्वघा । तक्षत् । वञ्जम् । स्वपंःस्तमम् ।

स्वर्यम् । रणाय । वृत्रस्यं । चित् । विदत् । येन । मर्म ।

तुजन् । ईशानः । तुजता । क्रियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टाविश्वकर्मा अस्माद्दुअस्माएवेन्द्राय वञ्जवर्जकमायुधं रणाययुद्धार्थतक्षत्तीक्ष्णमकरोत्
कीदृशं वञ्जं स्वपस्तमं अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्यं सुष्ठु शत्रुषुपेयं यद्वा स्तुत्यं तुजन् शत्रून् हिंसन् ईशा-
नः ऐश्वर्यवान् क्रियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्टइन्द्रः वृत्रस्यचित् आवरकस्य असुरस्यमर्ममर्मस्था-
नंतुजता हिंसतायेन वज्रेण विदत् प्राहारीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं शोभनं अपः कर्मयस्यासौ अतिशये-
न स्वपाः स्वपस्तमः तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यं
स्वर्यतक्षेत्यत्रोक्तम् । विदत् विदृलाभे लुदिच्वात्त्वेरङ्गदेशः बहुलं छन्दस्यमाङ्गोपेत्यङ्गभावः
यद्दत्तयोगादनिघातः । तुजन् तुजा हिंसायाम् शपिप्राप्ते व्यत्ययेन शः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः ईश ऐश्वर्ये शानचि अदादित्वाच्छपोलुक् अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता शत्रुनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्रियेधाः अत्र निरुक्तम्—कि-
येधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वर्ते । अस्यायमभिप्रायः—कियत् किं परिमाणमित्यस्य बल-
स्य तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः यः कोप्यस्य बलस्य इयत्तानजानातीत्यर्थः । यद्वा क्रममा-
णमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य
क्रियेभावः दधातेर्विच् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

अस्येदुमातुःसर्वनेषुसद्योमहःपितुंपपिवाश्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुःपचतंसहीयान्विध्यद्वराहंतिरोअद्रिमस्ता ॥७॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् ।

पपिःवान् । चारुं । अन्नां । मुषायत् । विष्णुः । पचतम् ।

सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्तां ॥ ७॥

इदुइत्येतन्निपातद्वयंपदपूरणम् यद्वा अवधारणार्थम् मातुःवृष्टिद्वारेणसकलस्यजगतोनिर्मा-
तुःमहोमहतोस्ययज्ञस्यसर्वनेषुअवयवभूतेषुपातःसवनादिषुत्रिषुसर्वनेषु पितुंसोमलक्षणमन्त्रंसद्यः
पपिवान् यदाग्नौहूयतेतदानीमेवपानंरुतवानित्यर्थः तथाचार्वन्नाचारुणिशोभनानिधानाकरम्भा-
दिहविलक्षणान्यन्नानिभक्षितवानितिशेषः किञ्च विष्णुःसर्वस्यजगतोव्यापकःपचतंपरिपक्वमसु-
राणांधनंयदस्तितन्मुषायदपहरन् सहीयान्अतिशयेनशत्रूणामभिभविता अद्रिमस्ता अद्रेर्वज्र-
स्यक्षेपकःएवंभूतइन्द्रः तिरःसतइतिप्राप्तस्येतियास्कः । तिरःप्राप्तःसन्वराहंमेवंविध्यतअताइयत्
यद्वा विष्णुःसुत्यदिवसात्मकोयज्ञः यज्ञोदेवेभ्योनिःसृज्यतविष्णुरूपंरुत्वेत्यान्नात् । सविष्णुःपचतं
परिपक्वमसुरधनंयत्तन्मुषायत् अचूचुरत् तदनन्तरंदीक्षोपसदात्मनांदुर्गरूपाणांसमानामह्नांपर-
स्तादासीत् अद्रिमस्तासहीयानिन्द्रः दुर्गाण्यतीत्यतिरःप्राप्तःसन्वराहंउत्कृष्टदिवसरूपंतयज्ञंवि-
ध्यत् तथातैत्तिरीयकम्—वराहोयंवाममोषःसप्तानांगिरीणांपरस्ताद्विचंचेद्यमसुराणांविभर्तीतिस-
दर्भपिञ्जलमुद्धृत्यसप्तगिरीन्भिच्चातमहन्नितिच ॥ महःमहतःअच्छब्दलोपश्छान्दसः यद्वा महइ-
त्येतत्पितुविशेषणं महःप्रशस्तंपितुमित्यर्थः । पपिवान् पिवतेर्लिटःकसुः वस्वेकाजाद्भ्रसामितीडा-
गमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपःप्रत्ययस्वरः । चारु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लुक् । मुषायत् मुषस्ते-
ये घञर्थेकविधानमितिभावेकप्रत्ययःमुषमात्मनइच्छतिसुपआत्मनःऋच नच्छन्दस्यपुत्रस्येती-
त्ववदीर्घस्यापिप्रतिषेधेव्यत्ययेनदीर्घः अस्मात्कयजन्ताल्लटःशतृ आगमानुशासनस्यानित्यत्वानु-
मभावः द्वितीयपक्षेत्कयजन्ताल्लडिबहुलंछन्दस्यमाड्योगेपीत्यडभावः अत्रस्तेयेच्छयातदुत्तरभा-
विनीक्रियालक्ष्यते । पचतं भृष्टदशीत्यादिनापचतेरतच्प्रत्ययः चिच्चादन्तोदात्तत्वम् । विध्यत्व्य-
धताडने लडिदिवादित्वात्शयन् तस्य डिच्चात्प्रहिज्यादिनासम्प्रसारणमशयनोनिच्चादाद्युदात्तत्वम्
पादादित्वान्निवाताभावः । वराहं वरमुदकमाहारोयस्य यद्वा वरमाहरतीतिवराहारःसन्पुषोदरा-

दित्वाद्ब्राह्मण्युच्यते । अत्रनिरुक्तम्—वराहोमेघोभवतिवराहारोवरमाहारमाहार्षीरितिचब्राह्मणं-
मिति । यज्ञपक्षेतु वरंचतदहोवराहः राजाहःसखिभ्यइतिसमासन्तष्टचूपत्ययः चित्त्वादन्तोदा-
त्त्वम् । अस्ता असुक्षेपणेइत्यस्मात्साधुकारिणितृन् इडभावश्छान्दसः नलोकाव्ययेतिषष्ठीप्र-
तिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

अस्माइदुग्राश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहृत्यऊवुः ।
परिद्यावापृथिवीजभ्रउर्वीनास्यतेमहिमानंपरिष्टः॥८॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । ग्राः । चित् । देवपत्नीः । इन्द्राय ।
अर्कम् । अहिहृत्ये । ऊवुरित्युवुः । परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे ।
उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्तइति स्तः॥८॥

अस्माएवेन्द्रायअहिहृत्येअहेर्वृत्रस्यहननेनिमित्तभूतेसति ग्राश्चित्गमनस्वभावाअ-
पिस्थिताः देवपत्नीः देवानांपालयित्र्योगायत्र्याद्यादेवताअर्कमर्चनसाधनंस्तोत्रंऊवुः समत-
न्वत चक्रुरित्यर्थः सचेन्द्रंउर्वीविस्तृतेद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौपरिजभ्रेस्वतेजसापरिजहार अ-
तिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः वेज्जन्तुसन्ताने लिटि वेजोवजिः लिटःकिच्चाद्यजादित्वेनसम्प्रसारणे
क्रियमाणे यकारस्यलिटिवयोयइतिप्रतिषेधात् वकारस्यसम्प्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादिषश्चा-
स्यान्यतरस्यांकितीत्यकारस्यवकारादेशः । जभ्रे त्दञ्जहरणे लिटि त्रिच्चात्कर्त्तृभिप्रायेआत्म-
नेपदम् ह्यहोर्भइतिभावम् । उर्वी उरुशब्दाद्द्वौगुणवचनादितिडीष् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अस्येदेवपरिरिचेमहित्वंदिवस्पृथिव्याःपर्यन्तरिक्षात् ।
स्वराळिन्द्रोदमआविश्वगूर्तःस्वरिमत्रोववक्षेरणाय ॥९॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिच्चे । महिद्वम् । द्विवः । पृथिव्याः ।
परि । अन्तरिक्षात् । स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः ।
सुऽअरिः अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यमहित्वम् माहात्म्यं प्ररिरिचेअतिरिच्यते अधिकंभवती-
त्यर्थः अत्रोपसर्गोधात्वर्थस्यनिवृत्तिमाचष्टे यथाप्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतःसकाशात् प्ररिरिचे
इत्यतआह दिवोद्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानात् अ-
न्तरिक्षलोकाच्चपरिउपर्यर्थः त्रीनलोकानतीत्यउपरिप्ररिरिचइत्यर्थः दमेदमयितव्येविषये स्वरा-
ट्स्वेनैवतेजसाराजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिनसर्वस्मिन् कार्येउदूर्णःसमर्थः यद्वा विश्वंसर्वमा-
युधं गूर्तुउद्यतंस्यसतथोकः स्वरिःशोभनशत्रुकः शोभनेशत्रौहन्तव्येसतिहन्तावीर्यवत्तमइति
गम्यते यथा अंकवारिदिव्यंशासमिन्द्रमिति । अकुत्सितारिमितिहितस्यार्थः अमत्रः युद्धादिषुगम-
नकुशलः मात्रयाइयत्तयारहितोवा अमत्रोमात्रोमहान्भवत्यभ्यमितोवेतियास्कंः । एवंभूतइन्द्रोरणाय
रणंयुद्धंआववक्षे आवहृतिमेघान् प्रापयति मेघैःपरस्परयुद्धंकारयित्वावृष्टिं चकारेतिभावः यद्वा यु-
द्धायस्वकीयान्भटानगमयति ॥ अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे रिचिरेचनेछ-
न्दसिलुङ्लुङ्लिटइतिवर्तमाने कर्मणिलिट् । पृथिव्याः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वराट्
राजृदीप्तावित्यस्मात् सत्सुद्विषेतिक्लिप् ब्रश्वादिनाषत्वेजशत्वम् । दमे दमउपशमे इत्यस्मात्कर्म-
णिघञि नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः वञ्जोञ्चिच्चादाद्युदात्तत्वम् । विश्व-
गूर्तः गृनिगरणे अस्मान्निष्ठायां श्र्युकःकित्तीतीट्प्रतिषेधः बहुलंछन्दसीत्युत्वम् हलिचेतिदीर्घः
यद्वा गूरीउद्यमेअस्मात् निष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादौनिपातान्निष्ठानत्वाभावः तत्पुरुषपक्षे मरुद्धा-
दित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् बहुव्रीहिपक्षे तु बहुव्रीहौ विश्वंसंज्ञायामिति असंज्ञायामपिपूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । अमत्रः अमगत्यादिषु अमिनक्षियजिवन्धीत्यादिनाउणादिकोत्रप्रत्ययः निच्चादा-
द्युदात्तत्वम् । ववक्षे वहेर्लेटि सिब्रहुलंलेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुःढत्वकत्वषत्वानि लो-
पस्तआत्मनेपदेष्वितिलोपः । रणाय क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा
गत्यर्थकर्मणीतिचतुर्थी ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

अस्यैदेवशर्वसाशुषन्तंविष्टश्चद्वज्रेणवृत्रमिन्द्रः ।

गानव्राणाअवनीरमुञ्चदभिश्चर्वोदावनेसचेताः ॥१०॥२८॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण ।

वृत्रम् । इन्द्रः । गाः । न । ब्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि ।

शर्वः । दावने । सचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यशवसाबलेनशुषन्तंशुष्यन्तंवृत्रंइन्द्रोवज्रेणविष्टव्यवच्छिनत् तथा गाःन
नौरैरपहतागावइव ब्राणाःवृत्रेणावृताः अवनीःरक्षणहेतुभूताःअपःअमुञ्चत्अवर्षीत् तथा दावने
हविर्दीत्रेयजमानायसचेताः तेनयजमानेनसमानचित्तःसन् श्रवःकर्मफलभूतमन्त्रंअभिआभिमु-
ख्येनददातीतिशेषः ॥ शुषन्तं शुषशोषणे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वेविकरणस्वरएवशिष्यते । ब्राणाः वृत्रवरणे कर्मणिलटःशानचि बहुलंछन्दसीतियकोलुक्
शानचोडित्वाद्गुणाभावेयणादेशः । अवनीः अवतेः करणे अर्विस्तुसृष्टधृमीत्यादिनाअनिप्रत्ययः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दावने आतोमनिन्नितिवनिष् चतुर्थ्येकवचनेअलोपाभावश्छान्दसः ॥१०॥

॥इतिप्रथमस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

एकादशीष्टकमाह—

अस्यैदुत्वेपसारन्तसिन्धवःपरियद्वज्रेणसीमयच्छत् ।

ईशानरुद्राशुपेदशस्यंतुर्वीतयेगाधंतुर्वणिःकः ॥११॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेपसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् ।

वज्रेण । सीम् । अयच्छत् । ईशानरुद्रकत् । दाशुपे । दशस्यन् ।

तुर्वीतये ॥ गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यत्वेपसादीप्तेनबलेनसिन्धवःसमुद्राः यद्वा गङ्गाद्याःसप्तनद्यः रन्त स्वेस्वेस्था-
नेरमन्ते यद्यस्मादयमिन्द्रोवज्रेणसीएनानसिन्धूनवज्रेणपर्ययच्छत् परितोनियमितवान्
अपिच ईशानरुद्र वृत्रादिशत्रुवधेनआत्मानंऐश्वर्यवन्तंकुर्वन्निन्द्रोदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानाय
फलंदशस्यनप्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसम्भजनः तुर्वणिस्तूर्णवनिरितियास्कः । यद्वा तुर्विताशत्रूणां

हिंसिता एवंभूतइन्द्रः तुर्वीतयेएतत्संज्ञायउदकेनिमग्नायऋषयेगाधमवस्थानयोग्यंधिष्ण्यंपदे-
शंकः अकार्षीत् ॥ रन्त रमुक्रीडायां छान्दसेलुडिबहुवचने बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोरन्त्यलो-
पश्छान्दसः । अयच्छत् यमउपरमे इषुगमियमांछइतिछत्वम् । कः करोतेर्लुङि मन्त्रेषसह्वरणशे-
त्यादिनाच्चेर्लुक् गुणः हल्ङ्यादिनातलोपः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

अस्माइदुप्रभरातूतुजानोवृत्रायवज्रमीशानःक्रियेधाः ।

गोर्नपर्वविरदातिरश्रेष्यन्नर्णीस्यपांचरध्वै ॥१२॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् ।
ईशानः । क्रियेधाः । गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्वा ।
इष्यन् । अर्णीसि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

तूतुजानइतिक्षिप्रनाम तूतुजानस्त्वरमाणः यद्वा शत्रून्हिंसन्ईशानःईश्वरःसर्वेषांक्रियेधाः
क्रियतःअनवधृतपरिमाणस्यबलस्यधाता यद्वा क्रममाणंशत्रुवलंदधात्यवस्थापयतीतिक्रियेधाः
हेइन्द्र एवंभूतस्त्वंअस्मैवृत्रायवज्रंप्रभर इमंवृत्रंवज्रेणप्रहरेत्यर्थः प्रहृत्यच अर्णीसिवृष्टिजलानिइष्य-
न्तस्माद्द्वत्रातगमयंस्त्वंअपांचरध्वै तासामपांचरणायभूपदेशंपतिगमनायतस्यवृत्रस्यमेवरूपस्य
पर्वपर्वाणिअवयवसन्धीनतिरश्वा तिर्यगवस्थितेनवज्रेणविरद्विलिख छिन्धीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः
गोर्न यथामांसस्यविकारारौकिकाःपुरुषाःपशोरवयवानितस्ततोविभजन्तितद्गन् । अंत्रनिरु-
क्तम्—अस्मैप्रहर्तूर्णत्वमाणोवृत्रायवज्रमीशानःक्रियेधाःक्रियद्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवागो-
रिवपर्वाणिविरदमेघस्येष्यन्नर्णीस्यपांचरणायेति ॥भर ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् इयचोतस्तिडइतिसां-
हितिकोदीर्घः । तूतुजानः तुजहिंसायां कानचित्तुजादीनांदीर्घाभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् छ-
न्दस्युभयथेतिकानचःसार्वधातुकत्वेसति अश्वस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । क्रियेधाः तुजतांक्रि-
येधाइत्यत्रोक्तम् । रद् रद्विलेखने तिङ्ङुतिङ्ङइतिनिघातः । तिरश्वा तिरोश्चतीतिरिष्यन् ऋत्विगि-
त्यादिनाक्विन् अनिदितामितिनलोपः तृतीयैकवचनेभसंज्ञायामचइत्यकारलोपः श्रुत्वेनसकारस्य
शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । इष्यन् इषगतावित्यस्मादन्तर्भाविताण्यर्थाच्छ-
तरिदिवादिभ्यःशयन् तस्यनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्वै तुमर्थेसेसेनितिचरतेरध्वैप्रत्ययः ॥१२॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

अस्येदुप्रब्रूहिपूर्व्याणितुरस्यकर्माणिनव्यउकथैः ।

युधेयदिष्णानआयुधान्यूघायमाणोनिरिणातिशत्रून् ॥१३॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि ।
नव्यः । उकथैः । युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः ।
निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उकथैःशस्त्रैर्नव्यःस्तुत्योयइन्द्रः अस्येदुअस्यैवतुरस्ययुद्धार्थत्वरमाणस्येन्द्रस्यपूर्व्याणि पुरा-
णानिकर्माणिपतत्कृतानिबलकर्माणि हेस्तोतः प्रब्रूहिप्रशंस यद्यदायुधेयोधनायआयुधानिवज्रा-
दीनिइष्णानः आभीक्ष्येनपेरयनशत्रून्ऋघायमाणोर्हिसंश्वइन्द्रोनिरिणातिअभिमुखंगच्छति त-
दानीप्रब्रूहीतिपूर्वेणसम्बन्धः पूर्व्यमितिपुराणनाम पूर्व्यअह्नायेतिपुराणनामसुपाठात्॥तुरस्य तुर-
तरणे इगुपधलक्षणःकः । नव्यः णुस्तुतौ अचोयदितियत् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः ।
इष्णानः इषआभीक्ष्ये क्रेयादिकः व्यत्ययेनात्मनेपदम् शानचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् । ऋघाय-
माणः नहित्वारोदसीउभेऋघायमाणमित्यत्रव्युत्पादितम् । निरिणाति रीगतिरेषणयोः ऋयादि-
भ्यःश्चात्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् तिपःपित्त्वादनुदात्तत्वेविकरणस्वरःशिष्यते तिङिचोदात्त-
वतीतिगतेर्निघातः यद्वृत्तयोगात्तिङ्तिङ्इतिनिघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

अस्येदुभियागिरयश्चदृह्णाद्यावाचभूमाजनुषस्तुजेते ।

उपोवेनस्यजोगुवानओणिंसद्योभुवद्दीर्यायनोधाः ॥१४॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिरयः । च । दृह्णाः । आवा ।
च । भूम । जनुषः । तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः ।
ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्यभियापक्षच्छेदभयेनगिरयःपर्वताअपिदृह्लाःनिश्चलाःस्वस्वदेशेवतिष्ठन्ते जनुषः
 प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्रावभीत्याद्यावाभूमाचद्यावापृथिव्यावपितुजेते तुजिर्हिंसार्थोप्यत्रकम्पनेद्र-
 ष्टव्यः कपेतेइत्यर्थः किञ्च वेनस्यकान्तस्यास्यओर्णिदुःखस्यापनायकरक्षणंउपोजोगुवानः अने-
 कैःसूक्तैःपुनःपुनरुपशब्दयनउपश्लोकयन्त्रित्यर्थः एवंभूतो नोधाऋषिः सद्यस्तदानीमेववीर्यायभु-
 वववीर्यवानभवत् ॥ द्यावाचभूमा द्यावाभूमेत्यनयोर्मध्येचशब्दस्पपाठश्छान्दसः दिवोद्यावेतिदि-
 व्शब्दस्यद्यावादेशः सुपांसुलुगितिविभक्तेर्डादेशः छान्दसमत्वंपदकारैःरुतम् देवताद्वन्द्वेचेत्यु-
 भयपदप्रकृतिस्वरत्वम् पदद्वयप्रसिद्धिरपिसाम्प्रदायिकी । जनुषः जनीप्रादुर्भावे जनेरुसिरि-
 त्यौणादिकउसिप्रत्ययः । जोगुवानः गुड्-अव्यकेशब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताद्भ्ययेनशानच् अदा-
 दिवञ्चेतिवचनाच्छपोलुक् उवडादेशः अस्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । ओर्णि ओणुअपनय-
 ने अस्मादौणादिकइप्रत्ययः । भुवत् भवतेर्लेट्चडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिडी-
 तिगुणप्रतिषेधः । नोधाः नोधाऋषिर्भवतिनवनन्दधातीतियार्स्कः । तस्माद्धात्रोऽसुन् नवश-
 ब्दस्यनोभावश्च ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह—

अस्माद्दुत्यदनुदाय्येषामेकोयहृन्नेभूरेशानः ।

प्रैतशंसूर्येपस्पृधानंसौवश्व्येसुष्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यत् । अनुं । दायि । एषाम् । एकः ।
 यत् । वन्ने । भूरैः । ईशानः । प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् ।
 सौवश्व्ये । सुष्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

एकःएकएवशत्रूनजेतुंसमर्थःभूरैर्बहुविधस्यधनस्यईशानःस्वामीयत्स्तोत्रंवन्नेययाचेएषांस्तो-
 तृणांसम्बन्धि यद्वा विभक्तिव्यत्ययःएतैःत्यतत्प्रसिद्धंस्तोत्रमस्माद्इन्द्रायअनुदायिअकारीत्यर्थः
 उत्तरार्धस्यइयमाख्यायिका—स्वश्वेनामकश्चिद्राजासचपुत्रकामःसूर्यमुपासाञ्चक्रे तस्यचसूर्य-
 एवपुत्रोबभूव तेनसहएतशानाम्नोमहर्षेःयुद्धंजातमितितदेतदिहोच्यते—अयमिन्द्रःसौवश्व्येस्वश्व-
 पुत्रेसूर्येपस्पृधानं स्पर्धमानंसुष्वि सोमानामभिषोतारंएतशंसंप्रतस्संज्ञघृषिमावत्पारक्षवः॥दायि बहुलं-
 छन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः । वन्ने वनयाचने लिटिव्यत्ययेनोपधात्प्रोपः । पस्पृधानं स्पर्धतं

अस्माहितःकानच् द्विर्वचने शर्पूर्वाःखयइतियकारःशिष्यते धात्वकारस्यलोपोरेफस्यसम्प्रसार-
णंचपृषोदरादित्वात् चित्त्वादन्तोदान्तत्वम् । सौवश्व्ये स्वश्वइतिजनपदशब्दःक्षत्रियेसंज्ञात्वेनवर्तते
वानामधेयस्यवृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङितिअपत्यार्थेज्यङ्प्रत्ययः नन्वाभ्यांपदान्ता-
भ्यामितिवृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च जित्त्वादाद्युदान्तत्वम् । सुर्विं षुञ्अभिषवे उत्सर्गश्छन्दसी-
ति अस्मात्किन्प्रत्ययः लिङ्ङ्वावाद्भिर्भावः यणादेशः उवङादेशाभावश्छान्दसः ॥ १५ ॥

षोडशीष्टकमाह—

एवातेहारियोजनासुवृत्तीन्द्रब्रह्माणिगोतमासोअक्रन् ।

एषुविश्वपेशसंधियन्धाःप्रातर्मक्षुधियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

एव । ते । हारिइयोजना । सुवृत्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः ।

अक्रन् । आ । एषु । विश्वपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः ।

मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥

ह्योरश्वयोर्योजनंयस्मिन्नथोक्तस्तस्यस्वामित्वेनसम्बन्धोहारियोजनः हेहारियोज-
नेन्द्र गोतमासोगोतमगोत्रोत्पन्नाऋषयः सुवृत्तिसुहुआवर्जकानिअभिमुखीकरणकुशलानिब्रह्मा-
णिस्तुतिरूपाणिमन्त्रजातानितेतैवाक्रन्अकृषत एषुस्तोत्रेषुविश्वपेशसंबहुविधरूपयुक्तंधियंधाः
धियालभ्यत्वात्धीर्धिनमुच्यते यद्वा धीशब्दःकर्मधचनः पश्वादिबहुविधरूपंधनमग्निष्टोमा-
दिकंबहुविधरूपंकर्मवाआधाः धेहिस्थापय प्रातः इदानीमिवपरेद्युरपिप्रातःकालेधियावसुः बु-
द्ध्याकर्मणावापामधनइन्द्रः मक्षुशीघ्रजगम्यात् अस्मदक्षणाथमागच्छतु ॥ एव निष्पातस्यचेति
संहितायांदीर्घः । सुवृत्ति सुपांसुलुगितिशसोलुक् । अक्रन् करोतेर्लुङि मन्त्रेषसह्यरेत्यादिनात्त्वैर्लुक्
अन्तादेशः तस्यङित्त्वाद्गुणाभावेयणादेशः इतश्चेतीकारलोपेसंयोगान्तलोपेचअडागमः । धाः छन्द-
सिलुङ्लङ्लिटइतिलोडर्थेलुङिः गतिस्थेतिचित्तिलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्ग्योगीत्यङभावः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यचतुर्थेएकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दीनिवारयन् । पुमर्थीश्वतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्वाजापिंडराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसाय-
णाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशोक्तसंहिताभाष्येप्रथमाष्टकेचतुर्थोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेश्योखिलंजगत् । निर्ममेतमहं वन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथपञ्चमाध्यायआरभ्यते प्रथमेमण्डलेएकादशानुवाकेचत्वारिसूक्तानिगतानि प्रम-
न्महइत्येतन्नयोदशार्चपञ्चमंसूक्तं तत्रानुक्रम्यते—प्रसप्तोनेति । अनिरुक्तासंख्यार्विशतित्युक्तत्वात्
सप्तोनेत्युक्तेत्रयोदशेत्युक्तंभवति ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयानोधाऋषिः अनादेशपरिभाषया
त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता गतःसामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तुलिङ्गादवगन्तव्यः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

ॐ प्रमन्महेशवसानायशूषमांगूषंगिर्वणसेअङ्गिरस्वत् ।

सुष्टुक्तिभिःस्तुवतऋग्मियायार्चामार्कनरेविश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आंगूषम् । गिर्वणसे ।

अङ्गिरस्वत् । सुष्टुक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् ।

अर्कम् । नरे । विःश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय शवइतिबलनाम तदिवाचरते यथाबलं शत्रून्हन्ति तथाशत्रूणांहन्तेत्यर्थः गि-
र्वणसे गीर्भिःस्तुतिलक्षणैर्वचोभिःसम्भजनीयाय गिर्वणादेवो भवतिगीर्भिरनंवनयन्तीतियास्कैः ।
एवम्भूतायेन्द्राय शूषमितिसुखनाम शूषंसुखहेतुभूतम् आङ्गूषस्तोमआघोषइतियास्कैः । आङ्गू-
षंस्तोत्रंअङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइवप्रमन्महे व्यस्तोतारःप्रकर्षेणावगच्छामः अवगत्यचसुष्टुकि-
भिः सुष्टुआवर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैःस्तोत्रैःस्तुवतेस्तोत्रंकुर्वते ऋषये यइन्द्रः ऋग्मि-
यः अर्चनीयोभवति यद्वा कर्मणिकर्तृप्रत्ययः ऋषिणास्तूयमानायेत्यर्थः नरेसर्वेषानेत्रे यद्वा नरे
यजमानेविश्रुताययष्टव्यतयाविशेषेणप्रख्यातायएवम्भूतायतस्मैअर्कमन्महेश्वरंस्तोत्रं अर्कमन्मो-
भवतियदनेनार्चन्तीतियास्कैः । अर्चाम् पूजयामउच्चारयामेत्यर्थः ॥मन्महे मनुअवबोधने तना-
दित्वादुप्रत्ययः लोपश्चास्यान्यतरस्यांभोरितिमकारादौप्रत्ययेउकारलोपः शवसानाय शवइवाच-

रतिशवस्यते अस्माल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् शानचश्छन्दस्युभयथेतिआर्धधातुक-
त्वात् अतोलोपयलोपौ चितइत्यन्तो दात्तत्वं ननु क्यडोडित्वात्तास्यनुदात्तेदितिशानचोनुदात्तेनभ-
वितव्यं एवतर्हिताच्छीलिकश्चानश् तस्यसार्वधातुकत्वेपिलसार्वधातुकत्वाभावात् चित्स्वरएवशि-
ष्यते। आङ्गुषं आङ्पूर्वाद्भुषेःपचाद्यचिघोइत्यस्यगूआदेशः पृषोदरादित्वादाडोडकारस्येत्संज्ञाभाव-
श्छान्दसः चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वेऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् घञिवाथाथादिनोत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वम्। गिर्वणसे गृशब्दे सम्पदादिलक्षणोभावेक्लिप् ऋतइद्धातोरितीत्वम् गीर्भिर्वन्यते सभ-
ज्यतेइतिगिर्वेणाः औणादिकःकर्मण्यसुन संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात् हलिचेतिदीर्घाभावः गति-
कारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अङ्गिरस्वत् तेनतुल्यमितिवितिः
नर्भोगिरोमनुषां वत्युप्रसंख्यानमितिभसंज्ञायांरुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः। सुवृत्किभिः वृजीवर्जने भा
वेकिन्तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शोभनमावर्जनंयेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ननु किन्नन्तस्यो
त्तरपदस्याद्युदात्तत्वाद्युदात्तं च्छन्दसीतिवचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वंभाभोति एवतर्हितपुरुषोस्तु
शोभनमावर्जितोभवत्येभिरितिसुवृक्तयःस्तोत्राणि करणेकिन् तादौचिनीतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते मन्क्लिप्त्यादिनाकारकादुत्तरस्यकिनोविहितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वंअकारकादपिव्यत्ययेन
भवति। स्तुवते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम्। ऋग्मियाय एकाचोनित्यंमयटमिच्छन्तीतिऋ-
क्शब्दाद्विकाराथैमयट् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायांकुत्वजश्वे व्यत्ययेनेत्वम् यद्वा
ऋचस्तुतावित्यस्मात्भावेमक् बहुलवचनात्कुत्वंजश्वंच। ऋग्मियाय ऋग्मस्तुतिमर्हतीतिऋग्मयः
अर्हार्थेषच् चितइत्यन्तोदात्तत्वम्। अर्चाम अर्चपूजायांभौवादिकः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वम् ति-
हश्चलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते। अर्कं अर्च्यतेनेनेत्यर्कःपुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघःप्र-
त्ययः चजोःकुघिण्यतोरितिकृत्वम्। नरे नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनेगुणश्छान्दसः। विश्रुताय
श्रुश्रवणे कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

प्रवोमहेमहिंनमोभरध्वमांगुष्यंशवसानायसाम्।

येनानःपूर्वेपितरंःपदज्ञाअर्चन्तोअङ्गिरसोगाअविन्दन् ॥२॥

प्र। वः। महे। महिं। नमः। भरध्वम्। आंगुष्यम्। शवसानायं।

साम्। येन। नः। पूर्वे। पितरंः। पदज्ञाः। अर्चन्तः। अङ्गिरसः। गाः।

अविन्दन् ॥ २ ॥

हेऋत्विजोवोयूयं महेमहते शवसानायबलमिवाचरते अतिबलायेत्यर्थः उत्तरवाक्ये-
च्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः एवम्भूताय तस्मान्द्राद्यमहिमहत्पौढंनमःस्तोत्रंभरध्वं प्रक-
र्षेणसंपादयत किंतस्तोत्रमित्याह आंगूष्यंसाम आघोषयोग्यंरथन्तरादिसाम तन्निष्पाद्यता-
मित्यर्थः अभित्वाशूरेत्यादिष्वृक्षुयद्दानं तस्यसामेत्याख्या तथाचोक्तं—गीतिषुसामाख्येति । ये-
नेन्द्रेणनोस्माकंपितरः पितृविशेषाः पूर्वपूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिमान्नासुरेणापहृतानांगवांप-
दज्ञाः मार्गज्ञाःसन्तः अतएवाचन्तस्तंपूजयन्तोगाअविन्दन् अलभन्त ॥ वः प्रथमार्थेद्वितीया । प-
दज्ञाः पदानिजानन्तीति आतोनुपसर्गेकइतिकः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । अविन्दन् वि-
दूलाभे शेमुचादीनामितिनुमागमः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

इन्द्रस्याङ्गिरसांचेष्टौविदत्सरमातनयायधासिम् ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रिंविदद्गाःसमुस्त्रियाभिर्वावशन्तनरः ॥३॥

इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । सरमां । तनयाय ।

धासिम् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः । सम् ।

उस्त्रियाभिः । वावशन्त । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—सरमानामदेवशुनीपणिभिर्गोष्वपहृतासुतद्रवेषणायतांसरमांइन्द्रःप्राहो-
षीत् यथालोकेव्याधोवनान्तर्गतमृगान्वेषणायश्वानंविमृजतितद्वत् सासरमैवमवोचत् हेइन्द्र अ-
स्मदीयायशिशवेतद्रोसबन्धिक्षीराद्यन्नंयदिप्रयच्छसितर्हिगमिष्यामीति सतथेत्यब्रवीत् तथाचशा-
ट्यायनकम्—अन्नादिनीतिसरमेप्रजांकरोमियानोगाअन्वविन्दइति । ततोगत्वागवांस्थानमज्ञासी-
त् ज्ञात्वाचास्मैन्यवेदयत् तथानिवेदितासुगोषुतमसुरंहृत्वातागाःसइन्द्रोलभतेति । अयमर्थोस्यां
प्रतिपाद्यते इन्द्रस्याङ्गिरसामृषीणांचइष्टौप्रेषणेसतिसरमादेवशुनीतनयायस्वपुत्रायधासिमन्वि-
दत् अविन्दत् धासिरित्यन्ननाम धासिःइरेतितन्नामसुपाठात् तथागोपुनिवेदितासुबृहस्पतिः बृह-
तांदेवानामधिपतिरिन्द्रः अद्रिंअचारमसुरं भिनदवधीत् तेनापहृतागाःविददलभत् ततोनरोनेता-
रोदेवाःउस्त्रियाभिःगोभिःसह उस्त्रियेतिगोनाम संवावशन्तभृशंहर्षशब्दमकुर्वन् यद्वा गोभिःसाध-
नभूताभिःतदीयंक्षीरादिकमकामयन्तसमगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ इषगतावित्यस्मात्भावेकिनि म-
न्त्रेवृषेतिकिनउदात्तत्वम् । विदत् विदूलाभे लुङिन्दित्वाद्इ बहुलंछन्दस्यमाङ्गीगेपीत्यङ्भावः

अह्रस्वस्वरः शिष्यते पादादित्वाच्चिधाताभावः । सरमा सरमासरणादितियास्कः । सत्तैरौणादिकोऽ
मप्रत्ययः । धासिं धेट्पाने धीयतेपीयतेइतिधासिः औणादिकःसिप्रत्ययः यद्वा दधातेःभेषणार्था-
त् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोःसुट्त्तलोपश्चेत्सुडागमःतलोपश्च बृह-
च्छब्दोन्तोदात्तः तस्यकेचिदाद्युदात्तत्वंवर्णयन्तोत्युक्तम् पतिशब्दोऽइतिप्रत्ययान्तआद्युदात्तः
अतउभेवनस्पत्यादिषुइतिपूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पठतिस्वरत्वम् । उस्त्रियाभिः निवसत्यस्यांक्षीरा-
दिफमितिउस्त्रागौः वसनिधासेइत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाअधिकरणेरक् वचिस्वपीत्यादिना
सम्प्रसारणम् उस्त्राशब्दात्स्वार्थेपृषोदरादित्वेनघप्रत्ययइतिनिघण्टुभाष्यम् घस्येयादेशः प्रत्यय-
स्वरः । वावशन्त वाशृशब्दे अस्माद्यङन्ताङ्ङिङ्गस्यान्तादेशेसति तस्य छन्दस्युभयथेतिआर्ध-
धातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ व्यत्ययेनधातोर्ह्रस्वत्वम् यद्वा वशकान्तावित्यस्माद्यङि नवशङ्-
तिसम्प्रसारणेप्रतिषिद्धेपूर्ववत्प्रक्रिया ॥ ३ ॥

चतुर्थीघृचमाह—

ससुष्टुभासस्तुभाससविप्रैःस्वरेणाद्रिस्वर्योर्द्विनङ्गवैः ।

सरण्युभिःफलिंगमिन्द्रशक्रवलंरवेणदरयोदशंगवैः ॥ ४ ॥

सः । सुष्टुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् ।

स्वर्यः । नवङ्गवैः । सरण्युभिः । फलिङ्गम् । इन्द्र । शक्र ।

वलम् । रवेण । दरयः । दशङ्गवैः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसोद्विविधाः सत्रयागमनुतिष्ठन्तोयेनवभिर्मासैःसमाप्यगतास्तेनवग्वाः नवभवानव-
नीतगतयइतियास्कोऽव्याचख्यौ । येतुदशभिर्मासैःसमाप्यजग्मुस्तेदशग्वाः तादृशैरुभयविधैर्वि-
प्रैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणंशोभनांगतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैःसप्तसप्तमेधातिथिप्रभृत-
योङ्गिरसोदृश्यन्ते एवंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेनस्वरेणउदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन
यद्वा मन्द्रमध्यमादिस्वरेणस्तुभास्तोत्रेणस्वर्यः सुष्टुप्राप्यः यद्वा शब्दनीयःस्तुत्यङ्गत्वर्थः हेशक्र श-
क्तिमन्निन्द्र एवम्भूतःसत्त्वं अद्रिंआदरणीयंवज्रेणछेत्तव्यमित्यर्थः फलिङ्गं प्रतिफलंप्रतिबिंबंतद-
स्मिन्नस्तीतिफलिस्वच्छुमुदकं तद्गच्छत्यधारत्वेनेतिफलिङ्गः यद्वा व्रीहादिफलंतदस्मिन्नसतिभ-
वतीतिफलिङ्गं तद्गच्छतीतिफलिङ्गः एवम्भूतंवलंमेघंरवेणआत्मीयेनशब्देमदरयःअभ्राग्रयः

त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणमेघोभिभेतीत्यर्थः यद्वा अद्रिः पर्वतःअद्यतेस्मिन्पटलादिकमितिअद्रिः फलिगोमेघः फलिगः उपलइतितन्नामसुपाठात् वल्लोसुरः देवावैवलेगाःपर्यपर्यन्तित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् एतेत्रयोपित्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणअभिभयुरित्यर्थः ॥ सइत्येकःपादपूरणः । सुष्टु-
भा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा संपदादिलक्षणोभावेक्किप् शोभनःस्तुप् स्तोभोयस्य नञ्सुभ्यामित्युत्त-
रपदान्तोदान्तत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । स्तुभा करणभूतस्यापिस्तोत्रस्यस्वव्यापारेकर्तृत्वात्
स्तोभतिस्तौतीति क्किप्चेतिकर्तृरिक्किप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त सुपांसुलुगितिभिभो-
लुक् । स्वर्थः स्वृशब्दोपतापयोः ऋहलोऽर्थादितिण्यत् वृद्धचभावश्छान्दसःतित्स्वरितिमित्स्विरित-
त्वम् नवगवैः नवशब्दउपपदेगमेभावेक्किपि गमःक्वावितिअनुनासिकलोपे ऊङ्चगमादीनामितिव-
कव्यमितिकारान्तादेशः नवभिर्गूर्गमनंयेषातेनवगवाः अकारोपजनश्छान्दसः यद्वा गमेभावे
द्वुप्रत्ययः पूर्ववद्बहुव्रीहिः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः सरणमात्मनइच्छन्तःसरण्य-
वः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः कयाच्छन्दसीत्युः । फलिगं फल्युदकंगच्छतीतिफलिगःडोऽन्य-
त्रापिटृश्यतइतिगमेर्डः । वलं वृणोतीतिवलः पचाद्यच् कपिलकादिवाल्लत्वम् । दरयः दृवि-
दारणे वृद्धौल्लतायां दृभयेइतिघटादिषुपाठान्मित्त्वे मितांहस्वइतिह्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

गृणानोअङ्गिरोभिर्दस्मविवरुषसासूर्येणगोभिरन्धः ।

विभूम्याअप्रथयइन्द्रसानुदिवोरजउपरमस्तभायः ॥५॥१॥

गृणानः अङ्गिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः ।

अन्धः । वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः ।

उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेदस्मदर्शनीयशत्रूणामुपक्षपितर्वेन्द्र त्वंअङ्गिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानःस्तूयमानःसन् उपसास-
र्येणचसहगोभिःकिरणैःअन्धः अन्धकारंविवः व्यवृणोः व्यनाशयइत्यर्थः तथाहेइन्द्र त्वंभू-
म्याःपृथिव्याः सानुसमुच्छ्रितप्रदेशंव्यप्रथयः विशेषणविस्तीर्णमकरोः विषमामिमांसमीकृतवानि-
त्यर्थः तथा दिवोन्तरिक्षस्य रजः रजसोलोकस्यउपरं उर्मूलप्रदेशंअस्तभायःअस्तभाः यथान्त-
रिक्षलोकस्यमूलंदृढंभवतितथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः कर्मणिलटःशानचिथैकिप्राप्तेव्यत्ययेन

भ्रा प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दस्म दसु उपक्षये इषियुधीन्धिदसीत्या-
दिनामक् । वः वृञ्वरणे लुङिसिपि मञ्चेवसेत्यादिनाच्चेर्लुक् गुणे ह्रस्वच्चाभ्यइतिसलोपः बहु-
ल्लुङ्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः । अन्धः तमोप्यन्धउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतीतिर्यास्कः । रजः
लोकारजांस्युच्यन्तइत्युक्तत्वात् रजःशब्दोलोकवचनः सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । अस्तभा-
यः लङि स्तंभुस्तुंभिवत्यादिनाभ्राप्रत्ययः छन्दसि शायजपीति अहावपिव्यत्ययेन भ्राप्रत्ययस्य शा-
यजादेशः अनिदितामितिनलोपः अडागमः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

प्रवर्ग्ये अभिष्टवे तदुप्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्र सूत्रितम्—तदुप्रयक्षतमस्य कर्मा-
त्मन्वन्नभोदुस्यते घृतं पय इति ।

तामेतां सूक्तेषु षष्ठीमृचमाह—

तदुप्रयक्षतमस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊम् इति । प्रयक्षतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुतमम् ।
अस्ति । दंसः । उपह्वरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः ।
नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तदुत देवकर्म प्रयक्षतमं अतिशयेन पूज्यं दंस इति कर्मनाम दंस-
स्तदेवकर्म चारुतममतिशयेन शोभनं अस्ति किंतु दित्यत आह अयमिन्द्रः उपह्वरे उपह्वर्तव्ये गन्तव्ये
पृथिव्याः सम्बन्धिनिसमीपदेशे उपराः उप्ताः स्थापिताः मध्वर्णसः मधुरोदकाः चतस्रो नद्यः प्रधान-
भूताः गङ्गादि नदीः अपिन्वत् असिञ्चत् इति यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः ॥ मय-
क्षतमं यक्षपूजायाम् यक्षयत इति यक्षः अतिशयेन यक्षो यक्षतमः पुनः प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदमल्ल-
तिस्वरत्वम् । दंसः दसि दंसनदर्शनयोः चुरादिरात्मनेपदी दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म औ-
णादिकः कर्मण्यसुन् । उपह्वरे ह्यकौटिल्ये कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्व-
रन्ति गच्छन्त्यस्मिन्नद्य इति उपह्वरो भूप्रदेशः पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः गुणः क-

दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् पिविसेचने भौवादिकः । चतस्रः शस् त्रिचतुरोःस्त्रियांतिस्-
चतस्रइतिचतुरशब्दस्यचतस्रादेशः आद्युदात्तोनिपातितः पूर्वसवर्णदीर्घप्रोत्ते अचिरऋतइतिरेफादे-
शः चतुरशब्दस्याद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेनचतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वेसिद्धेपिपुनराद्युदात्तनि-
पातनसामर्थ्यादयणादेशस्यवापूर्वविधौस्थानिवद्भावाच्चतुरःशसीत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः नच
नपदान्तेतिस्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएवन्स्थानिवत् अन्यनुस्थानि-
वदेवेतिनियमात् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

द्वि॒ता॒वि॒व॒त्रे॒स॒न॒जा॒स॒नी॒ळे॒अ॒या॒स्यः॒स्त॒व॒मा॒ने॒भि॒र॒कैः॑ ।

भ॒गो॒न॒मे॒ने॒पर॒मे॒व्यो॑म॒न्ना॒धार॒य॒द्रो॒द॒सी॒सु॒दं॒साः॑ ॥७॥

द्वि॒ता । वि । व॒त्रे । स॒न॒जा । स॒नी॒ळे इति॑ स॒द॒नी॒ळे । अ॒या॒स्यः ।

स्त॒व॒मा॒ने॒भिः । अ॒कैः । भ॒गः । न । मे॒ने इति॑ । पर॒मे । वि॒द॒ओम॑न् ।

अ॒धार॒य॒त् । रो॒द॒सी इति॑ । सु॒दं॒साः ॥ ७ ॥

अयास्यः यासःप्रयत्नः तत्साध्योयास्यः नयास्यःअयास्यःयुद्धरूपैःप्रयत्नैः साधयितुम-
शक्यइत्यर्थः कथंसाध्यतइत्यतआह—स्तवमानेभिः स्तोत्रंकुर्वद्भिः पुरुषैःअकैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः
स्तूयमानःसन्निन्द्रः सुसाध्योभवति यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यःप्राणः सहिआस्यान्मुखाद-
यतेगच्छतिनिष्क्रामतितदुपासकोप्यङ्गिराः उपचारादयास्यउच्यते तथाच छन्दोगैरान्नातम्—तं-
हायास्यउद्गीथमुपासांचक्रे एतमुएवायास्यमन्यन्तेआस्याद्यदयतेतेनेति । अथवा अयमास्येमु-
खेवर्ततइत्ययास्यः तथाचवाजसनेयकम्—तेहोचुःक्रनुसोभूद्योनइत्थमसक्तेत्ययमास्यान्तरिती-
तिपूर्ववदुपासकोप्ययास्यः तेनऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणांस्तुतिंकुर्व-
द्भिर्अकैर्मन्त्रैःकरणभूतैःस्तूयमानःसन सनजा सनेतिनिपातो नित्यार्थः नित्यजातेसर्वदाविद्यमान-
स्वभावइत्यर्थः प्रथमभावविकारवाचिनाजनिनाद्वितीयोभावविकारःसत्तालक्ष्यते यथाऔत्प-
त्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसम्बन्धइति । औत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूमइतिहितद्गाढ्यं सनीळे समानंनीडं
ओकोनिवासस्थानंययोस्तेसंलभेइत्यर्थः एवंविधेद्यावापृथिव्यौद्विताद्विधाविवत्रेविवृतेअकरोद
भेदेनास्थापयदित्यर्थःमेनेमननीयेपरमेउत्कृष्टे व्योमन्विविधलक्षणोनभसिवर्तमानोभगोनस्त्र्यं-
व सुदंसाः शोभनकर्मैन्द्रः रोदसीद्यावापृथिव्यावधारयदपोषयत् यद्वा मेनेतिस्लीनाम तथाचया-

स्कः—मेनाग्राइतिस्त्रीणांमेनामानयन्त्येनाइति । स्त्रीरूपमापन्नेरोदसीइन्द्रः अपुषदित्यर्थः ॥ द्विता द्विधेत्यस्यधकारस्यतकारश्छान्दसः । सनजा जनीप्रादुर्भावे अस्माद्भावे अन्येष्वपिदृश्यतइतिदृ-
शिग्रहणस्यसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपिजनेर्दप्रत्ययः सनानित्यंजोजननंययोस्ते
सनजे पूर्वपदस्यह्रस्वश्छान्दसः एवमादित्वादन्तोदात्तत्वम् तदेवबहुव्रीहिस्वरेणशिष्यते सुपांसुलु-
गितिबिभक्तेराकारः । अयास्यः यसुप्रयत्ने यासःप्रयत्नः तत्रभवोयास्यः भवेच्छन्दसीतियत् न-
यास्यः अयास्यः परादिश्छन्दसिबहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् श्रुत्युक्तनिर्वचनेतुपृषोदरादित्वा-
दभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने सप्तम्येकवचनस्यसुपांसुलुगितिशेआदेशः शेइतिप्रगृह्यत्वम् यद्वा
मन्यतइतिमेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्चेत्वंवक्तव्यमित्येत्वम् ततष्ठाप् द्विर्वचने ईदूदेद्विवचनंप-
गृह्यमितिप्रगृह्यत्वम् । सुदंसाः दंसइतिकर्मवाचीअसुन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौआद्युदात्तं-
ग्रच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

सनादिवंपरिभूमाविरूपेपुनर्भुवायुवतीस्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषारुशङ्घिर्वपुर्भिराचरतोअन्यान्या ॥८॥

सनात् । दिवम् । परि । भूम । विरूपे इति विरूपे । पुनःऽभुवा ।

युवती इति । स्वेभिः । एवैः । कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशतुऽभिः ।

वपुःऽभिः । आ । चरतः । अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपेशुक्कृष्णतयाविषमरूपेपुनर्भुवा पुनःपुनःप्रतिदिवसंजायमानेयुवतीतरुण्यौरान्यु-
षतोःसर्वदैकरूप्यात् एवम्भूतेरान्युषसौदिवंगुलोकंभूमाभूमिंचसनात्चिरकालादारभ्यस्वेभिरेवैः
स्वकीयैर्गमनैःपरिचरतः पर्यावर्तेते अयमेवार्थःस्पष्टीक्रियते—अकारात्रिःकृष्णेभिरन्धकाररूपै-
र्वर्णैरुपलक्षिताउषाश्चरुशङ्घिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिःस्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिताअन्यान्यापरस्पर-
यतिहारेणआचरतः आवर्तेते हेइन्द्र एतत्सर्वत्वयैवकार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥
भूमसुपांसुलुगितिद्वितीयायाडादेशः छान्दसोह्रस्वः । एवैः इणगतौ इणशीङ्भ्यां वन्तिभावेव-
प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अक्ता नक्तेतिरात्रिनाम नलोपश्छान्दसः । वपुर्भिः अर्तिपुवपीत्या-

दिनाउस् निच्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या कर्मव्यतिहारेसर्वमात्रोद्धेभवतइतिवक्तव्यम् समासवच्च-
बहुलमितिद्विभावे तस्यपरमात्रेडितमित्यात्रेडितसंज्ञायामनुदानंचेत्यात्रेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥८॥

नवमीष्टचमाह—

सनेमिसख्यंस्वपस्यमानःसूनुर्दाधारशर्वसासुदंसाः ।

आमासुचिदधिषेपकमन्तःपर्यःकृष्णासुरुशद्रोहिणीषु ॥९॥

सनेमि । सख्यम् । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शर्वसा ।

सुऽदंसाः । आमासु । चित् । दधिषे । पकम् । अन्तरिति । पर्यः ।

कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः स्वपःशोभनकर्मतदिवाचरनशवसाशवसोबलस्यसूनुःपुत्रःअतिबलवानित्य-
र्थः सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तःएवम्भूतइन्द्रः सख्यंयजमानानांसखित्वंसनेमिपुराणंदाधा-
रधारयतिपोषयतीत्यर्थः सनेमीतिपुराणनाम प्रवयाः सनेमीतिपाठात् किञ्च आमासुचित् आर्द्रा-
स्वपरिपक्वासुगोषुचअन्तर्मध्येपक्वंपरिपक्वंपयोदधिषेधारयसि तथाकृष्णासुकृष्णवर्णासुरोहिणी-
षुलोहितवर्णासुचगोषुतद्विपरीतरुशवदीप्यमानंश्वेतवर्णंपयोदधिषे ॥ सख्यं सख्युर्भावःसख्यं स-
ख्युर्यइतियः प्रत्ययस्वरः । दाधार धृञ्धारणे तुजादित्वादर्भ्यासस्यदीर्घत्वम् । पक्वंपचोवइतिनि-
ष्ठातकारस्यवत्वम् । रोहिणीषु रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेच रुहेश्वलोवेतीतनप्रत्ययान्तोरोहितश-
ब्दआद्युदात्तोवर्णवाची वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नइतिङीप् तत्सन्नियोगेनतकारस्यनकारादेशश्च
ङीपःपित्त्वादनुदात्तत्वेप्रातिपदिकस्वरएवशिष्यते ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

सनात्सनीळाअवनीरवाताव्रतारक्षन्तेअमृताःसहोभिः ।

पुरुसहस्राजनयो नपत्नीर्दुवस्यन्तिस्वसारोअह्नयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनात् । सऽनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः ।

सहऽभिः । पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति ।

स्वसारः । अह्नयाणम् ॥ १० ॥ २ ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थानाः अवाताःवातंगमनंतद्रहिताः एक-
पाण्यवस्थानाव् अवनयइत्यङ्गुलिनाम एवम्भूताः अवनीरङ्गुलयः पुरुपुरुणिबहूनि सहस्राअसं-
ख्यातानिब्रताव्रतानिइन्द्रसम्बन्धीनिकर्माणि अमृताःपुनःपुनःकरणेपिआलस्यरहिताः सत्यःसहो-
भिरात्मीयैर्बलैरक्षन्तेपालयन्ति अपिच स्वसारःस्वयमेवसरत्योङ्गुलयः पत्नीःपालयिष्यः अह्वया-
णंलज्जारहितंप्रगल्भमित्यर्थः यद्वाअह्नीतयानंपशस्तगमनमिन्द्रं जनयोन जनयइतिदेवानांपद्भ्य-
उच्यन्ते देवानांवैपत्नीर्जनयइतिश्रुतेः । ताइवदुवस्यन्तिपरिचरन्तिअञ्जलिबन्धनेनेन्द्रंप्रीणयन्ती-
त्यर्थः ॥ अवनीः अवनयोङ्गुलयोभवन्त्यवन्तिकर्माणीतियास्कं । सुपांसुलुगितिजसःपूर्वस-
वर्णादीर्घत्वम् । अवाताः वागतिगन्धनयोः असिहसोत्यादिनाभावेतन्प्रत्ययः बहुव्रीहौनञ्जसुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रताशेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । दुवस्यन्ति दुवस्यतिः परिचरणकर्मां
कण्डादिः अतोयकएवस्वरःशिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः । अह्वयाणं ह्रीलजायाम् बहुलं-
छन्दसीतिश्लोरभावः व्यत्ययेनशानच् मुगभावश्छान्दसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् यद्वा बहुलंछन्दसीतिशपोलुकि छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वेनङित्त्वाभावेगुणायान-
देशौ पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्वेवंव्याख्यत्—अह्वयाणोह्नीतयानइति ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

एकादशीष्टकमाह—

सनायुवो नमसानव्यो अर्केर्वसूयवो मतयो दस्मदद्रुः ।

पतिं न पत्नीं रुशती रुशन्तं स्पृशन्ति त्वाशवसावन्मनीषाः ॥ ११ ॥

सनायुवः । नमसा । नव्यः । अर्केः । वसूयवः । मतयः । दस्म ।

दद्रुः । पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा ।

शवसावन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र अर्केःशस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसानमस्कारेणयस्त्वंनव्यः स्तुत्योभवसि सना-
युवःसनातनंअग्निहोत्रादिनित्यंकर्मआत्मनइच्छन्तः वसूयवोवसुधनमात्मनइच्छन्तोधनका-
भावामतयोमेधाविनस्त्वांदद्रुःबहुनाप्रयासेनजग्मुः हेशवसावन्बलवन्निन्द्र तैःप्रयुक्तामनीषा-
स्तुतयः त्वात्वांस्पृशन्तिप्रामुवन्ति तत्रदृष्टान्तः—उशतीःउशत्यःकामयमानाः पत्नीःपद्भ्यःउशन्तं

कामयमानं पतिं यथापतिं सम्भजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः सनेत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे तेन च तद्वान्वलक्ष्यते सनासनातनं कर्म आत्मन इच्छन्तीति सनायुवः कया च्छन्दसीत्युपत्ययः जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वम् । मतयः मनज्ञाने मन्यन्त इति मतयः स्तोतारः किञ्चकौचसंज्ञायामिति किञ्च न किञ्चिदीर्घश्चेति निषेधे प्राप्ते बाहुलकात् अनुदानोपदेशेत्यादि नानुनासिकलोपः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । दद्गुः द्राकुत्सायांगतौ लिट्युसि आतो लोप इटिचेत्याकारलोपः । उशतीः वशकान्तौ षट्ः शतृ अदादिवा च्छपो लुक् शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिय्यादिना सम्प्रसारणम् उगितश्चेति ङीष् शतुरनुमइति नद्या उदात्तत्वम् वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् मनुषिआकारोपजनश्छान्दसः यद्वा मत्वर्थीय आवनिष् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

सनादेवतवराये गभस्तौ नक्षीयन्ते नोपदस्यन्ति दस्म ।

द्युमाँ असि क्रतुं माँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप ।

दस्यन्ति । दस्म । द्युमान् । असि । क्रतुमान् । इन्द्र । धीरः ।

शिक्ष । शचीवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हेदस्मदर्शनीयेन्द्र गभस्तिरिति बाहुनाम तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानिरायोधनानि नक्षीयन्ते न विनश्यन्ति नोपदस्यन्ति च स्तोत्रभ्योदत्ते पितृवद्धस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोत्यपितुवर्धते हेइन्द्र धीरो बुद्धिमान् भृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि तथा क्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोसि हे शचीवः कर्मवन्निन्द्र तव शचीभिः त्वदीयैः कर्मभिर्नोस्मभ्यं धनं शिक्षदेहि शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते क्षीञ्छिसायां ऋयादिः अस्मात्कर्मकर्तारिकर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे वक्तरांस्वाश्रयमपि यथास्यादिति कर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वम् चादिलोपे विभाषेति नियातप्रतिषेधः । शचीवः शची अस्यास्तीति शचीवान् छन्दसीर इति मतुपो वत्वम् सम्बुद्धौ मतुवसोरुरितिनकारस्यरुत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतं भद्रह्य हरियो जनाय ।

सुनीथाय नः शवसानो धाः प्रातर्मक्षधियाव सुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥ ३॥

सना॒ऽय॒ते । गो॒र्त॒मः । इ॒न्द्र । न॒व्य॒म् । अ॒र्त॒क्ष॒त् । ब्र॒ह्म ।
हरि॒ऽयो॒र्ज॒नाय॑ । सु॒ऽनी॒थाय॑ । नः । श॒व॒सान॒न । ॥ नो॒धाः । प्रा॒तः ॥
म॒क्षु । धि॒याऽव॑सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥ १३ ॥ ३ ॥

सइन्द्रः सनायतेनित्यइवाचरतिसर्वेषामाद्यो भवति- हे शवसानबलवन्निन्द्र हरियोजनायह-
रीश्वरैरथेयोजयतीति हरियोजनः सुनीथाय सुष्टुनेत्रे एवम्भूताय तस्मै तु फ्यं गोतमः गोतमस्य क्र-
षेः पुत्रो नो धाः ऋषिः न व्यं नूतनं ब्रह्म एतत्सूक्त रूपं स्तोत्रं नो स्मदर्थं मतक्षत् अकरोत् अतोस्माभिरनेन
स्तोत्रेण स्तुतः सन् धियानुद्धाकर्मणा वा प्राप्तवसुः इन्द्रः प्रातः काले मक्षुशीर्षं जगम्यादागच्छतु ॥
सनायते सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थं क्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय णी-
ञ्प्रापणे इत्यस्मादौणादिकः थक्प्रत्ययः थाथादिस्वरः ॥ १३ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

त्वं हान्विति नवर्षं सूक्तं नो धस आर्षे चैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यते च—त्वं नवेति । समूहे दशरात्रे
द्वितीये छन्दो मे मरुत्वतीये शस्त्रे एतत्सूक्तम् विश्वजितो धिनर इति खण्डे सूत्रितम्—तां सुते कीर्तिं त्वं-
महाँ इन्द्रयो हेति ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

त्वं म॒हाँ इ॒न्द्र॒यो ह॒ शु॒ष्मै॒र्द्या॒वा॒ज॒ज्ञानः॑ पृ॒थि॒वी॒ अ॒मे॒धाः ।
य॒द्ध॒ते॒ वि॒श्वा॒ गि॒र॒य॑श्चि॒द॒भ्वा॑भि॒या॒ दृ॒ह्णा॒सः॑ कि॒र॒णा॑ नै॒र्ज॒न् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी
इति । अमे । धाः । यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अश्वा ।
भिया । दृह्णासः । किरणाः । न । ऐर्जन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महान्गुणैः सर्वाधिको भवसि यो ह यः खलु त्वं अमे असुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानी-
व पादुर्भूतः सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैः आत्मीयैर्बलैर्द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौ धाः अधारयः ताह-
द्गयादमूच इत्यर्थः किञ्च यद्धते यस्य खलु तव सम्बन्धिन्याभियाभीत्या विश्वा विश्वानिव्याप्तानि
निभूतजातानि गिरयश्चित् येषु शिलोच्चयाः अश्वा महन्नामैतत् अन््यान्यपि महान्तियानि सन्ति ते

पिसर्वेदह्लासःदृढाअपिऐजन्अकंपिषत तत्रदृष्टान्तः—किरणान यथासूर्यरश्मयःइतस्ततोभ्रसिक-
म्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानःजनीप्रादुर्भावे लिटःकानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाह्निर्भा-
वादि चितइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ घावापृथिवीइत्यस्यसमस्तपदस्यमध्ये जज्ञानइत्यस्यपाठश्छान्दसः ॥
यत् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् ॥ अक्वा आसमन्ताद्भवन्तिसद्भावंप्रामुवन्तीत्यश्वामहान्तः आङ्पूर्वा-
द्भवतेरौणादिकोड्वनप्रत्ययः उपसर्गस्यह्रस्वत्वंच यद्वा नञ्पूर्वाद्भवतेःप्राभ्यर्थाञ्जिभुवोडि-
दितिक्रनप्रत्ययः महान्तोहिप्राप्तुंशक्यन्ते शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । किरणाःकीर्यन्तेवि-
क्षिप्यन्तेइतिकिरणाः कृविक्षेपे कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्क्यःक्युरितिक्युप्रत्ययः योरनादेशेप्रत्यया-
द्युदात्तः ऋतइच्चातोरितीत्वम् । ऐजन् एजृकम्पने लङ्चाडागमःसचोदात्तः वृद्धिश्च ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

आयद्धरीइन्द्रविभ्रतावेरातेवञ्जरिताबाह्वोधात् ।

येनाविहर्यतक्रतोअमित्रान्पुरङ्गणासिंपुरुहूतपूर्वीः ॥२॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् ।

ज्रिता । बाह्वोः । धात् । येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो ।

अमित्रान् । पुरः । इङ्गासिं । पुरुऽहूत् । पूर्वीः ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वंयद्यदाविभ्रताविविधकर्माणौहरीत्वदीयावश्वौआवेःरथेआगमयसिरथेयोजयसी-
त्यर्थः तदानींतेवबाह्वोर्हेस्तयोर्ज्रितास्तोतावज्रमाधावस्तोत्रेणस्थापयतिस्तोत्रास्तुतेप्रयत्नमन्-
रेणवज्रत्वद्धस्तेदृश्यतइत्यर्थः हेअविहर्यतक्रतोप्रेप्सितकर्मन्निन्द्र अमित्रान्शत्रून्येनवज्रेणेणा-
सिअभिगच्छसि हेपुरुहूत पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैराहूतस्वंपूर्वीविह्वीःपुरःअसुरपुराणिभेतुमभिग-
च्छसीत्यर्थः ॥ विभ्रता व्रतमितिकर्मनाम विविधंव्रतंकर्मययोस्तौ सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम्
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु अन्तर्भावितप्रथं-
तछान्दसेलङि सिपि अदादित्वाच्छपोलुक् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः । धात् दधातेश्छा-
न्दसेलुङिगातिस्थेतिसिचोलुक् पूर्ववदडभावः । अविहर्यतक्रतो हर्यतिःप्रेप्साकर्मतियास्कः ।
हर्यगतिकान्योः कान्तिरभिलाषः विहर्यंतोनभिलषितः अविहर्यंतोभिलषितइत्यर्थः तादृशः
ऋतुःकर्मयस्यसतथोक्तः । अमित्रान् नसन्तिमित्राण्येषुइतिबहुव्रीहौनञ्जोरमरमित्रभृताइत्युत्त-

पदाद्युदान्तत्वम् । इष्णासि इषआभीक्ष्ण्ये अत्रगत्यर्थः ऋयादिभ्यःश्चा सिपःपित्त्वादनुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥२॥

तृतीयाश्रुचमाह—

त्वंसत्यइन्द्रधृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षानर्यस्त्वंषाट् ।

त्वंशुष्णं वृजनैपृक्षआणौयूनेकुत्सायद्युमतेसचाहन् ॥३॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः ।

त्वम् । षाट् । त्वम् । शुष्णम् । वृजनै । पृक्षे । आणौ । यूने ।

कुत्साय । युमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वंसत्यःसत्सुभवः सर्वोत्कृष्टइत्यर्थः एतान्शत्रून्भगतःसन् धृष्णुः तेषांधर्षयिता तिरस्कृता किञ्च त्वमृभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः तेषुकृतनिवासोवा यद्वा महन्नामैतत् महान्प्रवृद्धो-
सि नर्योऽनृष्योहितः तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविताहन्तेत्यर्थः किञ्च वृजनइत्यादीनित्रीणिस-
द्भामनामानि अत्रपूर्वविशेषणे वृजनेवर्जनयुक्ते सद्भामेहिवीराःपुरुषावर्ज्यन्तेहिंस्यन्ते पृक्षेसंप-
र्चनीयेर्वीर्योद्धुं प्राप्तव्ये एवंविधेआणौसद्भामेद्युमतेदीप्तिमतेयूनतरुणायकुत्साय सचात्वंसहायोभू-
त्वाशुष्णंशोषयितारमेतत्संज्ञमसुरंअहन्अवधीः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुरितिमेधाविनाम उरुविस्तीर्णं
भाति यद्वा ऋतेनयज्ञेनभातिभवतीतिवाऋभुः उरुशब्देऋतशब्देवोपपदेभातेर्भवतेर्वामृगव्यादय-
श्चेतिकुप्रत्ययः पूर्वपदस्यऋभावश्चनिपात्यते क्षयतिरैश्वर्यकर्मा तेषामीष्टेइत्यृभुक्षाः यद्वा क्षि-
निवासगत्योःतेषु निवसतीतिपतेस्थइतिविधीयमानइनिप्रत्ययोवहुत्ववचनादस्मादपिभवति टिलो-
पश्च सौपथिमध्यृभुक्षामादित्यात्वं प्रत्ययस्वरः । षाट् सहअभिभवे छन्दसिसहइतिकेवलादपिण्विः
षत्वंछान्दसम् । युमते द्यौःदीप्तिरस्मिन्नस्तीतिद्युमान् स्वादिष्वसर्वनामस्थानेइतिपदसंज्ञायां
दिवउदित्युत्वं ह्रस्वनुङ्ख्यामतुत्रितिमतुपउदात्तत्वमा ॥३॥

चतुर्थाश्रुचमाह—

त्वंहन्यदिन्द्रचोदीःसर्वावृत्रंयद्वाञ्जिन्वृपकर्मन्नुभ्राः ।

यद्दशूरवृषमणःपराचैर्विदस्यूर्योनावरुंतोवृथाषाट् ॥४॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सर्वा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् ।
 वृषःकर्मन् । उन्नाः । यत् । ह । शूर । वृषःमनः । पराचैः । वि ।
 दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथापाद् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंह त्वंखलुसखाकुत्सस्यसहायःसन् त्यततदप्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशोवाचोदीः प्रेरित-
 वान् अकाशीरित्यर्थः हेवृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृत्रं सर्वस्य धन-
 स्यावरीतारंकुत्सस्य शत्रुं यतयदा उन्नाः अतुन्नाः अहिंसीः अपिच हेशूरशत्रूणां प्रेरक वृषमणः का-
 माभिवर्षकमनस्केन्द्र वृथापाट् अनायासेन शत्रूणामभिभवितात्वं यद्दयदाखलु योनौ वीरैर्मिश्र-
 णीयेसंग्रामेदस्यून् कुत्सस्योपक्षयितृन् अन्यान् शत्रून् पराचैः परागमनैः व्यकृतः पराङ्कुखायथाभव-
 न्ति तथा व्यच्छिनः तदानीं कुत्सः सर्वयशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः चुदप्रेरणे लुङि नेटीति सिचिवृद्धि-
 प्रतिषेधः । उन्नाः णभतुभाहिंसायाम् क्रैयादिकः लङिसिपि तलोपश्छान्दसः बहुलं छन्दस्यमाङ्गो-
 गेपीत्यङ्भावः पराचैरित्येतद्व्ययं नीचैरुच्चैरिति वदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः पराश्वनैरि-
 तिनिरुक्तम् । दस्यून् दीर्घादृत्समानपादेइति नकारस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तुवेति उकार-
 स्यसानुनासिकता । अकृतः कृतीछेदने लङिसिपितुदादित्वाच्छप्रत्ययः आगमानुशासनस्यानि-
 त्यत्वाच्छेमुचादीनामितिनुमागमस्याभावः शस्यङित्वाद्गुणाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

त्वं हत्यदिन्द्रारिषण्यन्दृहस्यचिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्यं१ स्मदाकाष्ठा अर्वते वर्धने ववञ्चि उच्छ्रथिद्यमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृहस्य । चित् । मर्तानाम् ।

अजुष्टौ । वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाइव ।

वज्रिन् । श्रथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वंखलुत्यतस्यदृहस्यचित्दृढस्यकस्यचिदपि अरिषण्यन्प्रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावोभ-
 वसि देवतात्वेनानुगृहीतृत्वात् तथापि मर्तानां स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतौ सत्यां अस्मद्वैतं
 अस्मदीयाश्वायगन्तुं काष्ठादिशः आसमन्ताद्विषः विवृताः कुरु यथासर्वास्तुदिक्षु अस्मदीयाश्वाः

प्रतिरोधमन्तरेणगच्छन्तितथाकुर्वित्यर्थः किञ्च तत्रत्यानमित्रान् हेवजिन्वज्वजिन्द्र घनेवघनेन कठिनेनपर्वतेनेववज्रेणश्रथिहिश्रथयजहीत्यर्थः यद्वा मर्तानामनुष्याणामध्येयस्मिन्कस्मिन्श्चित्वाप्रीतौसत्यांतस्यशत्रोर्दृढस्यापि अरिषण्यन् रेषणांहिसनमनिच्छन्वर्तसेयस्मिस्तुकुत्सादौप्रोतिरस्तितस्यशत्रुवधंचरुषे अतस्तवप्रियाणामस्माकमर्वतइत्यादिपूर्ववत् ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिषष्ठ्यालुक् । अरिषण्यन् रिष्टशब्दात्क्यचिदुरस्युर्द्विविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीतिरिषण्भावोनिपात्यते नञ्समासेअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मन् पूर्ववत्षष्ठ्यालुक् । अर्वते अर्वणस्त्रसावनञ्जइतिनकारस्यतकारादेशः वनिपसुपौपित्वादनुदात्तौ परिशेषात् धातुस्वरएवशिष्यते । घनेवमूर्तौघनइतिकाठिन्येगम्यमानेहन्तेरप्पत्ययान्तोनिपात्यते । श्रथिहि श्रथहिंसार्थः ण्यन्ताल्लोटिवहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्वांहत्यदिन्द्रार्णसातौस्वमीह्लेनरंआजाह्वन्ते ।

तवस्वधावइयमासंमर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्याभूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णऽसातौ । स्वःऽमीह्ले । नरः । आजा । ह्वन्ते । तव । स्वधाऽवः । इयम् । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्णसातौअर्णानांगन्तृणायुद्धेप्रवृत्तानांपुरुषाणांसातिर्लाभोयस्मिन्स्वमिह्लेमीह्लमिति घननाम सुष्ठुअरणीयंधनंयस्मिन्एवभूतेआजाआजौसङ्ग्रामे त्यतत्प्रसिद्धंत्वामेवनरोयोद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थंहवन्तेआह्वयन्ति यद्वा अर्णसउद्कस्यसातिर्लाभोयस्मिन्वृत्रादियुद्धेतस्मिन्नित्यर्थः वृष्टिनरोधकेनवृत्रेणसहवर्षणार्थंतवयतयुद्धंतत्रस्तोतारस्त्वांप्रोत्साहयन्तीतिभावः यस्मादेवं तस्मात् हेस्वधावः हेअन्ववन्वलवन्वाइन्द्र समर्येसङ्ग्रामेतवसम्बन्धिनीइयमूतिःत्वदीयमिदंरक्षणंआस्मदाभिमुख्येनभूत्रभवतुवाजेपुसङ्ग्रामेषुयैषाऊतिः अतसाय्या योद्धृभिःप्राप्तव्याभवति ॥ त्यत्सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अर्णसातौऋगतौ बहुलवचनादौणादिकोनप्रत्ययः षणुदानेइत्यस्मान्नावेकिनिजनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा उदकेनुत्चेत्यर्त्तरसुन्प्रत्ययोनुडागमश्च पीवोपवसनादीनांछन्दसिलोपोवकव्यइतिसलोपः निच्वादाद्युदात्तत्व-

म् पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वमींल्लिे स्वरशब्देन्यइस्वरौस्वरितावितिस्वरितः बहुव्रीहिस्वरेणस-
एवशिष्यते । आज्ञा सुपांसुलुगितिसप्तम्याडादेशः । स्वधावः मनुवसोरुरितिमनुपुरोक्तवम् । अतसा-
ध्या अतसातत्यगमने औणादिकःसाध्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वेप्रत्ययाद्युदा-
त्तवम् । भूत् छन्दसिलुङ्लड्लिट्इतिप्रार्थनायांलुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडभावः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह—

त्वंह॒त्यदिन्द्र॑स॒प्तयु॑ध्यन्पु॒रोवज्रि॑न्पुरु॒कुत्सा॑य॒दर्दः ।
व॒र्हिर्न॑यत्सु॒दासे॒वृथा॑वर्ग॒होरा॑ज॒न्वरि॑वः॒पूर्वे॑कः ॥७॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् ।
पुरुकुत्साय । दर्दरिति दर्दः । बर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा ।
वर्क । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूर्वे । करिति कः ॥ ७ ॥

हेवज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र पुरुकुत्सायएतत्संज्ञायऋषयेयुध्यन्तदीयशत्रुभिःसहयुद्धंकुर्वाणस्त-
मेव त्यक्ताःसप्तपुरःतदीयानिसप्तसंख्यानिनगराणिदर्दःव्यदारयः अभैत्सोरित्यर्थः अपिच सुदा-
सेएतत्संज्ञायराज्ञेअंहोःएतत्संज्ञस्यासुरस्यसम्बन्धियद्धनमस्तिततवृथाअनायासेनवर्हिर्न बर्हिरि-
ववर्क अवृणक्अच्छिनइत्यर्थः तदनन्तरंपूर्वे त्वांहविषापूरयतेतस्मैसुदासेहेराजनस्वामिन्दिन्द्र
वरिवोधनं कःअकार्षीः ॥ त्यत् सुपांसुलुगितिभक्तेर्लुक् । दर्दः द्विदारणे अस्माद्यद्गुण्ताह-
ङिसुपिअदादिवच्चेतिवचनाच्छपोलुक् बाहुलकाद्दलादिशेषाभावः हल्ङ्याब्भ्यइतिसलोपः व-
हुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडभावः । सुदासे शोभनंदशतीतिसुदाः असुन् सुदाःकल्याणदानइतिया-
स्कं । वर्क वृजीवर्जने लङिसिपिवहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् लघूपधगुणेपूर्ववत्सलोपः अडभा-
वश्च चोःकरितिकुत्वम् । कः इळञ्करणे लुङिसिपिमन्त्रेषेतिच्लुक् पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

त्वंत्यांन॑इन्द्रदेवचि॒त्रामिष॑मापो॒नपी॑पयः॒परि॑ज्मन् ।
यया॑शूर॒प्रत्य॑स्मभ्यं॒यंसि॑त्मन॒मूर्जन॑वि॒श्वध॑क्षरं॒ध्वै ॥८॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इपम् । आपः । न ।
पीपयः । परिहृज्मन् । यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि ।
त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरध्वे ॥ ८ ॥

हेदेवद्योतमानेन्द्र त्वंनोस्माकंचित्रांचायनीयांत्यांतामिषमन्त्रंपरिज्मन्परितोव्यासायांभूमौ
पीपयः प्रवर्धयः यथासर्वाभूमिः अन्नेनपरिपूर्णाभवतितथाकुर्वित्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—आपोन
यथाआपोवृष्ट्युदकानिभूम्यांवर्षणेनप्रवर्धयसितद्वत् यद्वा भूमौवर्तमानानस्मान् यथाअपः प्रा-
पयसितद्वत् चित्रामिषमपिपाययेतिभावः हेशूरेन्द्र ययाइषात्मनमात्मानंजीवंअस्मभ्यंप्रतियंसिप्रय-
च्छसि तत्रदृष्टान्तः—विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्वैक्षरितुंऊर्जेन उदकमिव यथास्मभ्यंबहुल-
मुदकंप्रयच्छसितद्वत्प्राणधारणरूपंजीवनमपिप्रयच्छसीतिभावः ॥ आपः शसिप्राप्तेव्यत्ययेनजस्
अमृन्तित्यादिनादीर्घः। पीपयः स्फायीओष्यायीवृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसेलुडि प्यायःपीतिव्यत्ययेन
पीभावः णिश्रिद्रुसुभ्यइतिच्चेश्वडादेशः णिलोभादीनि यद्वा पीइषानेइत्यस्मात् लुडिचडिपूर्ववत्
बहुलंछन्दस्यमाङ्गोपेत्यडभावः । परिज्मन् जमतिर्गतिकर्मा अजगतिक्षेपणयोः आभ्यांपरि-
पूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्तित्यादौकनिनप्रत्ययान्तोनिपातितः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । यंसि यमउपर-
मेवहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । त्मनं आङोन्वत्रापिछन्दसिदृश्यतइत्यात्मनआकारलोपः संज्ञापूर्व-
कस्यविधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध विश्वशब्दात् तसिलःसकारलोपोधैवंच
पृषोदरादित्वात् । क्षरध्वे क्षरसञ्चलने तुमर्थेसेसेनित्यध्वेनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

अकारितइन्द्रगोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्तानमसाहरिभ्याम् ।

सुपेशंमंवाज्जमाभरानःप्रातर्मक्षुधियावसुजगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आइउक्ता । नमसा ।

हरिभ्याम् । सुपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु ।

धियाइर्वसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतवगोतमेभिर्गन्तुमैरेतत्संज्ञैर्ऋषिभिःअकारिस्तोत्रंलतमित्यर्थः एतदेवस्पष्टीकरोति
ब्रह्माणिमन्त्रजातानिनमसाहविर्लक्षणेनान्नेनसहहरिभ्यामश्वाभ्यांयुक्तायतुभ्यंओक्ताआभिम-

ख्येनोक्तानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि सत्वं सुपेशसं पेशइतिरूपनाम बहुविध-
रूपयुक्तं वाजमन्त्रेनोस्मभ्यमाभरआहरदेहीतियावत् धियाबुद्ध्याकर्मणावाप्राप्तधनइन्द्रः प्रातः
कालेअस्मद्रक्षणार्थंजगम्यात्आगच्छतु ॥ ओक्ता शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । सुपेशसं पि-
शअवयवे असुन् बहुव्रीहावाद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर ह्यहोभैइतिभक्तम्
इचोतस्तिडइतिसंहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

वृष्णेशर्थायेतिपञ्चदशसंज्ञासंस्कृतं नोधसआर्षं मारुतं अन्त्यात्रिष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दशजग-
त्यः तथाचानुक्तान्तम्—वृष्णेपञ्चोनामारुतं त्रिष्टुबन्तमिति । चातुर्विंशिकेहन्याग्निमारुतेइदंमारुतनि-
विद्धानीयं सूत्रितम्—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्थाययज्ञेनवर्धतेत्याग्निमारुतमिति । आभिष्टविकेपञ्चमे-
हन्यप्येतदाग्निमारुतेमारुतं निविद्धानीयं सूत्रितं च—पृक्षस्यवृष्णोवृष्णेशर्थायनूचित्सहोजाइत्या-
ग्निमारुतमिति ।

तत्रप्रथमाष्टमाह—

वृष्णेशर्थायसुमंखायवेधसेनोधःसुवृक्तिप्रभरामरुद्भ्यः ।

अपोनधीरोमनसासुहस्त्योगिरःसमञ्जेविदथेष्वाम्भुवः ॥ १ ॥

वृष्णं । शर्थाय । सुमंखाय । वेधसे । नोधः । सुवृक्तिम् । प्र ।

भर । मरुद्भ्यः । अपः । न । धीरः । मनसा । सुहस्त्यः । गिरः ।

सम् । अञ्जे । विदथेषु । आम्भुवः ॥ १ ॥

अत्रपूर्वार्धेनस्तुतौनोधाःपेयेते हेनोधः वृष्णेकामानांवर्षित्रेसुमखायशोभनयज्ञायवेधसेपु-
ष्पफलादीनांकर्त्रे वायौसतिहिपुष्पाणिफलानिचोत्पद्यन्ते एवंविधायामरुद्भ्यः विभक्तव्यत्ययः मरु-
तामितराविणांशर्थायसमहायसुवृक्तिं सुष्टुआवर्जकं सुष्टुप्रवृत्तंवास्तोत्रं प्रभरप्रेरयस्तुहीतियावत्
स्तुतौपेरितोनोधाआह धीरोधीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः कृताञ्जलिरित्यर्थः एवम्भूतोहं
मनसागिरःस्तुतिलक्षणावाचः समञ्जेसम्यग्यक्ताःकरोमि यागिरोविदथेषुयज्ञेषु आम्भुवःआद्मर्या-
दायां यथाशास्त्रं प्रयुक्ताभवन्तीत्याम्भुवः देवताभिमुखीकरणायसमर्थाः यज्ञयोग्यैःस्तोत्रैर्मनःपूर्वकं
रुद्राणं स्तौमीतिभावः तत्रदृष्टान्तः—आपोन यथापर्जन्योयुगपदेवबहुषुपदेशेषुबहुशोजलानिवर्षति

द्वत् ॥ वृष्णे वृषसेचने कनिन्युवृषितक्षीत्यादिनाकनिप्रत्ययः किच्वाद्गुणाभावोनिच्वादाद्युदात्त-
म् चतुर्थ्येकवचनेअङ्गोपोनइत्यकारलोपः । शर्धाय श्रुभुमसहने शर्धतेप्रसङ्गतेनेनपर्वतादिक-
मेतिशर्धोमरुत्संघः करणेघञ् अच्वादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय शोभनोमखोयस्य नञ्सुभ्यामि-
तेप्राप्तेव्यत्ययेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः पादादित्वात्षाष्ठिकमामत्रिताद्युदात्तत्वम् । सुह-
त्यः हस्तेभवोहस्यः भवेच्छन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देनबहुव्रीहावा-
द्युदात्तञ्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेज्जिरेदिवः ऋष्वासं उक्षणो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुच्यः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । ज्जिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्षणः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः ।

अरेपसः । पावकासः । शुच्यः । सूर्याः इव । सत्वानः । न ।

द्रप्सिनः । घोरवर्षसः ॥ २ ॥

तेमरुतोदिवोन्तरिक्षात्ज्जिरे प्रादुर्भवुः कीदृशाः ऋष्वासः दर्शनीयाः उक्षणः सेकारोयुवा-
इत्यर्थः रुद्रस्य मर्याः मर्यशब्दोमनुष्यवाची इहमरुतांमर्त्यत्वासंभवात्पुत्रादित्यस्मिन्नर्थेपर्यवस्य-
। मरुतांरुद्रपुत्रत्वंचमन्त्रान्तरेस्पष्टम्—आतेपितर्मरुतांमुन्नमेत्विंति । असुराः शत्रूणांनिरसिता-
ः अरेपसःरेपइतिपापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषांशोधकाः सूर्या इवशुचयोदीप्ताः सत्वा-
नि यथापरमेश्वरस्यभूतगणाः अतिशयेनबलपराक्रमाःतत्सदृशाइत्यर्थः सत्वानइतिभूतगणा-
च्यन्ते—अथोयेअस्यसत्वानइत्यादौतथादर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकविन्दुभिर्युक्ताः मरुतः-
ष्टान्यन्तीतिश्रुतेः । घोरवर्षसःवर्षइतिरूपनाम घोररूपाः यथाभूतगणाभयंकररूपाः शत्रूणां
यंकररूपाइत्यर्थः यद्वा सत्वानो नघोरवर्षसः यथाभूतगणाभयंकररूपाः तद्देतेपीत्यर्थः ॥
ष्वासः ऋषीगतौ गत्यर्थान्बुद्ध्यर्थाइति अत्रज्ञानार्थः सर्वनिवृष्वेत्यादौ वप्रत्ययान्तोनिपातितः
ज्जिरेसुकृ । उक्षणः वाषपूर्वस्यनिगमेइत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामि-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः षड्विशरणगत्यवसादनेषु प्रेईरसद्योस्तुट्चेतिविधीयमानः

१ ऋ० सं० २. ७. १६. १ २ तै० सं० ४. ५. १. १ ३ तै० सं० २. ४. १. ०.

मरुतःसृष्टां वृष्टिन्यन्तीतिनिरुक्तम् नि०७. २४. १

कनिष्प्रत्ययो बहुलवचनात्केवलादपि भवति प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरः शिष्यते । घो-
रवर्षसः हन्तेरच्घुरचेति हन्तेर्घुरादेशः अच् वृद्धधातोर्वृद्धशीङ्स्यामित्यसुन् पुडागमः बहुव्री-
हिस्वरः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरधिगावः पर्वता इव ।
दृह्णा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्रच्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक् हनः । ववक्षुः । अधिगावः ।
पर्वताः इव । दृह्णा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र ।
च्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणाः रुद्राः रुद्रपुत्राः अजराः जरारहिताः अभोग्घनः ये देवान् हविर्भिर्न भोज-
यन्ति तेषां हन्तारः अधिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वता इव दृढाङ्गाः एवम्भूतामस्तः
ववक्षुः स्तोतृणामभिमतंप्रापयितुमिच्छन्ति अपि च विश्वासर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा-
पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि दृह्णा चित् दृढान्यपि मज्मनेति वलनाम मज्मना शो-
धकेन बलेन प्रच्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ अभोग्घनः भोजनयन्तीति भोजः न भोजः अभोजः तेषां
हन्तारः बहुलं छन्दसीति हन्तेः क्तिप् अयो होन्यतरस्यामिति हकारस्य घत्वम् इन् हनपूर्वार्थम्णां शा-
विति नियमाद्दीर्घाभावः । ववक्षुः वहप्रापणे अस्मादिच्छासनि एकाच इतीट्प्रतिषेधः द्विर्भावः दृ-
त्वकत्वषत्वानि सन्यत इतीत्वाभावश्छान्दसः लिट्युसि अमन्वे इति निषेधादात्मप्रत्ययाभावे अतो-
लोप इत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वात्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थाष्टचमाह—

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्माँ अधियेतिरे शुभे ।
अंसैष्वेपां निमिमृक्षुर्ऋष्टयः साकजज्ञिरे स्वधया दिवोनरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अञ्जिभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षः । सु । रुक्मान् ।
अधि । येतिरे । शुभे । अंसेषु । एषाम् । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः ।
साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरितिरूपनाम वपुषेरूपायशोभार्थमरुतः चित्रैर्नानाविधैः अञ्जिभीरूपाभिव्यञ्जनस-
मर्थैराभरणैः स्वशरीराणिव्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्ति अलङ्कुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःसु भुजान्तरेषु रुक्मान्नोचमा-
नानहारान् अधियेतिरेउपरिचक्रिरे किमर्थं शुभेशोभार्थम् अपिच येषामरुतामसेषु कष्टयः आयु-
धानिनिमिषक्षुः निमिष्टाः स्थिताः वभूवुः तैरायुधैः सहितानरोनेतारोमरुतः दिवोन्तरिक्षावस्वधया
स्वकीयेन बलेन साकंसहजज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः॥ येतिरे यतीप्रयत्ने लिटि अत एकहल्मध्ये इत्येत्वा ऋया-
सलोपौ । शुभे शुभदीप्तौ सम्पदादिलक्षणोभावे क्विप् सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । निमिषक्षुः
मृजुशुद्धौ सनि ऊदित्वादिडभावः हलन्ताच्चेति सनः किच्चाद्गुणाभावः द्विर्वचनादि सन्त्यत इतीत्व-
म् लिट्युसि अतो लोप इत्याकारलोपः । जज्ञिरे जनीप्रादुर्भावे लिटिगमहनेत्यादिनोपधालोपः॥ ४॥

पञ्चमीष्टकमाह—

ईशानरुतो धुनयो रिशादसो वातां न्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।

दुहन्त्यूर्धादिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वन्ति पर्यसा परिञ्जयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईशानरुतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विद्युतः । तविषीभिः ।
अक्रत । दुहन्ति । ऊर्ध्वः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिम् । पिन्वन्ति ।
पर्यसा । परिञ्जयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईशानरुतः स्तोतारमीशानंधनाधिपतिं कुर्वाणाः धुनयः मेघादीनां कम्पयितारः रिशादसः
रिशानां हिंसकानामत्तारः यद्वा रिशातां हिंसतां असितारो निरसितारः एवभूतामरुतः तविषी-
भिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरोवातादीन् विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत कुर्वन्ति कृत्वा च परिञ्जयः
रितोगन्तारो धूतयः कम्पयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवानि ऊधः ऊधः स्थानीयान्यभ्राणि दुहन्ति
रिक्ती कुर्वन्ति जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरं भूमिंपयसामेघान्निर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वन्ति
सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः रिशाहिंसायाम् इगुपधलक्षणः कः रिशन्ति हिंस्तीति रिशाः शत्रवः
गानदन्तीति रिशादसः असुन् निच्चादाद्युदात्तत्वम् रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा रिशच्छब्दा-
वशत्रन्तादसुक्षेपणे इत्यस्मात्क्विप् व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः अन्तोदात्तत्वंच । अक्रत
क्रोतेऽन्दादसो वर्तमाने लुङ् मध्ने घसेति चूर्लुक् । ऊधः सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेषठोवर्गः ॥ ६ ॥

मरुत्वतीयशस्त्रेपिन्वन्त्यपइत्येषाधाव्या सूत्रितंच—अग्निनेतात्वंसोमऋतुभिःपिन्वन्त्यपइ-
तिषाय्याइति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीमृचमाह—

पिन्वन्त्यपोमरुतःसुदानवःपयोघृतवद्विदथेष्वाभुवः ।
अत्यंनमिहेविनयन्तिवाजिनमुत्संदुहन्तिस्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६॥

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतवत् । विदथेषु ।
आइभुवः । अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् ।
उत्सम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानामरुतः पयःक्षीरवत् सारवतीरपःपिन्वन्तिसिञ्चन्ति आभुव
आभुवन्तीत्याभुवःऋत्विजः तेविदथेषुयज्ञेषुघृतवत्तथाघृतंसिञ्चन्तिएवंमरुतोपिवृष्टिकुर्वन्तीर्
भावःतत्रहेतुमाह—अत्यंन यथाअश्वंसादिनोविनयन्ति युद्धार्थंशिक्षन्ति एवमरुतोवाजिनंवेगव
न्तंमेघंमिहेवर्षणायविनयन्तिस्वाधीनंकुर्वन्तीतिभावः विनीयचस्तनयन्तंगर्जन्तंअक्षितंअक्षीणंउ
त्संउत्सवन्त्यस्मादापइतिउत्सोमेघः तंदुहन्तिरिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवःनुप्रत्यथान्तोदानुशब्दा
द्युदात्तः बहुव्रीहावाद्युदात्तंछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे मिहसेचने सम्पदादिलक्षणो
भावेकिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तनयन्तम् स्तनयशब्दश्चुरादिरदन्तः अतोलोप
स्यस्थानिवद्भावाद्द्विच्यभावः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

महिषासोमायिनश्चित्रभानवोगिर्योनस्वतंसोरघुस्यदः ।
मृगाइवहस्तिनःखादथावनायदारुणीषुतर्विषीरयुग्ध्वम् ॥७॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिर्यः । न । स्वतंसवसः ।
रघुस्यदः । मृगाःइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् ।
आरुणीषु । तर्विषीः । अयुग्ध्वम् ॥ ७ ॥

महिषइतिमहत्नाम महिषासोमहान्तःमायेतिज्ञाननाम मायिनःप्राज्ञाःचित्रभानवःशोभन-
दीप्तयःगिरियोनस्वतवसःपर्वताइवस्वकीयेनबलेनयुकारघुष्यदः शीघ्रगमनाः हेमरुतःएवम्भूतगु-
णविशिष्टायुयं हस्तिनोहस्तवन्तोमृगाइवगजाइव वनावनानिवृक्षजातानिखादथभक्षयथप्रभंक्थे-
तियावत् यद्यस्मात्आरुणीषुअरुणवर्णासुवडवासुतविषीबलान्ययुग्ध्वंसंयोजितवन्तः तस्माद्भ-
वतामिववाहनस्यापिप्रबलत्वात्तत्संयुक्ताभवन्तः सर्वभजन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः स्यन्दूपरुषणे
रघुशीघ्रस्यन्दन्तेगच्छन्तीतिरघुष्यदः क्विप्चेतिक्विप् अनिदितामितिनलोपः बालमूललघ्वल-
मितिलत्वविकल्पः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । खादथ खादभक्षणे । अयुग्ध्वं युजिर्योगे लुङि
क्वेःसिच् एकाचइतीट्प्रतिषेधः धिचेतिसकारलोपः चोःकुरितिकृत्वम् अडागमउदात्तः यद्दत्तयो-
गादनिघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

सिंहाइवनानदतिप्रचेतसःपिशाइवसुपिशोविश्ववेदसः ।

क्षपोजिन्वन्तःपृषतीभिर्ऋष्टिभिःसमित्सबाधःशवसाहिमन्यवः॥८

सिंहाःइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाःइव । सुःपिशः ।

विश्ववेदसः । क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सम् ।

इत् । सबाधः । शवसा । अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसःप्रकृष्टज्ञानामरुतः सिंहाइवनानदतिभृशंशब्दंकुर्वन्ति यथासिंहाः गिरिगह्वरेषुगंभी-
रशब्दंकुर्वन्ति एवमरुत्स्वप्यागतेषुगम्भीरःशब्दउत्पद्यतइतिभावः तथासुपिशःशोभनावयवाःशो-
भनालङ्कारावा तत्रदृष्टान्तः—पिशाइव पेशइतिरूपनाम यथारुरवःस्वशरीरगतैःश्वेतबिन्दुभिःअ-
रुतास्तद्वत् विश्ववेदसः सर्वज्ञाःक्षपःशत्रूणांक्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोतृन्प्रीणयन्तःशवसाबले-
नअहिमन्यवः आहननशीलामन्युयुक्ताःयद्विषयःकोपोजायतेतस्यहननेसमर्थाइत्यर्थः यद्वा म-
ननंज्ञानं मन्युः अहीनज्ञानाः उल्लुष्टबुद्धयइत्यर्थः एवम्भूतामरुतः पृषतीभिः पृषत्यइतिमरुतांवा-
हनस्याख्या पृषत्यःश्वेतबिन्दुद्विक्ताः मृग्यइत्यैतिहासिकाः । नानावर्णोमेघमालाइतिनैरुक्ताः । ता-
भिःऋष्टिभिरायुधैश्चसहिताःसन्तःसबाधःशत्रुभिर्बाधितान्यजमानानसमित्समानमेवयुगपदेवर -
क्षेतुमागच्छन्तीतिशेषः॥ नानदति णदअव्यकेशब्दे अस्माद्यद्गुगन्तालृट् । पिशाइव पिशाअवय-
वेषुपथलक्षणःकः । सुपिशःसुपूर्वात्पिशअवयवेइत्यस्मात् क्विप्चेतिक्विप् । पृषतीभिः पृषुसेचने वर्त-
मानेपृषइहन्महज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावादुगितश्चेतिङीप् अतएवशत्रुनुरनुमइतिनद्याउदात्तृत्वेमा-
ने बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिनियमात्तस्याभावः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

रोदसी आवदतागणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।
आवन्धुरेष्वमतिर्नदर्शताविद्युन्नतस्थौ मरुतोरथेषुवः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणश्रियः । नृषाचः । शूराः । शवसा ।
अहिमन्यवः । आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विद्युत् ।
न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हेगणश्रियः गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः नृषाचः नृन्यजमानान् हविः-
स्वीकरणायसेवमानाः शूराः शौर्योपिताः एवम्भूताः हेमरुतः शवसावलेनअहिमन्यवः आहन-
नस्वभावकोपयुक्ताः सन्तः रोदसीद्यावापृथिव्यौ आवदत आसमन्ताच्छब्दयत युष्मदागमनेस-
तिभवदीयशब्देनद्यावापृथिव्यौ पूर्णैकुरुतेतिभावः किञ्च हेमरुतः वयोष्माकंतेजः वन्धुरेषुबन्धक-
काष्ठनिर्मितंसारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते तद्युक्तेषुरथेष्वतस्थौ आतिष्ठति अवस्थितं सवसर्वैर्दृश्य-
ते तत्रदृष्टान्तद्वयमुच्यते—अमतिर्न अमतिरितिरूपनाम यथानिर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते दर्शताविद्युन्
यथावादर्शनीयाविद्युत्समेघस्थासर्वैर्दृश्यते एव रथेषु स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥
वदत ऋचितुनुषेत्यादिना दीर्घः । नृषाचः पादादित्वादा मच्चिताद्युदात्तत्वम् । अमतिः अमगत्यादिषु
अमेरतिरित्यौणादिकोतिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दर्शता भृष्टदृशीत्यादिना अतच्प्रत्ययः
चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

विश्ववेदसोरयिभिः समोकसः सम्मिश्लासः स्तविषीभिर्विरप्शिनः ।
अस्तारिषुं दधिरेगभस्स्योरनन्तशुष्मावृषवाद्योनरः ॥ १० ॥ १॥

विश्ववेदसः । रयिभिः । समुओकसः । सम्मिश्लासः । तविषीभिः
विदरप्शिनः । अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गभस्स्योः । अनन्तशुष्माः
वृषवाद्यः । नरः ॥ १० ॥ ७ ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञाः रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेतावाधानाधिपतयइत्यर्थः त्विषीभिः बलैः संमिश्लासः संमिश्राः संयुक्ताइत्यर्थः विरप्शिनः महन्नामैतत् महान्तः अस्तारः शत्रूणांनिरसितारः अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः वृषाइन्द्रः खादिरायुधस्थानीयोयेषांतेतथोक्ताः यद्वा वृषासोमःखादिःखाद्यःपेयोयेषांतेनरोनेतारः एवम्भूताः मरुतः गभस्तिरितिबाहुनाम गभस्तयोःबाह्वोःइषुंदधिरे शत्रूणांनिरसनायधनुर्बाणादिकंआयुधंधारयन्ति ॥ समोकसः उचसमवाये असुनिबहुलवचनात्कुत्वमितिओकउचःकइत्यत्रौक्तम् बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्लासः कपिलकादित्वाल्लत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायां वाचि विपूर्वाद्स्मात् बहुलवचनात्शक्प्रत्ययः विविधंशब्दंरपन्तीतिविरप्शाःस्तोतारः तेषांसन्तीतिविरप्शिनः यद्वा विविधंरपणंविरप्शं तदेषामस्तीति मरुतोहिविविधंशब्दं कुर्वतेइति प्रत्ययस्वरः । अस्तारः ताच्छीलिकस्तृत् इडभावश्छान्दसः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः नास्यन्तोस्येत्यनन्तः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् अनन्तंशुष्मोबलंयेषां बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषखादयः खाटभक्षणे उणादिकइन्प्रत्ययः वृषनशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तआद्युदात्तः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

एकादशीष्टममाह—

हिरण्ययेभिःपविभिःपयोवृधउज्जिघ्नन्तआपथ्योऽनपर्वतान् ।
मखाअयासःस्वसृतोधुवच्युतोदुधकृतोमरुतोभ्राजदृष्टयः॥११॥

हिरण्ययेभिः । पविभिः । पयःइत्यर्थः । उत् । जिघ्नन्ते ।
आइत्यर्थः । न । पर्वतान् । मखाः । अयासः । स्वइत्यर्थः । धुवच्युतः ।
दुधकृतः । मरुतः । भ्राजत्इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मरुतःहिरण्ययेभिःसुवर्णमयैः यद्वा हितरमणीयैः पविभिःरथानांचकैःपर्वतान्पर्वतोमेघान् यद्वा शिलोच्चयान्उज्जिघ्नन्तेऊर्ध्वगमयन्तिस्थानात्प्रच्यावयन्तीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—पथ्योन यथा पथिगच्छन्नरथःमार्गैःआस्थितंतृणवृक्षादिकंचूर्णाकृत्योर्ध्वनयतिगमयति यद्वा यथासंयुक्तागजाः मार्गस्थितंवृक्षादिकंभग्नकुर्वन्ति कीदृशामरुतःपयोवृधःपयसोवृष्ट्युदकस्यवर्धयितारः यद्वा पृथेः

पयसावर्धमानाः पृश्निवैपयसोमरुतोजाताइति हि श्रूयते । मखाः मखइतियज्ञनाम तद्वन्तः अयासः देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसृतः शत्रून् प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्रकृतः दुध्रदुष्टानां धारयितारं आत्मानं कुर्वाणाः यद्वा दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यं आत्मानं कुर्वाणाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमाना युधाः ॥ उज्जिघ्नन्ते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः होहन्तेरिति घत्वम् व्यत्ययेनान्तादेशः । पथयः पथिभवः भवे छन्दसीतियत् नस्तद्धिते इति टिलोपः व्यत्ययेन स्वरितत्वम् यद्वा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अयासः अयपयगतौ अयन्तइत्ययाः पचाद्यच् आज्ञसेरलुक् । दुध्रकृतः अत्र दुःशब्देन दुष्टाः लक्ष्यन्ते धृञ्धारणे दुष्टान्धारयतीति दुध्रः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा ईषद्दुःसुष्विति दुःशब्दे उपपदे कर्मणि खल्लु गुणाभावश्छान्दसः तं कुर्वन्तीति दुध्रकृतः करोतेः क्विप्चेति क्विप् रेफलोपश्छान्दसः ॥ १ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्यसूनुं हवसां गृणीमसि ।

रजस्तुरंतवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्रुतश्रिये ॥ १२ ॥

घृषुम् । पावकम् । वनिनम् । विचर्षणिम् । रुद्रस्यं । सूनुम् ।

हवसां । गृणीमसि । रजस्तुरंम् । तवसंम् । मारुतम् । गणम् ।

ऋजीषिणंम् । वृषणंम् । सश्रुतं । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुंशत्रूणां बलस्य चर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम उदकवन्तं वृष्टिपदमित्यर्थः विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं एवं विधमरुतां समूहं हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि शब्दयामः स्तुमइत्यर्थः हे ऋत्विग्यजमानाः यूयमपि श्रियेपे श्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संधंसश्रुतमाप्तुत कोदृशं रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोः त्वरयितारं परकमित्यर्थः तवसं प्रवृद्धं ऋजीषिणं तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयंते तत्र च ऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋजीषसम्बन्धः श्रुतः अतस्तद्वन्तं वृषणं कामानां वर्षितारम् ॥ हवसा ह्येजोसिमां यये बहुलं छन्दसीतिसम्पसारणम् । गृणीमसि गृशब्दे इदन्तोमसिः प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् । रजस्तुरं रजांसितु-

तोर्वीतिरजस्तुः तुरत्वरणे क्विप्चेतिक्विप् । वृषणं वाषपूर्वस्यनिगमेइतिदीर्घाभावः । सश्वत ग्लुञ्चुष-
स्जगतावित्यत्रसश्विमप्येकेइतिधातुवृत्तावुक्तम् गतिकर्मसुचसश्वतीतिपठितम् । श्रिये सावेकाच-
इतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टकमाह—

प्रनूसमर्तः शवसाजनानाँ अतितस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।
अर्वद्विर्वाजभरते धना नृभिरापृच्छयं क्रतुमाक्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । शवसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः ।
ऊती । मरुतः । यम् । आवत । अर्वत्इभिः । वाजम् । भरते ।
धना । नृभिः । आपृच्छयम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

समर्तः मनुष्यः शवसाबलेन जनान् जातानन्यान् पुरुषानतिअतीत्यनुक्षिप्रतस्थौ प्रति-
ष्ठितो भवति हेमरुतोवोयुष्माकं ऊती ऊत्यारक्षणेनयंपुरुषं आवत अरक्षत अपिचसपुरुषः अर्वद्विरश्वैः
साधनभूतैर्वाजमन्त्रं नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैः धनाधनानिचभरते सम्पादयति तथा आपृच्छयं
आपृच्छयं शोभनं क्रतुं अग्निष्टोमादिकर्म आक्षेति आमोति पुष्यति प्रजापशुभिः पुष्टो भवति च ॥
ऊती तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः नृचान्यतरस्यामिति दिभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ।
आपृच्छयं छन्दसिनिष्ठकथ्येत्यादौ आङ्पूर्वात्पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययान्तो निपात्यते ग्रहज्यादिनास-
म्पसारणम् प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते रुदुत्तरपदमल्लतिस्वरत्वम् । क्षेति
क्षिनिवासगतयोः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । पुष्यति पुषपुष्टौ दिवादित्वाच्छयन् निस्वादा-
द्युदात्तत्वम् तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमन्तं शुष्मं मघवंत्सु धत्तन ।
धनस्पृतं मुक्थ्यं विश्वचर्षणितो कं पुष्ये मतनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यम् । मरुतः । पृत्सु । दुस्तरम् । द्युमन्तम् । शुष्मम् ।
मघवंत्सु । धत्तन । धनस्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वचर्षणितम् ।
तोकम् । पुष्येम् । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

हेमरुतः मघवत्सुहविलक्षणधनयुक्तेषुयजमानेषुपुत्रं धत्तनस्थापयतदत्तेतियावत् कीदृशं-
 त्रं चर्कृत्यंकार्येषुपुनःपुनःपुरस्कर्तव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृत्सुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंदुःखेनतरित-
 व्यंअजेयमित्यर्थः द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं धनस्पृतं धनानां स्पष्टारंधनैः
 प्रीतं वा उक्थं उक्थं स्तोत्रंतदहं प्रशस्यमित्यर्थः विश्वचर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं एवं विधंतो कं-
 व्रंतनयं पौत्रं च शतं हिमाः हेमंतं तृपलक्षितानशतसंवत्सरान्जीवन्तः सन्तः पुष्ये मपोषये म अत्र हिम-
 शब्देन तद्युक्ता हेमन्तं त्वोभिधीयन्ते तथा च ब्राह्मणमेवमात्रायते—शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्ता-
 निधिषीयेति वा वै तदा हेति ॥ चर्कृत्यम् प्रकृतिग्रहणे यद्भुगन्तस्यापि ग्रहणमितिन्यायेन करोतेर्य-
 द्भुगन्तात् विभाषाकृत्वो रितिक्यप् तुगागमः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु
 पदादिषु मांस्पृत्सूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं तृष्टवनतरणयोः ईषद्दुःसुष्वि-
 ति खल् सुषामादेशाकृतिगणत्वात् षत्वम् लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । धत्तन तप्तनपनथना-
 श्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः हन्ते हिं चैति मक्प्रत्ययः अर्शां आद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वापायागस्य नूष्टिरमित्येषायाज्या सूत्रितंच—शुचीवोहव्याम-
 रुतः शुचीनां नूष्टिरं मरुतो वीरवन्तमिति ।

तामेतां सूक्तेष्वदशीमृचमाह—

नूष्टिरं मरुतो वीरवन्तमृतीषाहं रयिमस्मासुधत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शशुवांसं प्रातर्मक्षुधियावंसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋतिः सहम् । रयिम् ।

अस्मासु । धत्त । सहस्रिणम् । शतिनम् । शशुवांसम् । प्रातः ।

मक्षु । धियावंसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥ ८ ॥

हेमरुतः स्थिरं स्थासु वीरवन्तं वीरैः पुत्रैर्वधतं यद्वा वीर्योपेतं ऋतीषाहं गन्तृणां शत्रूणामभि-
 भवितारं एवं विधंरयिपुत्रलक्षणं धनं अस्मासु धत्तस्थापयत सहस्रिणं शतिनं एतत्संख्याकधनवन्तं
 अतएव शशुवांसं प्रवृद्धं अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्रुणः प्रातः काले
 जगम्यात् आगच्छतु ॥ नूष्टिरं ऋचितुनुषेत्यादिना दीर्घः पूर्वपदादिति षत्वम् । ऋतीषाहं ऋतौ

कर्तरिकिच् षहअभिभवे छन्दसिसहइतिण्विप्रत्ययः अन्येषामपिट्श्र्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घत्वम्
सुषामादित्वात्षत्वम् । शूशुवांसं टुओश्विगतिवृद्धयोः लिटःकसुः विभाषाश्वेरितिसम्प्रसारणम्
द्विर्वचने तुजादित्वाद्भ्यासस्यदीर्घत्वम् वस्वेकाजाद्धसामितिनिग्रहभावात्प्रत्ययस्वरः॥ १ ५॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथममण्डलेएकादशोनुवाकः १ १ ॥

द्वादेशेनुवाकेनवसूक्तानि तत्रपश्वेत्यादीनि षट्सूक्तानिद्वैपदानि तेष्वध्ययनसमयेद्वेद्वेद्वेकचौ
चतुःपदामेकैकामृचंरुत्वासमान्नायते अयुक्संख्यासुनयान्त्यातिरिच्यतेसात्थैवान्नायते प्राये-
णार्थोपिद्वयोर्द्विपदयोरेकएव प्रयोगेतुताःपृथक्शंसनीयाः सूच्यतेहि पश्वानतायुमिद्वैपदमिति ।
तत्रपश्वेतिदशर्चप्रथमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—पश्वादशपराशरःशाक्तयोर्द्वैपदंत्तदिति । शक्तिपुत्रः
पराशरःऋषिः तत्पुत्रत्वंचस्मर्यते वसिष्ठस्यसुतःशक्तिःशक्तेःपुत्रःपराशरइति । द्विपदाविराट्छन्दः
विंशतिकाद्विपदाविराजइतिहितलक्षणम् अग्निदेवता परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितम् पश्वान-
तायुमित्यारभ्य इत्याहीत्यतःप्राक्यवत्सूक्तजातंत्सर्वमाग्नेयमितितस्यार्थः द्वैपदंत्तदित्युक्तत्वा-
दिदमादीनिषट्सूक्तानितुत्यादिपरिभाषयाद्विपदानि दशमेहनिवैश्वदेवशस्त्रैवश्वदेवसूक्तापूर्वं
एतद्वैपदंसूक्तंशंसनीयं सूत्रमुदाहृतम् ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

पश्वानतायुंगुहाचतन्तनमोयुजाननमोवहन्तम् । (१)

सजोषाधीराःपदैरनुग्मन्नुपत्वासीद्विश्वेयजत्राः (२) ॥ १ ॥

पश्वा । न । ता॒युम् । गुहा॑ । च॒त॒न्त॒म् । न॒मः । यु॒जा॒न॒म् । न॒मः ।

व॒ह॒न्त॒म् । (१) स॒जोषाः । धी॒राः । प॒दैः । अ॒नु॒ । ग्म॒न् । उ॒प॒ । त्वा॒ ।

सी॒द॒न् । वि॒श्वे॑ । य॒ज॒त्राः (२) ॥ १ ॥

धीराः मेधाविनोदेवाः सजोषाःसमानप्रीतयःसन्तः हेअग्ने त्वांपदैर्माग्नेःपादकृतैर्लौच्छनैः
अनुगमन्अन्वगमन् कीदृशंपश्वाअपहृतेनपशुनासहवर्तमानंतायुंन तायुरितिस्तननाम यथास्ते-
नःपरकीयंपश्वादिधनमपहत्यदुष्प्रवेशेगिरिगह्वरेवर्ततेतद्वत् गुहाचतन्तंअनुपायांगुहायांगच्छन्तं-
६८

र्तमानं चततिर्गतिकर्मा । तथा चतैत्तिरीयैः अग्रेरप्सुप्रवेशः समान्नायते—संनिलायत सोपः प्राविश-
दिति । यद्वा अश्वत्थगुहायांगच्छन्तं वर्तमानं श्रूयते च—अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अश्वोरूपं कृत्वा सो-
श्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति । तथानमोयुजानंहविलेक्षणमन्त्रमात्मना संयुजानं नमोवहन्तं देवेभ्यः प्र-
त्तंहविर्वहन्तं यजत्राः यजनीयाः विश्वे सर्वदेवाः हे अग्ने त्वात्वां उपसीद न समीपं प्राप्नुवन् ददृशुरित्य-
र्थः ॥ पश्वा तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छन्दसि वा वचनमिति नाभावाभावः उदात्तयण इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम् । गुहा भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययान्तः वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । सुपांसु लुगिति सम्-
भ्यालुक् । युजानं शानचि बहुलं छन्दसोति विकरणस्य लुक् । सजोपाः जुषीतीति सेवनयोः
समानं जुषन्त इति सजोषसः समानस्य छन्दसीतिसंभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुपांसु लुगि-
ति जसः सुः । गम्न् गमेर्लुङि मन्नेवसेति च्छेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधा लोपः बहुलं छन्दस्य माङ्यो-
गेपीत्यङभावः । यजत्राः अमिनक्षीत्यादिनात्र न प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

ऋतस्य देवा अनुव्रता गुर्भुवत्परिष्टिद्यौर्नभूमं । (३)

वर्धन्ती मापः पन्वा सुशिश्वि मृतस्य योना गर्भे सुजातम् । (४) ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न ।
भूमं । (३) वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुशिश्विम् । ऋतस्य ।
योना । गर्भे । सुजातम् । (४) ॥ २ ॥

उक्तएवार्थः स्पष्टीक्रियते देवाः ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेः व्रताव्रतानिकर्माणि गमनाव-
स्थानशयनादिरूपाणि अनुगुः अन्वेष्टुमगमन् तदनन्तरं परिष्टिः परितः सर्वतोन्वेषणं भुवद्भवत् भू-
मभूमिरपि अग्रेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्गइवाभूत् इन्द्रादयः सर्वदेवाः अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता-
इत्यर्थः आपः अद्देवताः ईं एनं उदके प्रविष्टमग्निं वर्धन्ति प्रवर्धयन्ति यथा देवानपश्यन्ति तथा ऽरक्ष-
न्तित्यर्थः कीदृशं पन्वास्तोत्रेण सुशिश्विमुष्टुप्रवर्धितं ऋतस्य योना योनिरित्युदकनाम ऋतस्य
यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुष्टुप्रादुर्भूतं एवमप्सु वर्तमानं अग्निं दे-
वेभ्यः मत्स्यः प्रावोचत् तदनन्तरं देवास्तमज्ञासिपुरिति भावः तथा च तैत्तिरीयकम्—संनिलायत

सोपःप्राविशत्तदेवाःप्रैषमैच्छन्तंमत्स्यःप्रात्रवीदिति ॥ व्रता शेच्छन्दसिचहुत्तमितिशेर्लोपः । गुः
इण्गत्तौ इणो गालुङीति गादेशः गातिस्थेति सिचोलुक् आतइतिज्ञेर्जुसुउस्यपदान्तादितिपररूपत्वम् ।
परिष्टिः इषइच्छायाम् क्तिनि तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् तादौचनिती-
तिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिसोडादेशः ह्रस्वश्छान्दसः । वर्धन्ति छन्द-
स्युभयथेशिपआर्धधातुकत्वात् णेरनिटीतिणिलोपः शपःपित्त्वादानुदान्तत्वम् तिङ्श्रुत्सार्वा-
धातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते । पन्वा पनस्तुतौ औणादिकोभावेउप्रत्ययः । सुशिष्वि तुओ-
श्विगतिवृद्धयोः आट्टगमहनजनइत्यत्रउत्सर्गश्छन्दसीतिवचनातकिप्रत्ययः वचिस्वपीत्या-
दिनासम्प्रसारणम् लिङ्ङ्वावावह्विर्भाविवहुलंछन्दसीत्युकारस्यत्वम्छान्दसोयणादेशः सुःपूजाया-
मितिसोःकर्मप्रवचनीयत्वम् स्वतीपूजायामितिप्रादिसमासःअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

पुष्टिर्नरुण्वाक्षितिर्नृपृथ्वीगिरिर्नभुज्मक्षोदो नशम्भु । (५)

अत्योनाज्मन्त्सर्गप्रतक्तःसिन्धुर्नक्षोदःकर्ईवराते (६) ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रुण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः ।

न । शम्भु । (५) अत्यः । न । अज्मन् । सर्गःप्रतक्तः । सिन्धुः ।

न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते (६) ॥ ३ ॥

रण्वारमणीयासर्वेषांहद्या पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निःसर्वेषारमणीयः ऐ-
हेकाम्पिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् यद्वा पुष्टिरिवरुण्वागन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्योवा
थापुष्टिःप्राप्यतेतद्दग्निर्देहेविभिःप्राप्यतइतिभावः पृथ्वीविस्तीर्णाक्षितिर्न भूमिरिव अग्निर-
वेविस्तीर्णःसर्वेषुभूतेषुजाठररूपेणावस्थानात्गिरिर्न पर्वतइवभुज्मसर्वेषांभोजयिता यथागिरौवि-
मानंफलमूलादिकमाहत्यसर्वेषुभुज्जतेतद्दग्नावपिपंचन्तःसर्वेषुभुज्जते यद्वा अग्नावाहुर्तिहुत्वायज-
नाःस्वर्गफलंभुज्जते अथवागिरिर्यथादुर्भिक्षेसर्वांप्राणिनोभुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेनपा-
यतितद्दग्दयमपिपापादानुष्ठातृन्प्रमुञ्चति तथाचान्नायते—अग्निर्मातस्मादेनसःप्रमुञ्चत्विति । श-
भु सुखकरंक्षोदो न उदकमिव यथोदकंसुखंकरो नितद्दग्निःसर्वेषांसुखकारीत्यर्थः अज्मन् स-
मानामैतत् अज्मनिसद्गुमेअत्यो न सन्ततगमनशीलो जात्यश्वइवसर्गप्रतक्तः सर्गेणविसर्जनेनप्र-

गमितः यथासादिनाप्रेषितोजात्यश्वोहन्तव्यसमीपमाशुगच्छति तद्वदग्निरपिस्तोतृभिःप्रेषितःस-
नशत्रूनहन्तुंशीघ्रंगच्छतीतिभावः अपिच सिन्धुर्नक्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपिशीघ्रगामी
यथानिम्नप्रदेशाभिमुखोजलप्रवाहोदुर्निवारः तद्वद्दग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः अतः यस्मादेवंतस्मा-
त् इहै एनमग्निंकोवरांतकोवारयेत कोपिवारयितुंनशक्नोतीत्यर्थः ॥ रणवा रविर्गत्यर्थः रणव्यतेप्रा-
प्यतेइतिरणवः कृत्यल्युगोवहुलमितिबहुलवचनात्कर्मणिपचाद्यच् । भुज्म भुजपालनाभ्यवहार-
योः इपियुधीन्धीनिविधीयमानोमक्चहुलवचनादस्मादपिभवति सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । अज्मन्
अजगतिक्षेपणयोः मनिनि वलादावार्धधातुकेविकल्पइष्यतइतिवचनात्वीभावाभावः सुपांसुलुगि-
तिसप्तम्यालुक् । सर्गप्रतकः सृजविसर्गेइत्यस्मात्त्वजन्तःसर्गशब्दआद्युदात्तः तश्चुगतौअस्माद-
न्तर्भावितण्यर्थातनिष्ठायां यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामितिनलोपः सर्गेणप्रतकः तृती-
याकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वगते वृञ्चरणेअन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि लेटोडाटाकित्या-
डागमः व्यत्ययेनशष वैतान्यत्रेत्यैत्वस्यविकल्पितत्वाद्भावः ॥

चतुर्थीमृचमाह—

जा॒मिःसिन्धू॑नां॒ भ्राते॑व॒ स्वस्त्रा॑मिभ्या॒न्नरा॑जा॒वना॑न्यत्ति । (७)

यद्वा॑त॒जृ॒तो॒वना॑व्य॒स्थाद॑ग्निर्ह॒दाति॑रोमा॒पृथि॑व्याः (८) ॥ १॥

जा॒मिः । सिन्धू॑नाम् । भ्रा॒ता॑इव । स्व॒स्त्राम् । इ॒भ्यान् । न । रा॒जा॑ ।

वना॑नि । अ॒त्ति । (७) यत् । वा॒त॑इजृ॒तः । वना॑ । वि । अ॒स्थात् ।

अ॒ग्निः । ह॒ । दा॒ति । रोम॑ । पृ॒थि॒व्याः (८) ॥ १ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपांसयमग्निः जामिःबन्धुः तासामुत्पादकत्वात् तथाचात्रा-
तम्—अग्नेगपइति । यद्वा देवेभ्यःपलाथितोऽसुवर्तमानःसन् तासामपांसुवर्धुर्भूवेत्यर्थः तत्रनिद-
र्शनम्—स्वस्त्रांस्वसृणांभ्रातेव यथाभ्राताअतिशयेनहितकरोभवत्तद्वत्तादृशोऽग्निः वनानिमहान्य
ण्यानिअत्तिभक्षयतिदहतीत्यर्थः तत्रनिदर्शनम्—राजाइभ्यान्न भियंयन्तीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्याइ
भ्याःशत्रवः तान्यथासामूढंहिनस्तिदद्वत् यद्वा इभ्याःधनिनः तान्यथाधनमपहरन्तराजाहिनस्ति
तद्वदित्यर्थः अपिच यद्यदावातजृतो वातनप्रेरितःसन्वनावनान्यरण्यानिव्यस्थात् उक्तप्रकारेणवि
विधमातिष्ठतिदग्धुंप्रवनेते तदानींअग्निर्हअग्निरेवपृथिव्याभूमेःसम्बधीनिरोमाओषधिरूपाणिरो-

ते० आरण्यके अष्टमाध्याये ।

माणिदातिछिनत्ति भूम्यांओषधिवनस्पतिजातयदस्तितत्सर्वदहतीतिभावः॥स्वसां आमोनुद्भा-
वश्छान्दसः । अस्थान् लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् । दाति दाप्लवने अदादित्वाच्छपोलुक्॥५॥

पञ्चमीष्टकमाह—

श्वसिंत्यप्सुहंसोनसीदन्क्रत्वाचेतिष्टोविशामुषभुत् । (९)

सोमोनवेधाऋतप्रजातःपशुर्नशिश्वांविभुर्दूरेभाः (१०)॥५॥१॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्टः । विशाम् ।

उषःऽभुत् । (९) सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न ।

शिश्वां । विभुः । दूरेऽभाः (१०)॥ ५॥ १॥

अयमग्निर्देवेभ्यःपलायितःसन्अप्सुदकेषुश्वसितिप्राणिति निगढोवर्ततेइत्यर्थः तत्रदृष्टा-
न्तः—हंसोनसीदन् उदकमध्येउपविशन्हंसइव कीदृशोग्निः क्रत्वाऋतुनाज्ञानहेतुनाआत्मीयेन
प्रकाशेनविशांप्रजानांचेतिष्टः अतिशयेनचेतयिताज्ञापयिता रात्रौहिस्सर्वेजनाः अन्धकारावृतं
सर्वअग्नेःप्रकाशाज्ञानन्ति उषभुत् उषसिउषःकालेअग्निहोत्रादौप्रबुद्धः सोमोनवेधाः सोमइववि-
धातास्रष्टा सोमोयथासकलमोषधिरूपंभोग्यजातंसृजति सोमोवाओषधीनाःराजेतिश्रुतेः ।
तथासकलंभोकृजातंसृजति अग्नेरेवभोकृरूपेणावस्थानात् तथाचतैत्तिरीयकम्—अग्निरन्नादोच-
पतिरिति । वाजसनेयकेपिभोकृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमात्रातम्—एतावद्वाइदमन्त्रंचैवान्नाद-
श्चसोमएवान्मग्निरन्नादइति । ऋतप्रजातः ऋतमित्युदकनाम ऋतादुदकात्पादुर्भूतः पशुर्नशिश्वा
उदकमध्येवर्तमानोग्निःशयानःपशुरिव तनूकृतः सङ्कुचितगात्रोभूत् ततःपादुर्भूतःसन् विभुःप्रभू-
तःसम्पन्नः यद्वाशिश्वाशिशुनागर्भस्थेनवत्सेनसहितागौरिव विभुः प्रभूतावयवोजातइत्यर्थः दूरे-
भाःदूरेविप्रकृष्टदेशेपिभाःप्रकाशोयस्यसतथोक्तः एवंभूतोअग्निर्प्सुश्वसितीतिपूर्वेणसम्बन्धः॥श्व-
सिति श्वसप्राणने अदादित्वाच्छपोलुक् रुधादिभ्यःसार्वधातुकइतीडागमः तिपःपित्वादनुदात्त-
त्वेधातुस्वरःशिष्यते । क्रत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितिनाभावाभावः । उषसिबुद्धयतइतिउ-
षभुत् बुधअवगमने क्तिप्चेतिक्रिप् एकाचोबशइतिभष्भावः अहरादीनांपत्यादिषुपसंख्यानमि-
तिसकारस्यरेफादेशः । शिश्वा शोतनूकरणे आदेचइत्यात्वम् शःकित्सन्वच्चेतिउप्रत्ययः सन्व-
द्वावाद्धिर्भावेत्वे अतएवनिच्वादाद्युदानत्वम् किद्वद्भावादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः प्रथमप-

क्षे सुपांसुलुगितिसोराकारः द्वितीयेतुपूर्ववच्चाभावाभावः । दूरेभाः तत्पुरुषेष्ठतिबहुलमितिवहुवी-
हावपिबहुलवचनादलुक् बहुवीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

रयिरितिदशर्चंसूक्तद्वैपदम् अध्ययनतःपञ्चर्चं द्वितीयंसूक्तंपराशरस्यार्षम् आग्नेयं अनु-
क्रान्तंच—रयिरिति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

रयिर्नचित्रासूरोनसन्दृगायुर्नप्राणो नित्योनसूनुः । (१)

तक्कानभूर्णिर्वनासिपक्तिपयोनधेनुःशुचिर्विभावा (२) ॥ १ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूः । न । सन्दृक् । आयुः । न । प्राणः ।

नित्यः । न । सूनुः । (१) तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिपक्ति ।

पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा (२) ॥ १ ॥

अयमग्निः रयिर्धनमिवचित्राचायनीयःविचित्ररूपोवा सूरोन सूर्यइव सन्दृक्सन्दृष्टासर्वे-
षांवस्तूनांदर्शयिताआयुर्नप्राणः आयुःमुखेसञ्चरन्प्राणःप्रश्वसनवायुरिवमियतमः यद्वा यथाप्राण-
वायुःआयुर्जीवनमवस्थापयति तथाचाम्नायते—यावच्चस्मिञ्छरीरेप्राणोवसतितावदायुरिति ।
एवमग्निरपिजाठररूपेणायुषोवस्थापयिता नित्योनसूनुः नित्योध्रुवःपुत्रइवमियकारी यथा-
औरसःपुत्रः पितुर्हितमेवाचरतितद्वदयमपिहितस्यस्वर्गस्यप्रापयिता तथाचाम्नायते—पुत्रःपित्रेले-
ककृज्जातवेदइति । तक्कान गतिमानश्वइव भूर्णिःभर्ता यथाश्वउपर्यारूढंपुरुषंविभर्तिधारयतिपो-
षयतीतिवातद्वदयमपीत्यर्थः पयोनधेनुःपयइवधीणयिता शुचिर्दीप्तःविभावाविशिष्टप्रकाश-
युक्तःएवंगुणविशिष्टोग्निः वनावनान्यरण्यानिपिपक्तिदग्धुंसमवैति सेवतेवा ॥ चित्रा सुपांसुलुगि-
तिसोःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः नेर्ध्रुवइत्यप्प्रत्ययस्यपित्वादानुदात्तत्वेउपसर्गस्वरएवशिष्यते ।
तक्का तकहसने गतिकर्मसुपठितत्वात् अत्रगत्यर्थः तकतिगच्छतीतितक्का अन्येभ्योपिटृश्यन्तइ-
तिवनिष् । भूर्णिः घृणिपृश्नीत्यादौभरतेर्निप्रत्ययान्तोनिपातितः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

दाधारक्षेममोकोनरण्वोयवोनपक्रोजेताजनानाम् । (३)

ऋषिर्नस्तुभ्वाविक्षुप्रशस्तोवाजीनप्रीतोवयोदधाति (४) ॥ २ ॥

दाधारं । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्रः । जेता ।

जनानाम् । (३) ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रशस्तः । वाजी ।

न । प्रीतः । वयः । दधाति (४) ॥ २ ॥

अयमग्निःक्षेमंलंब्यस्यधनस्यरक्षणंदाधारधारयति स्तोत्रुभ्योदत्तस्यधनस्यरक्षणंकर्तुंशक्रो-
तीतिभावः ओकोन निवासस्थानंगृहमिव रण्वोरमणीयः यद्वा गन्तव्यःगृहवत्सर्वैःप्राप्यतइत्य-
र्थः यवोन यवइवपक्रः यथापक्रोयवःउपभोगयोग्योभवति तद्वदग्निरपिपाकादिकार्यहेतुतयाउप-
भोग्यइत्यर्थः जनानांजेताशत्रुजनानांमध्येभिभविता ऋषिर्न मन्त्रद्रष्टाऋषिरिव स्तुभ्वादेवानांस्तो-
ता विक्षुयजमानलक्षणेषुमनुष्येषुप्रशस्तः प्रख्यातःवाजीन अश्वइवप्रीतोहर्षयुक्तः यथाश्वोहर्ष-
युक्तोयुद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपिदेवानांहविर्वहनेहर्षयुक्तोभवतीत्यर्थः एवंभूतोग्निःवयोर्नद-
धातिदधातुअस्मभ्यंददात्वित्यर्थः वयइत्यन्ननाम वयःक्षेत्रेतिन्नामसुपाठात् ॥ दाधार तुजादी-
नामित्यभ्यासस्यदीर्घत्वम् । क्षेमं क्षियतिनिवसत्यनेनेतिक्षेमः अर्तिस्तुस्वित्यादिनामन् नित्वादा-
द्युदात्तत्वम् । रण्वः रविरिविधिविगत्यर्थाः अस्मात्कर्मणिक्रप्रत्ययः इदित्वान्नुम् । जेता तृन्त-
आद्युदात्तः । जनानां यतश्चनिर्धारणमितिनिर्धारणेषष्ठी नेयंकर्मणिषष्ठीतिनलोकाव्ययनिष्ठेति
षष्ठीप्रतिषेधोभवति । स्तुभ्वा स्तोभतिःस्तुतिकर्मा अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिक्रनिप् ॥२॥

तृतीयाष्टकमाह—

दुरोकंशोचिःऋतुर्नित्यो जायेवयोनावरं विश्वस्मै । (५)

चित्रोयदभ्राट्श्वेतोनविक्षुरथोनरुक्मीत्वेषःसमतृसुं (६) ॥ ३ ॥

दुरोकंशोचिः । ऋतुः । न । नित्यः । जायाइव । योनौ । अरम् ।

विश्वस्मै । (५) चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः ।

न । रुक्मी । त्वेषः । समतृसुं (६) ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिः दुष्पापतेजाः ऋतुर्नित्यःऋतुःकर्मणांकर्तासइवध्रुवः यथासकर्मसुध्रुवोऽप-
 मत्तःसन्नजागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसुरक्षासांद्दहनेध्रुवोजागर्तीत्यर्थः योनौगृहेवर्तमानाजायं
 योषिदिव अग्निहोत्रादिगृहेवर्तमानोवह्निर्विश्वस्मैसर्वस्मै यष्ट्रजनायअरंअलंभूषणंभवति यथा
 जाययागृहमलङ्कृतंभवतितद्वदग्निनायज्ञगृहमप्यलंकृतंसदृश्यतइत्यर्थः चित्रश्चायनीयः विचि-
 त्रदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट् भ्राजते तदानींश्वेतोनश्रुभ्रवर्णआदित्यइवभवति रात्रौहि अह-
 निसूर्यइवअग्निःप्रकाशकोभवति विक्षुप्रजासुरथोन रभइवरुक्मीसुवर्णवद्रोचमानदीप्तिपुक्तः
 समत्सुसंग्रामेषुत्वेषोदीप्तःएवंभूतोयदभ्राडितिपूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः उचसमवाये ईषट्ःसु-
 ष्वितिकृच्छ्रार्थैर्बल् बहुलवचनात्कुत्वम् लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् दुरोकशोचिस्तेजोय-
 स्य बहुव्रीहौपूर्वपदकृतिस्वरत्वम् । अरं वालमूलेत्यादिनालकारस्यरेफादेशः । अभ्राट् भाजूदी-
 प्तौ लङ्गिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ब्रश्वादिषत्वेजश्त्वम् अडागमउदात्तः य-
 ष्ट्रचयोगादनिघातः । समत्सु समानंमाद्यन्त्येष्वितिसमदःसंग्रामाः औणादिकोधिकरणेकिप्
 समानस्यच्छन्दसीतिसभावः यद्वा सम्यगत्तिभक्षयतिवीरानितिसमत् समपूर्वादत्तेः किप्चे-
 तिकिप् ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

सेनेवसृष्टामंदधात्यस्तुर्नदिद्युत्त्वेषप्रतीका । (७)

यमोहंजातोयमोजनिंत्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सेनाइइव । सृष्टा । अमंम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् ।

त्वेषइप्रतीका । (७) यमः । ह । जातः । यमः । जनिंइत्वम् । जारः

कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् (८) ॥ ४ ॥

सृष्टापेरितासेनेवस्वामिनासहवर्तमानाभटसंहतिरिव अयमग्निः अमंशत्रूणांभयंदधाति
 विदधातिकरोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टासेनेव अमंबलंदधातिसायथाबलवतीतद्वदग्निरपिबलवानित्यर्थः
 निदर्शनान्तरमुच्यते—दिद्युदितिवज्जनाम तेनचात्रेषुलक्ष्यते त्वेषप्रतीकादीप्तमुखाअस्तुर्नदिद्युत्क्षेपुः
 सम्बन्धिनीषुरिव सायथाभीषयतेतद्वदग्निरपिराक्षसादीनभीषयतइत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—सेने-
 वसृष्टाभयंबलंवादधात्यस्तुरिवदिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि । यच्छतिददातिस्तोतृभ्यःकामानितिय-

मोग्निरुच्यते यद्वा इन्द्राभ्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् अस्मिन्नर्थेयास्केनमध्वब्राह्मणेदर्शिते—
यमोहजातइन्द्रेणसहसद्गतः यमाविहेहमातरेत्यपिनिगमोभवतीति' । योजातउत्पन्नः भूतसंबः
यच्चजनित्वम् जनयितव्यम् उत्पत्त्यमानंभूतजातंतदुभयमपि यमोहअग्निरेवसर्वेषांभावानांआ-
हुतिद्वाराअभ्यधीनत्वात् कनीनांकन्यकानांजारोजरयिता यतोविवाहसमयेअग्नौलाजादिद्रव्य-
होमेसतितासांकन्यात्वंनिवर्तते अतोजरयितेत्युच्यते तथाजनीनांजायानांरुतविवाहानांपतिर्भ-
र्ता तथाचारुयायते—अनुपजातपुरुषसम्भोगेच्छावस्थांस्त्रियंसोमोलेभे सच सोमईषदुपजातभोगे-
च्छांतांविश्वावसवेगन्धर्वायपादात् सचगन्धर्वोविवाहसमयेअग्नयेप्रददौ अग्निश्चमनुजायभर्त्रेध-
नपुत्रैःसहितामिमांप्रायच्छदिति । इममर्थंकाचिट्टकूपष्टंबूते—सोमोददद्गन्धर्वायगंधर्वोदददग्नये ।
रथिंचपुत्रांश्वादादग्निर्महमथोइमामिति' । यास्कस्त्वाह—तृतीयोअग्निष्टपतिरित्यपिनिगमोभवती-
ति' । यद्वा जनीनांपालयिता यतोयमनुष्ठितैर्यागैःफलंप्रयच्छति ॥ सेनेव इनेनसहवर्ततइतिसे-
ना वोपसर्जनस्येतिसभावः बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् जनीपादुर्भावे कृत्यार्थेतवैकेनितिकर्मणि
त्वन्प्रत्ययः इडागमः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः जारयतीतिजारः दारजारौकर्तारिणिलुक्चेतिनि-
पात्यते । कनीनां कन्याशब्दात्पष्ठयेकवचनेबहुलंछन्दसीतिबहुलग्रहणात्संप्रसारणम् परपू-
र्वत्वम् । जनीनाम् जन्यन्तेआस्वितिजनयःस्त्रियः इन्सर्वधातुभ्यइतिइन्प्रत्ययः निच्वादाद्यु-
दात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

तंवंश्चराथावचंवंसत्यास्तंनगावोनक्षन्तइद्धम् । (९)

सिन्धुर्नक्षोर्दःप्रनीचीरैनोन्नवन्तगावःस्व १ट्टशीके (१०) ॥ ५ ॥

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते ।

इद्धम् । (९) सिन्धुः । न । क्षोर्दः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त ।

गावः । स्वः । ट्टशीके (१०) ॥ ५ ॥

वदितिव्यत्ययेनबहुवचनम् हेअग्ने तंत्वांचराथा चरतीतिचरथःपशुः तत्प्रभवैःहृदयादिभिः
साध्याआहुतिरपिचरथेत्युच्यते उपचारात्कार्यकारणशब्दः चराथा चरथयापशुप्रभवहृदया-
दिसाधनयाआहुत्यावसत्यावसतिनिवसतीतिस्थावरोव्रीह्यादिवसतिः पूर्ववदत्साध्याहुतिलक्ष्यते

१ नि० १०. २१. १ । २ ऋ० सं० ८. ३. २८. १ । ३ नि० १०. २१. १

वसत्यापुरोडाशाद्याहुत्याचवयंइद्धंप्रदीप्तमग्निंनक्षन्तेव्यामुयामः पुरुषव्यत्ययः तत्रदृष्टान्तः—अ-
स्तंनगावः अस्तमितिगृहनाम यथागावोगृहंप्रामुवन्तितद्वत् अत्रयास्कः—तंवश्चराथाचरन्त्यापश्वा-
हुत्यावसत्याचनिवसन्त्यौषधाहुत्यास्तंयथागावामुवन्तितथामुयामेति । अयमग्निःसिन्धुर्न-
क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरांअञ्चतीःइतस्ततोनितरामुद्गच्छन्तीः ज्वालाःप्रैनोवपेरत्य-
ति यथाजलप्रवाहः निम्नदेशेशीघ्रंगच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालादग्धव्यंप्रतिगच्छन्तीतिभावः स्वनभसि
वर्तमानेदृशीकेदर्शनीयेतस्मिन्नग्नौ गावोगमनस्वभावारश्मयः नवन्तसंगच्छन्ते नवतिर्गतिकर्मा ॥
चराथा चरैरौणादिकोथकूप्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या वहि-
वस्यतिर्ज्यश्चिदिति अतिप्रत्ययः उदात्तयणइति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तं अस्यतेस्मिन्सर्वमि-
त्यस्तंगृहं असिहसीत्यादिनातन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । नक्षते नक्षतिर्व्याप्ति-
कर्मा नक्षगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् चादिलोपेविभाषेतिनिघाताभावः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेशोप-
संव्यानमितिहीप् अचइत्यकारलोपः चावितिदीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । एनो-
त् इणगतौ अन्तर्भावितण्यथात्छन्दसिलुङ्लुङ्लिटइतिवर्तमाने लङ्ङिव्यत्ययेनश्रुः आडागमोवृ-
द्धिश्च । दृशीके दृशिरपेक्षणे अनिदृशिष्यांचेतिकीकनप्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

वनेष्वितिद्वैपदंदर्शचं अध्ययनतःपंचचं तृतीयंसूक्तंपराशरस्यार्षाग्नेयं वनेष्वित्यनुका-
न्तम्विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

वनेषुजायुर्मर्तेषुमित्रोवृणोतेश्रुष्टिराजेवाजुर्यम् । (१)

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् (२) ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणोते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव ।

अजुर्यम् । (१) क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् ।

सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाट् (२) ॥ १ ॥

वनेषुजायुः अरण्येषुजायमानः मर्तेषुमनुष्येषुमित्रः सखा सोयमग्निः श्रुष्टिशुआशुअश्रुते
कर्माणिव्यामोतीतिश्रुष्टिर्यजमानः क्षिप्रेणकर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः तथाचयास्कः—श्रुष्टीतिक्षि-
प्रनामाशुअष्टीति । एवंभूतंयजमानंवृणीतिसम्भजते अनेनप्रतंहविःस्वीकृत्यरक्षतीतिभावः
तत्रदृष्टान्तः—राजेवाजुर्थंअजुर्थंजरारहितंदृढाङ्गंसर्वकार्येषुशक्तमित्यर्थः एवंभूतंपुरुषंयथाराजावृ-
णीतेतद्वत्क्षेमो न रक्षकइव साधुःसाधयिता ऋतुर्न ऋतुःकर्मणांकर्तासइवभद्रोभजनीयःकल्या-
णोवाहोतोदेवानामाह्वाता हव्यवाट्हव्यवाहनोनामदेवानामग्निः तथाचाम्नायते—त्रयोवाअग्नयोह-
व्यवाहनोदेवानांकव्यवाहनःपितृणांसहरक्षाअसुराणामिति । एवंभूतोग्निःस्वाधीःशोभनकर्मा
शोभनाध्यानोवाभुवत्भवतु ॥ जायुः जिजये रुवापाजीत्युण् । अजुर्थं जृष्वयोहानौ भावे
प्यत् वृद्धौरुतायामाकारस्यव्यत्ययेनउकारः । जुर्थं जरानास्त्यस्येतिबहुवीहौनञ्सुश्यामित्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवत् भवतेर्लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् भूसुवोस्तिङी-
तिगुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

हस्तेदधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान् धाद्गुहानिषीदन् । (३)

विदन्तीमन्नरो धियं धाहृदायत्तृष्टान्मन्त्राँ अशंसन् । (४) ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा ।
निःसीदन् । (३) विदन्ति । ईम् । अन्नं । नरः । धियम् । धाः । हृदा ।
यत् । तृष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् । (४) ॥ २ ॥

विश्वानिसर्वाणिनृम्णानृम्णानिहविलक्षणानि धनानिहस्तेस्वकीयेबाहौदधानोधारयन्नयमग्नि-
गुहागुहायांअप्सुमध्येअश्वत्थादौवासंवृतप्रदेशेनिषीदन्निगूढोवर्तमानःसन्अमेभयेदेवान् धातअ-
स्थापयत् अग्नौहविर्भिःसहपलायितेसतिसर्वेदेवाअभैषुरित्यर्थः नरोनेतारःधियंघाःकर्मणांबुद्धी-
नांवाधारयितारोदेवाअत्रास्मिन्कालेईमेनमग्निंविदन्तिजानन्ति यद्यदाहृदाहृदायत्स्थितयानुच्चा-
तृष्टाननिर्मितान्अग्निस्तुतिपरान्मन्त्रानशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् सदिप्र-
तेरितिषत्वम् । विदन्ति विदज्ञाने अदादित्वाच्छपोलुक् प्रत्ययस्वरः । धियन्धाः आतोनुपसर्गे-
कइतिकः तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिबहुलवचनाद्वितीयायाअप्यलुक् । तृष्टान् तक्षुत्वक्षूतनूकरणे
निष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः स्कोःसंयोगाद्योरितिकलोपः ॥ २ ॥

तृतीयाश्रुचमाह—

अजोनक्षांदाधारपृथिवीतस्तम्भद्यांमन्त्रेभिःसत्यैः । (५)

प्रियापदानिपश्वोनिपाहिविश्वायुरग्नेगुहागुहंगाः (६) ॥ ३ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधारं । पृथिवीम् । तस्तम्भं । द्याम् । मन्त्रेभिः ।

सत्यैः । (५) प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः

अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः (६) ॥ ३ ॥

अजोन अजतिगच्छतीत्यजःसूर्यः यद्वा नजायतइत्यजःजन्मरहितइत्यर्थः सइवक्षां क्षेति-
पृथिवीनाम क्षांभूमिंदाधारअयमग्निःप्रकाशकत्वेनधारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवींअन्त-
रिक्षंचधारयतीत्येवद्यांद्युलोकंसत्यैरवितथार्थैःमन्त्रेभिर्मन्त्रैः तस्तंभस्तन्नाति यथाअघोनपतति
उपर्येवतिष्ठतितथाकरोतीत्यर्थः मन्त्रैर्दिवोधारणतैत्तिरीयेसमाम्नातम्—देवावाआदित्यस्यस्वर्ग-
स्यलोकस्यपराचोतिपातादविभयुस्तंछन्दोभिरदृशहृत्पृत्याइति । यद्वा सत्यैर्मन्त्रैःस्तूयमानोग्निःद्यां
तस्तम्भेति हेअग्ने विश्वायुःविश्वंसर्वमायुरन्त्रयस्यसत्त्वं पश्वःपशोःप्रियाप्रियाणिपदानिशोभनतृ-
णोदकोपेतानिस्थानानि निपाहिनितरांपालय माधाक्षीरित्यर्थः तर्हिंकुत्रनिवसामीतिचेत् तत्राह
गुहागुहायाअपिगुहंगुहांगवांसंचारायोग्यस्थानंगाःगच्छ तत्रैवनिवसेत्यर्थः ॥ पश्वः जसादिपु-
छन्दसिवावचनमितिषोड्डीतीतिगुणाभावेयणादेशः उदात्तयणइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा
सुषांसुलुगितिपञ्चम्याआजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । गुहं व्यत्ययेनह्रस्वत्वम् । गाः छान्दसो-
लुङ् इणोगालुङीतिगादेशः॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

यईचिकेतगुहाभवन्तमायःससाद्धारांमृतस्य । (७)

वियेचृतन्त्यृतासर्पन्तआदिद्वसूनिप्रववाचास्मै (८) ॥ ४ ॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद्धं । धारांम् ।

ऋतस्य । (७) वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सर्पन्तः । आत् । इत् ।

वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै (८) ॥ ४ ॥

यः पुमान् ई ए नं गुहा भवन्तं गुहायां सन्तं अग्निं चिकेत जानाति यश्चक्रतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वाधार-
यितारमेनमग्निं आससाद आसीदति उपास्त इत्यर्थः ये चक्रता क्रतानि सत्यानि यज्ञान् वा सपन्तः स-
मवयन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषाः एतमग्निं विचृतन्ति अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्ग्रन्थन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः आदितस्तु-
त्यनन्तरमेव अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच प्रकथयति ॥ चिकेत कितज्ञाने लिटि
णलि लिट्स्वरः । चृतन्ति चृतीर्हिंसाग्रन्थनयोः तौदादिकः लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शि-
ष्यते । ववाच लिटिब्रुवोवचिः लिट्यञ्भ्यासस्योभयेषामिति अञ्भ्यासस्य सम्प्रसारणम् सम्प्रसार-
णाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा छन्दसीति विकल्पनाद्यणादेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

वियोवीरुत्सुरोधन्महित्वोत्प्रजाउत्प्रसूष्वन्तः । (१)

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सन्नेव धीराः सम्माय चक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत् । प्रजाः । उत् ।
प्रसूषु । अन्तरिति । (१) चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वः आयुः ।
सन्नेव । धीराः । सम्माय । चक्रुः (१०) ॥ ५ ॥ ११ ॥

योगिः वीरुत्सु ओषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि सन्तितानि विरोधत् विरुणद्धि विशेषे-
णावृणोति नावशेषयति उत्तपिच प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषुत्पादयि-
त्रीषुमातृस्थानीयास्वोषधीषु अन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव द्वितीयउत्तशब्दः पदपूरणः तथा चित्तिश्चे-
तयिताज्ञापयिता अपां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः तमग्निं धीरा-
मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा स्तुतिभिः स्तुत्वैत्यर्थः चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति तत्र दृष्टान्तः—
सन्नेव यथा सदनं गृहं प्रथमतः सम्पूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु विपूर्वाद्गोहृतेः
क्लिप् न्यंकादिषु वीरुध इति पठितत्वाद्दुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चान्तादेशः उक्तं च— वीरुध ओषधयो-
भवन्ति । रोधत् रुधिर् आवरणे लेट्यडागमः इतश्चलोप इतीकारलोपः । संमाय माङ्मानेशब्दे-
च समासेन अपूर्वे कत्वो ल्यप् नल्यपीतीत्वप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

श्रीणन्नितिद्वैपदं दशर्चंचतुर्थसूक्तम् तत्राध्ययनतः पञ्चमं ऋष्याद्याः पूर्ववत् विनियो-
गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमासृचमाह—

श्रीणन्नपुस्थाद्विवंभुरण्युःस्थातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत् । (१)
परियदेषामेकोविश्वेषांभुवद्देवोदेवानांमहित्वा (२) ॥१॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिवम् । भुरण्युः । स्थातुः । चरथम् ।
अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ॥ (१) परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् ।
भुवत् । देवः । देवानाम् । महित्वा (२) ॥ १ ॥

भुरण्युःहविषांभर्ताधारयिता पयःप्रभृतिनाश्रयणद्रव्येणसोममिवैतर्हविर्भिःश्रीणनमिश्र-
यन्दिवमुपस्थातुपतिष्ठतिप्रामोतीत्यर्थः स्थातुःस्थावरंचरथंजङ्गमंतदुभयात्मकंजगदक्तून्सर्वा-
रात्रीश्वव्यूर्णोत् स्वतेजसाविशेषेणाच्छादयति हविर्वहनंकुर्वन्सर्वमपिजगत्स्वभासाप्रकाशयतिस्मे-
तिभावः विश्वेषांमर्वेषांदेवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनामध्येदेवोद्योतमानः एकएवा-
यमग्निः एषांपूर्वोक्तानां स्थावरादीनामहित्वामहत्वानिमाहास्यानियद्यस्मात् परिभुवत्परिभवति
परिगृह्णाति परितोव्याप्यवर्तते परिपूर्वोभवतिःपरिग्रहार्थः यद्वा एषांविश्वेषां स्थावरादीनां म-
ध्येवर्तमानोयंदेवोग्निर्देवानांमहत्वानियद्यदापरिभुवत् परितोव्याप्नोति तदानीमितिपूर्वत्रान्वयः ॥
ऊर्णोत् ऊर्णुञ्जाच्छादने ऊर्णोतिर्विभाषेतिवृद्धोर्विकल्पः ॥ १ ॥

द्वितीयासृचमाह—

आदित्तेविश्वेऋतुंजुपन्तशुष्काद्यद्देवजीवोजनिष्ठाः । (३)
भजन्तविश्वेदेवत्वन्नामऋतंसपन्तोअमृतमैवैः (४) ॥२॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतुम् । जुपन्त । शुष्कात् । यत् ।
देव । जीवः । जनिष्ठाः । (३) भजन्त । विश्वे । देवत्वम् । नाम ।
ऋतम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः (४) ॥ २ ॥

हे देवद्योतमानाग्ने जीवो जीवन्प्रज्वलन् शुष्कात् नीरसादरणि रूपात्काष्ठाद्यद्यदाजनिष्ठाः प्रादु-
र्भवसिमथनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानाः ते तुभ्यं कर्तुं कर्मजुषन्तसे वन्ते अनु-
तिष्ठन्ति तथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नामनामकं क्रतं अवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्त भजन्ते प्रामुव-
न्ति किं कुर्वन्तः अमृतं अमरणं त्वां एवैः त्वां गन्तुभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः प्रामुवन्त इत्यर्थः ॥
जुषन्तेत्यादी नित्रीण्याख्यातानि छन्दसिलुङ्लुङ्लिट् इति वर्तमानार्थानि । एवैः यन्ति स्तोतव्या-
भिमुष्येन गच्छन्तीति एवानि स्तोत्राणि इण्शीङ्भ्यां वन् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः । (५)
यस्तुभ्यं दाशाद्योवाते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान् रयिं दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्यं । प्रेषाः । ऋतस्यं । धीतिः । विश्वेऽयुः । विश्वे ।
अपांसि । चक्रुः । (५) यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् ।
तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व (६) ॥ ३ ॥

ऋतस्यगतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षेणोष्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते धीतिः धीयते सो-
मः पीयते स्मिन्निति धीतिर्यागः सोपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते अतः सोमिर्विश्वायुः
विश्वं सर्वमायुरन्त्यस्य स तथा विधो भवति अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमानाः अपांसि दर्शपूर्णमासा-
दीनिकर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति हे अग्ने तुभ्यं यो दाशाच्च रुपुरोडाशादीनि हवींषि ददातियोवापि योन्यो-
यजमानः ते शिक्षात्त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नोभूयासमिति इच्छति उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकि-
त्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानन्त्वं रयिं दयस्व धनं देहि ॥ दाशात् दाश्रुदाने लेट्याडागमः । शिक्षात्
शकृशकौ इच्छार्थे सन् सनिमीमाघुरभलभशकेति अकारस्य इसादेशः अत्र लोपोभ्यासस्येति अ-
भ्यासलोपः स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपः पूर्ववत्लेट्याडागमः । चिकित्वान् कितज्ञाने लि-
टः क्रुः । दयस्व दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

होतानिषत्तोमनोरपत्ये सचिन्वासांपतीरयीणाम् । (७)
इच्छन्तरेतोमिथस्तनूपुसज्जानतस्वैर्दक्षैरमूराः (८) ॥ ४ ॥

होता । निःसन्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः ।
रयीणाम् । (७) इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनूषु । सम । जानत ।
स्वैः । दक्षैः । अमूराः (८) ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंमनोरपत्येयजमानस्वरूपायांप्रजायां होतोदेवानामाह्वातासन् निषत्तोनिषण्णः।मा-
नव्योहिप्रजाइतिहिब्राह्मणम् । सचिन्नुसएवत्वंआसांप्रजानारयीणांगवादीनांघनानामपिपतिःस्वा-
मी अतस्ताःप्रजास्तनूषुआत्मीयेषुशरीरेषुमिथःसंसृष्टमेकीभूतंपुत्ररूपेणपरिणतरेतोवीर्यमिच्छन्
ऐच्छन्त्वदनुग्रहेणपुत्रमलभन्तेतियावत् लब्धपुत्राश्चताःप्रजाःअमूराःअमूढाःसत्यःस्वैःस्वकीयैःदक्षैः
समर्थैःपुत्रैःसहसंजानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालंजीवन्तीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दःप्राणवाची
प्राणोवैदक्षोपानःऋतुरिति श्रुतेः । स्वैःदक्षैःस्वकीयैःप्राणैःअमूराःसङ्गतास्त्वयैवसर्वंजानन्ति ॥ इच्छ-
न्त व्यत्ययेनात्मनेपदम् । जानत छान्दसोलङ् झस्यादादेशे श्राफ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः । अ-
मूराः मूराअमूरेत्यत्रयास्कएवंव्याचख्यौ—मूढावयंस्मोअमूढस्त्वमसीति^३ । अतोत्राप्यमूरशब्देनामू-
त्वमुच्यते वर्णव्यापत्त्याढकारस्यरेफः यद्वा मुर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्सम्पदादिलक्षणोभावे
किप् राहोपइतिछलोपः रोमत्वर्थीयःनमूराअमूराः अथवा अगमत्यादिषु अस्मादौणादिकऊ-
रनप्त्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

पितुर्नपुत्राःऋतुंजुषन्तश्रोपन्थेअंस्यशासंतुरासः । (९)

विरायऔर्णोदुरःपुरुक्षुःपिपेशनाकंस्तृभिर्दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

पितुः । न । पुत्राः । ऋतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य ।

शासम् । तुरासः । (९) वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश ।

नाकम् । स्तृभिः । दमूनाः (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

अस्याग्नेः शासं शासनंतुरासस्वरमाणाः सन्तोयेयजमानाः श्रोषन्शुण्वन्तितेसर्वेतेनानुशिष्टं
ऋतुंकर्मजुषन्तसेवन्ते तत्रदृष्टान्तः—पितुर्नपुत्राः यथापुत्राः पुरुबहुलंत्रायकाः पुत्राप्त्रोनरकाद्या-
क्षकास्तनयाः पितुराज्ञांकुर्वन्तितद्वत् पुत्रःपुरुत्रायतेनिपरणाद्वापुंनरकंततस्त्रायतइतितेवितियास्कैः ।

१ तै० सं० ५. १. १५. । २ तै० सं० २. ५. २. ।

३ नि० ६. ८. । ४ नि० २. ११. ।

पुरुक्षुः क्षुड्यन्ननाम बह्वन्नः सोमिः एषां यजमानानां दुरोद्वाराणियज्ञस्य द्वारभूतानिरायोधनानिव्यौ-
र्णात् विवृणोति प्रकाशयति ददातीति यावत् अपि च दमूनाः दमेयज्ञगृहे मनो यस्य सोमिः नास्मिन्न-
कंदुः खमस्तीति नाकोद्युलोकः तं स्तृभिरिति नक्षत्रनाम स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश अवयवी चकार नक्षत्रै-
र्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् श्रुश्रवणे लेटचडागमः सिद्धहुलंलेटीतिसिप् बहुलंछन्दसीति विक-
रणस्य लुक् इतश्चलोपइतीकारलोपः संयोगान्तस्य लोपः । पिपेश पिश अवयवे ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

शुक्रइति द्वैपदं दशर्चं अध्ययनतः पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं पराशरस्यार्थं आग्नेयं शुक्रइत्यनुक्रान्तं
विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

शुक्रः शुशुक्नोऽपो न जारः पप्रासमीची दिवो न ज्योतिः । (१)

परिप्रजातः ऋत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्नान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति सम्ऽईची ।

दिवः । न । ज्योतिः । मरि । (१) प्रऽजातः । ऋत्वा । बभूथ । भुवः ।

देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् (२) ॥ १ ॥

शुक्रः शुभ्रवर्णो यमग्निः उषोनजारः उषसोजरयिता सूर्यइव शुशुक्नान् शोचयिता सर्वस्य प्र-
काशयिता भवति तथा समीचीसंगतेद्यावापृथिव्यौ दिवो न ज्योतिः द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव
पपा स्वतेजसा पूरयिता हेअग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् ऋत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेन
उक्तप्रकारेण सर्वजगत्परिबभूथ परितो व्याप्तोपि दीव्यन्तीति देवा ऋत्विजः तेषां पुत्रः सन् पुत्रान्नो-
नरकात्रायकः सन् पिता भुवः पालयिता भवसि यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्रइव दूतो-
भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि ॥ शुशुक्नान् शुचदीप्तौ लिटः ऋसुः व्यत्ययेन कुत्वम् । पपा
पृपालनपूरणयोस्तिथ्यस्मादाद्गमहनजनइतिकिप्रत्ययः सुपांसुलुगितिसोर्डादेशः । समीची सम्पूर्वा-
दश्चतेः ऋत्विगित्यादिना क्तिन् समः समीतिसम्यादेशः अश्चतेश्चेति वक्त्वमिति ङीप् अचइत्य-
कारलोपे चाविति दीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्

यदितु सम ईचीइतिपदविभागःक्रियते तर्हि उदईदिति विधीयमानमीत्वंसमउत्तरस्यापिद्वष्ट-
व्यम् । बभूथ बभूथाततन्थेतिनिपातनादिडभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमहाह—

वेधाअदृप्तोअग्निर्विजानन्नूधर्नगोनांस्वाद्वापितूनाम् । (३)

जनेनशेवआहूर्यःसन्मध्येनिषत्तोर्णवोदुरोणे (४) ॥२॥

वेधाः । अदृप्तः । अग्निः । विजानन् । ऊधः । न । गोनांम् । स्वाद्वा ।
पितूनाम् । (३)जने । न । शेवः । आहूर्यः । सन् । मध्ये । निषत्तः ।
र्णवः । दुरोणे (४) ॥ २ ॥

वेधाःमेधाविनामैतत् मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्यकर्ताअदृप्तः दर्परहितःविजानन्कर्तव्या-
कर्तव्यविभागजानन्नग्निःगोनांगवामूधर्न गोसम्बन्धिपयसआश्रयभूतंस्थानमिव पितूनामन्नानां
स्वाद्वास्वादयितारसयिता यथागोरूधःपयःप्रदानेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिकरोतितद्वदग्निरपिसम्य-
क्पाकेनसर्वाण्यन्नानिस्वादूनिकरोतीत्यर्थः अपिच एवम्भूतोग्निः जनेनशेवःजनपदेलोकेसुखकरः
पुरुषइवमध्येयज्ञेषुमध्येआहूर्यःआह्वातव्यःसन् दुरोणेयज्ञगृहेनिषत्तोनिषण्णोरण्वोरमयितास्तु-
त्योवाभवति ॥ गोनां गोःपादान्तेइतिअपादान्तेपिनुट् । स्वाद्वा स्वादआस्वादाने अन्तर्भावितण्य-
र्थात्अन्येऋयोपिदृश्यन्तइतिमनिन् सुपांसुलुगितिसोर्लुक् । पितूनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्त-
त्वम् । आहूर्यः आङ्पूर्वात्ह्वयतेरचोयदितियत् बहुलंछन्दसीतिसम्प्रसारणम् हलइतिदीर्घः
रेफोपजनश्छान्दसः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमहाह—

पुत्रोनजातोरण्वोदुरोणेवाजीनप्रीतोविशोवितारीत् । (५)

विशोयदह्नेनृभिःसनीळाअग्निर्देवत्वाविश्वान्यश्याः (६) ॥३॥

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः ।
वि । तारीत् । (५) विशः । यत् । अह्ने । नृभिः । सनीळाः । अग्निः ।
देवत्वा । विश्वानि । अश्याः (६) ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निः दुरोणे गृहे रणवोरमयिता भवति वाजीन अश्व इव प्रीतो हर्ष-
युक्तः सन् विशः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजाः वितारीत् विशेषेण तरति अतिक्रामति अपि च
नृभिः ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यैः सहितो हं सनीळाः समाननिवासस्थानाः विशो देवीः प्रजायद्यदाह्वे
आह्वयामि तदानीमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वादेवत्वानि अश्याः अश्रुते प्राप्नोति स्वयमेव त-
त्तदेव तारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरमात्रास्यते—त्वमग्नेवरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि य-
त्समिद्ध इत्यादि ॥ अश्याः अशूव्याप्तौ लिङ्गिव्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ बहुलं छन्दसीति विकर-
णस्य लुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

न किंष्ट एताव्रतामिनन्ति नृभ्यो यद्भ्यः श्रुष्टिं च कथं । (७)

तत्तु ते दंसो यदहंत्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि (८) ॥ ४ ॥

न किंः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः ।

श्रुष्टिम् । च कथं (७) । तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहं । समानैः ।

नृभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि (८) ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव सम्बन्धीनि एताव्रता एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि न कि-
मिनन्ति राक्षसाद्यो बाधकानि हिंसन्ति यद्यस्मात्त्वं एभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्यो-
यजमानेभ्यः श्रुष्टिं शुआशु अश्रुते व्यामोतीति श्रुष्टिः यज्ञफलरूपं सुखं तच्च कथं कृतवानसि सति हि
तव व्रतानां बाधके एतन्नोपपद्यते अतो वगम्यते तव व्रतानां हिंसकानसन्तीति हे अग्ने ते त्वदीयं तत्तु दंसः
तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहनहन्ति नाशयति तदानीं समानैः समगणरूपेण सदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरु-
द्भिर्युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनियद्यस्मात्त्वं विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि तत्समात्तव
व्रतानि हिंसन्तीति योज्यम् ॥ मिनन्ति मीत्रं हिंसायां त्रयादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ।
विवेः छन्दसि लुङ् लुङ् लिट् इति वर्तमाने लङ् वीगत्यादिषु सिपि अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छ-
न्दसीति शापः लुः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमाह—

उषोनजारोविभावोस्रःसंज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै । (९)

त्मनावहन्तोदुरोव्यूण्वन् नवन्तविश्वेस्व १ दृशीके (१०) ॥५॥१३॥

उषः । न । जारः । विभाः । उस्रः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् ।
अस्मै । (९) त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे ।
स्वः । दृशीके (१०) ॥ ५ ॥ १३ ॥

उषोनजारउषसोजरयिताआदित्यइव विभावाविशिष्टप्रकाशयुक्तः उस्रोनिवासयितासंज्ञा-
तरूपःसर्वैःप्राणिभिरवगतस्वरूपः देवतान्तरवदप्रत्यक्षोभवतीत्यर्थः एवम्भूतोऽग्निरस्मैयजमाना-
यचिकेतत् जानातु अभिमतफलददात्वित्यर्थः यद्वा विभक्तिव्यत्ययः अस्मैइदंस्वरूपंस्तोत्रचि-
केतत्जानातु तथाअस्यरश्मयःत्मनाआत्मनैवस्वयमेववहन्तोहविर्वहनं कुर्वन्तोदुरोयज्ञगृहद्वाग-
णिव्यूण्वन् विशेषेणगच्छन्तिव्याप्नुवन्तीत्यर्थः तदनन्तरं दृशीकेदर्शनीयेस्वः नभसि विश्वे सर्वेतेर-
श्मयोनवन्तगच्छन्ति नवतिर्गतिकर्मा देवान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उस्रः वसनिवासे स्फायितश्चीत्या-
दिनारक् यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । चिकेतत् कितज्ञाने जौहोत्यादिकः लेट्यडागमः बहुलंछन्द-
सीतिवक्तव्यमितिवचनान्नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वम् । ऋण्वन् इविरिविधिविगत्यर्थाः इदित्त्वान्नुम् छान्दसोलुङ् व्यत्ययेनरेफस्य
सम्प्रसारणम् यद्वा ऋणुगतौ तनोत्यादिः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

वनेमेतिद्वैपदमेकादशर्चं अध्वयनतः षड्ब्रह्मं षष्ठं सूक्तम् ऋष्याद्याः पूर्ववत् अनुक्रान्तं च-
वनेमैकादशेति । विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमाष्टमाह—

वनेमपूर्वीर्योमनीषाअग्निःसुशोकोविश्वान्यश्याः । (१)

आदैव्यानिव्रताचिकित्वानामानुषस्यजनस्यजन्म (२) ॥१॥

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुष्टशोकः । विश्वानि ।
अश्याः । (१) आ । देव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य ।
जनस्य । जन्म (२) ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूताः इषोन्नानिवनेमसंभजेमहि अग्निस्तादृशान्निददात्वित्यर्थः मनीषामनीषयाबु-
द्ध्याअर्योगन्त्वयः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषयाअर्थःस्वामीसुशोकः शोभनदीप्तिःएवम्भूतोग्निःविश्वा-
निसर्वाणिकर्माणिअश्याःअश्रुतेव्यामोति किंकुर्वन् देव्यानिदेवेषुभवानिव्रताव्रतानिकर्माणिचिकि-
त्वान्आसमन्तावजानन् तथामानुषस्यजनस्यमनुष्यजातस्यजन्मउत्पत्तिरूपंकर्मचिकित्वान् आ-
भिमुख्येनजानन्द्यावापृथिव्योः सम्बन्धीनियानिकर्माणितानिसर्वाणिअवगच्छन् अवगत्यव्या-
मोतीत्यर्थः ॥ वनेम वनपणसम्भक्तौ शपिप्राप्तैव्यत्ययेनशः आत्मनेपदं च अदुपदेशाल्लसार्वाधातुका-
नुदात्तवेविकरणस्वरःशिष्यते । पूर्वीः पुरुशब्दाद्धेतोगुणवचनादितिडीष् हलिचेतिदीर्घः । मनी-
षा ईषाअक्षादित्वान् प्रकृतिभावः । सुशोकः शुचदीप्तौ भावेघञ् चजोःकुघिण्यतोरितिकुत्वम् ।
शोभनःशोकोयस्य आद्युदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः देवत्वाविश्वान्यश्या-
इतिवत् । चिकित्वान् कितज्ञानेलिटःऋसुः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

गर्भोयोअपांगर्भोवनानांगर्भश्चस्थातांगर्भश्चरथाम् । (३)

अद्रौचिदस्माअन्तर्दुरोणेविशानंविश्वोअमृतःस्वाधीः (४) ॥२॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् ।

गर्भः । चरथाम् । (३) अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् ।

न । विश्वः । अमृतः । सुष्टआधीः (४) ॥ २ ॥

योग्निरपांगर्भोर्गर्भवदन्तर्वतीअपान्नपात्संज्ञः यश्चवनानांअरण्यानांगर्भःदावाग्निरूपेणत-
न्मध्येवर्तते यश्चस्थातांस्थावराणांकाष्ठादीनांगर्भोन्तरवस्थाता चरथांचरणवतांजङ्गमानां
गर्भोजाठरूपेणदेहमध्येवतिष्ठते एवम्भूतायास्माअग्नेदुरोणेदुस्तर्यगृहेअद्रौचित्पर्वतेपिअन्तर्-
ध्येहविःप्रयच्छन्तीतिशेषः सौर्यंअमृतः अमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तःशोभनध्या-
नोवाअस्माकंभवत्वितिशेषःतत्रदृष्टान्तः—विश्वः निवेशयितासुखेनावस्थापयिताराजाविशानं प्र-

जानांयथारक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तोभवतितद्वत् ॥ स्थातां तिष्ठतेःक्वपि छान्दसस्तुक् यद्वा
औणादिकस्तुप्रत्ययः आमिअन्त्यलोपश्छान्दसः । चरथां शीङ्शपिङ्गमीतिविधीयमानोत्थप-
त्ययोबहुलवचनाच्चरेरपिद्रष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामोनुडभावेसवर्णदीर्घः । विश्वः
विशप्रवेशने अस्मादन्तर्भावितण्यथांशुपुषीत्यादिनाकनप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

सहिक्षपावाँ अग्नीरंयीणांदाशच्योअस्माअरंसूक्तैः । (५)

एताचिकित्वोभूमानिपाहिदेवानांजन्ममर्तांश्चविद्वान् (६) ॥३॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै ।
अरंम् । सुऽउक्तैः । (५) एता । चिकित्वः । भूमं । नि । पाहि ।
देवानाम् । जन्मं । मर्तान् । च । विद्वान् (६) ॥ ३ ॥

सह्यग्निःक्षपावान् क्षपेतिरात्रिनाम रात्रिमान् आग्नेयीवैरात्रिरितिश्रुतेः । रात्रेरग्निसम्बन्धो-
पि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाँहेतिहूयमानत्वात् । यद्वा राक्षसादीनांक्षपणेन नाशनेनयुक्तः
एवम्भूतोग्निः स्तोत्रेयजमानायरयीणांधनानिदाशत्दाशतिप्रयच्छति योजयमानःअस्माअग्ने
सूक्तैः सुष्टूक्तैःयथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैःअरंअलंपर्याप्तं स्तोत्रंकरोतितस्मादित्यर्थः हेचिकित्वः चि-
कित्वांश्चेतनावानितियास्कैः । हेचेतनावनसर्वज्ञ अग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्मजन्मानिमर्ता-
न्मनुष्यांश्चविद्वान् जानन् एताएतानिभूमभूम्युपलक्षितानिभूतजातानिनिपाहितरंपालय य-
तस्त्वंदेवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासिअतएवमुच्यसइत्यर्थः ॥ रयीणां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमि-
तिकर्मणःसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । दाशत् दाश्रदाने लेटचडागमः । अरं वालमूलेत्यादि-
नालत्वविकल्पः । सूक्तैः सूपमानावक्तुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चिकित्वः मनुवसोरितिनकार-
स्यरुत्वम् । भूम सुपांसुलुगितिभूमिशब्दादुत्तरस्याद्वितीयायाडादेशः पदकालेह्रस्वश्छान्दसः॥३॥

चतुर्थीष्टचमाह—

वर्धान्यंपूर्वीःक्षपोविरूपाःस्थानुश्चरथंमृतप्रवीतम् । (७)

अराधिहोतास्वर्निर्षतःऋणवन्विश्वान्यपांसिसत्या (८) ॥४॥

वर्धान् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथम् ।
 ऋतऽप्रवीतम् । (७) अराधि । होता । स्वः । निऽसन्तः । कृण्वन् ।
 विश्वानि । अपांसि । सत्या (<) ॥ ४ ॥

पूर्वीर्ब्रह्मचःउषसःक्षपोनिशाश्वरूपाः शुक्लकृष्णतयाविविधरूपाःसत्यःयमग्निवर्धान्वर्धय-
 न्ति तथास्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं रथंरममाणंजङ्गमंमनुष्यादिकंच ऋतप्रवीतं ऋतेनोदकेनसत्येनय-
 ज्ञेनवाप्रकर्षेणवेष्टितंयमग्निवर्धयन्ति सोग्निःस्वःसुष्टुअरणीयेदेवयजनेनिषत्तोनिषण्णः उपविष्टः
 सन् होतादेवानामाह्वाता अराधि संसिद्धोभूत् यद्वा ऋत्विग्भिरराधि आराधितइत्यर्थः किंकु-
 र्वन् विश्वानिसर्वाणिसत्यासत्सुयजमानेषुभवानि यद्वा सत्यफलानिअपांसिकर्माणिकृण्वन्कुर्वन्॥
 वर्धान् वृधेर्ण्यन्तात्लेट्याडागमः छन्दस्युभयथेशिपार्धधातुकत्वात्णिलोपः इतश्चलोपइती-
 कारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतं व्यञ्जसंवरणे अस्मात्कर्मणिनिष्ठा वचिस्वपीत्यादिनास-
 म्प्रसारणं ऋद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यग्रहणात् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि
 राधसाधसंसिद्धौ कर्तरितुडिव्यत्ययेनचुश्चिण् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

गोपुप्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिस्वर्णः । (९)
 वित्वा नरः पुरुत्रासपर्यन्पितुर्नाजिभ्रैर्विवेदो भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

गोपु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे ।
 बलिम् । स्वः । नः । (९) वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् ।
 पितुः । न । जिभ्रैः । वि । वेदः । भरन्त (१०) ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वं वनेषुवननीयेषु सम्भजनीयेषुगोषुअस्मदीयेषुपशुप्रशस्तिं पशंसां धिषे दधिषे
 स्थापयसि अस्माकंप्रशस्ताःगवादिपशवोभवन्त्वित्यर्थः विश्वेसर्वेजनाः नोस्मभ्यं स्वःसुष्टु अ-
 र्णोयंबलिउपायनरूपंधनंभरन्तआहरन्तु हेअग्ने त्वात्वांनरोमनुष्याः पुरुत्राबहुषुदेवयजनदेशे-
 षुविसपर्यन् विविधंपूजयन्ति पूजयित्वाचवेदोधनंविभरन्त त्वत्तोविशेषेणहरन्तिगृह्णन्तीत्यर्थः त-
 त्दृष्टान्तः—जिभ्रैर्जीर्णाद्ब्रह्मात्पितुर्नपितुरिव यथापुत्राःवृद्धात्पितुःसकाशाद्धनंहरन्तितद्वत् ॥ धिषे
 छान्दसोवर्तमाने लिट् द्विवचनप्रकरणेछन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विवचनाभावः । भरन्त हञ्हरणे के-

वल्लोपिसोपसर्गाथोर्द्विष्टव्यः छान्दसोलङ् ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्या-
दिनासप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः । जित्रेः जृष्वयोहानौ जृशृस्तृजागृश्यः क्रिन् ऋतइन्द्रातोस्तित्वम् उणा-
दयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानीतिजिबिः किर्योगिर्योरित्येवमादिषुदीर्घोर्नभवतीत्युक्तत्वात् हलि-
चेतिदीर्घस्याभावः रेफवकारयोर्विपर्ययः उक्तंच—वर्णागमोवर्णवपर्ययश्चेति निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।
वेदइतिधननाम विद्यतेलक्ष्यतइतिवेदः विद्वृलाभे कर्मण्यसुन् ॥ ५ ॥

द्विपदास्वयुकूसंख्यासुयान्त्यातिरिच्यतेसातथैवपठितव्येत्युक्तम् उत्तरातादृशीद्विपदा ।

तामेतांषष्ठीमृचमाह—

साधुर्नगृध्रस्तेवशूरोयातेवभीमस्त्वेपःसमत्सु (१५) ॥ ६ ॥ १४ ॥

साधुः । न । गृध्रः । अस्ताइइव । शूरः । याताइइव । भीमः ।
त्वेपः । समत्सु (११) ॥ ६ ॥ १४ ॥

अयमग्निः साधुर्नसाधकइवगृध्रःगृहीता यथासाधकःसाध्यफलमाशुगृह्णाति तद्वदग्नि-
पिसर्वस्वीकरोतीत्यर्थः तथायमग्निः अस्तेवशूरोयथाइषूणांक्षेमाधानुष्कः शत्रून्प्रेरयति तद्वदग्नि-
पिदहनसर्वप्राणिजातंप्रेरयति तथायातेवभीमः यातायातयिताहिसकः भीमःसर्वेषांभयंकरोभवति
तद्वदग्निरपिदृष्टमात्रेणसर्वेषांभयमुत्पादयति अतएवंविधोग्निः समत्सुसङ्ग्रामेषुत्वेपोदीमः
अस्माकंसहायोभवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः गृधुअभिकांक्षायां त्रसिगृध्रिषुषिक्षिपेःकृः । शूरः शुभ-
तौ अन्तर्भावितण्यथादस्मात् शुषिचिमीनांदीर्घश्चेतिऋन् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

उपपेतिदशर्चसप्तमं सूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—उपपदशेति । ऋषिश्चान्यस्मादितिपरिभाषयाश-
क्तिपुत्रःपराशरऋषिः अनादेशपरिभाषयात्रिष्टुप् परमाग्नेयमैन्द्रादितिपरिभाषितत्वादग्निदेवता प्रा-
तरनुवाकस्याग्नेयेऋतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादीनित्रीणिसूक्तानि अथैतस्याइतिखण्डे तथैवसन्वितम्—
उपपजिन्वन्नितीनीणिकातउपेतिरितिसूक्तेइति । आश्विनशस्त्रेपिप्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि
त्रीणिसूक्तानि तथैवसूच्यते—एतयाग्नेयंगायत्रमुपसन्तनुयात्प्रातरनुवाकन्यायेनेति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उपप्रजिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं नित्यं जनयः सनीळाः ।
स्वसारः श्यावी मरुषी मजुप्रश्चित्रमुच्छन्ती मुपसंनगावः ॥१॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् ।
जनयः । सनीळाः । स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुप्रन् ।
चित्रम् । उच्छन्तीम् । उपसम् । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः नीलोनिवासस्थानं समाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्थानात् स्वसारः स्वसारइत्यङ्गुलिनाम एवंभूता अङ्गुलयः उशन्तं कामयमानमग्निं जनयोजाया नित्यं असाधारणं पतिं भर्तारमिव उपप्रजिन्वन् उपआगत्य हविः प्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निं अञ्जलिबन्धनेनाजुप्रन् असेवन्त तत्रदृष्टान्तः— श्यावी श्याववर्णारित्रिसम्बन्धात् कृष्णां तत उच्छन्तीं सूर्यकिरणसम्बन्धात् तमोवर्जयन्तीं अतएवारुषीं आरोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तां उपसंन उषो देवतां गावोरश्मयो यथासेवन्ते तद्वत् यथारश्मय उषसानित्यसम्बद्धाः एवं सर्वेषु यज्ञेषु अग्निपरिचरणेन अङ्गुलयो नित्यसम्बद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् जिविप्रीणनार्थः इदित्वा न्नुम लेट् चडागमः । उशतीः वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वम् । स्वसारः असुक्षेपणे इत्यस्मात् सुञि असेर्कृत् इति ऋन् नषट्स्वस्त्रादिभ्य इति डीप्प्रतिषेधः निच्वादाद्युदात्तत्वम् । श्यावीं शुगतौ इणशीङ्भ्यामिति बाहुलकाद्दन् शार्ङ्गं रवादित्वा न्डीन् । अरुषीं अरुषमिति रूपनाम ऋगतौ ऋहनिभ्यामुषन् छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजुप्रन् जुषीप्रीतिसेवनयोः तौदादिकः लडिव्यत्ययेन परस्मैपदम् रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

वीळुचिद्दृह्लापितरो न उक्थेरद्रिं रुजन्त्रिं रसोरवेण ।
चकुर्दिवो बृहतो गानुमस्मे अहः सर्वा विदुः केतुमुखाः ॥२॥

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ह्णा । पि॒तरं॑ । नः॑ । उ॒क्थैः॑ । अ॒द्रिम् । रु॒जन् ।
 अ॒ङ्गिर॑सः । रवे॑ण । च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हतः॑ । गा॒तुम् । अ॒स्मे इति॑ ।
 अ॒हरि॑ति । स्वः॑ । वि॒विदुः॑ । के॒तुम् । उ॒स्नाः ॥ २ ॥

नोस्माकंपितरोङ्गिरसः एतत्संज्ञाऋषयः उक्थैःशस्त्रैः अग्निस्तुत्वा वीळुचिदृह्णा वीळ्विति-
 बलनाम बलवन्तंदृढाङ्गमपिअद्रिमत्तारंपणिनामानमसुरं रवेणस्तुतिशब्दमात्रेणैवरुजनअभञ्जन्
 तैःस्तुतोऽग्निस्तमसुरंहतवानित्यर्थः किञ्च बृहतोमहतोदिवोद्युलोकस्यगातुंमार्गंअस्मेअस्माकंचक्रुः
 कृतवन्तः आवरकस्यासुरस्य अग्निनाहतत्वात्मार्गंकृत्वाचस्वःसुष्ठुअरणीयं असुरराहित्येनसुस्ते-
 नप्राप्यंअहःदिवसंविदुरजाननलब्धवन्तोवा तथा केतुंअह्नांकेतयितारंज्ञापयितारमादित्यंउस्नाः
 पणिनापह्तागाश्चविदुरित्यनुषङ्गः॥ वीळुसुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । दृह्णा दृढःस्थूलबलयोरिति
 निपातितः सुपांसुलुगितिडादेशः । रुजन् रुजोभङ्गे तौदादिकः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्भा-
 वः । विविदुः विदज्ञाने विदृलाभेइतिवा लिटिउसिरूपम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

दध॑न्नु॒तं ध॒नय॑न् अ॒स्य धी॑निमादि॒द्योर्दि॑धि॒ष्वो॒र्इ॑ विभृ॒त्राः ।
 अ॒तृ॒ष्यन्ती॑र॒पसो॑य॒न्त्यच्छा॑दि॒वा ज॒न्म॒प्रय॑साव॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

दध॑न् । ऋ॒तम् । ध॒नय॑न् । अ॒स्य॒ । धी॑तिम् । आत् । इत् ।
 अ॒र्यः॑ । दि॒धि॒ष्वः॑ । वि॒भृ॒त्राः॑ । अ॒तृ॒ष्यन्तीः॑ । अ॒पसः॑ । य॒न्ति॒ ।
 अ॒च्छ॑ । दे॒वान् । ज॒न्म॑ । प्र॒यसा॑ । व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

ऋतदेवयजनदेशंप्राप्तमग्निं अङ्गिरसोमहर्षयः दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् धारयित्वा
 चास्याग्नेर्धीतिकर्मअग्निहोत्रादिलक्षणधनयन्धनमकुर्वन् यथापुरुषाः धनसंपादयन्तितद्वदग्निर्दे-
 वत्यंकर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः आदित् अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव अर्यः अर्याः धनस्य स्वामिन्यः दि-
 धिष्वः तेन धनेन अग्नीनां धारणं कुर्वत्यः कृताग्न्या धाना इत्यर्थः विभृत्राः आहितानग्नीनग्निहोत्रादि-
 कर्मणि विहरन्त्यः अतृष्यन्तीः विषयान्तरतृष्णारहिताः अतएवापसः अपसाकर्मणायुक्ताः ए-
 वंभूतायजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसाहविलक्षणो नान्नेन देवान् इन्द्रादीन् जन्मजातान्मनुष्यांश्च वर्धय-

न्तीःवर्धयन्त्यःसत्यः एनमग्निंअच्छआभिमुरख्येनयन्तिप्रामुवन्तिपरिचरन्तीतियावत् ॥ दधन् द-
धधारणे लडिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङ्भावः। धनयन् धनशब्दात्तत्क-
रोतीतिणिच् इष्टवणौप्रातिपदिकस्येतीष्टवःद्रावाट्टिलोपः लडिपूर्ववत् । अर्यः अर्यःस्वामिवैश्य-
योरितिनिपातितः लिङ्गवचनव्यत्ययो अर्यःस्वाम्याख्याचेदित्यन्तोदात्तत्वम् । दिधिष्वःडुधान्धा-
रणपोषणयोः षोन्तकर्मणीत्याभ्यांअन्दृष्टभूजम्बूकफेलूककन्धूदिधिषूरितिकूपत्ययान्तोनिपातितः
प्रत्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोर्येणइतिजसःस्वरितत्वम् । विभृत्राः हञ्हरणे विपूर्वादस्मादौणा-
दिकःत्रनप्रत्ययः ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । अतृष्यन्तीः त्रितृषापिपासायां जसिवाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घस्यविकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपसः अपसृशब्दादु-
त्पन्नस्यमत्वर्थीयस्यविनोबहुलंछन्दसीतिबहुलवचनाल्लुक् विन्नन्तस्यत्रिलिङ्गत्वेननक्षिषयाभा-
वात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् जन्म जायन्तइतिजन्मानोमनुष्याः अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिम-
निन् सुपांसुलुगितिशसोलुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मथीद्यदीविभृतोमातरिश्वांगृहेगृहेश्येतोजेन्योभूत् ।

आदींराज्ञेनसहीयसेसचासन्नादूर्यं१ भृगवाणोविवाय ॥४॥

मथीत् । यत् । ईम् । विष्टभृतः । मातरिश्वां । गृहेऽगृहे ।

श्येतः । जेन्यः । भूत् । आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे ।

सचा । सन् । आ । दूर्यम् । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वाव्यानवृत्तिस्वरूपेणावस्थितोमुख्यःप्राणः ईमेनमग्निंयद्यदामथीत् अमघ्नात्अग्नेर्म-
न्थनस्यव्यानवायुसाध्यत्वम् अथयःप्राणापानयोःसन्धिःसव्यानइत्युपक्रम्यछन्दोगैरात्रातम्—अ-
तोयान्यन्यानिवीर्यवन्तिकर्माणिगियथाग्नेर्मन्थनमाजेःसरणंष्टस्यधनुषआयमनमप्राणन्पानस्ता-
निकरोतीति मन्त्रान्तरंचभवति—आन्यंदिवोमातरिश्वाजभारामघ्नादन्यंपरिश्येनोअद्रेरिति । की-
दृशोमातरिश्वा विभृतःप्राणिषुप्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेणविहृतोविभज्यस्थितः तदपिप्राणसंवा-
दैतैरेवात्रातम्—तान्वरिष्टःप्राणउवाच मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानंप्रविभज्यैतद्वाणमवष्ट-
भ्यविधारयामीति।मन्थनेनोत्पन्नोयमग्निःश्येतःशुभ्रवर्णोऽगृहेगृहेश्वसर्वसिन्मन्यज्ञगृहेयदाजेन्यः प्रादुर्भू-

तोभूत् यद्वा रक्षसांजेन्योजेताभिभविताभूत् तथाचतैत्तिरीयकम्—देवासुराःसंयत्ताआसन्तेदेवा-
विभ्यतोभिंप्राविशन् तस्मादाहुरग्निःसर्वादेवताइति । तेग्निमेववरुथंरुत्वासुराअभ्यभवन्निर्ति । ऐ-
तरेयिणोप्यामनन्ति—तेदेवाःप्रतिबुध्याग्निपुरस्तात्प्रातःसवनेपर्यैहंस्तेग्निनेवपुरस्तात्प्रातःसवनेसुर-
रक्षांस्यपाघ्नतेर्ति । आत् यज्ञगृहेप्रादुर्भावानन्तरं ईं एनमग्निंभृगवाणोभृगुर्ऋषिःसइवाचरन्यजमानो-
दूत्यंदूतस्यकर्मआविवाय शास्त्रमर्यादयाप्रापयामास तत्रदृष्टान्तः—सचासनसखाभवन्नयोराराजास-
हीयसेअभिभवित्रेप्रबलायराज्ञेन यथाराज्ञेस्वपुरुषःदूतकर्मप्रापयतितद्वत् ॥ मथीत् मथेविलोडने
लुडि ह्यन्तक्षणेतिवृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः जनीप्रादुर्भावे अस्मादौणादिकएन्यप्रत्ययः टिलोपश्चेति
भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा जिजयेइत्यस्मात्कृत्यन्युटोबहुलमितिबहुल्वचनात्कर्तृर्थचोयदितियत्
तस्यनुडागमश्च यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । दूत्यं दूतस्यकर्मदूत्यंदूतस्यभागकर्मणीइतियत् तित्स्व-
रितमित्स्वरितत्वम् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वंतु अनित्यमितिवीरवीर्यौचैत्यत्रज्ञापितम् । भृगवाणः
भृगुरिवाचरन् सर्वप्रातिपदिकेभ्यःक्लिब्वकव्यइतिकिप् तदन्ताल्लटोव्यत्ययेनशानच् अदुपदेशल-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेप्रत्ययान्तधातोरन्तोदात्तत्वेप्राप्तेवृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । विवाय
वीगत्यादिषु अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तलिट् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

महेयत्पित्रे ईरसंदिवेकरवत्सरत्पृशन्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्तां धृषतादिद्युमस्मैस्वायां देवोदुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अवं । त्सरत् ।

पृशन्यः । चिकित्वान् । सृजत् । अस्तां । धृषता । दिद्युम् ।

अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे महतेपित्रेपालयित्रेदिवेद्योतमानायदेवगणायईंइंमंसंपृथिव्याःसारभूतंहविः यद्यदा-
यजमानः कःकरोति तदानींपृशन्यःस्पर्शनकुशलोराक्षसादिश्चिकित्वानहवींषिवहन्तं हेअग्ने त्वां
जानन् अवत्सरत्त्वद्गयात्पलायते अस्ता इषुक्षेपणशीलोग्निः धृषताधर्षकेणधनुषाअस्मैपलाय-
मानायराक्षसादयेदिद्युदीप्यमानंबाणंसृजत् विसृजति देवोदीप्यमानः उषःकालंप्रातोग्निः स्वायां
स्वकीयायांदुहितरिदुहितवत्समनन्तरभाविन्यांउषसित्विषिंस्वकीयांदीपिंधात्स्थापयति उषःका-

लेहिसूर्यकिरणाःपादुर्भवन्ति तैःस्वकीयंपकाशमेकीकरोति तथाचतैत्तिरीयकम्—उद्यन्तंवा-
वादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्भूमण्णवाग्नेर्दिवाददृश्रइति । अतउपसिदीमिनिदधातीत्युच्यते ॥
कः करोतेर्लुङि मन्त्रेषसेत्यादिनाच्चेर्लुक् । त्सरत्त्सरल्लघ्नगतौ लेट्यडागमः इतश्चेतीकारलोपः । पृ-
शान्यः स्पृशसंस्पर्शने कृपृवृजीतिविधीयमानःक्युप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिभवति स्पृशानं
स्पर्शः तत्रसाधुरितियत् सलोपच्छान्दसः तिन्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । दिद्युं दिद्युदितिवज्रनाम
अन्त्यलोपच्छान्दसः । धात् छान्दसोवर्तमानेलुङ् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

स्वआयस्तुभ्यंदमआविभातिनमोवादाशादुशतोअनुद्यून ।
वर्धोअग्नेवयोअस्यद्विवर्हायासद्रायासरथंयंजुनासि ॥ ६ ॥
स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विद्भाति । नमः । वा ।
दाशात् । उशतः । अनु । द्यून । वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य ।
द्विवर्हाः । यासत् । राया । सदरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हेअग्ने तुभ्यं त्वांस्वेदमेस्वकीयेयज्ञगृहेयोयजमानः एकआकारोमर्षादायांयथाशास्त्रंआ-
विभातिआसमन्तात् समिदादिभिःकाष्ठैःप्रज्वलयति अनुद्यून अनुदिवसंउशतःकामयमानाय
तुभ्यंनमोवादाशात् हविलक्षणमन्त्रंवादद्यात् अस्ययजमानस्य हेअग्ने द्विवर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्त-
मस्थानयोः वृंहितोवर्धितस्त्वं वयोन्नंवर्धोवर्धयैव सरथंरथेनसहितं युयुत्सुंयंपुरुषंजुनासि युद्धे
पेरयसि सपुरुषः रायाधनेनयासत्संगच्छते ॥ तुभ्यं क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसम्पदा-
नत्वाच्चतुर्थी । दाशात् दाश्रुदाने लेट्याडागमः । उशतः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् चतु-
र्थ्यर्थे बहुलच्छन्दसीतिषष्ठी । अनुद्यून द्युरित्यहर्नाम लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वम् कर्मप्रवच-
नीययुक्तेइतिद्वितीया । वर्धो वर्ध उ वृधेण्यन्ताल्लोदिछन्दस्युभयथेशिपआर्धधातुक्त्वात्णोरनिटी-
तिणिलोपः शपःपिच्वाद्नुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते उजासहैकादेशेउजइतिप्रगृह्यत्वम् । यासत्
यामापणे सिद्धहुलंलेटीतिसिप् लेटोडाटावित्यडागमः । जुनासि जुइतिगत्यर्थःसौत्रोधातुः शपि
प्राप्तेव्यत्ययेनश्ना ॥ ३ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

अग्निं विश्वा अभिपृक्षः स चन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्वाही ।
न जामिभिर्विचिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमर्ति चिकित्वान् ॥७॥

अग्निम् । विश्वाः । अभि । पृक्षः । स चन्ते । समुद्रम् । न । स्रवतः ।
सप्त । यद्वाहीः । न । जामिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः ।
विदाः । देवेषु । प्रमर्तिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षः चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि अग्निं अंगनादिगुणयुक्तं एनं अभिपृक्षन्ते आ-
भिमुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति तत्र दृष्टान्तः—स्रवतः समुद्रं यथा स्रवतो नद्यः समुद्रमभिगच्छ-
न्ति तद्वत् कीदृश्यो नद्यः सप्त सप्तसंख्याकाः इमं मे गंग इत्यस्याष्टचिसप्तहिनद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते
यद्वाहीः महन्नामैतत् महत्यः जामिभिः जमन्त्येकस्मिन्पात्रे सहभुञ्जत इति जामयोज्ञातयः तैर्ना-
स्मदीयं वयो नं न विचिकिते न ज्ञायते ते ऋयो दातुमस्माकं अन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः अतो हे अग्ने दे-
वेषु दीव्यन्तीति देवाः धनपतयः तेषु प्रमर्तिप्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन् विदाः अस्म-
भ्यं लभय यद्वा प्रमर्तिप्रकृष्टस्तोत्रं देवेषु विदाः वेदयज्ञापय पृक्षः अन्ननामैतत् पृचीसंपर्के इत्यस्मा-
दौणादिकः कर्मणि क्विप् धातोः षुमागमश्च यद्वा असुनि सुपांसुलुगिति जसोलुक् । स्रवतः सुग-
तौ स्रवणं स्रवः तत्कुर्वन्ति सर्वमातिपदिके ऋयः क्विच्चकव्य इति क्विप् एतदन्ताद्धातोः क्विप्चेति क्विप्
ह्रस्वस्यपितीति तुक् क्विवन्ताद्धातोः सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यद्वाहीः पिप्पल्यादि-
भ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात् तस्य चाकृतिगणत्वाद्वापि ङीप् बालन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । चि-
किते छान्दसो वर्तमाने कर्मणिलिट् । विदाः विदृलाभे अन्तर्भावितण्यर्थां ह्येत्त्याडागमः तुदादिवा-
च्छः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः विकरणस्वरः शिष्यते यद्वा विदेर्ज्ञानार्थं स्प
लेटि व्यत्ययेन शः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

आयदिषे नृपतिं ते ज आनट् शुचिरेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।
अग्निः शर्धमनवृद्यं युवातं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥८॥

आ । यत् । इषे । नृष्टपतिम् । तेजः । आनट् । शुचिं । रेतः ।
निःसिक्तम् । द्यौः । अभीके । अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् ।
युवानम् । सुष्टआध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यत्तेजोनृपतिं नृणां मृत्विजां पालकं यजमानं आनट् जाठररूपेण आसमन्ताद्वाप्नोति किमर्थं इषेन्नाय कीदृशं शुचिशुद्धं द्यौर्दीप्तं तेन तेजसा परिपक्वं अन्नरसरूपं रेतोवीर्यं अभीके अ-
प्यक्ते अभिगते अभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिकं नितरांसिक्तं अग्निः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण ज-
नयत् जनयतु शर्धंबलवन्तं अनवद्यं अवद्यरहितं युवानंतरुणं जरारहितमित्यर्थः स्वाध्यं शो-
भनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा उत्पन्नं पुत्रं सूदयच्च यागादिकर्मसु प्रेरयतु च यद्वा रेत इत्युदकनाम निषि-
क्तं मधेन वृष्टमुदकं इषेन्नायसस्यादिनिष्पत्तये अग्नेर्यत्तेजः आनट् व्याप्तो वृष्टेनोदकेन भौमाग्नेः संयो-
गे सति हि सस्यान्युत्पद्यन्ते कीदृशं तेजः नृपतिं नृणां रक्षकं शुचिदीप्तं तादृक्तेजसा युक्तो द्यौर्दीप्तिः अ-
भीके आसन्नकाल एव शर्धायगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु च प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ इषे सावेका च इति विभक्तेरु-
दात्त्वम् । नृपतिं परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनट् अशुभ्याप्तौ लडिव्यत्यये-
न परस्मैपदश्रमौ आडागमः व्रश्चादिष्वेष्टत्वम् । निषिकं पिचिरक्षरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्त-
रइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । अभीके अभिपूर्वाद्भवतेः पचाद्यचि पृषो-
दरादित्वाद्गुपसिद्धिः यद्वा इण्गतावित्यस्मादौणादिकः कन्प्रत्ययः उभयथापि दासीभारादित्वा-
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्यं एरनेकाचइतियणादेशः उदात्तस्वरितयोर्षणइति स्वरितत्वम् ।
जनयत् जनेर्ष्यन्ताल्लेट्यडागमः । सूदयत् पूदक्षरणे पूर्ववल्लेट्यडागमः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मनो नयो ध्वनः सद्य एत्येकः सत्रासूरो वस्व ईशे ।
राजानामित्रावरुणासुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । नं । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः ।
वस्वः । ईशे । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुष्टपाणी ।
गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यःसूरः सूर्यः एकःएकाकीअसहायःसन् अश्वनोदिव्यानमार्गान्सद्यएतिआशुगच्छति असहायत्वंचश्रूयते—सूर्यएकाकीचरतीत्याह असौवाआदित्यएकाकीचरतीति । शीघ्रगमनंचस्मर्यते—योजनानांसहस्रेद्वेदशेतेद्वेचयोजने । एकेननिमिषार्धेनक्रममाणनमोस्तुतइति । शीघ्रगमनेदृष्टान्तः—मनोनयथामनःशीघ्रगच्छति तद्वत् सचशूरःवस्वोधनस्यसत्रासहैवयुगपदेवईशेईष्टेयोहिशीघ्रगच्छति सबहुषुदेशेष्ववस्थितानिधनानिप्राप्नोति तथा राजाना राजमानौसुपाणीशोभनवाहू मित्रावरुणामित्रावरुणौअस्मदीयासुगोषुप्रियंसर्वेषांप्रीतिकरंअमृतंअमृतवत्स्वादुभूतंपयोरक्षमाणारक्षन्तौर्वेते हेअग्ने तत्तद्रूपेणत्वमेवैवंवर्तंसइतिभावः ॥ वस्वः लिङ्गव्यत्ययःजसादिषुछन्दसिवावचनमितिर्वेडितीतिगुणाभावेयणादेशः । ईशे ईशेऽश्वर्ये लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः । मित्रावरुणा देवताद्वन्द्वेचेतिपूर्वपदस्यानडादेशः देवताद्वन्द्वेचेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

मानोअग्नेसख्यापित्र्याणिप्रमर्षिष्ठाअभिविदुष्कविःसन् ।

नभोनरूपंजरिमाभिनातिपुरातस्याअभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥ १६ ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि ।

विदुः । कविः । सन् । नभः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति ।

पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥ १६ ॥

हेअग्ने पित्र्याणिपितरंवसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्यासखित्वानिमाप्रमर्षिष्ठाः माविनाशय अत्रमृष्यतेरुपसर्गवशात्अर्थान्तरेवृत्तिः यतस्त्वंकविः क्रान्तदर्शीसन् अभिआभिमुर्येनविदुः सर्वविद्वाननभोनरूपं यथान्तरिक्षंरूपवन्तःसूर्यरश्मयःआच्छादयन्तितद्वदाच्छादयति जरिमा जराभिनातिमांसूक्तद्रष्टारंहिनस्ति अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्याजरायाः पुराअधीहिमांनुच्यस्व सायथानप्राप्तिततथाकुरु अमृतत्वंप्रयच्छेतियावन् ॥ सख्यासख्युर्भावःसख्यं सख्युर्यइतियः । पित्र्याणि पितृभ्यआगतानि पितुर्येच्छेतियत्प्रत्ययः रीङ्कृतइतिरीडादेशः यस्येतिचेतीकारलोपः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः मृषतितिक्षायां प्रार्थनायांछान्दसोलुङ् नमाङ्चोगेइत्यङभावः । विदुः विदज्ञाने बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः अतएवबहुलवचनाद्गुणाभावः छन्दसिवाप्राप्ते-

द्वितयोरिति विसर्जनीयस्य षत्वम् । नभः नर्हेर्द्विविभञ्चेत्यसुन् । जरिमा जृष्वयोहानौ औणादिको-
भावेऽमनिच्प्रत्ययः । मिनाति मीञ्हिंसायां प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वम् । अभिशस्तेः अभि-
शस्यतेर्हिंस्यतेनयेत्यभिशास्तिः करणेकिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । अधीहि इक्स्मरणे
लोटाअदादित्वाच्छपोलुक् हेरपिच्चेनडिच्चाट्टुणाभावः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

निकाव्येतिदशर्चमष्टमसूक्तं वैष्टुभामाग्नेयंपराशरस्यार्थं अनुक्रान्तञ्च—निकाव्येति प्रातरनु-
वाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टममाह—

निकाव्यावेधसःशश्वतस्कर्हस्तेदधानोनर्यापुरूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणांसत्राचक्राणोअमृतानिविश्वा ॥१॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः ।

नर्या । पुरूणि । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । सत्रा ।

चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतःशाश्वतस्यनित्यस्यवेधसोविधातुःब्रह्मणःसम्बन्धीनिकाव्याकाव्यानिमन्त्ररूपाणिस्तो-
त्राणि अयमग्निर्निकःनियमेनस्वात्माभिमुखं करोति किं कुर्वन् नर्या नृभ्योहितानि नृषुसाधूनिवापु-
रूणिब्रह्मनिधनानिहस्तेदधानोहस्तेधारयन् ईदृग्भूतमग्निमवलोक्यसर्वेजनाःस्तुवन्तीतिभावःस्तो-
त्रभ्योधनेषुदत्तेष्वपिअग्नेर्धनंनक्षीयतइत्याह—अग्निरिति अयमग्निःरयीणांरयिपतिर्भुवत् धना-
नांमध्येयानिधनानिउल्लुष्टानितेषांस्वामीभवति किं कुर्वन् विश्वा विश्वानिसर्वाणिअमृतानि हिर-
ण्यनामैतत् अमृतं वैहिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणिहिरण्यानिस्तोत्रभ्यःसत्रासहैवचक्राणःकुर्वन्पुग-
पत्यच्छन्नित्यर्थः ॥ कः करोतेश्छान्दसोलुङ् मन्त्रेघसेतिचूर्लुक् हल्लङ्चाव्ययइतितकारलोपः ।
नर्या नरशब्दात्प्रहितार्थं गवादिदक्षणाद्यत्प्रत्ययोद्भूतः यद्वा तत्रसाधुरितियत् । चक्राणः करो-
तेर्लोटःशानच् बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः नन्वेवंसतिअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोति
एवंतर्हिंलिटःकानजस्तु तस्यार्धधातुकत्वेनअभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवशिष्यते ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

अस्मेवत्संपरिषन्तंविन्दन्निच्छन्तोविश्वेअमृताअमूराः ।
श्रमयुवःपदव्योधिंधास्तस्थुःपदेपरमेचारुः ॥२॥

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्तः । विश्वे ।
अमृताः । अमूराः । श्रमयुवः । पदव्यः । धियमधाः । तस्थुः ।
पदे । परमे । चारुं । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मेअस्माकं वत्संवत्सवदत्यन्तंप्रियं यद्वावत्सःपुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तद्वदग्निरप्यस्माकंपुत्रः
पश्चादुत्पन्नत्वात् तथाचान्नायते—ममैवसन्वहहव्यान्यग्नेपुत्रः पित्रेलोककृत्वात्वेदइति । परिषन्तंपरितः
सर्वत्रवर्तमानंदेवैक्योनिर्गत्यअश्वत्थवेणवादिषुनिनीनंसन्तमित्यर्थः एवंविधमग्निमिच्छन्तोविश्वे
अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणोदेवाः अमूराःअमूढाः मरुतश्चनविन्दन् तमग्निनालभन्त अलभमानाश्च
तेश्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेनहविषामभावात् तज्जन्येनश्रमेण क्लेशेनएकीभूताः तस्याग्नेरन्वेष-
णायपदव्यःपादैर्गच्छन्तः धियन्धाः धियांअग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानांकर्मणांधारयितारः
एवंविधाःसन्तः चारुचारुणिशोभने अग्नेःपरमेउत्तमेअन्तेपदेयत्रह्यग्निर्निनीनोवर्ततेतत्रेत्यर्थः
तस्मिन्पदेतस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेनप्रयासेनअग्निददृशुरित्यर्थः ॥ परिषन्तं उपसर्गपादुर्ग्या-
मस्तिर्यच्परइतिपत्वम् । श्रमयुवः युमिश्रणे श्रमेणयूयंतइतिश्रमयुवः क्लिब्विचिच्छीत्यादिना
विधीयमानौक्विदीर्घौ अस्मादपिधातोर्भवतः तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः वीगत्यादिषु पादेन
वियन्तिगच्छन्तीतिपदव्यः क्विप्चेतिक्विप् । धियन्धाःआतानुपसर्गेकइतिकः तत्पुरुषेकतिबहुल-
मितिबहुलवचनात् द्वितीयायाअप्यलुक् । तस्थुः पादादित्वान्निघाताभावः । चारु सुपांसुलुगि-
तिसप्तम्यालुक् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तिस्रोयदग्नेशरदस्त्वामिच्छुचिंपृतेनशुचयःसपर्यान् ।
नामानिचिदधिरेयज्ञियान्यसूदयन्तत्वंःसुजाताः ॥३॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन ।
शुचयः । सपर्यान् । नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि ।
असृद्यन्त । तन्वः । सुहजाताः ॥ ३ ॥

शुचयःशोधयितारोदीभावामरुतः हेअग्ने शुचिशुद्धंदीप्यमानंवात्वामित् देवेभ्योनिर्गतं
त्वामेवोद्दिश्य तिस्रःशरदःत्रीन्संवत्सरान्घृतेनाज्येनयद्यदासपर्यान् पूजांकुर्युः तदानींत्वमाविर-
भूः तदनन्तरंतेमरुतःत्वयानुगृहीताःसन्तोयज्ञियानियज्ञार्हाणियज्ञेप्रयोक्तुंयोग्यानिनामानिचित्
नामान्यपिदधिरेअधारयन् नामानिचैत्तिरीयके समाम्नायन्ते—ईदृच्चात्यादृच्चैतादृच्चप्रतिदृच्-
चमितश्रंसमितश्रसभराइत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयनेमारुताःसप्तकपालाहूयन्ते नामानि
धारयित्वाचसुजाताः पूर्वरूपंपरित्यज्यशोभनममृतत्वंप्राप्ताःसन्तः तन्वःस्वकीयानिशरीराणिअ-
सृद्यन्तस्वर्गंप्रापितवन्तः ॥ तिस्रःशसि त्रिचतुरोःस्त्रियांसित्सृचतसृ पूर्वसवर्णदीर्घत्वेप्राप्तेअचिरक-
तइतिरेफादेशः त्रिशब्दःफिषित्यन्तोदात्तः तिस्रादेशस्यापिस्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वेउदात्त
यणोहल्पूर्वादितिशसउदात्तत्वम् । शरदः श्रृहिसायां शीर्यन्तेस्यामोषधयइतिशरत्संवत्सरः
शृद्धभमोदिरित्यदिप्रत्ययः उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेइतिद्वितीया । सपर्यान् सपरपूजा-
यां कण्डादिः लेट्याडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः । यज्ञियानि यज्ञात्विग्भ्यांघस्वञौइत्यर्थाथे
घप्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

आरोदसीबृहतीवेविदानाःप्ररुद्रियाजश्रिरेयज्ञियासः ।
विदन्मर्तानेमधिताचिकित्वानग्निपदेपरमेतस्थिवांसम् ॥४॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया ।
जश्रिरे । यज्ञियासः । विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् ।
अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

बृहतीमहत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौ आवेविदानाः अत्यर्थज्ञापयन्तः कुत्राग्निर्वर्ततइतिपर-
स्परंवदन्तोद्यावापृथिव्योर्मध्येवर्तमानाइत्यर्थः यद्वा महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येआवेविदानाः
अग्निमुपलभ्यमानाः एवंभूतायज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः रुद्रियारुद्रोग्निर्देवानामसुरैःसहयुद्धसमये
तैर्देवैःस्थापितंधनंपपत्त्यगतवन्तमग्निदेवाआगत्यअग्निसकाशाद्दलेनतद्धनमगृह्णन् तदानींसो-
ग्निःअरोदीत् तस्माद्बुद्धइत्याख्यायते तथाचतैत्तिरीयकम्—तदग्निर्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्दे-
वाविजित्यावरुरुत्समानान्वायन् तदस्यसहसादित्सन्तसोरोदीद्यदरोदीत्तद्बुद्धस्यरुद्रत्वमिति ।
तस्यरुद्रस्यार्हाणिस्तोत्राणिप्रजभ्रिरेप्रजह्रिरेचक्रुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोर्ध्ववचनः तथाचया
स्कः—त्वानेमइत्यर्थस्येति । सर्वेषांदेवानामर्धभागेनधीयतेधार्यतेइतिनेमधितइन्द्रः सर्वदेवाएकोर्ध्वः
इन्द्रएकएवापरोर्ध्वइतियावत् तथाचतैत्तिरीयकम्—यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रःप्रतितस्मादिन्द्रेदेवतानां-
भूयिष्ठभाक्तमइति । तेनेन्द्रेणसहितोमर्तोमरुद्गणः परमेउत्तमेअन्येषदेस्थानेअश्वत्थादौतस्थिवां-
संस्थितवन्तं तमग्निचिकित्वान् जानन् विदत्तअलभत ॥ वेविदानाः विदेज्ञानार्थांलाभार्थांद्वायड-
न्ताल्लटःशानच् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् छन्दस्युभयथेतिशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । विदत् विद्गलाभे लुङ्लिट्त्वात् च्चैरडादेशः । नेमधिता दधातेः
कर्मणिनिष्ठा सुधितवसुधितनेमधितेतिधिभावोनिपात्यते तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः । तस्थिवांसं तिष्ठतेर्लिट्ः कसुः वस्वेकाजाद्धसामितीडागमः ॥४॥

धर्माभिष्टवेसजानानाइत्येषा अथोत्तरमितिखण्डेसूत्रितम्—संजानानाउपसीदन्नभिज्वा-
दशभिर्विवस्वतइति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

संजानानाउपसीदन्नभिज्जुपत्नीवन्तो नमस्यन् नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सर्वा सरव्युर्निमिपिरक्षमाणाः ॥५॥१७

समस्रजानानाः । उप । सीदन् । अभिज्जु । पत्नीवन्तः । नमस्यन् ।

नमस्यन्निति नमस्यन् । रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः ।

सर्वा । सरव्युः । निमिपि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७ ॥

हेअग्ने त्वांसंजानानाःसम्यक्जानन्तोदेवाःउपसीदन्उपसीदन्तिप्रामुवन्ति उपसत्तिंरुत्वाच
पत्नीवन्तः सपत्नीकाःसन्तः नमस्यंनमस्कारार्हंअभिज्ञुआभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तंवांनम-
स्यन्अपूजयन् पूजयित्वाचसख्युर्मित्रस्यतवनिमिषिदर्शनेनिमित्तभूतेसतिरक्षमाणाः त्वयापरिर-
क्ष्यमाणाः सखासखायोदेवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानिशरीराणिरिरिकांसःअनशनादिरूपेणदी-
क्षानियमेनरिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वतयागानकुर्वन् देवावैयज्ञमतन्वतेतिश्रुतेः ॥ नमस्यन्
नमोवरिवश्वित्रडइतिपूजार्थेक्यच् लडिचहुलंछन्दस्यमाङ्ग्योगेपीत्यडभावः । रिरिकांसः रिचिर्-
विरेचने लिटःकसुः । निमिषि मिषस्पर्धायां अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः सम्पदादिलक्षणोभावे
किप् । रक्षमाणास्त्वयापरिरक्ष्यमाणाः कर्मणिलटःशानच् यकिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

षष्ठीमृचमाह—

त्रिःसप्तयद्गुह्यानि त्वे इत्पदा विदन्निहिता यज्ञियासः ।

तेभीरक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूश्च स्थातृश्च रथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन्
निहिता । यज्ञियासः । तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोषाः ।
पशून् । च । स्थातृन् । चरथम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

त्रिःसप्तएकविंशतिसंख्याकानिगुह्यानिरहस्यानिवेदैकसमधिगम्यानियतयानि पदापदानिपद्य-
तेगम्यतेस्वर्गएभिरितिव्युत्पत्त्यापदशब्देनात्रयज्ञाउच्यन्ते तेचएकविंशतिसंख्याकाः औषांसनहो-
पवैश्वदेवादयःसप्तपाकयज्ञाः .अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयःसप्तहविर्यज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमा-
त्यःसप्तसोमयज्ञाःएवमेकविंशतिसङ्ख्याकानियज्ञलक्षणानिपदानि हेअग्ने त्वेइत्त्वध्येवनिहिता
स्थापितानि तेषांसर्वेषांत्वत्प्रधानत्वात् नह्यग्निमन्तरेणयागानुष्ठातुंशक्यन्ते यज्ञियासोयज्ञार्हाः
मर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः तथाचोक्तम्—अर्थीसमर्थोविद्वानशास्त्रेणाप-

१ ऐ० ब्रा० ६. ४. १ २ एषांपरिसंख्यापूर्वं (१८३) पृष्ठे तेनोस्तनानिधत्तंनेति
. २. २. मन्त्रभाष्यटिप्पण्यां दर्शिता.

युदस्तःकर्मण्यधिकारीति । एवंविधलक्षणोपेतायजमानाःतानिपदान्यविदन्अलभंत लब्ध्वाच
तेभिर्यज्ञलक्षणैःपदैरमृतममरणधर्माणंत्वारक्षन्तेपालयन्तियजन्तीत्यर्थः सजोपास्वैर्धजमानैःस-
मानप्रीतिस्त्वं पशून्गवाश्वादिपशून्चस्थातृन्त्रीत्यादिस्थावराणि चरथंपशुव्यतिरिक्तंअन्यद्य-
त्पाणिजातमस्तितच्चपाहिरक्ष तेषुहिरक्षितेषुत्वदीयायागाःकर्तुंशक्यन्ते नान्यथा अतस्त्वमेवमु-
च्यसइत्यर्थः ॥ यत् सुपांसुलुगितिभिर्केलुक् । गुह्यानि गुहायांभवानि भवेछन्दसीतियत् यतो-
नावइत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः । अविदन् विदृताभे लुङि
दित्वादङ् । पशून्स्थातृन् उभयत्रउभयथार्क्षित्युभयथाभावान्नकारस्यरुत्वाभावः ॥६॥

सप्तमीश्रुचमाह—

विद्वान्अग्नेवयुनानिक्षितीनांव्यानुषक्शुरुधोजीवसेधाः ।
अन्तर्विद्वान्अध्वनोदेवयानानतन्द्रोदूतोअभवोहविर्वाट् ॥७॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः ।
जीवसे । धाः । अन्तःऽविद्वान् । अध्वनः देवयानान् । अतन्द्रः ।
दूतः । अभवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

हेअग्नेवयुनानि ज्ञाननामैतत् इहतुज्ञातव्येवतेते सर्वाणिज्ञातव्यानिविद्वान्जानंस्त्वं क्षितीनांय-
जमानलक्षणानां प्रजानां जीवसेजीवितुंशुरुधः क्षुद्रूपस्यशोधकस्यरोधयित्रीरिषोन्नानिआनुषक्
अनुषक्तं सततंयथाभवतितथाविधाः विधेहिकुर्वित्यर्थः एवंयजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वाअन-
न्तरंहविर्वाट्तेदेवेभ्यः प्रचंहविर्वहन्दूतोभवः देवानांदूतः भवसि कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् द्यावा
पृथिव्योर्मध्येजानन्किंजानन्अध्वनोमार्गान् कीदृशान्देवयानान् देवाःयैर्मार्गैर्यन्तिगच्छन्तिता-
जानन्नित्यर्थः अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेपिअनलसः ॥ वयुनानि अजगतिक्षेपणयोः अजिय-
मिशीङ्ग्यश्चेतिकर्मण्युनप्रत्ययः अजेर्व्यघञपोरितिबीभावः । क्षितीनां क्षियन्तिनिवसन्तीति
क्षितयोमनुष्याः किञ्चकौचसंज्ञायामितिकर्त्तरिकिञ् अन्तोदात्तात्ह्रस्वान्तात्क्षितिशब्दादुत्तर-
स्यानामोनामन्यतरस्यामित्तिउदात्तत्वम् । शुरुधः शुचंरुन्धन्तीतिशुरुधः क्तिप्चेतिकिप् पूर्वपद-
स्यान्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टकमाह—

स्वाध्योद्विवाससप्तयहीरायोदुरोवृतज्ञाअजानन् ।
विदद्गव्यंसरमादृह्णमूर्वयेनानुकमानुपीभोजतेविद् ॥८॥

सु६आध्यः । दिवः । आ । सप्त । यहीः । रायः । दुरः । वि । ऋतुज्ञाः ।
अजानन् । विद्त् । गव्यम् । सरमा । दृह्णम् । ऊर्वम् । येन । नु ।
कम् । मानुपी । भोजते । विद् ॥ ८ ॥

स्वाध्यःशोभनकर्मयुक्ताःयह्वीःयह्वयोमहत्यःसप्त गङ्गाद्याःसप्तनद्यःदिवःद्युलोकात्आगत्य
भूम्यांप्रवहन्तीतिशेषः हेअग्नेईदृग्विधानद्यःत्वयास्थापिताःअग्नौहोमेसतिहितेनतृप्तःसूर्योवृष्टिक-
रोति तस्मिन्नर्थेस्मृतिःपूर्वमुदाहृता अतोवृष्टिद्वाराअग्निरेवनदीःकरोतीत्युच्यते तथाऋतुज्ञाःऋतय-
ज्ञानन्तोङ्गिरसः रायोबलनाम्नासुरेणापहृतस्यगोरूपस्यधनस्यदुरोद्वाराणिगमनमार्गान्अजान-
न्वयाज्ञातवन्तः । त्वत्साध्येनयागेनप्रीतइन्द्रो गवामन्वेषणायसरमानामदेवशुनीप्रेषितवान्साचसर-
मागवांस्थानमवगत्येन्द्रस्यन्यवेदयत् इन्द्रश्चतानङ्गिरसोगाःप्रापयत् अतएतत्सर्वत्वमेवकृतवान् अ-
ङ्गिरोभ्यःसकाशातगव्यंगविभ्रुवृह्णंस्थूलंबहुलमित्यर्थः एवंविधंपयोलक्षणंऊर्वंअन्नं सरमादेवशु-
नी विददलभत कमित्येतत्पदपूरणमथेननुयेनहिगव्येनमानुपीविट्मनोःसम्बन्धिनीप्रजाभोजते इ-
दानींभुक्ते तद्व्यमपिपरम्परयाअग्निरेवकरोति ॥ स्वाध्यः सुआङ्पूर्वाद्धीशब्दात्जसिएरनेकाच-
इतियणादेशः । यह्वीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यं सर्वत्रगोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गेयद्वक्त-
व्यइतिभवाथेयत् । ऊर्वं उर्वीहिंसार्थः ऊर्वंतिक्षुधंहिनस्तीत्यूर्वमन्नं पचाद्यच् । भोजते भुज-
पालनाभ्यवहारयोः श्रमिप्राप्तव्यत्ययेनशप् ॥ ८ ॥

नवमीष्टकमाह—

आयेविश्वास्वपत्यानिनस्थुःकृण्वानासोअमृतत्वायगानुम् ।
महामहद्भिःपृथिवीवितंस्थेमातापुत्रैरदितिर्धार्यसेवेः ॥९॥

आ । ये । विश्वा । सु६अपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासः ।
अमृतत्वाय । गानुम् । मह्ना । महत्भिः । पृथिवी । वि । तस्थो
माता । पुत्रैः । अदितिः । धार्यसे । वे रित्वेः ॥ ९ ॥

ये आदित्याः अमृतत्वाय अमरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः सन्तः विश्वा-
 विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादी-
 निकर्माण्यातस्थुः आस्थितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः तथा चैतैत्तिरीयकम्—आदित्या अकामयन्त-
 सुवर्गलोकमियामेतीति त एतः षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन्ततेनायजन्तेति च । महद्भिः अनुष्ठानेन
 महानुभावैः तैः पुत्रैः सहिता माताजनयित्री अदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मद्वा-
 स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्थे विशेषेण तिष्ठति हे अग्ने यतस्त्वं वैः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशा-
 दीनिहवींषि अभक्षयः अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः कृविहिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेना-
 त्मनेपदम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन अकारान्तादेशश्च तस्यातो लोपे सति स्थानिव
 द्भावात्गुणाभावः शानचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् आज्ञासरसुक् । मद्वा महिन्नेत्यस्य वर्णलोपश्छान्द-
 सः । धायसे वहिहाधाञ्छन्दसीति दधातेर्भावेऽसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक्
 वेः वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु लडिसिपि अदादित्वाच्छपोलुक् बहुलं छन्दस्य माड्यो-
 गेपीत्यडभावः । धायसे इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वाद्दस्यनिघाताभावः ॥ ९ ॥

दशमीसूचमाह—

अधि श्रियं निदधुश्चारुं मस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अधं क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्रनीचीरग्ने अरुपीरजानन् ॥ १० ॥ १८

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् ।

अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् । अधं । क्षरन्ति । सिन्धवः ।

न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुपीः । अजानन् ॥ १० ॥ १८

अस्मिन्नग्नौ चारुं शोभनां श्रियं परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसम्पदं अधिनिदधुः यजमानाः
 स्थापितवन्तः निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्य आज्यभागलक्षणं चक्षुषी अकृण्वन् कुर्वन्ति चक्षुषी वाप-
 ते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति श्रुतेः । तदानीं दिवः द्युलोकात् अमृताः अमरणधर्माणो देवाः यागसमये जा-
 त इत्यवगम्य आगच्छन्तीति शेषः अध अथ आज्यभागानन्तरं सृष्टाः अग्नेरुत्पन्नाः सिन्धवो ज्ञ शीघ्र-
 च्छन्त्योनद्यद्वा नीचीः नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीररुपीरारोचमानाः यद्वा निर्मलरूपाः हे अग्ने एवं

तास्वदीयाज्वालाःउत्पन्नाःक्षरन्ति सञ्चलन्ति सर्वासुदिक्षुगच्छन्तीत्यर्थः आगतादेवाश्चप्राजानन्-
अस्माकंहोमायईदृश्योज्वालाउत्पन्नाइतिहृष्टाःसन्तःप्रकर्षेणजानन्ति ॥ अक्षी परत्वान्नुमं-
धित्वाईचद्विवचनेइतिअक्षिशब्दस्यईकारान्तादेशः सचोदात्तः ईत्वेकृतेसकृद्रतपरिभाषयापुनर्नु-
म्नभवति सवर्णदीर्घः । नीचीः निपूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपः
अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानमितिडीप अचइत्यकारलोपेचावितिदीर्घत्वम् न्यधीचेतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्वम् । अरुषीः अरुषमितिरूपनाम ऋहनिभ्यामुषजितिअर्तेरुषच् छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थी-
यईकारः ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

रयिर्नेतिदशार्चनवमंसूक्तंपराशरस्यापिष्वेषुभंआग्नेयं अनुकान्तंच—रयिर्नेति प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

रयिर्नयःपितृवित्तोर्वयोधाःसुप्रणीतिश्चिकितुषो नशासुः ।
स्योनशीरतिथिर्नप्रीणानोहोतेवसद्भविधतोवितारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृवित्तः । वयःऽधाः । सुप्रणीतिः ।
चिकितुषः । न । शासुः । स्योनशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः ।
होताऽइव । सद्भ । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तःपितुःसकाशात् लब्धोरयिर्धनमिवयोषिर्वयोधाःअन्नस्यदातायथापैतृकंधनंविस्मभ्नेण
व्यवहियमाणंसत्अन्नप्रदंभवति तद्वदग्निरपिसर्वेषुयज्ञेषुविस्मभ्नेणव्यवहृतःसन् अन्नप्रदोभवतीत्य-
र्थः चिकितुषोविदुषोधर्मशास्त्राभिज्ञस्यशासुःन शांसनमिवसुप्रणीतिः सुखेनप्रणेत्व्यः यथाविद्व-
च्छासनंसर्वेष्वनुष्ठेयेषुतत्तत्संशयनिर्णयायनीयतेतद्वदग्निरपिसर्वेषुयज्ञेषुप्रणीयते यश्चस्योनशीःसुख-
प्रदेगार्हपत्यायतनादौशयानोऽतिथिर्न सुखासनउपवेशितोर्धपाद्यादिभिः सत्कृतोतिथिरिव प्रीणा-
नोहविर्भित्तर्पणीयःसोमिर्विधत्परिचरतोयजमानस्यसद्भगृहंवितारीत् प्रवर्धयतिददातिवा तत्र
दृष्टान्तः—होतेव होताहोमकर्ताध्वर्युस्तत्कर्मकरणेनफलैर्यजमानस्यगृहंयथावर्धयतितद्वत्पितृ-
वित्तः विद्वलाभे कर्मणिनिष्ठा यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः विभाषागमहनविद्विशामितिक्रसावस्य-

धातोरिदोविकल्पितत्वात् तत्रापिविशिसाहचर्यात् तौदादिकएवविदिर्गृह्यतइत्युक्तम् वित्तोभोगप्र
त्यययोरितिनिष्ठानत्वाभावोनिपातितः । वयोधाः दुधाञ्धारणपोषणयोः आतोमनिन्नितिविच्
सुप्रणीतिः प्रणीयतइतिप्रणीतिः कर्मणिकिन् तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् पुनःसुशब्देनसमा
से ऋद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चिकितुषः लिटःऋसुः ष
ष्ठ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् । शासुः शासुअनु
शिष्टौ शृस्वृस्लिहीत्यादिनाविधीयमानउप्रत्ययोबहुलवचनादस्मादपिद्रष्टव्यः तत्रनिदित्यनुवृत्ते
राद्युदात्तत्वम् । स्योनशीः स्योनमितिसुखनाम स्योनेसुखकरेगार्हपत्यादिस्थानेशेतेइतिस्योनर्थ
क्विप्चेतिक्विप् । प्रीणानः प्रीञ्त्तर्पणे कर्मणिशानचिव्यत्ययेनश्ना । विधतः विधविधाने विधति
परिचरणंकर्मेतिनैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्ट्यमाह—

देवोनयःसवितासत्यमन्माऋत्वांनिपातिवृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तोअमतिर्नसत्यआत्मेवशेवोदिधिपाय्योभूत् ॥२॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । ऋत्वा । निपाति ।

वृजनानि । विश्वा । पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः ।

आत्माइव । शेवः । दिधिपाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवोनसविता द्योतमानः सर्वस्यप्रेरकः सूर्यइवयोग्निः सत्यमन्मासत्यज्ञानःयथार्थदर्शीसो-
ग्निः ऋत्वाआत्मीयेनकर्मणाविश्वावृजनानिविभक्त्यव्यत्ययः सर्वेभ्यःसंग्रामेभ्यः निपातिनितयां
पालयति वर्ज्यन्तेहिंस्यन्तेस्मिन्नितिवृजनंसङ्ग्रामः अपिचपुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोभिः
अमतिर्न रूपनामैतत् रूपमिव सत्योबाधरहितः रूप्यतइतिरूपंस्वरूपं यथापृथिव्यादेः स्वरूपं
आगमापायिषुविशेषेषुसत्स्वपिस्वयमैकरूप्येणनित्यंभवति तद्वदग्निरपिउच्चावचेषुसर्वेषुकर्मसुस्व-
यंएकएवव्याप्यवर्तते सोग्निः शेवः सुखकरः तत्रद्रष्टान्तः—आत्मेव परमप्रेमास्पदतयानिरतिशया-
नन्दस्वरूपआत्मायथा सर्वानसुखयतिएतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति । एषहे-
वानन्दयातीतिचश्रवणात् । तद्वदग्निरपिस्वर्गादिफलहेतुतयासुखयति एवैभूतोग्निर्दिधिपाय्योभूत्
सर्वैर्यजमानैर्धारणीयोभवति परित्यागेहिवीरहत्यालक्षणोदोषोभवति तथाचैतत्तिरीयकम्—वीर-

हावाएषदेवानांयोश्चिमुद्वासयतेइति^१॥ सत्यमन्मा ममनंमन्म मनज्ञाने अन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिमनि-
न् सत्यमवितथंमन्मयस्य बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि वृजीवर्जने कृपृवृजीत्यादिनाक्युप्रत्ययः । पु-
रुप्रशस्तः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्तेप्रवृद्धादीनांचेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् सहाकृ-
तिगणइत्युक्तम् । अमतिः अमगत्यादिषु अमेरतिः । दिधिषाय्यः दधातेर्दिधिषाय्यइतिषाय्य-
प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

देवोनयःपृथिवींविश्वधायाउपक्षेतिहितमित्रोनराजा ।

पुरःसदःशर्मसदोनवीराअनवद्यापतिजुष्टेवनारी ॥३॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति ।

हितमित्रः । न । राजा । पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः ।

अनवद्या । पतिजुष्टेव । नारी ॥ ३ ॥

देवोनद्योतमानःसूर्यइव योग्निःविश्वधायाःसर्वस्यजगतोधर्ता यथासूर्योवृष्ट्यादिप्रदानेन
सर्वजगद्धत्ते एवमग्निरपियज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्यजगतोधारयिता सोग्निः पृथिवीपृथिव्यां उप-
क्षेतिसर्वेषामियःसन्त्यज्ञगृहादौनिवसति तत्रदृष्टान्तः—हितमित्रोनराजा हितान्यनुकूलानिमित्राणि
यस्यतादृशोराजायथासुखेननिवसतितद्वत् यथासर्वजनमित्रोराजा एवमग्निरपिसर्वजनमित्रइ-
त्यर्थः नह्यग्निंकश्चनद्विष्टे यस्याग्नेःपुरःसदः पुरस्तात्सीदन्तःउपविशन्तःपुरुषाःशर्मसदोनवीराः
पितृगृहेवर्तमानाःपुत्राइववर्तन्ते पितापुत्रानिवाग्निःस्वस्यपरिचारकान् रक्षतीतिभावः सोयमग्निः
अतिशयेनशुद्धःकर्मयोग्योभवति तत्रदृष्टान्तः—अनवद्याअनिन्दितापतिजुष्टेवनारीस्वपतिनासे-
वितास्वीकृतायोषिदिव सायथापातिव्रत्येनशुद्धासतीसर्वकर्मयोग्याभवतिएवमग्निरपि ॥ विश्व-
धायाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनात् कारकपूर्वादापिदधातेःवहिहाधाञ्भ्य-
श्छन्दसीत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरितियुक् मरुद्धधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वंम् ।
उपक्षेति क्षिनिवासगत्योः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । अनवद्या बहुव्रीहौनञ्मुभ्यामित्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नारी ननृरयोर्वृद्धिश्चे-
तिशाङ्करवादिषुपाठात् डीनन्तआद्युदात्तः ॥३॥

चतुर्थीसृचमाह—

तन्त्वा॒नरो॒दम॒आ॒नित्य॑मि॒द्धम॒ग्ने॒सच॑न्त॒क्षिति॑षु॒ध्रुवा॑सु ।
अधि॑द्यु॒म्ननि॑द॒धुर्भूर्य॑स्मि॒न्भवा॑वि॒श्वायु॑र्ध॒रुणो॑र॒यीणा॑म् ॥४॥
तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्ने । सचन्त ।
क्षितिषु । ध्रुवासु । अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि ।
अस्मिन् । भव । विश्वः आयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने तंत्वापूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वानरोयज्ञस्यनेतारोयजमानाःध्रुवासुक्षितिषुनिश्चलासुचल-
नरहितासुभूमिषुनिरुपद्रवेषुग्रामेष्वित्यर्थः दमेस्वकीयेयज्ञगृहेनित्यमिद्धंअनवरतंसमिद्धिःप्रज-
लितंरुत्वाआसचन्तआभिमुख्येनसेवन्ते किञ्च अस्मिन्नग्नौद्युम्नं हविलक्षणमन्नंभूरिचरुपुरोडा-
शादिरूपेण बहुविधंअग्निदधुःस्थापितवन्तः एवंगुणविशिष्टोयोग्निःसत्त्वंविश्वायुःउक्तप्रकारे-
णसर्वान्नोभूत्वारयीणांधनानांधरुणोधारयिताभव अस्मभ्यंदातुंधनानिधारयेत्यर्थः ॥ सचन्त
षचसमवाये छान्दसोवर्तमानेऽलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यङभावः । भव इत्यचोतस्तिङइतिसं-
हितायांदीर्घः । धरुणः धारोर्णिलुकृच्चेत्युनप्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीसृचमाह—

वि॒पृक्षो॑अ॒ग्नेम॒घवानो॑अ॒शुर्विसूर्यो॑द॒दंतो॑वि॒श्वमायुः॑ ।
स॒नेम॒वाजं॑स॒मिथे॑ष्व॒र्योभा॑गं॒देवेषु॑श्र॒वंसे॑द॒धानाः॑ ॥५॥११॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघःवानः । अशुः । वि । सूर्यः । ददंतः ।
विश्वम् । आयुः । सनेम । वाजम् । समःइथेषु । अर्यः । भागम् ।
देवेषु । श्रवंसे । दधानाः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेअग्ने मघवानोहविलक्षणेनधनेनयुक्तायजमानाः पृक्षोन्नानिव्यशुः व्यामुवन्तु त्वयानु-
गृहीताः सर्वाण्यन्नानिलभंतां येचसूरयोविद्वांसःत्वास्तुवन्तिददतःयेचतुभ्यंहवींषिददतःप्रयच्छ-
न्तोवर्तन्ते तेसर्वेविश्वमायुः सर्वेजीवितंव्यशुः व्यामुवन्तु वयंचसमिथेषुसङ्ग्रामेषुअर्यःअरेःशत्रोः
सम्बन्धिनंवाजमन्नंसनेमत्वदनुग्रहात् संभजेमहि तदनन्तरंदेवेषुत्वत्प्रमुखेषुइन्द्रादिषुश्रवसेयश-

सेतदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूयास्मेति शेषः ॥ अशुः अशूव्याप्तौ व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । ददतः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सनेम वनषणसम्भक्तौ व्यत्ययेन शः । अर्थः अरिशब्दात्षष्ठ्येकवच-
नेजसादिषु छन्दसिवावचनमितिवेर्द्धीतीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्दः अचइरिति इप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भागं कर्षात्त्वत इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

षष्ठीमृचमाह—

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदृध्रीः पीपयन्त्युभक्ताः ।
परावतः सुमतिं भिक्षमाणा विसिन्धवः समयासस्रुरद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मदृध्रीः । पीपयन्त ।
द्युभक्ताः । परावतः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः ।
समया । सस्रुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवः अग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्ययोगावः पीपयन्तक्षी
रादिलक्षणं गव्यं अपाययन् कीदृशयोगावः वावशानाः अग्निपुनः पुनः कामयमानाः स्मदृध्रीः स्मच्छ-
व्योनित्यशब्दसमानार्थः नित्यऊधसायुक्ताः सर्वदापयसः प्रदान्य इत्यर्थः द्युभक्ताः दिवाप्रकाशेन
सम्भक्ताः संश्लिष्टास्तेजस्विन्य इत्यर्थः अपिच सिन्धवः स्यन्दनशीलाः नद्यः सुमतिं अस्याग्नेः शोभ-
नामनुग्रहात्मिकां बुद्धिभिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः अद्रिं समया अद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूर-
देशाद्विसस्रुः विशेषेण गच्छन्ति प्रवहन्ति अग्रयेदात्तव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥
ऋतस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्येषष्ठी । वावशानाः वशकान्तौ
यङन्ताच्छानच् नवशइति सम्प्रसारणप्रतिषेधः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् छन्दस्युभयथेति शान-
चआर्धधातुकत्वात् अतो लोपयलोपौ अतएव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वरएव शिष्यते । स्म
दृध्रीः स्मदन्तित्यानि ऊधांसियासांताः ऊधसो नडित्यनडादेशः समासान्तः संख्याव्ययादेर्द्धी-
विति डीप् भसंज्ञायाम्लोपो न इत्यलोपः डीपः पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरएव शिष्यते । पीपय-
न्त पापाने अस्माद्धेतुमतिणिच् शाच्छासाह्वेतियुक् ण्यन्तालुडित्त्वे भ्रडादेशादि चङ्चन्यतर-

स्यामितिचङःपूर्वस्योदात्तत्वम् हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । परावतः परागतात्दूरंहिपरागतभ-
वति अस्मिन्धात्वर्थेगम्यमानेउपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइतिवतिः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

त्वेअग्नेसुमतिंभिक्षंमाणादिविश्रवोदधिरेयज्ञियासः ।

नक्ताचचक्रुरपसाविरूपेकृष्णंचवर्णमरुणंचसंधुः ॥७॥

त्वे इति । अग्ने । सुष्टमतिम् । भिक्षंमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे ।

यज्ञियासः । नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपेइतिविरूपे ।

कृष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरितिधुः ॥ ७ ॥

हेअग्नेसुमतिंशोभनामनुग्रहात्मिकांबुद्धिंभिक्षमाणाःयाचमानाःयज्ञियासोयज्ञार्हाः सर्वे
देवाः दिविद्योतमानेत्वेत्वयिश्रवोहविरुक्षणमन्त्रंदधिरेअस्थापयन् अग्निदेवानामन्त्रादइति
श्रुतेः । तदनन्तरंतादृशे हविर्युक्तायअनुष्ठानायविरूपेउपसाउषःकालोपलक्षितमहः नक्ताचनक्तं
चरात्रिंचचक्रुः अकुर्वन् एतदेवस्पष्टयति—कृष्णंचवर्णंरान्यांश्यामलवर्णमन्धकारं अद्विअरु-
णमारोचनंश्वेतवर्णंतेजश्चसन्धुः सम्यक्स्थापितवन्तः ॥ त्वे सुपांसुलुगितिसप्तम्याःशेआदेशः ।
नक्ता तैनेवद्वितीयायाडादेशः । उपसा तैनेवविभक्तेराकारः । धुः दुधाञ्धारणपोषणयोः लुङि
गातिस्थेतिचित्तोलुक् आतइतिज्ञेरुसादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्चोगेपीत्यडभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

यान्त्रायेमर्तान्तसुपूदोअग्नेतेस्याममघवानोवयंच ।

छायेवविश्वंभुवनंसिसक्ष्यापप्रिवात्रोदसीअन्तरिक्षम् ॥८॥

यान् । राये । मर्तान् । सुपूदः । अग्ने । ते । स्याम् । मघवानः ।

व्यम् । च । छायाइव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आप-
प्रिष्वान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥८॥

हेअग्ने यान्मर्तान्मनुष्यानस्मान्रायेधनायसुपूदः अग्निहोत्रादिषुकर्मसुप्रेरयसि तेतादृशान-
यंचमघवानोधनिनः स्यामभवेम रोदसीद्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षंचआपप्रिष्वान्स्वतेजसावृष्टयुद्-

केनवाआपूरितवांस्त्वंचविश्वंभुवनंसर्वजगत्सिसक्षिसेवसे अनुगृह्यसर्वरक्षसीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः-
छायेव यथाछत्रादेश्छायाआतपादिजनितंक्लेशंनिवार्यरक्षिततद्वत् ॥ राये ऊडिदमितिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । सुषूदः षूदपेरेणे लेटचडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः अक्ष्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वम् यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः । सिसक्षि षचसमवाये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः इ-
दित्यनुवृत्तौ बहुलंछन्दसीत्यक्ष्यासस्येत्वम् । आपपिवान् प्रापूरणे लिटःकसुः वस्वेकाजाद्धसा-
मितीडागमः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाद्धिर्भावादि ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

अर्वङ्गिरेअर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामात्वोताः ।

ईशानासःपितृवित्तस्यरायोविसूरयःशतंहिमानोअश्युः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् ।

वनुयाम् । त्वाऽऊताः । ईशानासः । पितृऽवित्तस्यं । रायः ।

वि । सूरयः । शतंऽहिमाः । नः । अश्युः ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वोताः त्वयारक्षिताःसन्तोवयमर्वङ्गिःअस्मदीयैरश्वैःअर्वतःशत्रुसम्बन्धिनोश्वाननृभिर
स्मदीयैर्भटैर्नृन्शत्रोर्भटान् वीर्यात्जायन्तइतिवीराःपुत्राःतैर्वीरान्शत्रुपुत्रांश्ववनुयामहन्याम वनुष्य-
तिर्हन्तिकर्मा नवगतसंस्कारोभवतीतियास्कः । पितृवित्तस्यपित्रादिपरंपरयालब्धस्यरायोधनस्य
ईशानासःस्वामिनःसूरयोविद्वांसःनोस्माकंपुत्राःशतंहिमाःशतंसंवत्सरान्जीवन्तःसन्तःव्यश्युःवि-
शेषेणभुञ्जन्तां अस्मदीयानांपुत्राणांआरोग्यंदीर्घमायुश्चभवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः त्वयाऊताः प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्चेतिमपर्यन्तस्यत्वादेशः व्यत्ययेनात्वम् तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शत-
हिमाः अत्रहिमशब्देनतद्दानहेमन्तोलक्ष्यते ब्राम्हणं चभवति-शतंहिमाइत्याह शतंत्वाहेमन्तानिधि-
षीयेतिवावैतदाहेति । शतंहिमाःशतहेमन्तर्तवोयेषांतिशतसंवत्सरजीविनइत्यर्थः । अश्युः अश-
भोजने बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् ॥ ९ ॥

दशमीषुचमाह—

एतातेअग्रउचथानिवेधोजुष्टानिमन्तुमनसेहृदेच ।
शकेमरायःसुधुरोयमंतेधिश्रवोदेवभक्तंदधानाः ॥१०॥२०॥

एता । ते । अग्रे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे ।
हृदे । च । शकेम । रायः । सुधुरः । यमम् । ते । अधि ।
श्रवः । देवभक्तम् । दधानाः ॥ १० ॥ २० ॥

हेवेधःमेधाविनामैतत् मेधाविन्मध्ये एताउचथानिएतानि इदानींअस्माभिःप्रयुक्तानिस्तोत्रा-
णि तेतवमनसेमनोवृत्तयेहृदेतद्वृत्तिमतेन्तःकरणायचजुष्टानिसन्तु प्रियाणिभवन्तु तेतवसम्बन्धि-
नः सुधुरः सुष्टुनिर्वाहकस्य यद्वाशोभनंधूर्वतिदारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः तादृशस्यरायोधनस्ययमंनि-
यमंकर्तुंशकेमशक्तभूयास्म किं कुर्वन्तः देवभक्ते देवैः संभजनीयं श्रवोहविलक्षणमन्त्रं अधिदधानाः
अग्रेरुपरिधारयन्तः अग्रेहविभिर्हीमं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ उचथानि वचपरिभाषणे रुदिविदिष्यां
किदिति विधीयमानोऽथ प्रत्ययः किं च बहुलवचनादस्मादपि भवति ब्रथादिनासंप्रसारणम् । जु-
ष्टानि जुष्टार्पिते च च्छन्दसि नित्यं मन्त्रे इत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे पदञ्चित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदये-
शः । शकेम शकृशक्तौ लिङ्ग्याशिष्यङ् । सुधुरः धुर्वीहिंसार्थः क्लिप्चेति क्लिप् लोप इति वकार-
लोपः नपूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तं तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेशिवर्गः ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेद्वादशोनुवाकः ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाके एकादशसूक्तानि तत्रोपप्रयन्तइति नवर्चप्रथमं सूक्तं तत्रानुक्रम्यते—उपप्रय-
न्तो नवगौतमो राहूगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः—रहूगणनामा कश्चिदृषिः तस्य पुत्रो गोतमो-
स्य सूक्तस्य ऋषिः गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरं च गायत्री छन्दस्कं परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषित-
त्वादिर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेयैः क्रतौ गायत्रे छन्दस्ये तदादिके द्वे सूक्ते सूत्रितं च—आपोरेवतीः
क्षयथाहिवस्व उपप्रयन्तइति सूक्ते इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशा-
त् पृष्ठचषडहस्यप्रथमेहन्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् सूत्रितं च—उपप्रयन्तइति तु प्रथमेहन्याज्यमिति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उपप्रयन्तोअध्वरंमन्त्रंवोचेमाग्रये । आरेअस्मेचशृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्रये । आरे ।

अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितं अग्निष्टोमादियज्ञं उपप्रयन्तः उपेत्यप्रकर्षेणयन्तो गच्छन्तः प्राप्यविच्छेदेनसम्यगनुतिष्ठन्तइत्यर्थः तादृशावयमग्रये अङ्गनादिगुणयुक्तायदेवायमन्त्रमननसाधनं एतत्सूक्तरूपंस्तोत्रं वोचेम वक्तारोभूयास्मेत्याशास्यते कीदृशायाग्रये आरे अस्मे च शृण्वते चशब्दोप्यर्थे आरे शब्दात्परोद्गच्छन्तः आरे च दूरे पि स्थित्वा अस्माकं स्तुतीः शृण्वते अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र वर्तमानोऽग्निः अस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम ब्रुवोवचिः लिङ्ग्याशिष्यङ् वचउमित्युमागमः । शृण्वते शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

यःस्त्रीहिंतीषुपूर्व्यःसंजग्मासुकृष्टिषु । अरक्षद्वाशुपेगयम् ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहिंतीषु । पूर्व्यः । सजग्मासु । कृष्टिषु । अरक्षत् ।

दाशुषे । गयम् ॥ २ ॥

पूर्व्यश्चिरन्तनो योऽग्निः स्त्रीहिंतीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनं अरक्षद्रक्षति तस्मै मन्त्रं वोचेमेति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ स्त्रीहिंतीषु षिणहस्त्रे हने चुरादिः स्नेहयतीति वधकर्मसुपठितं स्नेहन्ते हिंस्यन्ते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः करणे किन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यं मिति वचनात्किं गृहीतिर्निपठितिरिति वदिडागमः व्यत्ययेन एकारस्य ईकारादेशः किनो दीर्घश्च नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सजग्मानासु समोगम्युच्छीत्यात्मनेपदं लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् छन्दसि लुङ् लङ् लिटइति वर्तमानङ् ॥ २ ॥

अग्निमन्थने जातायानुब्रूहीति उक्ते उत ब्रुवन्वित्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खडे सूत्रितम्—शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवन्तु जन्तव इति तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीलिभ्यः पुरोडाशमित्ययामिष्टौ एषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितं च—मरुद्भ्यः क्रीलिभ्य उत्तरोत्तब्रुवन्तु जन्तव इति ॥

तामेतांसूक्तेतृतीयाष्टचमाह—

उतब्रुवन्तुजन्तवउदृग्निर्दृत्रहाजनि । धनंजयोरणेरणे ॥३॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत । अग्निः । दृत्रहा । अजनि ।
धनम्ऽजयः । रणेरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नःउतानन्तरंजन्तवोजाताःसर्वेऋत्विजोब्रुवन्तु तमग्नि-
स्तुवन्तु कीदृशोग्निः वृत्रहावृत्राणामावरकाणांशत्रूणांहन्ता रणेरणेसर्वेषुसङ्ग्रामेषुधनंजयःशत्रुधना-
नांजेता ॥ धनंजयः संज्ञायांभृतृवृजीतिखच् अरुद्विषदजन्तस्येतिमुम् चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।
रणेरणे रणशब्दार्थः रणन्तिदुन्दुभयोस्मिन्नितिरणःसङ्ग्रामः वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यपि नि-
त्यवीप्सयोरितिद्विर्वचनं आग्नेडितानुदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

यस्यदूतोअसिक्षयेवेषिहव्यानिवीतये । दस्मत्ऋणोप्यध्वरम् ॥४॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् ।
ऋणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने यस्ययजमानस्यक्षयेदेवयजनलक्षणेगृहेदेवानांदूतस्त्वंअसिभवसि यस्यचहव्यानि
चरुपुरोडाशादीनिहवीषिवीतयेदेवानांभक्षणायवेषिगमयसि यस्यचाध्वरंयज्ञंदस्मत्सर्वैर्दर्शनी-
यंऋणोषिकरोषि तमित्सुहव्यमित्युत्तरयासम्बन्धः॥वेषि वीगत्यादिषु अन्तर्भावितण्यथाहृद् अ-
दादित्वाच्छपोलुक् पादादित्वान्निवाताभावः । दस्मत् दसिदंसनदर्शनयोः इषुयुधीन्धीत्यादि-
नामक् दस्ममित्यत्रमकारस्यवर्णव्यापच्यातकारः । ऋणोषि ऋविहिंसाकरणयोश्च धिन्विऋण्यो-
रचेत्युपत्ययः तत्सन्नियोगेनवकारस्याकारः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः
यस्येत्यनुषङ्गान्निवाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

तमित्सुहव्यमङ्गिरःसुदेवंसहसोयहो । जनाआहुःसुबर्हिषम् ॥५॥२१

तम् । इत् । सुहव्यम् । अङ्गिरः । सुदेवम् । सहसः । यहो इति ।
जनाः । आहुः । सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हेसहसोयहोबलस्यपुत्र अङ्गिरःअङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने योजमानःपूर्वमुक्तः तमितमेव यजमानंसुहृद्व्यंशोभनहविष्कं सुदेवंशोभनदैवतंसुवर्हिषं बर्हिँरितियज्ञनाम शोभनयज्ञं च जनाः सर्वमनुष्याआहुःकथयन्ति ॥ सुहृद्व्यमित्यादिषुनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहसोयहो सुवामञ्चितेइतिपराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामञ्चितेसमुदायस्याष्टमिकमामञ्चितानुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

षष्ठीमृचमाह—

आचवहासिताँइहदेवाँउपप्रशस्तये । ह्व्यासुँश्चन्द्रवीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये ।

ह्व्या । सुँचन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हेसुश्चन्द्रशोभनाह्लादान्नाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मणि उप अस्मत्समीपंप्रशस्तयेस्तुतयेआव-
हासिचआवहप्रापयच आगतेभ्यस्तेभ्योह्व्याह्व्यानिचरुपुरोडाशादीनिहवीषि वीतयेभक्षणाय
प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि वहप्रापणे लेट्याडागमः । प्रशस्तये शंसुस्तुतौ भावेक्तिन्तितुत्रेतीट्प्रति-
षेधः अनिदितामितिनलोपः तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमच्चेइ-
तिसुट् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

नयोरुपब्दिरश्व्यःशृण्वेरथस्यकच्चन । यदग्नेयासिदूत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् ।

अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदादूत्यंदेवानांदूतत्वंयासिप्रामोषि कच्चनकदाचनतदानींसर्वदापियोःगच्छतः
तवरथस्यअश्व्यःअश्वैरुत्पादितःउपब्दिःश्रवणार्हःशब्दोऽनशृण्वेनश्रूयते रथस्यशीघ्रगमनेनअ-
स्माभिः शब्दोऽनोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ योः याप्रापणेइत्यस्माद्योद्वेचेत्तयौणादिकःकुप्रत्ययः बहुल-
वचनाद्धिर्भावाभावः । उपब्दिः इत्येतदश्रोतुमर्हस्यशब्दस्याख्या तथाचतैत्तिरीयाणांप्रातिशा-
ख्यम्—सशब्दमुपब्दिमदिति । शृण्वे श्रुश्रवणे कर्मणिलटिश्रुवःशृचेतिव्यत्ययेनश्रुः शृभावश्च
लोपस्तआत्मेनेपदेष्वितिलोपः हुश्रुवोःसार्वधातुकेइतियणादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

त्वोतोवाज्यह्योभिपूर्वस्मादपरः । प्रदाश्वानाग्नेअस्थात् ॥८॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्यः । अग्नि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र ।
दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यःपुरुषःपूर्वस्मादस्मादधिकारादपरोनिकृष्टोभवति हेअग्ने सइदानींदाश्वान्तुभ्यंहवीषिदा-
ताचसन्त्वोतःत्वया ऊतोरक्षितः वाजी अश्वान्अह्योलज्जारहितःएवंभूतःसन्अभिप्रास्था-
त् ऐश्वर्यमभिप्राप्यप्रतिष्ठति सर्वोत्कृष्टोभवतीत्यर्थः॥अह्यः ह्रीलजायां जिह्वेतीतिह्यःनह्यः
अह्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाश्वान् दाश्वदाने दाश्वान्साह्वानितिक्रमुप्रन्ययान्तो-
निपातितः ॥ ८ ॥

नवमीसृचमाह—

उनद्युमत्सुवीर्यबृहदग्नेविवाससि । देवेभ्योदेवदाशुषे ॥९॥२२॥

उत् । द्युमत् । सुवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः ।
देव । दाशुषे ॥ ९ ॥ २२ ॥

उतअपिच हेदेवद्योतमानाग्ने देवेभ्योदाशुषेचरुपुरोडाशादीनिहवीषिदत्तवतेतस्मैयजमाना-
य बृहत्सौढंनंविवाससिगमयितुमिच्छसिप्रापयसीतियावत् कीदृशं द्युमत् अतिशयेनदीप्तं सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् ॥ सुवीर्यं वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विवाससि वागतिगन्धनयोः सनि-
द्विभांवेसन्यतइतीत्वम् । दाशुषे चतुर्थ्येकवचनेवसोःसम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणम् शासिर्वासि-
घसीनांचेतिषत्वम् ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेद्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

जुषस्वेतिपञ्चद्वितीयंसूक्तं अनुक्रान्तंच—जुषस्वपञ्चेति । ऋष्याद्याःपूर्ववत् प्रात-
नुवाकाश्विनशास्त्रयोःपूर्वसूक्तेनसहोक्तःसूक्तविनियोगः पशौस्तोकानुवचनेआद्याविनियुक्ता
सूत्रितंच—प्रेषितःस्तोकेभ्योन्वाहजुषस्वसप्रथमस्तमिति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टकमाह—

जुषस्वसप्रथस्तमंवचोदेवप्सरस्तमम् । हव्याजुह्वानआसनि ॥१॥
जुषस्य । सप्रथःऽतमम् । वचः । देवप्सरःऽतमम् । हव्या । जुह्वानः ।
आसनि ॥ १ ॥

हेअग्ने सप्रथस्तमंअतिशयेनविस्तीर्णवचःस्तोत्रलक्षणमस्मदीयंवचनंजुषस्व सेवस्व कीदृशं
देवप्सरस्तमंदेवानांप्रीणयित्तमम् किंकुर्वन् आसनि तवास्येहव्याहव्यानिस्तोकलक्षणानिहवी-
पिजुह्वानःप्रक्षिपन् इमानिस्तोकलक्षणानिहवीषिवृथामाभूवन् तत्सर्वत्वदीयेनमुखेनस्वीकुर्वित्य-
र्थः ॥ देवप्सरस्तमम् स्पृष्टीतिचलनयोः देवानस्पृष्टोतिप्रीणयतीतिदेवप्सराः गतिकारकयोरपिपू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच सकारपकारयोःस्थानविपर्ययः अतिशयेनदेवप्सराःदेवप्सरस्तमः । जुह्वान-
नः जुहोतेर्व्यत्ययेनशानच् अफ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । आसनि पट्टन्तित्यादिनाआस्य-
शब्दस्यआसन्नादेशः ॥१॥

द्वितीयाष्टकमाह—

अथातेअङ्गिरस्तमाग्नेवेधस्तमप्रियम् । वोचेमब्रह्मसानसि ॥२॥
अथ । ते । अंगिरःऽतमम् । अग्ने । वेधःऽतमम् । प्रियम् । वोचेम ।
ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हेअङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसांवरिष्ठवेधस्तम वेधाइतिमेधा-
विनाम अतिशयेनमेधाविन्नग्ने अथानन्तरंतेतुभ्यं सानसिसम्भजनीयंप्रियंप्रीतिकरंब्रह्मस्तोत्रंवो-
चेमवक्तारोभूयास्म ॥ वोचेम लिङ्चाशिष्यङ् वचउमित्युमागमः । सानसि वनषणसंभक्तौ सान-
सिधर्णसीत्यादावसिचूपत्ययान्तोनिपात्यते ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

कस्तेजामिर्जनानामग्नेकोदाश्वध्वरः । कोहकस्मिन्त्रसिश्रितः ॥३॥
कः । ते । जामिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुऽअध्वरः । कः ।
ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हेअग्ने जनानामनुष्याणांमध्येतेतवकोजामिः कोबन्धुः त्वंसर्वैर्गुणैरधिकोसि तवानुरूपो-
बन्धुर्नास्तीतिभावः कोदाश्वध्वरः दाशुर्दत्तोध्वरोयज्ञोयेनसतथोकः त्वां यष्टुमपिसमर्थःकोपि-
नास्तीत्यर्थः कोहत्वं कथंभूतस्त्वमीदृग्रूपइतिसर्वैर्नज्ञायसइत्यर्थः कस्मिन्स्थानेश्रितआश्रि-
तोसिवर्तसेतत्स्थानमपिनकेनचित्ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यइत्यग्निः
प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः दाशुदाने उणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्मण्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् यणादेशेउदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

त्वंजामिर्जनानामग्नेमित्रोअसिप्रियः । सर्वासखिभ्यईड्यः ॥१॥
त्वम् । जा॒मिः । ज॒नानाम् । अ॒ग्ने । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः ।
स॒र्वा । स॒खिभ्यः । ई॒ड्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वंउक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोपिअनुगृहीतृतयासर्वेषांजनानांजामिर्वन्धुरसि तथापि-
यः प्रीणयितात्वंयजमानानामित्रःप्रमीतेस्त्रायकोसि ईड्यः स्तुतिभिःस्तुत्यः त्वंसखिभ्यः समा-
नख्यानेभ्यःऋत्विग्भ्यः सर्वासखिवदत्यन्तंप्रियोसि ॥ जामिः जमुअदं जमन्तिसहैकस्मिन्पा-
त्रे अदन्तीतिजामयोबन्धवः जनिघसिभ्यामिणितिविधीयमानोबहुलवचनादस्मादपिदृष्टव्यः ।
ईड्यः ईडस्तुतौ ईडवन्दवृशंसदुहांप्यतइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

यजानोमित्रावरुणायजदेवाँऋतं बृहत् । अग्नेयक्षिस्वदमम् ॥५॥२३॥
यजं । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यजं । दे॒वान् । ऋ॒तम् । बृ॒हत् । अ॒ग्ने ।
य॒क्षि । स्व॒म् । द॒मम् ॥ ५ ॥ २ ३ ॥

हेअग्ने नोस्मदर्थमित्रावरुणाएतत्संज्ञौदेवौयज हविषापूजय तथादेवानिन्द्रादीन्यजपूजय
ऋतसत्यंयथार्थफलंयज्ञंचयजेत्येव तदर्थंबृहत्प्रौढंस्वकोयंदमंयज्ञगृहंयक्षियज सङ्गच्छस्व त्व-
यिअन्तर्विद्यमानेसतिहियज्ञगृहंपूज्यते ॥ यज इत्यचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् । देवान् दीर्घा-
दटिसमानपादेइतिसंहितायांकारस्यरुन्वम् आतोटिनित्यमित्यनुनासिकआकारः यत्वलोपौ ।
यक्षि यजेर्बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २ ३ ॥

कातइतिपञ्चसूक्तंतृतीयं कातइत्यनुक्रान्तम् राहूगणोगौतमऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्दे-
वता प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौत्रैष्टुभेछन्दसीदमादिकेद्वेसूक्ते सूत्रितंच—उपप्रजिन्वन्नितित्री-
णिकातउपेतिरितिसूक्तेइति आश्विनशस्त्रेप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

कातउपेतिर्मनसोवरायभुवन्दग्नेशंतमाकामनीपा ।

कोवायज्ञैःपरिदक्षंतआपकेनवातेमनसादाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपंइइतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शम्इतमा ।

का । मनीपा । कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षम् । ते । आप ।

केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हेअग्ने तेतवमनसोवरायनिवारणायअस्मास्ववस्थापनायकाउपेतिर्भुवत् कीदृशमुपगमनं
भवेत् नकाप्यस्ति तवोचितमुपगमनं वयंकर्तुंनशक्नुमइतिभावः मनीषास्तुतिः शंतमा तवातिश-
येनसुखकरी का कीदृशीभवेत् तवोचितास्तुतिरपिनास्तीत्यर्थः कोव्रायजमानः यज्ञैः तवसम्ब-
न्धिभिर्यागैः दक्षंवृद्धिबलंवा पर्याप् पर्याप्नोत् नकोपीत्यर्थः तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं
प्राप्यतइत्येतदपिदुर्घटमेवेतिभावः उपगमनादिकंतावदास्तां तस्यसर्वस्यसाधनभूतंमनएवास्मा-
कंदुर्लभमित्याह केनेति हेअग्ने तेतुभ्यंकेनमनसाकीदृश्याबुद्ध्यादाशेमहवींषिप्रयच्छाम तवोपग-
मनाद्यनुरूपंमनोस्माकंनोत्पद्यतइत्यर्थः ॥ उपेति तादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् । वराय वृत्रवरणे
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्यपित्वादानुदात्तत्वेधानुस्वरः । भुवत्
लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिडीतिगुणप्रतिषेधः । दक्षं दक्षवृद्धौ भावेकरणे
वाषञ् अत्रिच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

एद्यंग्रहहोतानिषीदादब्धःसुपुरंताभवानः ।

अवंतांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामहेसौमनसायदेवान् ॥ २ ॥

आ । इ॒हि । अ॒ग्ने । इ॒ह । हो॒ता । नि । सी॒द । अ॒द॒ब्धः । सु । पु॒रः॒ऽए॒ता
 भ॒व । नः । अ॒व॒ताम् । त्वा । रो॒द॒सी इति । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति॑वि॒श्वम्
 इ॒न्वे । य॒ज । म॒हे । सौ॒म॒न॒साय॑ । दे॒वान् ॥ २ ॥

हेअग्ने एहिआगच्छ इहास्मिन्यज्ञेहोतादेवानामाह्वातासान् निषीदउपविश उपविश्य नोस्मा-
 कंपुरएतापुरतोगन्तासुभवसुष्टुभव यस्मात्त्वंअदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्योसि तादृशंत्वांविश्वमि-
 न्वेसर्व्व्यामुवंत्यौरोदसीद्यावापृथिव्यौत्वात्वामवतारक्षतां आगत्योपविश्यचद्यावापृथिवीभ्यां-
 क्षितश्वसन् महेमहतेसौमनसायसौमनस्यायदेवान् दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यजहविभिःपूज-
 य ॥ निषीद सदिरप्रतेरितिषत्वम् । सौमनसाय सुमनसोभावःसौमनसं तस्येदमितिसम्बन्ध-
 सामान्येइत्यण्प्रत्ययः सचात्रभावलक्षणेसम्बन्धविशेषेपर्यवस्यति यद्वा हायनान्तयुवादिभ्यो-
 णितिभावेअण् युवादिष्वस्यपाठोदृष्टव्यः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

प्र॒सु॒वि॒श्वान्॒रक्ष॒सो॒ध॒क्ष्य॒ग्ने॒भवा॑य॒ज्ञाना॑म॒भि॒श॒स्ति॒पावा॑ ।
 अथा॒व॒ह॒सोम॑पति॒हरि॑भ्यामाति॒थ्यम॑स्मै॒च॒रु॒मा॒सु॒दा॒त्रे ॥ ३ ॥

प्र । सु । वि॒श्वान् । र॒क्ष॒सः । ध॒क्षि । अ॒ग्ने । भ॒व । य॒ज्ञाना॑म् ।
 अ॒भि॒श॒स्ति॒पावा॑ । अ॒र्थ । आ । व॒ह । सोम॑ऽपतिम् । हरि॑ऽभ्याम् ।
 आ॒ति॒थ्यम् । अ॒स्मै । च॒रु॒म् । सु॒दा॒त्रे ॥ ३ ॥

हेअग्ने विश्वान्सर्वान्रक्षसोराक्षसान् प्रसुध्रक्षिमकर्षणदह दग्ध्वाच यज्ञानांअस्माभिरनुष्ठे-
 यानां यागानांअभिशस्तिपावा अभिशस्तेर्हिसायाःपातारक्षिताभव अध्वानन्तरंसोमपतिसर्वेषां
 सोमानांपालकं इन्द्रं हरिभ्यांतदीयाश्वभ्यांआवह अस्मद्यज्ञंप्रापयआगतायास्मैसुदात्रेशोभन-
 स्यफलस्यदात्रेइन्द्रायआनिध्यंअतिथ्यर्हंसत्कारंचरुमकुर्मः ॥ धक्षि दहभस्मीकरणे बहुलंछन्द-
 सीतिशपोलुक् ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा शसुर्हिसायां अस्मादभिपूर्वाद्भावे
 किन् अभिशस्तेःपातीत्यभिशस्तिपावा पारक्षणे आतोमनिज्जितिवनिष् । सोमपतिं पत्यावै-
 श्वर्येइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदात्रे पूर्ववद्दातेर्वनिष् अल्लोपोनइत्यकारलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

प्रजावतावचसावह्निरासाचहुवेनिचसत्सीहदेवैः ।

वेषिहोत्रमुतपोत्रंयजत्रबोधिप्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥४॥

प्रजावता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च ।
सत्सि । इह । देवैः । वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि ।
प्रयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावतायजमानेभ्योदातव्यापत्यादिफलोपेतेनवचसास्तोत्रेणस्तुतःसन् योग्निःआसाआ-
स्यस्थानीययाज्वालयावह्निःदेवेभ्योहविषांवोढातमग्निआचहुवेआह्वयामि आहूतःसन्त्वं इहा-
स्मिन्कर्मणिदेवैरन्यैःसहनिषत्सिचनिषीदचनिषद्यच हेयजत्रयजनीयाग्ने होत्रंहोत्राक्रियमाणं
कर्म उतअपिच पोत्रंपोत्राकृतंकर्मचवेषिकामयस्व वसूनांधनानांप्रयन्तःप्रकर्षेणनियन्तः वसू-
निअस्मदायत्तानिकुर्वन्जनितःआहुतिद्वारासर्वस्यजनयितरग्ने बोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा
पदन्वित्यादिनाआस्यशब्दस्यासन्नादेशः सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः टिलोपेउदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे ह्वेओलटिबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक्
चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः । बोधि बुधअवगमने अस्माण्यन्तात् छन्दस्युभयथेतिहे-
रार्धधातुक्त्वात् णेरनिटीतिणिलोपः हुञ्जलभ्योहेर्धिः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः हेरपित्त्वात्तस्यै-
वस्वरःशिष्यते ॥ ४ ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्यपशोः यथाविप्रस्येत्येषापशुपुरोडाशस्ययाज्या सूत्रितंचप्रदानाना-
मितित्वण्डे—यथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिःप्रकारवोमननावच्यमानाइति ।

तामेतांसूक्तेपञ्चमीमृचमाह—

यथाविप्रस्यमनुषोहविर्भिर्देवाँअयजःकविभिःकविःसन् ।

एवाहोतःसत्यतरत्वमद्याग्नेमन्द्रयाजुह्वायजस्व ॥५॥२४॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः ।
कविः । सन् । एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वम् । अद्य । अग्ने ।
मन्द्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥ २४ ॥

कविः क्रान्तदर्शीसन्कविभिः मेधाविभिःऋत्विग्भिःसह विप्रस्यमेधाविनः मनुषोमनोर्यज्ञे हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हेअग्नेयथादेवानयजः एवमेवहोतः होमनिष्पादकसत्यतरअतिशयेनसत्सुसाधोअग्ने त्वं अद्यास्मिनयज्ञेमन्द्रयाहर्षयित्र्याजुह्वाहोमसाधनभूतयास्तुचायजस्व देवान् हविर्भिःपूजय ॥ मनुषः मनज्ञाने बहुलमन्यत्रापीतिमनेरुसिन्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेचतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

कथेतिपञ्चचतुर्थसूक्तत्रैष्टुभंगोतमस्यार्पआग्नेयम् अनुक्रान्तंच-कथेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेनसहोक्तोविनियोगः ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह-

कथादाशेमअग्रयेकास्मैदेवजुष्टोच्यतेभामिनेगीः ।

योमर्त्येष्वमृतंऋतावाहोतायजिष्टइत्कृणोतिदेवान् ॥१॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते ।

भामिने । गीः । यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्टः ।

इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्माअग्रयेकथादाशेम कथंहवींषिददाम अग्नेःअनुरूपंयज्ञंकर्तुंअशक्तावयमित्यर्थः अथवास्मैभामिनेतेजस्विनेअग्रयेदेवजुष्टासर्वैःदेवैःसेवितव्यावाक्स्तुतिरपिकाकीदृश्युच्यते तादृशींस्तुतिमपिकर्तुंनशक्ताइत्यर्थः अमृतोमरणरहितः ऋतावाऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान्वाहोतादेवानामाह्वाताहोमनिष्पादकोवायजिष्टोऽतिशयेनयष्टाएवंभूतोयोमिः मर्त्येषुमरणधर्मसुअस्मासुवर्तमानःसन्देवान् इत्कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायाअग्रयेकथादाशेमेतिपूर्वेणान्वयः ॥ कथा-थाहेतौचच्छन्दसीतिथाप्रत्ययः । भामिने भादीप्तौ अर्पिस्तुस्वित्यादिनामन्प्रत्ययः ततोमत्वर्थीयइनिः । ऋतावा छन्दसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिष् अन्येषामपिटृश्यतइतिदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह-

योअध्वरेषुशंतमऋतावाहोतामूनमोभिरारुणुध्वम् ।

अग्रियद्देर्मतायदेवान्स्चाबोधातिमनसायजाति ॥२॥

यः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । श॒म्ऽत॑मः । ऋ॒त॒ऽवा॑ । हो॒ता॑ । त॒म् । ऊ॒म् इति॑ ।
न॒मः॑ऽभिः । आ । कृ॒णु॑ध्व॒म् । अ॒ग्निः । यत् । वेः । म॒र्ता॑य ।
दे॒वान् । सः । च॒ । बो॒धा॑ति । म॒न॑सा । य॒जा॒ति॑ ॥ २ ॥

योग्निःअध्वरेषुयागेषुशंतमः अतिशयेनसुखकारीऋतावासत्यवानयथार्थदर्शित्यर्थः हो-
तादेवानामाह्वाताभवति हेऋत्विग्यजमानायूयंतमुतमेवाग्निंनमोभिःस्तोत्रैःआकृणुध्वमभिमुरखी-
कुरुत यद्यदाअयमग्निः मर्तायमनुष्याययजमानार्थंदेवान्वेः वेति गच्छति तदानींसोग्निःयष्टव्या-
नसर्वानदेवान् बोधातिचजानातिच ज्ञात्वाच मनसानमसातान् यजातिच हविर्भिःपूजयति अ-
तस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमितियोज्यम् ॥ वेः वीगत्यादिषु छन्दसिलुङ्लिट्इतिवर्तमानेऽलङ्
तिङांतिङोभवन्तीतिप्रथमपुरुषैकवचनस्यमध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति बुधअवगमने
लेट्चाडागमः शपःपित्वादानुदात्तवेधातुस्वरःशिष्यते चवायोगेप्रथमेतिनिघातप्रतिषेधः । मन
सा मकारनकारयोःस्थानविपर्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

स॒हि॒ऋ॒तुः॑स॒म॒र्यः॑स॒सा॒धु॒मि॒त्रो॒न॒भू॒द्भू॒त॒स्य॒र॒थीः॑ ।
तं॒मे॒धेषु॑प्र॒थ॒म॒दे॒व॒य॒न्ती॒वि॒श॒उ॒प॒ब्रु॒वते॒द॒स्म॒मारीः॑ ॥३॥

सः । हि । ऋ॒तुः । सः । म॒र्यः । सः । सा॒धुः । मि॒त्रः । न । भू॒त् ।
अ॒द्भू॒त॒स्य । र॒थीः । तम् । मे॒धेषु॑ । प्र॒थ॒मम् । दे॒व॒य॒न्तीः । वि॒शः ।
उ॒प॒ । ब्रु॒वते॑ । द॒स्मम् । आ॒रीः ॥ ३ ॥

सहस्रिःऋतुःकर्मणांकर्तासएवमर्योमारयिताविश्वस्योपसंहर्ता साधुःसाधयिताउत्पाद-
यितापिसएव अद्भूतस्याभूतस्यालब्धस्यधनस्यरथीःरंहयिताप्रापयिताभूद्भवति तत्रदृष्टान्तः—
मित्रो न यथासखाधनानिप्रापयति तद्वत् एवंभूतोयोग्निस्तमेवमेधेषुयज्ञेषुदेवयन्तीर्देवयन्त्योदे-
वानात्मनइच्छन्त्योविशःप्रजाःप्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्यप्रधानभूतइतिकथयन्ति कीदृशोवि-
शःदस्मदर्शनीयंतमग्निंआरीर्गच्छन्त्यःभजन्त्यइत्यर्थः॥मर्यः षड्प्राणत्यागे अस्मादन्तर्भावितण्य-
र्थात्छन्दसिनिष्टक्येत्यादौनिपातनाद्यत् कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तरिद्रष्टव्यः यतो-
नावइत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः ऋगतौ जनिघसि-

भ्यामिणिति बहुलग्रहणादस्मादपिइणूपत्ययः कृदिकारादक्किनइतिडीप् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

सनो॒नृ॒णां॒नृ॒तमो॒रि॒शादा॑अ॒ग्नि॒र्गिरो॒वसा॑वेतु॒धी॒तिम् ।
तना॑च॒येम॒घवा॑न॒ःशवि॑ष्ठा॒वाज॑प्रसू॒ताइ॒षय॑न्त॒मन्म॑ ॥४॥

सः । नः । नृणाम् । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा ।
वेतु । धीतिम् । तना । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः ।
वाजप्रसूताः । इषयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

नृणांयज्ञस्यनेतृणांमध्येनृतमोऽतिशयेननेतारिशादाःरिशानांशत्रूणांअत्ताभक्षयिता यद्वा
रिशतांहिसतांअसितानिरसिता एवंविधःसोग्निःनोस्माकं गिरःस्तुतीःअवसाहविलक्षणेनान्नेनयु-
क्तांधीर्तिकर्मचवेतुकामयतां अपिचयेयजमानाः तनाधननामैतत् विस्तृतेनधनेनमघवानोधन-
वन्तः शविष्ठाःअतिशयेनबलिनश्चसन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतंप्रेरितंवाजोहविलक्षणमन्त्र्यैः तद्-
शाभूत्वामन्म अग्नेर्मननरूपांस्तोत्रं इषयन्त एषयन्ति ऋत्विग्भिःकारयितुमिच्छन्ति तेषामपिसु-
तिंअग्निःकामयतामितिभावः ॥ नृणां नृचेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः नामन्यतरस्यामितिनामः
दात्तत्वम् । तना तनुविस्तारे पचाद्यच् तृतीयैकवचनस्यसुपांसुलुगित्याकारः वृषादेराकृतिगण-
त्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः शवइतिबलनाम अस्मायामेधेतिमत्वर्थीयोविनिः ततआतिशायनि
कइष्टम् विन्मतोर्लुगितिविनोल्कृ टेरितिदिलोपः इष्टनोनिच्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त इषइच्छा
यां अस्माण्यन्ताच्छान्दसोलङ् संज्ञापूर्वकंस्यविधेरनित्यत्वाणौ लघूपधगुणाभावः अदुषं
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरः शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

ए॒वाग्नि॒र्गोत॑मेभि॒र्ऋ॒तावा॒विप्रे॑भिरस्तोष्ट॒जान॑वैदाः ।
स॒र्ष॒द्यु॒न्नपी॑पय॒त्सवा॑जं॒सपु॑ष्टिं॒याति॒जोष॑माचि॒कित्वा॑न् ॥५॥२

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रैभिः । अस्तोष्ट ।
जातऽवेदाः । सः । एषु । द्युम्नम् । पीपयत् । सः । वाजम् । सः ।
पुष्टिम् । याति । जोषम् । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

ऋतावाऋतवानयज्ञवानजातवेदाः जातधनोजातप्रज्ञोवायमग्निः विप्रैभिः मेधाविभिर्गोतमे-
भिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेनप्रकारेणास्तोष्टस्तुतोभूत् स्तुतश्चसोग्निः एषुगोतमेषुद्युम्नघोतमानंसोमं
पीपयत् अपिबत् यद्वा तानृषीनपाययत् तथासोग्निर्वाजं हविल्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव एवंसोमल-
क्षणं चरुपुरोडाशादिलक्षणंहविश्चस्वीकृत्यसोग्निः जोषं अस्माभिः ऋतसेवनं आचिकित्वान् आस-
मन्तात् जानन् पुष्टियातिपोषंप्राप्नोतु यद्वा अस्माकंधनानिपोषंप्रापयतु ॥ गोतमेभिः ऋष्यन्ध-
कवृष्णिः कुरुक्ष्यश्चेतिविहितस्याणः अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चेतिबहुषुलुकः । अस्तो-
ष्ट स्तोतेः कर्मणिलुडि चिणभावाश्छान्दसः । पीपयत् पापाने ण्यन्तात् लुडिच्चेत्श्वडादि । जोषं
जुषीमीतिसेवनयोः भावेघञ् त्रित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अभित्वेतिपञ्चपञ्चसूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयं गायत्रं तथा चानुक्रान्तम्—अभित्वागायवं-
द्विति विनियोगोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अभित्वागोतमागिराजातवेदोविचर्षणे । द्युम्नैर्भिप्रणोनुमः ॥ १ ॥

अग्नि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युम्नैः ।

अग्नि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

हेजातवेदोजातानावेदितः विचर्षणोविशेषणसर्वस्यद्रष्टः एवंभूताग्नेत्वात्वांगोतमाअस्यसू-
क्तस्यद्रष्टागोतमऋषिः ऋषेरेकत्वेपिपूजार्थंबहुवचनं गिरास्तोत्रलक्षणयावाचाअभिआभिमुख्येन
अस्तौदितिशेषः तद्बद्धयमपित्वांद्युम्नैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः अभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनपु-
नःपुनःस्तुमः ॥ नोनुमः णुस्तुतौ अस्माद्यङ्लुगन्तालट् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

तमुंत्वागोतमोगिरायस्कांमोदुवस्यति । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥२॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकामः । दुवस्यति ।
द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरास्तुत्यादुवस्यति परिचरति तमु तमेवत्वां द्युमैर्योतमानैः स्तोत्रैः आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः कर्मण्यण् तत्पुरुषे कृतिवहुलमिति बहुलवचनादलुक् ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वमदासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अतः कृमिकंसकुम्भेति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुवस्यति दुवस उपतापे परिचरणे कण्ठादिः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

तमुंत्वावाजसातममङ्गिरस्वद्धवामहे । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥३॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वाजसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ।
द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामन्वानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेवत्वां अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसद्धवामहे आह्वयामः शिष्टं गतम् ॥ वाजसातमम् षण्णुदानं जनसनखनक्रमगमोविट् विदुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् अतिशयेन वाजसाः वाजसातमः तमपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरएव शिष्यते । अङ्गिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः नभो गिरामनुषावत्युपसंख्यानमिति भवेत्पदत्वाभावाद्भुत्वाद्यभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

तमुंत्वावृत्रहन्तमं योदस्यूर्ध्वधनुषे । द्युमैरभिप्रणोनुमः ॥४॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वृत्रहन्तमम् । यः । दस्यूर्ध्व । अत्रधनुषे ।
द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हेअग्ने दस्यूनउपक्षपयितूनराक्षसादीनयस्त्वम वधूनुषेअवचालयसि स्थानात्पच्यावयसि
वृत्रहन्तमंवृत्राणांपाप्मनांअतिशयेनहन्तारंतमुत्वातमेवांयुष्मैरित्यादिपूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमं अ-
तिशयेनवृत्रहावृत्रहन्तमः पदसंज्ञायानलोपेनाद्धस्येतितमपोनुट् । दस्यून् दीर्घादटिसमानपादेइति
नकारस्यस्त्वम् अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवेतिऊकारःसानुनासिकः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

अवोचामरहूगणाअग्नयेमधुमद्वचः । द्युष्मैरभिप्रणोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये । मधुमत् । वचः । द्युष्मैः ।

अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

ऋषिःऋतंस्तोत्रंअनयोपसंहरति रहूगणाःरहूगणस्यपुत्रावयंगोतमाः अग्नयेअङ्गनादिगु-
णयुक्तायदेवायमधुमद्वचः माधुर्योपेतंवचनंअवोचामप्रावादिप्म तद्वचनरूपैद्युष्मैर्द्योतमानैःस्तो-
त्रैःपुनःपुनरग्निवयमभिप्रणोनुमः आभिमुख्येनप्रकर्षेणस्तुमः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्यपञ्चमेषादिशोवर्गः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेशइतिद्वादशर्षष्टंस्कंरहूगणपुत्रस्यगोतमस्यार्थं अत्रानुक्रम्यते—हिरण्यकेशो-
द्वादशाद्यौतृचौत्रेष्टुभौष्णिहोपूर्वाग्नयेवामध्यमायेतिपूर्वत्रगायत्रंत्वित्युक्तत्वादिदमपिगायत्रंस्कं ए-
तावांस्तुविशेषः आद्यस्तृचस्त्रेष्टुभः द्वितीयस्त्वौष्णिहः प्रथमतृचस्यमध्यमस्थानोवैद्युतोभिःशुद्धा-
ग्निर्वादेवता शिष्टानवर्चःकेवलाग्निदेवताकाः प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौत्रेष्टुभेऽन्दसिआश्विनशस्त्रे
चाद्यस्तृचः सूत्रितंच—हिरण्यकेशइतिस्रोपश्यमस्यमहतइतिस्केइति । कारीर्यामग्नेधामच्छदः
हिरण्यकेशइतिद्वेऋचौयाज्यानुवाक्ये सूत्रितंच—हिरण्यकेशोरजसोविसारइतिद्वं त्वंत्याचिदच्यु-
ताधामन्तेविश्वंभुवनमधिश्रितमितिविति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

हिरण्यकेशोरजसोविसारेहिर्धुनिर्वान्तंइवध्रजीमान् ।

शुचिंभ्राजाउपसोनवेदायशस्वतीरपस्युवोनसत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः ।

वान्तःऽइव । ध्रजीमान् । शुचिऽभ्राजाः । उपसः । नवेदाः ।

यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः । १ ॥

हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीयाज्वालायस्यसतथोक्तः सुवर्णवद्रोचमानज्वालो-
वाअहिः आगत्यहन्तामेधानांधुनिः तेषांकम्पयिता वातइववायुरिवध्रजीमान्शीघ्रगतियुक्तः एवं-
भूतोवैद्युतोग्निः रजसउदकस्यविसारेविसरणमेघान्निर्गमनेनिमित्तभूतेसति शुचिभ्राजाः शोभन-
दीप्तिःसन्मेघाज्जलानिनिर्गमयितुंजानाति उपसः उषोदेवताः नवेदाः नविदन्तीतिनवेदाः मेघादु-
दकस्यनिःसारणंअग्निरेवजानाति उपसस्तुनजानन्तीत्यर्थः अज्ञानेदृष्टान्तः—यशस्वतीः अन्न-
युक्ताः अन्नवत्यः अपस्युवः अपः कर्मआत्मनइच्छन्त्यः सत्याः अवितथारंभान एवंभूताःप्र-
जाइव अत्रोषसामज्ञानेनअग्निः प्रशस्यते नतुतानिन्द्यन्ते नहिनिंदानिन्द्यंनिन्दितुंअपितुस्तुयंस्तो-
तुमितिन्यायात् ॥ ध्रजीमान् ध्रजगतौ इन्सर्वधातुभ्यइतिभावेइन्द्रप्रत्ययः ततोमतुप् तस्यापिच्वा-
दनुदात्तत्वेइनोनिच्वात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः नञ्पूर्वाद्धित्तेःपचाद्यच् नभ्राणनपादि-
त्यादिनानञःप्रकृतिभावः । अपस्युवः अपसशब्दात्सुपआत्मनःक्यच् कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः
तन्वादीनांछन्दसिचहुलमुपसंख्यानमितिउवङ् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टममाह—

आतेसुपर्णाअमिनन्तैएवैःऋष्णोनोनावट्पभोयदीदम् ।

शिवाभिर्नस्मयमानाभिरागात्पतन्तिमिहस्तनयन्त्यभ्रा ॥२॥

आ । ते । सु३पर्णाः । अ॒मि॒न॒न्त॒ । ए॒वैः । ऋ॒ष्णः । नो॒ना॒व॒ । ट्प॒भः ।

यदि॑ । इ॒दम् । शि॒वाभिः । न । स्म॒य॒मा॒नाभिः । आ । अ॒गा॒त् ।

प॒त॒न्ति । मि॒हः । स्त॒न॒य॒न्ति । अ॒भ्रा ॥ २ ॥

हेअग्नेतेतवसुपर्णाः शोभनपतनारश्मयः एवेर्गन्तुभिर्मरुद्भिःसहामिनन्त आसमना-
न्मेघं हिंसन्ति वर्षणार्थताडयन्ति प्रहतश्च ऋष्णः ऋष्णवर्णोवृषभोवर्षितामेघःनोनावभृशंश-
ब्दमकरोत् यदियदाइदमीदृशंकर्म तदानींशिवाभिःसुखकारिणीभिःस्मयमानाभिःहसनवतीभिः
कान्तिभिरिवशुभ्रवर्णाभिःकेनयुक्ताभिरियाद्भिर्विद्युद्भिर्वासहअगात् वैद्युताग्निप्रेरितःपर्जन्यआ-
गच्छतितदनन्तरमिहआपःपतन्ति दिवःसकाशात्पवृष्टाभवन्ति अत्राअत्राणिअद्भिःपूर्णमेघाःस्त-
नयन्ति इतस्ततःशब्दंकुर्वन्ति ॥ अमिनन्त मीर्ज्हिंसायां क्रैयादिकः व्यत्ययेनान्तादेशः ईषाअ-
क्षादित्वात्प्रकृतिभावः अणोप्रगृह्यस्येतिवैकल्पिकमवसानेविधीयमानमनुनासिकत्वम् व्यत्ययेना-
त्रसंहितायामपिदृष्टव्यम् । नोनाव नौतेर्यङ्लुगन्तात्तलिटिअमच्चेइतिनिषेधादाम्प्रत्ययाभावः । स्म-
यमानाभिः ष्मिङ्ईषब्दसने शपःपिच्वादनुदात्तत्वं शानचोलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरःशिष्यते ।

स्तनयन्ति स्तनशब्दे चुरादिरदन्तः पतन्तिस्तनयन्तीत्यनयोःपादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्चनि-
घाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

यदीमृतस्यपर्यसापियानोनयन्तृतस्यपथिभिर्रजिष्ठैः ।
अर्यमामित्रोवरुणःपरिज्मात्वचंपृश्चन्त्युपरस्ययोनौ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पर्यसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य ।
पथिभिः । रजिष्ठैः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा ।
त्वचम् । पृश्चन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीयदायमग्निः ऋतस्योदकस्यपयसापयोवत्सारभूतेनरसेनपियानोजगदाप्यायनंकुर्वन् आ-
प्यायितंचजगत्ऋतस्योदकस्यसम्बन्धिभिःरजिष्ठैःऋजुतमैःपथिभिर्मर्गैःस्नानपानादिभिःनयन्मा-
पयनवर्तते तदानींअर्यमामित्रोवरुणश्चपरिज्मापरितोगन्तामरुद्रणश्चउपरस्यमेघस्ययोनौवृष्ट्यु-
दकोत्पत्तिस्थानेत्वचंपृश्चन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकंप्रदेशंस्वकीयैरायुधैःसंयोजयंति उद्घाटयन्ती-
तियावत् ॥ पियानः स्फायीओप्यायीवृद्धौ बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् धातोर्व्यत्ययेनपीभावः अ-
नुदात्तेच्वाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरःशिष्यते । रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठनिविभाषणोश्छन्दसी-
तिऋकारस्यरत्वम् टेरितिदिलोपः । पृश्चन्ति पृचीसंपर्के रौधादिकः ॥ ३ ॥

पातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौ औष्णिहेछन्दसिआश्विनशस्त्रेचाग्नेवाजस्येत्याद्यास्तिस्रऋचःसू-
त्रितंच—अग्नेवाजस्येति तिस्रःपुरुत्वात्वामग्नइति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेचतुर्थीष्टचमाह—

अग्नेवाजस्यगोमंतर्ईशानःसहसोयहो ।
अस्मेधेहिजातवेदोमहिश्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमंतः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।
अस्मे इति । धेहि । जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

हेसहस्रोयहो बलस्यपुत्राग्ने गोमतोबहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्य ईशानईश्वरस्त्वमसि
अतोस्मे अस्मासुहेजातवेदोजातधनजातानवेदितवाग्ने महिप्रभूतंश्रवोन्नं धेहिस्थापय ॥ सह-
सोयहो पराङ्गवद्भावादामन्नितस्यचेतिषष्ठ्यामन्नितसमुदायोनिहन्यते । अस्मे सुषांसुलगितिस-
प्तम्याः शेआदेशः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

सइधानोवसुंक्विरग्निरीळैन्योगिरा । रेवदस्मभ्यंपुर्वणीकदीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । क्विः । अग्निः । ईळैन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुइअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोग्निः इधानोदीपनशीलः वसुर्निवासयितासर्वेषांक्विः कान्तदर्शनोमेधावीवा गिरास्तो-
त्ररूपयावाचाईळैन्यः स्तोतव्योभवति हेपुर्वणीक अनीकंमुखंपुरुभिर्बह्वीभिरनीकस्थानीया-
भिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथाभवतितथादीदिहिदीप्यस्व ॥ इधानः त्रि-
इन्धीदीप्तौ ताच्छीलिकश्चानश् बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् । ईळैन्यः ईडस्तुतौ औणादिकण्य-
प्रत्ययः । रेवत् रयेर्मतौबहुलमिति सम्प्रसारणम् छन्दसीरइतिमतुपोवत्वम् रेशब्दाच्चमतुपउदात्त-
त्वंक्व्यमितिमतुपउदात्तत्वम् । दीदिहि दीदेतिश्छान्दसोदीप्तिकर्मा ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

क्षपोराजन्नुतत्मनाग्नेवस्तोरुतोषसः ।

सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ।

सः । तिग्मजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥

हेराजन् राजनशीलाग्ने क्षपःक्षपय राक्षसादीन्स्वकीयैःपुरुषैर्बाधस्व उत अपिच त्मना नकेवल-
मन्यैरेवआत्मनाचतान् बाधस्व कदेतिचेत् उच्यते वस्तोः सर्वाण्यहानि उत्अपिच उषसः उष-
कालोपलक्षितारात्रीः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया सर्वेष्वहस्सुसर्वासुरात्रिषुचेत्यर्थः हेतिग्मजम्भ ती-
क्ष्णमुख्वाग्ने रक्षसोराक्षसान् उक्तप्रकारेणक्षपयित्वासएवत्वं प्रतिदहप्रत्येकंदह नकिंचिद्गध्वमि-
त्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः क्षपक्षान्त्यां लोडर्थेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वा

जेरनिदीतिगिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणशपउदात्तत्वम् । त्मना मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनइत्याकार-
लोपः । रक्षसः रक्षपालने रक्षितव्यमस्मादितिरक्षः भीमादित्वादपादाने असिप्रत्ययः क्षरतेर्वाण्य-
न्तादसिप्रत्ययेगिलोपः वर्णविपर्ययश्च अस्यच रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरएव-
शिष्यते ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयेऋतौगायत्रेछन्दसिअवानोअग्रइत्याद्याः षल्लचः सूत्रितंच—अवानोअ-
ग्रइतिषळग्निमीळेभिंदूतमिति आश्विनशस्त्रेचैताःशंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ।

षट्सुप्रथमांसूक्तेसप्तमीसृचमाह—

अवानोअग्रऊतिभिर्गायत्रस्यप्रभर्मणि । विश्वासुधीषुवन्द्य ॥ ७ ॥

अवं । नः । अग्ने । ऊतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मणि ।
विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

विश्वासुधीषुसर्वेषुकर्मसुवन्द्यस्तुत्य हेअग्ने गायत्रस्यगायत्रसान्नः गायत्रीछन्दस्कस्यसू-
क्तस्यवाप्रभर्मणिप्रभरणेसम्पादनेनिमित्तभूतेसति नोस्मानूतिभिःत्वदीयैः पालनैः अवरक्षा। अव
द्यचोतस्तिङ्इतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीसृचमाह—

आनोअग्नेरयिभरसत्रासाहंवरेण्यम् । विश्वासुपृत्सुदुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्रासहम् । वरेण्यम् । विश्वासु ।
पृत्सु । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

हेअग्ने रयिधनंनोस्मभ्यंआभरप्रयच्छ कीदृशंसत्रासाहंसत्रासहयुगपदेवदारिद्र्यस्यनाशकं
वरेण्यंसर्वैर्वरणीयंविश्वासुपृत्सुसर्वेषुसङ्ग्रामेषुदुष्टरंशत्रुभिस्तरौतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहं छन्दसि-
सहइतिण्वः । वरेण्यं वृज्जण्यः । पृत्सु पदादिषुमांसुपृत्सूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृ-
द्भावः सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आनोअग्ने इति सूत्रितंच—आयुष्कामेष्ट्यां-
जीवातुमन्तावानोअग्नेसुचेतुनेति । महापितृयज्ञेष्वैवप्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूत्रितंच—जी-
वातुमन्तौसव्योत्तर्युपस्थाइति ।

तामेतांसूक्तेनवमीष्ट्यमाह—

आनोअग्नेसुचेतुनारयिंविश्वायुंपोषसम् । माडीकंधेहिजीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सु३चेतुना । रयिम् । विश्वायुं३पोषसम् ।
माडीकम् । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हेअग्ने नोस्माकंजीवसे जीवनायसुचेतुनाशोभनेनज्ञानेनयुक्तरयिंधनं आधेहि आस्थापय
कीदृशंमार्डीकं मृडीकंसुखं तद्धेतुभूतं विश्वायुपोषसंसर्वस्मिन्नायुषिदेहादेःपोषकं यावज्जीवमस्म-
दुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना चित्तीसंज्ञाने औणादिकउप्रत्ययः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । विश्वायुपोषसं विश्वमायुरस्मिन्शरीरादौतद्विश्वायुः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदा-
न्तोदात्तत्वम् तत्पुष्पातीतिविश्वायुपोषाः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेचेत्यसुन्पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वंच सकारलोपश्छान्दसः दीर्घायुत्वायवर्चंसइतियथा ॥ ९ ॥

दशमीष्ट्यमाह—

प्रपूतास्तिग्मशोचिषेवाचोगोतमाग्रये । भरस्वसुम्नयुगिरः ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मशोचिषे । वाचः । गोतम । अग्रये ।
भरस्व । सुम्नयुः । गिरः ॥ १० ॥

हेगोतमसूक्तद्रष्टः सुम्नयुःसुम्नंधनमात्मनइच्छंस्त्वंतिग्मशोचिषेतीक्षणज्वालायाग्रयेपूता
शुद्धावाचःअग्नेर्गुणानसम्यगभिदधतीः गिरःस्तुतीः प्रभरस्व प्रकर्षेणसम्पादय ॥ तिग्मशोचिषे
तिजनिशाने युजिरुजितिजांकुत्वंचेतिमक् तिग्मानिशोचींषियस्य बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
सुम्नयुः सुम्नशब्दात्क्यचिनच्छन्दस्यपुत्रस्येतिईत्वदीर्घयोःप्रतिषेधः क्वाच्छन्दसीत्युपत्ययः ॥ १० ॥

एकादशीष्टकमाह—

यो नो अग्नेभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्टसः । अस्माकमिहृधेभक् ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः ।

अस्माकम् । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विपल्लष्टदेशे वस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपक्षपयति स शत्रुः पदीष्टपततु नश्यतु त्वंच अस्माकमित् अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति दसु उपक्षये अस्माण्यन्ताल्लटिछन्दस्युभयथेति शप् आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः अन्तिकादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यमिति अन्तिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे वृधुवृद्धौ सम्पदादिलक्षणोभावे क्तिप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टकमाह—

सहस्राक्षो विचर्षणि रक्षींसेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्रऽअक्षः । विचर्षणिः । अग्निः । रक्षींसेधति ।

होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टाय मग्निः रक्षींसेधति प्रतिषेधति यज्ञान्निर्गमयति स चाग्निरुक्थ्यः उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते तान् स्तौति ॥ सहस्राक्षः बहुव्रीहौ सकथ्यक्षणोरिति षच्समासान्तः सति शिष्टत्वात् षच्स्यैवस्वरः शिष्यते । सेधति षिधुगत्यां अत्र केवलोपिसोपसर्गाथोर्द्रष्टव्यः । गृणीते गृशब्दे प्वादीनां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इति प्रथमस्य पञ्चमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

इत्थेति षोडशार्चसप्तमसूक्तं गौतमस्यार्थमैन्द्रपंक्तिछन्दस्कम् अनुक्रान्तंच-इत्था षोडशैन्द्रपाङ्गि हिशब्दप्रयोगांस्तुत्यादि परिभाषया इदमुत्तरे च द्वेपङ्क्तिः छन्दस्के षष्ठ्यषडहस्यपञ्चमेहनिरुत्वतीये इदंसूक्तं सूत्रितंच-अवितासीत्थाहीन्द्रपिबतुभ्यमिति मरुत्वतीयमिति । चतुर्विंशोहन्यच्छावाकस्याद्यस्तु चोवैकल्पिको नुरूपः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्-इत्था हि सोम इन्द्रमद उभेयादि-

न्द्रोदसीइति । महाव्रतेनिष्केवल्यस्यदक्षिणपक्षेइत्थाहीत्येका तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्-इ-
त्थाहिसोमइन्मदइतिपङ्क्तिरिति ।

तामेतांसूक्तेपथमाष्टचमाह-

इत्थाहिसोमइन्मदेब्रह्माचकारवर्धनम् ।

शर्विष्ठवज्जिन्नोजसापृथिव्यानिःशशाअहिमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकारं । वर्धनम् ।

शर्विष्ठ । वज्जिन् । ओर्जसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १ ॥

हेशविष्ठ अतिशयेनबलवन् वज्जिन्वज्जवज्जिन्द्र इत्थाहिइत्थमेवअनेनशास्त्रोक्तप्रकारणैवम-
देमदकरेहर्षकरेसोमेत्वयापीतेसति ब्रह्माब्राह्मणः स्तोतावर्धनंतववृद्धिकरंस्तोत्रं चकार अनेनसू-
क्तेनकृतवान् इदित्येतत्पदपूरणं अतस्त्वंओजसावलेनपृथिव्याःसकाशादार्हिआगत्यहन्तारंवृत्रनिः
शशाःनिःशेषेणअशाःमावाधस्वेति शासनंकृत्वापृथिव्याःसकाशान्निरगमयइत्यर्थः किंकुर्वन् स्व-
राज्यं स्वस्यराज्यंराजत्वंअनुअनुलक्ष्यअर्चन्पूजयन्स्वस्यस्वामित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः शा-
सुअनुशिष्टौ लडिलुकिप्राप्ते बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः । स्वराज्यं राज्ञोभावःकर्मवाराज्यम् पत्यंत-
पुरोहितादिभ्योगितियक् तत्रहिराजासइतिपठ्यते स्वस्यराज्यंस्वराज्यम् अकर्मधारयेराज्यं
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह-

सत्वांमददृषामदःसोमःश्येनाभृतःसुतः ।

येनावृत्रंनिरञ्जो जघन्थवज्जिन्नोजसार्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । दृषां । मदः । सोमः । श्येनइआभृतः । सुतः ।

येन । वृत्रम् । निः । अतृभ्यः । जघन्थं । वज्जिन् । ओर्जसा ।

पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वात्वांससोमःअमदत्अमदयत् हर्षंप्रापयत् कीदृशःसोमःवृषा सेचनस्वभावःमदः
मदकरोहर्षकारीश्वेनाभृतःश्वेनरूपमापन्नयापक्ष्याकारयागायत्र्या दिवःसकाशात्आत्तःसुतःअ-
भिषुतः हेइन्द्रवज्रिन् वज्रवन् येनपीतेनसोमेन ओजसाबलकरेणअद्भ्योन्तरिक्षसकाशात्बृत्रंनिर्जघ-
न्थहतवानसि अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् मदीहर्षेअस्माणिणचि मदीहर्षंग्लेपनयोरितिघटादिषुपाठात्
मिन्वेसतिमितांहस्वइतिह्रस्वत्वम्लडिः छन्दस्युभयथेतिशपार्धधातुकत्वाण्णेरनिटीतिणिलोपः।
अभ्यः आपइत्यन्तरिक्षनाम अपोभीतिपकारस्यतत्वम् । जघन्थ ऋादिनियमप्राप्तस्येष्टः उपदेशे-
त्ततइतिप्रतिषेधः अभ्यासाच्चेतिहकारस्यघत्वम् छितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

प्रेक्ष्यभीहिधृष्णुहिनतेवज्रो नियंसते ।

इन्द्रं नृम्णां हितेशवोहनो वृत्रं जया अपोर्चन्नुस्वराज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अञ्चि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि ।

यंसते । इन्द्रं । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः ।

अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र मेहि प्रकर्षेणगच्छ अभीहि हन्तव्यान्शत्रूनाभिमुख्येनप्राप्नुहि प्राप्यचधृष्णुहि तान्श-
त्रूनाभिभय ते तववज्रो न नियंसते शत्रुभिर्नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः तथातेशवःखदीयंबलं
नृम्णां पुरुषाणां नामकं अभिभावकं हि यस्मादेवं तस्माद्दृत्रमसुरं मेघं वा हनःजहि ततो नन्तरं दे-
न निरुद्धा अपः उदकानि जयाः जय वृत्रं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ यं
सते यमेः कर्मणि लेटि सिद्धहुलमिति सिप् लेटोडाटावित्यडागमः । हनः लोट्थे छान्दसोलङ् बहुलं
छन्दसीति शपोलुगभावः शपः पिच्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वा-
न्निघाताभावः । जयाः जयतेर्लेट्याडागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

निरिन्द्रभूम्या अधिवृत्रं जघन्थ निर्दिवः ।

रुजामरुत्वन्तीरवजीवधन्त्या इमा अपोर्चन्नुस्वराज्यम् ॥ १ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः ।
 सृजा । मरुत्वतीः । अवं । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् ।
 अनु । स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र भूम्याअधि भूलोकस्योपरिवृत्रंनिर्जघन्थ निःशेषेणहतवानसि तथादिवोद्युलो-
 कात्निर्जघन्थ हत्वाचइमाःअपोवृष्ट्युदकानिअवसृज अधःपातय कीदृशीरपःमरुत्वतीः मरुद्भिः
 संयुक्ताः जीवधन्याः जीवाः प्राणिनोधन्यातृप्तायाभिस्ताः अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्वरमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यदोधतःसानुवज्रेणहीळितः ।
 अभिक्रम्यावजिघ्रतेपःसर्मायचोदयन्नर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥५॥२९ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः । अभिक्रम्य ।
 अवं । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु ।
 स्वराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

हीळितः कुद्धइन्द्रः अभिक्रम्यआभिमुख्येनगत्वादोधतः भृशंकम्पयमानस्यवृत्रस्यसानुं
 समुछ्रितंहनुप्रदेशंवज्रेण अवजिघ्रतेप्रहरति किंकुर्वन् अपोवृष्ट्युदकानिसर्मायसरणायनिर्गमना-
 यचोदयनप्रेरयन् ॥ दोधतः धूञ्कम्पने अस्माद्यङ्गुलुगन्ताच्छतरिअन्यलोपश्छान्दसः अभ्यस्ता-
 नामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । हीळितः हेङ्गुहोङ्गुअनादरे हेळतइत्येतक्कुध्यतिकर्मसुपठितम् अस्मा-
 निष्ठायांवावर्णव्यापस्याईकारः। जिघ्रते हन्तेर्लटिव्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनंच बहुलंछन्दसीतिश-
 पःश्लुः इदित्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वम् गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय सृगौ
 अर्चिस्तुस्वित्यादिनाभावेमन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

॥इतिप्रथमस्यपञ्चमेएकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

षष्ठीश्वरमाह—

अधिसानौनिजिघ्रतेवज्रेणशतपर्वणा ।

मन्दानइन्द्रोअन्धंसःसखिभ्योगातुमिच्छत्यर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतऽपर्वणा । मन्दानः ।
इन्द्रः । अन्धसः । सखिभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसङ्ख्याकपर्वधाराभिर्युक्तेनवज्रेणसानावधिनिजिघ्रते अधिःसप्तम्यर्था-
नुवादी समुद्ध्रितेवृत्रस्यकपोलादौस्थानेनितरांहिनस्ति सचेन्द्रोमन्दानोमन्दमानः स्तूयमानःसन्न
सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोत्रभ्योन्धसोन्नस्यगातुंमार्गमुपायमिच्छति अन्यत्पूर्ववत् ॥ मन्दा-
नः मदस्तुतौ कर्मणिशानचियक् छन्दस्युभयथेशानचआर्धधातुकत्वादतोलोपयत्सोपौ अनु-
दात्तेतःपरत्वाच्छानचोलसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतियकएवोदात्तत्वम् अनुदात्तेशानचितस्यय-
कोलोपेसति उदाननिवृत्तिस्वरेणशानचउदात्तत्वंप्राप्नोति एवंतर्हिशानचआर्धधातुकत्वादेवलसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरएवावशिष्यते ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टकमाह—

इन्द्रतुभ्यमिदद्रिवोनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।
यद्यत्संमायिनंमृगंतमृत्वंमाययावधीरर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् ।
मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ७ ॥

अद्रिरितिमेघनाम हेअद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्तवज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र तुभ्यमित्पृष्ठच्छर्थंचतु-
र्था तवैववीर्यंसामर्थ्यं अनुत्तंशत्रुभिरतिरस्कृतंयद् यस्माद्येनवीर्येणखलुमायिनंमायाविनंत्यं
तंपसिद्धंवञ्चयितारंलोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं तंवृत्रं त्वमपिमाययैवावधीः
हतवानसि ॥ अनुत्तं नसत्तनिषत्तेतिनिपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः हन्तेर्लुङिचेतिवधादेशः
सचादन्तः तस्यातोलोपेसतिस्थानिवद्भावात्सिचिवृद्धभावः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

वितेवज्जासोअस्थिरन्नवतिन्नाव्या उ३अनु ।

महत्तइन्द्रवीर्यबाहोस्तेबलंहितमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्जासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु । महत् ।
ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाहोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु ।
स्वःराज्यम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र तेतववज्जासोवज्जाः त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानिनाव्याः नावातार्याः नवतिं नवतिस-
ङ्ख्याकाः वृत्रेणनिरुद्धानदीरनु उपलक्ष्यव्य स्थिरन् विविधमस्थिषत सर्वत्रव्याप्यवर्तमानंवृत्रंह-
न्तुंतववज्जःएकोपिअनेकइवासीदित्यर्थः किञ्च इन्द्र तेतववीर्यमहत्प्रभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथाते
बाहोः त्वदीययोर्हस्तयोर्बलंहितंनिहितं त्वदीयौबाहूअपि अतिशयेनबलिनावित्यर्थः अन्य
त्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदम् मन्त्रेघसेतिचेलुङ्क् स्था-
ध्वोरिञ्चेतीत्वम् व्यत्ययेनझस्यरन्नादेशः । नाव्याः नौवयोधर्मत्यादिनायत् यतोनावइतिपर्यु-
दासात्तित्स्वरितमितिस्वरितत्वम् । बाहोः उदात्तयणइतिविभक्त्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह—

सहस्रंसाकमर्चतपरिष्टोभतविंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्रायब्रह्मोद्यंतमर्चन्ननुस्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः । शता ।
एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उद्यंतम् । अर्चन् ।
अनु । स्वःराज्यम् ।

सहस्रंसहस्रसङ्ख्याकामनुष्याः साकमर्चत एनमिन्द्रयुगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः षो-
डशर्विजः यजमानःपत्नीच सदस्यःशमिताचेतिविंशतिसङ्ख्याकास्तेषांयाविंशतिःसङ्ख्यापरि-
ष्टोभत परितःसर्वतोस्तौ तथाचशताशतसङ्ख्याकाऋषयः एनमिन्द्रमन्वनोनवुःपुनःपुनः
अस्तुवन् अस्माएवेन्द्रायब्रह्महविलक्षणमन्नं उद्यंतंदातुमूर्ध्वधृतमतएवंविधइन्द्रः वृत्रमहन्तित्य-
र्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत स्तोभतिःस्तुतिकर्मा उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् । अनोनवुः पुस्तुतौ

अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिस्नेरुसादेशः । उद्यतं यमउपरमे उत्पूर्वादस्मा-
त्कर्मणिनिष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

दशमीष्टकमाह—

इन्द्रोवृत्रस्यतविषींनिरहन्सहसासहः ।

महत्तदस्यपौंस्यंवृत्रंजघन्वाँअसृजदर्वचननुस्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्यं । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः । महत् ।
तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् ।
अनु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

इन्द्रःवृत्रस्यासुरस्यतविषींवलं स्वकीयेनचलेननिरहन् हतवान्सहसासहनेनाभिभवसा-
धनेनायुधेनसहःअभिभवसाधनम् वृत्रायुधंनिरहन् हतवान् अस्येन्द्रस्यतत्पौंस्यंवलंमहत्अ-
तिप्रौढंयस्मादयंवृत्रंजघन्वान्हतवान् हत्वाच तन्निरुद्धापः असृजत् तस्माद्वृत्रान्निरगमयत्
अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं पुंसअभिवधने चुरादिः अचोयदितियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ।
जघन्वान् हन्तेर्लिटःकसुः विभाषागमहनविदेतिइटोविकल्पादिडभावः अफ्यासाञ्चेत्यफ्या-
सादुत्तरस्यहन्तेर्हकारस्यघत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेत्रिंशोवर्गः॥ ३० ॥

एकादशीष्टकमाह—

इमेचित्तवंमन्यवेवेपेतेभियसामही ।

यदिन्द्रवञ्जिन्नोजसावृत्रंमरुत्वाँअवधीरर्चननुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तवं । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।
यत् । इन्द्र । वञ्जिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः ।
अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

महीमहत्यौ इमेद्यावापृथिव्यौअपि हेइन्द्र तवमन्यवेत्वदीयकोपात् भियसाभीत्यावेपेते
कम्पते हेवञ्जिनवञ्जवञ्जिन्द्र मरुत्वान्मरुद्भिर्धुक्तस्त्वं ओजसाबलेनयद्यदावृत्रमवधीः तदानीं

द्यावापृथिव्यावपिभयेनअकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते द्रुवेषुकम्पने । भियसा त्रिभीभये औ-
णादिकःकसिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टचमाह—

नवेपसा॒नत॑न्यतेन्द्रं॒ष्ट्रत्रो॒विबी॑भयत् ।

अ॒भ्येन॑वज्रं॒आय॑सः॒सहस्रं॑भृष्टि॒राय॑ता॒र्चन्न॑नु॒स्वरा॑ज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । त॒न्य॒ता । इन्द्रं॒म् । ष्ट्रः । वि । बी॒भ॒य॒त् । अ॒भि ।
ए॒न॒म् । वज्रः । आ॒य॒सः । स॒ह॒स्रं॑भृष्टिः । आ॒य॒त॒ । अ॒र्च॒न् । अनु॑ ।
स्व॒ऽरा॒ज्य॑म् ॥ १२ ॥

वृत्रःइन्द्रंवेपसास्वकीयेनवेपनेनकम्पनेन नविबीभयत् भीतंनाकरोत् तथातन्यतास्वकी-
येनघोरेणगर्जनशब्देननविबीभयत् अपिचेन्द्रेणविसृष्टआयसः अयोमयःसहस्रभृष्टिः अनेका-
भिर्धाराभिर्युक्तोवज्रः एनंवृत्रंअभ्यायत हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् अन्यःपूर्ववत् ॥ तन्यता स्तन-
शब्दे ऋतन्यअतीत्यादिनातनोतेर्विधीयमानोयतुच्चबहुलवचनादस्मादपिभवति अतएवसलोप-
श्च सुपांसुलुगितितृतीयायाडादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणतस्योदान्तत्वम् । बीभयत् त्रिभीभये
हेतुमतिणिच् अत्रवेपनस्तन्यतुभ्यांभयं नहेतोःवृत्रादितिहेतुभयाभावाद्भिभेतेर्हेतुभयइत्यात्वाभा-
वः ण्यन्तालुङित्त्वेश्चडादि । आयत अयपथगतौ भौवादिरात्मनेपदी ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह—

यद्वृत्रंतवचा॒शनि॑वज्रेण॒समयो॑धयः ।

अहि॑मिन्द्र॒जिघांस॑तो॒दिवि॑ते॒बद्ध॑धेशवो॒र्चन्न॑नु॒स्वरा॑ज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । ष्ट्रम् । तव॑ । च॒ । अ॒शनि॑म् । वज्रेण॑ । स॒म॒ऽअ॒यो॒ध॒यः ।
अहि॑म् । इन्द्र॒ । जिघांस॑तः । दि॒वि॒ । ते॒ । ब॒द्ध॑धे । शवः॑ । अ॒र्च॒न् ।
अनु॑ । स्व॒ऽरा॒ज्य॑म् ॥ १३ ॥

हेइन्द्र यद्यदावृत्रंतवहननार्थंतेनसृष्टामशनिवज्रं वज्रेणसमयोधयः सम्यकूमाहारीः तदा-
नीमहिमागत्यहन्तारंवृत्रंजिघांसतोहन्तुमिच्छतस्तेतवशवोबलंदिविवद्धधेबद्धमनुस्यूतं व्याप्तमा-

सीत् शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः हन्ते रिच्छार्थे सनि अज्जनगमांसनीत्युपधादीर्घत्वम् । बद्धधे बधव-
न्धने कर्मणि लिटि ज्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टकमाह—

अभिष्टनेते अद्रिवो यत्स्था जगच्चरे जते ।

त्वष्टा चित्तवमन्यव इन्द्र वे विज्यते भिया अर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवै । इन्द्र । वे विज्यते । भिया । अर्चन् ।
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रिन् इन्द्र ते तव अभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगत् जंगमं च यदस्ति तदु-
भयं रेजते कम्पते त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वे विज्यते
भ्रशं कम्पते अन्यत्समानम् ॥ स्थाः तिष्ठतेः क्विप्चेति क्विप् । वे विज्यते ओ वि जी भय चलनयोः
अस्माक्ययासमभिहारे यद् सन्यडोरिति द्विर्भावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः
शिष्यते । इन्द्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति अस्य पा-
दादित्वादादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टकमाह—

नहिनु यादधीमसीन्द्रं को वीर्यापरः ।

तस्मिन् नृम्णमुत्कर्तुं देवा ओजांसि संदधु रर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृम्णम् । उत् । कर्तुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः ।

अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

यात् यान्तं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिन्द्रं नहिन्वधीमसि वयं न ह्यवगच्छामः यतो वयमल्पाः पर-
त्येतत्सकारान्तमव्ययवैदूर्यमाचष्टे परो दिवा पर एनेति यथा परः परस्तात् अतिदूरे मनुष्यैः अन-

वगाद्येस्थानेवीर्यावीर्येणसामर्थ्येनवर्तमानमिन्द्रंकोमनुष्योजानीयात् नकोपीत्यर्थः कस्मादिति चेदत्राह तस्मिन्निति यस्मात् तस्मिन्निन्द्र देवाः नृम्णधनं उत अपिच ऋतुंवीर्यंकर्म ओजांसिब्रह्मलानिचसन्दधुः स्थापयाञ्चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् याप्रापणे अस्मात्तःशत्रु सुपांसुलुगितिद्वितीयायालुक् । अधीमसि इण्गतौ इदन्तोमसिः । वीर्यां सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआकारः ॥ १५ ॥

षोडशीमृचमाह—

यामथर्वा॑मनु॑ष्पिता॒द॒ध्यङ्॑धिय॒मत्न॑त ।

तस्मि॒न्ब्रह्मा॑णिपूर्व॒थेन्द्र॑उ॒क्थास॑म॒ग्मता॑र्च॒न्ननु॑स्व॒राज्य॑म् ॥ १६ ॥

याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अत्नत । तस्मिन् ।

ब्रह्माणि । पूर्वथा । इन्द्रे । उक्था । सम् । अग्मत । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ १६ ॥ ३१ ॥

अथर्वाएतत्संज्ञकऋषिः पितासर्वासंप्रजानांपितृभूतोमनुश्चदध्यङ् अथर्वणःपुत्रएतत्संज्ञकऋषिश्चयांधियमत्नत यत्कर्मात्नत्वत अकुर्वन् तस्मिन्कर्मणियानिब्रह्माणिहविलक्षणान्यन्नि उक्था शस्त्ररूपाणिस्तोत्राणिचयानिसन्ति तानिसर्वाणितस्मिन्निन्द्रेसमग्मतसमगच्छन्त तत्रदृष्टान्तः—पूर्वथा पूर्वेषामन्येषांवसिष्ठादीनांयज्ञेषुयथाहवींषिस्तोत्राणिचइन्द्रेणसङ्गच्छन्ते तद्वयइन्द्रः स्वराज्यंस्वस्यराजत्वं अन्वर्चन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेणकर्मणास्वकीयमधिपतित्वंप्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अत्नत तनुविस्तारे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः । पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीतिइवार्थेपूर्वशब्दात्थाल्प्रत्ययः लित्स्वरेणप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उक्था शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । समग्मत समोगम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् लुङि मन्त्रेषसेतिच्लुङ्क गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ १६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यपञ्चमेऽकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येप्रथमाष्टकेपञ्चमोऽध्यायःसमाप्तः ॥५॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेऽथोखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवेदविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दाशतध्यापञ्चमोयमध्यायोव्याकृतःपुरा । धीमतासायणार्येणषष्ठोऽध्यायोऽथवर्ण्यते ॥१॥

प्रथममण्डलेत्रयोदशानुवाकेसप्तसूक्तानिव्याकृतानि इन्द्रोमदायेतिनवर्चमष्टमंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते-इन्द्रो नवेति ऋषिश्चान्यस्मादृषेरितिपरिभाषयारहूगणपुत्रस्यगोतमस्यानुवृत्तेरस्यसूक्तस्यसऋषिः पूर्वसूक्तेपाङ्कंहीत्युक्तत्वात् तुसादिपरिभाषयाइदमुत्तरंचसूक्तंपाङ्कं अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता षष्ठ्यस्यपञ्चमेहनिनिष्केवल्यशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच-प्रेदंनस्नेन्द्रोमदायसत्रामदासइतिनिष्केवल्यमिति आरंभणीयेचातुर्वैशिकेहनिमाध्यन्दिनेसवनेब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोमदायेति आद्यस्तृचोवैकल्पिकस्तोत्रियः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्-इन्द्रोमदायवावृधेमदे-मदेहिनोददिरिति । महाव्रतेनिष्केवल्येउत्तरपक्षे इन्द्रोमदायेत्येकाशंसनीया तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्रितम्-इन्द्रोमदायवावृधइतिपङ्क्तिःसूददोहाइति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह-

ॐ इन्द्रोमदायवावृधेशवंसेवृत्रहानृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिपूतेमर्भेहवामहेसवाजेषुप्रनोविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वृधे । शवंसे । वृत्रहा । वृभिः । तम् । इत् ।

महत्सु । आजिषु । उत । इम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु ।

प्र । नः । अविषत् ॥ १ ॥

वृत्रहावृत्रस्यावरकस्यवृष्टिनिरोधकस्यमेघस्यासुरस्यवाहन्ता यद्वा आवरकाणांशत्रूणांहन्ताइन्द्रः मदायहर्षार्थंशवसे बलनौमत्तत् बलार्थंच नृभिर्यज्ञस्यनेतृभिर्ऋत्विग्भिः ववृधे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिःस्तुतिभिः प्रवार्धितोभूव स्तुत्याहिदेवताप्राप्तबलासतीपवर्धते तमिन् तमेवेन्द्रंमहत्सुप्रभूतेषुआजिषुसंग्रामेषुहवामहे अस्माकरक्षणायाह्वयामहे उतअपिचईमेनमर्भेऽल्पेसंग्रामेहवामहे अस्माभिराहूतःसचेन्द्रोवाजेषुसङ्ग्रामेषुनोऽस्मान्प्राविषत्प्रावतुपकर्षेणरक्षतु ॥ वृधे वृधेःकर्मणि-

लिट् संहितायामभ्यासस्य अन्येषामपिट्शयतइतिदीघत्वम् तुजादित्वेहितुतुजानइतिवत्पदकाले दीर्घःश्रूयते । नृभिः सावेकाचइतिप्राप्तस्यविभक्तयुदात्तत्वस्यनृचान्यतरस्यामितिप्रतिषेधः । ह-
वामहे ह्वयतेर्लेटिह्वइत्यनुवृत्तौबहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणम् शपिगुणावादेशौ । अविषत् अवरक्षणे
लेटचडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः सिबहुलंलेटीतिसिप् तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षणइत् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह—

असिह्वीरसेन्योसिभूरिपराददिः ।

असिदभ्रस्यचिद्वृधोयजमानायशिक्षसिसुन्वतेभूरितेवसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराददिः । असि ।

दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि ।

ते । वसु ॥ २ ॥

हेवीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वंसेन्योऽसि सेनार्होभवसि त्वमेकोऽपिसेनासदृशोभवसीत्य-
र्थः हियस्मादेवंतस्माद्भूरिप्रभूतंशत्रूणांधनंपराददिः परादाताशत्रूणांपराक्कुखंयथाभवतितथाआ-
दातासिभवसि दभ्रस्यचित् अल्पनामैतत् अल्पस्यापितवस्तोतुःवृधोवर्धयितासि तथायजमा-
नाययागंकुर्वतेसुन्वतेसोमाभिषवंकुर्वतेपुरुषायशिक्षसि अपेक्षितंधनंददासि शिक्षतिर्दानंकर्मा
यस्मान्नेतववसुधनंभूरिबहुलंअक्षयंविद्यते तस्माद्ददासीतिभावः ॥ पराददिः डुदात्रदाने आदग-
महनजनइतिकिप्रत्ययः लिट्ङ्गावाद्धिर्वचनेह्रस्वत्वम् आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । वृधः वृधे-
रन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणःकः । सुन्वते शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह—

यदुदीरंतआजयोधुष्णवेधीयतेधना ।

युक्ष्वामंदच्युताहरीकंहनःकंवसौदधोस्माँइन्द्रवसौदधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्इरंते । आजयः । धुष्णवे । धीयते । धना । युक्ष्व ।

मदच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः ।

अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्—रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृञ्जयानाराज्ञांपुरोहितआसीत् तेषां राज्ञांपैः स-
हयुद्धे सति सऋषिरनेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तपुरो-
हितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातम्—गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरुसृञ्जयानां पुरोहित आसीदिति ।
यद्यदाजयः सङ्ग्रामाः उदीरते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं धनाधनं धृष्णवे यो धृष्णुः धर्षयिता
शत्रूणां जिता भवति तस्मै धीयते निधीयते जयतो धनं भवतीत्यर्थः हेइन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु
प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ हरीत्वदीयावश्वौ युक्ष्वरथे योजय योजयित्वा च
कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः कंचनत्वां परिचरन्तं वसौवसुनिधने दधः स्था-
पयसि अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि तस्मात् हेइन्द्र अस्मान्स्मदीयान् राज्ञोवसौधने
दधः स्थापय ॥ उदीरते ईरगतौ आदादिकः अनुदात्ते च्वाह सार्धधातु कानुदात्तत्वे धातुस्वरएव-
शिष्यते यद्दत्तयोगादनिघातः । धना सुपांसुलुगिति ङादेशः । युक्ष्व युजिर्योगे अन्तर्भावित-
प्यर्थाहोऽटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् द्व्यचोतस्तिङ्इतिसंहितायां दीर्घत्वम् । हनः हन्तेर्ले-
टिसिष्यङागमः हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतेश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्इविभक्तेर्निघातप्र-
तिषेधः वसौलिङ्गव्यत्ययः । दधः दधधारणे लेटिव्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

ऋत्वा म॒हौ॑ अ॒नु॒ष्व॒धं॒ भी॒म॒ आ॒वा॒वृ॒धे॒ श॒वः॑ ।

श्रि॒य॒ऋ॒ष्व॒उ॒पा॒क॒यो॒र्नि॒शि॒प्री॒ हरि॒वान्द॒धे॒ ह॒स्त॒यो॒र्व॒ज्रं॒ मा॒य॒सम् ॥ ४ ॥

ऋत्वा । म॒हान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । भी॒मः । आ । व॒वृ॒धे । श॒वः । श्रि॒ये ।

ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒क॒योः । नि । शि॒प्री । हरि॒वान् । द॒धे । ह॒स्त॒योः ।

व॒ज्रं॒ । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

ऋत्वाकर्मणा प्रज्ञयावा महान्त्सर्वाधिकः भीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः अनुष्वधं स्वधेत्य-
ननाम स्वधायां विभक्तयर्थे व्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः शवः आत्मीयं बलं
आववृधे आभिमुख्येन प्रावर्धयत् तदनन्तरं ऋष्वो दर्शनीयः शिप्री शिप्रे हनूनासिकेवा तद्युक्तः
हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र उपाकयोः अन्तिकनामैतत् समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्बाह्वोः आयसं
अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे निदधाति स्थापयति सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हन-

नायहस्तेवज्रंगृह्णातीतितात्पर्यार्थः ॥ ऋत्वा जसादिषुछन्दसिवावचनमितीनाभावस्यविकल्पितत्वादभावः । आयसं तस्यविकारइत्यण्प्रत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

आपंप्रौपार्थिवंरजोबद्धधेरोचनादिवि ।

नत्वावाँइन्द्रकश्चननजातो नर्जनिष्यतेतिविश्वंववक्षिथ ॥५॥१॥

आ । प॒प्रौ । पार्थि॑वम् । रजः॑ । ब॒द्ध॒धे । रो॒च॒ना । दि॒वि । न ।

त्वा॒वान् । इन्द्र॑ । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॒नि॒ष्य॒ते । अ॒ति ।

वि॒श्वंम् । व॒व॒क्षि॒थ ॥ ५ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वतेजसापार्थिवं पृथिव्याःसंबन्धिवस्तुजातं रजोऽन्तरिक्षलोकंचआपप्रौआपूरयति तथादिविद्युलोकैरोचनारोचमानानिदीपानिनक्षत्राणिबद्धधेवबंध स्थापितवान् अतोहेइन्द्रत्वावान् त्वत्सदृशःकश्चननजातो नोत्पन्नोऽस्ति नचजनिष्यतेउत्पत्स्यमानोऽपिनास्ति तादृशस्वविश्वंसर्वरक्षितव्यंजगत् अतिववक्षिथअतिशयेनबहुमिच्छसि सर्वस्यजगतोनिर्वाहकोभवसीत्यर्थः ॥ प्रौ प्रापूरणे लिति आतऔणलइत्यौकारादेशः । पार्थिवं पृथिव्याज्जावित्यञ्प्रत्ययञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रजः रजन्यस्मिन्गन्धर्वादयइतिरजोऽन्तरिक्षं रञ्जरागे असुनिरजकरजनरजस्सूपसंख्यानमितिनलोपः । बद्धधे बधबन्धने लितिष्यत्ययेनह्लादिशेषाभावः एकहल्मध्यगतत्वाभावादेवैत्वाभ्यासलोपावपिनस्तः पादादित्वान्निघाताभावः । त्वावान् वतुपप्रकरणं युष्मदस्मद्भ्रांछन्दसिसादृश्यउपसंख्यानमितिवतुप् आसर्वनाम्रइत्यात्वम् । ववक्षिथ वहप्रापणे अस्मादिच्छासनि सन्यतइतीत्वस्यसर्वविधयश्छन्दसिविकल्प्यन्तइत्यभावः सन्नन्ताल्लिः अमन्त्रेइतिप्रतिषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेप्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

योअर्योर्मर्तभोजनंपराददातिदाशुषे ।

इन्द्रोअस्मभ्यंशिक्षतुविभंजाभूरितेवसुभक्षीयतवराधंसः ॥६॥

यः । अर्यः । मर्तुः भोजनम् । पराददाति । दाशुषे । इन्द्रः ।
अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज्ज । भूरि । ते । वसु । भक्षिय ।
तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामीपालयिताय इन्द्रः मर्तुः भोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्त्रं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु तादृशमन्त्रं ददातु अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं हेइन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं विभज विभक्तं कुरु यतस्ते तव वसुधनं भूरिवहुलमसंख्यातं अतस्तव राधसो धनस्य एकदेशं भक्षिय भजेय प्रामुयाम् ॥ पराददाति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् तिङिचोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । दाशुषे दाशुषे दाने दाश्वान्साह्वानितिक्रसुप्रत्ययान्तो निपात्यते चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् शासिवसिघसीनां चेषित्वम् । भक्षिय भजसेवायां प्रार्थनायां लिङि तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छबभावः सतोपाभावश्च एकाचइतीट्प्रतिषेधः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरएव शिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति वचनात् ॥ ६ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदेमदे हि नो ददिरिति वैकल्पिको नुरू-
पस्तृचः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितम्—मदेमदे हि नो ददिः सुरूपकृन्तुमूतयइति ।

तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीं च माह—

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवामृजुः क्रतुः ।
संगृभाय पुरुशता उभयाहस्त्या वसुं शिशीहि राय आभर ॥ ७ ॥

मदेमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुः क्रतुः । सम् ।
गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसुं । शिशीहि । रायः ।
आ । भर ॥ ७ ॥

मदेमदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुः क्रतुः ऋजुकर्मास इन्द्रो नोऽस्मभ्यं गवामृथानि ददिः हि गो-
यूथानां दाता खलु हेइन्द्र सत्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शताशतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः
वसुवसुनि धनानि उभयाहस्त्या उभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण शि-
शीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु निशितवुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः रायो धनानि हस्तयोः स्थितानि आभर

आहरप्रयच्छ ॥ ददिः इदाञ्दाने आदृगमहनजनइतिकिप्रत्ययः । यूथा शेश्छन्दसिबहुलमि
तिशेर्लोपः । गवां सावेकाचइतिप्राप्तस्यनगोश्वन्त्साववर्णेतिप्रतिषेधः । गृभाय ग्रहउपादाने लोदिहै
छन्दसिशायजपीतिश्राप्रत्ययस्यशायजादेशः ह्यग्रहोर्भइतिभत्वम् । उभयाहस्त्या उभयहस्त
शब्दादुत्तरस्यतृतीयाद्विवचनस्यसुपांसुलुगितिडचादेशः अन्येषामपिटृश्यतइतिपूर्वपदस्यदी
र्घत्वम् समासान्तोदात्तत्वेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु सुपांसुलुगितिविभक्तेर्लु
क् । शिशीहि शोतनूकरणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः आदेचइत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलं
छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ईहल्यघोरितिधातोरीत्वं पादादित्वाच्निघाताभावः । रायः ऊडिदमि
तिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मादयस्वसुतेसचाशवसेशूरार्धसे ।

विद्महि त्वापुरुवसुमुपकामान्तससृज्महेथानोविताभवं ॥८॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे । विद्म । हि । त्वा ।
पुरुवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अर्थ । नः । अविता ।
भवं ॥ ८ ॥

हेशूरशौर्यवन्निन्द्र सुते सोमेअभिषुतेसतिआगत्य सचास्माकंसखासन्मादयस्व तेनसो-
मेनतृप्तोभव किमर्थं शवसेबलार्थंराधसेस्माकंधनार्थंच त्वात्वांपुरुवसुंबहुधनेविद्महिदिव्यं
जानीमःखलु अतोऽस्मदीयान्कामान् मात्रागवावत्सानिव त्वयाउपससृज्महेहि त्वया
स्वत्वेकीकुर्मः अथानन्तरं नोऽस्माकं अविताअभिलषितफलप्रदानेनरक्षिताभव ॥ मादयस्व
मदत्प्रियोगे चुरादिरात्मनेपदी अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेणिचएवस्वरःशिष्यते । ससृज्म-
हे सृजविसर्गे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यश्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् अत्रापिशब्दानुषङ्गात् छन्द-
स्यनेकमपिसाकांक्षमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

एतेतंइन्द्रजन्तवोविश्वंपुष्यन्निवार्यम् ।

अन्तर्हिस्व्योजनानामूर्योवेदोअदाशुषानेषानोवेद्आभरं ॥९॥ २॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् । अन्तः ।
हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः ।
वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥ २ ॥

हेइन्द्र तेतवस्वभूताएतेजन्तवोयजमानलक्षणाजनाः विश्वंसर्ववार्य सर्वैःसंभजनीयंहविः
पुष्यन्तिवर्धयन्ति अदाशुषां हविषामदातृणांजनानांअन्तर्मध्येविद्यमानंवेदोधनं अर्यःसर्वे-
षांस्वामीत्वंख्योहि पश्यसिहि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानांवेदोधनंनोस्मभ्यंआभर आह-
रप्रयच्छेतियावत् अयजमानेषुविद्यमानंधनंयागानुपयुक्तत्वाद्भ्रथमेवभवेत् अतस्तस्यधनस्य
सार्थकत्वायतदीर्यंधनमपहत्य यजमानेभ्यःप्रयच्छेतितात्पर्यार्थः ॥ ख्यः ख्याप्रकथने अयंद-
शनार्थोपि वर्तमानेछान्दसोलुङ् अस्त्यतिवक्त्रीत्यादिनाचुरडादेशः आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः
बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

उपोष्वितिषल्लचनवमंसूक्तम् गोतमस्यार्धमैन्द्रं अन्याजगती आद्याःपङ्कयः अनुक्रान्तंच-
उपोषुषुइजगत्यन्तमिति । सूक्तविनियोगोलैङ्गिकः षोडशिशस्त्रे आद्यासुसंदशमित्यादिकेद्वेङ्गचौ
चविनियुज्यन्ते अथषोडशीतिखण्डेसूत्रितम्—उपोषुशृणुहीगिरःसुसंदशंत्वावयंमघवन्नित्ये-
काद्वेचपङ्कीइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

उपोषुशृणुहीगिरोमघवन्मातथाइव ।

यदानःसूनृतावतःकरआदर्थयांसइद्योजान्विन्द्रतेहरी ॥१॥

उपोइइति । सु । शृणुहि । गिरः । मघइवन् । मा । अतथाःइइव ।

यदा । नः । सूनृताइवतः । करः । आत् । अर्थयासि । इत् । योज ।

नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हेमघवन्धनवन्निन्द्र गिरःअस्मदीयाःस्तुतीः उपोउपैवसुशृणुहि उपगत्यसम्पक्शृणु अ-
तथाइवपूर्वयथाविधस्त्वंतद्विपरीतोमाभूः अस्मासुपूर्वयथाअनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएवभवे-
त्यर्थः अपिचनोऽस्मान्सूनृतावतः प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनृता तयास्तुतिरूपयावाचायुक्तान्

यदाकरःकरोषि आत्वनन्तरंत्वमपिअर्थयासेइत् अर्थयसएव याचयसएवनतदास्ते अस्माभिः
 प्रयुक्तास्तुतीः त्वमपिस्वीकरोषीत्यर्थः अतोहेइन्द्र तेहरीत्वदीयावश्वानुक्षिप्रंयोजरथेयोजय ॥
 श्रृणुहि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसिवावचनमितिवचनादउतश्चप्रत्ययादितिहेर्लुङ्गभावः । अतथाइव
 तथेवाचरतितथाति सर्वंप्रातिपदिकेभ्यइत्येकइतिक्रिप् तथातेरप्रत्ययः नतथाइवअतथाइवअव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । करः डुकृञ्करणे लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिचुरेङ्गदेशः ननुअङः
 सतिशिष्टत्वात्तित्स्वरेणान्तोदात्तेनभवितव्यम् तर्हिँलङिअव्यत्ययेनशप् ननुकृञ्करणेइतिभ्वादौ
 पठ्यते अतोव्यत्ययःकस्मात्क्रियतेइतिचेत् मैवम् यस्मादस्यधातोस्तत्रपाठःअनार्थः तथाहिकः
 करत्करतीत्यत्रयदाहनुन्यांसकारहरदत्तौव्यत्ययेनशविति तस्मादस्यधातोर्भ्वादौपाठोनास्तीति
 गम्यते किंच यद्ययंपठ्येत् करदित्येवमादिरूपसिद्धर्थकृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिकरोतेरङ्विधा-
 नमनर्थकंस्यात् अस्माल्लङिशपिअस्यरूपसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदात् लुङ्चेतद्रूपसिद्धयेकर्तव्य-
 मङ्विधानमितिचेत् न छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिलुङादीनामेकत्रविधानेनार्थभेदाभावादिति अने-
 नप्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयंधातुर्निराकृतः अतोव्यत्ययेनेतिसिद्धम् । अर्थयासेअर्थयाञ्जा-
 यां चुरादिरात्मनेपदी लेट्याडागमः । योज युजिरयोगे ण्यन्तालोपि छन्दस्युभयथेशिषाआर्ध-
 धातुकत्वात्णेरनिटीतिणिलोपः झचोतस्तिङइतिसंहितायांदीर्घत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

अक्षन्मीमदन्तस्वप्रियाअधूपन ।

अस्तोषतस्वभानवोविप्रांनविष्टयामतीयोजान्विन्द्रतेहरी ॥२॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अवं । प्रियाः । अधूपन् । अस्तोषत ।

स्वभानवः । विप्राः । नविष्टया । मती । योज । नु । इन्द्र ।

ते । हरी इति ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वयादत्तान्यन्नानिअक्षन् यजमानाभुक्त्वन्तः भुक्त्वाचअमीमदन्तहि तृप्ताश्चासन्
 प्रियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूपत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादनेनवक्तुमशक्नुवन्तः शरी-
 राण्यकंपयन् तदनन्तरंस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयोविप्राः मेधाविनस्ते नविष्टयानवितृतमया म-
 तीमत्या स्तुत्या अस्तोषतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्त्वइतिघस्ला-
 देशः मन्त्रेघसेत्यादिनात्त्रेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः खरिचेतिचर्त्वं शासिवासिघसीनांचेतिप-
 त्वम् अडागमउदात्तः । अमीमदन्त मदृत्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्चेञ्छङिणिलोपोपधाह-

स्वद्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । अधूषत भूञ्कंपने लुङिसिचिव्यत्ययेनगुणाभावः यद्वा छन्दस्यु-
भयथेतिसिचःसार्वधातुकत्वेनङिच्वात् गिक्वितिचेतिप्रतिषेधः अथवा धूविधूनने तौदादिकः कुटा-
दिः अस्मात्कर्मणिलुङि गाङ्कुटादिभ्यइतिसिचोङिच्वाद्गुणाभावः । नविष्ठया णुस्तुतौ करणभू-
तायाअपिस्तुतेःस्वव्यापारेकर्तृत्वात्तृच् तदन्तानुञ्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृष्टोपः ।
मती सुपांसुलुगितितृतीयायाःपूर्वसवर्णदीर्घत्वम् मन्त्रेवृषेषपचमनविदेतिक्विनउदात्तत्वम् ॥ २ ॥

महापितृयज्ञेसुसंशमित्येषाआहवनीयोपस्थानेविनियुक्तासृत्रितंच—आहवनीयंसुसंशं-
त्वेतिपंचयेति ।

तामेतांसूकेतृतीयाष्टचमाह—

सुस॒न्दृशं॑त्वाव॒यम॑घ॒वन्व॒न्दि॒षीम॑हि ।

प्र॒नूनं॑पूर्ण॒वन्धुर॑स्तुतोया॒हिवशाँ॑अनु॒योज॒न्विन्द्र॑ते॒हरी ॥३॥

सु॒स॒न्दृशं॑म् । त्वा । व॒यम् । म॒घ॒वन् । व॒न्दि॒षीम॑हि । प्र । नूनम् ।
पूर्ण॑वन्धुरः । स्तुतः । या॒हि । वशा॑न् । अनु॑ । योज॑ । नु । इन्द्र॑ ।
ते॒ । हरी॑ इति ॥ ३ ॥

हेमववन्दिन्द्र सुसंशंसुष्टुअनुग्रहदृष्ट्यासर्वस्यद्रष्टारंत्वात्वां वयंवन्दिषीमहिस्तवामहिस्तु-
तिकर्तारोभूयास्मेत्याशास्यते अस्माभिर्वन्दिभिःस्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरःस्तोतृभ्योदेयैर्धनैःपूरितेन
रथेनयुक्तःसन् वशान् अनुकामयमानान् अन्यान् यजमानान्प्रति नूनंप्रयाहिअवश्यंपतिष्ठस्व
योजेत्यादिपूर्ववत् ॥ वन्दिषीमहि वदिअभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङाशिषीतितस्यार्धधातु-
कत्वेनलसार्वधातुकस्वराभावेप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मववन्दिप्रत्यस्यामन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदित्य-
विद्यमानवच्चेसतिपादादित्वान्निघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह—

सघा॒तं॑दृष॒णं॑रथ॒मधि॑तिष्ठातिगो॒विद॑म् ।

यःपात्रं॑हारि॒योज॑नंपूर्ण॒मिन्द्र॑चिकेत॒नियोज॑न्विन्द्र॒ते॒हरी ॥४॥

सः । य । तम् । वृषणम् । रथम् । अधिम् । तिष्ठति । गोऽविदम् । यः ।
पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज ।

• नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

सघ सखत्विन्द्रः वृषणंकामाभिवर्षकंगोविदंगवांलंभयितारं तंरथंअधितिष्ठातिईदृशंरथं
अधितिष्ठतु आरूढोभवतु हेइन्द्र योरथः हारियोजनं एतत्संज्ञकंधानामिश्रितंपूर्णसोमेनपूर्णपा-
त्रं चिकेतति ज्ञापयति तंरथंअधितिष्ठेतिपूर्वेणान्वयः अधिष्ठायच त्वदीयावश्वौक्षिप्रंयोजय ॥
घ ऋचितुनुघेतिदीर्घः । रथं अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यधिकरणस्यकर्मसंज्ञा । तिष्ठाति तिष्ठतेल्ले-
ट्याडागमः । चिकेतति कितज्ञाने लेट्यडागमः जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः बहुलंछन्दसीतिवक्तव्य-
मितिवचनात् नाभ्यस्तस्याचिपितीतिलघूपधगुणप्रतिषेधोभवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टमाह—

युक्तस्तेअस्तुदक्षिणउतसव्यःशतक्रतो ।

तेनजायामुपप्रियामन्दानोयास्यन्धसोयोजान्विन्द्रतेहरी ॥५॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि ।
अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हेशतक्रतोबहुकर्मवचिन्द्र त्वेत्वदीयेरथेदक्षिणोदक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वोयुक्तोऽस्तु उतअपिच
सव्यः वामपार्श्वस्थोपियुक्तोऽस्तु तेनरथेन अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमन्दानोमत्स्वं
प्रियांप्रीणयित्रींजायामुपयाहि सायत्रवर्ततेतत्रगच्छेत्यर्थः तदर्थंहेइन्द्र त्वदीयावश्वौरथेक्षिप्रंयो-
जयअनयोत्तरयाचपीतसोमस्येन्द्रस्यस्वगृहंप्रतिप्रस्थानंप्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः मद्विस्तुतिमोदमद-
स्वमकान्तिगतिषु लिटःकानच् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः । अन्धसः
अदभक्षणे अदेर्नुमधश्चेत्यसुन् धातोर्नुमागमोधकारान्तादेशश्च ॥ ५ ॥

अन्त्येष्वहःसुहारियोजनस्ययुनज्मात्येषायाज्या सूत्रितंच—युनज्मितेब्रह्मणाकेशिनाहरी-
इतियाज्यानुवाक्येअन्त्येष्वहःस्विति ।

तामेतांसूक्तेषुष्टीमृचमाह—

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्रयाहि दधिषे गभस्त्योः ।
उत्त्वा सुतासोरभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्जिन्त्समुपत्न्यामदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे ।
गभस्त्योः । उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्त्वान् ।
वज्जिन् । सम् । ऊम् इति । पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेइन्द्र केशिनाकेशयुक्तौशिखावन्तौतेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्ररूपेणमन्त्रेणयुनज्मि
रथेसंयोजयामि तेनरथेनउपप्रयाहि त्वद्गृहमुपगच्छ गभस्त्योःबाहुनामैतत् बाह्वोःअश्वबन्धकान्
रभसांअमन्दिषुःउत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः हेवज्जिन् अतस्त्वंस्वगृहं गत्वापूषण्वान् अत्रपूषण्श-
ब्दःपुष्टौवर्तते पुष्टिर्वैपूषा पुष्टिमेवावरुन्धइतिश्रुतेः । सोमपानजनितयापुष्ट्यायुक्तःसन्पत्न्या
स्वभार्ययासहसमुअमदः सम्यगेवतृप्तोभव ॥ केशिना केशशब्दान्मत्वर्थीयइनिः सुपांसुलुगिति
विभक्तेराकारः । रभसाः अर्श आदित्वादच् । अमन्दिषुः व्यत्ययेनपरस्मैपदम् । पूषण्वान् पुषपुष्टौ श्व-
नुक्षन्तित्यादौपूषन्तितिनिपात्यते तच्चात्रभावसाधनंद्रष्टव्यम् पूषाअस्यास्तीतिपूषण्वान्मादुपधाय-
इतिमतुपोवत्वम् नलोपेअनोनुडितिनुत् ह्रस्वनुङ्ङ्यामतुपउदात्तत्वम् । अमदः मदीहर्षे छन्दसिलुङ्-
लङ्लिटइतिप्रार्थनायांलङ् श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अश्वावतीतिषड्चंद्रशमंसूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रजागतम् तथाचानुक्रान्तम्—अश्वावति-
जागतमिति । अतिरात्रे तृतीयेपर्यायेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेइदंसूक्तम् सूत्रितंच—अश्वावतिप्रोग्रां-
पीतिवृष्णइयमिसत्यामितियाज्येति ।

तत्रप्रथमामृचमाह—

अश्वावतिप्रथमोगोषुगच्छतिसुप्रावीरिन्द्रमर्त्यस्तवोतिभिः ।
तमित्पृष्णक्षिवसुनाभवीयसासिन्धुमापोयथाभितोविचेतसः ॥ १ ॥

१ तै० ब्रा० २. ७. २. ।

अश्वंसवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः ।
 तत्र । ऊतिऽभिः । तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा ।
 सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विश्चेतसः ॥ १ ॥

हेइन्द्र योमर्त्योमनुष्यः तवोतिभिः त्वदीयैरक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठुप्ररक्षितोभवति समर्त्यः अ-
 श्वावतिबहुभिरश्वैर्युक्तेगृहेवर्तमानः गोषुप्राप्तव्येषुप्रथमोगच्छति सर्वैर्योयजमानेभ्यःपूर्वमेवगो-
 मान्भवतीत्यर्थः त्वन्तमित् तमेवपुरुषंभवीयसाबहुतरेणभवितुतमेनवाशतसहस्रादिसंख्यायुकेन
 वसुनाधनेनपृणक्षि संपृक्तं संपूर्णंकरोषि तत्रदृष्टान्तः—विचेतसः विशिष्टज्ञानेहेतुभूताआपोयथा
 अभितः सर्वासुदिक्षुसिन्धुंसमुद्रंपूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति मन्त्रेसोमाश्वेतिमतौदीर्घत्वम् । सु-
 प्रावीः अवितुस्तृत्त्रिभ्यईरित्यवन्तेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाकिनउदात्तत्वम् ।
 पृणक्षि पृचीसंपर्के रौधादिकः । भवीयसा बहुशब्दादीयसुनिबहोर्लोपोभूचबहोरितिबहुशब्दस्य
 भूभावः ईयसुनईकारलोपश्च अत्रतुच्छान्दसत्वादीकारलोपोनक्रियते भूभावश्चक्रियते अथवाभ-
 वितृशब्दात् तुच्छन्दसीतीयसुन् तुरिष्टमेयःस्वितितृलोपः ॥ १ ॥

आपोनद्वीयेहोतृचमसेद्भिःपूर्यमाणेआपोनदेवीरित्येषानुवक्तव्या सूत्रितंच—आपोनदेवीरु-
 पयन्तिहोत्रियमितिसमाप्येति । ब्राह्मणंच—आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियमितिहोतृचमसेसमवनी-
 यमानास्वन्वाहेति ।

तामेतांद्वितीयाष्टचमाह—

आपोनदेवीरुपयन्तिहोत्रियंमवःपश्यन्तिवितंतंयथारजः ।
 प्राचैर्देवासःप्रणयन्तिदेवयुं ब्रह्मप्रियंजोषयन्तेवराइव ॥२॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति ।
 विस्तंतम् । यथा । रजः । प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवइथुम् ।
 ब्रह्मइप्रियम् । जोषयन्ते । वराःइइव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुःस्वभूतं चमसंदेवीर्देव्योद्योतमाना आपो न यथा आपः उपयन्ति उपगच्छन्ति तद्दुपरिवर्तमाना देवासः देवाः एतमेव चमसंभवः अवस्तात्पश्यन्ति होतृचमसे अस्माकंसोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन्संलग्ना भूत् तत्र दृष्टान्तः—विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धियथानिरन्तरमवस्तात्पततितद्वत्तदेवयुं देवान्कामयमानमेतंचमसंप्राचैः प्राचीनं यद्वा प्रांचनैः प्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्रणयन्ति होमार्थे प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नेन पीतं संतुं पूरितमित्यर्थः जोषयन्ते सर्वे देवास्तंचमसंसेवन्ते वरा इव कन्यकां यथा वराममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यति इति कन्यकां संसेवन्ते एवं देवा अपि ममायंसोमः ममायंसोम इति अस्य पार्श्वे वर्तन्त इत्यर्थः एवमपो न त्वीय विनियोगानुसारेण योजितम् मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् यदा तुरात्रिपर्याये स्याः विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयम्—हे इन्द्र देव्य आपो यथानिन्नदेशं उपगच्छन्ति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शृणुषमाणाः होत्रियं होतृसंबन्धिधिष्ण्यं स्थानं उपगच्छन्ति उपगत्य च अवस्तात्पश्यन्ति विततं ज्योतिरिव देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारं आगताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्रणयन्ति अग्रतो धारयन्ति ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं वांशंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होत्रियं होतृशब्दात्तस्येदमर्थे घप्रत्ययः । अवः पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तो नोदात्तः । प्राचैः उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययम् यद्वा प्रपूर्वाद्भ्रतेर्घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहिनियुध्यर्थमिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्भावेकप्रत्ययः अनिदितामिति नलोपः । जोषयन्ते जुषीपीति सेवनयोः स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्धेतुमतिणिच् ॥ २ ॥

प्रवर्गाभिष्टवे अधिद्वयोरित्येषा स्पृष्टोदकमिति खण्डे सूत्रितम्—अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वचःशुक्रन्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यदिति । हविर्धानप्रवर्तनेष्येषा सूत्रितंच—यमेव यतमाने यदैतमधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्थं च आरभेदिति ।

तामेतां सूक्ते तृतीया मृचमाह—

अधिद्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यंत स्तुचां मिथुनायासंपर्यतः ।

असंयत्तो ब्रते तं क्षेति पुष्यति भद्राशक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥३॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतः स्तुचा । मिथुना ।

या । संपर्यतः । असंयत्तः । ब्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा ।

शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हेहन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोः उक्थयंउक्थंशस्त्रं तद्योग्यंवृचः युजे वामित्यादिमन्त्ररूपं वचनंअध्य-
 दृधाः निहितवानसि ननुहविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेववचोधिनिधीयते इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं
 व्याख्यातम्-अधिद्वयोरदधाउक्थयंवचइतिद्वयोर्हेतत्तृतीयंछदिरधिनिधीयतउक्थयंवचइतियदा-
 ह यज्ञियवैकर्मोक्थयंवचोयज्ञमेवैतेनसमर्धयतीति । तत्रयथाहविर्धानद्वयेएकमेवतृतीयंछदिरधि-
 निधीयते एवंस्तोत्रमप्युभयोरेकंयुक्तम् उक्थंनामयज्ञसंबन्धिशास्त्रंतद्योग्यंवचनमपियज्ञियंक्रमं
 तस्यायज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोपिसमृद्धोभवति कीदृशयोर्हविर्धा-
 नयोः यतस्तुचा यताःसंबद्धाःस्तुचःग्रहचमसादिलक्षणादिनात्राणिययोः तेमिथुनायुगलरूपेण-
 वर्तमाने या येहविर्धाने त्वासपर्यतःपूजयतः तयोरित्यर्थः किञ्च ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तोयजमानः
 असंयत्तः शत्रुभिःसहयुद्धार्थमनभिगतःसन् तेव्रते त्वदीयेकर्मणिक्षेत्रेतिनिवसति पुष्यतिचप्र-
 जयापशुभिश्चपुष्टोभवतिच सुन्वते त्वदेवत्येयागेसोमाभिषवंकुर्वतोयजमानस्यभद्राकल्याणीश-
 क्तिः उरुष्टंबलंभवति एतत्सर्वहविर्धानयोःउक्थयस्यवचसोनिधानेनत्वयाकृतमित्यर्थः ॥ यतस्तु-
 चा यमउपरमे निष्ठायांअनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम इ-
 मादिषुत्रिषुपदेषुसुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यत सपरपूजायां कण्ड्वादिभ्योयक् अदुपदेशाल-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैवस्वरःशिष्यते । क्षेति क्षिनिवासगतयोः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य
 लृक् । सुन्वते यजमानाय षष्ठ्यर्थंचतुर्थीवक्तव्येतिचतुर्थी शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३

चतुर्थीष्टचमाह—

आदङ्गिराःप्रथमंदधिरेवयइद्वाग्रयःशम्यायेसुकृत्यया ।

सर्वपणेःसमविन्दन्तभोजनमश्वान्तगोमन्तमापशुनरः ॥४॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्द्वइअग्रयः । शम्या ।

ये । सुकृत्यया । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् ।

अश्वान्तम् । गोमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदापणिभिर्गावोपहृतास्तदानींअङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमपूर्वअग्रतः वयोहविलक्षण-
 मन्दधिरे इन्द्रार्थसंपादितवन्तः आवानन्तरं तादृशार्थैगिरसः इद्वाग्रयः प्रज्वलिताग्नियुक्ताः

सन्तः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्याकर्मणाशोभनेनयागेनइन्द्रमयजन्नितिशेषः तेनरो-
यज्ञस्यनेतारोङ्गिरसः पणेः एतन्नाम्नोसुरस्यसंबन्धिसर्वभोजनंधनंसमविन्दन्त समलभन्त कीदृशं
अश्वान्तं अश्वैर्युक्तम् गोमन्तंगोभिर्युक्तम् आकारःसमुच्चये गवाश्वव्यतिरिक्तं अन्यत्पशुं प-
शुजातंचसमविन्दन्त ॥ अङ्गिराः सुर्षासुलुगितिजसःसुः । शम्या शमीतिकर्मनाम शाम्यत्यनया
क्रिययादोषजातमितिशमी करणेषञ् नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेरितिवृद्धिप्रतिषेधः गौ-
रादित्वात्डीष् व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया शोभनं कृत्यंकरणंयस्यांसातथोक्ता नञ्सुस्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टकमाह—

यज्ञैरथर्वाप्रथमः पथस्ततेततः सूर्याव्रतपावेन आजनि ।

आगा आजदुशाना काव्यः सचायमस्य जातममृतं यजाहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतः पाः ।
वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजत् । उशाना । काव्यः ।
सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहतासुगेषु अथर्वाएतत्संज्ञऋषिः यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैः अनुष्ठितैर्यागैः पथः गोसंबन्धि-
नोमार्गान्प्रथमस्ततेतनुते सर्वेऋषिऋषिः पूर्वमेवकृतवानित्यर्थः ततस्तदनन्तरं व्रतपाः व्रतानां
कर्मणांपालयितावेनः कान्तः सूर्यः सूर्यरूपइन्द्रः आजनि गवांपददर्शनाय आविरभूत् ततोथर्वाता-
गा आजत् आभिमुख्येन प्राभोत् तादृशस्येन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशाना भृगुः सचा असुरनिरसनाय
सहायोऽभूत् यमस्य असुराणां नियमार्थं जातं प्रादुर्भूतं अमृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे हविर्भिः
पूजयामः ॥ पथः शसिभस्येतेर्लोपइतितेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तते तनु-
विस्तारे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ अजनि
जनीप्रादुर्भावे दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि लुङि च्छ्विण् । आजत् अजगतिक्षेपणयोः ॥ ५ ॥

षष्ठीष्टकमाह—

बर्हिर्वायत्संपत्याय वृज्यतेर्कोवाश्लोकमाघोषतेदिवि ।

प्रावायत्रवदंति कारुरुक्थ्यं १ स्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेपुरण्यति ॥६॥४॥

बर्हिः । वा । यत् । सु॒ष्ट॒अ॒प॒त्याय॑ । वृ॒ज्यते॑ । अ॒र्कः । वा ।
 श्लो॒कम् । आ॒ष्ट॒घोष॑ते । दि॒वि । यावा॑ । यत्र॑ । वद॑ति । का॒रुः ।
 उ॒क्थ्यः । तस्य॑ । इत् । इन्द्रः॑ । अ॒भि॒ष्ट॒पित्वेषु॑ । र॒ण्यति॑ ॥६॥४॥

स्वपत्यायशोभनापतनहेतुभूतायकर्मणेबर्हिर्वायद्यदावृज्यतेछिद्यतेअध्वर्युणायागार्थमा-
 द्वियतेअर्कोवास्तोत्रनिष्पादकोहोतावाश्लोकंस्तुतिरूपांवाचंदिविद्योतमानेयज्ञेयदाआघोषते उ-
 च्चारयति यत्रयस्मिन्कालेग्रावाअभिषवार्थंप्रवृत्तउपलः वदतिशब्दंकरोति तत्रदृष्टान्तः—कारु-
 कथ्यः लुप्तोपममेतत् उक्थस्यशस्त्रस्यशांसिताकारुः स्तोतायथाअभिमतशब्दंकरोतितद्वत् तस्ये-
 त्पूर्वोक्तस्यसर्वस्यअभिपित्वेषुअभिप्राप्तिषुइन्द्रोरण्यतिरमते यद्वा पूर्वोक्तानांबर्हिरादीनां अभि-
 प्राप्तिषुसतीषुइन्द्रोरण्यति अस्मदीयोयागोभविष्यतीतिहर्षशब्दंकरोति ॥ वृज्यते वृजीवर्जने अ-
 दुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तव्येयएवस्वरःशिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः । आ-
 घोषते घुषिर्विशब्दने भौवादिकः अत्रापियदित्यस्यनिपातस्यानुषङ्गान्निघाताभावः । रण्यति
 रमुक्तीडायां व्यत्ययेनश्यनपरस्मैपदंच अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा रणशब्दार्थः व्यत्यये-
 नश्यन् ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेचतुर्थोवर्गः ॥४॥

असावीतिर्विशत्यृचमेकादशंसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—असाविर्विशतिःषळनुष्टुभौष्णिह-
 पाङ्कःगायत्रत्रैष्टुभास्तृचाःप्रगाथइति । आदितःषळनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्रउष्णिहः दशम्याद्या-
 स्तिस्रःपङ्कयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोगायत्र्यः षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः एकोनविंशोबृहती विं-
 शीसतोबृहती अनुवर्तनाद्गोतमऋषिः अनादेशपरिभाषयेन्द्रोदेवता सूक्तविनियोगोल्लिङ्गादव-
 गन्तव्यः अविहत्षोडशिशस्त्रेआद्यौतृचौस्तोत्रियानुरूपौ सूत्रितंच—अथषोडश्यासाविसोमइन्द्र-
 तइतिस्तोत्रियानुरूपाविति । आभिष्टविकेषूक्थेषुतृतीयसवनेच्छावाकस्य प्रावेवतृचैवैकल्पिकौ
 स्तोत्रियानुरूपौ एद्युष्वितखण्डेसूत्रितम्—असाविसोमइन्द्रतइमिन्द्रसुतंवेति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

असा॒वि॒सोम॑इन्द्र॒तेश॑विष्टृष्टृष्ण॒वाग॑हि ।
 आ॒त्वा॒पृ॒ण॒क्ति॒वन्दि॒र्यंर॑जः॒सूर्यो॑न॒रश्मि॑भिः ॥१॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शर्विष्ठ । धृष्णो इति । आ ।
गहि । आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न ।
रश्मिः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थसोमःअसाविअभिषुतोऽभूत् हेशविष्ठअतिशयेनबलवन् अतएवधृष्णो श-
त्रूणांघर्षयितः इन्द्रआगहि देवयजनदेशमागच्छ आगतंचत्वात्वांइन्द्रियंसोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं
सामर्थ्यं आपृणक्तुआपूरयतु रजोन्तरिक्षंरश्मिभिःकिरणैःसूर्येन यथासूर्यःपूरयतितद्वन् ॥ श-
विष्ठ शवस्विन्शब्दादिष्ठनिविन्मतेर्लुक् टेरितिठिलोपः पादादित्वान्निघाताभावः । गहि गमेर्लो-
टि बहुलंछदन्सीतिशपोलुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसि-
द्धवत्त्वाद्धेर्लुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

इन्द्रमिद्धरीवहतोप्रतिघृष्टशवसम् ।

ऋषीणांचस्तुतीरुपयज्ञंचमानुषाणाम् ॥२॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिघृष्टशवसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

अप्रतिघृष्टशवसंकेनाप्यप्रतिघर्षितबलंआर्हिसितबलमित्यर्थः इन्द्रमित्इन्द्रमेवऋषीणां-
सिष्ठादीनांमानुषाणांअन्येषांमनुष्याणांच स्तुतीर्यज्ञंचहरीअश्वौउपवहतः समीपंप्रापयतः य-
त्रयत्रस्तुवन्तित्रयत्रयजन्तेत्रतत्रसर्वत्रेन्द्रमश्वौप्रापयतइत्यर्थः ॥ मानुषाणां मनोजांतावितिमनु-
शब्दादत्र्युगागमश्च ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

आतिघृष्टत्रहत्रथंयुक्तातेब्रह्मणाहरी ।

अर्वाचीनंमुतेमनोग्रावाकृणोतुवृमुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहृन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वृमुना ॥ ३ ॥

हेवृत्रहन् शत्रूणांहन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ आरोह यस्मात्तेहरीत्वदीयावश्वौ ब्रह्मणास्तोत्रलक्षणेनमन्त्रेणयुक्त्वारथेऽस्माभिर्योजितौतस्मात्त्वंरथमातिष्ठ तेमनःत्वदीयंमनश्चग्रावाअभिषवार्थंपवृत्तःपाषाणः वग्मुनावचनीयेनाभिषवशब्देनअर्वाचीनं अस्मदभिमुखंसुष्ठुणोतु सुष्ठुकरोतु ॥ युक्तासुपांसुलुगित्याकारः । वग्मुना वचेर्गश्चेतिनुप्रत्ययः गकारश्चान्तादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्रुचमाह—

इममिन्द्रसुतंपिबज्येष्टममर्त्यमदम् ।

शुक्रस्यत्वाभ्यक्षरन्धाराऋतस्यसार्दने ॥ ४ ॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्टम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सार्दने ॥ ४ ॥

हेइन्द्र सुतमभिषुतमिमंसोमंपिब कीदृशंज्येष्टंअतिशयेनप्रशस्यं मदंमदकरम अमर्त्यअमारकम सोमपानजन्योमदोमदान्तरवन्मादकोनभवतीत्यर्थः तथाऋतस्ययज्ञस्यसंबन्धिनिसर्दने गृहेवर्तमानाः शुक्रस्यदीप्तस्यास्यसोमस्यधाराः त्वात्वामभ्यक्षरन्आभिमुख्येनसंचलन्ति त्वांप्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्टं प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यचेतिज्यादेशः । अक्षरन् क्षरमंचलने छान्दसोलङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रुचमाह—

इन्द्रायनूनमर्चतोक्थानिचब्रवीतन ।

सुताअमत्सुरिन्दवोज्येष्टंनमस्यतासहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः ।

अमत्सुः । इन्दवः । ज्येष्टम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेऋत्विजः इन्द्रायनूनं क्षिप्रमर्चतपूजनंकुरुत एतदेवस्पष्टीक्रियते--उक्थानिअप्रगीतान्ब्रह्माध्यानिस्तोत्राणिचब्रवीतनब्रूत सुताअभिषुताइन्दवःसोमाश्चअमत्सुःआगतमेनमिन्द्रमर्चन्तुर्वन्तु अनुन्तरंज्येष्टंप्रशस्यतमंसहःसहस्विनंबलवन्तंतमिन्द्रंनमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ब्रवंतेर्लेटितमनमनथनाश्चेतितनवादेशः । अमत्सुः मदीहर्षे छान्दसःमार्थनायांलुङ् आगमानुशा

नस्यानित्यत्वादिङ्भावः । नमस्यत नमोवरिवश्चित्रडङ्कितिक्यच् । सहः लुगकारेकाररेफाश्वक्-
व्याङ्कितमत्वर्थीयस्यलुक् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेपञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह—

नकिष्पृत्थीतरोहरीयदिन्द्रयच्छसे ।
नकिष्णानुमज्जनानकिःस्वश्वानानशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिःतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः ।
त्वा । अनु । मज्जना । नकिः । सुःअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हेइन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरीएतत्संज्ञावश्वौयच्छसेरथेयोजयसि तस्मात्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथी-
तरः अतिशयेनरथवान्नकिःनास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् त्वा त्वामनुलक्ष्यमज्जना
बलनामैतत् बलेनसदृशोऽपिनकिर्नहस्ति स्वश्वःशोभनाश्वोन्यश्चत्वांनकिरानशेनप्राप इन्द्रस्य
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशबलवानश्ववान्लोकेकश्चिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्पृत् युष्म-
त्तत्तक्षुष्वन्तःपादमितिषत्वम् । रथीतरः अतिशयेनरथी तरपि ईदृथिनइतीकारान्तादेशः अ-
वग्रहसमयेछान्दसंहस्वत्वम् । यच्छसे यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । स्वश्वः बहुव्रीहावाद्युदात्तंङ्यच्-
छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे अश्रोतेश्चेतिअभ्यासादुत्तरस्यनुट् ॥ ६ ॥

आभिष्वविकेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणाच्छंसिनोयएकइद्विदयतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तृचः एहूष्वितिखण्डेसूत्रितम्—सखायआशिषामहियएकइद्विदयतइति । महाव्रतेऽपिनिष्केवल्ये
औष्णिहृत्चाशीतावयंतृचोविनियुक्तः तथैवपञ्चमारण्यकेसूत्र्यते—यएकइद्विदयतआयासद्वि-
भिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेसप्तमीमृचमाह—

यएकइद्विदयतेबसुमर्तायदाशुषे ।
ईशानोअप्रतिष्कृतइन्द्रोअङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विद्दयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे । ईशानः ।

अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

यइन्द्रः एकइत् एकएवदाशुषे हविर्दत्तवतेमर्तायमनुष्याययजमानायवसुधनंविदयतेविशेषेण ददाति अङ्गेतिक्षिपनाम अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितइत्यर्थः एवंभूतः सइन्द्रः क्षिप्रंईशानः सर्वस्यजगतःस्वामीभवति ॥ विदयते दयदानगतिरक्षणाहिंसादानेषु शपःपित्त्वादानुदात्तत्वम् तिङ्श्रलसार्वधातुकस्वरेणधातुस्वरएवशिष्यते यद्वृत्तयोगादिनिघातः । अप्रतिष्कृतः कुशब्दे प्रतिकूलं कूयतेशब्द्यतइतिप्रतिष्कृतः पारस्कारादेराकृतिगणत्वात्सुट् सुषामादित्वात्त्वत्वम् नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

कदामर्तमराधसंपदाक्षुम्पमिवस्फुरत् । कदानःशुश्रवद्गिरइन्द्रोअङ्ग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पमइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

अराधसंहविलक्षणेनराधसाधनेनरहितम् अयष्टारमित्यर्थः एवंविधंमर्तमनुष्यं इन्द्रः पदापादेनक्षुंपमिवअहिच्छत्रकमिव कदास्फुरत् स्फुरिष्यति बाधिष्यति यथा अहिच्छत्रमण्डलाकारेणशयानंकश्चिदनायासेनहन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून्हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिर्वधकर्मा स्फुरतिस्फुलतीतिवधकर्मसुपठितत्वात् नोऽस्माकंयष्टृणांगिरः स्तुतिलक्षणावाचःइन्द्रः कदाकस्मिन्कालेअङ्गक्षिप्रं शुश्रवत् श्रोष्यतीतिवितकथ्यते अत्रनिरुक्तम्—क्षुंपमहिच्छत्रकंभवतियतक्षुष्यते । कदामर्तमनाराधयन्तंपादेनक्षुंपमिवावस्फुरिष्यति कदानःश्रोष्यतिगिरइन्द्रोअङ्गाङ्गेतिक्षिपनामेति १ ॥ पदा पादशब्दस्यपद्वन्तियादिनापदादेशः ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षुंपमिव क्षुभसंचलने अस्मात्कर्मणिघञिबहुलवचनाद्धातोर्नुमागमः वर्णव्यापच्याभकारस्यपकारः । स्फुरत् स्फुरसंचलने छन्दसिलुङ्लिङ्लिटइतिलुङ्थैलङ् बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङ्भावः । शुश्रवत् शुश्रवणे लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपःश्लुः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

यश्चिद्धित्वाबहुभ्यआसृतावाँआविवांसति ।

उग्रंतत्पत्यतेशवइन्द्रोअङ्ग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतश्चान् । आइविवांसति ।
उग्रम् । तत् । पत्यते । शर्वः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्योमनुष्येभ्यःसकाशाद्यश्चिद्व्यएवखलुयजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तःस-
न् हेइन्द्र त्वात्वां आविवासतिपरिचरति विवासतिःपरिचरणकर्मा तस्मैयजमानायतदुग्रमुदूर्णं
शवोबलइन्द्रः अङ्गक्षिप्रंपत्यतेपातयतिप्रापयति ॥ तत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । पत्यते पतृगतौ
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थातव्यत्ययेनश्यन् ॥ ९ ॥

चातुर्विंशिकेहनिमाध्यंदिनेसवनेच्छावाकस्यस्वादोरित्थाविषूवतइतिवैकल्पिकःस्तोत्रिय-
स्तुचः होत्रकाणामितिखण्डेसूत्रितम्—यःसत्राहाविचर्षणिःस्वादोरित्थाविषूवतइति पृष्ठचस्यपञ्च-
मेहनिनिष्केवल्येऽप्ययंतृचोनुरूपः स्तोमेवर्धमानइतिखण्डेसूत्रितम्—स्वादोरित्थाविषूवतउपनो-
हरिभिःसुतमिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेदशमीमृचमाह—

स्वादोरित्थाविषूवतोमध्वःपिबन्तिगौर्यः ।

याइन्द्रेणसयावरीवृष्णामदन्तिशोभसेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥१०॥६॥

स्वादोः । इत्था । विषुवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः । याः ।

इन्द्रेण । सयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु ।

स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ६ ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यइत्थाविषूवतः इत्थमनेनप्रकारेणसर्वेषुयज्ञेषु व्याप्तियुक्त-
स्य मध्वोमधुररसस्यसोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषुषी एवंवि-
धंसोमंगौर्योगौरवर्णागावः पिबन्ति यागावः शोभसेशोभार्थं वृष्णाकामाभिवर्षकेणेन्द्रेण सयाव-
रीः सहयान्त्योगच्छन्त्यःसत्योमदन्तिहृष्टाभवन्ति ताःइन्द्रपीतस्यसोमस्यशेषपिबन्तीत्यर्थः
वस्वीः पयःप्रदानेननिवासकारिण्यस्तागावः स्वराज्यंस्वकीयस्येन्द्रस्ययद्राज्यंराजत्वं तदनुलक्ष्या-
वस्थिताइतिशेषः ॥ विषूवतः विषुव्याप्तौ अस्मादौणादिकःकुप्रत्ययः ततोमतुष ह्रस्वनुङ्भ्यांमनु-
षितिमतुपउदात्तत्वम् अन्येषामपिटृश्यतइतिसंहितायांदीर्घः व्यत्ययेनमतोर्वत्वम् । मध्वः ज-
सादिषुछन्दसिवावचनमितिघोर्ङीतीतिगुणाभावे यणादेशः । गौर्यः षिद्वौरादिभ्यश्चेतिङीष्जसिय-

णादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणइतिपरस्यानुदात्तस्यस्वरितत्वम् । सयावरीः याप्रापणे आतोमनिञ्जिति वनिप् वनोरचेतिङीब्रैफौ । मदन्ति मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् । वस्वीः वसनिवासे शृस्वृस्ति-हीत्यादिनावसेरुप्रत्ययः धान्येनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । वोटोगुणवचनादित्यत्रवसुशब्दाद्गुणव-चनावङीप् आद्युदात्तार्थेइतिवचनावसुशब्दावङीपियणादेशः जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घ-त्वम् । स्वस्यराज्यंस्वराज्यं अकर्मधारयेराज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेषष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीमृचमाह—

ताअस्यपृशनायुवःसोमंश्रीणन्तिपृश्नयः ।

प्रियाइन्द्रस्यधेनवोवज्रंहिन्वन्तिसायकंवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशानइयुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । प्रियाः ।
इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु ।
स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ताअस्येन्द्रस्यपृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयोनानावर्णागावः इन्द्रेणपातव्यं सोमंपयसाश्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति इन्द्रस्यप्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताधेनवः सायकंशत्रूणामन्त-कारकं वज्रमायुधंहिन्वन्ति शत्रुषुप्रेरयन्ति इन्द्रोयथाशत्रुषुवज्रंप्रेरयति तथेन्द्रस्यमदमुत्पादय-न्तीत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति हिविःप्रीणनार्थः इदित्त्वान्मुम् । सायकं षोन्तकर्मणि ण्वु-लिआत्वेयुगागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

ताअस्यनमसासहःसपर्यन्तिप्रचेतसः ।

व्रतान्यस्यसश्विरेपुरूणिपूर्वचित्तयेवस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः । व्रतानि ।
अस्य । सश्विरे । पुरूणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु ।
स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्तागावःअस्येन्द्रस्य सहोबलंनमसास्वकीयेनपयोरूपेणान्नेनसपर्य-
न्तिपरिचरन्ति पुरुष्णिबहूनि अस्येन्द्रस्यव्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणिसश्विरे सिषेवि-
रे ज्ञापयन्तइत्यर्थः किमर्थं पूर्वचित्तये युयुत्सूनांशत्रूणांपूर्वमेवप्रज्ञापनाय अनेनयुध्यमानावृत्रा-
दयःसर्वेमरणंप्राप्ताः किमर्थंभवद्भिःप्राणास्त्यज्यन्तेइतितेषांबोधनायेत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥
सश्विरे सश्वगतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये चित्तीसंज्ञाने भावेक्तिन् मरुद्दृधादित्वात् पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

चातुर्विंशिकेहनिपातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रे इन्द्रोदधीचइतिषळहस्तोत्रियसंज्ञक-
स्तृचः सूत्रितंच—आदहस्वधामन्विन्द्रोदधीचोअस्थभिरिति ।

तृचेप्रथमांसूक्तेत्रयोदशीमृचमाह—

इन्द्रोदधीचोअस्थभिर्वृत्रापथप्रतिष्कृतः । जघाननवतीर्नव ॥१३॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । वृत्राणि । अप्रतिष्कृतः । जघान ।
नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्रशाट्यायनिनइतिहासमाचक्षते—आथर्वणस्यदधीचोजीवतोदर्शनेनअसुराःपराबभूवुः
अथतस्मिन्स्वर्गते असुरैःपूर्णापृथिव्यभवत् अथेन्द्रस्तैरसुरैःसहयोद्धुमशक्रुवंस्तमृषिमन्विच्छन्
स्वर्गगतइतिशुश्राव अथपपच्छतत्रत्यान् नेहकिमस्यार्कित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति तस्मैअवोच-
त् अस्येतदाश्वशीर्षं येनशिरसाअश्विभ्यामधुविद्यांप्राब्रवीत् तत्तुनविद्ययत्राभवदिति । पुनरि-
न्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति तद्धान्वेषिषुः तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः शर्यणावद्धवैनामकुरुक्षेत्र-
स्यजघनार्धेसरःस्यन्दते तस्यशिरसोऽस्थभिरिन्द्रोऽसुरानजघानेति । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दि-
तः प्रतिकूलशब्दरहितः इन्द्रःआथर्वणस्यदधीचः एतत्संज्ञकस्यऋषेः अस्थभिःअश्वशिरःसंब-
न्धिभिरस्थभिः नवतीर्नवनवसंख्याकानवतीःदशोत्तराष्टशतसंख्याकाः तथाहिलोकत्रयवर्तिनो-
देवान्जेतुंआदावासुरीमायात्रिधासंपद्यते त्रिविधाअतीतानागतवर्तमानकालभेदेनतत्कालवर्तिनो-
देवान्जेतुंपुनरपिप्रत्येकंत्रिगुणिताभवति एवंनवसंपद्यते पुनरपिउत्साहादिशक्तित्रयरूपेणत्रैगुण्ये
सतिसप्तविंशतिःसंपद्यते पुनःसात्विकादिगुणत्रयभेदेनत्रैगुण्येसतिएकोत्तराअशीतिःसंपद्यते ए-
वंचतुर्भिस्त्रिकैर्गुणितायामायायाः दशसुदिक्षुप्रत्येकमवस्थानेसति नवनवतयः संपद्यन्ते एवंवि-
धानिमायारूपाणिवृत्राणिआवरकाणिअसुरजातानिजघानहतवान् ॥ दधीचः दधिअश्वतीति

दध्यङ् अश्वतेऋत्विगित्यादिनाकिन् अनिदितामितिनलोपः षष्ठ्येकवचनेअचइत्यकारलोपे चावितिदीर्घत्वम् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्ततदपवादतया चावितिपूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वंप्राप्तम् अश्वेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमितिपुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेनतद्वाध्यते । अस्थभिः छन्दस्यपिदृश्यतइतिअनजादावपिअस्थिशब्दस्यानडादेशः सचोदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीष्टचमाह—

इच्छन्नश्वस्ययच्छिरःपर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् । तत् ।
विदत् । शर्यणावति ॥ १४ ॥

पर्वतेषुपर्ववत्सुगिरिषु अपश्रितं अपगत्यश्रितं अश्वस्यअश्वसंबन्धिदधीचोयच्छिरः इच्छन्निन्द्रोवर्तते शर्यणावतिएतत्संज्ञकेसरसितच्छिरोविदत् अज्ञासीव ज्ञात्वातदाहृत्यतदीयैरस्थिभिवृत्राणिजघानेतिपूर्वस्यामृचिसंबन्धः ॥ इच्छन् इषइच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् वेत्तेलुङिव्यत्ययेनत्वेरडादेशः । शर्यणावति शर्यणानामदेशाः तेषामदूरभवंसरः शर्यणावत् मध्वादिषुशर्यणाशब्दस्यपाठान् मध्वादिभ्यश्चेतिचातुर्थिकोमतुष् संज्ञायामितिमतुषोवत्वम् मतौबह्वचोनजिरादीनामितिदीर्घः ॥ १४ ॥

अतिमूर्तिनाश्रयेकाहेकर्तव्येपूर्वमेवैकंमासंसूर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यांयष्टव्यम् तत्रपूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः अत्राहगोरितितस्यांप्रधानस्यानुवाक्या अतिमूर्तिनेतिखण्डेस्तत्रितम्—अत्राहगोरमन्वतनवोनवोभवतिजायमानइति ।

तामेतांसूक्तेष्वदशीष्टचमाह—

अत्राहगोरमन्वतनामत्वष्टुरपीच्यम् । इत्थाचन्द्रमसोगृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत् । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् ।
इत्था । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥ ७ ॥

अत्राहअस्मिन्नेवगोर्गंतुश्वन्द्रमसोगृहेमण्डले त्वष्टुर्दक्षिणस्यसंबन्धिअपीच्यं रात्रावन्तार्हितस्वकीयंयन्नामतेजःतदादित्यरश्मयः इत्थाइत्थमनेनप्रकारेणअमन्वतअजानन् उदकमयेस्वच्छेव-

द्बिम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं च-
न्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः एतदुक्तं भवति यद्वात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अ-
तीव नैशंतमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चेन्द्र एव द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्या-
पि परिगणितत्वात् अतो होरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदु-
पपन्नं भवति ईदृग्भूतस्य तेजसः आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनि-
योगोऽप्युपपद्यते अत्र निरुक्तं—अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
त्यतोस्य दीप्तिर्भवतीति सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सोऽपि गौरुच्यते अत्रा-
ह गोरमन्वतेति । अत्रेह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वन्नामापीच्यमपचितमपगतमपहतमनन्तर्हितवे-
ति ॥ अमन्वत मनु अवबोधने । अपीच्यम अपिपूर्वाच्चिनोतेरर्घ्यादयश्चेति निपातनाद्यत् अतएवा-
भिमत रूपसिद्धिः यद्वा अपिपूर्वाद् अतेः क्विगित्यादिनाक्किन् अनिदितामिति नलोपः अपिगते नि-
गते भवमपीच्यं भवेच्छन्दसीतियत् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम् तिस्त्वरितः अपीच्यो प्रका-
शइति भट्टभास्करमिश्रः । इत्था इदमशब्दात्थाहेतौ चच्छन्दसोतिप्रकारवचनेथाप्रत्ययः यदितत्रे-
दमशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमस्थमुरितिथमुप्रत्ययः अव्ययादाप्सुपइतिसुञ्जुक्तं वाधित्वासुपां-
सुलुगितिडादेशः । चन्द्रमसः चन्द्रमाह्लादनं मिमोते निर्मिमीतइति चन्द्रमाः चन्द्रेमोडित्यसिप्र-
त्ययः दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पूर्वपदं च स्फाधितञ्चोत्यादिनारकप्रत्यया-
न्तमन्तोदात्तम् ॥ १५ ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

सर्वं पृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वेऋचौ याज्यानुवाक्ये सूत्रितं च—कायं दशमं को-
अद्ययुक्ते धुरिगाऋतस्येति द्वेइति ।

तत्र प्रथमां सूक्तेषोडशीं च माह—

को अद्य युक्ते धुरिगाऋतस्य शिर्मावतो भामिनो दुर्हणा यून् ।

आसन्निपून्हृत्स्वसोमयो भून्यत्पांभृत्यामृणधत्सजीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भामिनः ।
 दुःहृणायून् । आसन्इषून् । हृत्सुइअसः । मयःइभून् । यः ।
 एषाम् । भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिनोरथस्य धुरि अश्ववहनप्रदेशो गाः गतिमतो-
 ऽश्वान्क्रोयुक्ते कोनामनियोकुंशक्रोति नकोपीत्यर्थः कीदृशानश्वान् शिमीवतः वीर्यकर्मोपेता-
 न्भामिनः तेजसायुक्तान् दुर्हणायून् परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् हणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा आसन्नि-
 षून् येषामासन्त्यास्येमुखप्रदेशेशत्रूणांप्रहरणार्थमिषवोवाणाबद्धास्तान् हृत्स्वसः हृत्सुशत्रूणांहृद-
 येषु अस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वसः मयोभूमयसः सुखस्य भावयितृन्स्वकीयानां सुखप्रदा-
 नित्यर्थः योयजमान एषामीदृशानामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियां ऋणधत्समर्धयति
 स्तौतीति यावत् सयजमानः जीवात् जीवनवान् भवेत् यद्वा कइति प्रजापतिरुच्यते कोहैवैनाम-
 प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरिनिर्वाहे गाः वेदरूपान्वाग्विशेषान् अद्यइदानीं युक्ते संयो-
 जयति कीदृशान् शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भामिनः उज्ज्वलान् दुर्हणायून् हणीयति-
 हानिकर्मा हातुं अशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् आसन्निषून् आसन्त्यास्ये इषुरेषणं गमनमुच्चा-
 रणं येषां तान् हृत्स्वसः हृत्सुहृदयेषु दीप्यमानान् प्रकाशमानान् नित्यर्थः मयोभूमयसः अध्ययन-
 प्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् योयजमानः एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियां ऋणधत् ऋ-
 द्धिर्मतीं करोति स जीवात् स एव जीवेत् अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् हणीयतां कण्डु-
 दित्वाद्यक् बहुलवचनादस्मादुणूप्रत्ययः अतो लोपे सति वर्णव्यत्ययेनाकारः मृगयादिर्वाद्गृ-
 व्यः । आसन्निषून् पट्नित्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः इषगतावित्यस्मादिषेः किञ्चेत्युप-
 त्ययः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हृत्स्वसः असुक्षेपणे असगतिदीक्ष्यादानेषु किञ्चेति किं
 तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् लुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं यद्वा मितद्वा-
 दिभ्य उपसंख्यानमिति दुप्रत्ययः । भृत्यां भृञ्भरणे संज्ञायां समजनिषदेतिक्यप् उदात्तइत्यनुवृ-
 त्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत् ऋधुवृद्धौ लेटिव्यत्ययेन भ्रम् लेटोडाटावित्यडागमः इतश्च लो-
 पइतीकारलोपः । जीवात् जीवमाणधारणे पूर्ववह्लेट्याडागमः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह—

कईपतेतुज्यतेकोविभायकोमंसतेसन्तमिन्द्रंकोअन्ति ।
 कस्तोकायकइभायोतरायेधिब्रवत्तन्वेइकोजनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् ।
 कः । अन्ति । कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि ।
 ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरिन्द्रे आगते सति क ईषते शत्रोर्भीतिः सन्को निर्गच्छति नकोऽपीत्यर्थः कस्तुज्य-
 तेकोर्हिंस्यते शत्रुर्भिर्हिंस्योऽपिकश्चिन्नास्तीत्यर्थः कोयजमानो विभाय विभेति इन्द्रे रक्षके सति
 भयमपिनोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुर्हिसा अन्ति अन्तिके समीपे सन्तं अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमा-
 नमिन्द्रं कः पुरुषो मंसते जानाति वयमेव जानीमोनान्य इत्यर्थः एकः कः पूरकः युद्धे सहायार्थमि-
 न्द्रे आगते सति कोयजमानः तोकाय पुत्राय अधिब्रवत् हे इन्द्रास्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवं रूपं अधि-
 वचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणाय अधिब्रूयात् इति यथा एवं रूपमधि वचनं कोयजमानः कुर्यात् स्व-
 यमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः इभाय गजाय कोऽधिब्रवत् उत अपि चराये शत्रुभिरपह्नियमाणाय धना-
 यकोऽधिब्रवत् अपह्नियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधि वचनमपि कोयजमानः कुर्यात् नकोपीत्यर्थः
 अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोधिब्रवत् स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेन्द्र-
 स्याधि वचनं नोपेक्षितम् स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेवरक्षतीत्यर्थः यदा तु कशब्दाभिधेयस्य प्रजा-
 पतेः संबन्धनिकर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते
 यथा ऐन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदाचनेत्यस्यामृचिविद्यमान इन्द्रो गार्हपत्य-
 परतयानीयते तद्वत् ॥ ईषते ईषगतिर्हिंसा दर्शनेषु भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते तुजर्हिंसा-
 यां कर्मणियक् अदुपदेशाच्छसार्वाधा तु कानुदात्तत्वेयक एव स्वरः शिष्यते अतिङीति पर्युदासान्नि-
 धाताभावः । मंसते लेटचडागमः सिद्धहुलंलेटीतिसिप् । अन्ति अन्तिकस्य कादिलोपो बहुलमिति
 कलोपः । ब्रवत् ब्रवीते लेटचडागमः । तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिपुच्छन्दासिवावचनमि-
 ति घेर्ङीति गुणाभावे यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

कोअग्निमीद्रेहविषाघृतेनस्रुचार्यजाताऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।
 कस्मैदेवा आवहाना शुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवः ॥१८॥

कः । अग्निम् । ईद्रे । हविषां । घृतेन । सुचा । यजातै । ऋतुभिः ।
ध्रुवेभिः । कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः ।
मंसते । वीतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

कोयजमानोऽग्निमीद्रे इन्द्रार्थं हविर्निरूप्य अग्निस्तौति इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यकर्तुं शक्यते इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् कोवा इन्द्रयागार्थं अग्निं सुचा जुह्वा ध्रुवेभिः ध्रुवैर्नित्यैः ऋतुभिः वसन्तादिकालैः उपलक्षितेन घृतेन हविषाय जातै यजेत् यद्वा ऋतवः प्रयाज देवताः ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः प्रकृतावनुष्ठेयतयानिश्चनैर्ऋतुभिः सह अग्निं आज्यभाग देवतांघृतेन हविषा कोयजेत् नकोऽपीत्यर्थः कस्मै यजमानाय होमह्वातव्यं प्रशस्यं धनं आशुशीघ्रदेवाः आवहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति न कस्मा अपीत्यर्थः इन्द्र एव धनस्य दातानान्ये देवा इति इन्द्रः स्तूयते वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभन देवताकः कोयजमानो मंसते इन्द्रं सम्यक् जानाति नकोपीत्यर्थः बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणोतितात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे ईदस्तुतौ अदादित्वाच्छपोलुक् । सुचा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै यजतेलं ट्याडागमः वैतोन्यत्रेत्यैकारः । वहान् वहतेलं ट्याडागमः इतश्चलोप इतीकारलोपः संयोगान्तस्येति तकारलोपः । होम ह्वयतेः लृतात्वस्य आतोमनिन्निति मनिन् ह्वइत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं यद्वा नाम नस्तीमन्नित्यादौ होम नशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंसते मनज्ञाने लेट्याडागमः सिद्धहुलं लेटीतिसिप् । वीतिहोत्रः वीगत्यादिषु अस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् सचोदात्तः होत्रं होमः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इति त्रन्प्रत्ययः वीतिः प्राप्तो होमोयेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

त्वमङ्गप्रशंसिषो देवः शविष्टमर्त्यम् ।

नत्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्द्धितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ट । मर्त्यम् । न । त्वत् ।

अन्यः । मघवन् । अस्ति । मर्द्धिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अङ्गेत्यभिमुखीकरणे अङ्गशविष्ठ हेबलवत्तमइन्द्र देवोद्योतमानस्त्वं मर्त्यमरणधर्माणं त्वां
स्तुतवन्तंपुरुषं प्रशंसिषः सम्यगनेनस्तुतमितिप्रशंस हेमघवन्धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः क-
श्चिन्मर्दितासुखयितानास्ति अतःकारणान्तेतुभ्यं इदंस्तुतिलक्षणंवचोब्रवीमिउच्चारयामि ॥ शं-
सिषः शंसुस्तुतौ लेटिसिप्यडागमः सिद्धहुलंलेटीतिविकरणस्यसिप् तस्यार्धधातुकत्वादिडाग-
गमः । शविष्ठ अतिशयेनशवस्वीशविष्ठः इष्टनिविन्मतोर्लुक् टेरितिःरिःलोपः । मर्दिता मृदसुखने
वृचइडागमः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

मातेराधांसिमात ऊतयोवसोस्मान्कदाचनार्दभन् ।

विश्वाचनउपमिमीहिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यआ ॥ २० ॥ ८ ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा ।
चन । दभन् । विश्वा । च । नः । उपमिमिमीहि । मानुष । वसूनि ।
चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥ ८ ॥

हेवसोनिवासयितः इन्द्र तेतवसंबन्धीनिराध्नोत्येभिरितिराधांसिभूतानिअस्मान् कदाचन क-
दाचिदपिमादभन्माविनाशयन्तु तथाऊतयोगन्तारः यद्वा धूतयइत्यत्रवर्णलोपः धूतयः कंपयिता-
रः तेत्वदीयामरुतश्चमादभन् हेमानुषमनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः नोऽस्मभ्यंविश्वा
विश्वानिसर्वाणिवसूनिधनानिचआउपमिमीहि सर्वतआहत्यअस्मत्समीपिकुरु सर्वत्रवर्तमानंधन-
मस्मभ्यंप्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदेतिदाप्रत्ययः किमःकइतिका-
देशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दभन् दंभुदंभे लोटर्थे छान्दसेलडि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक्
नमाङ्चोगेइत्यडंभावः । मिमीहि माङ्मानेशब्देच व्यत्ययेनपरस्मैपदं जुहोत्यादित्वात्श्लुः भू-
जादित्यभ्यासस्येत्वम् हेर्दिच्त्वात्घुमास्थेतीत्वम् ॥ २० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

॥ इतिप्रथमेमण्डलेत्रयोदशोनुषाकः ॥ १३ ॥

चतुर्दशानुवाकेनवसूक्तानि तत्रप्रयइतिद्वादशार्चंप्रथमंसूक्तम् गोतमस्यार्चं पञ्चमीद्वादश्यौ
विष्टुभौ शिष्टाजगत्यः मरुतोदेवताः तथाचानुक्तान्तम—प्रयेद्वादशमारुतंहपञ्चम्यन्तेविष्टुभाविता

हशब्दप्रयोगादिदमादीनिचत्वारिसूक्तानिमरुद्देवत्यानि । अभिष्वषडहस्यचतुर्थेहनिआग्निमा-
तेएतत्सूक्तमारुतनिविद्धानीयम् सूत्रितंच—प्रयेशुंभन्तेजनस्यगोपाइत्याग्निमारुतमिति ।

तत्रप्रथमाष्टचमाह—

प्रयेशुंभन्तेजनयोनिसप्तयोर्यामन्नुद्रस्यसूनवःसुदंससः ।
रोदसीहिमरुतश्चक्रिरेवृधेमदन्तिवीराविदथेषुघृष्वयः ॥१॥

प्र । ये । शुंभन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः ।
सुदंससः । रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति ।
वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

येमरुतः यामन्यामनिगमनेनिमित्तभूतेसति प्रशुंभन्ते प्रकर्षेणस्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्व-
न्ति जनयोन जायाइव यथायोषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्तितद्वत् कीदृशामरुतः सप्तयः स-
र्षणशीलाः रुद्रस्यसूनवः रोदयतिसर्वमन्तकालेइतिरुद्रःपरमेश्वरः तस्यपुत्राः सुदंससः शोभन-
कर्माणः एतदेवोपपादयति हियस्मान्मरुतोरोदसीद्यावापृथिव्यौवृधेवृष्टिप्रदानादिनावर्धनायच-
क्रिरेरुतवन्तः अतःसुदंससइत्यर्थः वीराःविशेषेणशत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयःघर्षणशीलाः
महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जकाइत्यर्थः एवंभूतास्तेमरुतोविदथेषु विदन्त्येषुयष्टव्यतयादेवानिति वि-
दथायज्ञाः तेषुमदन्तिसोमपानेनहृष्यन्ति ॥ शुंभन्ते शुभशुंभदीप्तौ भौवादिकः । जनयः जायन्ते
आस्वपत्यानीतिजनयोजायाः इन्सर्वधातुष्यइतीन्प्रत्ययः । यामन् याप्रापणे कृत्यल्युटोबहु-
लमितिबहुलवचनादातोमनिञ्जितिभावेमनिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् । सुदंससः दंसइतिक-
र्मनाम शोभनदंसोयेषां सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे हिचेतिनिघा-
तप्रतिषेधः । वृधे वृधुवृद्धौ संपदादिलक्षणोभाविक्रिप् सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति
मदीहर्षे श्यनिप्राप्तेव्यत्ययेनशप् पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु विदज्ञाने रुदिविदिष्याकि-
दितिअथप्रत्ययः । घृष्वयः घृषुसंघर्षे ऋविघृष्वीत्यादिनाविन्प्रत्ययान्तोनिपात्यते ॥१॥

द्वितीयाष्टचमाह—

तउक्षितासोमहिमानमाशतद्विरुद्रासोअधिचक्रिरेसदः ।
अर्चन्तोअर्कजनयन्तइन्द्रियमधिश्रियोदधिरेपृश्निमातरः ॥२॥

ते । उ॒क्षि॒तासः । म॒हि॒मानं॑म् । आ॒श॒त॒ । दि॒वि । रु॒द्रासः॑ । अ॒धि ।
च॒क्रिरे॑ । स॒दः । अ॒र्च॒न्तः । अ॒र्क॑म् । ज॒न॒य॒न्तः । इ॒न्द्रि॒य॑म् । अ॒धि ।
श्रि॒यः । द॒धिरे॑ । पृ॒श्नि॑ऽमा॒तरः ॥ २ ॥

येपूर्वोक्तगुणविशिष्टास्तेमरुतः उक्षितासोदेवैरभिषिक्ताःसन्तोमहिमानंमहत्त्वं आशत
आमुवन् रुद्रासोरुद्रस्यपुत्राः उपचाराज्जन्येजनकशब्दः तेरुद्रपुत्रामरुतः दिविद्योतमानेनभसि
सदःसदनंस्थानंअधिचक्रिरेअधिकंसर्वोत्कृष्टंकृतवन्तः अर्कमर्चनीयमिन्द्रं अर्चन्तः पूजयन्तः
इन्द्रियंइन्द्रस्यलिङ्गंवीर्यंजनयन्तः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपेणवाक्येनोत्पादयन्तः पृश्नि-
मातरः पृश्नेर्नानारूपायाभूमेःपुत्रामरुतः श्रियः ऐश्वर्याणिअधिदधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥
उक्षितासः उक्षसेचने कर्मणिनिष्ठा आज्ञसेरसुक् । महिमानं महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणइमनिच्
टेरितिटिलोपः । आशत अशूब्याप्तौ लङिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । इन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रदृष्टमितिघञ्प्रत्ययान्तोनिपात्यते । पृश्निमातरः प्राश्रुतेसर्वाणिरूपाणीतिपृश्निभूमिः
श्रूयतेच—इयंवैपृश्निः । घृणिपृश्निरित्यादौनिपातनादभिमतरूपसिद्धिः पृश्निर्मातायेषांतेतथोक्ताः
ऋतश्छन्दसीतिसमासान्तस्यकपःप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

गोमा॒तरो॑यच्छु॒भय॑न्तेअ॒ञ्जि॒भिस्त॑नू॒पुंशु॑भ्राद॒धिरे॑वि॒रु॒क्म॑तः ।
बा॒ध॑न्तेवि॒श्व॑म॒भिमा॑ति॒न॒म॒प॒व॒र्त्मान्ये॑पा॒मनु॑रीयतेघृ॒तम् ॥ ३ ॥

गो॒ऽमा॒तरः । यत् । शु॒भय॑न्ते । अ॒ञ्जि॒भिः । त॒नू॒पुं । शु॒भ्राः । द॒धिरे॑ ।
वि॒रु॒क्म॑तः । बा॒ध॑न्ते । वि॒श्व॑म् । अ॒भि॒ऽमा॒ति॒न॑म् । अ॒प॒ । व॒र्त्मा॑नि ।
ए॒षा॒म् । अ॒नु॑ । री॒य॒ते । घृ॒तम् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपाभूमिर्मातायेषांतेमरुतः अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्यद्यदाशुभय-
न्ते स्वकीयान्यङ्गानिशोभायुक्तानिकुर्वन्ति तदानींशुभ्रादीषामरुतः तनूपुस्वकीयेषुशरीरेषु विरु-
क्मतोविशेषेणरोचमानानलङ्कारान्दधिरेधारयन्ति अपिचविश्वंसर्वंअभिमातिनंशत्रुंअपबाधन्तेहिं-
सन्ति एषामरुतांवर्त्मानिमागाननुसृत्यघृतंक्षरणशीलमुदकंरीयतेस्रवति यत्रमरुतोगच्छन्तिवृष्ट्यु-

दकमपितदनुसारेणतत्रगच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ते संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः ।
अञ्जिभिः अञ्जुव्यक्तिन्नक्षणकान्तिगतिषु खनिकष्यञ्जसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरि-
ष्यश्चेतिइप्रत्ययः । शुभ्राः शुभदीप्तौ स्फायितश्चीत्यादिनारक् । विरुक्मतः विशिष्टारुक्विरुक्
तद्वन्तोविरुक्मन्तः मतुपिअयस्मयादित्वेनपदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्रत्वाभावः । रीयते रीङ्स्त्रवणेदेवा-
दिकः ॥ ३ ॥ चतुर्थीमृचमाह—

वियेभ्राजन्तेसुमखासऋष्टिभिःप्रच्यावयन्तोअच्युताचित्दोजसा
मनोजुवोयन्मरुतोरथेष्वारुषवातासःपृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥
वि । ये । भ्राजन्ते । सुमखासः । ऋष्टिभिः । प्रच्यावयन्तः ।
अच्युता । चित् । ओजसा । मनःऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु ।
आ । पृषवातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञाःयेमरुतःऋष्टिभिरायुवैर्विभ्राजन्ते विशेषेणदीप्यन्ते तेमरुतःअ-
च्युताचित् च्यावयितुमशक्यानिदृढानिपर्वतादीन्यपि ओजसास्वकीयेनबलेनप्रच्यावयन्तः
प्रकर्षेणच्यावयितारः प्रेरयितारोभवन्ति उत्तरार्धःप्रत्यक्षरुतः हेमरुतःमनोजुवः मनोवद्वेगगतयः
वृषवातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मकाः यूयंरथेषुआत्मीयेषुपृषतीः पृषत्यइतिमरुद्वा-
हनानांसंज्ञा पृषत्योमरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्भिःश्वेतविन्दुभिःयुक्तामृगीःयद्यदाअयुग्ध्वंआभिमु-
ख्येननियुक्ताअरुद्धम् तदानींपर्वतादिकंप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ सुमखासः सर्वेविधयश्छन्दसिविक-
ल्प्यन्तइति नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदस्यप्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्युता शेश्छ-
न्दसिबहुलमितिशेर्लोपः । मनोजुवः जुइतिसौत्रोधातुर्गत्यर्थः किञ्चचीत्यादिनाकिब्दीर्घौ । अयु-
ग्ध्वं युजिर्योगे लुङिधिचेतिसकारलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

प्रयद्रथेषुपृषतीरयुग्ध्वंवाजेअर्द्रिमरुतोरंहयन्तः ।
उतारुषस्यविप्यन्तिधाराश्चर्मवोदभिव्युन्दन्तिभूमं ॥ ५ ॥
प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । वाजे । अर्द्रिम् ।
मरुतः । रंहयन्तः । उत । अरुषस्य । वि । स्यन्ति । धाराः ।
चर्मइव । उदभिः । वि । उन्दन्ति । भूमं ॥ ५ ॥

हेमरुतः पृषतीः यद्यथारथेषुपायुग्ध्वं प्रायूयुजन् किं कुर्वन्तः वाजेअन्नेनिमित्तभूतेसति अद्रिमेवंरंहयन्तः वर्षणार्थंपेरयन्तः उततदानीं अरुषस्य आरोचमानस्यसूर्यस्यवैद्युताग्नेर्वासका-
शात् वृष्ट्युदकधाराः भवन्तोविष्यन्तिविमुञ्चन्ति विमुक्तास्ताश्चधाराः उदभिरुदकैश्चर्मवपरि-
मितमल्पं चर्मयथाअप्रयत्नेनक्लेद्यते एवंभूम सर्वाभूमिव्युन्दन्तिविशेषेणआर्द्राकुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः
रह्निगतौ । विष्यन्ति षोऽन्तकर्मणिदैवादिकः ओतःश्यनीत्योकारलोपः उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् ।
उन्दन्ति पद्वन्तित्यादिनाउदकशब्दस्यउदच्चादेशः । व्युन्दन्ति उन्दीक्लेदने । भूम सुपांसुलुगिति
भूमिशब्दादुत्तरस्यामोडादेशः छान्दसंहस्वत्वम् ॥ ५ ॥

तृतीयसवनेआवोवहन्त्वितिपोतुःप्रस्थितयाज्या सूत्रितंच—आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोऽमे-
वनःसुहवाआहिगन्तनेति ।

तामेतांसूक्तेषष्ठीष्टचमाह—

आवोवहन्तुसप्तयोरघुष्यदोरघुपत्वानःप्रजिगातबाहुभिः ।

सीदताबर्हिरुरुवःसदस्कृतंमादयध्वंमरुतोमध्वोअन्धसः ॥६॥९॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुस्यदः । रघुपत्वानः । प्र ।

जिगात । बाहुभिः । सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः ।

कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥ ९ ॥

हेमरुतो वोयुष्मान्सप्तयः सर्पणशीलाः अश्वाः आवहन्तु अस्मद्यज्ञंप्रापयन्तु कीदृशाः
सप्तयः रघुष्यदः लघुशीघ्रंस्यन्दमानाः वेगेनगच्छन्तइत्यर्थः रघुपत्वानः लघुशीघ्रंपतन्तो-
गच्छन्तोयूयं बाहुभिःस्वकीयैःहस्तैःअस्मभ्यंदातव्यंधनमाहृत्यप्रजिगातप्रकर्षेणगच्छत हेम-
रुतोवोयुष्माकंसदःसदनंवेदिलक्षणस्थानंउरुविस्तीर्णकृतं तत्रयदास्तीर्णबर्हिस्तदासीदत त-
स्मिन्बर्हिष्युपविशत उपविश्यचमध्वोमधुरस्यअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्यपानेनमादयध्वंतृ-
प्ताभवत ॥ रघुष्यदः रघुस्यन्दन्तइतिरघुष्यदः स्यन्दूप्रस्रवणे क्विप्चेत्किप् अनिदितामितिन-
लोपः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः पतृगतौ अन्येभ्योऽपिटृश्यन्तइतिवनिप् । जिगा-
त गास्तुतौ जौहोत्यादिकः जिगातीतिगतिकर्मसुपाठात् अत्रगत्यर्थः लोपमध्यमबहुवचनस्य
तप्तनप्तनथनाश्वेतितबादेशः तस्यपित्त्वेनङित्त्वाभावादीहृत्यघोरितीत्वाभावः । सदः अतःकृक-
मीतिविसर्जनीयस्यसत्वम् । मादयध्वं मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी ॥६॥

॥इतिप्रथमस्यषष्ठेनवमोवर्गः ॥ ९ ॥

सप्तमीसृचमाह—

तेवर्धन्तस्वतवसोमहित्वनानाकंतस्थुरुचक्रिरेसदः ।
विष्णुर्यद्वावृषणंमदच्युतंवयोनसीदन्नधिर्बर्हिषिप्रिये ॥७॥

ते । अवर्धन्त । स्वतवसः । महित्वना । आ । नाकम् । तस्थुः ।
उरु । चक्रिरे । सदः । विष्णुः । यत् । हृ । आवत् । वृषणम् ।
मदच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

तेमरुतः अवर्धन्तवृद्धिगताः कीदृशाःस्वतवसःस्वाश्रयवलाःनान्यस्यकस्यचित् बलमपे-
क्षन्ते वृद्धिप्राप्यच महित्वनामहिष्मामहत्त्वेननाकंस्वर्गंआतस्थुः आस्थितवन्तःसदःसदनंभोल-
क्षणंस्थानंचस्वकीयनिवासायउरुविस्तीर्णंचक्रिरे यतयेभ्योमरुद्भ्यः यदर्थंवृषणंकामाभिवर्षकं
मदच्युतंमदस्यहर्षस्यआसेकारंयज्ञंविष्णुर्हावत् विष्णुरेवागत्यरक्षति तेमरुतःवयोनपक्षिणोयथा
शीघ्रमागच्छन्ति एवंशीघ्रमागत्यबर्हिष्यधि अस्मदीयेयज्ञेप्रियेप्रीतिकरेसीदन्सीदन्तु उपविश-
न्तु ॥ तेवर्धन्त स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशस्यस्वरितत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तर-
स्याडोव्यत्ययेननाभावः उदान्तत्वंच यद्वा सुपांसुलुगितिआजादेशोनकारोपजनश्च । तस्थुः ना-
कमातस्थुश्चसदश्चविस्तीर्णंचक्रिरइतिचार्थप्रतीतेश्चादिलोपविभाषेतिप्रथमायास्तिड्विभक्तेर्नि-
घातप्रतिषेधः । यत् सुपांसुलुगितिचतुर्थ्यालुक् । आयत् छान्दसोवर्तमानेल्ङ् । वृषणं वाषपूर्वस्य-
निगमेइतिउपधादीर्घाभावः । मदच्युतं मदंच्योततीतिमदच्युत् च्युतिर्आसेचने क्विप्चेतिक्विप् ।
सीदन् लिङ्थेलेट्चडागमः ॥ ७॥

अष्टमीसृचमाह—

शूरांइवेद्युयुधयोनजग्मयःश्रवस्यवोनपृतनासुयेतिरे ।
भयन्तेविश्वाभुवनामरुद्भ्योराजानइवत्वेपसन्दृशोनरः ॥८॥

शूराःइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न ।
पृतनासु । येतिरे । भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुद्भ्यः ।
राजानःइव । त्वेषसन्दृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये शूराइवेत् शौर्योपेतायुयुत्सवः पुरुषाइवच युयुधयोन शत्रुभिर्युध्यमा-
नाः पुरुषाइवच जग्मयःशीघ्रं गच्छन्तोमरुतः श्रवस्यवोनश्रवोन्जमात्मनइच्छन्तःपुरुषाइव वृत-
नासु सङ्ग्रामेषुयेतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धेव्याप्रियन्ते तादृशेभ्योमरुद्रोविश्वामुवनासर्वाणिभू-
तजातानि भयन्ते विभ्यति येनरोवृष्ट्यादेर्नेतारोमरुतः राजानइव राजमानानृपतयइवत्वेषसं-
शः दीमसंदर्शनाउग्ररूपतयाद्रष्टुमशक्याभवन्तितेभ्यइत्यर्थः ॥ युयुधयः युधसंप्रहारे आदृगमह-
नजनइत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीतिवचनात्किन्प्रत्ययः लिङ्-द्वावाद्धिर्भावादि किच्चाद्गुणाभावः निच्चा-
दाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः तेनैवसूत्रेणकिन्प्रत्ययः गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्धि-
र्भावादि । श्रवस्यवः श्रवइच्छतिश्रवस्यति क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । येतिरे यतीप्रयत्ने छन्द-
सिलुङ्लङ्लिट्इतिवर्तमानेलिट् । भयन्ते जिभीभये बहुलंछन्दसीतिशपःश्लोरभावः । त्वेषसं-
शः विषदीप्तौ पचाद्यच् दृशिर्पेक्षणे संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणोभावेकिप् बहुव्रीहौपूर्वपदम-
कृतिस्वरत्वम् ॥ ८ ॥

नवमोष्टकमाह—

त्वष्टा॒यद्व॒ज्रं॒सुकृतं॑हिरण्य॒यंसहस्रं॑भृष्टिं॒स्वपा॒अवर्त॑यत् ।
ध॒त्तइन्द्रो॑नर्य॒पांसि॒कर्त॑वेहं॒वृत्रं॑निर॒पामौ॑ज्जद॒र्णव॑म् ॥९॥

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रंभृष्टिम् ।
सुदृअपाः । अवर्तयत् । धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे ।
अहंन् । वृत्रम् । निः । अपाम् । औज्जत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टाविश्वनिर्माता यद्वज्रं अवर्तयत् इन्द्रंप्रत्यगमयत् दत्तवानित्य-
र्थः कीदृशंसुकृतंसम्यक्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयंसहस्रभृष्टिंअनेकाभिधाराभिर्युक्तं तद्व-
ज्रंइन्द्रोधत्ते धारयति किमर्थं नरिअत्रनृसंबन्धात् नृशब्देनसंग्रामोऽभिधीयते संग्रामेअपांसि
शत्रुहननादिलक्षणानिकर्माणि कर्तवैकर्तु एवंवज्रंभृत्वा तेनवज्रेणवृत्रंवृष्ट्युदकस्यावारकं अर्णवं
अर्णसोदकेनयुक्तंमेघंअहन्अवधीत् अपां तेननिरुद्धाअपश्च निरौज्जत्निःशेषेणाधोमुखंअपात्-
यत् प्रवृष्टाअकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं सुपूर्वात्करोतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वर-
त्वम् । हिरण्ययं हिरण्यशब्दादुत्तरस्यमयटोमकारस्यलोपः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वेत्यादिनानिपात्यते ।

स्वपाः सोमं नसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तवे तुमर्थेसेसेनितिकरोतेस्त्वेष्यत्ययः ।
अपां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ऊडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
औञ्जत् उञ्जार्जवे । अर्णवं अर्णंसोलोपश्चेति मत्वर्थीयोवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह—

ऊर्ध्वनुनुद्रेवतंतओजसादादृहाणंचिद्धिभिदुर्विपर्वतम् ।
धमन्तोवाणंमरुतःसुदानंवोमदेसोमस्यरण्यानिचक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । दृहाणम् । चित् ।
बिभिदुः । वि । पर्वतम् । धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानंवः ।
मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिःपिपासयापीडितःसन्नमरुतःउदकंययाचे तदनन
मरुतोदूरस्थंकूपमुद्धृत्ययत्रसगतमऋषिस्तिष्ठतितांदिशंतीत्वाऋषिसमीपेकूपमवस्थाप्य तत्पा
आहावंचरुत्वा तस्मिन्नाहावेकूपमुत्सिच्यतमृषितेनोदकेनतर्पयांचक्रुः अयमर्थानयोत्तरयाच
तिपाद्यते—तेमरुतः अवतं अवस्तावततोभवतीतिअवतःकूपः कूपनामसुच अवतःअवटइति
ठितम् तमूर्ध्वंपरियथाभवतितथाओजसास्वकीयेनबलेन नुनुद्रेपेरितवन्तः उतवातवन्तइ
र्थः एवंकूपमुत्वायऋषेराश्रमंप्रतिनयन्तोमरुतः मार्गमध्येददृहाणंप्रवृद्धंगतिनिरोधकं पर्वतं
पर्ववन्तंशिलोच्चयमपिविभिदुःविशेषेणबभञ्जुः सुदानवःशोभनदानास्तेमरुतः वाणंशत
ख्याभिस्तद्धीभिर्युक्तंवीणाविशेषंधमन्तोवादयन्तः सोमस्यमदे सोमपानेनहर्षेसति रण्यानि
त्यानिरमणीयानिधनानिचक्रिरे स्तोतृभ्यःकुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे णुद्रेरणे लिटि इरयोरेइति
आदेशः । दृहाणं दृहदृहिवृद्धौ लिटःकानच् । धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाप्मे
दिनाधमादेशः । वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणिघञ् कर्षात्त्वतइत्यन्तोदात्तत्वम् । रण्य
रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततोभवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १

एकादशीष्टचमाह—

जिह्वानुनुद्रेवतंतयादिशासिञ्चुत्संगोतमायतृष्णजे ।
आगच्छन्तीमवसाच्चित्रभानवःकामंविप्रस्यतर्पयन्तधामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । अर्शिञ्चन् । उत्सम् ।

गोतमाय । तृष्णाञ्जै । आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा ।

चित्रभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामञ्जिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतं उद्धृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तया दिशा जिह्वं वक्रं तिर्यञ्चं नुनुद्रे प्रेरितवन्तः एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमे वस्थाप्य तृष्णाजे तृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थं उत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्धृत्य अर्शिञ्चन् आहावे अवानयन् एवं कृत्वा ईमेनंस्तोतारमृषिचित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह आगच्छन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ तथा नगोश्वन्त्साववर्णेति सावेका च इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा सावेका च इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णाजे जितृषापिपासायां स्वपितृषोर्न जिह्वं प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयमभिप्रायः अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः तृष्णाजातायस्य सतथोक्तः इचापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधाते रातोमनिज्जितिमनिन् ॥ ११ ॥

मारुतेपशौयावः शर्मैति हविषो याज्या प्रदानानामिति खण्डे सूत्रितम्—अराइवेदचरमाअहे-
वयावः शर्मशशमानायसन्तीति ।

तामेतां सूक्तेद्वा दशीष्टचमाह—

यावः शर्मशशमानायसन्ति त्रिधातूनि दाशुषे च्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्त रथिनो धत्त तृष्णः सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुषे ।

यच्छत । अधि । अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रथिम् ।

नः । धत्त । तृष्णः । सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वोयुष्माकं संबन्धीनि या यानि शर्मशर्माणि सुखानि गृहाणि वा कीदृशानि त्रिधातू-
नि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्स्तुतिभिः भजमानाय दातुं संपादितानि

स्वपाः सोर्मनसीअलोमोषसीइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तवे तुमर्थेसेनेनितिकरोतेस्तवेन्प्रत्ययः ।
अपां क्रियाग्रहणंकर्तव्यमितिकर्मणःसंपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषु ऋडिदमितिविभक्तेरुदात्तत्वम् ।
औञ्जत् उञ्जार्जवे । अर्णवं अर्णसोलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवः सलोपश्च ॥ ९ ॥

दशमीशुचमाह—

ऊर्ध्वंनुनुद्रेवतंतओजसादादृहाणंचिद्धिभिदुर्विपर्वतम् ।
धमन्तोवाणंमरुतःसुदानंवोमदेसोमस्यरण्यानिचक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । दृहाणम् । चित् ।
बिभिदुः । वि । पर्वतम् । धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानंवः ।
मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका—गोतमऋषिःपिपासयापीडितःसन्मरुतःउदकंययाचे तदनन्तरं
मरुतोदूरस्थंकूपमुद्धृत्ययत्रसगोतमऋषिस्तष्ठतितांदिशंतीत्वाऋषिसमीपेकूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं
आहावंचकृत्वा तस्मिन्नाहावेकूपमुत्सिच्यतमृषितेनोदकेनतर्पयांचक्रुः अयमर्थानियोत्तरयाचप-
तिपाद्यते—तेमरुतः अवतं अवस्तावततोभवतीतिअवतःकूपः कूपनामसुच अवतःअवटइतिप-
ठितम् तमूर्ध्वंपरियथाभवतितथाओजसास्वकीयेनबलेन नुनुद्रेपेरितवन्तः उतवातवन्तइत्य-
र्थः एवंकूपमुत्वायऋषेराश्रमंप्रतिनयन्तोमरुतः मार्गमध्येदृहाणंप्रवृद्धंगतिनिरोधकं पर्वतंवि-
पर्ववन्तंशिलोच्चयमपिविभिदुःविशेषेणबभञ्जुः सुदानवःशोभनदानास्तेमरुतः वाणंशतसं-
ख्याभिस्तस्त्रीभिर्युक्तंवीणाविशेषंधमन्तोवादयन्तः सोमस्यमदे सोमपानेनहर्षेसति रण्यानिस्तु-
त्यानिरमणीयानिधनानिचक्रिरे स्तोतृभ्यःकुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे णुद्रेरणे लिटि इरयोरेइतिरे-
आदेशः । दृहाणं दृहट्दृहिवृद्धौ लिटःकानच् । धमन्तः ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः पाश्रेत्या-
दिनाधमादेशः । वाणं अणरणवणशब्दार्थाः कर्मणिघञ् कर्षावतइत्यन्तोदात्तत्वम् । रण्यानि
रणवेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ततोभवेछन्दसीतियत् यतोनावइत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीशुचमाह—

जिह्वंनुनुद्रेवतंतयांदिशासिञ्चुत्संगोतमायतृष्णजे ।
आगच्छन्तीमवसाचित्रभानवःकामंविप्रस्यतर्पयन्तधामंभिः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । ननुद्रे । अ॒व॒तम् । त॒या । दि॒शा । अ॒सि॒ञ्च॒न् । उ॒त्स॒म् ।
गो॒त॒मा॒य । तृ॒ष्णा॒इ॒जै । आ । ग॒च्छ॒न्ति॒ । ई॒म् । अ॒व॒सा ।
चि॒त्र॒इ॒भान॒वः । का॒र्मम् । वि॒प्र॒स्य । त॒र्प॒य॒न्त । धा॒र्म॒इ॒भिः ॥ ११ ॥

मरुतः अवतंतुद्धृतंकूपयस्यांदिशिऋषिर्वसतितयादिशाजिह्वं वक्रं तिर्यञ्चनुद्रेपेरितवन्तः
एवंकूपनीत्वाऋष्याश्रमेवस्थाप्यतृष्णजेतृषितायगोतमायऋषयेतदर्थंउत्संजलप्रवाहंकूपादुद्धृत्य
असिञ्चन्आहावेअवानयन् एवंकृत्वा ईमेनस्तोतारमृषिंचित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्तेमरुतः
अवसाईदृशेनरक्षणेनसहआगच्छन्तितत्समीपंप्रामुवन्ति प्राप्यचविप्रस्यमेधाविनोगोतमस्यकाम-
मभिलाषंधामभिरायुषोधारकैरुदकैस्तर्पयन्तअतर्पयन् ॥ तथा नगोश्वन्त्साववर्णेतिसावेकाचइ-
तिप्राप्तस्यविभक्तयुदात्तस्यप्रतिषेधः । दिशा सावेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे जितृ-
षापिपासायां स्वपितृषोर्नजिड् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् पदकारस्यशाकल्यस्यत्वयमभिप्रायः अ-
न्येष्वपिटृश्यतइतिदृशिग्रहणात् केवलादपिजनेईप्रत्ययः तृष्णाजातायस्यसतथोक्तः इचापोःसं-
ज्ञाछन्दसोर्बहुलमितिह्रस्वत्वं बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः दधातेरातोमनिजितिम-
नि ॥ ११ ॥

मारुतेपशौयावःशर्मैतिहविषोयाज्या प्रदानानामितिखण्डेसूत्रितम्—अराइवेदचरमाअहे-
वयावःशर्मशशमानायसन्तीति ।

तामेतांसूक्तेद्वादशीष्टचमाह—

यावःशर्मशशमानायसन्तित्रिधातूनिदाशुषेयच्छताधि ।
अस्मभ्यंतानिमरुतोवियन्तर्यिनोधत्तृषणःसुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । श॒श॒मा॒नाय॑ । स॒न्ति । त्रि॒धा॒तू॒नि । दा॒शु॒षे ।
य॒च्छ॒त॒ । अ॒धि । अ॒स्म॒भ्य॒म् । ता॒नि । म॒रु॒तः । वि । य॒न्त॒ । र॒यि॒म् ।
नः । ध॒त्त॒ । तृ॒ष॒णः । सु॒वी॒र॒म् ॥ १२ ॥ १० ॥

हेमरुतः वोयुष्माकंसंबन्धीनि या यानिशर्मशर्माणि सुखानिगृहाणिवा कीदृशानि त्रिधातू-
निपृथिव्यादिषुत्रिषुस्थानेष्ववस्थितानि शशमानाययुष्मान्स्तुतिभिःभजमानायदातुंसंपादितानि

पूर्वोक्तलक्षणानिशर्माणियानिसन्ति यानिचदाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायअधियच्छतअधिकंप्र-
यच्छथ हेमरुतः तानिसर्वाणिशर्माण्यस्मभ्यंविद्यन्त विशेषेणप्रयच्छत किञ्च हेवृषणः कामानां-
र्षितारोमरुतः नोऽस्मभ्यंसुवीरंशोभनैर्वीरैःपुत्रादिभिर्युक्तरयिधनंधत्त दत्त ॥ या शोऽछन्दसिबहुल-
मितिशेर्लोपः । शर्म सुपांसुलुगितिजसोलुक् । शशमानाय शशभुतगतौ ताच्छीलिकश्चानशु । यच्छत
छान्दसेलडिबहुलंछन्दस्यमाङ्घ्रोगेपीत्यडभावः । यन्त यमेलोडिबहुलंछन्दसीतिशपोलुक् तमन-
मनथनाश्वेतितस्यतबादेशः अतस्तस्यपित्वेनडित्त्वाभावादानुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो-
नभवति । वृषणः वाषपूर्वस्यनिगमेद्द्वयुपधादीर्घाभावः । सुवीरं बहुव्रीहौवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

मरुतोयस्येतिदशर्चद्वितीयंसूक्तम् गोतमस्यार्षगायत्रमरुदेवताकं अनुक्रम्यतेच-मरुतोद-
शगायत्रमिति । व्यूह्नेतृतीयेछन्दोमेआग्निमारुतशस्त्रेएतत्सूक्तं तृतीयस्यागन्ममहेतिखण्डेसूत्रित-
म्—मरुतोयस्यहिप्राग्नेयेवाचमित्याग्निमारुतमिति । ऐन्द्रामारुत्यांप्रधानस्यहविषोमरुतोयस्येये-
षानुवाक्या सूत्रितंच—ऐन्द्रामारुतींभेदकामामरुतोयस्यहिक्षयइति । एषैववरुणप्रघासेमारुत्या-
आमिक्षायाअनुवाक्या सूत्रितंच—मरुतोयस्यहिक्षयेराइवेदचरमाअहेवेति । तथापातःसवनेपोत-
रेषामस्थितयाज्या सूत्रितंच—मरुतोयस्यहिक्षयेग्नेपत्नीरिहावहेति ।

तामेतांसूक्तेप्रथमाष्टचमाह—

मरुतोयस्यहिक्षयेपाथादिवोविमहसः । समुगोपातमोजनः ॥१॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विऽमहसः । सः ।

सुऽगोपातमः । जनः ॥१ ॥

हेविमहसोविशिष्टप्रकाशामरुतः दिवोन्तरिक्षलोकादागत्य यस्यहियस्यखलुयजमानस्य
क्षयेयज्ञगृहेपाथ सोमंपिबथ सजनोजातोयजमानःसुगोपातमः शोभनैःपालकैरत्यन्तंयुक्तोभव-
ति ॥ पाथ पापाने लेटि बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः विशिष्टमह-
स्तेजोयेषांतेतथोक्ताः । सुगोपातमः शोभनोगोपाः रक्षकोयस्यससुगोपाः अतिशयेनसुगोपाः सु-
गोपातमः तमपःपित्वादानुदात्तत्वेसति बहुव्रीहौनञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तादात्तत्वमेवशिष्यते ॥ १

द्वितीयाष्टकमाह—

यज्ञैर्वायज्ञवाहसोविप्रस्यवामतीनाम् । मरुतःशृणुताह्वम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञश्वाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः ।

शृणुत । ह्वम् ॥ २ ॥

हेयज्ञवाहसः यज्ञस्यवोढारोमरुतः यूयं यज्ञैर्वा वाशब्दःसमुच्चये यज्ञैश्चयजमानस्यमतीनांस्तु-
तीनांसंबन्धिनोविप्रस्यवा अयजमानस्यमेधाविनश्चहवमाह्वानंशृणुत यज्ञवतोयजमानस्ययागर-
हितस्यस्तोतुश्चाह्वानंअवश्यंभवद्भिःश्रोतव्यं यतोभवन्तोयज्ञस्यवोढारः स्तुतिप्रियाश्चेतिभावः ॥
यज्ञवाहसः गतिकारकयोरपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवचनान्न वहिहाधात्रूभ्यश्छन्दसीतिकार-
कपूर्वाद्वहतेरसुन्न णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां मनज्ञाने अस्मात्करणोक्तिन् नामन्यतरस्या-
मितिनामउदात्तत्वम् । शृणुत श्रुवःश्रुचेतिश्रुः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रदिकरणेभ्यइतिव-
चनोत्तिङ्णवस्वरःशिष्यते मरुतइत्यस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवच्चे-
नपदादपरत्वान्निघाताभावः । ह्वं भावेनुपसर्गस्येतिह्वयतेरप् संप्रसारणंच ॥ २ ॥

तृतीयाष्टकमाह—

उतवायस्यवाजिनोनुविप्रमतक्षत । सगन्तागोमतिव्रजे ॥३॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः ।

गन्ता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उतवाअपिच यस्ययजमानस्यवाजिनोहविर्लक्षणान्नोपेताऋत्विजः विप्रमेधाविनंमरुद्-
णंअन्वतक्षत हविःप्रदानादिनातीक्षणीकुर्वन्ति सयजमानः गोमति गोभिर्वहुभिर्युक्तेव्रजेगोष्ठे
गन्तागमनशीलोभवति ॥ अतक्षत तक्षूत्वक्षूतनूकरणे छान्दसोलङ् व्यत्ययेनमध्यमः । गन्ता
गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

अस्यवीरस्यर्वाह्विषिसुतःसोमोदिविष्टिषु । उक्थंमदंश्चशस्यते ॥४॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् ।

मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषुयजनीयदिवसेषु बर्हिषियज्ञे वीरस्यशत्रुक्षेपणकुशलस्यास्यमरुद्गणस्ययागाय
सोमःसुतः ऋत्विग्भिरभिषुतोभवति उक्थंमरुद्देवताकंशस्त्रं मदश्वमदिधातुनायुक्तामरुतो-
देवाः सोमस्यमत्सन्नित्यादिकामारुतीनिविच्च अस्यमरुद्गणस्यहर्षायशस्यतेहोत्रापठ्यते ॥ अ-
स्य ऊडिमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु इष्टयणेषुणानिगमनानि दिवोद्योतमानस्यसूर्यस्य
इष्टयोषेषुदिवसेषुतेतथोक्ताः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

अस्यश्रोषन्त्वाभुवोविश्वायश्चर्षणीरभि । सूरंचित्सस्रुषीरिषः ॥५॥११

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवं । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।
सूरम् । चित् । सस्रुषीः । इषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्ययजमानस्यस्तुतिमरुतः आआभिमुख्येनश्रोषन्तु शृण्वन्तु योमरुद्गणःविश्वाः चर्षणीः
सर्वानशत्रुभूतानमनुष्यान् अभिभुवः अभिभवतितादृग्गणाकारामरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थःसूरंचित्
सूरं स्तुतेःप्रेरयितारंयजमानमपि इषोमरुद्भिःप्रत्तान्यत्नानि सस्रुषीः प्राप्तानिभवन्तु॥श्रोषन्तु श्रु-
श्रवणे लोटिसिब्रहुलंलेटीतिबहुलवचनात्सिप् । भुवः भवतेर्लेटि तिपस्तिङांतिङोभवन्तीतिसिप्
लेटोडाटावित्यडागमः बहुलंछन्दसीतिशपोलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । सूरं पूषणे
सुस्रुधागृधिर्यःऋत्विक्ऋत्पत्ययः । सस्रुषीः स्रुग्तौ अस्माद्धिटःऋसुः उगितश्चेतिङीप्
भसंज्ञायां वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम् जसि वाछन्दसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेएकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीष्टचमाह—

पूर्वाभिर्हिदंदाशिमशरन्द्भिर्मरुतोव्यम् । अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥६॥

पूर्वाभिः । हि । दंदाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । व्यम् । अवःऽभिः ।
चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

हेमरुतःपूर्वाभिर्वह्नीभिः शरद्भिःसंवत्सरैः चर्षणीनांसर्वस्यद्रष्टृणां सर्वज्ञानांभवतांसंबन्धिभिरवोभिः रक्षणैर्युक्ताःसन्तोवयं ददाशिमयुष्मभ्यंहवींषिदत्तवन्तः हियस्मादर्थं यस्मादेवंतस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः पुरुशब्दाद्वेतोःगुणवचनादितिडीष् यणादेशेहलिचेतिदीर्घत्वम् । ददाशिम दाश्टदाने लिटिडडागमः हिचेतिनिघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां नामन्यतरस्यामितिनामउदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह—

सुभगःसप्रयज्यवोमरुतोअस्तुमर्त्यः । यस्यप्रयांसिपर्षथ ॥ ७ ॥

सुष्टभगः । सः । प्रयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य ।
प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हेप्रयज्यवः प्रकर्षणयष्टव्यामरुतः समर्त्योमनुष्योयजमानः सुभगोस्तु शोभनधनयुक्तोभवतु यस्ययजमानस्यप्रयांसि हविलक्षणान्यन्नानिपर्षथ आत्मनिसिञ्चथ स्वीकुरुथेत्यर्थः ॥ सुभगः भगइतिधननाम शोभनोभगोयस्य क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पर्षथ पृषुपृषुषुसेचने भौवादिकः यद्वृत्तान्त्यमितिनिघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह—

शशमानस्यवानरःस्वेदस्यसत्यशवसः । विदाकामस्यवेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यशवसः । विद ।
कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हेसत्यशवसः अवितथबलाः नरोनेतारोमरुतः शशमानस्ययुष्मान् स्तुतिभिःसंभजमानस्यस्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितश्रमेणस्विद्यमानगात्रस्य वेनतः वेनतिःकान्तिकर्मा कामयमानस्य वाशब्दःसमुच्चये एवंभूतस्यस्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषंविद लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य शशपुगतौ ताच्छीलिकश्चानश् । स्वेदस्य त्रिष्विदागात्रप्रक्षरणे अन्तर्भावितण्यर्थोत्कर्मणिघञ् जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । विद विदृलाभे लोटिमध्यमपुरुषस्यबहुवचनस्यव्यत्ययेन सादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् झस्यादादेशः लोपस्तआत्मनेपदेष्वितितलोपः प्रत्यया-

द्युदात्तत्वम् पादादित्वाज्जिघाताभावः ब्रूचोतस्तिडइतिसंहितायां दीर्घः । कामस्य वृषादिषुषाढा-
दाद्युदात्तत्वम् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमितिकर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थेषुषी ॥ ८ ॥

नवमीश्रुचमाह—

यूयंतत्संत्यशवसआविष्कर्तमहित्वना । विध्यताविद्युतरक्षः ॥१॥

यूयम् । तत् । सत्यइशवसः । आविः । कर्त । महिइत्वना । विध्यत ।
विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हेसत्यशवसः सत्यबलाः अन्यैरप्रवृष्यबलामरुतोयूयं तद्वृत्रवधादिषुप्रसिद्धं युष्मदीयं माहा-
त्म्यं आविष्कर्त आविष्कुरुतप्रकाशयत विद्युताविद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षः
अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं विध्यत ताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त करोते लोटि बहुलुङ्-
सीति विकरणस्य लुक् तप्तनप्तनथनाश्चेति तच्चादेशः गुणः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति आविः शब्द-
विसर्जनीयस्य षत्वम् । महित्वना भावप्रत्ययादुत्तरस्याडोव्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च यद्वा सु-
पांसुलुगितितृतीयाया आजादेशः नकारोपजनश्च । विध्यत व्यधताडने श्यनिग्रहिज्यादिना संपसा-
रणम् तशब्दस्य सार्वधातुकमपि दिति डिच्चेसति ऋचितुनुघमक्षुतडितिसंहितायां दीर्घः ॥ ९ ॥

दशमीश्रुचमाह—

गूहतागुह्यंतमोवियातविश्वंमत्रिणंम् । ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

गूहंत । गुह्यंम् । तमः । वि । यात । विश्वंम् । अत्रिणंम् । ज्योतिः ।
कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

हेमरुतः गुह्यंगुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोन्धकारंगूहतसंवृतंकुरुत यथास्माभि-
र्नेदृश्यते तथा अदर्शनं प्रापयत विनाशयतेत्यर्थः विश्वंसर्वं अत्रिणं अन्तरं राक्षसादिकं वियातवि-
विधं यापयत अस्मात्सकाशा निर्गमयत यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसिकामयामहे तत्कर्तंकुरुत
यद्वा गुह्यंगुहायां शरीरान्तर्गतं गुहारूपे हृदये भवंतमोभारूपं ज्ञानं तद्गूहत विनाशयत अत्रिणंपुरु-
षार्थस्यान्तरं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत यत्तज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयाम-
हे प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपा हेमरुतः तत्कर्तंकुरुत ॥ गूहत गूह संवरणे शपिलघूपधगुणे ऊदुपधा-
यागोहइति उपधाया ऊकारः । यात यापयणे अस्मादन्तर्भावितव्यार्थाद्भोद् । अत्रिणं अदेक्षिनि-

चेतित्रिनिप्रत्ययः । उश्मसि वशकान्तौ इदन्तोमसिः अदादिवाच्छपोलुक् ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणम् ॥ १० ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेद्वादशोवर्गः॥ १२ ॥

प्रत्वक्षसइतिषड्भ्रुचंतृतीयंसूक्तम् गोतमस्यार्षेजागतमारुतंतथाचानुक्रान्तम्—प्रत्वक्षसःषड्भाग-
तमिति अग्निष्टोमेआग्निमारुतशस्त्रेइदंसूक्तमारुतनिविद्धानं अथयथेतमित्खण्डेसूत्रितम्—प्रत्व-
क्षसःप्रतवसोयज्ञायज्ञावोअग्रयइति ।

तत्रप्रथमाष्टकमाह—

प्रत्वक्षसःप्रतवसोविरप्शिनोनानताअविथुराऋजीषिणः ।
जुष्टतमासोनृतमासोअञ्जिभिव्यानञ्जेकेचिदुस्त्राइवस्तृभिः ॥ १॥

प्रत्वक्षसः । प्रतवसः । विरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः ।
ऋजीषिणः । जुष्टतमासः । नृतमासः । अञ्जिभिः । वि ।
आनञ्जे । के । चित् । उस्त्राःइव । स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणांप्रकर्षेणतनूकर्तारः शत्रुघातिनइत्यर्थः यतःप्रतवसः प्रकृष्टबलोपेताः अ-
तएवविरप्शिनः विविधेनजयघोषेणोपेताः यद्वा बहुनामैतत् महान्तोहिविविधैःशब्दैःप्रशस्यन्ते
अतएवानानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टाइत्यर्थः अविथुराःअवियुक्ताः समगणरूपेणसंधी-
भूताइत्यर्थः ऋजीषिणः तृतीयसवनेऋजीषस्याभिषवात् तत्रचमरुतःस्तूयन्तइतितेषांऋजीषित्वम्
यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारोरसानां जुष्टतमासःअतिशयेनयष्ट्रुभिःसेविताः नृतमासःअतिश-
येनमेघादेर्नेतारः एवंभूतामरुतः स्तृभिःस्वशरीरस्याच्छादकैः अञ्जिभिःरूपाभिव्यञ्जैराभर-
णैः व्यानजेनभसिव्यक्तादृश्यन्ते तत्रदृष्टान्तः—केचिदुस्त्राइव येकेचनसूर्यरश्मयोयथानभसिदी-
प्यन्तेतद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः प्रकर्षेणत्वक्षन्तेतनूकुर्वन्तीतिप्रत्वक्षसः तक्षत्वभूतनूकरणेऽतिकारकयो-
रपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेत्यनुपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंच । प्रतवसः तवइतिबलनाम प्रकृष्टंतवोषेपां
बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः रपलपव्यक्तायांवाचि विरपणंविरप्शः औणादिकः
शक्प्रत्ययः तदन्तोविरप्शिनः । अनानताः आनताअवनताः प्रह्वीभूताः नआनताःअनानताः
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविथुराः व्यथभयसंचलनयोः व्यथेःसंप्रसारणंधःकिञ्चेत्युरध्-

त्ययः अत्रतुबहुलवचनाद्धत्वंनक्रियते पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः नित्यंमन्त्रेइतिजुष्टशब्दाद्युदात्तः ततआतिशायनिकस्यतमपःपित्त्वादनुदात्तत्वेसएवस्वरःशिष्यते । आनज्जे अञ्जुव्य-
क्त्रक्षणकान्तिगतिषु कर्मणि छन्दसिलुङ्लङ्लिट्इतिवर्तमानेलिट् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वम्
तस्मान्नुङ्लङ्लिट्इतिनुट् व्यत्ययेनउपधालोपः इरयोरे । स्तृभिः स्तृञ्आच्छादने क्तिप् आगमा-
नुशासनस्यानित्यत्वानुगभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमाह—

उपह्वरेषुयदचिध्वंययिंवयंइवमरुतःकेनचित्पथा ।

श्रोतन्तिकोशाउपवोरथेष्वाघृतमुक्षतामधुवर्णमर्चते ॥२॥

उपह्वरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । वयंःइव । मरुतः । केन ।

चित् । पथा । श्रोतन्ति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ ।

घृतम् । उक्षत । मधुवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

हेमरुतः उपह्वरेषुउपह्वर्तव्येषुगन्तव्येषुअस्माकंसन्निकृष्टेषु नभसःप्रदेशेषुयद्यदाययिगति-
मन्तंमेघंअचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितंकुरुथ किंकुर्वन्तः वयइवपक्षिणइवकेनचित्पथाकेनचि-
दाकाशमार्गेणशीघ्रंगच्छन्तः नभसिशीघ्रवर्षणार्थंप्रवर्तमानैर्मरुद्भिः मेघाउपचीयन्तइत्यर्थः त-
दानींकोशाः मेघनामैतत् वीयुष्माकरंरथेषु आसक्तमेवाश्रोतन्ति जलंमुञ्चन्ति यस्मादेवंतस्मात् हे
मरुतः यूयंअर्चतेयुष्मानहविर्भिःपूजयतेमह्यंयजमानायमधुवर्णमधुसदृशरूपंस्वच्छंघृतंवृष्ट्यु-
दकं आसमन्तात् उक्षतसिञ्चत अस्मदभिलषितांवृष्टिकुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु ह्यकौटिल्ये उप-
ह्वरन्तिकौटिल्येनतिर्यग्गच्छन्त्येष्वित्युपह्वरानभःप्रदेशाः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघः ।
अचिध्वं चिनोतेवर्तमानेलङ्लङ्लुङ्छन्दसीतिविकरणस्यलुक् । ययिं याप्रापणे आट्टगमहनजनइति
किप्रत्ययः । पथा आङि भस्यटेल्लोपइतिटिलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रोत-
न्ति श्रुतिरक्षरणे छान्दसोयलोपः । उक्षत उक्षसेचने लोटितशब्दस्यङित्त्वेसतिक्चित्तुनुषेत्यादि-
नासांहितिकोदीर्घः ॥२॥

तृतीयाष्टमाह—

प्रैषामज्मेषुविथुरेवरेजतेभूमिर्यामेषुयद्वयुजतेशुभे ।

तेऋळयोधुनयोभ्राजदृष्टयःस्वयंमहित्वंपनयन्तधृतयः ॥३॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराइव । रेजते । भूमिः । यामेषु ।
यत् । ह । युञ्जते । शुभे । ते । क्रीळयः । धुनयः । भाजंतः ऋष्टयः ।
स्वयम् । महिइत्वम् । पनयन्त । धूर्तयः ॥ ३ ॥

यद् यदाखलु एतेमरुतः शुभेशोभनाय वृष्ट्युदकाययुञ्जते मेवान्सजीकुर्वन्ति तदानीं
अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषु एषामरुतां संबन्धिषु यामेषु मेवानानियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्रे-
जते प्रकर्षेण कम्पते यद्वा यदाखलु मरुतः स्वकीयात्रथान्युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीं एषां रथा-
नां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु सत्सु भूमिर्भित्त्वा कम्पते तत्र दृष्टान्तः—विथुरेव यथा भ-
र्त्राविकुक्ता जायाराजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबासती कम्पते तद्वत् तेतादृशाः क्रीळयः विहारशीलाः
धुनयः चलनस्वभावाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमाना युधाः एवंभूता मरुतः धूर्तयः पर्वतादीन्धुन्वन्तः
सन्तः महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु अज-
गतिक्षेपणयोः अर्तिस्तु स्वित्यादिना विधीयमानो मन्त्रहुलवचनादस्मादपि दृष्टव्यः वलादावार्ध-
धातुके विकल्प इष्यत इति वचनादजेर्व्यघञपोरिति वीभावाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते रेजृ-
कम्पने भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरित्यास्कः । यामेषु यमउपरमे भावे घञ् कर्षात्त्वत इत्यन्तोदा-
त्तत्वे भाते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् यद्वा याप्रापणे इत्यस्मादर्तिस्तु स्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे
शुभदीप्तौ संपदादिलक्षणः कर्मणिक् पि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पनयन्त पनव्यवहारे
गुपधूपविच्छीत्यायः अस्माच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह—

सहिस्वसृत्पृषदश्वोयुवागणो ३ याईशानस्तविषीभिरावृतः ।
असिसत्यऋणयावानेद्योस्याधियः प्राविताथावृषागणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वइसृत् । पृषत्इअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः ।
ताविषीभिः । आइवृतः । असि । सत्यः । ऋणइयावा । अनेद्यः ।
अस्याः । धियः । प्रइअविता । अर्थ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

सहि सखलुमरुद्रणः अयाअस्यसर्वस्यजगतः ईशानः ईश्वरशीलोभवति कीदृशः स्वसु-
 तस्वयमेवसरन् नखन्यःकश्चिदस्यमरुद्रणस्यमेरकोऽस्ति पृषदश्वः पृषत्यःश्वेतबिन्दुंकितामृग्यो-
 श्वस्थानीयायस्यसतथोक्तः युवानित्यतरुणः तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परिवेष्टि-
 तः सत्यःसत्कर्माहः ऋणयावास्तोतृणाभृणस्यापगमयिताबहुलस्यधनस्यदातेत्यर्थः अनेद्यः प्र-
 शस्यनामैतत् सर्वैरनिन्दितः वृषा जलानांवर्षिता एवंभूतोमरुद्रणः अस्याधियः अस्मदीयस्यास्य
 कर्मणः अथानन्तरंप्रावितासिप्रकर्षेणरक्षिताभवति ॥ अया सुपांसुलुगितिषष्ठ्यायाजादेशः ह-
 लिलोपइतीदमइद्रूपस्यलोपः । ईशानः ईशेश्वर्यैइत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् तस्यलसार्व-
 धातुक्त्वाभावेनचित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अया ईशानइत्यत्र ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । अ-
 स्ति पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा याप्रापणेइत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादातोमनिन्नितिवनिप् । अनेद्यः
 णिदिक्त्वासायां ऋहलोण्येदितिण्यत् आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावेवल्लूपधगुणः नञ्स-
 मासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह—

पितुःप्रत्नस्यजन्मनावदामसिसोमस्यजिह्वाप्रजिगातिचक्षसा ।
 यदीमिन्द्रंशम्यृक्काणआशतादिन्नामानियज्ञियानिदधिरे ॥५॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र ।
 जिगाति । चक्षसा । यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्काणः ।
 आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्यचिरन्तनस्यपितुः अस्माकंजनकस्यरहूगणस्य सकाशात्जन्मना यजन्मतेनवयं
 वदामसिब्रूमः वक्ष्यमाणंवृत्तान्तं अस्माकंपिताउपदिष्टवान् अतोवयंब्रूमइत्यर्थः कोसौवृत्तान्त-
 इतिचेदुच्यते—सोमस्ययज्ञेष्वभिषुतस्यसोमद्रव्यस्यचक्षसाप्रकाशमानयाहुत्यासहिताजिह्वा स्तु-
 तिरूपावाक् प्रजिगाति मरुद्रणंप्रकर्षेणगच्छति यज्ञेषुसोमाहुतिःस्तुतिश्चमरुद्र्यःक्रियते यद्यस्मा-
 दीमेनिन्द्रं शमिवृषवधादिरूपेकर्मणि ऋक्काणः प्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवंरूपयास्तुत्यापु-
 क्ताःसन्तःआशतआमुवन् नपर्यत्याक्षुः आदित् एवमिन्द्रप्राभ्यनन्तरमेवयज्ञियानियज्ञार्हाणिईदृङ्-
 चान्यादृङ्चेत्येवमादीनिनामानि इन्द्रसकाशाल्लब्धा दधिरेधृतवन्तः तस्मादेवांयज्ञेषुसोमाहुतिःस्तु-
 तिश्चक्रियते ॥ शमि शमीतिकर्मनाम सप्तभ्येकवचनेछान्दसईकारलोपः । ऋक्काणः ऋचस्तुतौ संप-

दादिलक्षणोभावेक्किप् छन्दसीविनिपावितिमत्वर्थीयोविनिप् अन्त्यविकारश्छान्दसः यद्वा अयस्म-
यादिषुक्चिदुभयंभवतीत्युक्तत्वात् ससुष्टुभासऋक्तेत्यादाविवपदत्वात्कुत्वम् भत्वाज्जत्वाभा-
वः । आशत लडिबहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् । यज्ञियानि यज्ञात्विग्भ्यांघ्रस्वञावितिअर्हा-
र्थेषः ॥ ५ ॥

षष्ठीसूचमाह—

श्रियसेकंभानुभिःसंमिमिक्षिरेतेरश्मिभिस्तऋक्भिःसुखादयः ।
तेवाशीमन्तइष्मिणोअभीरवोविद्रेप्रियस्यमारुतस्यधाम्नः ॥६॥१३॥

श्रियसे । कम् । भानुभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिः ।
ते । ऋक्भिः । सुखादयः । ते । वाशीमन्तः । इष्मिणः ।
अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

तेपूर्वोक्ताःमरुतः भानुभिःभानुशीलैर्दीप्यमानैःसूर्यरश्मिभिःसह कंवृष्टच्युदकं श्रिय-
सेश्रयितुंपाणिभिःसेवितुं संमिमिक्षिरे सम्यक्मेढुमिच्छन्ति पृथिवींवृष्टच्युदकेन सम्यक्सेकुमि-
च्छन्ति एवंवृष्टिमुत्पाद्य तेमरुतः ऋक्भिः स्तुतिमद्भिःऋत्विग्भिःसह सुखादयः शोभनस्यह-
विषोभक्षयितारोभवन्ति वाशीमन्तः वाशीतिवाङ्माम शोभनयास्तुतिलक्षणयावाचोपेताः इ-
ष्मिणोगतिमन्तः अभीरवोभयरहितास्तेमरुतः प्रियस्यसर्वाभिमतस्यमारुतस्यमरुत्संबन्धि-
नोधान्नःस्थानस्यसर्वाभिमतंमरुत्संबद्धंविशिष्टंस्थानं विद्रे लब्धवन्तः ॥ श्रियसे तुमर्थे-
सेसेनितिकसेनप्रत्ययः । मिमिक्षिरे मिहसेचने अस्मादिच्छासन्नन्ताल्लिटिअमन्त्रइतिप्रतिषेधा-
दामभावः व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सुखादयः खादृभक्षणे औणादिकइप्रत्ययः शोभनाखादिभक्ष-
णंपेषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इष्मिणः इषगतौ इषियुधीन्धीत्यादिनामकृततोमत्व-
र्थीयिद्भिः । विद्रे विद्वृलाभे लिटिद्विर्वचनप्रकरणेछन्दसिचेतिवक्तव्यमितिद्विर्वचनाभावः इरयोरे-
इतिइरेचोरेभावः ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमस्यषष्ठेत्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

आविद्युन्मद्भिरितिषल्लचंचतुर्थसूक्तम् अत्रानुक्रम्यते—आविद्युन्मद्भिराद्यान्तेप्रस्तारपङ्की
पञ्चमीविराड् रूपेति पूर्ववदृषिदेवते आद्याषष्ठीचद्वेप्रस्तारपङ्की आद्यौपादौजागतौतृतीयचतुर्थौ

गायत्रौयस्याः साप्रस्तारपङ्क्तिः सूत्रितंच—प्रस्तारपङ्क्तिःपुरतइति अस्यायमर्थः जागतौगायत्रौचे-
त्यनुवर्तते यदिपुरतःपुरस्ताहौजागतौपादौस्यातांअन्त्यौगायत्रौसाप्रस्तारपङ्क्तिरिति एतन्त्यदित्ये-
षापञ्चमीविराड्रूपाआदितस्त्रयः पादाएकादशकाः अन्त्योष्टकः साविराड्रूपेत्युच्यते विनियो-
गोलैङ्गिकः ।

तत्रप्रथमासृचमाह—

आविद्युन्माद्भिर्मरुतःस्वर्कैरथेभिर्यातऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।

आवर्षिष्ठयानड्पावयोनपत्ततासुमायाः ॥१॥

आ । विद्युन्मत्तुभिः । मरुतः । सुष्टुअर्कैः । रथेभिः । यात ।

ऋष्टिमत्तुभिः । अश्वर्षुपर्णैः । आ । वर्षिष्ठया । नः । ड्पा । वयः ।

न । पत्तत । सुष्टुमायाः ॥ १ ॥

हेमरुतः मितंनिर्मितमन्तरिक्षं प्राप्यरुवन्ति शब्दंकुर्वन्ति इतिमरुतः यद्वा अमितं भृशंशब्द-
कारिणः अथवामितंस्वैर्निर्मितमेघंप्राप्यविद्युदात्मनारोचमानाः अथवा महत्यन्तरिक्षेद्रवन्तीति
मरुतः येमध्यमस्थानेदेवगणाः समान्नातास्तेसर्वेमरुतआख्यायन्ते तथाचाहुः—सर्वास्त्रीमध्यम-
स्थानापुमान्वायुश्वसर्वगः।गणाश्वसर्वेमरुतइतिवृद्धानुशासनमिति।पौराणिकास्वाचक्षते—मारीचा-
त्कश्यपात्सप्तगणात्मकाएकोनपञ्चाशत्संख्याकामरुतो जज्ञिरइति। एवंभूताहेमरुतः रथेभिः आत्मी-
यैरथैःआयातअस्मदीयंयज्ञमागच्छत कीदृशैरथैर्विद्युन्मद्भिः विद्योतनंविद्युत् विशिष्टदीप्तियुक्तैः
स्वर्कैःस्वर्चनैःशोभनगमनयुक्तैः यद्वा शोभनमर्कोर्चनंस्तुतिर्येषामस्तितादृशैः अथवाशोभनदीप्ति-
युक्तैः ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयःशक्तिरूपाण्यायुधानि स्थूणाइत्यन्ये तद्वद्भिःअश्वपर्णैः अश्वानां
पतनंगमनंएषामस्तितादृशैः यद्वा रंहणशीलामेघारथास्तैःसहान्तरिक्षेवर्षणार्थमागच्छत की-
दृशैर्विद्युन्मद्भिः विद्युत्तडिततद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः अर्षणंगमनं त-
त्स्वभावनीरयुक्तैः अश्वपर्णैः अश्वंव्यासंपर्णपतनंगमनयेषां अन्तरिक्षंव्याप्यवर्तमानैरित्यर्थः
हेसुमायाः मायेतिकर्मणोज्ञानस्यचनामधेयम् शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञावामरुतः वर्षिष्ठ-
याप्रवृद्धयाइषाअस्मभ्यंदातव्येनाप्नेनसहनोऽस्मान्प्रतिवयोनपक्षिणइव शीघ्रं आपत्ततआपत्त-
तआगच्छतेत्यर्थः अत्रनिरुक्तम्—अथातोमध्यस्थानादेवगणास्तेषामरुतःप्रथमागामिनोभवन्ति

मरुतोमितराविणोवामितरोचिनोवामहद्रवन्तीतिवेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतःस्वर्कैःस्वञ्चनैरिति-
वास्वर्चनैरितिवास्वर्चिभिरितिवारथैरायातऋष्टिमद्भिःश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेनचनोन्नेनवयइवा-
पततसुमायाःकल्याणकर्माणोवाकल्याणप्रज्ञावेति ॥ विद्युन्मद्भिः यवादेराकृतिगणत्वेनविद्यु-
च्छब्दस्ययवाद्यन्तर्भावादथवादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तेर्झयइतिमतुपोवत्वनप्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ह-
स्वनुङ्झ्यामतुबितिमतुपउदात्तत्वम् । अश्वपणैः अशूव्यामौ अशूषुषीत्यादिनाकन्प्रत्ययः बहुव्री-
हौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया वृद्धशब्दादातिशायनिकेइछनिमियस्थिरेत्यादिनावर्षादेशः ।
पतत पतृगतौ लुङि लुदित्वात् च्चैरडादेशः पतःपुमितिपुमागमः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

तेरुणेभिर्वरमापिशङ्कैःशुभेकयान्तिरथतूर्भिःरथैः ।

रुक्मोनचित्रःस्वधितीवान्पव्यारथस्यजंघनन्तभूम ॥२॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्कैः । शुभे । कम् । यान्ति ।

रथतुःऽभिः । अथैः । रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिइवान् । पव्या ।

रथस्य । जंघनन्त । भूम ॥ २ ॥

तेपूर्वोक्तामरुतः अरुणेभिररुणवर्णैः पिशङ्कैःपिङ्गलवर्णैःउभयवर्णोपेतैः रथतूर्भिः रथस्य
प्रेरयितुभिः अथैः वरंदेवानांवरीतारंकंशब्दयितारंस्तुवन्तंयजमानंआयान्ति आगच्छन्ति कि-
मर्थं शुभेतस्यशोभांकर्तुं अथवा शुभेउदकायवृष्ट्यर्थमित्यर्थः तेषामरुतांगणः रुक्मोन रोचमानं
सुवर्णमिवचित्रःअतिशयेनदर्शनीयः स्वधितीवान् स्वधितिरितिवज्रनाम शत्रूणांखण्डकेनायुधेनो-
पेतः एवंविधगणरूपास्तेमरुतः रथस्यपव्याचक्रधारया भूमभूमिजंघनंतअत्यर्थंघ्नन्तिस्तोतुरक्ष-
णार्थमागतानांतेषामरुतांभारमसहमानाभूमिरतिपीडितावभूवेत्यर्थः ॥ वरं व्रियन्तेदेवाअनेने-
तिवरः ग्रहवृष्टनिश्चीतिकरणेअप् । कं कैमैशब्दे कायतीतिकः बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथ-
तूर्भिः तुरत्वरणे रथंतुतुरतिवरायुक्तंकुर्वन्तीतिरथतुरः क्विप्चेतिक्विप् भिसिहल्लिचेतिदीर्घत्वम् ।
पव्या पवीरथनेमिर्भवतीतियास्कं । पूङ्पवने अस्मादचइरितिइप्रत्ययः उदात्तयणइतिविभक्तेरु-
दात्तत्वम् । जंघनन्त हन्तेर्यङन्ताद्वर्तमानेछान्दसोलङ् छन्दस्युभयथेतिशपआर्धधातुकत्वादतो-
शेषयलोपौ । भूम भूमिशब्दादुत्तरस्यामःसुपांसुलुगितिहादेशः छान्दसंहस्वत्वम् ॥२॥

॥ अथतृतीयमण्डलम् ॥

वैश्वामित्रे तृतीये मण्डले पञ्चानुवाकाः तत्र प्रथमे अनुवाके द्वादशसूक्तानि तत्र सोमस्य मेति त्रयो-
विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं तथा चानुक्रान्तं—सोमस्य न्यधिकेति अस्य मण्डलस्य द्रष्टा विश्वामित्रऋ-
षिः अनुकृत्वा त्रिष्टुप्छन्दः मण्डलादिष्वग्नेयमिति परिभाषयाग्निर्देवता प्रातरनुवाकाभिनशा-
स्योत्सैष्टुभेछन्दसि विनियोगः तथा च सूत्रम्—सोमस्य मातवसंप्रत्यग्निरिति त्रीणीति ।

तत्र प्रथमा—

सोमस्य मातवसं वक्ष्यं प्रेवह्निं च कर्त्थं विदथे यजध्वै ।
देवाँ अच्छादीद्युञ्जे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसंम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्त्थं ।
विदथे । यजध्वै । देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युञ्जे । अद्रिम् ।
शमः आये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदथे यज्ञे यजध्वै यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मा मां चकर्त्तवानसि तं मा
तवसंतपस्विनं बलिनं वक्षि कामयस्व किञ्च हे अग्ने देवानच्छा अभिलक्ष्य दीद्यत् दीप्यमानो हं
अद्रिं प्रावाणं युञ्जे अभिषवणाय युनज्मि शमाये शाम्यामि च तथा मन्वान्तरं—ऋतेन देवः सवि-
ता शमायतेति । यद्वा शमायेस्तौमि शशमानः रञ्जयतीति स्तुतिकर्मसुपाठात् तथा च मन्वान्तरं—
सो अग्रई जेशशमे च मर्तइति । किञ्च हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व रक्षायै सेवस्व यद्वा कर्माणितन्व-
न्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

प्राञ्चं यज्ञं चरुमवर्धतांगीः समिद्धिरग्निं नमसादुवस्यन् ।
दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसें गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चरुम् । वर्धताम् । गीः । समित् इग्निः । अग्निम् ।
नमसा । दुवस्यन् । दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् ।
गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हेअग्ने वयं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेणमच्छन्तं चक्रुम अकार्ष्म गीः मदीयास्तुतिः
वर्धतां एधतां अग्निंसमिद्धिर्नेमसाहविषाचदुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः किञ्च दि-
वोद्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतृणां विदथा ज्ञानानि स्तोत्राणिवाशशासुः अन्व-
शिषन् अपिच गृत्साय गृणातेरिदंरूपं स्तोतव्यायाग्नये तवसेवृद्धाय गातुंस्तोतुं ईषुश्चिद्व
स्तोतारङ्गच्छन्तिच चिदितिचार्थे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

मयोदधेमेधिरःपूतदक्षोदिवःसुबन्धुर्जनुषापृथिव्याः ।

अविन्दन्नुदर्शतमप्सु वन्तर्देवासोअग्निमपसिस्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतदक्षः । दिवः । सुबन्धुः । जनुषा ।

पृथिव्याः । अविन्दन् । ऊँ इति । दर्शतम् । अप्सु । अन्तः ।

देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलः जनुषा जन्ममात्रेणसुबन्धुः शोभन-
बन्धुः स्वतएवबन्धुरितियावत् योग्निर्दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याः भूमेश्चमयः सुखंदधेविदधा-
ति देवानामनुष्याणांचसुखंकरोतीतियावत् तदर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासोदेवाः स्वसृणां स-
रणशीलानानदीनामप्स्वन्तर्गूढं स्थितं अपसि यज्ञवहनरूपेकर्मणिनिमित्ते उइतिपूरणः अ-
विन्दन् लब्धवन्तः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

अवर्धयन्त्सुभगंसप्तयह्वीःश्वेतंजज्ञानमरुषमंहित्वा ।

शिशुंजातमभ्यारुरश्वादेवासोअग्निंजनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुभगम् । सप्त । यह्वीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् ।

मंहित्वा । शिशुम् । न । जातम् । अग्निं । आरुः । अश्वाः ।

देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीलाः यद्द्वीर्यह्वयः महत्योनद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतंशुभ्रं जज्ञानं जातं महित्वामहत्त्वेन अरुषमारोचमानं अप्सुस्थितमग्निं अवर्धयन् स्वकार्यभूताभिरोषधीभिर्वृद्धिमापितवत्यः यद्वा दिव्यमग्निं अपोवर्धयन्ति अविन्धनत्वात्तस्य किञ्च शिशुंनजातं यथाजातं शिशुंनश्वाः वडवाः अफ्यारुः अभिगच्छन्ति तथानद्यः उत्पन्नमग्निं अफ्यारुः अभिजग्मुः अपिचदेवासः देवाः अग्निंजनिमन् जन्मन्युदकेवा वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

शुकेभिरङ्गैरजं आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।
शोचिर्वसानः पर्यायुरपांश्रियोमिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

शुकेभिः । अङ्गैः । रजः । आततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः ।
कविभिः । पवित्रैः । शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् ।
श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥ १३ ॥

अग्निः शुकेभिः शुक्लैरङ्गैस्तेजोभिरजोन्तरिक्षमाततन्वान् आततन्वन् व्यामुवन् क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं कविभिः कान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वापवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः पुनानः शोधयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परिपरितोवसानः आच्छादयन् अपांअपस्यतां कर्मवतां आयुरन् बृहतीः प्रभूताः अनूनाः संपूर्णाः श्रियः संपदश्च मिमीते करोति ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

अथषष्ठी—

वव्राजासीमनदतीरदब्धादिवोयह्वीरवसानाननग्नाः ।
सनाअत्रयुवतयः सयौनीरेकंगर्भदधिरेसप्तवाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यह्वीः । अवसानाः ।
अनग्नाः । सनाः । अत्र । युवतयः । सयौनीः । एकम् । गर्भम् ।
दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीः अभक्षयन्तीः अदब्धाः अहिंसिताः मातृभूताः अपोग्निः सीसर्वतोवव्राज
व्रजति अग्निरपांशोषकः तंचापः शमयन्तितदुभयमिहनास्तीः युक्तं भवति कीदृश्यस्ताः दिवो-
यह्नीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः वस्त्रस्थानीयस्यजस्य वि-
द्यमानत्वात् अतएवनग्नाः किञ्च ता अपिसनाः सनातन्यः युवतयः नित्यतरुण्यः नित्यवृद्धाह-
त्यर्थः-सयोनीः समानमन्तरिक्षं योनिस्थानं यासांताः सप्तवाणीः नद्यः एकं अग्निगर्भं गर्भस्थं
दधिरेदधते ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपघृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।
अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना महीदस्मस्य मातरा समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । समुहृतः । विश्वरूपाः । घृतस्य । योनौ ।
स्रवथे । मधूनाम् । अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति ।
दस्मस्य । मातरा । समीची इति समुहृची ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौस्थाने अन्तरिक्षे संहतः पुञ्जीभूताः हन्तेः क्विप् विश्वरूपाः नाना-
रूपाः स्तीर्णाः सर्वत्रप्रसृताः अस्याग्नेः रश्मयः मधूनामुदकानां स्रवथे स्रवणे निमित्ते अस्थु-
स्तिष्ठन्ति पिन्वमानाः पूर्यमाणाः अत्र अग्नौ आपः धेनवः सर्वेषां प्रीणयिष्यः अभवन् समी-
ची समञ्चत्यौ शोभमाने मही महत्यौद्यावापृथिव्यौ दस्मस्यदर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरौ
भवतः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौ दधानः शुक्रारंभसावपूषि ।
श्रोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषाय त्रवा वृधे काव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा ।
रभसा । अपूषि । श्रोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा ।
यत्र । वृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हेसहस्रःसूनो सहस्रस्पुत्रअग्ने बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणःत्वं शुक्राशुक्राणिभास्वराणिरभसा
वेगवन्ति वपुंषि अर्चीषिदधानः धारयंस्त्वं व्यद्यौत विद्योतसे वृषाग्निः यत्रयस्मिन्यजमानेकाव्ये
नस्तोत्रेणववृधेवृद्धिप्रामोतितदानींमधुनः अत्यन्तं मधुरस्यघृतस्यउदकस्यधाराः श्रोतन्ति स-
बन्तेयदायजमानस्तोत्रेणअग्निस्तुष्टोभवति तदानींवृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथनवमी-

पितुश्चिदूर्ध्वर्जनुषां विवेदव्यस्य धारां असृजद्विधेनाः ।

गुहाचरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवोयह्वीभिर्नगुहांबभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊर्ध्वः । जनुषां । विवेद । वि । अस्य । धाराः ।

असृजत् । वि । धेनाः । गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः ।

दिवः । यह्वीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्यऊधः ऊधःस्थानीयजलप्रदेशंअयमग्निर्जनुषास्वयमेवविवेद जानाति
किंचायमग्निः अस्योधसःसंबन्धिन्योधाराः पयोधाराः व्यसृजत् विसृष्टवान् धेनामाध्यमिका-
वाचः विसृजति शिवेभिः शिवंकरैः सखिभिः आत्मनःसखिभूतैर्वायुभिः दिवोयह्वीभिः अन्त-
रिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्चसह गुहागुहायांचरन्तं वर्तमानमेनमग्निंगुहाचित् गुहायांस्थितः को-
पिनबभूव प्राप्तुंसमर्थोनाभवत् ॥ ९ ॥

अथदशमी-

पितुश्चगर्भंजनितुश्चबभ्रेपूर्वी रेकोअधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णेसपत्नीशुचयेसबन्धूउभेअस्मैमनुष्येऽनिपाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः ।

अधयत् । पीप्यानाः । वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये ।

सबन्धू इति सऽबन्धू । उभे इति । अस्मै । मनुष्येऽइति ।

नि । पाहि ॥ १० ॥ १४ ॥

अयमग्निः पितृश्च अन्तरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकोस्य जनयितुश्च ब्रह्मणश्च लोकं बभ्रे विभर्ति एक एवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः पीप्यानाः प्यायमानाः वृद्धिप्राप्ताः ओषधीः अधयत धयति भक्षयति सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोः ते मनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते उभेद्या-
वापृथिव्यौ वृष्णे वार्षिन्ने अस्मै शुचये अग्नये सवन्भूभवतः अनयोः अग्निरेव बन्धुरित्यर्थः हे अग्ने त्वत्तेद्यावापृथिव्यौ निपाहि नितरां रक्ष ॥ १४ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथैकादशी—

उरौ महौ अनिवाधेव वर्धापो अग्नि यशसः संहि पूर्वीः ।
ऋतस्य योनावशय दमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥
उरौ । महान् । अनिवाधे । वर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः ।
सम् । हि । पूर्वीः । ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः ।
जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

महानयमग्निः अनिवाधे असंवाधे उरौ विस्तीर्णन्तरिक्षे वर्ध वर्धते अस्य वर्धने कारण-
माह—हियस्मात्कारणात् पूर्वीर्बह्व्यः यशसः यशोऽन्नं तद्व्य आपः अग्निं संवर्धयन्ति एवं अग्नि-
वृद्धिप्राप्तोऽग्निः ऋतस्य उदकस्य योनौ स्थानेन्तरिक्षे स्थितः स्वसृणां स्वतः सरन्तीनां जामीनां
भगिनीस्थानीयानां नदीनां हेतुभूते अपसि पयसि दमूनाः दान्तमनाः सन् अशयत् शेते ॥ ११ ॥

अथद्वादशी—

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षे यः सूनवे भाः ऋजीकः ।
उदुस्त्रिया जनिता योज जाना पांगर्भो नृत्तमो य ह्यो अग्निः ॥ १२ ॥
अक्रः । न । बभ्रिः । समिथे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सूनवे ।
भाः ऋजीकः । उत् । उदुस्त्रियाः । जनिता । यः । जान ।
अपाम् । गर्भः । नृत्तमः । यह्यः । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्यलोकस्यजनयिता अपांउदकानांगर्भः गर्भरूपः नृतमः नेतृतमः अति-
शयेनमनुष्याणांरक्षिता यद्ब्रह्मः महान् योग्निः अक्रः पुरेषामाक्रमितापरैरनाक्रमणीयोवा ने-
तिपादपूरणः समिधेसद्भ्रामे महीनांमहतीनांस्वसेनानां बन्निःभर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः भा-
ऋजीकः स्वदीप्त्याप्रकाशमानः सोग्निः सून्वेहविषांप्रदात्रे यजमानाय तदर्थं उस्त्रियाः अपः
उज्जजानउदजनयत् सून्वे षूपेरणे इत्यस्माद्धातोरौणादिकोनुप्रत्ययः ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

अपांगर्भैर्दर्शतमोषधीनां वनाजजानसुभगाविरूपम् ।
देवासंश्चिन्मनसासंहिजग्मुःपनिष्ठंजातंतवसंदुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वनां । जजान् ।
सुभगां । विरूपम् । देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि ।
जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीया अरणिः दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपं अपां
ओषधीनांचगर्भैर्आग्जजान अजनयत् देवासश्चित् सर्वदेवापि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं
जातमात्रं तमग्निं मनसास्तुत्यासंजग्मुः उपागच्छन् हीतिपूरणः तएवदुवस्यनपर्यचरन् ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

बृहन्तइन्द्रानवोभाऋजीकमग्निंसचन्तविद्युतो नशुक्राः ।
गुहैववृद्धंसदसिस्वेअन्तरपारऊर्वेअमृतंदुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःःऋजीकम् । अग्निम् । सचन्त ।
विद्युतः । न । शुक्राः । गुहांसइव । वृद्धम् । सदसि । स्वे ।
अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारेअगाधेऊर्वेसमुद्रे अन्तर्मध्ये अमृतं उदकंदुहानाः क्षरन्तः बृहन्तइत् महान्तएव
भानवःरश्मयः शुक्राः दीप्यमानाः विद्युतो न विद्युतइवस्वेस्वकीयेसदंसिदनेअन्तरिक्षे गुहे-
वगुहायामिववृद्धंप्रवृद्धं भाऋजीकं प्रभयादीप्यमानं अग्निंसचन्तआश्रयन्ति ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

ईळेचत्वायजमानोहविर्भिरीळेसखित्वंसुमतिनिकामः ।
देवैरवोमिमीहिसंजरित्रेरक्षाचनोदम्येभिर्नीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःभिः । ईळे । सखित्वम् ।
सुमतिम् । निःकामः । देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे ।
रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिःसाधनैः त्वात्वां ईळे पूजयामि च पश्वादिलक्षणंधनंचयाचे सुम-
तिंशोभनांमतिं धर्मविषयांबुद्धिं निकामः नितरांकामयमानः त्वयासहसखित्वं ईळैयाचे
त्वंदेवैःसहजरित्रेस्तोत्रेस्तोत्रं कुर्वते मह्यं अस्मदर्थं अवः पश्वादिविषयारक्षांसंमिमीहिकुरु
दम्येभिर्दमनीयैर्नियन्तव्यैः प्रयत्ननियन्तव्यतया उच्छृंखलतोक्ता अनीकैस्तेजोभिः नः
अस्मान् रक्षच ॥ १५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथषोडशी—

उपक्षेतारस्तवमुप्रणीतेग्नेविश्वानिधन्यादधानाः ।
सुरेतसाश्रवसातुञ्जमानाअभिष्यामपृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उपक्षेतारः । तव । सुप्रणीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।
सुरेतसा । श्रवसा । तुञ्जमानाः । अभि । स्याम । पृतनाइयून् ।
अदेवान् ॥ १६ ॥

हेसुप्रणीते शोभनप्रणयन हेअग्ने तवउपक्षेतारः उपगन्तारः अत्रक्षितिर्गत्यर्थेवर्तते वि-
श्वानिसर्वाणिधन्याधन्यानिपश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानिकर्माणि दधानाः विदधानाः कुर्व-
न्तः तुञ्जमानाः हवींषिप्रयच्छन्तोवयं सुरेतसाशोभनवीर्येण श्रवसात्वाक्त्वेनात्नेनअदेवान्देवे-
भ्योन्यान् नञ्जिवयुक्तन्यायेन राक्षसाएवगृह्यन्ते यज्ञविघ्नकारिणस्तान् पृतनायूंश्शरीराद्युपद्रव-
कारिणः शत्रूंश्चअभिष्यामअभिभवेम यद्वा देवान्अपूजयतः शत्रूनिविवायोज्यम् ॥ १६ ॥

अथसप्तदशी—

आदेवानामभवःकेतुरग्नेमन्द्रोविश्वानिकाव्यानिविद्वान् ।
प्रतिमर्ताअवासयोदमूनाअनुदेवान् रथिरोयासिसार्धन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि ।
काव्यानि । विद्वान् । प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु ।
देवान् । रथिरः । यासि । सार्धन् ॥ १७ ॥

हेअग्ने मन्द्रः स्तुत्यः केतुर्थेषुदेवानां प्रज्ञापकस्त्वं आभवः आसमन्ताद्भवसि सर्वव्याप-
कोभवसीत्यर्थः किंच विश्वानि सर्वाणिकाव्यानियजमानादिभिःकृतानि स्तोत्राणिविद्वान्
जानन् दमूनादान्तमनाः त्वंमर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेनप्रीतान् विधाय
गृहेषुप्रत्यवासयः प्रतिवासयसि रथिरः रथी त्वं सार्धन् देवानांहितानिकर्माणिसाधयन् देवान्
अनुयासिच अनुगच्छसिच ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी—

निदुरोणेअमृतोमर्त्यानांराजाससादविदथानिसार्धन् ।
घृतप्रतीकउर्वियाव्यद्यौदग्निर्विश्वानिकाव्यानिविद्वान् ॥ १८ ॥
नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद् । विदथानि ।
सार्धन् । घृतप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः ।
विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतः नित्यः राजा राजमानोयोग्निः विदथानियज्ञान् सार्धन् साधयन् मर्त्यानां अ-
ग्निहोत्रिणां दुरोणेगृहे निषसाद् निषोदति विश्वानिकाव्यानिविद्वान् जानन् घृतप्रतीकः घृते-
नसंधुक्षितावयवः उर्वियाविस्तीर्णः सोग्निः व्यद्यौत् विद्योतते ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशी—

आनोगहिसख्यैभिःशिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिःसर्षयन् ।
अस्मेरयिबहुलंसन्तरुत्रंसुवाचंभागंयशसंरुधोनः ॥ १९ ॥

आ । नः । गृहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः ।
 ऊतिः । सरण्यन् । अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् ।
 समस्तंरुत्रम् । सुह्वाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

सरण्यन् सर्वत्रसरणंगमनमिच्छन् महास्त्वं शिवेभिः शिवंकरीः सख्येभिः सख्यैः स-
 त्विकर्षेभिः महीभिः महतीभिरुतिभीरक्षाभिश्चनोस्मान् प्रतिआगहि आगच्छ अस्मे अस्म-
 ष्यं बहुलंविस्तीर्णं संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागंसर्वैर्भजनी-
 यंयशसं यशसाकीर्त्यासंयुक्तरयिंधनं नोस्मष्यं कृधिदेहि अस्मष्यमितिपुनर्वचनमादरा-
 तिशयार्थम् ॥ १९ ॥

अथविंशी-

एतातेअग्नेजनिमासनानिप्रपूर्व्यायनूतनानिवोचम् ।
 महान्तिवृष्णेसर्वनाकृतेमाजन्मन्जन्मन्निहितोजातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्व्याय । नूतनानि ।
 वोचम् । महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्जन्मन् ।
 निहितः । जातवेदाः ॥ २० ॥

हेअग्ने पूर्व्यायपुरातनायतेतुष्यं सनानिसनातनानिमहद्भिःसंभजनीयानिवानूतनानि
 अन्येष्वविद्यमानानि अद्यतनानिवा एताएतानिजनिम जन्मानिकर्माणिस्तोत्राणिवाप्रवोचं
 प्रोक्तवानस्मि जातवेदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा जन्मन्जन्मन् जायन्तइतिजन्मानः तेषुसर्वेषु
 मनुष्येषुनिहितोयागार्थं तस्मैवृष्णे संपदांविषित्रे अग्नये इमाइमानि महान्तिवृहन्ति सवना
 सवनानि कृता कृतानि ॥ २० ॥

अथैकविंशी-

जन्मन्जन्मन्निहितोजातवेदाविश्वामित्रेभिरिध्यतेअजस्रः ।
 तस्यैव्यंसुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्नुजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः ।
 इध्यते । अजस्रः । तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञिर्यस्य ।
 अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम् ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् सर्वेषुमनुष्येषुनिहितोजातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः पूज्यांब-
 हुवचनं महर्षिणा विश्वामित्रेण योजातवेदाः अजस्रः अजस्रं अनवरतं इध्यते दीप्यते सुमतौ
 कल्याण्यामतौ वर्तमानावयं तस्ययज्ञिर्यस्ययज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अ-
 नुग्रहबुद्धौ अपिस्याम अपिभवेम प्रार्थनायांलिङ् ॥ २१ ॥

अथद्वाविंशी-

इमंयज्ञंसहसावन्त्वंनोदेवत्राधेहिसुक्रतोऽरराणः ।
 प्रयंसिहोतर्बृहतीरिषोनोग्रेमहिद्रविणमायजस्व ॥ २२ ॥
 इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि ।
 सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रराणः । प्र । यंसि । होतः । बृहतीः ।
 इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हेसहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतोशोभनकर्मन् हेअग्ने रराणः सर्वदारममाणः शब्दं
 कुर्वाणोवात्वं नोस्मदीयमिमंयज्ञं देवत्रादेवेषुधेहिनिधेहि हेहोतः देवानामाह्वातः बृहतीः इषः अ-
 न्मानिनोस्मभ्यं प्रयंसिप्रयच्छ हेअग्नेमहिमहत द्रविणंपश्वादिलक्षणं धनं आयजस्व प्रयच्छ
 अत्रयजिर्दानकर्मा ॥ २२ ॥

अथत्रयोविंशी-

इळामग्नेपुरुदंसंसनिगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
 स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ २३ ॥ १६ ॥
 इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् ।
 हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा ।
 अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥ १६ ॥

इयंसर्वेषांपशूनांपशुपुरोडाशस्यस्विष्टकृतःपुरोनुवाक्या सूत्र्यतेहि—इळामग्नेपुरुदंसंसनि-
गोर्होतायक्षदग्निंपुरोळाशस्यस्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतिपुरोळाशस्विष्टकृतइति । हेअग्नेपुरु-
दंसंबहुकर्माणं गोः गवांसनिपदात्रीं इळांभूमिहवमानायस्तुवते मसंशश्वत्तमं चिरकालं यथा-
भवतितथा साध साधय नोस्माकंसूनुःपुत्रः तनयः सन्तानस्यविस्तारयिता विजावापुत्रपौ-
त्रादिरूपेणस्वयंविजायतइतिविजावास्यात् हेअग्ने साप्रसिद्धातेसुमतिः त्वदोयाअनुग्रहबुद्धिः
अस्मेअस्मासु भूतुभवतु ॥ २३ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

वैश्वानरायेतिपञ्चदशार्चद्वितीयंसूक्तं तथाचानुक्रान्तं—वैश्वानरायपञ्चोनवैश्वानरी-
यंतुजागतंत्विति विश्वामित्रऋषिः जगतीछन्दः वैश्वानरोग्निर्देवता षष्ठ्याभिष्टविकयोस्तृती-
येहन्याग्निमारुतेवैश्वानरायधिषणामितिवैश्वानरनिविद्धानीयंसूक्तं तृतीयस्येतिखण्डेसूत्रि-
तम्—वैश्वानरायधिषणांधारावरामरुतइति ।

तत्रप्रथमा—

वैश्वानरायधिषणामृतावृधेघृतंनपूतमग्नयेजनामसि ।

द्विताहोतारंमनुषश्चवाघतोधिधारथंनकुलिशःसमृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानरायं । धिषणाम् । ऋतवृधे । घृतम् । न । पूतम् ।

अग्नये । जनामसि । द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः ।

धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतवृधे ऋतस्योदकस्ययज्ञस्यवावर्धयित्रैवैश्वानराय वैश्वानरशब्दोयास्केनव्याख्यातः-
वैश्वानरःकस्माद्विश्वान्नरान्नयतिविश्वएवंनरानयतीतिवाअपिवाविश्वानरएवस्यातप्रत्यूतःसर्वा-
णिभूतानितस्यैवैश्वानरस्तस्यैषाभवतीति । तस्मैअग्नये पूतंघृतंन घृतमिव धिषणांस्तुतिजना-
मसिजनयामः यथाघृतंपीतिजनयति तथाप्रीतिकरोमीत्यर्थः द्विताद्विधागार्हपत्याहवनीयरू-
पाभ्यांयुक्तं होतारंदेवानामाह्वारमग्निमनुषः मनुष्याः वाघतश्चक्रत्वजश्च धियाकर्मणाकु-
लिशोवास्यादिः रथंन रथमिव समृण्वतिसंस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

सरोचयज्जनुषारोदसीउभेसमात्रोरभवत्पुत्रईड्यः ।

हव्यवाळमिरजरश्चनोहितोदूळभोविशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषां । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः ।

अभवत् । पुत्रः । ईड्यः । हव्यवाट् । अग्निः । अजरः ।

चनःऽहितः । दुःऽदभः । विशाम् । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोमिर्जनुषा जन्मनाउभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति स-
मात्रोर्द्यावापृथिव्योः ईड्यः स्तुत्यः पुत्रोभवत् हव्यवाट् हव्यानां वोढा अग्निः अङ्गनादिगु-
णयुक्तः अजरः जरारहितः चनोहितः चनोन्नहितंयजमानेनिहितंयेनासौचनोहितः दूळभः
हिंसितुमशक्यः सोयंविभावसुः प्रभाधनः विशांमनुष्याणां अतिथिरिवपूज्योभवति ॥ २ ॥

अथतृतीया—

ऋत्वादक्षस्यतरुषोविधर्मणिदेवासोअग्निंजनयन्तचित्तिभिः ।

रुरुचानंभानुनाज्योतिषामहामत्यंनवाजंसनिष्यन्नुपंब्रुवे ॥ ३ ॥

ऋत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विधर्मणि । देवासः । अग्निम् ।

जनयन्त । चित्तिभिः । रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा ।

महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उपम् । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिर्ज्ञानैः उपलक्षितादेवासः देवाः तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्यदक्षस्यबलस्य ऋ-
त्वाकर्मणा विधर्मणि विधारकेयज्ञे अग्निंजनयन्त अजनयन् भानुनाभासमानेन ज्योतिषारु-
रुचानं रोचमानं महान् महान्तं अग्निंअत्यंनं भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिष्यन् लिप्समानोहं
उपब्रुवे स्तौमि ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

आमन्द्रस्यसनिष्यन्तोवरेण्यंवृणीमहेअह्वयंवाजमृग्मियम् ।

रातिभृगूणामुशिजंक्विक्रतुमग्निंराजन्तंदिव्येनशोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अह्वयम् ।
 वाजम् । ऋगिर्यम् । रातिम् । भृगूणां । उशिजम् ।
 कविऽकृतम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मन्द्रस्यस्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनंवरेण्यंवरणीयं अह्वयंअलजावहं ऋगिर्यंपश-
 स्यं वाजमन्नं सनिष्यन्तः लिप्समानावयं भृगूणांऋषीणां रातिं अभिलषितार्थंपदातारं उशिजं
 आभिलष्यं तं कविकर्तुंक्रान्तंप्रज्ञं दिव्येनदिविभवेन शोचिषारोचिषा राजन्तंभ्राजमानमग्निआ-
 वृणीमहे संभजामहे ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

अग्निंसुम्नायंदधिरेपुरोजनवाजंश्रवसमिहवृक्तबर्हिषः ।
 यतस्त्रुचःसुरुचंविश्वदैव्यंरुद्रंयज्ञानांसाधदिष्टिमपसाम् ॥५॥१७॥

अग्निम् । सुम्नायं । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजंश्रवसम् । इह ।
 वृक्तबर्हिषः । यतस्त्रुचः । सुरुचम् । विश्वदैव्यम् । रुद्रम् ।
 यज्ञानाम् । साधित्इष्टिम् । अपसाम् ॥ ५ ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः यतस्त्रुचःप्राप्तस्त्रुचः ऋत्विजः सुम्नायसुस्वार्थं वाजश्रवसंमनु-
 ष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं विश्वदैव्यं विश्वेभ्योदेवेभ्योहितं रुद्रंयज्ञानांदावकं
 अपसांकर्मवतांयज्ञानां यजन्तीतियज्ञायजमानाः तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञं तादृशमग्निं इह-
 यज्ञे जनाःस्तोतारः पुरोदधिरे स्तुवन्ति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

अथषष्ठी-

षार्वकशोचेतवहिक्षयंपरिहोतर्यज्ञेषुवृक्तबर्हिषो नरः ।
 अप्रेदुर्वहच्छमानासुआप्यमुपासतेद्रविणंधेहितेभ्यः ॥ ६ ॥

पावकऽशोचे । तवं । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु ।
 वृक्तर्बर्हिषः । नरः । अग्ने । दुवः । इच्छमानासः । आप्यम् ।
 उप । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हेपावकशोचे शोधकदीप्ते हेहोतः देवानामाह्वातः हेअग्ने यज्ञेषुपरिपरितः वृक्तर्बर्हिषः स्ती-
 र्णर्बर्हिषः दुवःपरिचरणमिच्छमानासः इच्छन्तो नरोनेतारोयजमानाः आप्यं आसुयोग्यं तवत्व-
 त्संबन्धिनंक्षयं निवासं यागगृहं उपासते उपविशति हियस्मात् तेभ्योद्रविणं धनं धेहि वि-
 धेहि ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

आरोदसीअपृणदास्वर्महज्जातंयदेनमपसोअधारयन् ।
 सोअध्वरायपरिणीयतेकविरत्योनवाजसातयेचनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् ।
 यत् । एनम् । अपसः । आधारयन् । सः । अध्वराय । परि ।
 नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसातये । चनः इहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणत् आपूरयत् तथामहत्प्रभूतंस्वः अन्तरिक्षं आपृणच्च अ-
 पसःकर्मवन्तोयजमानाः जातंयदयंएनमग्निं आधारयन् अत्येन अश्वइव कविःक्रान्तः स-
 र्वत्रव्याप्तः चनोहितः निहितान्नः सोयमग्निः वाजसातये वाजस्य अन्नस्यकीर्तैर्वासातये ला-
 भाय अध्वराय परिणीयते यज्ञार्थनीयते ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

नमस्यतंहव्यदातिस्वध्वरंदुवस्यतुदम्यंजातवेदसम् ।
 रथीर्ऋतस्यंबृहतोविचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यदातिम् । सुअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् ।
 जातवेदसम् । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विचर्षणिः । अग्निः ।
 देवानाम् । अभवत् । पुरः इहितः ॥ ८ ॥

रथीनेताबृहतोमहतः ऋतस्ययज्ञस्यविचर्षणिःद्रष्टायोग्निःदेवानांपुरोहितः पुरस्ताद्द्रष्ट-
व्यतयास्थापितोभवत् हव्यदातिं देवेभ्योहविषांदातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्योगृहे-
भ्योहितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यतपूजयत् दुवस्यतपरिचरत् ॥ ८ ॥

अथनवमी-

तिस्त्रोयहस्यसमिधःपरिज्मनोग्रेरपुनन्नुशिजोअमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्यैभुजंमुलोकमुद्वेउपजामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यहस्य । सम्दइधः । परिज्मनः । अग्रेः । अपुनन् ।

उशिजः । अमृत्यवः । तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्यै । भुजम् ।

ऊँ इति । लोकम् । ऊँ इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमानाः अमृत्यवोमृत्युरहिताः येदेवाः यहस्यमहतः अग्रेः परिज्मनः
परितोगन्तुः समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूः अपुनन्
अशोधयन् तेदेवाः भुजं सर्वेषांपालयित्रीं तासांतनूनांमध्ये एकांपार्थिवीतनुं मर्त्यैर्मर्त्यलोके
अदधुः न्यदधुः उद्वेत्तनू जामिलोकं आसन्नमन्तरिक्षं उपेयतुः गच्छतः अथ-
वातिस्रःसमिधः आधारसमिधौद्वेअनूयाजसमिच्चैकेति तासांसमिधांएकां अनूयाजसमिधं
मर्त्यैइहलोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति प्रजावाअनूयाजइति प्रजात्वेनानूया-
जानांस्रष्टत्वात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः इतरेद्वेसमिधौ अन्तरिक्षेदिव्यभोगहेतु उपेयतुः
उपगच्छतः त्रीन्परिधींस्तिस्रःसमिधइतिहिनिगमः ॥ ९ ॥

अथदशमी-

विशांकविंविश्वपतिमानुषीरिषःसंसीमरुण्वन्त्स्वधितिंनतेजसे ।

सउद्वतोनिवतोयातिवेविषत्सगर्भेषुभुवनेषुदीधरत् ॥१०॥१८॥

विशाम् । कविम् । विश्वपतिम् । मानुषीः । इषः । सम् । सीम् ।

अरुण्वन् । स्वधितिम् । न । तेजसे । सः । उत्स्वतः । निस्वतः ।

याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥१०॥ १८॥

इषः पश्वादिलक्षणधनमिच्छत्यः मानुषोः मनुष्यप्रजाः विशांमजानां विश्वतिप्रभुं-
विमेधाकिर्न समिनंयमग्निं स्वधितिन असिमिव तेजसे तैक्षण्यार्थं समरूपवन् समस्कुर्वन् सोमिः
उद्वतः उच्छ्रायवतः निवतोनीचैर्भाववतश्चप्रदेशान् वेविषत् व्यामुवन् यातिगच्छति सएषुभु-
वनेषु गर्भगर्भत्वेनात्मानं दीधरत् आधारयत् ॥ १० ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी-

सजिन्वतेजठरेषुप्रजज्ञिवान्दृषाचित्रेषुनानन्दन्नसिंहः ।

वैश्वानरःपृथुपाजाअमर्त्योवसुरत्नादयमानोविदाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरेषु । प्रजज्ञिवान् । दृषा । चित्रेषु ।

नानन्दत् । न । सिंहः । वैश्वानरः । पृथुपाजाः । अमर्त्यः ।

वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातः वृषावर्षकः सवैश्वानरः चित्रेषुनानाप्रकारेषु जठरेषु प्राणिनां भेदात्
जठराणांभेदः तेषुजिन्वतेवर्धते चित्रेषुनानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दकुर्वन् सिंहो
सिंहइव किंविधोवैश्वानरः पृथुपाजाः पृथुतेजाः अथवा पृथुवेगः अमर्त्यः मरणधर्मरहितः
दाशुषेहविषांप्रदात्रे यजमानाय रत्नारमणीयानि वसुवसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः
प्रयच्छन् ॥ ११ ॥

अथद्वादशी-

वैश्वानरःप्रत्नथानाकमारुहद्विवरूपृष्टंभन्दमानःसुमन्मग्निः ।

सपूर्ववज्जनयञ्जन्तवेधनंसमानमज्मंपर्येतिजागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नस्था । नार्कम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्टम् ।

भन्दमानः । सुमन्मग्निः । सः । पूर्ववत् । जन्नयन् । जन्तवै ।

धनम् । समानम् । अज्मम् । परि । एति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिः भन्दमानः स्तूयमानः वैश्वानरः जातमात्रएवप्रत्नथा प्रत्नइव चि-
रंतनइव नाकं कंसुखं अकंदुःखं नविद्यतेअकंस्यस्मिन्तत नाकं दिवः अन्तरिक्षस्यपृष्ठं उपरि-
तनप्रदेशं स्वशोचिभिः आरुहन् आरोहति सवैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वैश्वर्यक्रषियइव जन्तवे
स्तोत्रेयजमानाय धनंपश्वादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविःसदाप्रबुद्धः समानं सर्वेषां
देवानांसाधारणं अजमं आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेणगच्छति ॥ १२ ॥

अथत्रयोदशी—

ऋतावानंयज्ञियंविप्रमुक्थ्य१मायंदधेमातरिश्वादिविक्षयम् ।
तंचित्रयामंहरिकेशमीमहेसुदीतिमग्निमुवितायनव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतइवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे ।
मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् । तम् । चित्रइयामम् । हरिइकेशम् ।
ईमहे । सुइदीतिम् । अग्निम् । सुवितायं । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवन्तं यज्ञियंयज्ञार्हं विप्रमेधाविनं उक्थ्यं स्तुत्यं दिविद्युलोकेशयं निवस-
न्तं यमग्निं मातरिश्वावायुः द्युलोकादाहृत्यपृथिव्यां आदधे आहितवान् चित्रयानं नानावि-
धगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीक्षितमग्निं नव्यसेनवतराय सुविताय सुष्टुपात्र-
व्यायधनाय तदर्थंईमहेयाचामहे ॥ १३ ॥

अथचतुर्दशी—

शुचिंनयामंनिषिरंस्वदृशंकेतुंदिवोरोचनस्थामुषुर्बुधम् ।
अग्निंमूर्धानंदिवोअप्रतिष्कृतंतमीमहेनमंसावाजिनंवृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामंन् । इषिरम् । स्वःइदृशम् । केतुम् । दिवः ।
रोचनइस्थाम् । उषुःइबुधम् । अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः ।
अप्रतिइस्कृतम् । तम् । ईमहे । नमंसा । वाजिनम् । वृहत् ॥ १४ ॥

नेतिसंप्रत्यर्थे शुचिंदीप्तं यामन्यामनियज्ञे इषिरंएषणीयं स्वदृशंसर्वदृशंसर्वपदार्थविज्ञान-
युक्तं दिवः द्युलोकस्यकेतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थारोचनस्थं रोचनःसूर्यः तस्मिन् तिष्ठन्तं उषुर्बुधं

अग्निहोत्रिकरूपेण उषसिप्रबुध्यमानं दिवःस्वर्गस्यमूर्धानंप्रधानं अप्रतिष्कृतंअप्रतिहतशब्दं
वाजिनमन्त्रवन्तं बृहत् महान्तं तमग्निं नमसास्तोत्रेण ईमहेयाचामहे ॥ १४ ॥

अथपञ्चदशी—

मन्द्रं होतारं शुचिं मद्द्वयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।
रथं न चित्रं वपुषाय दर्शनं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥
मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् ।
विश्वचर्षणिम् । रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शनम् ।
मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥ १९ ॥

मन्द्रं स्तुत्यं होतारं देवानामाह्वतारं शुचिं सर्वदा शुद्धं अद्वयाविनं द्वयहीनं अकुटिलं दमून-
संदानमनसं उक्थ्यं श्रेष्ठं विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं रथं न रथमिव वपुषा-
य रूपार्थं दर्शनं दर्शनीयं सदमिद् सदैवमनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्योहितं तमग्निं रायो धनानि ईम-
हेयाचामहे अत्र याज्जार्थत्वादस्य द्विकर्मकत्वम् ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चतृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं अत्रेयमनुक्रमणिका—वैश्वानरायैकादशे-
ति । पूर्वसूक्ते वैश्वानरीयंतु जागतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती छन्दः वैश्वानरोऽग्निर्देवता
अस्य सूक्तस्य अग्निष्टोमे आग्निमारुतशस्त्रे विनियोगः सूच्यते हि—वैश्वानराय पृथुपाजसेशनः-
करत्यर्षत इति ।

त्रतप्रथमा—

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपोरत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे ।
अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूषत् ॥ १ ॥
वैश्वानरय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु ।
गातवे । अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि ।
सनता । न । दूषत् ॥ १ ॥

विषामेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलायबह्वन्नायवापाजः शब्दस्यबलान्नान्नोः पाठात् वैश्वानरायाम्नये धरुणेषुधर्मेषुयज्ञेषु रत्ना रमणीयानिस्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधन्त परिचरन्तिकुर्वन्ति अमृतः मरणरहितोग्निः देवान्दुवस्यति हविषांप्रदानेनपरिचरति हिःप्रसिद्धौ अथअतःकारणात् कोपिसनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् नदूदुषव न दूषयति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

अ॒न्न॒दू॒तो॒रो॒द॒सी॒द॒स्म॒ई॒य॒ते॒हो॒ता॒नि॒ष॒त्तो॒म॒नु॒षः॒पु॒रो॒हि॒तः ।
क्ष॒यं॒बृ॒ह॒न्तं॒परि॑भूषति॒द्यु॒भि॒र्दे॒वे॒भि॒र॒ग्नि॒रि॒षि॒तो॒धि॒या॒व॒सुः ॥ २ ॥

अ॒न्तः । दू॒तः । रो॒द॒सी॒ इति॑ । द॒स्मः । ई॒य॒ते । हो॒ता । नि॒ऽस॒त्तः ।
म॒नु॒षः । पु॒रः॒ऽहि॒तः । क्ष॒यं॒म् । बृ॒ह॒न्तं॒म् । परि॑ । भू॒ष॒ति॒ । द्यु॒ऽभिः॑ ।
दे॒वे॒भिः॑ । अ॒ग्निः । इ॒षि॒तः । धि॒या॒व॒सुः ॥ २ ॥

दस्मोदर्शनीयोहोताग्निः दूतः देवानांदूतःसन् रोदसीरोदस्योर्घावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयतेगच्छति मनुषः मनोजातस्य मनुष्यस्यपुरोहितः आहवनीयादिरूपेणपुरतःस्थापितः निषत्तोनिषण्णःसन् अग्निर्द्युभिःदीप्तिभिः बृहन्तं महान्तं क्षयं यज्ञगृहं परिभूषति अलंकुरुते देवेभिःदेवैः इषितः प्रेषितोधियावसुः प्रज्ञाव्याप्तः एतेद्वे अग्निविशेषणे ॥ २ ॥

अथतृतीया—

के॒तुं॒य॒ज्ञा॒नां॒वि॒द॒थ॒स्य॒सा॒ध॒नं॒वि॒प्रा॒सो॒अ॒ग्नि॒म॒ह॒य॒न्त॒चि॒त्ति॒भिः ।
अ॒पां॒सि॒य॒स्मि॒न्ना॒धि॒स॒न्द॒धु॒गिर॒स्त॒स्मि॒न्सु॒म्ना॒नि॒य॒ज॒मा॒न॒आ॒च॒के ॥३॥

के॒तु॒म् । य॒ज्ञा॒नां॒म् । वि॒द॒थ॒स्य॑ । सा॒ध॒नं॒म् । वि॒प्रा॒सः । अ॒ग्नि॒म् ।
म॒ह॒य॒न्त॒ । चि॒त्ति॒ऽभिः॑ । अ॒पां॒सि॑ । य॒स्मि॒न् । अ॒धि॑ । स॒म॒ऽद॒धुः ।
गिरः॑ । त॒स्मि॒न् । सु॒म्ना॒नि॑ । य॒ज॒मा॒नः । आ । च॒के ॥ ३ ॥

यज्ञानांकेतुंप्रज्ञापकंविदथस्ययज्ञस्यगृहस्यवासाधनं प्राप्तिसाधनं असाधारणकारणं सन्तमग्निं विप्रासोविप्राः चित्तिभिः स्वकर्मभिः महयन्त पूजयन्ति किंच गिरः स्तोतारः यस्मि-

ऋग्यजुषोऽसिस्वानुष्ठेयानिकर्माणि अधिसंदधुः संदधते यजमानः तस्मिन्नग्नौ सुन्नानिसुस्वानि प्राप्नुं ध्याचके कामयते ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी—

पितायज्ञानामसुरोविपश्चितांविमानमग्निर्वयुनंचवाघताम् ।
आविवेशरोदसीभूरिर्वर्षसापुरुप्रियोभन्दतेधामभिकविः ॥ ४ ॥
पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःश्चिताम् । विष्मानम् । अग्निः ।
वयुनम् । च । वाघताम् । आ । विवेश । रोदसी इति ।
भूरिर्वर्षसा । पुरुःप्रियः । भन्दते । धामःभिकः । कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पितापालयिता विपश्चितां विदुषांस्तोतृणां असुरोबलप्रदः वाघतां ऋत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं विमानं विमियतेनेनफलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनं च सोऽग्निः भूरि-
वर्षसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसीद्यावापृथिव्यौ आविवेश प्रविशति पुरुप्रियः
मनुष्येषु अधिकं प्रियः अथवापुरुणां श्रेष्ठानां प्रियः धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निभन्दते
यजमानेन स्तूयते ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी—

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिं व्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदम् ।
विगाहं तूष्णीं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवासं इह सुश्रियं दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥
चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्ररथम् । हरिं व्रतम् । वैश्वानरम् ।
अप्सुःसदम् । स्वःऽविदम् । विःगाहम् । तूष्णीम् । तविषीभिः ।
आवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुश्रियं । दधुः ॥ ५ ॥ २० ॥

देवासो देवाः चन्द्रमाह्लादकरं चन्द्ररथं हिरण्यरथं चन्द्रमाह्लादकोरथोयस्येति
वा तं हरिं व्रतं पिङ्गलवर्णं हरिं च्चवा हरिं च्चमिति शाखान्तरं अप्सुषदं अप्सुसीदन्तं स्वर्विदं
सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्रग्याप्तं तूष्णीं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारं वा तविषीभिः ब-
लेरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीर्घं वैश्वानरं अग्निं इह इह लोके दधुः आदधुः ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेर्विशोवर्गः ॥ २० ॥

अथषष्ठी—

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्चजन्तुभिस्तन्वानोयज्ञंपुरुपेशसंधिया ।
रथीरन्तरीयतेसाधदिष्टिभिर्जीरोदमूनाअभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्नि । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुः । तन्वानः । यज्ञम् ।
पुरुषेशसम् । धिया । रथीः । अन्तः । ईयते । साधदिष्टिभिः ।
जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

देवेभिःदेवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जन्तुभिः ऋत्विग्भिश्च धियाकर्मणा मनुषोयजमानस्य पुरुपेशसं बहुरूपं पेशइतिरूपनाम पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैः एकाहाहीनसत्रात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन्रथीः सर्वस्यलोकस्यनेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः दान्तमनाः दानमनावा अभिशस्तिचातनः अभिशस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयितानाशयिताग्निः अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईयतेगच्छति ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

अग्नेर्जरस्वस्वपत्यआयुंन्यूर्जापिन्वस्वसमिषोदिदीहिः ।
वयांसिजिन्वबृहतश्चजागृवउशिग्देवानामसिसुक्रतुर्विपाम् ॥ ७ ॥

अग्ने । जरस्व । सुःअपत्ये । आयुंनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम् ।
इषः । दिदीहि । नः । वयांसि । जिन्व । बृहतः । च । जागृवे ।
उशिक् । देवानाम् । असि । सुःक्रतुः । विपाम् ॥ ७ ॥

हेअग्ने स्वपत्येसुपुत्रे आयुनि आयुषि निमित्तसप्तम्येषा आयुषिनिमित्ते जरस्व देवान्स्तुहि होतारमधिष्ठाय ऊर्जा रसेनअन्नेनवा पिन्वस्वदेवान् प्रीणय नोस्माकं इषःसस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि संदीपय वयांसिअन्नानिच वयः क्षत्रेत्यन्ननामसुपाठात् जिन्वदेहि हेजागृवेसर्वदाजागरणशील बृहतःमहतोयजमानस्य जिन्वेतिसंबन्धः सुक्रतुःशोभनकर्माशोभनयज्ञोवात्वं विपामेधाविनां देवानां उशिक् कान्तोसि ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

विश्वपतिं यद्दमतिर्थिनरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।

अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्रशंसन्ति नमसा जूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्वपतिम् । यद्दम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् ।

उशिजम् । च । वाघताम् । अध्वराणाम् । चेतनम् । जातवेदसम् ।

प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

नरोनेतारः स्तोतारो वा विश्वपतिं विशांमनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वायुहं महान्तं अतिथिसर्वस्यातिथिभूतं धीनांबुद्धीनां कर्मणां वा यन्तारं नियन्तारं वाघतां च ऋत्विजां च उशिजं कान्तं मनोज्ञं अध्वराणां यागानां चेतनं प्रज्ञापकं जूतिभिर्वैश्वैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधे वृद्धये सप्तृद्धये नमसानमस्कारेण स्तुतिभिश्च सदा सर्वकालं प्रशंसन्ति प्रशंसां कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अथनवमी—

विभावादेवः सुरणः परिक्षितीरग्निर्वभूवशवंसासुमद्रथः ।

तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुपभूषेम दम आसुवृत्तिभिः ॥ ९ ॥

विभावाः । देवः । सुराणां । परि । क्षितीः । अग्निः । बभूव ।

शवंसा । सुमद्रथः । तस्य । व्रतानि । भूरिपोषिणः । वयम् ।

उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृत्तिभिः ॥ ९ ॥

विभावादीतिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः अत्र वर्णलोपश्छान्दसः शोभनं रमयतीति सुरमणः सुमद्रथः शोभनरथः अग्निः शवसाबलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परिवभूव परितो-
युहति अत्र भवते रूपसर्गवशात्परिग्रहार्थत्वं भूरिपोषिणः बहूनां पोषयितुः पालयितुः दमे यज्ञगृहे दमइति गृहनामसुपाठात् निवसतः तस्याग्नेर्व्रतानि कर्माणि वयंसुवृत्तिभिः स्तोत्रैः
आसर्वतः उपभूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

वैश्वानरतवधामान्याचक्रेयेभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्नेता विश्वापरिभूरसिन्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वःऽवित् ।
अभवः । विऽचक्षण । जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।
अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर तवधामानिःत्वत्संबन्धीनितेजांसि आचके अभिष्टौमि हेविचक्षण प्राज्ञ त्वं
येभिः यैस्तेजोभिः स्ववित् सर्ववित् सर्वज्ञः अभवः भवसि जातः जातमात्रस्त्वं भुवनानि
भूतजातानि रोदसीद्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः हेअग्ने विश्वाविश्वानिसर्वाणि ता तानि
भुवनानिभूतजातानि त्मनाआत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥ १० ॥

अथैकादशी-

वैश्वानरस्यदंसनाभ्योबृहदरिणादेकःस्वपस्ययाकविः ।
उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअप-
स्यया । कविः । उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः ।
द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्याग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहन्महद्धनंभवतीति यत् तद-
वितथं यतःकारणात् एकोमुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मच्छयायजमा-
नादिभ्यो धनमरिणात् ददाति सोयमग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्यै उभा उभौ पितरापितरौ
मातापितरौद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महयन् पूजयन् अजायत ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

समित्समिदित्येकादशर्वचतुर्थसूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं अत्रानुक्रमणिका समित्समिदा-
मियइति इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताःपूर्वोक्ताःप्रत्यृचदेवताः पशवैश्वामित्राणांआमीसूक्तं द-
शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषुत्वष्टुर्याज्या तन्नइत्येषा सूत्रितंच-इहत्वष्टारमग्रियंतन्नस्तुरीपम-
धपोषयित्विति । त्वाष्ट्रेपशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या सूत्रितंच-तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेव-
स्त्वष्टासविताविश्वरूपइति ।

तत्रपथमा—

स॒मित्स॑मित्सु॒मना॑बो॒ध्यस्मेशु॑चाशु॒चासु॒मति॑रा॒सि॒वस्वः॑ ।
 आ॒दे॒वदे॒वान् य॒जथा॑यव॒क्षिस॒खास॒खीन्सु॒मना॑यक्ष्य॒ग्ने ॥ १ ॥
 स॒मित्स॑मित् । सु॒मनाः॑ । बो॒धि । अ॒स्मे इति॑ । शु॒चाशु॑चा ।
 सु॒म॒तिम् । रा॒सि॒ । वस्वः॑ । आ । दे॒व । दे॒वान् । य॒जथा॑य । व॒क्षि ।
 स॒खा । स॒खीन् । सु॒मनाः॑ । य॒क्षि । अ॒ग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थसमिद्धस्त्वं सुमनाः बोधिबुध्यस्व शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषायुक्तः त्वं वस्वोवसुनोधनस्यतद्विषयां सुमतिं शोभनांबुद्धिं अस्मेअस्मभ्यं रासिदेहि हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाययज्ञाय तदर्थं आवक्षिआवहसि हेअग्नेसखादेवानां सखात्वं सुमनाःसन् सखीन् देवान् यक्षियजस्व ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

य॒दे॒वास॑स्त्रि॒रह॑न्ना॒यज॑न्ते॒दिवे॑दि॒वेवरु॑णो॒मित्रो॑अ॒ग्निः ।
 से॒मंय॑ज्ञं॒मधु॑मन्तं॒रुधी॑न॒स्तनू॑नपा॒हृतयो॑र्नि॒विध॑न्तम् ॥ २ ॥
 यम् । दे॒वासः॑ । त्रिः । अ॒हन् । आ॒यज॑न्ते । दि॒वेदि॑वे । वरु॑णः ।
 मि॒त्रः । अ॒ग्निः । सः । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । मधु॑मन्तम् । रु॒धि ।
 नः । तनू॑नपात् । घृ॒तश्चो॑निम् । वि॒धन्त॑म् ॥ २ ॥

वरुणःमित्रःअग्निः एतेत्रयोदेवासोदेवाः यमग्निंदिवेदिवेप्रतिदिवसं अहन्अहनित्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषुसवनेषु त्रिवारं आयजन्ते हेतनूनपात् तनूनांशरीराणां नपातयितः सत्वंघृतयोर्नि घृतस्योदकस्यकारणं विधन्तंविधीयमानंक्रियमाणं नोस्मदीयमिमंयज्ञं मधुमन्तं मध्वित्युदकनाम वृष्ट्यादिफलयुक्तंरुधिकुरु ॥ २ ॥

अथतृतीया—

प्र॒दी॒धि॒तिर्वि॑श्व॒वारा॑जि॒गति॑हो॒तार॑मि॒ळःप्र॑थ॒मंय॑ज॒ध्वै ।
 अ॒च्छा॒नमो॑भि॒र्षुष॑मं॒वन्द॑ध्वै॒सदे॒वान्य॑क्ष॒दिषि॑तो॒यजी॑यान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्ववारा । जिगाति । होतारम् । इळः ।
 प्रथमम् । यजध्वै अच्छ । नमःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्वै ।
 सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववाराविश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिः दीधिर्वा होतारं देवानामाह्वारमग्निप्रजि-
 गाति जिगातु प्रकर्षेणगच्छतु प्रथमंमुख्यंअच्छआभिमुख्येन वृषभंसंपदांवर्षितारंवन्दध्वैव-
 न्दितुंयोग्यमितिशेषः अग्निनमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषः हवीरूपाण्यन्तानियजध्वै यष्टुपी-
 णयितुंप्रजिगातु प्रकर्षेणगच्छन्तु इषितः अस्माभिःप्रेरितः यजीयान्यष्टुतमः सोमिर्देवान्
 यक्षतयजतु ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी-

ऊर्ध्वावांगातुरध्वरेअकार्यूर्ध्वाशोर्चीषिप्रस्थितारजांसि ।
 दिवोवानाभान्यसादिहोतास्तृणीमहिदेवव्यचाविबर्हिः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोर्चीषि ।
 प्रस्थिता । रजांसि । दिवः । वा । नाभा । नि । असादि ।
 होता । स्तृणीमहि । देवव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वांयुवयोः अग्निश्वर्हिश्वउभौवामित्युच्येते समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ऊ-
 र्ध्वः उन्नतः गातुर्यज्ञमार्गः अध्वरेयज्ञे अकारि आश्रयःक्रियते शोर्चीषिअर्चिष्मन्तिरजां-
 सिहवीषिऊर्ध्वाऊर्ध्वप्रस्थिता प्रस्थितानिगतानिसन्तिहोताग्निर्दिवः दीप्यमानस्ययागगृहस्य
 नाभा नाभौ मध्यप्रदेशेन्यसादिनिषीदति देवव्यचाः देवैर्व्याप्तवर्हिश्व चार्थेवाशब्दः विस्तृणी-
 महि विशेषेणस्तृणीमः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

सप्तहोत्राणिमनसारुणानाङ्घ्रन्तोविश्वंप्रतियन्तृतेन ।
 नृपेशंसोविदथेषुप्रजाताअभीर्इमंयज्ञविचरन्तपूर्वीः ॥ ५ ॥२२॥

स॒प्त । हो॒त्राणि । मन॑सा । वृ॒णा॒नाः । इ॒न्व॒न्तः । वि॒श्व॒म् । प्र॒ति ।
 य॒न् । ऋ॒तेन॑ । नृ॒ऽपेश॑सः । वि॒दथे॑षु । प्र । जा॒ताः । अ॒ग्नि ।
 इ॒मम् । य॒ज्ञम् । वि । च॒र॒न्त॒ । पू॒र्वीः ॥ ५ ॥ २२ ॥

मनसावृणानाः प्राथ्यमानाः ऋतेन उदकेन विश्वं इन्वन्तः प्रीणयन्तः देवाः सप्तहोत्राणि होतृणां वषट्कर्तृणां कर्माणि प्रति यन् प्रति गच्छन्ति अतः परं द्वारांस्तुतिः नृपेशसः नररूपाः विदथेषु प्रयागेषु जाताः उत्पन्नाः पूर्वीर्बह्व्यः विग्रहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिन्यो देवताः इममस्मदीयं यज्ञं विचरन्त विचरन्तु ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी—

आ॒भ॒न्द॒मा॒ने॒ उ॒ष॒सा॒ उ॒पा॒के॒ उ॒त॒ स्म॒ये॒ते॒ त॒न्वा॒ ३ वि॒रू॒पे ।
 य॒था॒ नो॒ मि॒त्रो॒ वरु॑णो॒ जु॒जो॑ष॒ दि॒न्द्रो॒ म॒रु॒त्वो॑ उ॒त॒ वा॒ म॒हो॑भिः ॥ ६ ॥
 आ । भ॒न्द॒मा॒ने॒ इति॑ । उ॒ष॒सौ । उ॒पा॒के॒ इति॑ । उ॒त । स्म॒ये॒ते॒ इति॑ ।
 त॒न्वा । वि॒रू॒पे॒ इति॑ वि॒रू॒पे । यथा॑ । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः ।
 जु॒जो॑षत् । इ॒न्द्रः । म॒रु॒त्वान् । उ॒त । वा॒ । म॒हः॑ऽभिः ॥ ६ ॥

भन्दमाने स्तूयमाने उपाके परस्परं संगते उषसानका अन्योन्यापेक्षया द्विवचनं नक्तो-
 षसौरान्यहनी आ आगच्छतां उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण स्मयेते
 प्रकाशेते मित्रो वरुणः उत वा अपि च इन्द्रः मरुत्वान्श्च नोस्मान् यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा
 महोभिस्ते जोभिर्युकेन्द्र मेघावापृथिव्यौ कुरुताम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

दै॒व्या॒ हो॒ता॒रा॒ प्र॒थ॒मा॒ न्यु॒ञ्जे॒ स॒प्त॒ पृ॒क्षा॒सः॑ स्व॒ध॒या॑ म॒द॒न्ति ।
 ऋ॒तं॑ शंसन्त॒ ऋ॒त॒मि॒त्त॒ आ॒हु॒रनु॒व्र॒तं॑ व्र॒त॒पा॒दी॒ध्या॒नाः ॥ ७ ॥
 दै॒व्या॑ । हो॒ता॒रा॑ । प्र॒थ॒मा॑ । नि । ऋ॒ञ्जे॑ । स॒प्त । पृ॒क्षा॒सः॑ । स्व॒ध॒या॑ ।
 म॒द॒न्ति॑ । ऋ॒तम् । शंस॑न्तः । ऋ॒तम् । इत् । ते । आ॒हुः॑ । अनु॑ ।
 व्र॒तम् । व्र॒तं॑ऽपाः । दी॒ध्या॒नाः ॥ ७ ॥

दैव्यादिव्यौ प्रथमाप्रथमौमुख्यौ होतारा आह्वतारौ अग्नी न्यृजे प्रसाधयामि ऋतमुद-
कंशंसन्तः आशंसमानाः सप्तपृक्षासःपृक्षमन्नं तद्वन्तऋत्विजः तमग्निंस्वधयासोमेनहविषामदन्ति
मादयन्ति व्रतपाः व्रतानांकर्मणारक्षितारः दीध्यानादीप्यमानाः अथवास्वकर्मभिरग्निदीपयन्तः
ऋत्विजः अनुव्रतं व्रतेषुऋतमित् अग्निमेवमाहुः अग्निमेवऋतभूतमाहुरित्यर्थः एवकारार्थे
इच्छब्दः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

आभारतीभारतीभिःसजोषाइळादेवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वतीसारस्वतेभिर्वाक्त्विस्त्रोदेवीर्बर्हिरेदंसदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः ।

अग्निः । सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । त्विस्त्रः । देवीः । बर्हिः ।

आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्यसंबन्धिनीभिः अग्निः सजोषाःसंगताभारतीवाक् आग-
च्छतु देवैर्मनुष्येभिः मनुष्यैश्चसंगताःसत्यः इळाचभूमिश्चआगच्छतु अग्निश्चसारस्वतेभिः स-
रस्वतिसंबंधिभिः मध्यमस्थानैःसहसरस्वतीमाध्यमिकावाक्च आगच्छतु तिस्रोदेवीः
देव्यः वागिळाभारत्यः आगच्छन्तु अर्वागाभिमुख्यं इदंपतत् बर्हिः आसन्दतु आसीदन्तु ॥८॥

अथनवमी—

तन्नस्तुरीपमधपोषयित्नुदेवत्वष्ट्रिविरराणस्यस्व ।

यतोवीरःकर्मण्यःसुदक्षोयुक्तग्रावाजायतेदेवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अधं । पोषयित्नु । देव । त्वष्ट्रः । वि ।

रराणः । स्यस्वेति स्यस्व । यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः ।

युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

हेदेवत्वष्ट्रः सृष्टिकर्तः विरराणः विशेषेणरममाणःत्वंअधअनन्तरं नोस्मान् तुरीयंतारकं
पोषयित्नुपोषकंतत्प्रसिद्धंरेतः विस्यस्वमोचय यतोविमोचनाद्वीरः सत्वघान् कर्मण्यः कर्म-

सुकुशलः सुदक्षः सुबलः युक्तग्रावा अभिषवार्थग्रावयुक्तः सोमसुदित्यर्थः देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रो जायते जायेत ॥ ९ ॥

अथदशमी—

वनस्पतेवसृजोपदेवानग्निर्हविःशमितासूदयाति ।
सेदुहोतासत्यतरोयजातियथादेवानांजनिमानिवेद ॥ १० ॥
वनस्पते । अव । सृज् । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता ।
सूदयाति । सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यःतरः । यजाति ।
यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हेवनस्पते देवानुपावसृज समीपेकुरु शमितापशोःसंस्कता अग्निः वनस्पतिश्चहविः सू-
दयाति देवान् प्रतिप्रेरयतु सत्यतरः अत्यर्थसत्यः सत्यतरः सत्यस्वरूपः सइत् सएवहोताय-
जातियजतु यथा यतःकारणात् सएवाग्निः देवानां जनिमानिजन्मानि वेदवेत्ति अतः सएव
यजत्वित्यर्थः उपूरणः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

आयास्यग्नेसमिधानोअर्वाङ्ङिन्द्रेणदेवैःसरथंतुरेभिः ।
बर्हिर्नआस्तामर्दितिःसुपुत्रास्वाहादेवाअमृतांमादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥
आ । याहि । अग्ने । समःइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः ।
सःसरथम् । तुरेभिः । बर्हिः । नः । आस्ताम् । अर्दितिः । सुःपुत्रा ।
स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

हेअग्ने अर्वाङ् अस्मदभिमुखंसमिधानः समिध्यमानः ज्वालारूपेणदीप्यमानः त्वंआ-
याहिदेवतारूपेणागच्छ कथमितिउच्यते—नोस्माकंयज्ञंइन्द्रेणदेवैश्चतुरेभिः त्वरमाणैःदेवैः सर-
थंसमानरथं यथातथा आयाहि किंच सुपुत्राअदितिरपिनोबर्हिः आस्तां अध्यास्तां स्वाहा
स्वाहाकारेणयुक्ताअमृताः नित्यादेवाः मादयन्तां तृप्यन्तु ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेत्रयोर्विशोवर्गः ॥ २३ ॥

प्रत्यग्निरुषसइत्येकादशर्चपञ्चमंस्क्रं वैश्वामित्रैष्टुभमाग्नेयं अत्रानुक्रमणिका—प्रत्यग्निरिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्यविनियोगः सूत्रितंच—प्रत्यग्निरुषसइतित्रीणीति इळामग्नइतिअस्यउक्तोविनियोगः ।

तत्रपथमा—

- प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोबोधिविप्रःपदवीःकवीनाम् ।
 पृथुपाजदेवयद्भिःसमिद्धोपद्वारातमसावह्निरावः ॥ १ ॥
 प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पदवीः ।
 कवीनाम् । पृथुपाजाः । देवयत्सुभिः । सम्यद्भिः । अप ।
 द्वारा । तमसा । वह्निः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

उषसः चेकितानोजानन्विप्रः मेधावीकवीनां क्रान्तदृशां पदवीः मार्गान्गच्छन् योग्निः प्रत्यबोधिप्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजाः देवयद्भिर्देवकामैः समिद्धः सम्यक्दीप्तः सवह्निः तमसः अज्ञानस्यद्वारा आगमनद्वाराणिअपावः अपावृणोतु ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

- प्रेह्यग्निर्वावृधेस्तोमेभिर्गीभिःस्तोतृणानंमस्यउक्थैः ।
 पूर्वीऋतस्यंसदृशंश्चकानःसंदूतोअद्यौदुषसोविरोके ॥ २ ॥
 प्र । इत् । ऊँ इति । अग्निः । वृधे । स्तोमेभिः । गीःऽभिः ।
 स्तोतृणाम् । नमस्यः । उक्थैः । पूर्वीः । ऋतस्यं । सम्यदृशः ।
 चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विदुरोके ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्योयोग्निः स्तोतृणांस्तोमेभिः स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिरुक्थैःशस्त्रैश्चपववृधेवृद्धिं प्रामोति दूतःदेवानांदूतः सःपूर्वीः बह्नीः ऋतस्यादित्यस्यसंदृशः दीप्तीः चकानः कामयमानः सन् उषसः विरोकेविरोचनेप्रातःकालेसमद्यौत् सम्यक्योतते इत्उपूरणौ ॥ २ ॥

अथतृतीया—

- अधाय्यग्निर्मानुषीषुविक्ष्वरुपांगर्भोमित्रऋतेनसाधन् ।
 आहर्षतोयजतःसान्वस्थादभूदुविप्रोहव्यामतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विश्वु । अपाम् । गर्भः । मित्रः ।
 ऋतेन । साधन् । आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् ।
 ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

मित्रः यजमानानामित्रभूतः ऋतेनसत्येनसाधनकामानसाधयन् अपांगर्भोऽग्निः मानुषी-
 षुमनोःसंबन्धिनीषुविश्वप्रजासु अधायिदैवैराहितः किंच हर्यतः स्पृहणीयःयजतोयष्टव्यः सः
 सानुउच्छ्रितंधिषण्यं उत्तरवेद्याख्यं आस्थात् अध्यतिष्ठत् विप्रःप्राज्ञःअग्निः मतीनांमातृणांस्तो-
 तृणांहव्यःस्तुत्यः अभूत् उःपूरणः ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी-

मित्रोअग्निर्भवत्यत्समिद्धोमित्रोहोतावरुणोजातवेदाः ।
 मित्रोअध्वर्युरिषिरोदमूनामित्रःसिन्धूनामुतपर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । समद्इद्धः । मित्रः । होता । वरुणः ।
 जातवेदाः । मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः ।
 सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इयष्टक् अग्निसर्वात्मकत्वेनस्तौति यद्यदासमिद्धोऽग्निः तदामित्रोभवतिसूर्योभवति मित्र-
 एवसन् होताभवति वरुणोभवति जातवेदाःजातप्राज्ञः समित्रः अध्वर्युर्भवति दमूनाःदानमनाः
 दान्तमनावासएवइषिरः प्रेरकोवायुर्भवति उतअपिच सिन्धूनांनदीनां पर्वतानांचमित्रः सहा-
 योभवति ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

पातिप्रियंरिपोअग्रंपदंवेःपातियहश्चरणंसूर्यस्य ।
 पातिनाभांसप्तशीर्षाणमग्निःपातिदेवानामुपमादमृष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यहः ।
 चरणम् । सूर्यस्य । पाति । नाभा । सप्तशीर्षाणम् । अग्निः ।
 पाति । देवानाम् । उपमादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥ २४ ॥

ऋष्वोदर्शनीयोग्निः वेःगंच्याः सर्वव्याप्तायाः रिपोभूम्याः पियंअग्रं प्रथमंपदंस्थानं पा-
तिरक्षति यद्भोमहान् सूर्यस्यचरणंचरत्यत्रेतिचरणमन्तरिक्षंपाति नाभानाभौ अन्तरिक्षस्यमध्ये
सप्तशीर्षाणंमरुद्गणं पातिदेवानां उपमादं उपमादकं यज्ञंपातिरक्षति ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेचतुर्विशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथषष्ठी—

ऋभुश्चंइड्यंचारुनामविश्वानिदेवोवयुनानिविद्वान् ।
ससस्यचर्मघृतवत्पदंवेस्तदिदग्नीरक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । इड्यम् । चारुं । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि ।
विद्वान् । ससस्यं । चर्म । घृतवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् ।
अग्निः । रक्षति । अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानिसर्वाणिवयुनानि ज्ञातव्यान् पदार्थान् विद्वान् जानन् देवोग्निः इड्यं
स्तुत्यंचारुमनोज्ञानामजलंचक्रे करोति नामेतिउदकनामसुपाठात् वेव्याप्तस्यससस्यस्वपतः शांत-
ज्वालस्याप्यग्नेः चर्मरूपंघृतवद्दीप्तिमद्भवति सोग्निः तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पदंस्थानं र-
क्षतिपालयति इदितिपूरणः ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

आयोनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तंमुशानः ।
दीद्यानःशुचिऋष्वःपावकःपुनःपुनर्मातरानव्यसीकः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतवन्तम् । अस्थात् । पृथुप्रगानम् ।
उशन्तम् । उशानः । दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः ।
पुनःपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोग्निः घृतवन्तं दीप्तिमन्तंपृथुप्रगाणंपृथुगीतिं उशन्तंकामयमानंयो-
निंस्थानमायतनं आअस्थात् आतिष्ठति दीद्यानोद्योतमानः शुचिर्दर्शनीयः शुद्धोवा ऋषोम-
हान् पावकः अन्येषांशोधयिताग्निः मातरामातरौद्यावापृथिव्यौपुनःपुनःनव्यसीनवतरे कः
करोति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

सद्योजातओषधीभिर्ववक्षेयदीवर्धन्तिप्रस्वोघृतेन ।
आपइवप्रवताशुभ्रमानाउरुष्यदग्निःपित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः ।
घृतेन । आपःइव । प्रवता । शुभ्रमानाः । उरुष्यत् । अग्निः ।
पित्रोः । उपस्थे ॥ ८ ॥

सद्योजातोग्निः यदियदाओषधीभिः ववक्षेउस्यते तदाप्रवताप्रवणेनमार्गेणगच्छन्त्यः आप-
इवशुभ्रमानाः शोभमानास्ताओषध्यः प्रस्वःफलानिप्रसुवानाःघृतेनोदकेनवर्धन्तिवर्धयन्ति आ-
त्मस्थमग्निम् पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थेमध्यप्रदेशेवर्धमानोग्निः उरुष्यत् अस्मान् रक्षतु ॥ ८ ॥

अथनवमी—

उदुघृतःसमिधायहोअद्यौद्वर्ष्मन्दिवोअधिनाभापृथिव्याः ।
मित्रोअग्निरीड्योमातरिश्वादूतोवक्षद्यजथायदेवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । समइधा । यहः । अद्यौत् । वर्ष्मन् ।
दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः । मित्रः । अग्निः । ईड्यः ।
मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उदतिपादपूरणः स्तुतः अस्माभिःस्तुतः समिधासमिन्धनेनयहोमहान् अग्निः पृथिव्या-
अधि उत्तरवेद्यां नाभानाभौमध्यप्रदेशे स्थितःसन्दिवःअन्तरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणिरूपे उदद्यौत्
द्योतते मित्रः सर्वेषामित्रभूतः ईड्यःस्तुत्यः मातरिश्वा मातरिअन्तरिक्षे श्वसितिप्राणिति सू-
र्यरूपेणचेष्टते इतिमातरिश्वा अथवा मातरिअरण्यां श्वसितिनिवसतीतिमातरिश्वा यथा-
हयास्कः—मातर्यन्तरिक्षेश्वसितिमातर्याश्वनितीतिवा । दूतः देवानांदूतःसन् यजथाय यज्ञायदे-
वानावक्षत् आवहतु ॥ ९ ॥

अथदशमी-

उदस्तम्भीत्समिधानाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमोरोचनानाम् ।
यदीभृगुभ्यःपरिमातरिश्वागुहासन्तंहव्यवाहंसमीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्त्भीत् । सम्इधा । नाकम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् ।
उत्तम् । रोचनानाम् । यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा ।
गुहा । सन्तम् । हव्यवाहम् । सम्इधे ॥ १० ॥

ऋषोमहानग्निः समिधातेजसानाकंस्वर्गं उदस्तंभीत् उदस्तभाव रोचनानांशोभनानाति-
तामंध्ये उत्तमोभवन् उत्कृष्टतमोभवन् मातरिश्वावायुः भृगुभ्यः आदित्यस्परसिमन्थः परि-
रितः गुहागुहायांसन्तं हव्यवाहं हव्यानां वोढारमग्निं यदियदासमीधेसमैधत तदानाकंअस्त-
तादितिसंबन्धः ॥ १० ॥

अथैकादशी-

इळाग्नेपुरुदंसंसनिगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध ।
स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तम् ।
हवमानाय । साध । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाहवा ।
अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २५ ॥
पूर्वव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेपञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

प्रकारवइत्येकादशर्चषष्ठंस्कवैश्वामित्रमाग्नेयं प्रकारवइत्यनुक्रान्तात्वाद् प्रातरनुवाका-
वनशस्त्रयोःसूक्तविनियोगःपूर्वसूक्तएवप्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्यनेनोकः आद्याग्नेयेपशौहविषो-
ज्या सूत्रितंच-प्रकारवोमननावच्यमानाएकाचेतत्सरस्वतीनदीनामिति ऐभिरभइतिपानी-
त्रहस्ययाज्या सूत्रितंच-आग्नीध्रःपानीवतस्ययजतैभिरधेसरथंयासुर्वाङ्गिति ।

तत्रपथमा—

प्रकारवोमननावच्यमानादेवद्रीचींनयतदेवयन्तः ।
दक्षिणावाद्वाजिनीप्राच्येतिहविर्भरन्त्यग्रघृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत ।
देवयन्तः । दक्षिणावाद् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः ।
भरन्ती । अग्रये । घृताचीं ॥ १ ॥

हेकारवः कर्तारः देवयन्तः देवकामाः यूयमननामननेनमघ्रेणवच्यमानाः प्रेर्यमाणाःस-
न्तः देवद्रीचीं देवानश्चतींसुचंप्रणयत प्रकर्षेणनयत प्रापयत दक्षिणावाद् आहवनीयस्यदक्षिण-
तः उह्यमानावाजिनीअन्ववती प्राचीप्रागग्राअग्रयेअग्र्यर्थं हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती घृताची
घृतेनाकासुक् एतिगच्छति ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

आरोदसीअपृणाजायमानउतप्ररिक्थाअधनुप्रयज्यो ।
दिवश्चिदग्नेमहिनापृथिव्यावच्यन्तांतेवह्वयःसप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः ।
अधं । नु । प्रयज्यो इति प्रयज्यो । दिवः । चित् । अग्ने । महिना
पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्वयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हेअग्ने जायमानस्त्वं रोदसीद्यावापृथिव्यौ नुक्षिपंआअपृणाः आपूरय उतापिच हे
प्रयज्यो प्रयष्टव्य अध अनन्तरं दिवश्चित् दिवश्चअन्तरिक्षात् पृथिव्याश्च महिनामहिना प्र-
रिक्थाः अतिरिक्त्वासि अनेनवह्वेरतिशयउक्तः एवंविधस्यतेतव वह्वयः अग्रयः अंशभूता-
आहवनीयादयः वच्यन्तांपेर्यतां किंविधास्तेसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः ॥ २ ॥

अथतृतीया—

द्यौश्चत्वापृथिवीयज्ञियांसोनिहोतारिसादयन्तेदमाय ।
यद्रीविशोमानुषीर्देवयन्तीःप्रयस्वतीरीळ्तेशुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारम् । सादयन्ते ।
दमाय । यदि । विशाः । मानुषीः । देवदयन्तीः । प्रयस्यतीः ।
ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्चअन्तरिक्षंपृथिवीच यज्ञियासः यज्ञाहीदेवाश्चहोतारं त्वात्वांदमाय दमोयज्ञः तस्मै
र्थं निषादयन्तेउपशमयन्ति यदियदामानुषीः मनोःसंबन्धिन्यः देवयन्तीः देवकामाः प्रय-
तीः हविष्मत्यः विशाःप्रजाः होतारः शुक्रंदीपंअर्चिः अर्चिषंईळतेस्तुवन्ति ॥ ३ ॥

अथचतुर्थी-

महान्तसधस्थेध्रुवआनिषत्तोन्नर्द्यावामाहिनेहर्यमाणः ।
आस्केसपत्नीअजरेअमृक्तेसबर्दुघेउरुगायस्यधेनू ॥ ४ ॥
महान् । सधस्थे । ध्रुवः । आ । निःसत्तः । अन्तः । द्यावां ।
माहिने इति । हर्यमाणः । आस्के इति । सपत्नी इति सःपत्नी ।
अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुघे इति सबर्दुघे ।
उरुगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

महान्अधिकोहर्यमाणः यजमानादिभिःकाम्यमानः यद्वा यजमानायधनंकामयमानः
ःद्यावान्तर्भूम्योर्मध्ये माहिनेमहिम्नायुक्ते सधस्थेस्वकीयेस्थाने ध्रुवःअचलःसन् आनि-
निषण्णोभवति आस्केआक्रमणशाले सपत्नी समानःएकःसूर्यःपतिर्ययोस्तेसपत्न्यौ अ-
रारहिते अमृतेअन्येनाहिसिते सबर्दुघे सबरित्यभृतमुदकं तस्यदोग्ध्यौ द्यावापृथिव्यौ उ-
स्यपृथुगमनस्य अधिकस्तुतेर्वाअग्नेः धेनूप्रीणयिष्यौभवतः ॥ ४ ॥

अथपञ्चमी-

व्रतानेअग्नेमहतोमहानितवक्रत्वारोदसीआतंतन्थ ।
त्वंदूतोअभवोजार्यमानस्त्वंनेतावृषभचर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥
व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तवं । क्रत्वा । रोदसी इति ।
आ । ततन्थ । त्वम् । दूतः । अभवः । जार्यमानः । त्वम् । नेता ।
वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥ २६ ॥

हेअग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्यतेतव व्रताव्रतानि त्वत्संबन्धीनिकर्माणिमहानिमहान्तिभवन्ति ।
वक्रत्वाकृतुनाप्रकाशेनरोदसी द्यावापृथिव्यौ आततन्थ विस्तृतवानसि त्वंदूतोअभवःभव हे
वृषभ वर्षणशील त्वंजायमानःसन् चर्षणीनांयजमानानां नेतासि फलप्रापकोसि ॥ ५ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेषड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथषष्ठी—

ऋतस्यवाकेशिनायोग्याभिर्घृतस्रुवारोहिताधुरिधिष्व ।
अथावहदेवान्देवविश्वान्स्वध्वराऋणुहिजातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतस्रुवा । रोहिता ।
धुरि । धिष्व । अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् ।
सुह्रध्वरा । ऋणुहि । जातवेदः ॥ ६ ॥

हेदेव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिः योजनसाधनभूताभीरज्जुभिर्युक्तौ घृतस्रुवा
घृतमुदकं क्षरन्तौ रोहितारोहितौ अश्वौ ऋतस्ययज्ञस्य वाशब्दश्चार्थे धुरिचधिष्व धेहियोज-
येत्यर्थः अथानन्तरंविश्वान् सर्वान्देवान् रथेसमारोप्य आवह हेजातवेदः तान्स्वध्वरा
स्वध्वरान् शोभनानध्वरान् ऋणुहिकुरु ॥ ६ ॥

अथसप्तमी—

दिवश्चिदातेरुचयन्तरोकाउषोविभातीरनुभासिपूर्वीः ।
अपोयदग्रउशधग्वनेषुहोतुर्मन्द्रस्यपनयन्तदेवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विभातीः ।
अनु । भासि । पूर्वीः । अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु ।
होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हेअग्ने यद्यदा वनेषुअरण्येषु अपःउशधक् कामयमानोदहंश्ववर्तसे तदातेरोकाः त्व-
दीयादीषयः दिवश्चित् सूर्यादपि आरुचयन्त आरोचन्ते विभातीःविशेषेणभातीः प्रकाशमानाः
पूर्वीःपुराणीः उषःउषसः अनभासि मन्द्रस्यस्त्यस्य होतुःतवरोकान् देवाःस्तोतारः पनयन्त
स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

उरौवायेअन्तरिक्षेमदन्तिदिवोवायेरोचनेसन्तिदेवाः ।
ऊमावायेसुहवासोयजत्राआयेमिरेरथ्योअग्नेअश्वाः ॥ ८ ॥

• उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने ।
सन्ति । देवाः । ऊमाः । वा । ये । सुहवासः । यजत्राः ।
आद्येमिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौविस्तीर्णे अन्तरिक्षे येदेवामदन्ति हृष्यन्ति दिवःसूर्यस्य रोचनेप्रकाशने आलोके ये देवाः सन्ति ऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरःसन्ति यजत्राः यष्टव्यायेदेवाः सुहवासः शोभनाह्वानाः आयेमिरे आयच्छन्ति रथ्यःरथिनःतव ये अश्वाःसन्ति हेअग्ने तैःसर्वैःसार्धं आयाहीतिउत्तर-यर्चासंबन्धः वात्रयः पूरणाः ॥ ८ ॥

अथनवमी—

एभिर्अग्नेसरथंयास्यर्वाङ्गानारथंवाविभवोस्यश्वाः ।
पत्नीवतस्त्रिंशतंत्रींश्चदेवाननुष्वधमावहमादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानादरथम् ।
वा । विभवः । हि । अश्वाः । पत्नीवतः । त्रिंशतम् । त्रीन् ।
च । देवान् । अनुष्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हेअग्ने एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैःसार्धं सरथंसमानरथं नानारथंवा आत्मानं त्वद्गृथेसमारं प्ययास्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि यतःकारणात् तेअश्वाः विभवः प्रभवः समर्थाः हिःप्रसिद्धौ पत्नीवतः पत्नीभिःसहितान् त्रिंशतंत्रींश्च त्रयस्त्रिंशतदेवांश्च अनुष्वधं बलार्थं अन्नार्थंवा आवहमादयस्व सोमेनेतिशेषः ॥ ९ ॥

अथदशमी—

सहोतायस्यरोदसीचिदुर्वीयज्ञंयज्ञमभिवृधेगृणीतः ।
प्राचीअध्वरेवतस्थतुःसुमेकेऋतावरीऋतजातस्यसत्ये ॥ १० ॥

सः । होतां । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।
 यज्ञमृदयज्ञम् । अभि । वृधे । गृणीतः । प्राची इति ।
 अध्वराइव । तस्थतुः । सुमेके इति सुदमेके । ऋतवरी-
 इत्युतइवरी । ऋतइजातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

सएवहोताभवति उर्वीविस्तीर्णे रोदसीचित्र द्यावापृथिव्यौअपि यस्याग्नेः यज्ञंसर्वं यज्ञं
 वृधेसमृद्धये अभिगृणीतः प्रशंसतः ऋतजातस्य जातसत्यस्य यस्यहोतुः सुमेके सुरूपे ऋता-
 वरी उदकवत्यौसत्ये सत्यस्वरूपे प्राचीअनुकूले तस्थतुः तिष्ठतः कथमिव अध्वराविव यज्ञा-
 विव ॥ १० ॥

अथैकादशी-

इळामग्नेपुरुदंसंसनिगोःशश्वत्समंहवमानायसाध ।
 स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावाग्नेसातेसुमतिभूत्वस्मे ॥ ११ ॥ २७ ॥
 इळाम् । अग्ने । पुरुदंसंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्सुतमम् ।
 हवमानाय । साध् । स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाइवा ।
 अग्ने । सा । ते । सुदमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥ २७ ॥

इयंपूर्वव्याख्याता ॥ ११ ॥

॥ इतिद्वितीयस्याष्टमेसप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दीनिवारयन् । पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्वियातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसा-
 यणाचार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

